

*With the financial assistance from the Ministry of
Education and Social Welfare, Govt. of India*

AMARAKOŚA

of

AMARASIMHA

With the Commentary

of

ĀCĀRYA KṚṢṆAMITRA

Edited By

Dr. Satyadeva Mishra,

M. A., Ph. D.

Lecturer in Sanskrit,

Department of Indian Studies

University of Malaya, Kuala Lumpur

MALAYSIA

1972

DEDICATED
TO THE
MEMORY OF MY FATHER

Late VAIKUNTHANATH SHASTRI

FOREWORD

The Sanskrit lexicon by Amarasimha, called Namalingānuśāsa, popularly known as Amarakosa, occupies an honoured position in the history of Sanskrit lexicography. Its popularity is evinced by a host of commentaries written upon it by eminent scholars of various regions and religions. The earliest available commentary of Kṣīraswāmī is undoubtedly a unique production of its kind due to the wealth of information about the different shades of meanings as well as the derivation of words. Four earlier commentaries mentioned by him are those of Upādhyāya (Acyutopādhyāya), Gaṇḍa (?), Nārāyaṇa and Śrī Bhoja (probably Bhojarāja, the famous king of Dhara) but they are available neither in print nor known to exist in MS form. Kṣīraswāmī, a reputed grammarian hailing from Kashmir, belonged to the last quarter of 11th cent and the first quarter of 12th cent. He is in fact a source of inspiration to the latter commentators who by their erudite commentaries have attempted to make Amarakosa better known to the scholars of Sanskrit language. Tikaśarvaswa of Sarvananda (1159 A. D.), Kāmadhenu of the Buddhist Subhūticandra (which possesses the rare merit of being translated into Tibetan), Padacandrikā of Raimukuta composed in 1431 A. D. based upon a comparative study of 16 earlier commentaries, Ramaśramī or Vyākhyāsudha of Bhanuji Dīkṣita alias Ramaśrama, written in the first half of 17th cent., Amaratika by Bharata Mallika of Bengal written before 17th cent.—these are some of the most important commentaries of Amarakosa available in print each of which possesses a unique distinction of its own on account of wealth of rich materials as regards the distinctive shades of meanings preserved by Sanskrit words.

The present commentary on Amarakosa by Kṛṣṇamitra which is being present here for the first time is a welcome addition to the commentarial literature on this popular Sanskrit lexicon. The commentary gives the derivation of the words as has been already

done by Bhanuji Dikṣita in his Vyākhyāsudhā and is indeed indebted to it.

Kṛṣṇamitra proposes to present here a popular commentary on a popular Sanskrit lexicon unburdened as it is by an erudition of super type. And in this attempt he is eminently successful.

The learned editor Shri Satyadeva Mishra is to be heartily congratulated on the production of this excellent edition. He has taken ample labours to make the edition as useful as possible. He has given in English the meaning of each Sanskrit word of the text and has added a very useful and reliable index of words appearing in the book, besides several valuable appendices for cross references. In his introduction he discusses the value of the commentary and settles its date by arguments at once convincing and authentic. Though based upon a single MS the edition is quite reliable and free from mistakes and lacunae. I have great pleasure in bringing this book to the notice of Sanskrit scholars and hope the learned editor will bring to light other valuable works of Sanskrit and earn the gratitude of students and scholars alike.

Varanasi
24-4-72

{ Baldeva Upadhyaya
Director (Retired), Research Institute,
Sanskrit University, Varanasi

INTRODUCTION

The *Amaraṭosa* or Namalinganusasana of Amarasimha is the earliest lexicon available to us. Amarasimha was a Bauddha, who knew Mahayana and was well acquainted with the works of Kalidasa. He as a legend goes, was one of the nine jewels of Vikramaditya's court¹. This legend however, is not of much significance, as it contemporises the literatures flourished in different centuries². According to Professor K. G. Oka's convincing view, Amarasimha was a predecessor of Isvarakṛṣṇa, the author of the *Sanḥya Kārika* fame, and *Amaraṭosa* is a work of the 4th century A. D.³

The *Amaraṭosa* occupies a unique place among all lexicons. While other lexicons contain either synonymous or homonymous words, the *Amaraṭosa* contains both. It treasures over twenty thousands of words in a compass of just fifteen hundred verses. No other lexicon has been so authoritative and popular as the *Amaraṭosa*. All lexicons of later origin and glosses of classical Sanskrit literature are replete with quotations from the *Amaraṭosa*. Thousands of Sanskrit scholars

---

1 The other eight are 1. Dhanvantari 2. Kṣapanala 3. Śanku 4. Vetalabhakta 5. Ghatakarpara 6. Kalidasa 7. Varṣamihira and 8. Vararuci.

2 History of Sanskrit Literature by S. N. Das Gupta and S. K. De Vol. I pp. 229-30 (University of Calcutta 1962).

3 Introduction on *Amaraṭosa* with the commentary of Kṛṣṇa vishnu p. 9 (Poona 1913).

learn it by heart even today. Its popularity is evidenced also by the mass of commentaries written on it by the scholars belonging to different religions. The *Śabda-kalpadruma* and the *Amara-bhāratī* preserve the list of as many as forty-one commentaries. These are (1) *Vyākhyā-pradīpa* by Acyutopādhyāya (2) *Kṛiyā-kalāpa* by Āśadhara (3) *Kāśika* by Kāśinātha (4) *Amarkośa-dghātana* by Kṣīrasvāmin (5) *Bālābodhinī* by Gosvāmin (6) *Amarakośa-kaumudī* by Nayanānanda Rāmacandra (7) *Amarakośa-pañjikā* by Nārāyaṇa Śarman (8) *Śabdārtha-dīpikā* by Nārāyaṇavidyāvinoda (9) *Subodhinī* by Nīlakantha (10) *Amarakośamālā* by Paramānanda (11) *Amarakośapañjikā* (second) by Brhaspati (12) *Mṃgdha-bodha* by Bharatamallika (13) *Vyākhyāśudhā* or *Rāmāśramī* by Bhānujīdīkṣita or Rāmāśrama (14) *Gurubālabodhinī* by Mañjubhatta (15) *Sārasvatarī* by Mathureśa-vidyālanakāra (16) *Amatapadapāṇijāta* by Mallinatha (17) *Budbhamanoharā* by Mahādevatīrtha (18) *Amaravivēka* by Maheśvara (19) *Amarabodhinī* by Mukundaśarman (20) *Trikaṇḍacintāmaṇi* by Raghunātha Cakravartin (21) *Amarakośa-vyākhyā* by Rāghavendra (22) *Trikaṇḍavivēka* by Rāmanātha (23) *Vaisaṃjya kaumudī* by Rāmaprasāda (24) *Amarakośa vyākhyā* by Ramaśarman (25) *Amaravṛtti* by Rāmasvāmin (26) *Pradīpapañjarī* by Rāmeśvara Śarman (27) *Padacandrikā* by Rāyamukuta (28) *Amaravyākhyā* by Lakṣmana Śāstrī (28) *Amarabodhinī* by Lingabhatta (30) *Padapañjarī* by Lokanātha (31) *Vyākhyā-mṃrtam* by Śaṅkarācārya (32) *Amaratīlā* by Śrīdhara (33) *Tikāśarī asram* by Sarvānanda (34) *Amarapadyamukuta* by Rangācārya (35) *Brhadvṛtti* ————— (36) ————— by Appayadīkṣita (37) *Gurubālabodhinī* by Bhanudīkṣita (38) ————— by Mānyabhaṭṭa (39) ————— by Liṅgamāsūri

(40) *Amarakoṣapada-vivṛti*— and (41) *Kāmadhenu*—. A good number of commentaries preserved in the Government and private libraries of India and abroad are still coming to light. Eighteen commentaries other than the listed above are available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras.⁴ Some of these commentaries are in languages other than Sanskrit. Another commentary on the text by Viṣṇu is referred to by Professor E. D. Kulakarni in his Introduction on the *Dharaṇi-kośa*.⁵ I come across two more rare commentaries on the text namely, *Amarasūcikā* by Bhikṣu Fatagiri and *Amarakoṣatikā* by Ācārya Kṛṣṇa-

4. (i) *Nāmaṅgārūṣāsara-ryākhyā* by Tīrūvenkatācārya (R 1241), (ii) *Nāmaṅgārūṣāsara-ryākhyā* by Ravivarmarāja (R 4930), (iii) *Nāmaṅgārūṣāsara-ryākhyā* by Jātavedadīksita (R 3552), (iv) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Kanarese commentary (D 19538), (v) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Kanarese Meaning (R 4552), (vi) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Telugu meaning (D 1657), (vii) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Telugu commentary (D 1665), (viii) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Telugu commentary by Nāga-devabhāṭṭa (D 1674), (ix) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Telugu meaning by Namadī Venkatarāja (R 947 (a)), (x) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Telugu commentary by Rāmacandrasādhi-varm (R 949), (xi) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Telugu commentary by Kasturīmālakavi (R 958), (xii) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Tamil commentary by Venkateśvara, (xiii) *Nāmaṅgārūṣāsara* with Tamil commentary by Vaidyanāthādhi-varm (R 11098 (a)), (xiv) *Nāmaṅgārūṣāsara-padaratnāvalī* (R 1253), (xv) *Amarakoṣapada-vivṛti* by Vengalalingayasūri (D 1697), (xvi) *Nāmaṅgārūṣāsara-ryākhyā* by Ravivarmarāja (R 4427), and (xvii) *Nāmaṅgārūṣāsara-ryākhyā* by Subhū-tendra (R 2933).

5. See, Introduction on *Dharaṇi-kośa* of Dharaṇi-kośa, p. 10 (Poona, 1965).

mitra in 1961, while I was preparing a list of 500 Sanskrit Manuscripts in my family possession. The first is an indexical work which enumerates the words and verses used in the *Amarakośa* for each word. It frequently quotes critical and aphoristic excerpts from the *Vyākhyāśudhā* of Bhānuji Dīkṣita.⁶ It is incomplete. The available fragment of 16 folios contains the commentary for the first 9 sections (*vargas*) of the first *Kāṇḍa*. The second by Acārya Kṛṣṇamitra which is offered here to Sanskrit scholars is a brilliant exposition of the text on the lines of Kṣīrasvāmin's *Amarakośodghātana* and Bhānujīdīkṣita's *Vyākhyāśudhā*.

The present edition of Kṛṣṇamitra's commentary is based on the single manuscript mentioned above, as no other copy of the work has come to my notice as yet. The MS. bears the library No. 32 and dates back to 1868 V. S. (=1811 A. D.) It is written on country paper. It consists of 244 folios of $12\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ inches. The folios belonging to each *Kāṇḍa* are separately numbered. Each folio contains 8-10 lines on average except the folios Nos. 51 and 52 of the third *kāṇḍa* which contain fifteen lines. The MS. is fairly correct. It is written with black ink in a big, bold and readable hand writing. Most of the vocables are indicated by straight strokes upon them. Yellow pigment is used to cancel the wrong letters. The corrections are made in the left or right margin of the respective folios. The name of the scribe is Vasiṣṭhā.

6. शिवो मे स्ता शिवा देन शिवायामरमचिवाम् । विदधे वालोयाय पत्ते-
नियर्वाख्यमिश्रुक् ॥१॥ नामसग्योदियघानामधिकारमिह स्मरेत् । उक्त
व्याख्यामुपाया यत्तद्व्याख्यानं क्वचिन्वचसिन् ॥२॥

(Invocatory verses of the *Amarasūtra*) (No 511)

The author of the commentary is Acārya Kṛṣṇamitra, as is evident from the colophons at the chapters' end. That he was a devotee of Lord Viṣṇu, is obvious from the introductory verse and the commentary's commencement with invocation to Śrī Rāma. His mention of over 500 colloquial words (See Appendix) in the commentary which are still used in the Avadhī and Bhojapuri regions suggests that he was a native of Northern India. His use of Nepālā,⁷ *Uttarāpatha*⁸ and *Uttarudeśa*⁹ also strengthens the same conclusion.

The name, Kṛṣṇamitra is not unknown to Sanskritists. We know of the grammarian Kṛṣṇamitra who wrote *Bhāva-pradīpa* on the *Śabdakaustubha*, and *Siddhāntakaumudī-atnārṇava* on the *Siddhāntakaumudī*. This Kṛṣṇamitra was the son of Rāmasevaka who belonged to the 18th century A. D. Among my hereditary manuscripts, I have one on the Āyurveda, namely *Yogatarangī* the authorship of which is ascribed to Kṛṣṇamitra. The reference to a Kṛṣṇamitra Ācārya (18th-19th centuries) who wrote about a score of philosophical works is found in the Bibliography of Indian philosophy, Vol. I edited by Karl F. Potter.¹⁰ There

7 cf. *Amarakośatikā*, 2.4.128

8 Ibid. 2.4.129

9 Ibid. 2.4.153

10 (i) *Anuśaṅga-paramarśa* (NV), (ii) *Bādhya-buddhi-pratibandha-katūṭcara* (NV), (iii) *Bhāṭṭaraka-tarāṅgī* (NV), (iv) *Pradīpa* on Bhāṭṭānanda's *Bhāṭṭarandī*, (v) *Tikā* on Gadadhara's *Gadadhara*, (vi) *Laghunāyasaṁdhi* (NV), (vii) *Laghu-sāmagrī-vyapti* (NV), (viii) *Laghubhāṭṭa-sūtrā* (NV), (ix) *Tika* on Raghunāthaśiromani's *Naṭyāda*, (x) *Vyākhyā* on *Padārthabodhitva-nirūpana*, (xi) *Padārthapūrijāta* (V), (xii) *Ratnātali-ādasudhājika* (NV).

is also a gloss by Kṛṣṇamitrācārya on the Kumārasambhava of Kalidāsa¹¹ Since these works are not accessible to me, I am unable to say if their author is only one or different It is also not possible to maintain the identity of the lexicon's commentator with his name sales If the frequent references to Panini's *Astadhyāyī*, Patañjali's *Mahabhāṣya* and Kātyāyana's *Vartika* by Kṛṣṇamitra in his commentary are of any significance, he may be said to be identical with the Kṛṣṇamitra who composed commentaries on Bhattoji Dīksita's *Śabdakaustubha* and *Siddhāntakaumudī* But the materials in my possession are too scanty to support this surmise

The other works and authors mentioned by Kṛṣṇamitra in his commentary are

Amaramala (1 6 6), *Kāvya* (1 6 18), *Kavyadarśa* (3 3 22), *Kumarasambhata* (3 4 13), *Gita* (3 3 37, 3 3 45, 3 3 103, 3 3 146, 3 3 212 and 3 4 6) *Carakasambhita* (3 3 42), *Chandogya Upaniṣad* (3 3 110) *Dvīpapakṣa* (1 1 33), *Nagānanda* (3 4 17), *Natyasastra* (1 7 10) *Pañcatantra* (3 3 37, 3 3 48), *Pracya* (1 7 4), *Prañca* (1 4 7), *Bhaṭṭalollata* (1 7 21), *Bhartrhari* (3 3 131), *Bhagurī* (1 3 13), *Bhaṭṭaprasāda* (2 4 48), *Mānu* (2 1 7, 2 1 8 and 2 7 14) *Mala* (2 2 13), *Mudraraksasa* (3 3 79) *Meghadūta* (3 5 9), *Medini* (1 6 6, 3 3 7, 3 3 10 3 3 13 14, 3 3 16, 3 3 60, 3 3 169, 3 3 198,

---

(xiii) *Samagrīśādartha* (NV) (xiv) Commentary on Iśvara Kṛṣṇa's *Saṅkhyā kārīkā* (s) (xv) *Tika* on Gadadhara's *Śaktiśāda* (xvi) *Siddhanta rahasya* (NV) (xvii) *Tarka pratibandha rahasya*, (xviii) *Prakāśa* on Raghunathaśiromani's *Tattva tīrtamāni* Dīdhitī and (xix) *Tattvaminimāmsa* (pp 355 356) (Delhi, 1970)

11 Cf. A History of Sanskrit Literature by S N Dasgupta and S K De, Vol I fn 1, p 74 (University of Calcutta, 1966)

3.3.225, 3.3.231 and 3.6.18), *Raksita* (2.9.18), *Raghuvaniśa* (3.3.22, 3.3.43, 3.3.95 and 3.3.144), *Rabhasa* (3.6.18), *Rāmāśrama* (1.7.7 and 2.4.156), *Viśva* (1.1.44, 3.3.58, 3.3.115, 3.3.121, 3.3.140, 3.3.141 and 3.6.18), *Viṣṇu Purāṇa* (3.3.22), *Venīsamibhāra* (3.3.136), *Vaidya* (2.6.66), *Śakaśāyana* (1.1.6), *Śiṣupālābadha* (3.5.9), *Sabhya* (1.8.4), *Saṅgīta-ratnākara* (1.7.9), *Saṅgītaśāstra* (1.7.6), *Sudhā* (2.8.16), *Smṛti* (1.1.55) and *Svāmī* (1.6.6, 1.1.35, 1.3.4, 1.3.16, 1.3.19, 1.3.27, 1.3.36, 1.8.3, 1.8.4, 2.4.121, 2.4.124, 2.6.71, 2.9.18, 2.9.26, 2.9.27-28, 3.3.12, 3.3.133, 3.3.168, 3.6.8 and 3.6.18).

Most of the works and authors listed above are of earlier origin and they do not provide clues in ascertaining the date of Kṛṣṇamitra. What is relevant here is the references to earlier commentators of the *Amara-kośa*, namely Kṣīrasvāmin and Rāmāśrama. They are also frequently quoted by Kṛṣṇamitra as *anye*, *apare*, *eke*, *kecit* and *yattu*. Rāyamukuṭa is twice quoted. There are also references to some commentators preceding and succeeding Kṣīrasvāmin. But it is not possible to identify them in view of the absence of their commentaries. Kṣīrasvāmin, Rāyamukuṭa and Rāmāśrama are not only quoted as authorities but are sometimes adversely criticised by Kṛṣṇamitra. Kṣīrasvāmin and Rāyamukuṭa are certainly older to Rāmāśrama who is also called Bhānujīdikṣita. Since Kṛṣṇamitra explicitly quotes Rāmāśrama and his *Ujāḍhyāśudhī* on the *Amara-kośa*, we can accept the Ujāḍhyāśudhī's date as the earlier limit to the date of Kṛṣṇamitra's commentary, the later limit being of course A. D. 1811, the date of the MS. in my possession Bhānujī is generally assigned to the earlier half of the 17th century A. D. Prof. P. K. Gode

identifies Kirtisimha, the Baghel patron of Bhanuji with Fateh Singh, the founder of Sohawal state in Baghelkhand in central India, and ascribes Bhānuji to the period A D 1620 to 1660¹² Since Bhanuji's commentary exerts much influence on Kṛṣṇamitra, and enjoys a celebrated position in his commentary, we may assume that Kṛṣṇamitra composed his commentary nearly a century after the composition of Bhanuji's *Vyakhyasudha* i.e. sometime in the fifties of the 18th century A D This can also be confirmed by the date of the manuscript which is the later limit of the commentary's date As the MS is dated A D 1811, Kṛṣṇamitra must have composed his commentary many years earlier than this date In short, the commentary might have been written in the later half of the 18th century

Now a word about the edited text All attempts have been made to make the book useful and free from mistakes English meanings of the words are given in footnotes and the number of the synonyms is given in rectangular brackets Best efforts have been made to verify quotations and mention their original sources In cases of alterations and corrections, the readings of the manuscript have been given in the footnotes B K and M are the main abbreviations used for Bhanuji Dīkṣita, Kṛṣṇamitra and the manuscript respectively In spite of all possible care, some misprints have occurred especially in the footnotes because of oversight in proof reading for which I crave pardon from scholars

---

12 Cf. A contemporary Manuscript of Bhanuji Dīkṣita's *Vyakhyasudha* in studies in Indian Literary History by P K Gode, Vol III, pp 26-30 (Poona 1956)

I feel called upon to express my gratitude to the Ministry of Education and Social Welfare, Government of India for assisting me financially in the publication of this rare text. I am highly thankful to Dr. R. Raghavan, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit (Rtd.) from whom I received inspiration and advice in bringing out the edition. Grateful thanks are due to Dr. T. M. P. Mahadevan, Director, Centre of Advanced Study in Philosophy, University of Madras, and Dr. K. Kunjunni Raja, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Madras University and Dr. V.P. Upadhyaya, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Gorakhpur University (Rtd.) for their valuable suggestions. Sincerest thanks are due to Shri A.P. Tripathi, Shastri, Reporter, Bihar Vidhan Sabha, Patna for taking very great pains in making all arrangements for timely publication of the book, and for easing all problems arising from my overseas stay. I am also thankful to many of my colleagues and friends, especially Shri R. N. Choudhary who extended their whole-hearted co-operation by supplying some materials useful in preparing the introduction.

Finally, I wish to thank my wife Indira Mishra for her active co-operation in preparation of the work.

Kuala Lumpur
21-1-1972.

Satyadeva Mishra

CONTENTS

			<i>Page</i>
Foreword	..	..	v
Introduction	.	..	vii
Text	..	..	1 to 554
Index	..	..	1 to 176
Appendix	..	..	177 to 185
Bibliography	..	..	187

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

प्रथमः कार्डः

१. स्वर्गवर्गः

यस्य ज्ञानदयामिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

टीका

श्रीरामायनम् । कोशव्युत्पादनं रेखागवयन्यायमाश्रितम् ।

पद्यापतिपदं प्रेष्ठं प्रेप्सतामद्वयार्थकम् ॥

यस्येति—हे धीराः स भगवान् सेव्यताम् ।^१ धैर्यशालिनामेव सेवाक्षमत्वादुक्तं धीरा इति । स कः ? यस्य गुणाः क्षात्र्यादयोऽणिमादयो^२ वा अनघा निष्पापाः । कथं भूतस्य ? ज्ञानदययो. सिन्धोः, समुद्रस्येव विपुलाधारस्य ज्ञानवत्त्वेन परोपकार-योग्यतामेव्यत्वं मृचिनम्^३ ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनाभावे^४ किमुपकारेणेत्याशङ्कानिवृत्तये दयोपादानम् । अगाधस्य अपरिच्छिन्नमदृत्वस्य^५ नास्ति क्षयो यस्य सोऽक्षयः ।^६ कस्मै प्रयोजनाय ? श्रिये चामृताय च । चद्वयोपादानमुन्नयो प्राधान्यमृचनाय । नास्ति मृतं मरणं यत्रेत्यमृतत्वाय मोक्षार्थम् ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सम्पूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं दर्शयति—समाहृत्येति । अन्यतन्त्राणि^७ बोधलिङ्गानु-शासनानि समाहृत्य एकीकृत्य सम्पूर्णं न्यूनतारहितं नामलिङ्गबोधकं शास्त्रमुच्यते अनुशिष्ये^८ विविच्य बोध्यनेऽस्मिन्ननेन^९ वा सदृशैः लघूकैः प्रतिसंस्कृतं. प्रत्येकं

-
1. M. reads मेधयता 2. M. च न्यादयोनिमादयोः । 3. M. मृचिनम्
4. M. ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनोभावे 5. M. अपरिच्छिन्नमदृत्वस्य 6. M. मोक्षयः
7. M. अन्यतन्त्राणि 8. M. अनुशिष्ये 9. M. बोध्यने. स्मिन्ननेन ।

ब्रमवयनेन कृतोत्कर्षैरसारासारहितैरिति वा वर्गे सजातीयसमूहे सम्पूर्ण^१ लक्ष्य-
लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचिन् ।

स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

लिङ्गज्ञानोपायमाह—प्रायश इति । प्रायशो बाहुल्येन^२ रूपस्यावन्तादेर्भेदेन^३
स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘लक्ष्मी पद्यालया पथा’ [अ० १. १. २७]
‘पिनाकोऽजगव^४ धनु’ [अ० १. १. ३५] । कुत्रचित्साहचर्यात्, यथा—
‘अश्वयुगश्विनी’ [अ० १. ३. २१] । क्वचित्तेषां स्यादीनां विशेषतो विधाना-
त्क्वचान्, यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्’ [अ० १. ७. ६], ‘करीवे त्रिविष्टम्’,
[अ० १. १. ६] इति ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः ।

कृतोऽत्र^५ भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

भेदेति । अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गानामन्यत्रानुक्तानां भेद बोधयितुं द्वन्द्वो न
कृत, तथाहि सति परबललिङ्गं स्यात्, यथा—‘बुलिश मिदुर षवि’ [अ० १.
१. ४७] इति, न तु बुलिशमिदुरपवय इति । तथैकशेषोऽपि^६ न कृत, तथाहि
सति शिष्यमाणस्यैव लिङ्गं प्रतीयेत, यथा—‘नम स श्रावणो नमा’ [अ० ३.
३. २३२] इति, न तु श्वश्रावणोनमसो इति । तथा सङ्करो लिङ्गान्तरसन्निधौ
लिङ्गान्तरस्य प्रयोगो न कृत । साहचर्याद्वि तल्लिङ्गता प्रतीयेत, यथा—‘स्तव
स्तोत्रं नुति स्तुतिरिति’ [अ० १. ६. ११], न तु स्तुति स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति ।
एतच्च क्रमादृते यत्र सप्रहृष्टोवादी ब्रममात्रं विवक्षितं तत्र भिन्नलिङ्गानां द्वन्वादेय
कृता एव, यथा—‘वर्गा पृथ्वी पुरदमाभृद्वनौपधिमृगादिभि’ [अ० २. १. १]
इति, न तु क्रमाभावेऽपि^७ ‘रक्षोगन्धर्वकिनरा’ [अ० १. १. ११] इत्यत्र कथं
द्वन्द्व इति चेत्सत्यं ब्रमग्रहणमुपलक्षणं तथापि हि ब्रमवद्विशेषलिङ्गबोधनेच्छा
नास्ति ॥ ४ ॥^७

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वभाद् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्ग्यामिति । यत्र त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्तत्र त्रिष्विति पदं
प्रयुक्तमिति परिभाष्यते । यथा—‘त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरण’ [अ० १. १. ५७] ।

1. M मपू^६ 2 M बाहुल्येन । 3 M. आवन्तादेर्भेदेन 4 M पिनावाजगव
5 M. कृतोऽत्र । 6 M क्रमाभावेऽपि 7. cf Kresṇāśwami's Commen-
tary, Amarakos' dghaṭana, P 2.

तथा मियुने म्त्री पुल्लिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम् । यथा—‘बह्वर्द्धयोर्ज्वालबीलो’
[अ० १. १. ५७] । तथा यत्र किञ्चित्किञ्च निषिद्धन्तः तद्भिन्न बोद्धव्यः,^१
यथा—‘ध्योमयानं विमानोऽस्त्री’ [अ० १. १. ४८] इति । अत्र स्त्रीत्वे निषिद्धे
पुत्रपुंसकयोर्लाम् । तथा तु शब्दोऽन्ते^२ मस्यायस्य आदिर्यस्य तत्पूर्वं न गगते,
किन्तुत्तरान्वयि । ‘नगरी त्वमरावती’ [अ० १. १. ४५], ‘जवोऽय^३ शोधं
त्वरितम्’ [अ० १. १. ६४] इति ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं-स्वर्गं-नाक त्रिदिश-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको-द्यौ-दिवौ द्वे स्त्रियां छीये त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति । यद्यपि भाष्यमते सञ्ज्ञाशब्दा अव्युत्पन्नास्तथापि स्वरवर्णादि
शुद्धार्थं शाकटायनमतेन व्युत्पत्तिः प्रदश्यते । स्वरानि अप्राप्त्या^४ उपनापयति न्व ।
‘स्व शब्दोपतापयो’ (म्या० ५० अ०) विच् । मुष्टुं अर्ज्येन स्वर्गं । न्यङ्क्वादि-
त्वान्कु , चजोरिति तु निष्ठायामनिट् (७. ३. ५९) इति निषिद्धम् ।^५ नान्त्यकं
पुत्रमत्र ‘नभ्राण्पाव्’ (६. ३. ७५) इति^६ नन् प्रकृत्या । तृतीया द्यौस्त्रिदिश ।
दिवशब्दोऽन्तोऽपि । ‘द्यौ^७ म्त्री स्वर्गे च गगने दिवं वशीवं तयो स्मृतम् ।’
इति मेदिनी—(१५८ ११) वचनान् । स्वामी तु दिवीकस इत्यादि वृत्तिविषये-
दन्तमाह । त्रिभिर्ब्रह्मादिभिर्दीव्येभिः प्रवादयन् इति वा ‘इगुपधन्वान्’—(३. १.
१३५) क । त्रिदशाना देवानामालयः स्थानम् । द्योनन्तेऽस्या द्यौः । ‘वातुल-
वान्’ (३. ३. १) द्युतेर्द्वौ । दीव्यन्त्यस्या द्यौः दिवेदिदि विविपि ‘च्छत्रो’
(६. ४. १९) इत्युद् स्पान्^८ । तृतीयं विष्टपं विरन्त्यत्र मुग्गनि इति विष्टे क
[प्रत्यय] म्त्स्य तुट् । केचित्तु—‘उणादौ पिष्टपेति पठित्वा वस्य पकारादेशमाह ।
तथा चामरमाला—‘विष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री’ इति ॥ ६ ॥^९

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाण सुमनसस्त्रिदिवेशा दिर्वाकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

1. M. बोद्धव्य 2. M. शब्दः चन्ते 3. M. अवेष 4. M. मस्या 5. The View Criticised, here, is of Rāya Mukuṣa. See Bhānuji Dīkṣita's Commentary Rāmās'rami, p. 4. Chow. Edn., 1970. 6. M. नभ्राण्पाव 7. M. लौ 8. M. दिवेदिदि विविपि तुल्यमिति 9. Heaven. [9]

वहिरुमृताः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवताः^१ स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

न म्रियन्ते अमरा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । निष्क्रान्ता जराया निर्जरा । दीव्यन्तीति देवा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । त्रिदश त्रिदशा । 'सङ्ख्ययाऽव्यया—' (२ २ २५) इति बहुव्रीहि । तिर्यो दशा अवस्था येषा ते त्रिदशा इति वा । विबुध्यन्ते विबुधा 'ङगुपध—' (३ १ १३५) इति क । मुरन्ति मुरा । मुर ऐश्वर्ये (तु० प० से०) क । मुरा इत्येषामिति वा । मुष्टु पर्व चरित येषा न [सुपर्वाण] । मुष्टु मनो येषा ते सुमनस । द्विवि ओका निवासोऽस्य । दिवमोक इति वा, पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) इत्यन्य ॥ ७ ॥ आदित्या अपत्यान्यादितया । 'वृदिकारात्' (ग० सू० ४ १ ४५) इति डीपन्तात् 'स्त्रीभ्या टक्' (४ १ १२०) । दिवि सीदन्ति वर्तन्त दिवि, पद पङ्क्तु 'सत्पूर्वपठ—' (३ २ ६१) इति क्विप् । 'हृदद्युभ्या च' (वा० ६ ३ ९) इति डेरलुक् । 'सुपामादिषु च (८ ३ ९८) इति प । पक्षे द्युसद । लिख्यन्त चित्रादौ लेखा । 'अवर्तरि—' (३ ३ १९) इति कर्मणि घञ् । 'दित्यदित्या—' (४ १ ८५) इति ण्य, आदित्या । ऋतुदोऽदितिवाची, ततो भवन्ति ऋतव । 'मितद्रवादिभ्य उपसङ्ख्यघानात्' (वा० ३ २ १८०) डु । नास्ति स्वप्नमेपाम् [अस्वप्ना] । म्रियन्तेऽप्रेति मर्तो^३ भूलोक । 'हसिमृप्रिणवामिदमिलूपयुर्विभ्यस्तन्' (उ० ३ ८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ता ।^४ 'नखमूरमर्तवविष्टेभ्य—' (वा० ५ ४ ३६) इति स्वार्थे यङ् । तद्भिन्ना अमर्त्या । अमृतमन्वोऽन्तमपाममृतान्धम ॥ ८ ॥ वहिरग्निमुंस यपा ते । ऋतून् ऋतुषु वा भुञ्जत । गौरव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽस्त्र^५ येषा त गीर्वाणा । प्रसस्त वृन्द यपा वृन्दारका । 'शृङ्गवृन्दाम्यामारकञ्' (वा० ५ २ १२०) । देव एव देवता मैव दैवत तलन्तात् स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) । रूपभेदान् कलौवता । पुनीत्युक्ते पुम्बम् । दवपर्यायाणा पुस्त्वात्तच्छृङ्गानिवृत्तये स्थियामिति ॥ ९ ॥^६

आदित्यमिश्रयसप्रस्तुपिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिकमाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवता ॥१०॥

आदित्यादयो द्वादशत्वादिमहत्तुना मङ्गचारिण्यो देवता । एवम् तु समुदाय, वृत्ता शब्दा अवयवज्वलि वर्तन्त इति^७ न्यायान् । विश्वेदेवास्त्रयोदश, धाद्वाग्रे

१ M देवता २ M ममृद्विप-३ M मर्तो ४ M-मर्ता ५ M वायोस
६ Gods [26] ७ M वतन्ने इति

विगन्तीति । 'अशुप्रुपि' (उ० १.१४०) इति वच् । वसन्तीति वसवोऽशी । 'शृस्वस्मिहि—' (उ० १.१०) इत्य् । तुप्यन्तीति तुपिना पङ्क्तिम् । ['गचि-
वचि—' (उ० ४.१८५)^१ इति] कितच् । आभासन्ते, इत्याभासका चतुष्पष्टि ।
'म्येशभास—' (३.२.१७५) इति वच् । अनन्त्यतेनामिला, एवोनपञ्चाशत् ।
'सलिकत्यनि—' (उ० १.५४) इति वच् । महाराजसन्दाज्म्यया महाराजिका,
पङ्क्तिद्देशे । 'महाराजप्रोष्ठपदादृन्' (४.०.३५) । साध्यन्ते, आराध्यन्त साज्या
द्वादश । एकादश म्ना ॥१०॥^२

विद्याधरोऽप्सरा-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व किंनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥११॥

विद्याया घरा जीमूतवाहनादयः गुटिकाञ्जनादिधारिणश्च । अप्सु सरन्ति ।
'सरतेरमुन्' (उ० ४.२३७)^३ । यक्ष्यन्ते पूज्यन्ते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ०
मे०) । 'अकर्तरि च कारके—' (३.३.१९) इति घञ् । रक्षन्त्येभ्यो रक्षासि ।
'रक्ष पालने' (म्वा० ५० मे०) । 'सर्वधातुभ्योऽमुन्' (उ० ४.१८९) । गन्ध-
मर्वन्ति गन्धर्वा तुम्बुरप्रभृतयो गायना । 'अर्वं गती' (म्वा० ५० से०) ।
'गक्ञ्वादि' (वा० ६.१.९४) । अश्वमुखान् कुन्मिना नरा किंनरा । पिशाचा
पिशिताशना । गूह्यन्तीति गुह्यकाः । ण्वुङि 'पृषोदरादित्वान्' (६.३.१०९)
यगागम । निधिगृह्यका य यक्षास्त गुह्यका । सिद्धयन्तीति सिद्धा विश्वावसुप्र-
भृतयः । भूतिरस्यास्मि नून । 'अर्ग आदि—' (५.२.१०७)^४ देवा योनिभ्यस्ति-
रेषा देवयोनयः, देवासा देववदन्त्यसहिनेभ्य परमाणुभ्यो जायन्त वा ॥११॥^५

असुरा दैत्य-द्वैतेय-दनुजेन्द्राग्नि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवा सुरद्विपः ॥१२॥

अस्यन्ति देवानमुगः । 'असेमन्' (उ० १.४०) । सुरविस्मृत्वाद्वा । द्विदि-
नुरवामुत्तमानरी^६ । डीयन्तान् । 'स्त्रीभ्यो डच्' (४.१.१००), द्वैतेयः । दन्त्रव्या-

1. M अधिकृति 2 Nine groups of deities (Ganadevata)
[1 each] 3 According to the context, the reference

should have been made to the Upādi sūtra 'मर्त्तृव-
दनि' (४.२.३६) which means that the affix 'चि' comes
after the root 'सृ' (to move) preceded by the word च

4 M अर्ग आदि 5 Ten kinds of demi gods (devayanas)

6 M. द्विदिनधनुत्तमानरी ।

रय ।^१ शुक्रस्य शिष्या । अनोतिवशाद्देवत्वाद्भ्रष्टा । मुरान् द्विषन्ति मुरद्विष ।
'सत्सुद्विष—' (३ २ ६१) इति क्विप् ॥१२॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिन ॥१३॥

पडभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघन शास्ता मुनिः —

मवं जानाति सर्वज्ञ । मुपु गत ज्ञान यस्य स ^२ । बुद्धयते बुद्ध । 'मतिबुद्धि' (३ २ १८८) इति क्त । धर्मेण राजते धर्मस्य राजेति वा । तथेति सत्पार्थे, तथा सत्य गत ज्ञान यस्य । समन्त पून भद्रमस्य । भग माहात्म्यमस्यास्ति । मार काम जयति । क्विप् । जयति तपसा लाक् लाकजित् । जयति भव जिन । इणपिन्—' (उ० ३ २) इति न ॥१३॥ दिव्यचक्षुर्दिव्यधोत्र पूर्वनिवासानुस्मृतिरात्मज्ञान वियदगमन कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति पडभिज्ञा^३ ज्ञायमानानि यस्य । दशबलानि यस्य स । 'दान शील क्षमा वीर्य ध्यानप्रज्ञाबलानि च^४ । उपाय प्रणिधिर्ज्ञान दशबुद्धयलानि वै ॥' अद्वय विज्ञानातिरिक्तवस्तुनिर्पेधात् । अद्वैत वदति । 'आवश्यक—' (३ ३ १७०) णिनि । विनयत्यनुशास्ति^५ । 'ष्वल्' (३ १ १३३) । मुनिषु इन्द्र । धिया यागभूत्या घना निविड । शास्तीति शास्ता । ओणादिकस्तृच्, तन इट् न ।^६

शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥

स शाक्यसिद्धः सर्वार्थसिद्ध शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवोमुत्तश्च सः ॥१५॥

यस्तु शक्येषु जात शाक्यमुनिर्बुद्धावनार ^७ ॥१४॥ शकोऽभिजनोऽस्य^८ शाक्य । 'शण्डिकादिभ्याश्च' (४ ३ ९२) शाक्यसिद्ध दवत्युपमितसमास, भीमां भीमसेन इति वन् । शाक्योऽपि^९ सर्वार्थेषु सिद्धा निष्पन्न । शुद्ध आदतो यस्य स शुद्धोदना राजा । 'शक्-च्चादि' (वा० ६ १ ९४) । 'तदपत्य शौद्धादनि । गौतमस्तद्गोत्रावनारात् तच्छिष्यत्वाद्वा । 'तस्यदम्' (४ ३ १२०) इत्यण् । अकम्प्य बन्धु, सूर्यवश्यत्वात् ॥१५॥^{१०}

1 M इन्द्रस्य भरय 2 M स 3 M षट् अभिज्ञा । 4 M व
5 M विनयति अनुशास्ति 6 Buddha [18] 7 M शाक्यमुनि
बुद्धावनार 8 M शका अभिजनो स्य 9 M शाक्यसि 10 Gautama
Buddha [7]

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥१६॥
 धाताञ्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
 स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्ट्विधिः ॥१७॥

वृंहति वधते ब्रह्मा । 'वृहेनोऽञ्च' ^१ (उ० ४.१४५) इति मनिन् । धानोर्न-
 स्यादादेश । आत्मना भवति । 'भुव सञ्ज्ञान्तरयो' (३.२.१७९) इति क्विप् ।
 अनेनैव स्वयम्भूराज्येऽपि ^२ सिद्धे पुनर्वचनं स्वभूनिवृत्त्यर्थम् । मुरेषु ज्येष्ठ । परमे
 व्योमनि चिदाकारो निष्ठति । 'परमे स्य क्वि' (उ० ४.१०) इतीति ^३ ।
 'तत्पुरुषं कृति—' (६.३.१४) इति सप्तम्यलुक् । पितृणा मरीच्यादीना पिता ।
 हिरण्यं हिरण्यमण्डं, तस्य गर्भं इव । हिरण्यस्य गर्भो वा, ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् ।
 लोकानामीश । चत्वार्यननान्यस्य ^४ ॥१६॥. दधातीति धाता । धातो 'वृच्'
 ३.१.१३३ । अञ्जं योनिरम्य । द्रुह्यत्यमुरेभ्यो द्रुहिण । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
 २.४९) इतीति । गुणाभावश्च । विरिङ्क्ते मृते विरिञ्चि । 'अच इ' (उ० ४.
 १३९) । पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) नुम् । कमलमासनमस्य । मृजति
 स्रष्टा । प्रजाना पतिः । विदधाति, विमृजति । 'विधात्रो वेध च' ^५ (उ० ४.२२४)
 इत्यसुन् । वेधादेशः । विणेपेण दधाति । विश्वं मृजति । विधत्ते विधि । 'उपसर्गे
 षो कि' ^६ (३.३.९२) । बाहुल्यात् (३.१.११३) कर्तरि ॥१७॥^७

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
 दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥१८॥
 दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
 पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥१९॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चरुपाणिश्चतुर्भुजः ।
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥२०॥
 द्रव्यकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोभजः ॥२१॥
 विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

वेवेष्टि ध्यान्नोनि विश्व विष्णु । 'विदे विच्च' (३.३.९) इति नृ ।
 नराणा समूहो नार लक्षणमस्य । ^८ 'पूर्वपदात्'—(८.४.३) इति न् ।

1. M. बृहेनोच 2. M. स्वयंभूराज्ये 3. M. इति इति 4. M. चत्वारि
 अननन्दस्य 5. M. विधात्रोर्वेध च 6. M. उपसर्गे षो कि 7. M.
 Brahmā [20] 8. M. लक्षणमस्यः ।

वृष्णो वर्णेन । 'वृथैर्वर्णे' (उ० ३४) इति नक् । विटुण्डानां जीवानामयं
 नियन्ता । 'तम्येदम्' (४. ३ १२०) इत्यण् । विष्टरो दर्ममुष्टिरिव श्रवसो
 वर्णावस्य । दाम—उदरे यस्य, बाल्ये चापत्येन मात्रा वद्धत्वात् । हृषीकाणा-
 मिन्द्रियाणामीश । प्रशस्ता वेशा सन्त्यस्य ।^१ 'वेशाद्भोज्यतन्म्याम्' (५२
 १०९) माया लक्ष्म्या धव , मधोरपत्यमिति वा, तद्वस्यत्वात् ॥ १८ ॥
 दैत्यानामरि । पुण्डरीकमिवाक्षिणो यस्य । 'वट्टुश्रीहो सव्यक्षणो —' (५४ ७३)
 इति णच् । शा भुव विन्दन्ति गोविन्द । बाराहूपेणोद्धारान् । 'अनुपसर्गाल्लिम्प-
 विन्द—' (३१ १३८) इति श । गरुडो ध्वज चिह्नमस्य ।^२ नास्ति च्युतं
 स्वलन स्वस्थानाद्यस्य । 'गन्धर्वा—' (३४ ७२) इति क्त । शृङ्गस्य विकार
 शार्ङ्गं धनु । तदस्यास्ति शार्ङ्गो^३ । विष्णु नाभास्यानेष्वश्वति^४ विष्वक् । सर्वतो
 व्यापिनी सेनास्य । जनन जन , तमर्दयति हन्ति जनान्मुद्रस्य दैत्यभेदानिति
 वा ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् ।^५ उपन्द्र । इन्द्रस्यावर जात । चक्र पाणो
 यस्य । चत्वारो भुजा अस्य । पद्म नामो यस्य । 'अच् प्रत्यन्त्वक्—' (५४ ७५)
 इति योगविभागादच् । मधो दैत्यविशेषस्य रिपु । वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक्—'
 (४. १ ११४) इत्यण् । सर्वत्र वसतीति वामु , वामुदचासो^६ दवदचाति वा ।
 त्रिषु लोकेषु विव्रम पादभ्यासोऽस्य^७ ॥ २० ॥ देवक्या नन्दन । देवकी गौरवादि-
 त्वान् देवकानाचष्टे, इति वा णिजन्तान् 'अच् इ' (उ० ४ १३८) । 'तनो डीप्'
 (वा० ४ १ ४५) । शूरस्यापत्यम्, तद्वराजत्वात् । बाह्यादित्वान् (४ १ ९६)
 इन् । श्रिय पति । पुण्येषु पुण्याणां वीर्यम् ।^८ निर्धारणाभावात् निषेध ।
 आपादन्धिवनी माला वनमाला साऽस्याग्नि । व्रीह्यादित्वान् (५२ ११६) इति ।
 बलि ध्वसने । वसत्यारानि ।^९ अध वृत्तमक्षजमिन्द्रियजन्य ज्ञान येन ॥ २१ ॥

विश्व विमर्ति । 'सञ्ज्ञाया भृवृवृजि^{१०}—' (३२ ४६) इति खच् । वृटर्म
 जितवान् । विषयमुरान् विधु । 'वृमिद्रिव्यधि—' (उ० १ ७३) इति वृ ।
 श्रीवत्सो नाम श्वेतरोमावर्णविशेषो वक्षसि लाञ्छनमस्य ॥ ११

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

- 1 M सन्त्यस्य. 2 M विष्टमस्य 3 M. गार्ही 4 M नाभास्यानेषु अश्वति
 5 M. इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् 6 M वसुध सो 7. M. पादभ्यासोऽस्य
 8. M वा उत्तम 9 M वस्य अरानि. 10 M. भृवृजि
 11 Vispu [39]

अस्य श्रीवृष्णस्य जनक, वसुपु दीव्यति वसुदेव. । पचाद्यच् (३.१.१३४) ।
आनकंदुन्दुमिश्रचोपलक्षित. । वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुमिवावनात्^१ ॥२२॥

वलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रज ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
मङ्कपण. सीरपाणि कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलेनभद्र श्रेष्ठ । बलस्तु भीमवत् । प्रलम्बं नामामुरं हतवान् । मूलविभुजादिः
(वा० ३ २.५) । बलेन दीव्यति । अच्युतस्याग्रजः । रेवत्या रमण. । नन्द्यादिः
(३.१.१३४) । रमन्तेऽस्मिन् योगिनो रामः^२ । 'हलश्च' (३.३.१२१) इति
घञ् । कामं पालयति । हलमायुधमस्य ॥ २३ ॥ नीलमम्बरं यस्य । रौहिण्या
अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४.१.१२३) ढक् । तालवृक्षोऽङ्को ध्वजोऽस्य^३ ।
मुसलमस्त्यस्य । सङ्कपन्ति सहारमूर्तित्वात्सङ्कपणं । नन्द्यादित्वात् (३.१.१३४)
ल्युः । सीरो हलं पाणावस्य । कालिन्द्या यमुनाया भेदनः । हलेतावपणात् ॥२४॥^४

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥२५॥
संघरारिमनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

मदयति मदन. । मदी हर्षे (भ्वा० ५० भे०) । ल्युः (३.१.१३४) ।
मननं मन्=चेतना । सम्पदादि क्विप् (वा० ३ ३.१०८) 'गमादीना क्वी'
(वा० ६.४४०) इति नलोपः । यत्^५—'अनुदातोऽदेरा—' (६.८३३)
इति नलोप. इति । तत्र । क्विपो मल्लादिभ्यामावाद् । 'हम्बम्य—' (६.१.३१)
इति तुक् । मनो मय. = मन्मथ । म्रियन्तेऽनेन^६ मारः । वरणे घञ् (३.३.१०) ।
प्रवृष्टं शुभ्रं धन्मस्य । मीनो मकरः चेतनं ध्वजोऽस्य^७ । कुस्मित. दर्पोऽस्य^८

1. Vasudeva, the father of Sri Kṛṣṇa [2] 2. M. रमन्तेऽस्मिन् योगिनो
3. M. मन्मथोऽहं ध्वजोऽस्य 4. Balabhadra [17] 5. The
commentators, like Kṛṣṇaswamin and Rāyamukūṭa. See
Amarakoṣodehātana, p. 7, Poona, 1913. and Rāmāśrami,
p. 14, Chowkhamba, 1970. 6. M. म्रियन्तेऽनेन 7. M. ध्वजोऽस्य.
8. M. दर्पोऽस्य ।

वदप । 'कम्' इत्यव्यय कृत्सायाम् । दर्पयति दर्पक । 'ण्वुल—' (३११३३) ।
 नास्त्यङ्गमस्य^१ । वाम्यतेजेन^२ काम । 'पुसि सञ्ज्ञायाम्—' (३३११८)
 घ । पञ्च शरा अस्य । उन्मादनतापनशोषणस्तम्भनसमोहना शरा । स्मर्यतेऽनेन^३
 स्मर । 'पुसि सञ्ज्ञायाम्—' (३३११८) घ ॥ २५ ॥ सवरस्य देवस्यारि ।
 शवरस्तालव्यादिरपि । शृङ्गाररूपेण मनसि जायत '—जनङ्' (३२९७) ।
 'तत्पुरुष कृति—' (६३१४) इत्यलुक् । कुमुमानोपबो यस्य । न मनसोज्य-
 स्माञ्जायत^४ । पुष्प धनुरस्य । 'वा सञ्ज्ञायाम्' (५४१३३) इत्यनङ् ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूक्त्येकेतु स्यादनिर्द्व उपापतिः ।

ब्रह्मज्ञान सूत्रे ब्रह्मम् । ऋष्यनामा मृग केतुरस्य । उपा वाणस्य पुत्रो, तस्या
 पति । ब्रह्मसूक्त्येकेतु कामस्यैव नामनी इत्यन्य ॥^५

लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहृरिप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्म्यत लक्ष्मी । 'लक्षेमुंङ्' च (उ० ३ १६०) इती प्रत्यय । पद्ममालया
 यस्या । पद्ममस्तयस्या । अशं आद्यच्' (५२१२७) । एव कमला । श्रयति
 हृरि श्री । 'क्विब्वचि—' (वा० ३ २ १७८) इति क्विदीर्घी ॥ २७ ॥^६

शङ्खः लक्ष्मीपते पाञ्चजन्य

लक्ष्मीपते शङ्खः पाञ्चजन्य । पञ्चजन पातालं भव । 'पञ्चजनात्' (वा०
 ४ ३ ५८) इति यन् । 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्य ञ्य इत्युपमङ्गयान नास्ति इत्याहु ॥^७

चक्रमुदर्शन ।

हरेरक्षत्र मुदर्शन । शान्तं दर्शनमस्य । 'भाषाया शार्शपुधि—' (वा० ३ ३
 १३०) इति युच् ॥^८

कौमोदकी गदा

को पृथिव्या मादक् कुमादको विष्णु^९ । तस्यैव कौमादकी । गदति गदा ॥^{१०}

१ नास्ति ऋषमस्य २ M काम्यतेनेन ३ M स्मर्यतेनेन ४ M मनम-
 न्यस्माञ्जायन्ते ५ M Kama (cupid) [19] ६ Brahmasū,
 Raktakṣa Amraddha and Usapati, all the four
 according to Kṛishnamitra, are the names of Aniru-
 ddha But Bhanuji, Dikṣita and some other Commentators
 include the first two among the names of Kāmādeva
 ७ Lakṣmī (the goddess of prosperity) [6] ८ Viṣṇu's
 conch [1] ९ Viṣṇu's discus [1] १० Viṣṇu's mace [1]

रत्नो नन्दक

नन्दयति दवान् । 'ण्वुल्' (३ ३ १३३) ॥^१

कास्तुभो मणि ॥ २८ ॥

कु भुव स्तुम्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽग्निर.^२, तत्र मव ॥ २८ ॥^३

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेय रत्नेश्वर ।

नागान्तको विष्णुरथ सुपर्ण पन्नगाशन ॥ २९ ॥

गरुत् पन्था सन्त्यस्य, गरुत्मान् । यवादित्वात् (८ २ ९) जय (८ २ १०)
इति वत्त्व न । गरुडिडयत् गरुड । 'डोड्' (म्भा० आ स०) 'अयम्याग्नि-'^४
(वा० ३ २ १०१) इति ड । पृषोदरादित्वात् (५ ३ १०९) इति तत्त्वप ।
तृक्षस्यापत्य ताक्षर्य, गर्गादित्वात् (४ १ १०५) यत् । विनताया अपत्यम् । खगा-
नामीश्वर । नागानामन्तक । विष्णो रथ इव । शामन पर्ण पन्थावस्य, हेम-
पक्षत्वात् । पन्नगानश्नाति । ल्यु (३ १ १३४) ॥ २९ ॥^५

शम्भुरीश पशुपति शिव शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशान शङ्करश्चन्द्रशेखर ॥ ३० ॥

भूतेश खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृड ।

मृत्युञ्जय कृत्तिवासा पिनाकी प्रमथाधिप ॥ ३१ ॥

उग्र कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ खपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचन ॥ ३२ ॥

कुशानुरेता सर्वज्ञो धूर्जटनीललोहित ।

हर स्मरहरो भर्गस्यन्धकस्त्रिपुरान्तक ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपु क्रतुष्वसी वृषध्वज ।

व्योमकेशो भवो भीम स्थाणू रुद्र उमापति ॥ ३४ ॥

समवत्यस्मात् शम्भु । वाहुल्कात् वर्तारि मित्रवादि (वा ३ २ १८०)
कु । 'एष्टे ईश' । इगुपय-' (३ १ १३५) इति क । पान्ना उवाना पति ।
शिवमस्यास्ति शिव । 'अगं आदि' (५ २ १००) । गृन्मन्मि । एष्टे ईश्वर ।

1 Vishnu's sword [1] 2 M कस्तुभोऽग्निर, 3 Vishnu's gem
(said to be obtained with) 13 other jewels at the
churning of the ocean [1] 4 M चन्द्रः 5 Garuda 9

‘स्थेनामास-’ (३० १७१) इति वरच् । शृणाति शर्व । ‘शृ हिंसायाम्’ (ब्रपा० प० मे०) । ‘वृगृशृ-’ (३० ११५६) । ईष्टे ईशान । ‘ताच्छीन्य-’ (३२ १२९) इति चानच् । दा करोति । ‘शमि घानो. सञ्ज्ञायाम्’ (३२ १४) इत्यच् ‘वृजो हेतु-’ (३२ २०) इति ट,^१ तु अनेनैव वाच्यते । चन्द्र शेख रोऽस्य^२ ॥ ३० ॥ भृतानामोश । गण्डयतीति खण्ड परशुरस्य । गिरिरोश । गिरिरस्याश्रयत्वेनेति गिरिश । लोमादित्वान् (५२ १००) दाः । मृडयति मुखयति । मृत्यु जयति । ‘मञ्ज्ञाया भृतृवृजि-’ (३२ ४६) इति खच् । वृत्तिश्चमवा सोऽस्य^३ । पिनाकोऽस्यास्ति^४ । प्रमथानामधिप ॥ ३१ ॥ उच्यति क्रुधा समवैति उग्रो रौद्रत्वान् । ‘उच समवाये’ (दि० प० से) । ‘ऋज-’ (३० २२८) इत्यादिना रज्, गश्चान्तादेश । कपर्दोऽस्यास्ति^५ । श्रो शोभा कण्ठेऽस्य^६ । सिति काल कण्ठोऽस्य^७ । कपाल विमर्ति । वाम श्रेष्ठा लोकविपरीतो वामदेव । विरूपा- ण्यक्षीण्यस्य, त्रिनेत्रत्वात् । त्रीणि लोचनान्यस्य ॥ ३२ ॥ वृशानो रेतोऽस्य^८ । देव्या सोढुमशक्य रेतो बह्वी क्षिप्तम् । सर्वं जानाति । धूर्गङ्गा जटास्त्यस्य ‘जटिजंटा’ [इति द्विरूप कोश] । ‘जट सघाते’ (म्वा० प० मे०) । ‘सर्वघातुभ्य-’ (३० ४ ११७) इतीन् । नील कण्ठो लोहितश्च केदोऽस्ती नील लोहित । हरत्वय हर । ‘हरतेरनुद्यमनेऽच्’^९ (३२ ९) । स्मर हरति । भृग्यन्ते कामादयोऽनेन^{१०} भर्गं । ‘हल्दच्’ (३३ १२१) इति घञ् । त्रीण्यम्बकानि^{११} त्रेत्राण्यस्य । त्रिपुरस्यान्तक । ‘त्रिपुरी’ इति भाष्य दग्नेनेऽपि^{१२} लोकाश्रयत्वान्निलङ्गस्य त्रिपुरमपि ॥ ३३ ॥ गङ्गाया धर । अन्धकनाम्नोऽमुरस्य^{१३} रिपु । ब्रतु दक्षयज्ञ ध्वसते । ‘मुपि-’ (३२ ७८) इति णिनि । गङ्गा धारयितु व्यामव्यापित्य केशा अम्य । भवत्य- म्माद्विभ्र मव । अप् । त्रिभेन्यम्मान् । मीम । ‘मिय एम्वा’ (३० ११४८) इति मव् । निष्ठति । म्याणु । रोदयतीति म्र । ‘रोदोर्णिङ्बुक् च’ (३० २२२) इति रब् । उमाया पनि ॥ ३४ ॥^{१४}

कपर्दोऽस्य जटाजूट-

क शिर. पिपति कपर्दं । ओणादिको द । अस्य शिवस्य जटाना जूटा बन्ध ॥^{१५}

1 Ct Amarakoś'odghātana, p 82 M शैखरास्य 3 M -चमवासास्य
4 M पिनाकास्यास्ति 5 M कपर्दोस्यास्ति 6 M कण्ठेऽस्य 7 M कण्ठोऽस्य
8 M रेतोऽस्य 9 M हरतेरनुद्यमने च, 10 M कामादयानेन 11 M त्रीणि
अम्बकानि 12 M -दग्नेनेऽपि 13 M अन्धकनाम्नो मुरस्य 14 S'iva [48]
15 S'iva's hair [1]

पिनाकोऽजगवं धनु ।

अस्य धनु । पिनह्यत इति पिनाक । 'पिनाकादयस्त्र' (उ० ४१५) इति निपातित । अज ब्रह्माण गच्छति, अजग । साऽस्यास्ति^१ स्वामित्वेनाजगवम् । 'गण्डयजगात्सज्ञायाम्' (५२११०) इति व । 'प्रज्ञा—' (५४३८) अणि, आजगवम् । 'आजवक्म्' इति स्यामी ॥^२

प्रमथा स्यु पारिपदाः

प्रमथ्यन्ति दुष्टान् । अच् । परिपदि भवा । 'परिपदोष्य' (४४१०१) इत्यन योगविभागात् प्येऽपि पापंद^३ इति पाठान्तरम् ॥^४

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातर ॥ ३५ ॥

ब्राह्मधादय परिवारत्वेन वर्तते । मातरा लोकपूज्यत्वात् । "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातर ॥" एता ब्रह्मादिशक्तिदेवता । क्वचित्कालसङ्कृषिणीभ्यष्टो मातर । ब्रह्माणीति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥^५

भूतिर्विभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥^६

भवन भूति । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् । 'अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा । प्राप्ति प्रावाम्यमीशित्व वसित्व चाष्टभुनय ।' अणामाव, अणिमा । लघामाव लघिमा । महतो भाव । यन ब्रह्माण्मपि न माति । गरिमा, गुरुत्वम् । प्राप्तिरङ्गत्यग्रेण चन्द्रादे । प्रकामस्य भाव इच्छानभिधात । ईशिनो भाव ईशित्वम् । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकाग्नि । वसिनो भावो वसित्वम् । यन भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥^७

उमा कात्यायनी गौरी काली ह्रीमवतीश्वरी ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रूद्राणी सर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाभिका ॥ ३७ ॥

1. M सास्फाति 2 S'iva's low [2] 3 M स्यपि पंद 4 S'iva's attendants—[2] 5 S'even worldly mothers [1 each] 6 Kṛṣṇaswami and Bhānuji Dikṣita read विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा 7 Eight superhuman powers called bhūti SC [1 each]

ओमेहेरास्य मा लक्ष्मी । उ मा इति मात्रा तपसा निषिद्धेति ।^१ अजादि-
त्वादृष । (४१४) । कतस्यापत्यम् । 'सर्वत्र लोहितादि—' (४११८)
इति ण्क । गौरी वर्णोऽस्त्यस्या^२ एव काली । वर्णाविवक्षाया गौराकाला ।
हिमवतोऽपत्यम्^३ । इष्टे ईश्वरी । स्थेशमास— (३२१७५) इति वरचि
टाप् (४१४) । पुयोगे तु इश्वरो ॥ ३६ ॥ शिवा स्वत श्रेयस्करो ।
पुयोगे तु शिवो । भवस्य स्त्री । सर्वाणि मङ्गलायस्या । अपर्णा तपसि पर्णानाम
प्यभोजनान् । पर्वतोऽभिजनोऽस्या ।^४ पर्वतस्येयमिति द्रमर्धेऽण् (४३१२०)
इत्यय । अपत्ये तु इज् स्यात् । दु खेन^५ गन्तु शक्या दुर्गा । सुदुरोरधिवरण च'
(वा० ३२४८) इति ड । चण्डति कुप्यति चण्डिका । ण्वुल्^६ (३११३३)
पचायचि (वा० ३११३४ बह्वादि— [४१४५] डीपि चण्डी । अम्बं
वाम्बिका जगमातृत्वान् ॥ ३७ ॥^७

पिनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा ।

अप्येकदन्त-हेरम्ब-लम्बोदर-गजानना ॥ ३८ ॥

विगतो नायको नियन्ताऽस्य^८ । विघ्नस्य राजा । द्वयार्मात्रोरपत्यम् । गङ्गाया
अप्यपत्यत्वादुर्गाचामुण्डाभ्या पालितत्वाद्वा । गणाना प्रथमानामधिप । एको
दन्तोऽस्य^९ । स्वन्दोत्पाटितकदन्तत्वात् ।^{१०} ह उपसि रम्बते शब्दायते रबि शब्दे
[भ्या० आ० से०] । डेरल्कु^{११} । लम्बमुदरमस्य । गजस्यैवाननमस्य ॥ ३८ ॥^{१२}

कार्तिकेयो महासेन शरजन्मा पञ्चानन ।

पार्वतीनन्दन स्कन्द सेनानीरग्नभूर्गुह ॥ ३९ ॥

वाहुलेयस्तारकजिद्विश्वाय शिशिवाहन ।

पाष्मातुर शक्तिधर कुमार कौञ्चदारण ॥ ४० ॥

वृत्तिकानामपत्य कार्तिकेय । महतो सेनाऽस्य^{१३} । शरैषु जमास्य । पद्मान
नामस्य । अग्निपत्नीना पण्णा वृत्तिकाना स्तनपानान् । पार्वत्या नन्दन । स्कन्द
त्यरीन् । सेना नयति । अनेनैवति । गूहति मेनाम् । इगुपय—' (३११३५)
इति क ॥ ३९ ॥ बहुगता वृत्तिकानामपत्यम् । तारक जयति । विशाखाया ज्ञान

1 Ct Kumārasambhava, 126 2 M वर्णोऽस्त्यस्या 3 M हिम
वनोत्पत्त्यम् 4 M पर्वतोऽभिजनोऽस्या 5 M दुःखेन 6 M एव 7 Uma
[17] 8 M नियन्तास्य 9 M दन्तोऽस्य 10 'परशुरामेनोत्पाटितकदन्त
न्येता' (Vacaspathyam, p 1469) 11 By applying the sūtra
'तत्तुरये इति बहुलम्' (63 14) 12 Gāṇes a [8] 13 M सेनाऽस्य ।

विशाख । 'सधिवेलादि—' (४३१६) अण 'श्रविष्ठाफल्गुनी—' (४३३४)
इत्यादिना लुक् । शिखी मयूरा बाहनमय्य । पण्णा मातृणामपत्यम् । सत्तेर्वर ।
कुत्सितो मारोऽस्य^१ । कुमारयति क्रीडतीति वा । क्रौञ्च गिरिं दारयति । प्यन्तात्
(३१२६) न्यु (३११३४) । कैलासमस्त्रागिद्वयं गच्छन् स्वन्दम्य क्रौञ्चेन
मार्गो रुद्धोऽभूत् ॥ ४० ॥^२

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजा पाकशासन ।

वृद्धश्रवा सुनासीर पुरुहूत पुरन्दर ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखपम शक्र शतमन्युर्दिवस्पति ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वञ्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पति सुरपतिर्वलाराति शचीपति ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

सक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुरापाणमेघवाहन ।

आखण्डल सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्दति इन्द्र । 'इदि परमेश्वर्ये' (म्वा० प० से०), 'ऋज्येन्द्र—' (उ०
२२८) इत्यादिना रन् । मरुतो दवा सन्त्यस्य । 'तसौ मत्वर्थे' (१४१९)
इति मत्वाज्जस्त्वामाव । मह्यते पूज्यते मघवा । 'श्वन्मुखम्—' (उ० ११६०)
इति निपातित । विड भेदकमोजोऽस्य^३ विडौजा । 'विड भेदने' (तु० प० से०)
'इगुपध—' (३११३५) इति क । विट्सु प्रजासु ओजोऽभ्येति^४ वा । पृषोदरादि
(६३१०९) । पाकाना दितिगर्माणा शासन । वृद्धे श्रवसी अस्य । शोभना
नासीरा अग्रैसरा अस्य । शु पूजायाम् ।^५ पुरु प्रभूत हूत यज्ञेष्वार्हान यस्य ।
पुराण्यरीणा दारयति । 'वाचयमपुरन्दरौ च' (६३६९) इति साधु ॥ ४१ ॥
जयनशीलो जिष्णु । 'ग्लानिस्थस्च—' (३११३९) इति ग्न्तु । लेखेषु देवेषु
ऋपम श्रेष्ठ । शक्तोति शक्र । 'स्फायितश्चि—' (उ० २१३) इत्यादिना रक् ।
शत मन्यवो यागा अस्य । 'पठ्ठा पतिपुत्र—' (८३५३) इत्यलुकि वस्त्रादि-
त्वात् (८४४८) सत्त्वे दिवस्पति । सुष्टु ग्राम बल यस्य । गोत्रान् गिरान्
पक्षच्छेदाद् भिन्नवान्^६ । वज्रमस्यास्ति । वसोरपत्य वासव । वृष हतवान् ।

१ M मारोभ्य २ Kārtikeya [17] ३ M भेदकमोजोभ्य ४ M आनाभ्यति

५ Therefore, the word derived with the help of indecli-
nable 'शु' will be 'शुनासीर' ६ M पक्षच्छेदा भिन्नवान् ।

वर्पतीति वृषा । वनिन् (उ० १.१५७) ॥४२॥ वास्तोषग्रहक्षेत्रस्य^१ पतिरधिष्ठाता ।
 '—वास्तोषनिगृहमेघाच्छ च' (४.२.३२) इति निपातनादलुकि पत्वम् । मुराणा
 पति । बलस्याराति^२ । शच्या पति । जम्भममुञ्जं भिनत्ति । गिति । हरयः
 पिङ्गा हया अस्य । स्व स्वर्गे राजते, म्वाराट् । क्विपि 'द्वलोपे—' (६.३.१११)
 पूर्वस्य दीर्घ । नमुचेर्देत्यस्य मृदन ॥ ४३ ॥ सक्त्रन्दयति रिपुस्त्री । 'ब्रदि आह्वाने
 रोदनं च' (म्वा० प० से०) ल्यु (३.१.१३४) । दुष्टं रेतदच्यवने^३ परदारेषु
 दुश्च्यवन । 'चलनशब्दार्थान्—' (३.२.१४८) इति युच् । दु खेन^४ च्यवते रणाद्वा ।
 तुरं त्वरित साहयत्यभिभवत्यरीन् तुरं वेगं सहते वा । 'छन्दमि सह' (३.२.६३)
 इति योगविभागात् णिङ् । मेघान् बाह्यति वर्पयति । आखण्डमति भिनत्त्यरीन् ।
 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । 'वृषादिभ्य कलच्' (उ० १.१०६) । सहस्यम-
 क्षोण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्य्यक्ष्णो^५ '—' (५.४.११३) इति पच् । 'ऋभुक्ष स्वर्ग-
 वज्रयो' इति विश्वः । सोऽज्यास्ति^६ ऋभुक्षा । इनि (५.२.११५) ॥^७

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

तस्य इन्द्रस्य पत्नी ॥ ४४ ॥ पुलोमो मुनेर्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ'
 (३.२.६८) इति ड । शचने शची^८ । शच (श्वच) गनी (म्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४.११८) । 'वृदिकारान्—' (ग० मृ० ४.१.४५) इति
 डीप् । इन्द्रस्य स्त्री ॥^९

नगरी त्वमरावती ।

इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । अमरा सन्त्यस्याम् । 'मती बह्वच—'
 [६.३.११९] इति दीर्घ ॥^{१०}

हय उच्चै श्रवा

इन्द्रस्य हय, लश्च उच्चै श्रवा । उच्चै श्रवसी अस्य ॥^{११}

सूतो मातलि

तस्य मृत सारथिर्मातलि । मत त्याति मनल । तस्यापत्यम् । इन्
 (४.१.९५)^{१२} ।

1. M. वास्तोः ग्रहक्षेत्रस्य 2. M. बलस्य मरानि. 3. M. रेतः च्यवते 4 M. दुश्च्येण
 5. M. सक्य्यक्ष्णोः 6 M. सोऽज्यास्ति 7. Indra [35] 8. M. शचनि शची
 9. Indrani (Indra's wife). [3] 10. Amaravat, (abode of
 gods or Indra's residence) [1] 11. Indra's horse. [1]
 12. Matali, the Charioteer of Indra [1].

नन्दन वनम् ॥४५॥

तस्य वन नन्दनम् । नन्दयतीति । ल्यु (३ १ १३४) ॥ ४५ ॥^१

स्यात्प्रासादो वैजयन्त

तस्य प्रासादो वैजयन्त । वैजयन्तो पताकाऽस्त्यस्मिन् ।^२ अर्शं आदि
(५ २ १२७) ॥^३

जयन्त पाकशासनि ।

पाकशासनस्य इन्द्रस्यापत्यमिञ् (४ १ ६५) । जयतीति जयन्त ।
'वृभूवहि—' (उ० ३ १२८) इत्यादिना शब् ॥^४

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरायणाभ्रमुवल्लभा ॥ ४६ ॥

इरा उदकं तदस्त्यस्मिन्निरावान्विद्यस्तत्र भव ऐरावत इन्द्रहस्ती । अभ्र
मेघस्तद्रूपो मातङ्ग । अभ्रे आकाशे इति वा । इरया उदकेन वणति, इरावण ।
'वण शब्द' (म्वा० ५० से०) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) । अभ्रे से माति न
भ्राम्यति । बाहुलकादु । अभ्रमोर्बल्लम ॥ ४६ ॥^५

ह्लादिनी वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पवि ।

शतकोटि स्वरु शवो दम्भोलिरशनिद्वयो ॥ ४७ ॥

ह्लाद स्फूर्जंथुरस्त्यस्या^६ ह्लादिनी । वजति यात्येव न प्रतिहन्त्यते वज्रम् ।
'ऋचेन्द्र—' (उ० २ २८) इत्यादिना रन् । कुलिशं पर्वताम् इयति पक्षच्छेदेन
तनूकरोति । 'आतोऽनुपसर्गे—' (३ २ ३) क । मिनत्ति तच्छीलम् । 'विदिभि
दिच्छिदे कुरच्' (३ २ १६२) । पुनाति पवि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) ।
शत कोटयो धारा अस्य । स्वरति स्वरु । 'स्वृ शब्दोपतापयो' (म्वा० ५० अ०) ।
'शृस्वृन्निहि—' (उ० १ १०) इत्यादिना उ । श विद्यतेऽस्य^७ शव ।
कशम्याम्—' (५ २ १३८) इति व । दम्नोति क्षेदयति । 'दम्भु दम्भने'
(स्वा० ५० से०) । औणादिव ओलि । अस्नाति अशनि । 'अतिसृधृधम्—'
(उ० २ १०२) इत्यनि ॥ ४७ ॥^८

1 Nandana, the garden of Indra [1] 2 M पताका कस्मिन् अस्मिन्

3 Vajrayanta, the palace of Indra [1] 4 Jayanta, the son of Indra [2] 5 Airavata, the elephant of Indra [4] 6 M

स्फूर्जथु रस्त्यस्या 7 M विद्यतेऽस्य 8 Thunderbolt or Indra's weapon [10]

व्योमयान विमानाऽम्नी

व्योम्नि यान्त्यतेन । वरणेत्युद् (३३ ११७) । विमान्ति वर्तन्तेऽस्मिन्^१
देवा विमानम् । अधिकरणे त्युद् (६३ ११७) ।^२

नारदाद्या सुरर्षय ।

नार नरसमूहं घृति भिनत्ति कलहै । सुराश्च तं ब्रह्मादिपुनत्वाद्यप्यश्च ।
[आद्येन तुम्बुह्मरत्नपर्वतदेवलादयः] ॥^३

स्यात्सुधर्मा देवसभा

सुधु धर्मोऽस्या^४ । 'धर्मादनिच्—' (५४ १२४) । 'डाबुभ्याभ्याम्'
(४१ १३) इति डाप् । सहनान्त्यस्या सभा । 'समाराजा—'^५ (२४ २३) इति
नियतनादङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥^६

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

पीयते पीयूषम् । पीयस्वप् (३० ४ ७६) । सीत्रां घातु । नास्ति मृतमत्र ।
सुधु पीयते पीयते सुधा । 'आतश्चापसर्गे' (३३ १०६) इत्यङ्^७ ॥ ४८ ॥^८

मन्दाकिनी वियद्गङ्गास्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दमकितु शीलमस्या । 'अक अग कुटिलाया गतो' (म्वा० प० से०) णिनि ।
त्रियति आकाशे गङ्गा । स्व स्वर्णस्य नदी । पूर्वपदादि (८४ ३) ण । सुराणां
दीर्घिका ॥^९

मेरु सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानु सुरालय ॥ ४९ ॥

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्योतीषि^{१०} । 'हुमिन् [प्रक्षेपणे] (म्वा० उ० अ०)
'मिषीष्मा ह' (३० ४ १०१) । हेम्नोऽङ्गि ।^{११} रत्नानि सानवाज्य^{१२} । सुराणा-
मालय ॥ ४९ ॥^{१३}

-
- 1 M वर्तन्तेऽस्मिन् 2 Heavenly car (such as puspaka SC) [2]
3 Divine sages, namely Narada, Tumburu, Bharata SC
4 सुधु धर्मोऽस्या 5 समाराजा—6 Council of gods [2] 7 M
आतश्चापसर्गे 8 Nector [3] 9 Celestial river, {kas'agangā
[4] 10, M क्षिपति उच्चत्वाज्योतीषि 11 M हेम्नोऽङ्गि 12 M. मानवोऽय
13 The mountain, Sumeru

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

सन्तान कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

एते पञ्च देवानां तरवो वृक्षाः । मन्दा आरा धाराज्ज्य^१ सरलत्वात् । पारिण
पारवता नामाग्नेर्जातः पारिजातः । सन्तन्यते । उपसङ्ख्यानात् (३११४०)
ण । कल्पः सङ्कल्पस्तस्य पूरको वृक्षः । हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् ॥ ५० ॥^२

सनत्कुमारो वैधात्रः

मनत् नित्य कुमारः । विधातुः पत्यम् ॥^३

स्वर्वेद्यावश्विनीमुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दस्ता वाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥^४

स्वर्गस्यैद्यावश्विनी मुतौ, न असत्यौ । 'नभ्राणपाद—' (६३७४) इति
नन् प्रवृत्त्या । अश्वः प्रसस्तः अस्ति अनयो । दस्यतः क्षिप्तो रोगान् । 'दमु उप
'पक्षवे' (दि० ५० से०) । 'स्फायितश्चि—' (उ० २१३) इति रक् । अश्विन्या
वपत्यम् । ढक् (४११२०) [तावुभाविति द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचनाभावः] ॥ ५१ ॥^५

क्षिया बहुष्वपसरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुता ।

अदम्य सरन्ति अपसरसः । सरतेरमुन् (उ० ४२३७) । बहुष्विति प्रायिकम् ।
'अप्सरा' इति भाष्यप्रयोगात् । स्वः स्वर्गस्य वेश्या । उरून् महतोऽऽनुते^६ व्याप्नोति
वशीकरोति, उर्वशी । मूलविभुजादित्वाद् (वा० ३२५) क । 'वृताची मेनका
रम्मा उर्वशी च तिलात्तमा । मुकेशो मञ्जुषोपायाः कथ्यन्तेऽप्सरसो वृधे' ॥^७

हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

हाहा हृहृ इत्येतौ आलापानुकारेण वाचकौ त्रिदिवौकसा देवानां गायनाः ।
[आद्येन तुम्बुरुविश्रावमुचित्ररथादीनां ग्रहः] ॥ ५२ ॥^८

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

कृपीटयोनिर्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

1 M धारास्य 2 Five paradisaic trees [1 each] 3 'Sanat
kumāra, the son of Brahma [2] 4 उभौ द्वित्वविशिष्टौ
5 Aśvinikumaras [6] 6 M महतः अऽनुते 7 Celestial damsels
[1 each] 8 Celestial musicians, Gandharvas

वर्हि शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपधुंघ ।
 आश्रयाशो बृहद्भानु कृशानु पावकोऽनल ॥ ५४ ॥
 रोहिताश्वो वायुसप्त शिखावानाशुशुश्रणि ।
 हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहन ॥ ५५ ॥
 सप्तार्चिर्दमुना शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसु ।
 शुचिरप्पितम्

अङ्गत्पूर्व्वं यात्यग्निः^१ । औणादिको नि । विवानरस्यापत्यम् । ऋष्यण्
 (४११३४) । वहति हव्य वह्ति [वहि] श्रिथुयु— (उ० ४५१) इति
 नि । वीनिमंश्यमश्वो वा ह्यतेऽस्मिन्^२ । 'हुयामा—' (उ० ४१६७) इति वद् ।
 घन जयति । सञ्ज्ञायाम्—' (३२४६) इति खच् । वृषीटस्य जलस्य योनि ।
 धूमजत्वान्मेघानाम् । ज्वलति^३ ज्वलन । 'जुचड्रम्य—' (३२१५०) इति
 युच् । जाता वेदा अस्मान् । अमुन् (४१८८) । तनू न पातयति, दाहधर्मत्वाद् ।
 'नभ्राप्नपात्—' (६३७५) इति निपात ॥ ५३ ॥ बृहति वर्धते वर्हि ।
 'वृहेर्नलोपश्च' (उ० २१०९) इति इस् । पुल्लङ्गोऽप्ययम्^४ । शुष्यन्त्यनन
 शुष्मा । 'अन्येभ्योऽपि—' (३२७५) इति मनिच् । सञ्ज्ञापूर्व्वत्वात् गुण ।
 वर्हि कुश शुष्म बलमस्येति वा एक नाम वा । वृष्णो धूमो वर्त्मास्य । शाचीपि
 ज्वाला केता इवास्य । 'नित्य समान—' (८३४५) इति प । उपसि राशौ
 दुध्यते प्रकाशने उपबुंघ । इगुपयति (३११३५) क । अहरादीनाम्—'
 (बा० ८२७०) इति र । आश्रयमाधारमस्नाति । 'कर्मण्यण्' (३२१) ।
 बृहन्तो मानव किरणा अस्य । 'वृ' तनू करण (दि० प० मे०) । वृश्यति
 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४२) इत्यानुक् । पुनाति पावक । अनित्यनेन लोकोऽ-
 नल^५ । वृषादित्वात् (उ० ११०६) कञ्च् ॥ ५४ ॥ लोहिता अश्वो अस्य ।
 वायो सप्ता । शिखा सत्यस्य । आशोऽष्टमिच्छति । आङ्पूर्वाद् शुप (दि० प०
 ५०) सप्तन्तात् 'आङि शुप—' (उ० २१०३) इत्यग्नि । छान्दसोऽपि नापाया
 क्वचिन् । हिरण्य रेतोऽम्य^६ । 'अनरपत्य प्रथम हिरण्यम् इति स्मृत । हुत
 भुङ्क्ते । दहति । त्वु (३११३४) । हव्य वाहयति दवाग्रयति । प्यन्ताद्
 'हव्यपुरीषपुरीषेषुप्युत्' (३२६५) इत्ययम् ॥ ५५ ॥ सप्तार्चिप^७ काली करा-

१ M अग्नि उर्ध्वं याति अग्नि २ M हुयतेऽस्मिन् ३ M ज्वलति ४ M
 पुल्लङ्गोऽप्ययम् ५ M ऋतन्यञ्जि ६ M लोकोऽनल ७ M रेतस्य ८ M
 सप्त अर्चिप ।

लीत्याद्या जिह्वा अस्य ११ दाम्यति दमना । दमेस्तस (उ० ४ २३४) शुक्र
तेजोऽस्त्यस्य १२ शुक्र । विभेव वमु धनमस्य । गुवि गोधकत्वात् । अपा पित्त
दाहवत्वात् ॥३

और्वस्तु वाड्यो वटवानल ॥ ५६ ॥

यस्तु उवस्य मुनेरपत्यमग्नि । ऋष्यण १ (४ १ ११४) । वरुणमोताया अम्य
मातुरर्वेण गोपितत्वात् । वडवाया भयो श्वमुखत्वात् ५ ॥ ५६ ॥

वहेर्द्वयोऽर्जालकीलावर्चिर्हेति शिखा स्त्रियाम् ।

वहेरिति प्रायोवाद । द्वयो स्त्रीपुंसयो । ज्वलति ज्वाल । ज्वलतिव
सत्तेम्यो ण (३ १ १४०) । स्त्रिया टाप् (४ १ ४) कील वध (भ्वा०
प० से०) । द्वे । अर्चि । अर्चं पूजयाम् (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०)
१ अर्चि शुचि— (उ० २ १०८) इति इसि । हिनोति हति । हि गतो (स्वा०
प० अ०) अतिवृत्ति— (३ ३ ९७) इति निपात । शते शिखा । शीर
१ किदघ्रस्वद्व (उ० ५ २४) इति ख । त्रीणि ॥ १

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

स्फुलति चलति तन इङ्गति स्फुलिङ्ग । अने वण । द्वे ॥ ४

सताप सञ्चर समी ॥ ५७ ॥

सतापयति सञ्चरयति । प्यन्तादच् (३ १ १३४) ॥ ५७ ॥ १०

धर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यम ॥ ५८ ॥

कालो वण्डधर श्राद्धदेवो र्ववस्वतोऽन्तक ।

धर्मस्य राजा । पितृणा पति । सम वर्तते रिपो मित्र च । परेतेषु मृतकेपुराजते ।
कृतोऽन्तो ११ विनाशो येन । शमयति शमन । त्वु (३ १ १२४) । यमेन सयमन
राजते । यमयति यम ॥ ५८ ॥ कलयत्थाम् कालो वर्णेन वा । मित्वाभावान्

१ काली बराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपा च देवी लेल यमना इति सह जिह्वा ।

(Mundaka upanishad 1 24) Cp Rgveda 3 6 2

२ M सनोस्त्यस्य ३ Agni (fire) [34] ४ M ऋष्यण ५ M भव
भरवमुखत्वात् ६ The submarine fire [3] ७ The flame of
fire [5] ८ A spark of fire [2] ९ समानार्थो यमानजिह्वो १० Fire's
heat [2] ११ M कृत अतो

कालयतीति विग्रह' इत्यन्ये । 'दण्टस्य धरः । थाद्वन्य देव । विदस्वतोऽपत्यम्' ।
अन्त करोति अन्तक । 'तत्करोति—' (वा० ३ १.२६) इति प्यन्ताद् ण्वुल्
(३.१ १३३) ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशर ॥५९॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकषा-भज ।

यातुधान पुण्यजनो नेऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

रक्ष एव राक्षस । स्वार्थिका वचविलिङ्गमतिवर्तन्ते । कुणपं शव भोक्तुः
शीलमस्य । 'शीलम्' (४४ ६१) इत्यण् । क्रव्यमाममासमत्ति । 'क्रव्ये च'
(३.२ ६९) इति विट् । पक्वमासमस्तीति विग्रहे पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९)
अभ्याद । अर रक्त पिवति । आगृणोति हिनस्त्याउर । रात्री चरति । 'रात्रे-
वृति बिनापायाम्' (६ ३ ७२) मुम् । कर्तुरो वर्णेन । निकषा रक्षसा माता ।
यातूनि यातना धीयन्तेऽस्मिन् । पुण्यजनो विपरोत लक्षणया । नेऋतेरपत्यम् ।
यातयतीति यातुः । 'वामिमनि—' (उ० १ ७२) इति तु । रक्षन्त्यस्मात् ।
अमुम् (उ० ४.१८८) ॥ ६० ॥

प्रचेता घरुण पाक्षी यादसांपतिरप्यति ।

प्रष्टे चेतोऽस्य । वृणोति वरुण । 'वृष्टारिभ्य उन्' (उ० ३.५३) ।
पाक्षोऽस्यास्ति । यादसा जलजन्तूना । 'तत्पुरपं वृति—' (६.३ १४) इति
वाल्गुः ॥^{१०}

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागांतः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धयहो गन्धवाहानिलाशुगा ।

समीर-मान्त-मरु-ज्जगत्प्राण-समीरणा ॥ ६२ ॥

जभस्मद्वात-पवन पवमान प्रभञ्जना ।

श्वगन्धनेन । शृणोति श्वसन । 'बहुलमन्वयायि' (उ० २.७८) इति
युच् । काशोति श्वास । 'वृष्टारिभ्य उन्' (उ० १.९) इत्यण् ।^{११} मानरि आवासे
स्वयति वर्धते । 'स्वप्नश्च' (उ० १ १६०) इति निरात् ॥ ६१ ॥ पृषन्मृगभेदोऽ-

1. See Rāmāṣṭami, p 30 2 M. विदस्वतोऽपत्यम् 3. Yamaraja, the god of death [14] 4 M. हिनस्ति आशरः 5. M. धीयन्तेऽस्मिन् 6. Demon. [14] 7. M. वेन्ध्य 8. M. वृष्टारिभ्य उन् 9 M. वस्तेऽपत्यम् 10. Varuṇa [5] 11. M. इति वृत् ।

श्वो^१ वाहनमस्य । गन्धस्य बह्वृ गन्धं वहति । अनन्त्यनेनानिल ।^२ 'सलिलव्यनि-'
(उ० १५४) इति डञ्च् । आसु गच्छत्याशुग । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३२४८)
इति ट । मम्यगीरयति प्रेग्यति । 'ईर गनी' (अ० आ० से०) । अच्
(३११३४) । युचि (३२१४८) तु समोरण । म्रियन्तेजेन^३ मल् ।
'मृशोरति' (उ० १९४) । स एष मास्त ॥६२॥ नमोऽस्यास्ति^४ श्रयत्वेन ।
वातीति वात । 'हमिमृशिण्—' (उ० ३८६) इति तन् । पुनाति पवन ।
'वह्नुलमन्यत्रापि'^५ (उ० ०७८) इति युच् । 'पूडयजो शानन्' (३२१२८) ।
पवमान । प्रमनक्ति प्रमञ्जन ॥^६

प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च वायव. ॥६३॥

शरीरम्या टमे

प्रसरणेन । अनिति (८४१९) । अनेन प्राण । 'पुसि—' (३३११८)
इति घ । एवमपसरणेन, समन्तान्, ऊर्ध्वं, व्याप्या चेत्यर्थः ॥६३॥ एते वायव
शरीरम्या । 'हृदि प्राणो गुदेऽपान'^७ समानो नामिसस्थित । उदान कण्ठदेशस्थो
व्यान सर्वशरीरग ॥ अन्नप्रवेशन भूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनि-
मेषादि तद्व्यापारा क्रमादमी ॥^८

रंहस्तरसी तु रय स्यद ।

जवः

रह्यनेन । 'रहि गनी' (म्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४१८८) ।
तरत्यनेन । अमुन् (उ० ४१८८) । रयतेजेन ।^९ 'रय गनी' (म्वा० आ० से०) ।
'पुसि—' (३३११८) इति घ । स्पन्दतेजेन^{१०} । 'स्पदोजवे' (६४२८)
इति घटन्तो निपात । जवन जव । 'जु' इति सौशो (३२१५०) घातु ॥^{११}

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥६४॥

सत्परं चपलं तूर्णमग्निलम्बितमाशु च ।

सिद्धति^{१२} व्याप्नोति शीघ्रम् । 'शिधि आग्राणे' (म्वा० प० से०) ।
'गोघ्रादयश्च' इति निपात । त्वरन्तेऽन्म त्वरितम् । त्रित्वरा (म्वा० प० से०) ।

1 M वृष-वृषभेदाश्च 2 M अन्नरह्यनेन अनिल 3 M विपन्नेनेन 4. M. ननस्याग्नि 5 M बह्वृलमन्यत्रापि 6 Air or wind [20] 7. M. गुदेऽपान
8 Five vital airs - *prāṇa, apāna, samāna, udāna* and *vyāna* [1 each] 9 M रयतेजन 10 M स्पन्दतेजेन 11. Speed
[5] 12 M सिद्धिने ।

‘विभाषा भावादिवर्मणो’ (७ २ ७२) इतीड् भावे टूर्णम् । लङ्घते । ‘लधि गतो’ (भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्घिवह्योर्नलोपश्च’ (उ० १ २९) इति यु । क्षिपति क्षिप्रम् । ‘स्फायितश्चि—’ (उ० २ १३) इति रक् । ऋच्छतीति अरम् । ‘ऋ गतो’ (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३ १ १३४) । अरमव्ययम् । द्रवति स्म^१ । ‘द्रु गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘गत्यर्था—’ (३ ४ ७२) इति क्त । त्वरया सह वर्तते सत्वरं चोपति । ‘चुप मदाया गतो’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरञ्चा पधाया’ (उ० १ १११) इति कलप्रत्यय । न विलम्बते स्म । अदनुते आशु । ‘अशू व्यासो’ (स्वा० आ० से०) । ‘कृवापा—’ (उ० १ १) इत्युण् । शीघ्रन्ताम् ॥^२

सतते^३ऽनारताश्रान्तसन्तताचिरतानिशः ॥६५॥

नित्यानवरताजस्तमपि

सतन्त्यन्ते स्म सततम् । तनोते क्त (३ ४ ७२) । ‘समो वा हिततथो’ (वा० ६ १ १४४) इति मलोपाभावे सन्ततम् । आड्भव विपूर्वो रमिविरामे ततो नज्जमास । नास्ति श्रान्तं तथोऽत्र^४ । नास्ति निशाप, सा हि विरतिस्थान मिति व्यापारराहित्यं लक्ष्यते ॥६५॥ नियतं भव नित्यम् । ‘त्यच् नेर्घ्रवे’ (वा० ४ २ १०४) । न जस्यति । ‘जसु मोक्षणे’ (दि० प० स०) । नमिक्वम्पि—’ (३ २ १६७) इति र ॥^५

अथातिशयो भर ।

अतिथेल भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ निर्भरम् ॥६६॥

तोत्रैरान्त नितान्तानि गाढ-वाढट्टानि च ॥

अतिशयनमतिशय । ‘एरच्’ (३ ३ ५६) । भरणं भर । ‘पुमि—’ (३ ३ ११८) इति घ, अच् (३ १ १३४) वा । अतिव्रान्तो वेला मर्यादाम् । भृशत्वे । क (३ १ १३५) । अतिव्रान्ताऽर्थ^६ मात्रा च । उद्गाहने स्म उद्गाढम् । निरशेषेण मरोऽत्र ॥६६॥ तीव्रति । ‘तीव्रं स्थूल्ये’ (भ्वा० प० से०) । वाट्टञ् काट्टक् (उ० २ २८) एवोऽन्तो निदचयोऽत्र^७ । निताम्यति स्म । ‘तमु वाट्टा-याम्’ (दि० प० से०) क्त । ‘बाहू प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०), ‘दृह वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘धुब्धत्वान्त—’ (७ २ १८) इति, ‘दृढं म्यूल—’ (७ २ २७) इति च निपातितौ ॥^८

कलीये शीघ्राद्यमत्ये स्थान् त्रिष्वेपा सत्त्वगामि यन् ॥६७॥

1 M द्रवते स्म 2 quick [II] 3 B सततम् 4 M भवात्र 5 Continual [9] 6 M अतिशयार्थ 7 M भरोष 8 M एव अन्ता निरशेष 9 Excess [12]

असत्त्वे अद्रव्यायकत्व सति शीघ्रादिदृढपयः तं यत्नात् स्यात् । यथा—शाघ्र
भुङ्क्ते, भृत याति । एषा मध्य यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत्त्रिलिङ्गम् । यथा—
शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्यु, शीघ्र वय ॥६७॥^१

कुपेरस्यम्वरुसप्तो यक्षराड् गुह्येश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥६८॥
किंनरेशो वैश्रवण पीलस्त्यो नरवाहनः ।
यक्षैकपिङ्गलविल श्रीद पुण्यजनेश्वरा ॥६९॥

वृत्तित वेर देहोज्य । वृष्टिवात् । त्वम्वरुस्य सप्ता । यन्पु राजन ।
मनुष्यम्वरु धर्मोऽस्य^३ । इमथ्रुलत्वादि । धन दयत । देह पात्रम्' (म्वा० आ०
अ०) । एव शीघ्र । राजा यक्षाणा राजा ॥६८॥ विश्रवसोऽपत्य^४ वैश्रवण ।
गिवादा (४१११२) विश्रवणादेशा निशतित । पुलस्तयोत्रापत्यम् । गणादि
(४११०५) । नरो वाहनमस्य । धुम्नादि (८४३९) न णवम् । ययने
यक्ष । यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० मे०) । एव पिङ्गलमस्य । पिङ्गलं वनप्रवान् ।
इडविश्माताऽस्य^५ । इत्योरेकत्वात् ॥६९॥^६

अम्योद्यान चैत्ररथम्

अस्य पुत्ररम्योद्यानमुपवन^७ चित्ररथेन निर्वृतम् ॥^८

पुत्रस्तु नलकूबर ।

नड कूबर रथावयवो यस्य स पुत्र ।^९

कैलासः स्थानम्

अस्य स्थान के उत्तममस्य कैलास स्फटिक । तस्यायम् ॥^{१०}

अलका पूः

अलका । अल भूपणे (म्वा० प० म०) । वनुं शिल्पिसंज्ञया —'
(उ० २३२) । शिपवादित्वान् (वा० ७३४५) नत्वम् ॥^{११}

1 M adds in the left hand margin शीघ्रादिदृढपयः तं त्रियादिशे-
ष्यत्वाद्ध्ये वर्तमान बलीदे म्यात् । लिङ्गमयास्तरकाविन इत्यसत्त्वं नेष
विश्वम् । 2 M देहाय 3 M धर्मोऽस्य 4 M विश्रवसोऽपत्यं 5 M इ-
विद मन्त्राय 6 Kubera [17] 7 M कुबेरस्य उद्यानमुपवन 8 Cauraratha,
the garden of Kubera [1] 9 Nalakubara, the son of
Kubera [1] 10 Kailasa, the abode of Kubera [1] 11 Alakā, the capital of Kubera [1]

विमान तु पुष्पकम् ॥५०॥

अस्य विमान पुष्पकम् । पुष्पमिव । 'इवे प्रतिवृत्तां (५३ ९६) क ॥७०॥^१

स्यात्किन्नर किंपुरूपस्तुरङ्गवदनो मयु ।

किञ्चिनरोऽश्वमुखत्वात्^२ कुत्सितो नरो वा । मितान्ति मयु । 'हुमिन् प्रक्षेप' (स्वा० उ० अ०), 'भृमृशो—'^३ (उ० १७) इत्यु । कितरनाम ॥^४

निधिर्ना शेषधि

निधीयते निधि । ना इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यत । शेतज्जेन^५ शेष सुखम् । 'इणसीभ्यां वन् (उ० ११५३) । शेष धीयतऽस्मिन्^६ । कर्मण्यधिकरण च (३३ ९३) इति कि । निधिनाम ॥^७

भेदाः शङ्खपद्मादयो निधे ॥७१॥^८

इति स्वर्गवर्ग ॥१॥

शाम्यति समनेन । 'शमे ख (उ० ११०२) । पद्मा लक्ष्मीरस्यास्ति । 'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपी । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' ॥७१॥^९

इति स्वर्गवर्ग ॥१॥

यादियौ द्वे त्रिधामभ्र व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभाऽन्तरिक्ष गगनमनन्त सुरवर्त्म यम् ॥१॥

वियद्विष्णुपद वा तु पुस्त्याशशबिहायसी ।

इति व्यामर्ग ॥२॥

अत्रति स्थय गच्छति । अध गती (भ्वा० प० मे०) । अच् (३१ १३४) । व्ययति व्योम । व्येच् (भ्वा० प० मे०) । 'नामसीम्—' (उ० ४ १५०) इति मन्त्रतो निपातिता । पुष्प वारि राति । अम्ब इच्छ राति । 'अधि शब्दे'

1 Puṣpaka, the car of Kubera [1] 2 M किञ्चिनरोऽश्वमुखः 3 M नरिणी 4 Kinnara, the mystical being, having the body of a man and the head of a horse [4] M शेतजन 5 M धीयतस्मिन् 6 Treasure [2] 7 Kaṣṭhaswami and Bhanuji Dikṣita read this quarter as अत्र ८ प्रगल्भादयो निधे 8 Various treasures of Kubera 9 M अन्तःशङ्खश्च ।

(भ्वा० आ० से०) । न वमस्ति नम । मस दीप्ती (जु० प० से०) । क्विप्
 (३२१७८) । अन्तर्दृक्षाप्यत्र^१ । पृषोदरादित्वात् (६३१०९) इत्वम् ।
 गच्छत्यनेन गगनम् । 'गमेगंश्च' (उ० २७७) इति युच् । खन्यते उम् । ड
 (वा० ३२१०१) ॥१॥ वियच्छति विरमति वियन् । क्विप् (३२७५)
 मलापं (वा० ६४४०) तुक् (६१७१) । विष्णो पद विश्रमाज्ज^२ ।
 आवाशन्ते देवा अन । विजहाति सर्वं विहाय । आजहातरमुत् ॥^३

इति व्योमवर्ग ॥२॥

दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिशत्यवकाश दिक् । 'ऋत्विग्—' (३२५९) इत्यादिना क्विप् । क
 वान् स्कुम्नाति विस्तारयति । 'स्कुम्' इति सौत्रा (३१८२) धातु । पृषोद-
 रादित्वात् (६३१०९) सलोप । काशते काष्ठा । 'हनिक्विप्—' (उ० २२)
 इति क्यप् । आसमन्तादश्नुते व्याप्नोति । हरन्ति नयन्त्यनया 'हमुस्ति—'
 (उ० १९७) इति । दिशानाम् ॥१॥^४

प्राच्यवाचाप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा ।

उत्तरा दिगुदीचो स्यात्

प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यं प्राची । 'ऋत्विग्—' (३२५९) आदिना क्विप् ।
 अवाञ्चति । 'अव' इत्यव्यय मध्याह्ने, अपदिशमिति वत् । 'अवो मध्याह्ने' इति
 स्वामिं । प्रति पश्चाद्दिनान्तेऽञ्चति^५ सूर्यम् । पूर्वदक्षिणेति 'सर्वेनाम्नो वृत्तिमात्रे
 पुम्बत्' (वा० ५३२८) । उत्तरस्त्यतिगयेनोत्तरा । उत्तरमञ्चयकोऽप्याम्^६ ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भये ॥२॥

दिशि भवं दिश्यम् । 'दिनादिभ्यो यत्' (४३५४) ॥२॥^७

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो यमणो मरुत् ।

कुपेर ईशः पतयः पूर्वादीना दिशा क्रमान् ॥३॥

रधि शुक्रो महीमूनः स्वर्भानुर्भानुजो विष्णु ।

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा शूराः ॥४॥

इन्द्रादयः पूर्वादिस्वामिन ॥३॥^८

1 M विरमाय 2 Sky [16] 3 M हनिक्विप् 4 Direction 5 5 m
 6 M उत्तरमञ्चयकोऽप्याम् 7 East, west, south
 and north [2 each] 8 The thing belonging to a direction
 [1] 9 The lords of eight directions [1 each]

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ४ ॥

पुण्डरीकाक्षः । तत्तुल्यवर्णत्वात् । वामनः सर्वत्वात् । पुष्पनिव दन्ता
अस्य । सर्वस्या भूमी विदित । शोभनानि प्रतीकान्यङ्गान्यस्य । एते दिग्गजा इति
गजा ॥ ४ ॥^१

करिष्योऽभ्रमुः कपिला-पिङ्गलानुपमा क्रमात् ।

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाञ्जना चाञ्जनावती ॥ ५ ॥

करिष्य हस्तिन्य । अन्न आकाशे^२ भाति । मिश्रत्वादित्वात् (उ० १.३७)
कु । कपिला वर्णेन । ताम्रौ कर्णी यस्या । अञ्जना वर्णेन । 'अञ्जना'
इति पाठान्तरम् अञ्जनमस्यस्या । 'मती बह्वच —' (६३.११९) इति
शेषः । ऐरावतादिपत्नीनाम् ॥ ५ ॥^३

क्लीबान्धयं त्वपदिशं दिशोमध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।

दिशोर्मध्यमपदिशम् । 'अप' इति मध्यर्थः । इदं क्लीबमव्ययम् च । शरदा-
दित्वात् (५.४.१०७) टच् । दिग्मा विनिर्गता विदिक् । कोणनाम् ॥^४

अन्धन्तरं त्वन्तरालम्

अन्तरमनिगतम् । अन्तरमासमन्ताल्लानि अन्तरालम् । मध्यनाम् ॥^५

चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥

चक्राकारेण घाटने । 'वाङ् आण्डाव्ये' (म्वा० आ० मे०) । मण्ड भूषणं
नामि । मण्डलनाम् ॥ ६ ॥^६

अथ मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ।

धाराधरो जलधरस्तद्वित्वान्वारिदोऽम्बुधृत् ॥ ७ ॥

घन-जीमूत मुदिर-जलसुगन्धूमयानयः ।

अञ्जलि अञ्जलः । अथ सत्यं (स्वा० प० मे०) । मेहति सिञ्चति ।
न्यङ्कवादित्वात् (७.३.५३) घ । वारि वहति । अम् (३.२.१) । स्तनयति ।

1. Elephants guarding eight directions [1 each] 2. M.
अन्न आकाशे 3 Female elephants of eight directions
[1 each] 4. An intermediate region (of the compass [2]
5 Intermediate [2] 6 Circle [2]

‘स्तनगदी देवशब्दे’ (चु० उ० से०) चौरादिकात् ‘स्तनि—’ (उ० ३. २९) इति इत्नु । णे रय् (६ ४. ५५) । वारिवाहको बलाहक । पृषोदरादि- (६ ३ १०९) । धाराया धर । तडित सन्त्यस्य^१ । वारि ददाति । अम्बु विमर्ति ॥ ७ ॥ हन्यते वायुना घन । ‘मूतौ घन’ (३.३ ७७) इति साधु । जीवन जल मूत बद्धमस्मिन् । ‘मूड् बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । पृषोदरादि- (६ ३ १०९) । मोदन्तेऽनेन^२ मुदिरम् । ‘इयिमदिमुदि’ (उ० १.५१) इति किरच् । जल मुञ्चति । धूमो योनिरस्य । मेघनाम ॥^३

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बा कलहंसा सन्त्यस्याम् । ते हि मेघमनुधावन्ति मेघपङ्क्तिनाम ॥^४

त्रिषु मेघभवेऽभिधम् ॥ ८ ॥

अत्रे भवम् । ‘समुद्राभ्रादय’ (४.४.११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । मेघमवनाम ॥ ८ ॥^५

स्तनितं गर्जित मेघनिघोषि रसितादि च ।

स्तनगर्जरसशब्दार्था । मेघशब्दनाम ॥^६

शंपाशतहृदाह्वादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥

तडितसौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ।

शं मुख पिबति । शत हृदा जलधारा अस्या । हादोऽस्त्यस्याः ।^७ इरा जलमस्त्यस्य इरावान्मेघ । तस्येयम् । क्षणं प्रभाऽस्याः^८ ॥ ९ ॥ ताडयति । ‘ताडोण्टुक्च’ (उ० १ ९८) इतीद् । समुद्राभ्राऽद्रिणंकदिक् सौदामनी । ‘तेनंकदिक्’ (४.३.११२) इत्यण् । ‘सौदामिनी’ इति पाठश्चित्त्यः । विद्योतते । ‘चञ्चु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घट् (३.३.१८) । चञ्चं लाति । ‘चुप मन्दाया गतौ’ (भ्वा० प० से०) । कलच् (उ० १ १११) । विद्युन्नाम ॥^{१०}

स्फूर्जथुर्वसनिघोषे

दुओ स्फूर्जा [वज्रनिघोषे] । ‘द्विजोऽभ्युच् ॥’ (३.३ ८९) । स्फूर्जन् स्फूर्जं^{११} । वज्रस्य निघोषे शब्द । वज्ररज्जनाम ॥^{१२}

1. M. तडितः सन्त्यस्या 2. M. मोदन्तेऽनेन 3. Cloud [15] 4. A line of clouds [2] 5. A thine produced from clouds [1] 6. The thunder of clouds [4] 7. M. हादोऽस्त्यस्याः 8. M. प्रभाः 9. M. हादोऽस्त्यस्या १०. दिक् 10. Lightning [10] 11. M. विद्योथुच 12. M. स्फूर्जं 13. A peal of thunder [2]

मेघज्योतिरिरंमद ॥ १० ॥

अयोग्यसघट्टनन मघाति मृत्य वृक्षादी ज्योति पतति स इरमद । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अविन्वत्त्वात् । 'उग्रपश्येरमद—' (३ २ ३७) इति निपातित । वज्रान्निनाम ॥ १० ॥^१

इन्द्रायुध शक्रधनुः

इन्द्रस्यायुधम् । शक्रस्यधनु । मेघप्रतिफलिता हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते^२ । इन्द्रधनुर्नाम ॥^३

तदेव ऋजुरोहितम् ।

तदेव इन्द्रस्य धनुरुत्पातवशाद्^४ ऋजु अवक्र रोहितम् । रोहण रोह सञ्जातोऽस्य^५ । तारवादित्वात् (४ २ ३६) इतच् । सरलधनुर्नाम ॥^६

वृष्टिर्वर्षम्

वर्षण वृष्टि । 'वृषु सेचने' (म्वा० १० से०) । अन्विधौ भयादीनामुप-सङ्ख्यानात् (या० ३ ३ ५६) वर्षम् । वृष्टिनाम ॥^७

तद्विघातेऽवप्राहावग्रहौ समौ ॥ ११ ॥

तस्मा वृष्टिर्निघाते निरोधे 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिवन्धे' (३ ३ ५१) इति वा घट् । वृष्टिविपातनाम ॥ ११ ॥^८

धारासंपात आसार

धाराणा संपात सतत पतनम् । आसरणमासार । 'मृ स्थिरे' (३ ३ १७) 'मावे' (३ ३ १८) इति घट् । महावृष्टिनाम ॥^९

शीकरोऽभ्युक्षणा स्मृता ।

शीकते । 'शीट् सेचने' (म्वा० आ० से०) । 'ऋच्छेरन्' (उ० ३ १३१) इति बाहुलकादिरन् । जलवणनाम ॥^{१०}

वर्षोपलसु करका

1 A flash of lightning [2] 2 M इरय ते 3 The rain bow [2] 4 M घट् उत्पलवशात् 5 M भयादीनामुप 6 The straight red bow of Indra [1] 7 Rain [2] 8 Drought [2] 9 A heavy down fall of rain [2] 10 A drop of water or rain [2]

कृणोति । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृजादिभ्य -' (उ० ५.३५) इति वुन् । क्षिपकादि । वैनोरो [-नाम्] ॥^१

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ॥ १२ ॥

मेघेच्छन्नमाच्छादितम् । वदरी [नाम] । १२ ॥^२

अन्तर्धाव्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ।

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥

घात्र (जु० उ० अ०) अङ् । अन्तर्धा किं अन्तर्धिः । 'वृञ् आच्छादने' (जु० उ० से०) चोरादिकाल्युट् (३.३.११५) । गनिसमासः (२.२.१८) । 'वष्टि भागुरि —' इति बाल्लोपः पिधानम् । व्यवधाननाम ॥ १३ ॥^३

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र रन्दुः कुमुदधान्धवः ।

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

अञ्जो जंघातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ १५ ॥

हिमा अंशवो यस्य । चन्द्राह्लादको मस्यति परिणमते । 'चदि आह्लादने' (न्वा० प० ने०), स्फाग्नित्वि—' (उ० २.१३) इति रक् । उन्नतिः । 'उन्देरिच्चादे.' (उ० १.१२) इत्यु० । विरोपेण धयन्ति पिवन्त्यनेन मुरा । बाहूलकान्तुः (उ० १.२२) । सुधायुक्ता अशवोऽस्य ।^४ औपधीनामीनः, अप्यायनत्वात् ॥ १४ ॥ अदभ्यो जातोऽञ्जः ।^५ जीवयति । जीवेः 'आतृक्न्व-द्विश्च' (उ० १.८०) । मृतंमृतं^६ सोमः । अर्निस्तुमु—' (उ० १.४०) इत्यादिना मद् । ग्लायति^७ क्षीयते ग्लौः । 'ग्लानुदिभ्या ङी.' (उ० २.६४) । मृगोऽङ्केऽस्य^८ । कला निधीयन्तेऽग्र^९ । द्विजानां राजा । शशस्य धरः । नक्षत्राणामोरा । क्षपा करोति, उद्योतयति । चन्द्रनाम ॥ १५ ॥^{१०}

कला तु षोडशो भागो

कलयति सङ्ख्याति कला । अच् (३.१.१३४) । चन्द्रस्य षोडशो भागः ।

कलानाम ॥^{११}

1. Hail [2] 2. A cloudy day [2] 3. Concealment or covering [8] 4. M. अशोऽस्य 5. M. जातः अञ्जः 6. M. मृतं मृतं 7. M. मयने 8. M. मृगोऽङ्केऽस्य 9. M. निधीयन्तेऽग्र 10. Moon [20] 11. A digit of the Moon [1].

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।

विम्बति भाति । सोत्रो धातुः । मण्डलनाम ॥^१

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

मिष्यते स्म मितम् । शक्यते भेतुं शकलम् । कलच् (उ० १.११२) ।
खण्डयते खण्डः । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) धञ् । ऋध्नोति-अर्थः ।
'ऋधु बृद्धौ' (स्वा० प० से०) घञ् । शकल शकलम् । खण्डः खण्डम् ॥^२

अर्धं समेऽशके ॥१६॥

'समप्रविभागेऽर्धं नपुंसकं खण्डमात्रे पुमान्' इति स्वामी । 'वाच्यलिङ्गः'
इत्यन्ये । 'वा पुसीति पूर्वोत्तरान्वयि' इत्यपरे । खण्डनाम ॥१६३॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्या । ठ्ठ् (५.२.११५) । कुमुदानामियम्, विकासहेतुत्वाद् ।
ज्योतिरस्त्यस्याम् 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा—' (५.२.११४) इति साधुः ।
ज्योतिर्नाम ॥^४

प्रसादस्तु प्रसन्नता ।

यदन्तु (म्वा० तु० प० अ०) । घञ् । प्रसाद । नर्मत्प्यनाम ॥^५

कलङ्काङ्को लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥१७॥

क ब्रह्माण लङ्घयति हीनता गमयति कलङ्कः । 'लकि गतो' । 'कर्मण्यण्'
(३.२.१) । अङ्घ्रयतेऽनेन^६ । 'लकि लक्षणे' (म्वा० प० से०) । घञ् ।
लच्छ लाञ्छि लक्षणे^७ । (म्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन^८ चहयति चिह्नम् ।
'चह परित्यजने' (म्वा० प० से०) । बाहुलकाग्रक् । इत्वं च । लक्षयति
लक्ष्म । मनिन् (३.२.७५) । चिह्ननाम ॥ १७ ॥^९

सुपमा परमा शोभा

शोभनं सम सर्वमनया । 'मुविनिहुंभ्य^{१०} सुपिमूनिस्समा.' (८.३.८८) । इति
प । उत्कृष्टशोभनाम^{११} ॥

1. Arb or disc. [2] 2 Part [1] 3. A' halt portion [1]
4. Moonlight [3] 5 Clearness [2] 6 M. चहयतेनेन 7. In
the Dhatupatha, the root-forms are given as 'लक्ष्-नादि'
i e without 'च्' 8 M. लक्षयतेनेन 9. Mark [6] 10. M. मुविनिहुंभ्यः
11. Exquisite beauty [1].

शोभाकान्तिर्युतिश्छविः ।

शोभयति । 'शुभ शोभायाम्' (तु० प० से०) । अच् । काम्यत्वं । क्तिन् ।
 चोत्पत्तेज्जया^१ । 'इगुपघातिरु' (उ० ४.११९) । छयति^२ छिनत्त्यसारं छविः ।
 शोभानाम् ॥^३

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥ १८ ॥

प्रालेयं मिहिका च

अवश्यायते । 'श्यङ् गतो' (म्वा० आ० अ०) । 'श्याद्वचध—' (३.१ १३१)
 इति ण । निह्रियते नीहार । घञ् (३ ३.१९) । तोषयति । 'तुषारादयश्च'
 (उ० ३.१३९) इति आरम्भ क्तिन् । तोहनि । 'तुहिर^४ अर्दने' (म्वा० प० से०) ।
 'वेपितुहोहंस्वद्व' (उ० २ ५२) इतीनम् । हन्ति हिमम् । 'हन्तेहि च'
 (उ० १.१४७) इति मक् ॥ १८ ॥ प्रलयादागन् प्रालेयम् । 'केकयमित्रयु—'
 (७ ३.२०) इत्यादिना साधु ॥ हिमनाम ॥^५

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥

महद्विमं हिमानी । हिमसमूह [नाम] ॥^६

शीतं गुणे

गुणे शीतलत्वेऽर्थे^७ शीतत्वान् क्लीबम् ॥^८

तद्वदर्थं सुपोमः शिशिरो जडः ॥ १९ ॥

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गनाः ।

तद्वदन गुणवत् । वाचका ये तु अन्यलिङ्गा वाच्यलिङ्गा । 'श्यङ् गतो'
 (म्वा० प० अ०) । भावेकत्वं । (३ १.१३४) । द्रवमूर्तिस्पर्शयो 'श्य'
 (६.१.२४) इति सम्प्रसारणम् । सुष्ठु सीमा मर्यादा अस्य । सुषामादित्वान्
 (८.३.९८) प. । 'सुष्ठु श्यायते सुसीम' इति स्वामी । 'शश ष्युतगतो' (म्वा०
 प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १.५३) इत्यादिना किरच्, इत्वं च ।
 जलति घनीभवति जडः । जलधान्ये ॥ १९ ॥ शीतं लानि । शीतलद्रव्यनाम ॥^९

ध्रुव उत्तानपादिः स्याद्

ध्रुवति ध्रुवः । क (३.१.१३५) । उत्तानपादस्यापत्यम् । ऋग्वणि—
 (४.१.११४) प्राप्ते बाह्यादित्वान् (४.१.९६) इन् ध्रुवनाम ॥^{१०}

1. M. चोत्पत्तेज्जया 2. M. छयति 3. Beauty [4] 4. M. तुहिर 5. M. reads wrongly as : केकयमित्रयु—6 Snow. [7] 7. A mass of snow [2] 8. Coldness [1] 9. Cold or a cold thing [7] 10. Dhruva, the son of uttānapāda. [2].

अगस्त्यः कुम्भसम्भव ॥२०॥

मैत्रावरुणिः

अग स्थायति स्तम्भितवान् । मिश्रावरुणयोरपत्यम् । ऋषिसमुदायस्या-
नृपित्वादिन् । अगस्त्यनाम ॥^१

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ।

पतिशुश्रूषा लोपेऽमुद्रा । मुद न राति ददाति । समानो धर्मोऽस्त्यस्या ^२
सधर्मिणी, पत्नी । एकम् ॥^३

नक्षत्रमृक्षं भ तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥२१॥

न क्षरति नक्षत्रम् । 'नभ्राणपात्—' (६३ ७५) इति निपातित । ऋषि-
नक्षत्रम्^४ । 'ऋषी गता' तु० प० से० । 'स्तुत्रस्त्रि—' (उ० ३ ६६) इति
स किन्^५ । भातीति भम् । 'अन्येष्वपि—' (३२ १०१) इति ड । तरन्त्यनया ।
निपातनाद्दोषं^६ तारा । स्वार्थे क तारका । अवतरद्गु । 'डोद् गतां' (म्वा० दि०,
आ० अ०) । डोडो मितद्रवादित्वात् (वा० ३ २ १८०) डु । २१॥^७

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादिताराः

दक्षस्यापत्नानि । 'वा नामधेयस्य' (बा० १ ७३) इति वृद्धत्वे 'उदीचा
वृद्धात्—' (४१ १५७) इति किन् ।
गौरादि (४१ ४१) डोप् । नक्षत्रनाम ।^८

अश्वयुगाश्विनी ।

अश्व युनक्ति एषेण । अश्वोऽस्ति^९ एषणाश्विना । द्वे ॥^{१०}

राधा विशाखा

राष्ट्रानि साधयति कार्यं राधा । विशाखनि । 'शाम् व्यती' (म्वा० प०
से०) । द्वे ॥^{११}

पुण्ये तु सिध्यतिपुण्यं

पुण्यायर्थान् पुण्य । सिध्यत्यननाथा । त्येपनि । 'न्यिप दीता' (म्वा० प०
अ०) । त्रीणि ॥^{१२}

1 The same, Agastya [3] 2 M धर्मोऽन्यस्या 3 Lopāmudra, the wife of Agastya [1] 4 M अक्षम् 5 M इति स किन् 6 M निपातनाद्दोषं 7 Star [6] 8 Twenty seven lunar mansions known as as'vini SC 9 M अश्वस्ति 10 As'vini [2] 11 Viśākha [2] 12 Puṇya 12

अविष्टया ॥२०॥

समा धनिष्ठा

अथ सोऽस्त्यस्या ^१ 'अविष्टा ॥२२॥ धनमस्या धनिष्ठा । इय अविष्टया समेत्यन्वय । द्वे ॥^२

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदा स्त्रियाम् ।

प्रोष्ठो गास्तस्येव पादा । मुप्रातसुश्च—' (५४१२०) इति निपातित । भद्र पद यासा ता । द्वे ॥^३

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥२३॥

मृगस्यैव शीर्षं शिरोऽस्य ^४ । अग्रेहायनमस्या । 'पूर्वपदात्—' (८४३) इति ण । नीणि ॥२३॥^५

इत्यलास्तच्छिरोदेशे ताग्का निवसन्ति या ।

'इल स्वप्ने क्षेपणे च (तु० ५० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४१०७) इति वलच् गुणामावश्च । 'इन्यन्' इति पाठे, इन्वति प्रीणयति । 'इति प्रीणने' (म्वा० ५० से०) । इदितो नुम् (७१५८) । सञ्ज्ञायाम् क्वुप् (उ० २३२) । क्षिपकादि (वा० ७३४५) । मृगशीर्षशिरोदेशस्थाना पञ्चाना स्वल्पताग्काणा नाम ॥^६

बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिपणो गुरुः ॥२४॥

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्र शिरःपण्डित ।

बृहता पति । 'तद्वहतो — (वा० ६११५७) इति निपातित । गिरा पति । 'अहरादीनाम्—' (वा० ८२७०) इति रेफामावे कस्कादि (८३४८) प । धिपणास्यास्ति । गृणाति, उपदिशति गुरुः । 'गृ शब्दे' (ऋया० ५० से) । 'वृग्राहृच्च' (उ० १२४) इति कु ॥२४॥ जीवयति । मृतसञ्जीवनीविद्या-वत्त्वान् । अङ्गिरसोऽपत्यम् ।^७ ऋष्यण (४१११४) । 'पठ्या पतिपुत्र—' (८३५३) इति सत्वविधानादलुगपिवाचस्पति । चित्रशिवगिन्न सप्तपर्यं तदन्तर्गतोऽङ्गिरा ।^८ नव ॥^९

1 M सोस्त्यस्या 2 धनिग [2] 3 Bhadrapada [2] 4 M शिरोस्य 5 मागशीप [3] 6 Five stars in the head of मृगशिरा or orion 7 M अङ्गिरसोऽपत्यम् 8 M तदन्तर्गतोऽङ्गिरा 9 Brhaspati (Jupiter) [9]

शुक्रो वैत्यगुर काव्य उशना भागव कवि ॥२५॥

शुक्र रदशुक्रद्वारानिर्गन्तवान् । कवरपत्यम् ।

'कुर्वादिभ्योण' (४११५१) । कविस्त्वभेदात् । वष्ट्युशना ।^१ 'वशे वनसि' (उ० ४ २३८) । भृगोरपत्यम् । मृष्यण् (४.१.११४) । कृत स्यादने कवि 'अच इ' (उ० ४ १३८) ॥२५॥^२

अङ्गारक कुजो भीमा लोहिताङ्गा महीसुत ।

अङ्गार इव रत्नवर्णत्वात् अङ्गारकः । 'अग्नि गती' (श्वा० प० से०) । आरत् (उ० ३ १३४) । सञ्ज्ञापाम् । का मूमा जायत । भूमिरपत्यम् । लाहितान्यङ्गान्यस्य । पञ्च ॥^३

रोहिणेया बुध सौम्यः

रोहिण्या अपत्यम् । बुध्यत बुध । सोमो दत्ता पितास्य । 'सोमाद्भ्यण्' (४ २ ३२) । प्रीणि ॥^४

ममी शौरिशनैश्चरो ॥२६॥

मूरम्याकंस्यापत्यम् । शनैश्चर पदत्वात् ॥२६॥^५

तमस्तु गहः स्वर्भानुः सैहिकेयो विद्युत्तुद ।

ताम्यति तमः । तमु ग्गानी' (दि० प० से०) । अगुत् (उ० ४ १८८) । रहति भुक्त्वा चद्राक्षी राहुः । 'गृह त्याग' (श्वा० प० से०) । बाहुत्वत्पुण । स्व स्वर्गे भाति । 'दामाभ्या नु' (उ० ३ ३२) शुम्भादि' इत्यके ।^६ 'पूर्वपदात्—' (८ ४ ३) इति [न] जन्वमिति स्यामी । सिंहवाया अपत्यम् । विद्युत्तुदति । विद्युत्स्पास्तुद (३ ० २५) इति मरत् । पञ्च ॥^७

सप्तर्षयो मरुच्यत्रिमुग्गात्रिप्रशिखण्डिनः ॥२७॥

सप्त च न अपत्यश्च । एषा मपपिरियत्रमपि । चित्र गिर्यञ्च वृडास्त्ययाम्^८ ॥२७॥^९

1 M वष्टि उशना 2 Sukracarya (venus) [6] 3 Maghela (Mars) [७] 4 Budha (Mercury) [3] 5 Sami (Saturn) [2] 6 See Ramas'ram, p ३० 7 Rahu [3] 8 M बुद्धपदस्य 9 Seven sages Marici, Angirasa, Atri, Pulastya Kratu and Vasistha

राशीनामुदयो लग्नं

अस्तुवते व्याप्नुवन्ति गणय । 'अशू व्याप्ती' (स्वा० आ० मे०) ।
 'अशिपणाय्यो रुडायलुकी—' (उ० ८ १३२), इण्प्रत्ययश्च । लगति
 लग्नम् । 'लो सङ्गे' (म्वा० प० मे०) । 'धुव्यस्वान्त—' (७ २ १८) इति
 निपातित । एकम् ॥^१

ते तु मेयवृषादयः ।^२

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥ २८ ॥

भास्कराहस्करवध्नप्रभाकरविभाकराः ।

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥ २९ ॥

विकर्तनोर्कमार्तण्डमिहिरारणपूषणः ।

शुमणिस्तराणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥ ३० ॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्वपांपतिरहर्षणिः ।

भानुर्हंसः सहस्राशुस्तपन सविता रवि ॥ ३१ ॥

सुवति प्रेरयति कर्मणि लोक मूर । 'प प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'मुमुधा-
 गृधिम्य वृ' (उ० २ २४) । 'राजमूय—' (३ १.११४) इति मूयौ
 निपातित । इयंति अर्यमा । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ० १ १६०) इति निपातित ।
 अदितेरपत्यम् । द्वादश आत्मानो मूर्त्योऽस्य^३ । दिवादिन करोति । 'दिवोविमा—'
 (३ २ २१) इति ट ॥ २८ ॥ भास्वराहस्वरी, वस्कादित्वात् (८ ३ ४८) ।
 वध्नाति तिमिर वध्न । 'वन्नेर्घिवुधो च' (उ० ३ ५) इति नक् । भास
 सन्त्यम्य भास्वान् । विव तजः तदस्यामि विवस्वान् । 'वस आच्छादने'
 (अ० आ० अ०) । विवप् (३ ० ६६) । सप्त अश्व यस्य । हरितो^४ नोन्ना
 अश्व यस्य ॥ २९ ॥ विवृन्तत्यात्मान भ्रमणेन तेज गाननान् । अच्यति^५ ।
 'अचं पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । घञि (३ ३ १९) कुत्वम् (७ ३ ५२) ।

1 A figure of the twelve Zodiacal signs [1] 2 Zodiacal signs Mesa (Aries), Vṛṣa (Taurus), Mithuna (Gemini), Karka (cancer), Simha (Leo), Kanya (Virgo), Tula (Libra), Vṛścika (Scorpio), Dhanu (Sagittarius), Makara (Capricorn), Kumbha (Aquarius) and Mīna (Pisces), [1 each]
 3 M मूर्त्योऽस्य 4 M हरितः 5 M अच्यते अचं ।

प्रत्यूषति रुजति कामुकाय् । उष राजायाम् (म्वा० प० से०) । अह्ना^१
मुखम् । कलयति चेष्टा कल्प । 'अध्यादयस्व (उ० ४ १११) इति यव ।
काले साधु 'कालयम्' इति वा । 'कल्प प्रभात सज्जे च कल्या नीरोगदक्षया'
इति शाश्वत । ओषति तम । 'उष दाह (म्वा० प० से०) । 'उष किन्'
(उ० ४ २३३) इत्यसि ॥ २ ॥ शान्तु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आद्रिकर्मणि
(३ ४ ७१) त्त । पट् ॥^२

दिनान्ते तु सायं

दिनस्यान्त सायम् । अव्ययम् । स्यति दिन साय न्याद्वयथा—'
(३ १ १४१) इति ण । दिनान्तस्यैकम् ॥^३

सन्ध्या पितृप्रसू ।

सध्यायन्यस्याम् । 'ध्ये चिन्तायाम्' (म्वा० प० अ०) । आतश्चापसर्गे'
(३ ३ १०६) इत्यङ् । पितृम् प्रसूत । विवप् (३ २ ७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राह्णपराह्णमध्याह्नारित्रसन्ध्यम् ।

प्राश्मोपरं मध्य बाह्ण । राजाह —' (५ ४ ९१) इति ढधि अह्नाह्ण ' (५ ४ ८८) इत्यह्नादेश । नित सन्ध्या समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् । सध्याया मेकैकम् ॥^५

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशोधिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षया ।

विभाचरीतमस्त्रिविधौ रत्ननी यामिनी तमी ॥४॥

दृणाति चेष्टा^६ शर्वरी । 'सृष्टिायायाम्' (ब्रथा० प० से०) । दृग्—'
(उ० २ १२२) इति प्वरच् ॥३॥ नितरा द्यनि तनूकरोति चेष्टा निशा ।
आतश्चापसर्गे (३ १ १२६) क । निशोद्योऽस्त्यस्या^७ । रात्रि मुखम् ।
'राशदिन्या त्रिप् (उ० ४ ६७) । निशो यामा मस्या सा त्रियामा । आद्यान्त
यामार्धयादिनव्यवहारान् । क्षणमुत्सव ददाति । क्षपयति चेष्टा क्षया । अच् ।
विभाति । [क] वनिप् । 'वना र च' (४ १ ७) । तमोऽस्त्यस्याम्^{१०} रज्यन्ते

1 M अह् 2 Dawh [6] 3 Evening [1] 4 Twilight [2]

5 M प्राश्मोपर 6 M अ दाह 7 Three twilights morning,
day and evening [1 each] 8 M चेष्टा 9 M निशोद्योऽस्त्यस्या

10 M तमोऽस्त्यस्या ।

मृगतृष्णा मरीचिका ॥

इति दिग्गर्ग ॥३॥

मृगाणां तृष्णाम्यम्याम् । मरीचिरियं भवति ॥^१

[इति] दिग्गर्ग ॥३॥

कालो दिष्टोऽध्यतेहापि समयोऽपि

कालयति सर्वं कालः । कल सरयाने (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तादच्
(३११३४) । दिश्यतेस्म^२ । तिचत्तौ च सज्ञायाम् (३३१७४) इति क ।
न ईहतेऽत्र^३ अनेहा । अमृत् (उ० ४२२३) । सम्यगेति । इण गती (अ० प०
अ०) । पचाद्यच (३११३४) । कालनाम ॥^४

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे रीत्ये

पक्षस्य मूलम् । पक्षाति^५ (५२२५) । प्रतिपद्यत उपक्रम्यत भासाऽ
नमा^६ । इ ॥^७

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥१॥

सा प्रतिपद् आद्या यासा ता । नन्यते तिथि । ऋतयञ्जि— (उ० ४
२) इति इथिन् । वृषादरादि (६३१००) । एकम् ॥ १ ॥^८

घण्टो दिनाहनी चा तु क्लीप्ते दिवसवामरौ ।

अस्ति तय घण्ट । स्पायि— (उ० २१३) इति रक् । सति तमो
दिनम् । घने^९ किन् (उ० २४९) । न जहाति कालमह । नञि जहाते^{१०}
(उ० १११०) इति किन् । दीव्यन्त्यत्र । दिवादिभ्यः किन् (उ० ३१२१)
इत्यसच । वासयति । अतिमिश्रमि—^{११} (उ० ३१३२) इत्यप्रत्यय ॥^{११}

प्रत्युपोऽहर्मुखं कन्यमुप प्रत्युपसी अपि ॥ २ ॥

प्रभात च

1 Mirage [2] 2 M दिश्यत सरम 3 M दृहतत्र 4 time [4]
5 M पक्षानि 6 M यापोनया 7 The first day of a pakaa
or fortnight [2] 8 A lanor day (tithi) [1] 9 M घन
10 M अतिमिश्रमि—11 Day [5]

प्रत्यूषति रजति कामुकान् । 'उष रजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अह्ना^१
मुखम् । कलयति चेष्टा कल्प । 'अध्यादयद्व' (उ० ४१११) इति यक् ।
काले साधु 'कात्यम्' इति वा । 'कल्प प्रभात सज्जे च कल्पो नीरोगदक्षया'
इति शाश्वत । ओषति तम । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उष किन्'
(उ० ४२३३) इत्यसि ॥ २ ॥ भातु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिवर्मणि
(३४७१) क । पट् ॥^२

दिनान्ते तु सायः

दिनस्यान्त सायम् । अध्ययम् । स्यति दिन साय 'ध्याद्वधा—'
(३११४१) इति ण । दिनान्तस्यैकम् ॥^३

मध्या पितृप्रसू ।

सध्यापन्त्यस्याम् । 'ध्वं चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'जातश्चोपसर्गे'
(३३१०६) इत्यङ् । पितृन् प्रसूते । क्विप् (३२७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राहापराह्मध्याह्नास्त्रिषध्वम् ।

प्राग्मोऽपर^५ मध्य बाह् । 'राजाह ~' (५४९१) इति टचि 'बह्नाऽह्' ^६
(५४८८) इत्यह्वादेश । तिस्र सन्ध्या समाहृतास्त्रिषध्वम् । सन्ध्याना-
मेकैकम् ॥^७

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशोधिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्यौ रजनौ यामिनी तमी ॥४॥

शृणाति चेष्टा^८ शर्वरी । 'शृहिंसायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'शृशृ~'
(उ० २१२२) इति ध्वरच् ॥३॥ नितरा स्यति सनूकरोति चेष्टा निशा ।
'आनश्चोपसर्गे' (३११३६) क । निशोद्योऽस्त्यस्या^९ । राति मुखम् ।
'राशविभ्या त्रिप्' (उ० ४६७) । तिस्रो यामा यस्या सा त्रियामा । आद्यान्
यामार्धयादिनव्यवहारान् । क्षणमुत्सव ददाति । क्षपयति चेष्टा क्षपा । अच् ।
विमाति । [क्] वनिप् । 'वन्तो र च' (४१७) । तमोऽस्त्यस्याम्^{१०} रज्यन्ते

1 M अह् 2 Dawh [5] 3 Evening [1] 4 Twilight [2]

5 M प्राग्मोपर 6 M अ हो ह 7 Three twilights morning,
day and evening [1 each] 8 M चेष्टा 9 M निशोद्योऽस्त्यस्या

10 M तमोऽस्त्यस्या ।

वामुका अन्त्या । यामा निदिता सन्त्यम्या । ताम्यन्त्यस्याम् । तमादिनि ^१
(५२११५) ॥४॥ रात्रेर्द्वाविंश ॥^२

तमिन्ना तामसी रात्रिर्

तमोऽस्त्यस्याम्^३ । 'ज्योत्स्नातमिन्ना-' (५२११४) इति साधु । ज्योत्स्ना-
दिभ्य उपसत्स्यान्तात् (वा० ५२१०३) अण् । तामसी अत्यन्धकारयुक्तरात्रिः ।
द्वे ॥^४

ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्त्रिता ।

ज्योत्स्नास्त्यस्याम् ज्योत्स्नी । पूर्ववदण् (वा० ५२१०३) । चन्द्रिकया युक्ता
प्रकाशवती रात्रिः । द्वे ॥^५

आगामिवर्तमानाहर्द्युक्ताया निशिपक्षिणी ॥५॥

आगामिवर्तमाने ये अह्नो ताभ्या युक्ता रात्रिः । स-मासान्तविधिरनित्यत्वान्न
टन् । आगामि वर्तमाने अह्नो यन्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापररात्रियुक्ते
दिनमपि पक्षिणी । पूर्वापरदिक्ता पदाविद्वस्त ॥५॥^६

गणरात्र निशा बह्वय

गणाना बह्वीना रात्रीणा समाहारः । अह सर्व्ववेण- (५४८७) इत्यच् ।
सत्त्वापूर्व रात्रि क्लीबम् । द्वे ॥^७

प्रदोषो रजनीमुत्पम् ।

दुष्पति दोषा प्रारब्धा दाया यस्मिन् । रजन्या मुत्पमिव । द्वे ॥^८

अर्धरात्रनिशीथी द्वौ

अर्धरात्रे । अह सर्व्वे- (१४८७) इत्यच् । नियतं दोरतस्मिन्नि-
धाय । 'निशीथगोपीथ-' (३००९) इति थच् । द्वे ॥^९

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥६॥

याति याम । 'अस्मिन्मु- (३०११४०) इति म् । प्रतिपत्तं टक्तादि
रस्मिन् प्रहरे । 'पुति सज्ञायाम्-' (३०११८) घ ॥६॥ द्वे ॥^{१०}

1 M तमदिनि 2 Night [12] 3 M तमोऽस्त्यस्याम् 4 A dark
night [2] 5 A moonlit night [2] 6 A night enclosed
with two days [1] 7 A series of nights [2] 8 Nightfall
[2] 9 Midnight, [2] 10 One-eighth part of a day [2]

मपर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तगम् ।

प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तरं स संधिः । स एव पर्वत्यन्वयः । 'पर्वसंधि' इत्येकं नाम, इति प्राञ्च । द्वे ॥^१

पश्चान्ती पञ्चदश्यौ द्वे

द्वे पञ्चदश्यो पूर्णिमाभावस्ये पक्षस्थान्ती । एकम् ॥^२

पूर्णिमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पूर्णी मासो वसतिऽस्याम्^३ । पूर्णमासादण् । पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृतं पूर्णिमा । 'तेन निर्वृतम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४.४ २०) टाप् (४.१.४) । द्वे ॥७॥^४

कलाहीने सानुमति

सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपत्पञ्चावात्कलाहीने चन्द्रे, अनुमति । अनुमन्यते । क्तिच् (३.३.१७४) एकम् ॥^५

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्णे चन्द्रे तु । राति शुभम् । 'वृधाधारा—' (उ० ३.४०) इति क. । एकम् ॥^६

अमावास्या त्वमावस्या दशैः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

अमा सह वसतश्चन्द्रार्कवस्याम् ॥^७ । 'अमानम्यदन्यतरस्याम्' (३.१.१२२) इति ष्यति पक्षे वृद्धयभावः । हस्तेने शायने चन्द्रार्कविव । 'पुत्ति—' (३.३.१ ८) इति घ.^८ । चत्वारि ॥ ८ ॥^९

सा दृष्टेन्दु सिनोवाली

चतुर्दशीमोचादृष्टचन्द्रा या अमा सा सिनोवाली । सिनो सिना रेखा चलति पारयति । 'कर्मण्यप्' (३.२.१) । एकम् ॥^{१०}

सा नष्टेन्दुकला कुट्टः ।

1 The junction of the first and fifteenth of a fortnight [1]

2 The last day of a fortnight. [2] 3 M. वसतिऽस्याम् 4. Pūrṇimā [2] 5. A pūrṇimā in which moon is one digit less than full 6 A pūrṇimā with full moon 7. M. वसतश्चन्द्रार्कवस्याम्

8 M. घ 9. Anavasya the day of the Conjunction of the sun and moon [4] 10 An amavasya in which moon is visible. [1]

नष्टचन्द्रवत्ता अमा कुट्ट । कुट्यति । कुट्ट विस्मापने' (चु० उ० मे०) ।
'नृतिशृङ्घो — (उ० १ ११) इति क् बाहुलकात् । एकम् ॥^१

उपारगा ग्रह

उपरज्यतेऽनेन^२ । ह्रस्व (३ ३ १२१) इति घञ् । ग्रहण ग्रह । 'ग्रह-
वृद्धे—' (३ ३ ५८) इत्यप् । ग्रहणस्य द्वे ॥^३

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूणि च ॥ ६ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

राहुणा प्रस्त इन्दु सूर्यश्च ॥ ९ ॥ सोपप्लव उपरक्तश्च । द्वे ॥^४

अग्न्युत्पात उपाहितः ।

अग्निवृत्त उत्पात उपद्रव । उपासप्तमाहित फल यस्य ॥^५

एकयोक्तया पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरी ॥१०॥

पुष्प विवासोऽप्यनयो^६ । युगपच्चन्द्रार्कयोर्वोधने । पुष्पवन्तौ न तु पुष्पवान^७
इन्दुर्वा ॥ १० ॥^८

अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठास्

निमषोऽक्षिप्पदबाल^९ ॥^{१०}

त्रिंशत्तु ता कला ।

ता काष्ठास्त्रिणव^{१०} ॥

सास्तु त्रिंशत्क्षणा

ता कलाम्त्रिणव^१ । क्षणानि क्षण । 'क्षण' हितायाम् (न० उ०
मे०) ॥^{१२}

ते तु सुहृत्तौडादशस्त्रिणवम् ॥११॥

1 An amavasya in which moon is not visible [1] 2 M उपरज्यतेनेन 3 Eclipse [2] 4 Sun or moon in eclipse [2]
5 Destruction or danger from fire [1] 6 M विवासोऽप्यनयो
7 Sun and moon [1] 8 M निमषोऽक्षिप्पदबाल 9 Kasta, a
measure of time [1] 10 Kala, a division of time having
thirty Kastas [1] 11 M त्रिंशत् 12 M Aṣṭapa, a measure
of time Comprising thirty Kalas [1]

त क्षणा द्वादश, मुहुरियनि मुहूर्त । 'लिट्चात्रमौहूर्तिके' (३ = १६४)
इति निपातित ॥११॥^२

ते तु त्रिंशदहोरात्र

अहश्च रात्रिश्च तयो समाहार । 'अह सर्वं— (५४८७) इत्यच् ।
'रात्राह्लाहा —' (२४२९) इति पुस्तकम् ॥^३

पक्षस्ते दशपञ्च च ।

त अहोरात्रा पञ्चदश, पक्षयत पय । 'पक्ष परिग्रह (न्वा० चु० प० से०) ॥^४

पक्षी पूर्वोपरी शुक्लरूपी

शुक्ला मासस्य पूर्वं पक्ष । कृष्णमन्वपर ॥^५

मानस्तु तावुर्मा ॥ १२ ॥

तावुर्मो^६ पक्षा मास । मस्यत परिमोयतज्जेन^७ ।

'मसो परिमाणे' (दि० प० से०) ॥ १२ ॥^८

द्वौ द्वौ माघादिमासौ^९ स्याद् ऋतु

इयनिरुतु । 'अर्द्धेत्स्व—' (उ० २७१) इति तु ॥^{१०}

तैरयन त्रिभिः ।

तै ऋतुभिस्त्रिभिरयनम् । अयनार्कज्जेन^{११} ॥^{१२}

अयने द्वे गतिरुद्गदक्षिणा^{१३}स्य

अयन तु द्वे । अर्द्धस्यात्तरागतिर्दक्षिणा^{१४} च । माघाद्या पण्मासा उत्तरायण
मिति यावत् ॥^{१५}

1 Muhurta, a time of twelve Kṣaṇas [1] 2 A day and night or ahoratra, a period of time equal to thirty Muhūrtas 3 Fortnight, a period of time with fifteen days and nights [1] 4 Bright and dark fortnights [1 each] 5 M लौ उर्मा 6 M परिमोयतन 7 Month, a period of time having two fortnights [1] 8 Ramaṣṭram, reads मार्गादिमासौ 9 Season (ṛtu), a period of two months [10] 11 M अयनर्कज्जेन 12 Ayana, a period of half year Constituted by three seasons [1] 13 M अर्द्धस्य उत्तरागतिर्दक्षिणा 14 Uttarayana and dakṣiṇayana. [1 each]

वत्सरः ॥ १३ ॥

ते द्वे अयने वत्सरः । 'वसेश्व' (उ० ३७१) इति सरप्रत्ययः । स.
सीतितः ॥ १३ ॥^१

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुचं च तत् ।

समौ रात्रिन्दिबो यत्र मेघतुलासंक्रान्तिः । विषु साम्येऽव्ययम् ।^२ तद्विद्यते-
ऽस्य^३ विषुवत् । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (भा० वा० ५२.१०९) इत्युक्तेर्व ।
विषुवः ॥^४

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥१४॥

मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी, सास्त्यस्मिन्^५ । सहते सद्यः । अमुन्
(उ० ४.१८८) । एकदेशप्रयोगान्मार्गः । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्त्यस्मिन्^६ ।
'अग्रहायण्यश्वत्याहुक्' (४.२.२२) ॥१४॥^७

पौषे तैपसहस्रौ द्वौ

पौष इति । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मामे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो
माघाद्यादर्चवमेकादशापरे ॥' इति क्वचित्पठ्यते । तिष्य, पुष्यवाची । सहोऽस्या-
स्ति^८ सहस्र । '—मासतन्वो.' (४.४.१२८) यत् । शीणि ॥^९

तपा माघे

तपो स्यास्ति^{१०} तपाः । तपेरमुन् (उ० ४.१८८) । मघया युक्ता पौर्णमासी
अस्त्यत्र । द्वे ॥^{११}

अथ फाल्गुने ।

1. Year or duration of time having two ayanas or twelve months 2. M. साम्येऽव्ययम् 3. M. तद्विद्यतेऽस्य 4. The period of time when a day and night are of equal hours [2] 5. M. सा अस्ति अस्मिन् 6. M. अस्ति अस्मिन् 7. The month, margas'irsa (corresponding to November and December) [4] 8. M. सहोऽस्यास्ति 9. Pausa, the month corresponding to December and January [3] 10. M. तपोऽस्यास्ति 11. Magha, the month corresponding of january and February [2]

स्यात्तपस्य फाल्गुनिक

फलति निष्पादयति । 'फल्गुंक्त' (उ० ३ ५६) इत्युनन् । तपसि साधु ।
'तत्र साधु' (४.४ ९८) । 'विमापाफाल्गुनीश्रवणा—' (४ २ २३) इत्यण्ठकौ ।
त्रीणि ॥^१

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधु ॥१५॥

चित्रया युक्ता पौर्णमासी अस्त्यन । 'विमापा फाल्गुनी—' (४.२.२३)
इत्यण्ठकौ । मन्यते मधु । फलिपाटि—' (उ० १.१८) इत्युर्धस्च ॥१५॥^२

वैशाखे माधवो राधः

राधा विशाखा । त्रीणि ॥^३

ज्येष्ठे^४ शुक्र

सज्ञापूर्वकत्वाद्विष्यमावे ज्येष्ठाऽपि^५ ॥ द्वे ।^६

शुचिस्त्वयम् ।

आपादे

साचन्ति विरहिणाऽस्मिन्^७ । इगुपधात्किन्^८ (उ० ४ ११९) इतीन् । द्वे ॥^९

श्रावणे तु स्यान्नभा श्रावणिकश्च स ॥१६॥

नमत नमा । 'नम हिसायाम्' (क्रया० आ० से०) । अमुन् (उ० ४ १८९) ।

'विमापा—' (४ २ २३) इति ठकि श्रावणिक । त्रीणि ॥१६॥^{१०}

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदा समा ।

नमसि, अत्रे साधुर्नभस्य । प्रौष्ठपदाम्रियुक्ता प्रौष्ठपदी । मद्रपदाम्रियुक्ता
माद्रपदी । सा पौर्णमास्यन । चत्वारि ॥^{११}

1 Falguna, the month corresponding to February and march [3] 2 Caitra, the month corresponding to march and April [3] 3 Vaisakha, the month corresponding to April and May [2] 4 B and K ज्येष्ठे 5 M ज्येष्ठे 6 Jyestha, the month Corresponding to May and June [2] 7 M साचन्ति विरहिणास्मिन् 8 Āsadha, the month Corresponding to June & July [2] 9 Sravaṇa, the month Corresponding to July and August [2] 10 Bhādrapada, the month Corresponding to August and September [4]

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

अश्विन्या युक्ता, आश्विनी । इष्यते पात्रार्थिभिरपि । अश्वयुजा युक्ता
पोणमासी आश्वयुजी । त्रीणि ॥^१

स्यात् कार्तिके ॥१७॥

बाहुलोर्जो कार्तिकिक

[कार्तिके] ॥१७॥ बहुला कृत्तिका । ऊर्जयति उत्साहयति । चत्वारि ॥^२

हेमन्त

हिमेऽन्तोऽस्य^३ हेमन्त । पृषोदरादि (६३१०९) ॥^४

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

[स्पष्टार्थम्] ॥^५

वमन्ते पुष्पसमयः सुरभि

वसन्ति सुखमस्मिन् । 'तृभूवह्वसि—' (उ० ३ १२८) इति शब् । सुष्टु
रमन्तेऽव^६ । 'रमरामस्ये' (म्वा० आ० अ०) । इत् (उ० ४ ११७) त्रीणि ॥^७

ग्रीष्म उष्मक ॥१८॥

निद्राद्य उष्णोऽगम उष्ण उष्मागमस्तप ।

ग्रसत रसान् । 'ग्रीष्म (उ० १ १५०) इत्युणादिमूत्रेण निपातित ।
उपति^८ । ऊप रुजायाम्^९ (म्वा० प० म०) । अयभ्योऽपि— (३ २ ७५)
इति मनिन् । यावादित्वान् (५ ४ २९) क ॥१८॥ नितरा दह्यतेऽत्र^{१०} । घञ्
(३ २ १२१) । न्यङ्क्वादित्वान् (७ ३ ५२) कु । आपति उष्ण । 'इण
सिज्जि—' (उ० ३ २) इति नक् । तपरच् । सप्त ॥^{११}

1 Asvina, the month corresponding to September and October [3] 2 Kartika, the month corresponding to October and November [4] 3 M हिम अन्तास्य 4 Hemanta, the winter season comprising margasirṣa and pausa months [1] 5 Śiśira, the cold season comprising magha and falguna months [1] 6 M सुष्टु रमन्तत्र 7 Vasanta, the spring season comprising the two months, caitra and Vaisakha [3] 8 M उपति 9 M 'उप र्जायाम् 10 M दह्यतत्र 11 Grīṣma, the summer season Comprising jyeṣṭha and āśāḍha months [7]

स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूमि वर्या

प्रवर्यन्ति प्रावृट् । भूमि बहुत्वे वर्यन्ति वर्या । टाप् (४ १ ४) ॥^१

अथ शरत् स्त्रियाम् ॥१६॥

शीर्यन्तेऽस्या^२ पाकेनोपघय । 'शृ हिसायाम्' (ब्रथा० प० स०) । 'शृट्-
मसाजि' (उ० १ १३०) ॥१९॥^३

पडमी ऋतव पुंसि मार्गोदीना युगैः क्रमात् ।

[स्पष्टम्] ॥^४

सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ॥२०॥

सवसन्ति ऋतवोऽऽ^५ । वसेश्च' (उ० ३ ७१) । सपूर्वाच्च—' (उ०
३ ७२) इति सरप्रत्यय । आप्यते व्याप्यत । 'अदादयश्च' (उ० ४ ९८)
इति वन्हुम्बो । जहाति भावान् । 'हश्च ब्रीहिका—कालयो' (३ १ १४८)
इति ष्यट् । सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यानु । बहुत्व प्रायिकम् । समाया समाया
विजायते' इति भाष्यप्रयोगान् ॥२०॥^६

मासेन स्याद्दहोरात्र पैत्रः

नृणा मासन पितृणामय पैत्रोऽहोरात्र^७ । तत्र कृष्ण पक्षोऽह^८ । शुक्ला
रात्रि ॥^९

वर्षेण देवत ।

नृणा वर्षेण देवोऽहोरात्र^{१०} । तत्रोत्तरायण दिनम् । दक्षिणायन रात्रि^{११} ॥

देवे युगसहस्रे द्व त्राह्य

देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्राह्मणोऽय^{१२} ब्रह्मोऽहोरात्र^{१३} । दिव्यद्वादशमिषं
सहस्रदेवानामक युगम् । तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन भूताना स्थितिकाल । तावत्त्यव
रात्रिभूताना प्रलयकाल ॥^{१४}

1 Varsa, the rainy season Comprising S'raavana and
Bhadrapada months [2] 2 M शीर्यन्तेस्या 3 Sarat, the aut
umn season Comprising Aśvina and kartika months [1]

4 Ct आदाय मार्गशापाच्च द्वौ द्वौ मासावृत्तु स्मृत । 5 M ऋतवोऽऽ ।

6 Year [6] 7 M पैत्राहोरात्र 8 M पक्षोह 9 Measure of
a day and night of manes (pitrs) 10 M देवोहोरात्र

11 Measure of a day and night of gods 12 M ब्रह्मणोय

13. M ब्राह्मोहोरात्र 14 Measure of a day and night of
Brahma

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

ये दैवे युगसहस्रे तौ नृणा कल्पौ । कल्पयतः स्थितिं प्रलयं चेति कल्पौ ॥२१॥^१

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मनूना स्वायम्भुवादीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा ।^२ तर्हि चतुर्दशमिब्रंहणो
दिनम् ॥^३

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥२०॥

संवर्त्यते प्रलीयते कल्प्यते वा अत्र । कल्पस्यान्तोऽवधि^४ ॥ २२ ॥^५

अस्त्री पङ्क्तं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैनोघमहो दुरितदुष्कृतम् ॥२३॥

पच्यते दुःखमनेन^६ । 'पचिष्यत्कीकरणे' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३३. १९) । पान्त्यात्मानमस्मात् । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४.१५०) इति निपातित । 'पानीविषिष्य प' (उ० ३.२३), पापम् । केलयति ब्रीडयति । 'किल श्वैत्यब्रीडनयो' (तु० प० से०) । 'किलेबुक् च' (उ० १.५०) इति टिपच^७ । कर्मस्यति समापयति कल्मषम् । पृषोदरादित्वात्^८ (६३. १०९) लत्वादि । वृज्यते वृजिनम् । 'वृजे किच्च' (उ० २.४७) इतीनच्^{१०} एत एन । 'इण^{११} आगसि' (उ० ४.१९७) इत्यमुन् नुट् च । अङ्गते गच्छति, अधम । आगमानित्यत्वाध्रनुम् । अहति । 'अहि गतौ' (स्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४.१८८) । दुरेति दुरितम् । दुष्ट^{१२} त्रियते दुष्कृतम् ॥२३॥^{१३}

स्याद्वर्त्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी मुकृतं वृष ।

ध्रियते घर्म. । 'अतिस्तुमु—' (उ० १.१४०) इत्यादिना मन् । यागाङ्गे नपुसकम्—'तानि घर्माण्यासन्' (ऋ० १०.९०.१६) । 'लोकघर्मी' इत्यादौ

1. Measure of the duration of the world 2 M स्वायम्भुवादीना-
मन्तरमवकाशोवधिर्वा 3 Measure of the period or age of
a Manu 4 M. कल्पस्यान्तोवधि 5 Dissolution [5] 6. M.
दुष्कृतमनेन 7. M. प० 8 M. किपच् 9 M पृषोदरादित्वात्
10. M. इति इनच् 11. M इण् 12. M दुष्ट 13 Sin [12]

धर्मीशब्दोऽप्यस्ति^१ । पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । तत्र साधु
जतिशयेन प्रशस्य^२ श्रेय । सुष्ठु क्रियते स्म । वर्पति^३ वृष^४ । क । पञ्च ॥^५

मुत्प्रीति प्रमदो हर्ष प्रमोदामोदसमदा ॥२४॥

स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातमुत्पानि च ।

मोदन मुत् । क्विप्^६ (वा० ३३९४) । प्रीन क्तिन् (३३९४) ।
'प्रमदसमदो हर्षे' (३३६८) इत्यप् । प्रमोदामोदो घञन्तो ॥२४॥ आनन्दन-
मानन्दयु । 'द्वितोऽयुच्'^७ (३३८९) । दृणाति क्लेश शर्म । 'सर्वधातुन्यो
मनिन्' (उ० ४१४४) । इयति दुःख^८ घानम् 'घो तनूकरणे' (दि० प० अ०) ।
बाहुलकात्तत् (उ० ३८६) । शोभनानि खान्यत्र । द्वादश ॥^९

इय श्रेयस शिवं भद्र कल्याण मङ्गलं शुभम् ॥२५॥

भावुक भविकं भव्य कुशलं क्षेममाखयाम् ।

शस्तं च

अ आगामि श्रेयोऽत्र^{१०} । 'श्वशोवसीय श्रेयस' (५४८०) इत्यसुन् ।
शैतेऽनेन^{११} शिवम् ।

'सर्वनीधृष्व-' (उ० ११५४) इति बन्हस्वौ । मन्दते मद्भम् । 'मदि कल्याणे'
(म्वा० आ० से०) । 'मृज्जे-द्र-' (उ० २२८) इति र्त्^{१२} । कस्य नीलत्वमा
णयति । मङ्गयते^{१३} । 'मगि सपण्णे' (म्वा० प० से०) । 'मङ्गेरलच्' (उ० ५६०) ।
शोभते । 'शुभ शोमायाम्' (म्वा० आ० से०) । क (३११३५) ॥२५॥
भवनशील भावुकम् । 'लपपत-' (३२१५४) इत्युक्त् । भवोऽनास्ति^{१४} । 'अत
इनिठ्ठो' (५२११५) । भवनाहं भव्यम् । भव्यगेय-' (३४६८) इति यत् ।
कुशान् लाति । क्षपत्यशुभम् । 'क्षि क्षय' (म्वा० प० अ०) । मत् (उ० ११४०) ।
शस्यते शस्तम् । क्त^{१५} ॥ द्वादश ॥^{१६}

अथ त्रिषु श्रूये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

1 M धर्मीशब्दोऽप्यस्ति 2 प्रशस्य is the reading of the manuscri-
pt But as the adjective of श्रेयस् it should be प्रशस्यम् 3 M
वर्पति 4 M वृष 5 Puṇya (merit) [5] 6 M क्विप् 7 M द्वितोऽयुच्
8 M दुःख 9 Pleasure [12] 10 M श्रेयोऽत्र 11 M शैतेनेन
12 M र्त् 13 M मङ्गयते 14 M भवोऽनास्ति 15 M क्त
16 Auspiciousness [12]

पापपुण्यशत्रौ सुखादयः शस्तपथन्तारश्च द्रव्यं वतंमानास्त्रिषु लिङ्गेषु-
वाच्या ॥२६॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्वतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकादयोऽव्युत्पन्ना *प्रशसिवाचिनः । प्रशस्तौगौर्गौमतल्लिका ।
पञ्च^१ ॥

अयं शुभावहो विधिः ॥२७॥

एति सुखमनेन अयं । 'पुसि- (३३११८) इति घ ॥२७॥^२

दैव दिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिर्विधिः ।

देवादागत ईदम् । दिश्यते उपदिश्यते स्म दिष्टम् । क्त (३२१०२) ।
मगस्यैश्वर्यदिदिद भागम् । तदेव भागधेयम् । 'नामरूपभागेभ्यो धय' (वा० ५४२५) ।
'भागाद्यच्च' (५१४९) । भाग्यम् । नियम्यतेऽनया^३ । क्तिन् (३३९४) ।
विधीयतेऽनेन^४ । उपसर्गे घो कि (०३००) ॥

हेतुर्ना कारण बीजम्

हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । हि गता (स्वा० ५० अ०) । 'कमिमनि'^५—
(उ० ४७२) इति तुन् । कार्यनञ्जन^६ कारणम् । ल्युट् (३३११७) ।
विशेषण जायतेऽनन^७ बीजम् । उपसर्गे च सत्रायाम् (३२९९) इति डः ।
'अन्येषामपि— (६३१३७) इति दीर्घः । ऋणि ॥^८

निदान त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदीयतेऽनेन^{१०} । आदिर्मुग्य कारणमुपादानमिति यावत् ॥ २८ ॥^{११}

*'प्रशसावचनेश्व' (२१६६) । एनेस्सह जाति प्राग्वत् । कोऽयं ?
जातिशब्दस्समस्यते तस्य च पूर्वनिपातः । [Added as note in
page nineteen] 1 Five words which used at the
end of nouns denote excellence or best of its kind
2 Good luck [1] 3 M नियम्यतनया 4 M विधीयतेनेन
5 Destiny or fate [6] 6 M कर्मिमनि 7 M जायतेनेन 8 M
जायतेनेन 9 Cause [3] 10 M निदीयतेनेन 11 Primary
Cause [1]

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्र शरीरं जानाति । अतनीत्यात्मा । अति, 'सातिम्या—' (उ० ४.१५२) मनिण् । पुरति पुरुष । 'पुर अग्रगमने' (तु० ५० से०) पुरः । पुरि शेने इति वा । शीणि ॥^१

प्रधानं प्रकृतिस्त्रियाम् ॥

प्रधानेज्ज^२ सर्वम् । प्रकृष्टाः कृतिः कार्यं यस्याः । सत्त्वरजस्तमसा साम्या-
वस्था—अव्यक्ताख्या । द्वे ॥^३

विशेष. कालिकोऽवस्थाः ✓

कालवृत्तो देहादेर्मदो यौवनादिरवस्था । कालेन निवृत्तः । 'निवृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः'
(४.४.१९) इति ठक् । 'अवपूर्वात्तिष्ठतेरट् (३.३.१०६) ॥^४

गुणा सत्त्वरजस्तमः ॥ २६ ॥

गुणाः भृतेर्यमाः । सत्त्वम्, सायुत्वम्, तच्च प्रकाशक ज्ञानमुखहेतुः ।
रञ्जयति । रागात्मा दुःखहेतुः^५ । 'भूरञ्जिम्या किञ्' (उ० ४.२१६) इत्यमुन् ।
साम्यत्यनेन तपः । अमुन् ॥ २९ ॥^६

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनने जनुः । जनेरसि (उ० २.११५), ल्युटि (३.३.१५) जननम् ।
मनिनि (उ० ४.१४४) जन्म । जनिः । इक् । पट् ॥^७

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्मुशरीरिण ॥ ३० ॥

प्राणाः सन्वयस्य । अत इनि (५.२.११५) । चेतयते । नन्धादिः (३.१.१३४) ।
जन्मी । ब्रीह्यादित्वात् (५.२.११६) । जायते । 'कमिणमिजनि—' (उ० १.७२)
इति तुन् । 'यजिमनि—' (उ० ३.२०) इति युच् । जन्मु ॥ ३० ॥^८

जातिर्जातं च सामान्यम्

जायते जातिः । त्तिन् । क्ति (३.३.१७४) जातम् । समानाना नावः ।
शीणि ॥^९

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

1. Purusa [3] 2 M. प्रवर्तन 3. Prakṛti, the Material Cause of the universe [2] 4 The stage such as youth etc [1] 5. M. दुष्खहेतु 6. Sattva, rajas and tamas qualities [1 each] 7. Origin or birth [8] 8. Living Creature [6] 9 Universal [3].

व्यज्यतेऽनया^१ । अञ्जु त्तिन् (३ ३ ९४) पृथगात्मा यस्य तस्य भावः । द्वे ॥*

चिन्तं तु चेता हृदयं स्वान्तं हृन्मानस मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

चेतति चित्तम् । क्त (३ ३ ११४) । असुन् (उ० ४ १८८) । चेतः । ह्रियते विषयः । ह्रन् कथन् दुर्गा । स्वनति । 'क्षुब्धस्वान्त—' (उ० २ १८) इति साधु । द्वियते ह्र । विषि (३ २ १७८) तुक् (६ १ ७१) । दान्तमपीदम् । मन्यतेऽनेन^३ । असुन् (उ० ४ १८८) । प्रज्ञाचणि (५ ४ ३८) मानसम् ॥ ३१ ॥*

इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुपी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिधित्सविप्रतिपञ्चप्रिचेतना ॥ १ ॥

बुद्धयेऽनया^४ । त्तिन् (३ ३ ९४) । मनस ईषा । देधटि धिपणा । 'धिप शब्दे' (भा० प० से०) । युच् । ध्यायत्यनया धी । ध्यायते सप्रसारण च' (वा० ३ २ १७८) इति क्त्रप् । 'आतश्चोपसर्गो' (३ ३ १०६) इत्यडि प्रज्ञा । शेते । शे विच् (३ २ ७५) । मोहः । त मुष्णाति । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३ २ ५) के गीरादित्वात् (४ १ ४१) डोप् । मन्यतेऽनया^५ । त्तिन् (३ ३ ९४) । 'गुरोश्च हल' (३ ३ १०३) इत्यड् । पित्वात् (३ ३ १०४) वडि प्राप्ते बाहुलकात् त्तिन् । उपलब्धिः । विषि (वा० ३ ३ ९) चित्, सवित् । पथत । प्रतिपत् । जपेद्वुरादि^६ (चु० प० से०) । निजभावे त्तिन् । जति । 'चित्तं सचेतने' (चु० आ० स०) चुरादि^७ । निचोऽनित्यत्वादभावे ण्यासश्चन्य —' (३ ३ १०७) इति युच् ॥ १ ॥^{१०}

धीर्धारणावती मेधा

धारणाशक्तिमुक्ता धीः । मधत^{११} सर्वमस्याम् । 'मधु सगमे' भा० उ० से०) एकम् ॥^{१२}

सरूप कर्म भादसम् ॥

ददमहं कुर्यामिति मनसाव्यापारः सत्त्वः । घन् (३ ३ १८) । एकम् ॥^{१३}

1 M व्यज्यतेनया 2 Individual [2] 3 M मन्यतेन 4 Mind [7]

5 M बुद्धयेनया 6 M मन्यतेनया 7 M इति अड् 8 M जपेद्वुरादि 9 M चुरादि 10 Intellect [14] 11 M मयन्ते

12 Retentive faculty, mental vigour [1] 13 Volition [1]

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तस्य मनस आभोग सुखादौ तत्परतया स्थिरीकरणम्, पुन पुनमनसि
करणम् । 'अन वृक्मि—' (८३४६) इति स । द्वे ॥^१

चर्चा सख्या विचारणा ॥२॥

'चर्चं अव्ययन' (चु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजि—' (३३ ०५)
इत्यङ् । सख्यानम् । 'चक्षिड ख्यान्' (२४५४) । 'प्यास—' (३३ १०७)
इति युच् । विचारणा ॥२॥ त्रीणि ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहरणमपूर्वोपप्रेक्षणम् हजो घञ् (३३ १८) । तर्कणम् । 'तर्कं मापायं'
[चु० प० से०] । त्रीणि ॥^३

विचिक्किस्ता तु सशय ।

सन्देहद्वापरी च

'क्विन सशय' (भ्वा प० से०) । सन् (३१५) । 'अ प्रत्ययात्'
(३३ १०२) । शोड (अ० आ० से०) 'एरच् (३३ ५६) । घञ् । सन्देह ।
द्वौ पक्षौ यत्र द्वापरी । शृपोदरादिन्वात् (६३ १०९) आचम् । चत्वारि ॥^४

अथ समी निर्णयनिश्चयौ ॥३॥

निर्णय । निश्चयनम् । 'पहवृद्धनिश्चि—' (३३ ५८) इत्यप् ॥३॥ द्वे ॥^५

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्या परलोका नाम्नीयेवविधादृष्टिर्बुद्धिरस्य । नास्ति परलोका इति
मनिर्यस्य तद्भावा । 'अस्ति नास्ति दिष्टमनि' (४४ ६०) । इति
ठक् । द्वे ॥^६

व्यापादे द्वेहचिन्तनम् ।

व्यापादन व्यापाद । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । व्याप्पूर्वाप् प्यन्तान्
(३१ २६) घञ् । (३१ २६) । द्वे ॥

1 Mental attention to pleasure Sc 2, 2 Discussion [3]

3 Reasoning [3] 4 Doubt [4] 5 Decision [2] 6 Atheism

[2] 7 Malice [2]

समां सिद्धान्तराद्धान्तौ

राद्ध , सिद्धं अन्तो निरुचयोऽस्य^१ । द्वे ॥”

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रम ॥२॥

‘भ्रमु चलेने’ । भ्वा० प० मे०) । क्तिन् (३३९४) । ‘अनुनासिक्यम्—’
(६४१५) इति दीर्घं । भ्रान्ति । मिथ्यामतिरुत्तस्मिस्तदिति ज्ञानम् । भ्रम ।
घट् (३३१८) । ‘नोदात्तोपदेश—’ (७३३४) इति न वृद्धि ॥४॥^३

संविदागू प्रतिज्ञानं नियमाश्रय-संश्रया ।

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥५॥

सवेदनम् । सविन् । क्विप् (वा० ३३९४) । आगमगमागू । ‘गमे’
इति प्रकृते ‘अमेरच् झ (उ० २६८) । ‘यम समुपनिविषु च’ (३३६८)
इत्यप् । नियम । ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘शुदोरप्’ (३३५७) ।
आश्रय । अङ्गीकार । घट् । ग्रहवृद्ध—’ (३३५८) इत्यप् । अभ्युपगमः
॥५॥ दण ॥^४

माक्षे धोक्षांनम्

मोक्षफलिका धो ज्ञानम् ॥^५

अन्यत्र विज्ञान शिल्पशास्त्रयो ।

अन्यत्र शास्त्रे शिल्पादौ च या धो सा विज्ञानम् ॥^६

मुक्ति र्वैवल्यनिर्माणश्रेयो नि श्रेयसामृतम् ॥६॥

मोक्षोऽपवर्ग

मोचन मुक्ति । वैवल्यस्य भाव वैवल्यम् । ‘गुणवचन—’ (५११२४)
इति प्यङ् । निर्वान्दिस्मिन्निर्वाणम् । ‘निर्वाणोऽवाते?’ (८२५०) इति माधु ।
अतिशयन प्रसस्य श्रेय । निश्चित श्रेया नि श्रेयसम्^७ । ‘अचतुर्विचतुर्—’
(५४७७) इत्यच् । नास्मि मृतमत्र ॥ ६ ॥ ‘मोक्ष अवमान’ (चु० उ० म०)
चुरादि । ‘एरच्’ (३३५६) । अपवर्तन भावेभ्याऽपवर्ग^८ । घट् ॥ अष्टौ ॥^{१०}

१ M निरुचयोऽस्य २ Doctrine [2] ३ Error [3] ४ Acceptance

[10] ५ Knowledge relating to the mokṣa or liberation [1]

६ Knowledge of an art ११ ७ M निर्वाणादान ८ M

निधेयम् ९ M भावव्यापवर्ग १० Mokṣa [8]

अथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।

विरुद्धवेदनमविद्या । 'सज्ञाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । अहमित्यस्य मननमहमति । अनात्मन्यात्मबुद्धि । त्रीणि ॥^१

रूप शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥७॥ *

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपयति । '[रूप] रूपत्रियायाम्' (चु० उ० म०) चुरादि । क्षप्यने आक्रुशयते शब्द । 'शाश्वपिम्या—' (उ० ४९७) दन् । गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । रस्यते, आस्वाद्यते रस । स्पृशे स्पृशं । घृ । विषयेण सिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि^२, विषया । पचाद्यच् (३३१३४) 'परिनिपि—' (८३७०) इति प ॥७॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'गोचर—' (३३११९) इति साधु । इन्द्रियैरर्थ्यन्ते इन्द्रियार्था । 'अर्थ याच्नायाम्' (चु० आ० से०) । त्रीणि ॥^३

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृष्यन्त्यनन । 'अलिहृषिभ्या कित्' (उ० ४१७) इति ईकन् । विषयोऽस्यास्ति^४ । इन्द्रस्थात्मनो लिङ्गम्, इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५२९३) इत्यादिना निपातित ॥

कर्मेन्द्रिय तु पाय्वादि

पिबति शोषयति तैलम् । पायु । 'वृवापाजि—' (उ० ११) इत्युण् । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्य कर्मसाधनमिन्द्रियम् ॥^५

मनो नेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

चक्षु श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनामनासीति बुद्धिसाधनानीन्द्रियाणि ॥ ८ ॥^७

तुषरस्तु कषायोऽस्त्री

तौति हिनस्ति रोगान् । 'तु' इति सौत्रादीणादिको एवरच् (उ० ३१) । कपति कण्डम्^८ । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाय ॥^९

1 Nescience or ignorance [3] 2 M निबध्नन्ति इन्द्रियाणि 3 Sense-objects, namely form, taste, smell, sound and touch [1 each] 4 M विषयोऽस्यास्ति 5 Sense-organ [3] 6 Karmendriya (organ of action) as the anus Sc 7 Jñānendriya (organ of perception) as the mind Sc 8 M कण्डम् 9 Astringent flavour [2]

मधुरो

मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊपशुपि—' (५२१०७) इति र. ॥^१

लवणः

लुनादि जाड्य लवण । नन्धादिः (३११३४) ॥^२

कटुः ।

कटुत्यावृणोति । 'कटे कर्पावरणयो' (भ्वा० १० से०) । 'कटि वटिम्या च' (उ० १८) इत्यु ॥^३

तिक्तः

तेजयति स्म तिक्त ॥^४

अम्लश्च^५

अमति रजत्यश्चिमल । बाहुलकाल ॥^६

रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥^७

अमी षट् रसवति वाच्ये त्रिषु लिङ्गेषु बोध्या ॥ ९ ॥

विमर्दोऽथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

सुरतादिविमर्दोऽथे माल्यादिगन्ध घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे च, जनाना मनोहरे, परिमल । परिमत्यत । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ॥^८

आमोद सोऽतिनिर्हारी

सः गन्ध । अतिनिर्हारी, अत्यन्तमनोहरश्चेदामाद । आसुमन्तान्मोदयति । अच् (३११३४) ॥^९

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

आगुणात् 'गुणे शुकशदय पुंसि' [अ० १५१७] इत्यत प्राक् । इत ऊर्ध्वं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिव्रियते ॥१०॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षति मन । जिनि । दूरगामिगन्धस्य द्वे ॥^{१०}

1 Sweet taste [1] 2 Saline taste [1] 3 Acrid flavour [1]
4 Bitter taste [1] 5 K and B read it as कर्पावरण 6 Sour
taste [1] 7 Fragrance arising from rubbing [1] 8 Perfume
[1] 9 Diffused odour [2]

सुरभिघ्राणतर्पण ।

इष्टगन्धः सुगन्धि स्यात्

सुष्ठु रमन्तेऽत्र^१ । इन् (उ० ४ ११७) घ्राण तर्पयति । ल्यु (३ १ १३४) ।
इष्टो गन्धोऽस्य^२ । चत्वारि ॥^३

आमोदी मुखवासन ॥१॥

आमोदयति । मुख वासयति । मुखवासनवटिकादेर्द्वे ॥१॥^४

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्ध

पूयते पूति । पूयी विशरणे' (म्वा० आ० से०) । तित् (३ ३ ९४) ।
पूतिदुष्टो गन्धोऽस्य^५ द्वे ॥^६

विस्त्र स्यादामगन्धि यत् ।

विस्पति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । बाहुलकादृक् (उ० २ १३) ।
आमोऽपक्वमल । तस्येव च गन्धोऽस्य^७ । अपक्वमासादिगन्धस्य द्वे ॥^८

शुक्ल शुभ्र शुचि-श्वेत-विशद श्येत-पाण्डुरा ॥१२॥

अवदात सितो गौरो बलश्रो धवलोऽर्जुन ।

शोकति मनोऽस्मिन्^९ शुक्ल । 'शुक् गतो' (म्वा० प० से०) । 'ऋजोद्'—
(उ० २ २८) इति निपातित । शोमते शुभ्र । 'स्फायि—' (उ० २ १३)
इति रक् । 'शुच् दीप्तौ' (?) । इक् (वा० ३ ३ १०८) । श्वेतते श्वेत ।
'[धि] श्विता वर्णे' (म्वा० आ० से०) । विशोयते विशद । शद्लृ (म्वा०,
तु० प० अ०) । अच् (३ १ १३४) । श्यायते श्यत^{१०} । 'श्यङ् गतो' (म्वा०
आ० अ०) । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३ ९३) । पण्त्त मनोऽस्मिन्^{११} पाण्डुर ।
'पडि गतो' (म्वा० आ० से०) बाहुलकादरदीर्घा ॥ १० ॥ अवदायते स्म ।
दप क्त । सिज क्त (उ० ३ ८९) । गुस्ते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन्^{१२} । 'गुरी
उद्यमने' (तु० आ० से०) । गार एव गौर । अवलक्ष्यते बलक्ष । धवन धव ।

1 M रमन्तेत्र 2 M गन्धोस्य 3 Sweet smell [4] 4 A.
perfume for the mouth made up in the form of Campnor
pill Sc [2] 5 M गन्धोस्य 6 Fetid odour [2] 7 M गन्धोस्य
8 Smell like that of raw meat [2] 9 M मनोस्मिन् 10 M
श्यत 11 M मनोस्मिन् 12 M मनोस्मिन् ।

अव्यक्तो रागो लौहित्यमस्य । ऋच्छति । 'अर्तस्तन्' (उ० ३ ६०) ॥ द्वे ॥^१

इवेतरक्तस्तु पाटलः ॥१५॥

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात्कल्च् (उ० १ १०६)
॥ १५ ॥ द्वे ॥^२

श्याव स्यात्कपिश ।

श्यायते श्याव बाहुलकात्, व (उ० १ १५६) कपिमंकटो वर्णोऽस्त्य^३ ।
लोमादित्वात् (५ २ १००) च । कृष्णपीतस्य द्व ॥^४

धूम्रधूमली कृष्णलोहिते ।

धूम राति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कृष्णमिश्रो लोहित । त्रीणि ॥^५

कडार कपिल पिङ्गपिशङ्गी कद्रुपिङ्गलो ॥ १६ ॥

कडति कड । तमाराति कडार । कपिवर्णं लाति । पिञ्जति पिङ्ग ।
'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । पक्षति पिशङ्ग । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) ।
'विडादिभ्य कित्' (उ० १ १२१) इत्यङ्गच् । कदते कद्रु । 'कदि आह्वाने
रोदन च' (भ्वा० आ० से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १ ३७) साधु । पिङ्ग
लाति ॥ १६ ॥ पट् ॥^६

चित्र किर्मीरकल्माषशवलेताश्च कुबुरे ।

चीयते चित्रम् । 'अमिचिमि— (उ० ४ १६३) इति चित्र वत्र । कीयते
किर्मीरम् । 'गम्भीरादयश्च' इति निपात । कलयति कल् । मापयति माप ।
'मप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कल् चासौ मापश्च । शवति याति वर्णान्,
शवल एति वर्णान् एत । कर्बति कुबुर । 'कर्वं हिसायाम्' । 'मदगुरादयश्च'
(उ० १ ४१) इति निपात ॥^७

गुणै शुक्लादय पुंसि

गुणमात्रे वर्तमाना शुक्लादय शब्दा पुंसि बाध्या । पटस्य शुक्ल इति ॥

1 The colour of the dawn [1] 2 Pale red [2] 3 M वर्णोऽस्त्यस्य
4 Brown [2] 5 Brownish red [3] 6 Tawny [6]
7 Variegated Colour [6]

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

शुक्ल रूपमित्यादौ तु विशेष्यनिधनता इष्यत एव । तद्वति गुणवति गुणि
लिङ्गा । शुक्ल पट, शुक्ला शाटी, शुल वस्त्रम् ॥ १७ ॥

इति धीवर्गं ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारवी भाषा गीर्वाणवाणी सरस्वती ।

ब्रह्मण इय ब्राह्मी । 'ब्राह्मोज्जातो' (६४७१) इति निपात । भरत-
स्येयम् । भाष्यते भाषा । 'गुरोश्च हल' (३३१०३) । गृणाति गी । क्विप्
(वा० ३३९४) । उच्यते वाक् । 'क्विब्वचि—' (वा० ३२१७८) इति
दीर्घ । वाष्यते शब्द्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । सर प्रसरणमस्त्यस्या ।
अपिष्ठातृदेवताया सप्त ॥^१

व्याहार उक्तिर्लपित भाषितं वचनं वच ॥ १ ॥

व्याहरणम् । घञ् (३३१८) । उच्यते । क्तिन् (३३९४) । वच ।
असुन् ॥ १ ॥^२

अपभ्रंशोऽपशब्द स्यात्

अपभ्रश्यते ससृतात् । अपभ्रश । अपभ्रष्ट शब्दोऽपशब्द^३ । द्वे ॥^४

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचक साधु स शब्द इति व्यवह्रियते ॥^५

तिङ्मुयन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

तिङ्मुयन्तचय —यचति भवति पाकोमव्रतीत्यर्थः । मुयन्तचय —त्वया कर्तव्यम् ।
कारकान्विता क्रिया—घटमानय । वक्तव्य वाक्यम् । 'वचोऽशब्द सज्ञायाम्'
(७३६७) इत्यर्थान्तरे निषेधादत्र कु ॥ २ ॥^६

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रूयते श्रुति । विदन्त्यनेन धर्मं वेद । घञ् । आम्नायते । 'म्ना अम्नासे'
(भ्वा० प० अ०) । घञ् । श्रोत्रिणयोऽयवा यस्या सा त्रयी । त्रय्या धर्म-
स्त्रयीधर्म ॥^७

1 M ब्राह्मोजाती 2 Sarasvati, the goddess of knowledge [6]
3 Speech or Words [6] 4 M शब्दोपशब्द 5 Corrupt
word [2] 6 Word [1] 7 M वचोऽशब्दसज्ञायाम् 8 Sentence [1]
9 Veda [4]

धर्मस्तु तद्विधिः ।

तथा त्रया विधिविधीयमानो यज्ञादिस्तद्विधिस्तद्विधानम् ॥^१

स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

ऋच्यते स्तूयतेऽनया^२ ऋक् । स्यति पाप साम । मन्ति (उ० ४१५२) ।
इज्यतेऽनन^३ । 'अतिपृवपि-' (उ० २११७) इत्युस् ॥३॥^४

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

अङ्गवत् ज्ञायतेऽननाङ्गम्^५, उपकारकम् । शिक्षा क्लृप्ते व्याकरण ज्योतिष्
छन्दां निस्तस्व ॥^६

ओङ्कारप्रणवो समो ।

अवति ओम् । 'अवतष्टिलोपस्व' (उ० ११४२) इति मनिनष्टिलोपे
'ज्वरत्वर-' (६४२०) इत्युट् । गुण (७३८४) । प्रणूयते स्तूयतेऽनन^७
प्रणव ॥^८

इतिहासः पुरावृत्तम्

'इति ह आसीत् यथेति इतिहास । पारम्पर्योपदेश 'इति ह' इत्यव्ययम् ।
पुरावृत्त पूर्वचरितम् । तत्प्रतिपादका ग्रन्थ इति यावत् । द्वे ॥^९

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वरा ॥ ४ ॥

स्वयन्तेऽर्था^{१०} एभि स्वरा ॥४॥^{११}

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

प्रत्यशागमाम्यामीहितस्य पश्चात्परीक्षणमन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्या सा
तर्कविद्या । दम्प्येऽनन^{१२} दण्ड । 'अमप्ताड्डु' (उ० १११४) । दण्डो नीयते
बोध्यतेऽनया^{१३} सा दण्डनीति । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् ॥^{१४}

1 Dharma [1] 2 M स्तूयतेनया 3 M इज्यतेनन 4 Trayi
(Rgveda, yajurveda and Samaveda) [1] 5 M ज्ञायतेननाङ्गम्
6 Six Vedangas called Śikṣa etc 7 M स्तूयतेनन 8 The
sacred syllable, Om [2] 9 Itihasa (History) [2] 10 M
स्वयन्ते अर्था 11 Three Vedic accents udatta, anudatta and
svarita 12 M दम्प्येनेन 13 M बोध्यतेनया 14 Tarkaśāstras
(Logic) and Arthaśāstra (Economics) [leach]

आख्यायिकोपलब्धार्था

आचष्टे आख्यायिका । 'चक्षिड् ख्याज्' (२४५४) । ण्वुल् (३११३३) । उपलब्धो ज्ञातोऽर्थोऽस्या ^१ । ज्ञातसत्यभूतार्थाक्या ॥^२

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुरापि नवम् । 'पुराणप्रोक्तेषु—' (४३१०५) इति निपातित । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च । वक्ष्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्' ॥ ५ ॥^३

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धस्य कल्पना रचना कथ्यते । कथा कादम्बर्यादि । 'चित्तिपूजि—' (३३१०५) इत्यङ् ॥ द्वे ॥^४

प्रबल्लिका प्रहेलिका

प्रबल्लहते आच्छादयति । बल्ल आच्छादने (भ्वा० आ० से०) । प्रहेलयति अग्निप्राय सूचयति । 'हिल भावकरणे (तु० प० से०) । "व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वस्वार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसम्बन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका ॥" यथा—'पानीयं पातुमिच्छामि' त्वत्त कमललोचन । यदि दास्यसि नेच्छामि नो चेद्दास्यसि देहि मे ॥' दुर्विज्ञातार्थप्रस्तस्य द्वे ।

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

वेदार्थस्मरणपूर्वकं मन्वाद्यं रचितत्वात्स्मृतिः । धर्मं सधीयतेऽस्याम् ^५ ॥ द्वे ॥^६

समाहृतिस्तु सग्रहः ॥ ६ ॥

समाहरणम् । सग्रहणम् । द्वे ॥ ६ ॥^७

समस्या तु समासार्था

समसन समस्या । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । प्यत् (३११२४) । सज्ञापूर्वकत्वादवृद्धयभावः । समसन समासः । पूरणसाकाङ्क्ष सोऽर्थो ^८ ॥ ११ ॥ यस्याः ।

1 M ज्ञातोऽर्थोऽस्या 2 Ākhyayika (Narrative) [2]

3 Purana [1] 4 Katha, a variety of prose composition distinguished from the Ākhyayika 5 B reads सवन्ध 6 M पातुमिच्छामि 7 Riddle [2] 8 M सधीयतेऽस्या 9 Smṛtis'āstra [2]

10 Compilation [2] 11 M सोऽर्थो ।

कविगतिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्र नमस्तलम्' इत्युक्ते
'दामोदरकराघातविकलीकृतचेनसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन —' इत्यनेन सा पूर्यते ।¹

किंवदन्ती जनश्रुति ।

किंवदन्तीति । किंवदन्ती लोकप्रवाद । जनेभ्य श्रूयते । द्वे ।²

वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वृत्तिर्लोकवृत्तमस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (बा० ५२१०१) इति ण । प्रवर्तते
व्याप्नोति । वृते (भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३३१७४) । वृत्तस्य चरित-
स्यान्त । उदगतोऽन्तो³ यस्य । चत्वारि ॥⁴

अथाह्वय ॥७॥

आख्याह्वभिधान च नामधेयं च नाम च ।

आप्यतः जनेनाह्वय⁵ । बाहुलकाद् घ ॥७॥ आख्यानाख्या । 'आतश्च—'
(३११३६) इत्यङ् । एवमाह्वा । नम्यतेऽभिधीयतेऽनेन⁶ । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे
च (भ्वा० ण० अ०) । 'नामवृत्तीम्—' (उ० ४१५०) इति निपातित ।
'नागरूपनामभ्योवेय' (बा० ५४३६) स्वार्थे । णट् ॥⁷

हूतिराकारणाह्वानम्

ह्वेज (भ्वा० उ० अ०) क्तिच् (३३९४) । कृजो ष्यन्तात् (३१२६)
युच् (३३१०७) । आकारणा । ल्युटि (३३११५) आह्वानम् । त्रीणि ॥⁸

संहूतिर्वहुभि कृता ॥ ८ ॥

सभूय हूति या बहुभिर्मिलिते कृता ॥ ८ ॥⁹

विवादो व्यग्रहार स्यात्

विविधो वाद । ऋणदानादिव्यवहारे न्याय । द्वे ॥¹⁰

उपन्यासस्तु बाङ्मुखम् ।

वाचो¹¹ मुखमारम्भ । द्वे ॥¹²

1. Samasyā, proposing part of a stanza to another to be completed [2] 2 Rumour [2] 3 M उदगत अन्तो 4 Talk [4] 5 M आह्वयतेनेनाह्वय 6 M नम्यतेभिधीयतेनेन 7 Name [6] 8 Calling [3] 9 Collective calling [1] 10 Dispute [2] 11 M वाचो 12 Preface [2]

उपोद्धात उदाहार

उप समीपे उद्धनन ज्ञापनमुपोद्धात । यदाहु—‘चिता प्रवृत्तसिद्धधर्मापुपोद्धात विदुर्बुधा ’ इति । उदाहरणमुदाहार । वक्ष्यमाणोपयोग्यवर्णनम् । द्वे ॥^१

ज्ञापन शपथः पुमान् ॥ ६ ॥

‘शप आक्रोशे’ (दि० उ० अ०) । त्पुट् (३ ३ ११५) । शपतम् । ‘शीङ्-
शप—’ (उ० ३ ११३) इत्यय ॥ ९ ॥ द्वे ॥^२

प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च

प्रच्छन प्रश्न । ‘यजयाच—’ (३ ३ ९०) इति नडि ‘च्छवो—’ (६ ४ १९)
इति श । अनुयोजनमनुयोग । घञ् (३ ३ १८) । ‘गुराश्च हल् (३ ३ १०३)
इत्यङ् । पृच्छा । त्रीणि ॥^३

प्रतिधाक्योत्तरे समे ।

उत्तरत्यनेनोत्तरम् । ‘श्वदोरप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^४

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्याभियोग । ‘त्व मे शत धारयति इति मिथ्याभ्य ॥ द्वे ॥^५

अथ मिथ्याभिशासनम् ॥ १० ॥

अभिशाप

मिथ्याभिशासन मुरापातार्दविषयो मिथ्यारोप ॥ १० ॥^६

प्रणादस्तु शब्द स्यादनुरागाज ।

अनुरागात्प्रीतिविशेषाज्जातो यो मुखवण्टादिशब्द ॥^७

यश कीर्ति समाज्ञा च

अस्तुते व्याप्नोति दिश यश । ‘अशेर्देवने युट् च’ (उ० ४ १९०) इत्यसुन् ।
कीर्त्यते कीर्ति । ‘कृत सशब्दने (चु० प० से०) । ‘ऊतियूति—’ (३ ३ ९७)
इति निपातित । समाज्ञायतेऽन्या^८ । आतश्च—’ (३ ३ १०६) इत्यङ् । त्रीणि ॥^९

1 Introduction [2] 2 Oath [2] 3 Question [3] 4 Reply [2] 5 False charge [2] 6 False accusation [2] 7 A burst of applause, huzza [1] 8 M समाज्ञायतेनया
9 Fame [3]

स्तत्र स्तोत्रं नुति स्तुति ॥ ११ ॥

स्तूयतेऽनेन^१ । ऋदारप (३३५७) । दाम्नी-^२ (३२१८२) इति
धृनि स्तोत्रम् ॥ ११ ॥^३

आग्नेदित द्विस्त्रिंशत्कम्

आग्नेद्व्यत आधिक्यनोच्यत म्म । मङ्ग उमादे (म्वा० प० से०) । द्वौ
वारी द्वि । तान् वारान् त्रि ॥^४

उच्चैर्धुष्ट तु घोषणा ।

उच्चैर्धुष्यते । धुपिरविगल्न (७२२३) इति नेट् । 'प्यास- (३३
१०७) इति युच् । घोषणा । उच्चगन्त्यस्य । द्वे ॥^५

काकु स्त्रिया त्रिकारो यः शोकभीत्यादिभिध्वने ॥ १२ ॥

वकते काकु । वक लौट्योपतापयो^६ (म्वा० आ० से०) । बाहुलवादुण्
(३३१) । शोकक्रोधादिजनिनविवृणगन्त्यस्य ॥ १२ ॥^७

अवर्णाश्लेषनिर्वादिपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशोजुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णो विपरीतवर्णनम् । अवर्णने घञ् (३३१८) । शिप् प्रेरण'
(तु०उ०से०) । घञ् (३३१८) निष्क्रान्तो वादान् । यथा अवणादया
निन्दार्या, तथोपक्रोशादयोऽपीत्यय^८ । ऋणघञ् (३३१८) गुपेनिन्दाया सन्
(३१५) । कुत्स अवन्मपण (चु० आ० से०) ॥ दण ॥ १३ ॥^९

पारुष्यमतिवाद स्यात्

परपो निष्ठुरम् । तस्य भावः^{१०} अतिव्रम्योक्तिरतिवाद । अप्रियवचनस्य द्वे ॥^{११}

मर्त्सनं त्वपकारगी ।

मर्त्सं सतजन (चु० आ० म०) । अपकाराया गी । 'चौरोर्जसि^{१०} घात
यिष्यामि त्वाम् इत्याद्या । द्वे ॥^{११}

1 M स्तूयतेनेन 2 Praise [4] 3 Repeated saying [1]

4 Proclamation or speaking aloud [2] 5 The changed voice due to anger and fear [1] 6 M तया उपक्रोशादया पीडयं

7 Blame [10] 8 M अतिव्रम्य उक्तिरतिवाद 9 Unkind words [2] 10 M चौरणि 11 Reproach [2]

य सनिन्द उपान्मभस्तत्र स्यान् परिभाषणम् ॥ १७ ॥

उपालम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । ‘महापुरुषस्य तवेद किमुचितम्’ इत्याद्यम् । ‘हालिकस्य तवेदमुचितमव इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो य स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र स्वाभारणा य स्यादाक्रोशो मैथुन प्रति ।

‘क्षर सचलने’ (भ्वा० प० सं०) । अन्ताद्युच् (३३ १०७) । परस्त्री-निमित्त पुंस , परपुरुषनिमित्त म्रिययाश्वाक्रोशो मैथुन प्रति । मैथुनमुद्दिश्य ‘गाली’ इत्यर्थे ॥^२

स्यादाभाषणमालाप

आलाप समापणम् । ‘लप व्यक्ताया वाचि’ (भ्वा० प० सं०) । घञ् (३ = १८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थक वच ॥ १९ ॥

अनर्थक प्रयाजनशून्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोमुहुर्भाषा

मुहुः पुन पुन ॥^५

प्रिलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधोक्ति

विरुद्ध प्रलाप । विरुद्धस्यास्ति ॥^७

सलापो भाषण मिथ ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्य^८ प्रति युक्तिप्रत्युक्ती^९ मलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्टु प्रलपनम् ॥^{११}

1 Reproof with abuse [1] 2 Calumny or adultery [1]

3 Conversation [2] 4 Absurd words [1] 5 Repetition [1]

6 Lamentation [2] 7 A contradictory statement [2]

8 M मिथोन्योन्य 9 M प्रति उक्तिप्रत्युक्ती 10 A mutual talk [1]

11 Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गपनम् । धार्यमाणेऽपि^१ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड जपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोम्' (३३५७) ॥

सदेशवाग्नाचिक स्याद्

मदिश्यन सदेश । तस्य वचनम् । सदित्यस्यार्यस्याक्ति^२ । 'वाचो व्याह्नार्था-
याम्' (५४३५) इति ठक्^३ । वाचिकम् ॥

वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिपु ॥ १७ ॥

रूपती वागकृत्याणी

'रूप हिंसायाम्' (स्वा० ५० अ०) । गत्रन्तान् टीप् । रपती । रपन् सत् ।
रपद्वच ॥^४

स्यात्कृत्या तु शुभात्मिका ।

कलामु साधु कृत्या । 'तन साधु' (४४९८) इति यत् । 'काल्या' अपि
इति काल्य । द्वे ।^५

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व^६ सामप्रयाग' (चु० ५० मे०) ॥ द्वे ॥^७

सगत हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

हृदय गच्छति हृदयंगमम् । यत्तिमिलित वच । 'गमस्व'^{१०} (३२४७)
इति सच् ॥ १८ ॥^{११}

निष्ठुरं परपम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपात ।
पूरयति परपम् । 'पृ पालने' (जु० ५० म०) । 'पृनहि—'^{१२} (उ० ४७५)
इत्युप् । द्वे ॥^{१३}

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदित्यस्यार्यस्याक्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M सान्त्व 9 Very sweet Words [1]
10 M गमस्व 11 A Consistent Word [2] 12 V पृनहि 13 A
harsh Word [2]

यः सनिन्द उपानम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४ ॥

उपालम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । 'महापुरुषस्य तवेदं किमुचितम्' इत्याद्यम् । 'हालिकम्य तवेदमुचितमेव' इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो यः स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र त्वाश्चर्या यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

'क्षर संचलने' (म्वा० प० स०) । ष्यन्ताद्युच् (३ ३ १०७) । परस्त्री-निमित्तं पुंस , परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्चात्रोक्तो मैथुनं प्रति । मैथुनमुद्दिश्य 'गाली' इत्यर्थः ॥^२

स्यादाभाषणमालापः

आलापः समापणम् । 'लप ध्यक्ताया वाचि' (म्वा० प० से०) । घञ् (३.३.१८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

अनर्थकं प्रयोजनशून्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोमुहुर्भाषा

मुहुः पुन पुन ॥^५

विलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विरुद्धं प्रलाप । विरुद्धस्योक्ति ॥^७

मंलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्य^८ प्रति युक्तिप्रत्युक्ती^९ मंलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्ठु प्रलपनम् ॥^{११}

1. Reproof with abuse [1] 2. Calumny or adultery [1]
3. Conversation [2] 4. Absurd words [1] 5. Repetition [1]
6. Lamentation [2] 7. A contradictory statement. [2]
8. M. मिथोन्योन्यं 9. M. प्रति उक्तिप्रत्युक्ती 10. A mutual talk [1]
11. Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गोपनम् । धार्यमाणेऽपि¹ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड अपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३५७) ॥²

सदेशवागवाचिक स्याद्

सदिश्यते सदेश । तस्य वचनम् । सदिष्टस्यार्थस्योक्ति³ । 'वाचा व्याहृतार्था-
याम्' (५४३५) इति ठक्⁴ । वाचिकम् ॥⁵

वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिपु ॥ १७ ॥

रूपती वागकल्याणी

'रूप हिंसायाम् (म्वा० ५० अ०) । अनन्तान् डीप् । रूपती । रूपन् शब्द ।
रूपद्वच ॥⁶

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

कलानु साधु कल्या । 'तत्र साधु' (४४९८) इति यत् । 'काल्या' अपि
इति काल्य । द्वे ।⁷

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व⁸ सामप्रयागे (चु० ५० से०) ॥ द्वे ॥⁹

संगत हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

हृदय गच्छति हृदयगमम् । यत्किमिलित वच । 'गमश्च'¹⁰ (३२४७)
इति खच् ॥ १८ ॥¹¹

निष्ठुर परुषम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मदगुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपात ।
पूरयति परुषम् । वृ पालने' (जु० ५० मे०) । 'वृनहि—'¹² (उ० ४७५)
इत्युपच् । द्वे ॥¹³

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदिष्टस्यस्याक्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M सान्त्व 9 Very sweet Words [1]
10 M गमेश्च 11 A Consistent Word [2] 12 M वृनहि 13 A
harsh Word [2]

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम भवम् । 'ग्रामाद्यसत्रा (४०९४) । श्रिय लाति शीलम् । तद्विलम्ब
मग्नादिवचनम् । रस्य ल् । द्वे ॥^१

सूतृत प्रियो

सत्ये

श्रिय सत्य वचन सूतृतम् । सुष्ठूयन् सून् सूश्च तद्वत् च । सुष्ठु नृत्यत्पनेन
वा ॥^२

अथ सकुलमन्त्रिष्ट परस्परपराहते ॥१९॥

परस्परविरुद्ध^३ यथा— अथो^४ मणिमपाविध्यतमनङ्गुलिवावयत् ॥१०॥^५

लुप्तवर्णपद प्रस्तम्

लुप्ता वर्णा पद वा यत्र । अगम्यान्ति अममूणंमन्चारितमिति यावत् ।
प्रस्त्यन् स्म । 'प्रमु अदन (स्वा० आ० म०) ॥ द्वे ॥

निरस्त त्ररितादितम् ।

त्ररित शीघ्रमुत्तम् । निरम्यन् स्म । अमु क्षयण (दि० प० म०) । द्वे ॥^६

अभ्युत्त सनिष्ठेयम्

अनभ्युत्ताभ्युत्त^७ वर्णनभ्युत्तम् । च्छो—' (७४२६) इति दीपं ।^८
निष्ठेव भ्युत्तकार । छिन् निरगन् (स्वा० प० म०) । 'निष्ठेयम्' इति पाठ
पृषादगादिवात् (६३१००) [चकार] । 'अभ्युत्तनिगमसहितवचनमर्थवम् ॥^९

अयद्व स्यादन्तर्धकम् ॥२०॥

न वदन्त स्म । 'वध वधन् (स्वा० प० अ०) । न (३२१०२) ।
अगम्यद्व दगाडिमात्रिकम् ॥२०॥^{१०}

अनक्षरमराच्य स्याद्

अक्षरम् । विडाक्षरम् । न वक्तुमाश्रयम् । निन्वावचनस्य द्वे ॥^{११}

1 A Vulgar Word [2] 2 M दृष्ट 3 A Pleasant and true Word 2 4 M परस्परविरुद्ध 5 M अ 6 A Complicated statement [3] 7 A half uttered Word [2] 8 A rapidly uttered Word 2 9 M अभ्युत्त अभ्युत्त 10 M अ, 11 A word accompanied with emission of saliva 1 12 A meaningless statement 2 13 An unutterable Word [2]

आहृतं तु मृपार्थकम् ।

आहन्यते स्म^१ । मृपाज्यो यस्य । 'एष वन्ध्याश्रुतो याति खपुण्यकृतशेखर ।
मृगतृष्णाग्मसि स्नान शशशृङ्गवनुर्धर ॥' द्वे ॥^२

सोत्प्लुण्ठनं तु सोत्प्रास मणीत रतिकूजितम् ॥२१॥

'सोत्प्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणीत रतिकूजितम्' इति

वचचित् पठ्यते । 'सुठि आलस्ये प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३ १ ११५) उत्प्लुण्ठनेन सहितम् । उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
उत्प्रास उपहास । तत्सहितम् । द्वे ॥^४

'मण कूजने (भ्वा० प० से०) । क्त (३ ३ ११४) । रती कूजितम् । द्वे ॥^५

अथ ग्लिष्टभाविरेष्टम्

ग्लेज्जेग्लिष्टम् । 'क्षुब्धस्वान्त—' (७ २ १८) इति साधु । अविस्पष्टमप्रकट
(म्) । द्वे ॥^६

वितथ त्वभूत वच ।

विगत तथा सत्य यत्र तद्वितथम् । न ऋतमनृतम् । मिथ्योक्ते ॥^७

सत्य तथ्यमृत सम्यग्

सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समञ्जसि सम्मक् ॥^८

अमूनि त्रिषु तद्वति ॥२२॥

तद्वति त्रिषु । सत्या आगी , सत्य शब्द , सत्य वच ॥२२॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वना ।

स्याननिर्घोषनिहादनादनिस्वाननिस्वभा ॥२३॥

आरवारावसंरावविराग

॥

शब्द शब्दन । वच् (३ ३ १८) । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'नौ गद—' (३ ३ ६४) इत्यप् । घञि नाद^{१०} । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)

1 M स्मा 2 M मृपा अर्था 3 An impossible statement [2]
4 A sarcastic statement [2] 5 The sound at the time
of cotton [2] 6 An indistinct word [2] 7 A false word
[2] 8 A true word [2] 9 M रती 10 M नाद ।

‘ह शब्दे’ (अ० प० मे०) । ‘ऋदोरप्’ (३३ ५७) । ‘स्वनहसोर्वा’ (३३ ६२)
इति घञो ॥ २३ ॥^१

अथ मर्मर ।

स्वनिते वस्त्रपणानाम्

। मर्मरति मर्मर ॥

भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ २४ ॥

निकाणो निकण काण कण कणनमित्यपि ।

भूषणानां ध्वनौ । शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे’ (अ० आ० से०) । भूषणध्वने
पट् ॥ २४ ॥^२

वीणायां क्वणिते प्रादे प्रक्ष्माणप्रक्वणादयः ॥ २५ ॥

उत्तरे उपसर्गात्वर वक्त्रधातुरधेदित्यर्थं वक्त्रो वीणायामिति सोपसर्गात्
घञोर्विधानात् ॥ २५ ॥^३

कोलाहल कनकल

वालनम् । काल एकोभाव । ‘कुल सस्त्वाने’ (भ्वा० प० मे०) ।
कोलमाहलति । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० मे०) । ‘कल गद’ (भ्वा०
आ० से०) । कलादपि कल । द्वे ॥^४

तिरश्चा वासित भूतम् ।

तिरोऽश्वन्ति^५ तिर्यश्च । तथा यद्वन तद्वासितम् ॥^६

स्त्री प्रतिश्रुतिप्रतिध्याने

प्रवीण भ्रूयने प्रतिश्रुत् । प्रतिध्वनि ॥^७

गीतं गानमिमे ममे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

[सप्तमः] ॥ २६ ॥^८

इति णादादिवर्गः ॥ ६ ॥

1 Sound (in general) [17] 2 The rustling sound of leaves and garments [1] 3 Tinkling of ornaments [6] 4 The sound of a lute [2] 5 uproar [2] 6 M [for घञ्] 7 Cry of birds [1] 8 Echo [2] 9 Song [2]

निपादर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमर्धैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वरा ॥१॥

निपीदति मनोऽस्मिन्निति^१ निपाद । पदं तु (न्वा० तु० प० अ०) । घञ् (३३२१) । ऋषभो गादध्वानुवारित्वात् । तदाहु — 'पङ्कज मयूरा ब्रुवन् गावस्त्वृषभमापिण । अजात्रिव तु गान्धार क्रौञ्चो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले पिक कूजति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं शंति निपाद रीति कुञ्जर ॥' गान्धारदेशे भव गान्धार । 'नासाकण्ठशिरस्तालुजिह्वादन्तादश्च सस्पृशन् । पङ्कज सजायन् यम्मात्तस्मान् पङ्कज इति स्मृत ॥' मध्यम भव मध्यम । 'तद्वदवात्यनौ वायुरर कण्ठसमाहृत । नाभिप्रायो महानादो मध्यस्थस्तन मध्यम ॥ धीमता मय धैवत । पृषादरादि (६३१०९) । 'वायु समुदगता नाभेररोहृत्वण्ठ-मूर्धसु । विचरन्त्यश्वमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥ अमी सप्तस्वरास्तन्त्रीन कण्ठाच्च उच्चरन्ति । 'दारवी गात्रवीणे च द्वे वीणे स्वरधारिव' इति वचनान् ॥ १ ॥^२

काकरी तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ

कले मधुरे । सूक्ष्मे अल च । ध्वनौ शब्दे । काकली । ईषत्कलाज्याम् ।^३ एवम् ॥^४

तु मधुरास्फुटे ।

कल

मधुर ध्वनिमुप । अस्फुटोऽप्युत्ताशर । वृद्धा ध्वनौ कल । कल सस्याने' (न्वा० आ० न०) । घ (३३१२५) । एवम् ॥^५

मन्द्रस्तु गम्भीरे

गम्भीर मयादिध्वनौ । मन्दन । 'मदि सुत्वादी' (न्वा० अ० न०) । 'स्वावि—' (उ० २१३) इति स्क् । एवम् ॥^६

1 M मनास्मिन्निति 2 The seven notes being, gaṇḍa ṣaḥḥa, rāṇḍhara, śaḍja, dhāivata, Madhyam & pañcama [1 each]

3 M रपञ्चलाज्याम् 4 A low and sweet tone [1] 5 A sweet and indistinct tone [1] 6 M रक् 7 Deep or rumbling sound [1]

कास्यतालादिक घनम् ॥ ४ ॥

कास्यमयस्ताल । घनं निविडत्वात् । 'मूर्ता घन' (३३७७) इति हत्तेरप्यु-
घनादेतद्वचः ॥ ४ ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोयनामकम् ।

इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यते ध्वन्यते । वदेष्यन्तात् (३१२६) 'अचो यत्' (३१९७) । 'भूवादिगृम्या णिञ्' (३०४१७०) आसमन्तात्तुद्यते ताड्यते । तुदेष्यन् (३११२४) । त्रीणि ॥^३

मृदङ्गा मुरजा

मृदं अङ्गमेवम् । मुरात्सवेष्टनाज्जाता मुरजा । 'मुर सवेष्टन' (तु०प०से०) तुदादि । द्वे ॥^४

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्ग्युर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

तथा भेदा विशेषास्त्रयः । अङ्गोऽस्यास्त्यङ्गी^५, उत्सङ्गस्त्वत्वात् । आलिङ्गोऽ-
स्यास्त्यालिङ्ग्यवादानात्^६ । ऊर्ध्वं कायति, ऊर्ध्वकं । ऊर्ध्वोऽर्ध्वत्वेन मुखेन वादनात् ।
केचित्तु अङ्ग्यलिङ्ग्य इति पठन्ति । 'हरीतक्यावृत्तिस्त्वङ्ग्यो यवमध्यस्त-
योर्ध्वकं । आलिङ्ग्यश्चैव गो पुच्छो मध्यदक्षिणवामग ॥' नाट्ये चैतत् ॥ ५ ॥^७

स्याद्यशः पटहो ढक्का

यतोऽर्थः^८ पटहो यदा पटह । यत्रादौ यदाऽर्थः^९ पटहो हन्यत स । अयं
साधहस्तद्वयदीर्घं पष्ठयङ्गुलपरिधिर्विस्तारः । संगीतशास्त्रे 'देशीपटह' इत्युच्यते ।
द्विगुण्यव्यक्तं कायति ढक्का । 'कं शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुपसर्गे'^{१०} कं
(३२३) । 'टोल' इति लोके । 'ढिङोरा' इत्यस्येत्येके । द्वे ॥^{११}

भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान् ॥^{१२}

विभेत्तस्या भेरी । 'ऋज्वेन्द्र—' (उ० २२८) इति स्त्वं । 'दुन्दु' शब्देन
भाति दुन्दुभि । बाहुलकालि । 'नगरा' इति लोके । 'भेरीनफीरी' इत्यप्ये ।

1 M घनादेतद्वचः 2 Bell and a like musical instruments [1]

3 Four kinds of musical instruments [3] 4 Tabors [2]

5 M अङ्गोऽस्यास्त्यङ्गी 6 M आलिङ्गोऽस्यास्त्यालिङ्ग्यवादानात्

7 Three kinds of tabors [1 each] 8 M यतोऽर्थः 9 M यत्रादौ

10 M आतोऽनुपसर्गे 11 Double-drum [2] 12 Breads thus
quarter as भेर्यामानकदुन्दुभि ।

भेरी ढक्काभेदः^१ । 'दुन्दुभिस्तुभिन्न एव' इत्यमरः । संगीतशास्त्रे दुन्दुभिः
पृथगेव 'भेरी, नफीरी' इति दृश्यते । तत्र हि त्रिविधस्तिदीर्घा ताम्रनिर्मिता ।
चतुर्विंशत्यङ्गुले वलयसयने मुखं त्रियते । वीणाख्येन वाष्टेन वामहस्तेन न तस्या
वादनम्^२ । द्वे ॥^३

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनयति प्रोत्साहयति, आनक । प्लुत् (३.१.१३३) । पटेन हन्यते
पटहः । हन्तेर्ङ (वा० ३.२.१०१) । अयं मार्गपटहो लोके 'पखाउज'
इत्युच्यते । द्वे ॥^४

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कुणत्यनेन । कुण शब्दे (तु० प० से०) । वीणादिकं येन वाष्टेन वाद्यते ।
तच्च सर्वादिद्वन्द्वगृह्णति, ढक्कादी सरल एव वाष्टमय, वीणादौ लोहादिमयः
॥ ६ ॥ द्वे ॥^५

वीणादण्ड प्रवाल स्यात्

वीणाया दण्डः । प्रक्षपेण वन्यते प्रवालः । 'वल संवरणे' भ्वा० प० से० ।
घञ् (३.३.१९) । अयं हस्तद्वयादिदीर्घः ॥^६

ककुभस्तु प्रसेवकः ॥

कं वातं स्कुम्भान्ति । स्कुम्भि संज्ञा । पृषोदरादि (६.३.१०९) । वीणा-
दण्डाय स्थितः^७ सारङ्गाम्भीर्यासंमलातुलार्वादिमयं भाण्डम् । 'वीणाप्रान्तस्थवज्रवाष्ट-
विशेषमय' इति गमाश्रमी^८ । प्रमेव्यते । ककुब् (उ० २.३२) ॥ द्वे ॥^९

कोलमृगकस्तु कायोऽस्याः

अस्या वीणायाः कायः । अलावृदण्डादिममुद्रायम्ब्रोहीनः । 'कुल मम्ब्याने'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलवादम्यच् । एकम् ॥^{१०}

-
1. M. ढक्काभेद 2. M. विद्यते 3. M. वादन 4. Kettle-drum [2] 5. War-drum [2] 6. The quill of a lute [1] 7. The neck of a lute [2] 8. M. वीणादण्डाद्यम्बिनं 9. M. गमाश्रमी 10. A small instrument of wood placed under the neck of a lute to make the sound deeper [2] 11. The body of a lute [1].

उपनाहो निबन्धनम् ॥७॥

उपनहतेऽननास्मिन्^१ वा । 'णह बन्धन' (दि० उ० अ०) । यत्र तन्व्यो
निबन्धन तस्यार्धभागस्य द्वे ॥७॥^२

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझझरा ।

मर्दल पणवोऽन्ये च

'डम्' इत्यव्यक्त शब्दमियति डमरु । अतः (जु० प० स०) मृगय्वादित्वात्
(उ० १ ३७) कु । मज्जतीति^३ मज्जकम् । 'भृमृशो—' (उ० १ ७) इत्यादिना
उ । पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) जस्य उ । जलवाद्यमेतत् । डिण्डिमझझरौ
शब्दानुकारात् । मद्यते मर्दल^४ । मृदङ्गभेद । पणायत्यन्तर्गतस्तन्व्यौक । अन्ये
हुडुक्वागोमुखादयः ॥^५

नर्तकीलासिके समे ॥८॥

नृत्यति नर्तकी । 'शिल्पिनि ष्वन्' (३ १ १४५) । लसति लासकी । 'लस
श्लेषणश्रीह्नयो' (म्वा० प० स०) ष्वल् (३ १ १३३) ॥८॥^६

त्रिलम्बित द्रुत मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमान् ।

विलम्बन्ते करणादयोऽत्र^७ । 'लत्रि अवलसन' (म्वा० आ० स०) द्रवति
शोध गच्छत्यत्र । विलम्बितद्रुतमध्याना नृत्य-गीत-वाद्याना तत्त्वादीनि क्रमेण
नामानि । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—“त्रियानन्तरवियान्तिर्लं स त्रिविधा मत ।
द्रुता मध्या विलम्बश्च द्रुत शोधनमो मत ॥ इति । 'तत्त्वमोघो घनम्'
इत्यन्य पठन्ति 'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । पृषोदरादित्वात् (६ ३-
१०९) घ ॥^८

तालः कालक्रियामानम्

ताल । तत्र प्रतिष्ठायाम् (चु० प० से०) । करणे घञ् । 'मयाया गान
त्रियाया कालनियमहेतु' इत्येः^९ ॥^{१०}

1 M उपनहतेऽननास्मिन् वा 2 The tie of a lute (the lower part
of the tail piece where the wires are filed [2] 3 M
मज्जतीति 4 M भविशी 5 M मद्य 6 Different kinds of drums
[1 each] 7 A Female dancer [2] 8 M करणादयो 9 Slow
fast and mean times (in music) [1 each] 10 See also,
अमरकाशोदयान्न p 19 11 Musical time or measure [1]

लयः साम्यम्

गीतवाद्यपादादिन्यासानां त्रियाकालयोः साम्यं लयः । अत्र लघ्वादिना क्रिया परिमीयत तथा बालः । तद्यथा—‘लघुद्वयं गुरु’ इति प्रतिमण्डतालः । ‘आवाप-
स्तत्र हस्तस्योत्तानस्याङ्गुलिकुञ्चनम् । निष्क्रामोऽधस्तलस्य^१ स्यादङ्गुलीनां प्रसारणम्
इति ॥^२

अथास्त्रियम् ॥ ६ ॥

ताण्डव नटन नाट्यं लास्य नृत्यं च नर्तने ।

ताण्डुता प्रोक्त ताण्डवम् । ‘नट अवस्यन्दने’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३३११५) । ण्यति (३११२४) नाट्यम् । ‘ऋदुपधाच्च—’ (३१
११०) इति नृत्ते क्यप् । नाट्यशास्त्रे त्वेषा भेदोऽस्ति^३ । तथा हि—साक्षादि-
वार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिवेश अभिनयः । स चतुर्धा । अङ्गं प्रदर्शित
आङ्गिकः । वाचा विरचितो वाचिकः । हारकेयूराद्यं प्रदर्शित आहार्यः ।
सात्त्विकं^४ विरचितं सात्त्विकः । वाक्याद्यर्थविभावादिष्वञ्जको नटे स्थितोऽभिनयः^५
चतुर्भिरभिनयैस्तेषु वाक्यार्थाभिनयो नटकम् नाट्यं नर्तनं च । नाटकादावेव
आङ्गिकाभिनयं पदार्थोऽभिनयो^६ नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं विवाहाम्बुदमादौ
सर्वाभिनयवर्जितं नृत्तम् । ‘वर्यमानासारिताच्चैर्गोर्नैस्तत्र ध्रुवायुतकरणैरङ्गहारैश्च
प्राधान्येन प्रवर्तितः । तत्तूतमुदघृतप्रायः प्रयोगः ताण्डव मतम् ॥’ ललिताङ्गहारा-
भिनयः वासकसज्जादि नायकाचरितश्लिष्टत्वात्लास्यम् । तदुक्तम्—‘लास्यं तु
मुकुमुदाङ्गं मकरध्वजवर्धनम् ।’ इति । वरणं हस्तादिव्रिया । तदुक्तम्—‘स्यात्त्रिया
वरपादादेर्विगसेनाभुटद्वसाकरणं नृत्यकरणमीमवद्भूमिसेनवन् । अङ्गानामुचिते
देशे प्रापणं सविलासकम् । मातृकोत्तम्प्रदायमङ्गहारोऽभिधीयते^७ ॥’ रौद्रादिरस-
प्रधानाङ्गा भटोर्वास्तताण्डवे शृङ्गारे वरणवैशिकीवृत्तिलास्य ॥^८

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतं वाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥१०॥

नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । तूरी त्वरायाम् (दि० प० से०) । ण्वत्
(३११२४) । तूर्यं^९ गुरजादि । तत्र भवति प्रमाणं तौर्यत्रिकम् । रसप्रसन्नमिच्छन्ति

1 M निष्क्रामोऽधस्तलस्य 2 The union of song, dance and musical instrument [1] 3 M भेदास्ति 4 M स्थितोऽभिनयः 5 M पदार्थोऽभिनयो 6 M मातृकोत्तम्प्रदायमङ्गहारोऽभिधीयते 7 Dance [6] 8 M नृत्यं ।

तूर्यत्रयमिदं विदुः । नृत्तादित्रयमेव नाट्यम् । 'चतुर्धामिनयोपेतो नटो मापादि-
भेदवित्' ॥१०॥^१

भ्रुकुसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुष

यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति
दण्डोक्तं 'कुसि' धातोश्चुरादिष्यन्तात् (३१२५) 'एरच्' (३३५६) ।
भ्रुवा कुसो मापण शोभा वा अस्य । 'इको ह्रस्वोऽड्य' (६३६१) इति
ह्रस्वम् । 'अभ्रुकुसादीनाम्' इति पक्षे अत्वम् । 'नर्तक' सुरिभिः प्रोक्तो नाट्यनृत्ते
वृत्तधर्मः ।^२

नाट्योक्तौ

'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहारात् [अ० १७१६] ।

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'अजं अजने' (भा० प० से०) । 'समि कसे —'
(उ० २२९) इति बाहुलकादुक्तम् रस्य ज ॥११॥^३

भगिनीपतिरावुत्त

आ समन्तात्, अपनम् । विवप् (बा० ३३९४) । तनुत्तनोति, आवुत्त ।
ननोतेर्ह । एकम् ॥^४

भावो विद्वान्

भावयति भावः । नाट्यादन्वयान्पेते दृश्यन्ते । तदुक्तम्—'मान्यो भावेऽपि'
वस्तव्यं किञ्चिद्भावेऽपि मारिप ।' इति ॥^५

अथावुकः ।

जनकः

अवति । बाहुलकादुक्तम् । जनकः पिता । एकम् ॥^६

1 The union of song, dance and musical instrument
[2] 2 M ह्रस्वोऽड्य 3 A male dance in female attire [3]
4 Courtesan [1] 5 A sister's husband [1] 6 M भावेऽपि
7 M किञ्चिद्भावेऽपि 8 A learned man [1] 9 Father [1]

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवा चासौ राजा च । कुमार इति । 'कुमार ब्रीडायाम्' { तु० अ० से० } ।
अच् (३.१.१३४) । भर्तुः राज्ञो दारकः भृत । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) ।
ण्वुल् (३.१.१३३) । द्वे ॥ १२ ॥^१

राज्ञ भट्टारको देवः

भट्टं स्वामित्वमृच्छति । 'ऋ गती' (म्वा० प० अ०) । दीव्यति देव । द्वे ॥^२

तत्सुता भर्तृदारिका ।

भर्तुः राज्ञ ॥^३

देवी कृताभिषेकायाम्

राज्ञ पट्टबन्धनीया राज्ञी सा देवी ॥^४

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अन्या राजपत्नी भटे (म्वा० प० से०) तनि भट्ट सोऽप्यस्या भट्टिनी ॥ १३ ॥^५

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अवध्योक्तौ वध नाहंतीत्युक्तौ । ब्रह्मणि साधु अब्रह्मण्यम् । तद्विन्म ॥^६

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राष्ट्रेऽधिष्ठितः^७ । 'राष्ट्रावारपार—' (४.२.९३) इति घ. । एकम् ॥^८

अम्बा माता

अम्ब्यर्त्त अम्बा । 'अवि शब्दे' (म्वा० आ० से०) । 'गुरोदघ हलः'
(३.३.१०३) । 'ताट्मोक्तौ' { अ० १७११ } इत्यस्य प्रापिकृत्वादम्बादीना-
मन्यत्रापि प्रयोगः ॥^{१०}

अथ बाला स्याद्वा

बाला कुमारी । वास्यते स्वगृहे वाम् । बाहुलवाद् । एकम् ॥^{११}

1. Crown-prince [2] 2. King [2] 3. Princess [1] 4. A Crowned queen [1] 5. M. सोऽप्यस्या 6. An uncrowned queen [1]
7. Not favourable to Brahmans; an unbrahmanical or sacrilegious act [1] 8. M. राष्ट्रे अधिष्ठित. 9. Brother in-law of a king (queen's brother) [1] 10. Mother [1]
11. Virgin [1].

आर्यस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

अतुं योग्य । आर्यं । 'अ' एतौ' (म्वा० प० अ०) । अन् (३१ १२४) ।
मयेणात्मारिप । मान्द । पृषादरादि (६३ १०९) ॥ १४ ॥^१

अतिरु भगिनी ज्येष्ठा

अत्ता^२ मानवानिका । एवम् ॥^३

निष्ठा निरुहण समे ।

नियत स्थान निष्ठा । निरुहणेन बह्वन समाक्षिनिर्वहणम् । मुखनति-
मुखगभावमरानिर्वहणाख्या नाटके पञ्चसधय । 'प्रस्तुतकयासमापनस्य'
इत्यन्य ॥^४

हण्टे हञ्जे हटाह्वान नीचा चेट्टी सराँ प्रति ॥ ५ ॥

नीचा प्रति आह्वान हण्ट, चेट्टी प्रति हञ्ज, सराँ प्रति हला ।
त्रोम्बव्ययानि ॥ ११ ॥^५

अङ्गहाराऽङ्गप्रिक्षेप

अङ्गस्य हार । स्थानात्स्थानान्तरे नयनम् । द्वे ॥^६

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यनक्ति व्यञ्जक । आभिमुख्य नीयतऽर्थोजननाभिनय ।^७ मनोगत
भावमूचक । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकमञ्चतुधा ॥^८

निवृत्ते त्वङ्गसन्ध्याभ्या द्वे त्रिप्याङ्गसात्त्विके ॥ १६ ॥

[सष्टम्] ॥ १६ ॥^९

शृङ्गाखीरकरणाद्भुतहास्यभयानका ।

वीभत्सरौद्रौ च रसा

1 A venerable man addressed by the गुरुधर in dramas [1]

2 M अत्ता 3 Elder sister [1] 4 Catastrophe or end of a

drama [2] 5 The vocative particles used in addressing a

female of inferior caste, female attendant, and female

friend [1 each] 6 Gesticulation [2] 7 M नीयतर्धोनेनाभिनय

8 A thetical action expressive of some sentiments [2]

9 Bodily actions and others derived from the *sattva*

quality [1 each]

शृङ्गारादयोऽष्टौ^१ रसाः । चशब्दाच्छान्तोऽपि^२ नवमो रसः । रस्यन्ते रसाः । 'रस आस्वादेन' । तदाहु — 'विभावैरनुभावैश्च युक्तोऽयं^३ व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्याय्येव तु रसो भवेत् ॥'^४

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥१७॥

शृङ्गमुन्नतमिर्यति शृङ्गारः । उत्तमयुवप्रवृत्तित्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् (३ १ १३४) । श्रीणि ॥१७॥^५

उत्साहवर्धनो वीरः ।

उत्साह वर्धयति । ल्यु. (३ १ १३३) । वीरयति वीर । 'वीर विव्रान्ती' पचाद्यच् (३.१ १३४) । द्वे ॥^६

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

करुण करुणावान् । तस्य माघ । ब्राह्मणादित्वात् (५ १ १२४) प्यञ् । घृण्यतेऽनया^७ घृणा । 'ब्रप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ब्रपेः सम्प्रसारण च' (ग० ३ ३ १०४) इत्यङ् । दयते रक्षत्यनया । भिदादि । कपि चलने (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्चल' (३ ३ १०३) । अनुकम्पा । अनुक्रोशान्त्यनेन । क्रुशोर्यञ् । करुणरसस्य सप्त ॥^८

अयो हस ॥१८॥

हासो हास्यं

'हसे हसने' (भ्वा० ण० से०) । 'स्वनहसोर्वा'^९ (३ ३ ६२) अप् ॥१८॥ हास ॥ घञ् (३ ३.१८) । प्यति (३ १.१२४) हास्यम् । श्रीणि ॥^{१०}

घोभस्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वधेर्निन्दाया सत् (३ १.१६) । भावे घञ् (३ ३ १८) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्विकृतं, विष्टारुधिरादिदर्शनजनितं । रने पुमात् तद्वति त्रिलिङ्ग । द्वयोरित्यनेन पर्यायता सूचिता ॥^{११}

1. M. शृङ्गारादयोऽष्टौ 2. M. च शब्दाच्छान्तोऽपि 3. M. युक्तोऽयं 4. Nine rasas (sentiments) 5. शृङ्गार-रस (erotic sentiment) [3] 6. वीर-रस (the sentiment of heroism) [2] 7. M. घृण्यतेऽनया 8. करुणा-रस (the pathetic sentiment) [7] 9. M. स्वनहसोर्वा 10. हास्य-रस or the sentiment of mirth or humour [3] 11. घोभस्सं रस (disgusting sentiment) [2].

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विपूर्वात् स्मिड (म्वा० आ० अ०) 'एरच्' (३.३ ५६) । 'अत्'¹
आश्चर्यार्थेऽव्ययम्² । तस्यमवनमद्भुतम् । 'अदि³ भुवो द्रुतच्' (उ० ५१) ।
आचरणीयम् । 'आश्चर्यमनित्ये (६१ १४७) इति साधु । 'चित्र चित्रकरणे'
(च् उ०मे०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३१ १३४) चत्वारि ॥⁴

अथ भैरवम् ॥ १६ ॥

दारुणं भीषण भीष्मं घोर भीम भयानकम् ।

भयंकर प्रतिभयम्

भीरोरिदं त्रासकत्वाद्भैरवम् ॥ १९ ॥ दारयति । 'कृवृदारिभ्य उनत् (उ० ३ ५३) ।
भीपयते । ल्यु (३१ १३४) । विभेत्यस्मात् । 'मिष पुक्च' (उ० १ १४८)
इति मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३४ ७४) घुर भीमार्थे (तु० ५० से०) ।
विभेत्यस्मात् । 'आनक शीङ् भिय' (उ० ३ ८२ । भय करोति । 'मघति-
मयेषु कृज' (३२ ४३) । खच् । प्रतिगत मयेन । नव ॥⁵

रोद्रं तूष्मम्

छद्रस्यायम् । रोद्रं त्रयोधात्मा । 'उच समवाये' (दि० ५० से०) । 'ऋष्येन्द्र—'
(उ० २ २८) इति ख् ॥⁶

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु ॥ २० ॥

दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसमयम् ।

दीर्यत्यस्मात् । दर । 'दृ मये' । अप् (३३ ५७) । 'त्रसौ उद्वेगे' (दि०
५० से०) । घज् (३३ १८) । 'जिमो मये' (जु० ५० से०) । त्तिन्
(३.३ ९४) । भीति । क्विप् (वा० ३३ ९४) भी । साधून् स्यति ।
मृग्विमुजादित्वात् । पट् ॥⁷

1 M अति 2 M आश्चर्यार्थेऽव्ययम् 3 M अति 4 Adbhuta rasa
, marvellous sentiment) [4] 5 M भीमादयोऽपादाने 6 Bhayā-
naka rasa, the sentiment of terror [9] 7 Raudra rasa, the
sentiment of wrath or furiousness [2] 8 Fear [6]

विकारो मानसो भाव

मानसो विकारो रत्यादिर्भाव । भावयति करोति रसान् । 'व्यक्तं स तैर्वि-
भावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ।' इति वचनाद्भावरससमितिर्विभावा । ते
चालम्बनविभावा उद्दीपनविभावाश्च । यनालम्ब्य रस उत्पद्यते स आलम्ब्य
विभावः । यथा—शृङ्गारार्दो नायिकादि । यो रसमुद्दीपयति स उद्दीपनविभावः ।
यथा—गान्धर्वोपवनगमनादि ॥^१

अनुभावो भावबोधकः ॥२१॥

अनुभावयन्ति अनुभवगोचरतां नयन्ति रसानित्यनुभावा कटाक्षादयः ।
अनेकरसनिष्ठत्वं व्यभिचारित्वम् । यथा रतिः शृङ्गाररसान्तकरणाहास्मेषु ।
निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणस्तस्यास्तिरसाः । विभावैर्ललनोद्यानादिभिर्जनितः स्थायी-
रत्यादिको भावः । अनुभावः कटाक्षादिभिः कार्यैरनुमितः । व्यभिचारिभिर्निर्वे-
दादिभिः सहकारिभिरप्यचितो रसः इति भट्टलोत्पट्ट प्रभृतयः ॥२१॥^२

गर्वोऽभिमानोऽहंकारो

'गर्वं माने' (चु० आ० सं०) । घञ् (३३१८) । अभिसर्वतो मननम-
भिमानः । 'अहम्' इति वरणमहंकारः ॥^३

मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

'मनु अवबोधने' (त० आ० सं०) घञ् । मानः । चित्तस्य समुन्नतिः ॥^४

अनादरः परिभयः परीभावस्तिरस्त्रिया ॥२२॥

रीडावमाननाप्रज्ञाघटेलनमसूक्ष्णम् ।

न आदरः । 'परी भ्रुवोऽवज्ञानः' (३३५५) इति घञ् । भावः । पञ्चे
'क्रदोरप्' (३३५७) । निरम्बरणम् । वृत्र श (३३१००) । 'तिरस्तो-
ज्यन्तरम्याम्' (८३४२) इति स ॥२२॥ रेण रीडा । 'रिह कत्यनादौ'
(तु० प० सं०) । क्त । हाडं (८२३१) लोपः मनेष्यन्ताद्युच् (३३१०७)
'आवद्वच—' (३३१०६) इत्यच् । अवज्ञा । 'हेडुः अनादरे' (भ्वा० आ० सं०) ।
घञ् (३३१८) । अवहेलनम् । 'गृक्षं आदरे' (भ्वा० प० सं०) । नव ॥^५

1. Bhava as rati etc [1] 2 Anubhava (an eternal manifes-
tation or indication of a feeling) [1] 3 Pride or egoism
[3] 4 Self respect [2] 5 M भ्रुवोऽवज्ञानं 6 M निरम्बरणम्
7 M दाडः 8 M हाडः 9 Disregard [9]

मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । सपदादि [वा० ३३ ९४] क्विप् । 'त्रूप्य लज्जायाम्' (म्त्रा० पा० स०) । पित्त्वान् (३३ १०४) अङ् । 'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० प० से०) । अ प्रत्यय (३३ १०३) ॥ पञ्च ॥^१

सापत्रपान्यत ॥२३॥

सा लज्जा अन्यतश्चेत् परस्माल्लज्जावहे जाते अपत्रपा । एकम् ॥२३॥^२

क्षान्तिस्तितिक्षा

'क्षम् सहने' (दि० आ० अ०) क्तिन् । तिजे (म्वा० आ० से०) क्षमाया सन् (३१ १५) । द्वे ॥^३

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्यानमभिध्या । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् । परस्य विषयि-
णोच्छा ॥^४

अक्षान्तिरीर्ष्या

न क्षान्ति । ईर्ष्यमरीर्ष्या । 'ईर्ष्यं ईर्ष्यायाम्' (म्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३३ १०३) इत्य । 'परो कर्पासहिष्णुत्वस्य' द्वे ॥^५

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥२४॥

'अमृञ् अमृयायाम्' । कण्ठ्वादित्वाच्चकि (३१ २७) 'अ प्रत्ययात्' (३३ २०२) । गुणेषु दानादिषु दम्मादित्पदोपारोप ॥२४॥^६

वैर विरोधो विद्वेष

वैरस्य कर्म । '—वैरमैयुनिकया' (४३ १२५) इति निर्देशादण् । 'रधिर आवरण' (६० उ० अ०) । 'द्विप अप्रीती' (अ० उ० से०) । त्रीणि ॥^७

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्

'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मनजनि-^८दसिम्यो यु (उ० ३ २०) । 'शुच शोके' (म्वा० प० से०) । घञ् (३३ १८) । त्रिवि (वा० ३३ ९४) शुक् । त्रीणि ॥^९

1 Shame [5] 2 Shame from others [1] 3 Patience [8]

4 Coveting another's property [1] 5 Jealousy [2]

6 Detraction [1] 7 Enmity [3] 8 M मनन—9 Griet [3]

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥२५॥

पश्चात्तापनम् । घञ् (३ ३ १८) । विप्रतिसरणम् । 'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । उपसर्गस्य घञि—' (६ ३ १२२) इति दीर्घः । श्रीणि ॥२५॥^१

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्कुधौ स्त्रियौ ।

कोपक्रोधौ घञि । 'मृप तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञि (३.३ १८) नञ्समास (२ २ ६) । 'रप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३.० १८) प्रतिहन्यतेऽनेन^२ प्रतिघ । 'करणे हन' (३ ४ ३७) । 'परो घ.' (३.३ ८४) इति बाहुलकादधत्वञ्च । सप्त ॥^३

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचौ शुद्धे । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) । एकम् ॥^४

उन्मादश्चित्तविभ्रम ॥२६॥

'मदो ह्ये' (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) । उन्माद । चित्तस्य विभ्रमोजनवस्थान^५ भूताद्यावेसात् ॥२६॥^६

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रीणाति प्रिय । 'इगुपध—' (३ १ १३५) इति क । तस्य भाव । 'पृथ्वादिभ्य' इमनिच्—' (२ १ १२२) । 'प्रियस्थिर—' (६ ४ १५६) इति प्रादस । हृदयस्य कर्म हार्दम् । युवादित्वान् (५ १ १३०) अण् । 'हृदयस्य हृत्स्नेह—' (६ २ ५०) इति हृत् । 'प्रीत् तपणे' (ऋधा० उ० से०) । यनिन् (३ २ ७५) । प्रेम । 'स्निह^७ प्रीती' (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) स्नेह । पञ्च ॥^८

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेद्वा रुद् वाञ्छा लिप्सा मनोरथ ॥२७॥

कामोऽभिलाषस्तर्पश्च

1. Repentance [3] 2 M प्रतिह-नेन 3 Anger [7] 4 good conduct [1] 5 M विभ्रम नवस्थान 6 Madness [2] 7 M पृथ्वादिभ्य 8 in the Dhat pāṭha, it is read as लि 9 Love [5]

दोहमाकर्षं ददाति । यद्यप्यय सामान्येनेच्छावाची तथापि गर्भिणीच्छाया प्रायण प्रयुज्यते^१ । 'इच्छा^२' (३३१०१) इति मूत्रेण इपे क्षप्रत्ययो निपातित । 'काक्षि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुराश्च—' (३३१०३) इत्य^३ । 'स्पृह ईप्सायाम्' (बु० उ० से०) । मिदादि । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'मितृप् पिपासायाम्' (दि० प० से०) । विव्रपि (वा० ३३९४) वृट् । लब्धुमिच्छा लिप्ता । मन एव रथा दूरगामि यत्र स मनोग्य ॥२७॥ 'वमु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३१८) । काम । 'लप कान्ती' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३३१८) । द्वादश ॥^४

स महान् लालसा द्वयो ।^५

स तपो महाश्चेल्लालसा । भृश लसनम् । यङन्ताद (३३१०२) । एकम् ॥^६

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उप समोप^७ आधे । धर्मस्य चिन्ता विचार । द्वे ॥^८

पुस्याधिर्मनिसी व्यथा ॥२८॥

आधीयते दुःखमनेन^९ । घात्र 'उपसर्गे घो कि' (३३९२) । मानसा व्यथा पीडा ॥२८॥^{१०}

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

'चिन्ति स्मृत्याम्' (बु० प० से० । 'चिन्तिपूजि—' (३३१०५) इत्यङ् । चिन्ता । श्रोणि ॥^{११}

उत्कण्ठात्कलिके समे ।

'कठि शक्ते' (भ्वा० आ० से०) । उत्कण्ठा । उत्प्लावकश्रेष्ठं (उ० ५३५) । कामादिजस्मृतेर्द्वे ॥^{१२}

उत्साहोऽध्यवसाय स्यात्

'पह मयंजे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३३१८) । उत्साह । स्वयंघञि (३३१८) आना युक् (७३३३) । अध्यवसाय । द्वे ॥^{१३}

1 M प्रयुज्यते 2 M इच्छा 3 M इत्य 4 Desire [12] 5 K and B read it as follows मोक्षार्थे लक्ष्मा इय 6 Longing [1] 7 M मयंजे 8 Religious discussion [2] 9 M दुःखमनेन 10 Mental pain or anguish [1] 11 Recollection [3] 12 Anxiety [2] 13 Enthusiasm or determination [2]

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥२९॥

स उत्साह । सातिशयो^१ वीर्यं । वीरस्य कर्म । वीरे साधु ॥२९॥^२

कपटोऽस्त्रो व्याजदम्भोपधय छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृति शठ्यम्

के मूल्या पट इवाच्छादक कपट । व्यजन्त्यनेन व्याज । घन^३ ।
दम्भतः जनेन^४ । घन^३ (३३ १८) । उपधीयत आरोप्यते जनेन^५ । 'उपसर्गे षो
कि (३३ ९२) । छद्यतः जनेन । छद्म अपवारण (बु० उ० से०) ।
मनिन् (३२ ७५) । कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५१ १३०) अण् ।
कुस्मिता मृति । 'मृ गती (भ्वा० प० अ०) । निवृष्टा कृति । क्वापि^६ शठ
कैतवे (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच (३१ १३४) । नव ॥^७

प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥

मदी हर्षे (दि० प० से०) । घञि (३३ १८) प्रमाद । अनवधानमवि
चारितकरणम् ॥३०॥^८

कौतूहल कौतुक च कुतुक च कुतूहलम् ।

कुतू कृत संज्ञान हलति । हन् विग्नने (भ्वा० प० से०) प्रजाद्यणि
(५४ ३८) कौतूहलम् । कुतू कायति । 'को ह्रस्वोऽङ्ग्य — (६३ ६१)
इति ह्रस्व । प्रजाद्यणि (५४ ३८) कातुकम् ॥^{१०}

स्त्रीणां त्रिलासविध्योरुविभ्रमा ललित तथा ॥३१॥

हेला लीलेत्यमी हाना क्रिया शृङ्गारभाजजा ।

शृङ्गारो रत्यादि । भावा मराविकारास्त्वभ्यो जाता क्रियाचष्टा
वित्तमादयो हावाद्गवाच्चा । जुहानर्घञि हाव । 'त्स स्त्र्येण (भ्वा०
प० से०) । घञि (३३ १८) विलास । विवानम् । विवृगतिविग्न । वा गती
(अ प० अ०) । 'मृग्यादयश्च' (उ० १ ३७) इति कु । उच ममवाय
(दि० प० मे०) । घञि (३२ २१) ओन् । 'त्रम् जनवस्यान (दि० प०
से०) । घञि (३३ १८) विभ्रम । नागस्त — (३३ ३४) इति न वृद्धि ।

1 M मतिशयो 2 Firm determination [2] 3 M दम्भ जनेन 4 M
आरोप्यते जनेन 5 M आरोप्यते 6 M क्वा । 7 Fraud [9] 8 Carele-
ssness [2] 9 M क्वापि 10 Curiosity [4]

‘लङ् ईप्तायाम्’ (चु० आ० स०) । ललितम् ॥ १॥ ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) घञि (३३ १८) हेला । ‘ली [ङ्] श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । क्विप् (वा० ३३ १४) । लिय लाति लीला^१ । ‘विलासाङ्गु^२ विशेषो य प्रियासावासनादिषु ।’ ‘विब्बोकोऽभिमत^३—प्राप्तावपि गवादनादर । चित्तवृत्त्यन-
वन्ध्याय शृङ्गाराद्विभ्रमो भव ॥ अनाचार्योपदिष्ट स्यान्नल्ललित रतिचेष्टितम् ।
प्रोडेच्छा मुरते हला हाव स्याद्भावमूचर ॥ हाव शृङ्गारभावासी रम्यात्तस्मिन्-
वोधितम् । शृङ्गारप्रोदिमा हला’ इति । [कि] च प्रियस्यानुकृतिलीला
श्लिष्टावाग्वेपचेष्टिर्न ॥^४

द्रवकेलिपरीहासा क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३० ॥

द्रवति हृदयमनेन द्रव । ‘द्रु गती’ (न्वा० प० अ०) । अप् (३३ १७) ।
विलम्बनेन केलि । ‘विल क्रीडायाम्’ (तु० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
हृत्सेर्घाञि (३३ १८) हास । ‘क्रीड् विहारे’ (न्वा० प० से०), ‘खे [के] लृ
चलने’ (न्वा० प० से०) । अ (३३ १०३) । ‘नृ नये’ (न्वा० प० से०) ।
मनिन् (३२ ७५) । नर्म । क्रीडायाम् पट् ॥ ३२ ॥^५

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्यज्यत इति व्याज , स्वप्पाच्छादनम् । अनद्रूपस्य तद्रूपमपदेश , क्रीडायां
वक्षनम् । ‘लज्ज आलोचने’ (चु० आ० मे०) । ष्यत् (३३ १२४) । लक्ष्यम् ।
श्रीणि ॥^६

क्रीडा गेला च कूटनम् ।

क्रीडया खेलनम् । ‘कूटं क्रीडायाम्’ (न्वा० प० मे०) । ल्युट् (३३ ११५) ।
‘बो —’ (८२ ७६) इति दीर्घ । ‘बन्धुकादिर्त्राडनस्य श्रीणि’ इत्यन्ध ॥^७

धर्मो निद्राघ स्वेदः स्यान्

निधयननाहम् । धर्म । ‘धृ क्षरणशील्यो’ (चु० प० अ०) । ‘धर्म—’
(उ० १ १४६) इति निशान । निद्राह्वयनेन^८ । न्यद्रुक्वादि । न्विच्छादनात्तमेन ।
प्रस्वेदहेतोः प्रापस्य श्रीणि ॥^९

1 M हीन 2 M विष्णु-हे 3 M विष्णु-मित्र 4 Hava i e any
feminine coquettish gesture exciting amorous sensations
[1] 5 Breads 6 Play 6] 7 Excuse, pretence, evasion [3]
8 Boys' sport [3] 9 M निद्राह्वयनेन 10 Heat and sweat [3]

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलीयने त्रियाञ्ज^१ । 'एरच्' (३.३.५३) । नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।
अपसात्त्विकभावो मूर्च्छापरपर्याय^२ । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टा नाश इति
यावन् ॥ ३३ ॥^३

अवहित्थाकारगतिः

अवहि. स्थानमवहित्या । पृषोदरादि (६.३.१०९) । शोकहर्षादिजनितस्य
मुखस्थानिरोमाश्चादेर्गोपनम् । द्वे ॥^४

समौ संवेगसंभ्रमौ ॥

ओवजी (तु० आ० से०) घञि (३.३.१८) संवेग । हर्षादिना कर्मसु
त्तराया द्वे ॥^५

स्यादाच्छुरितर्क हासः सोत्प्रासः

आच्छुरण परच्छेदनम् । भावेत्त (३.३.११४) । स्वार्थे क (५.३.७७) ।
उत्प्रास्यते सामर्थ्ययुक्त त्रियतेऽनेन^६ । अत्यनेनैर्च् (३.३.१८) । सोपहास इत्यर्थे ।
एकम् ॥^७

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स^८ हासं मनाक्, ईपत् स्मितम् । बहृष्टदन्तमित्यर्थं ॥ ३४ ॥^९

मध्यम स्याद्विह्वलितम्

स हासो मध्यम, महत्त्वालप्यसहित । एकम् ॥^{१०}

रोमाञ्छो रोमहर्षणम् ।

रोम्णामञ्चन रोमाश्च. रोमाणि हृष्यन्त्यनेन ॥ द्वे ॥^{११}

अन्दिता रुदितं क्रुष्टम्

'अदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्त (३.३.११४) । 'बुध रोदने'
(भ्वा० प० से०) । क्त (३.३.११४) । शीणि ॥^{१२}

जृम्भस्त त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

'जृमि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) जृम्भो मुपादौर्विकार ॥ द्वे ॥^{१३}

-
1. M. त्रियाज 2. M मूर्च्छापरपर्याय 3. Swoon [2] 4. Dissimulation
or concealment of an internal feeling [2] 5. Haste [2]
6. M. क्रियतेने 7. A horse laugh [1] 8. M. ५; 9. Smile [1]
1. A gentle laugh [1] 11. Thrill [2] 12. Weeping [3]
13. Yawning [2].

विप्रलम्भो विसंवादः

विशेषेण प्रलम्भनं विप्रलम्भ । विरुद्धं सम्यग्बदनमङ्गीकृतासम्यक्संपादन-
मित्यर्थः ॥^१

रिद्धाणं स्थलन समे ।

‘रिगि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्थल सचलने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘धमदिचलनस्य’ द्वे इति स्वामी । ‘बालानां हस्तपादगमनस्य’ इत्यन्ये ।
‘पिच्छिलादीपतनस्य’ इत्यपरे ॥^२

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

निद्राण निद्रा । ‘द्रा कुत्सायाम्’ (था० प० से०) । ‘आतश्च—’ (३.६.१०६)
इत्यङ् । ‘त्रिप्पप् शये’ (अ० प० अ०) । घञि (३.३.१८) स्वाप । ‘स्वपो
नम्’ (३.३.९१) । स्वप्न । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) घञि (३.३.१८)
सवेश । पञ्च ॥ ३६ ॥^३

तन्द्री प्रमीला

तत्पूर्वाद्राते. ‘सृष्टिहृदि—’ (३.२.१५८) इति सूत्रे ‘तन्द्रा’ इति निपातित ।
गौरादेराकृतिगणत्वान्दीपपि । प्रमीलयन्तीन्द्रियाण्यस्या प्रमीला । ‘मील निमेषणे’
(भ्वा० प० से०) । अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य द्वे ॥^४

भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः स्त्रियः ।

‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुणधात्किन्’ (उ० ४.११९) इतीन् ।
‘भ्रुवः कुटि’ भ्रुकुंसवत्त्रैरूप्यम् । क्रोधादिना ललाटसकोचस्य त्रीणि ॥^५

अहृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

असौम्ये असुन्दरे, क्रूरदृष्टावित्वर्थः । विरुद्धा दृष्टिरदृष्टि । एकम् ॥^६

मंसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

‘पिप सरादौ’ (दि० प० अ०) । क्तिन् (३.३.९४) । संसिद्धि ।
इज क्तिन् (३.३.९४) । प्रकृति । ‘इमे’ इति द्वयोः स्त्रोत्वबोधनाय ॥ ३७ ॥
‘सृज विसर्गे’ (तु० प० अ०) । घञि (३.३.१८) निसर्गः । पञ्च ॥^७

1 Decirving by false statements [2] 2. Falling down or
deviating from the right path [2] 3 Sleeping [5]
4 Drowsiness [2] 5 Bending of the eye-brows [3] 6 An
evil or unkind look [1] 7. Nature [6]

अथ वेपथुः ।

कम्पः

‘दुवेष्ट कम्पने’ (म्या० आ० मे०) । ‘द्वितोऽथुच्’^१ (३३८६) । वेपथुः ।
‘कपि चलने’ (म्या० आ० मे०) । घन् (३३१८) । कम्प ॥^२

अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उद्धवः ॥३८॥^३

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

क्षणोति दुष्मन् ।^४ ‘क्षणं हिंसायाम्’ (त० उ० मे०) । पचाद्यच्
(३११३४) । क्षण । उद्धर्षयति । ‘हृषु अलीके’ (म्या० प० मे०) ।
‘मह पूजायाम्’ (म्या० प० से०) । अच् (३११३४) । मह । सान्त्तु
तेजोवाची । उद्धुनाति दुष्ममुद्धवः ।^५ ‘धून् कम्पने’ (स्वा० उ० अ०) ।
अच् (३११३४) । उत्सूते मुखमुत्सवः ॥३८॥^६

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

अधोनुवनपातालबलिस्तद्मरसातलम् ।

नागलोकः

अधश्च तद्वहनं च । पतन्त्यन् पातालम् । ‘पति चण्डिम्यामालन्’ (उ०
१.११७) । बले सघ्नः । रसायाम्बलमघ ॥^७

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥१॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वषा शुषिः ।

कु हरति । ‘हरतेरनुद्यमनेञ्च्’^८ (३२९) । शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) ।
‘इगुपधान्—’ (उ० ४.११९) कि । शुषिर-स्यास्ति । ‘ऊय शुषि—’
(५२१०७) इति रः । विप्रियते विवरम् । ‘वृन् वरणे’ (स्वा० उ० मे०) ।
पचाद्यच् (३.१.१३४) । ‘विल भेदने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’ (३.१.१३५)
इति कः ॥१॥ छिद्यते छिद्रम् । ‘स्पायितञ्च—’ (उ० २.१३) इति र्क् ।
निर्व्यथनेऽनेन^९ । रोकनेञ्च्^{१०} रोकम्^{११} । ‘रच दीप्तां’ (म्या० आ० मे०)
‘हलश्च’ (३.३१२१) इति घन् । न्यङ्क्वादित्वात् (७.३.५३) वृः ।

1. M. द्विनाथुच् 2. Tremor [2] 3 ‘अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उत्सवः ।’
is the reading adopted by K and B 4 M. दुष्मन् 5. M.
दुष्ममुद्धवः 6 Festival [5] 7. पाताल लोक the world under earth
said to be inhabited by Nagas. [5] 8. M. हरतेरनुद्यमने च ९ M
निर्व्यथनेनेन 10. M. रोकनेन 11. M. रोकः ।

‘रघु हिंसासराद्धमो’ (दि० प० से०) । बाहुलवाद्भक् । ‘श्वभ्र गती’ (तु० प० से०) । प्यन्तादच् । ‘द्ववप्’ (म्वा० उ० अ०) । मिदादिन्वात् (३३१०४) वपा । एकादश ॥¹

गर्तावटी सुवि श्वभ्रे

गिरति गर्त । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘हसिमृष्ट—’ (उ० ३८६) इति तच् । अवत्यस्मादवट । ‘शकादिभ्योऽनृ²’ (उ० ४८१) । भूरुत्रस्य द्वे ॥³

सरन्ध्रे शुपिरं त्रिषु ॥२॥

सरन्ध्रे शुपिरम् । एकम् ॥२॥⁴

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिर तम ।

‘अन्ध दृष्टिचुपघाते’ (चु० उ० से०) चुरादि । घञ् (३३१८) । अन्ध करोत्यन्धकार । ‘क्षुब्धस्वान्त—’ (७२१८) इति ध्वान्तो निपातित । तमोऽस्यास्ति⁵ तमिस्रम् । ‘ज्योत्स्नानमिस्रा—’ (५२११४) इति साधु । ‘तिम आर्द्रमावे’ (दि० प० से०) । किरच् । तिमिरम् । ताम्यत्यनेन तम । बभूवु (उ० ४१८८) ॥⁶

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्ते गाढे दृढान्धकारे । अन्धयतीत्यन्धम् । तच्च तमश्च ॥⁷

क्षीणेऽवतसम्

क्षीणे ध्वान्तेऽवहौन⁸ तम ॥⁹

तम ॥३॥

विष्वक्सतमसम्

विष्वक् सर्वतन्म ॥३॥¹⁰

नागा-याद्रेव्याः

नागे नवा नागा । वद्वोरपत्यानि ॥४॥¹¹

1. Hole (in general) [11] 2. M. शकादिभ्योऽनृ 3. Hole (in ground) [2] 4. A hollow thing [1] 5. M. दन्स्यास्ति 6. Darkness [5] 7. Deep darkness [1] 8. M. ध्वान्ते अवहौन 9. Slight or dim darkness [1] 10. All-pervading darkness [1] 11. नाग, a semi-divine being having the face of a man and tail of the serpent [2].

तदीश्वर ।

शेषोऽनन्त

तेषामोश्वर । 'शिष्णु' विशेषणे (६० प० अ०) । षण् (३ ३ १८) ।
 शेष । नास्त्यतोऽस्यानन्त ^१ ॥ द्वे ॥ ^२

वासुकिस्तु सर्पराज

वसु^३ कायति वसुक । तदपत्य वासुकि ॥ ^४

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्स स्यात्

गोरिव नासिकास्य गोनस ॥ ४ ॥ 'तिल गती' (भ्वा० प० से०)
 इगुपधात्वि (३ १ १३५) । तिलित्सरति । 'अयेभ्योऽपि'— (वा० ३ २ १०२)
 इति ड । द्वे ॥ ^५

अजगते श्युर्बाहस इत्युभौ ।

अजो नित्यो गरोऽस्य^६ । रातेऽत्यर्ष^७ राषु । 'भृमृशी—' (उ० १ ७)
 इत्यु । बाह स्यति बाहस । श्रोणि ॥ ^८

अलगदो जलव्याल

अल गती' (भ्वा० प० से०) । 'गद' शब्दे (भ्वा० प० से०) । अलश्चासौ
 गदश्च । जलस्य व्याल सर्प ॥ ^९

समौ रजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

वेराजि रेखाऽस्यास्ति^{१०} राजिल । सिध्मादित्वाद् (५ २ ९७) लृच् ।
 'डुण्डु' इत्यनुवरणे ण्वद् । तेन मणति भाति वा डुण्डुम । द्विमुखोऽय^{११}
 निविष । द्वे ॥ ५ ॥ ^{१३}

मालुधानो मातुलाहि-

- 1 M the नास्ति च शेषवान् त 2 शेष, the king of nagas [2]
 3 M वसु 4 Vasuki, the king of snakes [2] 5 M
 च येभ्योऽपि 6 A kind of snake [2] 7 M गरोऽस्य 8 M अनेत्यर्थ
 9 Boa-constrictor, the largest species of serpents [3] 10
 Water serpent [2] 11 M रेखास्यास्ति 12 M द्विमुखोऽय 13 A kind
 of non poisonous serpent said to be having two faces [2]

मालुघंतूरस्तत्र धानमस्य मालुधान । मा तुलयति मातुल । क । स
चासावहिस्व मातुलाहि । चिनसर्पस्य द्वे ॥¹

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुरुः ।

निर्मुक्तस्त्यक्त कञ्चुकस्त्वग्येन । द्वे ॥²

सर्पं पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गम । ६॥

आशीविषो त्रिपधरश्चक्री व्याल सरीसृप ।

कुण्डलीगूढपाचक्षुः श्रवा काकोदरः फणी ॥७॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरग पन्नगो भोगी जिह्वाग पवनान्नः ॥८॥

‘मृदूगतो’ (न्वा० प० से०) । अघ् (३११३४) । सर्पं । प्रियते
व्यायच्छति पृदाकु । प्रियतेदावुहस्वश्च । भुजेन कौटिल्येन गच्छति भुजग ।
‘गमश्च’³ (३२४७) इति ड । गमे⁴ सुपि खश्च डिङ्गा (वा० ३२३८) ।
भुजङ्ग । भुजङ्गम । अहत्यहि । औणादिक कि ॥६॥ आश्या विषमस्य ।
‘आशीस्ता [लुगता] दष्टा तथाविद्धो न जीवति ।’ चक्र मण्डलाकारतास्यास्ति⁵
चक्री । व्याडन⁶ हन्तुमुद्यमोऽस्यास्ति⁷ व्याल । अड उद्यमे’ (भ्रा० प० से०) ।
कुटिल सर्पति सरीसृप । ‘नित्य कौटिल्य—’ (३१२३) इति यन् । कुण्डल
तदाकारतास्यास्ति⁸ कुण्डली । गूढा पादा अस्य । चक्षुषी श्रवसी अस्य ।
काकस्येवोदरमस्य । फणीस्यास्ति⁹ ॥७॥ दर्वीकारकण एव प्रहारसाधनत्वात्करोऽ-
स्य¹⁰ । दीर्घं पृष्ठमस्य । कुत्सित दशति दन्दशूक । यङन्तात् ‘यजजपदशा यङ’
(३२१६६) इत्युक्¹¹ विले शेते । उरसा गच्छति, उरग । ‘उरना लोपश्च’
(वा० ३२४८) इति ड । पन्न पतित यथा तथा गच्छति । सर्वत्रपन्नयो’
(वा० ३२४८) इति ड । भोग फणीस्यास्ति¹² । जिह्वा वक्त्र गच्छति पवनोऽ-
न्न¹³ यस्य । पञ्चवितति ॥८॥¹⁴

त्रिष्वह्येय विपास्थ्यादि

- 1 A snake with the spotted skin [2] 2 A snake that
has cast off its slough [2] 3 M गमेश्च 4 M गमे
5 M मण्डलाकारतास्यास्ति 6 M व्यडन 7 M हन्तुमुद्यमोस्यास्ति 8 M
तदाकारतास्यास्ति 9 M फणीस्यास्ति 10 M प्रहारसाधनत्वात्करोस्य
11 M इत्युक् 12 M फणीस्यास्ति 13 M पवनोन्न 14 Snake in
general [2c]

अहो भवमाहेयम् । 'हतिबुधि-' (४३.५६) इति ढञ् ॥^१

स्फुटायां^२ तु फणा द्वयोः ।

स्फटति विशेषेणजनया^३ स्फटा^४ । 'स्फट विवसने' (चु० प० से०) । 'फटा' इत्यपि क्वचित्पाठः । 'फण गती' (भ्या० प० मे०) । अच् (३१.१३४) । द्वे ॥^५

ममौ कञ्चुक्निर्मोरी

कञ्चने कञ्चुक् । 'कवि दोस्त्रिन्धनयो' (भ्या० आ० से०) । दाहलवाहुक् । निमुञ्चनेनिर्मोकं गपंत्यक् ॥^६

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

क्ष्वेडते मोहयति क्ष्वेडः । 'त्रिधिवदा स्नहमाचनयो' (भ्या० प० मे०, दि० प० मे०) । पृषादरादि (६३.१००) । गिरति जीव गर 'गृ निगरणे' (तु० प० मे०) । अच् (३१.१३४) । गर लाति गरल । वेवेष्टि^७ याय विषम् । 'विप्त् व्यासो' (जु० उ० अ०) । दगुप- (३१.१३५) इति क ॥९॥^८

पुमि कलीत्रे च पानालनालकूटहलाहला ।

सौराष्ट्रिकः शीबिलकेया ब्रह्मपुत्र प्रदीपन ॥१०॥

दारदो यत्मनामथ विषभेदा अमी नयः ।

ईप्तागति कारोलः । 'कूट मस्त्वाने' (भ्या० प० मे०) । 'ईपदधे' (६३.१०५) चेति वा वा । काश्य कृषो कूटो गतिरिव । हर्षा जटम् । 'हर्षिन्धने' (भ्या० प० मे०) । न हर्षति आहलति वा । गत वमंघारय । गुग्गे देने भव गोगात्रिक । अघ्यामादि । क्विप्ते देने नयः । 'हतिबुधि-' (४३.१६) इति योगविभागादृन् । कल्या पुत्र । प्रदीपयति । कल्यादित्यु (३१.१३४) ॥ १० ॥ दारदि देशे भव दारदः । यत्मनाव नामित्यर्थः । 'अच् प्रत्यय-' (४.४.३९) इति योगविभागादच् । एत प्रत्ययं स्यात्प्र-विशेषः ॥^९

1 Poison or any other thing pertaining to a serpent. [1]

2 Others read it as स्फुटा 3 M 'स्फुटा' 4 M स्फुटा

5 The hood of a serpent [2] 6 M 'उह' [2] 7 M विष्टि

8 Poison [3] 1 Cf. 'य विष्टि कल्या पुत्र' 'यत्मनाव' व्यास-विशेषः ॥

(४.४.३९) इति योगविभागादच् 2 H 3 Nine kinds of poison [1 each]

त्रिपदैचो जाङ्गलिक

विद्यामघोने वेद वा वैद्य । विपस्य वैद्य । जाङ्गली विपविद्या तामघोन
जाङ्गलिक । वसन्तादित्वान् (४२६३) ठक् । द्वे ॥^१

व्यालग्राह्याहितुण्डिक ॥११॥

इति पाताल भोगिवर्गः ॥८॥

व्याल गृह्णाति व्यालग्राही । 'नन्दिग्रहि-' (३११३४) इति गिनि ।
अहस्तुण्ड मुखम् । तेन दीव्यति, आहितुण्डिक । ठक् (४४.२) । सज्ञापूर्वकत्वा-
द्द्वयभावे 'अहितुण्डिक' अपि ॥११॥^२

इति पातालभोगिवर्ग ॥८॥

स्याभारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

नरा वायन्त्यत्र नरक । बाहुलकादधिकरणे क । प्रज्ञाद्यणि (५४३८)
नारक । निर्गतोऽन्यान्तरि । अयं शुभावहो विधि । चत्वारि ॥^३

तद्भेदास्तपनोऽनीचिमहारीरवरौरवा ॥१॥

सहार कालसूत्रं चेत्याद्या

तस्य नरकस्य भेदा । तपन्त्यनेन वा तपन । विष्टा वीचयोऽत्रावीचि ^४ ।
एरहिस् इन्द्रश्च तत्र भवो रौरव ॥१॥ सहारस्थान केचिन् 'मंघात' पठन्ति ।
कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र । आद्यशब्देन तामिस्रादय ॥^५

सत्त्वास्तु नारका ।

प्रेता

सत्त्वा जन्तवः । नरके भवा । प्रवर्गेण इता गता प्रेता ॥ द्वे ॥^६

वैतरणी सिन्धु

विगत तरणि मूर्खोऽत्र^७ तत्र पाताले भवा वैतरणी नदी । एकम् ॥^८

म्यादलस्मीस्तु निश्च्यति ॥२॥

निष्पान्ता शृणु सामार्गान्निश्च्यति ॥ द्वे ॥२॥^९

1. A dealer in antidotes [2] 2 A charmer of snakes [2]
3 hell [4] 4 M बौद्धोपासने - 5 Three kinds of hell
[1 each] 6 Creatures inhabiting hell [2] 7 M मूर्ख
8 देवता the river of hell [1] 9 calamity, evil [2]

विष्टिराजू

विशति वलेश विष्टि । आजवते आजू । 'क्विव्वचि—' (वा० ३ २ १७८) इति क्विव्वदीर्घा । 'नरके हठात्क्षेपस्य' द्वे इति स्वामी । निमूत्यकर्मकरणस्य इत्यन्ये^१ ॥^२

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

'कृत्र् हिंसायाम्' (क्रया० उ० से०) । 'यत निकारोपस्कारयो' (चु० उ० से०) । प्यान्ताम्यामाम्या युच् (३ ३ १०७) । त्रीणि ॥^३

पीडा द्वाधा व्यथा दुःखममानस्य प्रसूतिजम् ॥३॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमामलम्

'पोड अवगाहने' (चु० प० से०) । 'बाधू लोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'व्यथ मये' (भ्वा० आ० से०) दुष्टानि खान्यत्र । अमनसो भाव आमनस्यम् ॥३॥ 'चत्वारि पीडाया वमनस्यस्य द्वे' इति स्वामी । 'पडपि मन पीडार्था —' इति सम्भा ।

कपति स्म कष्टम् । 'कृच्छ्रागहनयो —' (७ २ २२) इति नेट् । कृन्तति कृच्छ्रम् । कृतेरुच्छ्रं ब्रूच' (उ० २ २१) इति रक्छी । आ समन्तादभिय लातीत्यामोलम् । शरीरपीडाया त्रीणि । नवापि दुःखस्य^४ इत्यन्ये ॥^५

त्रिष्वेवा भेद्यगामि यत् ।

इति नरकवर्ग ॥६॥

एषा^६ दुःखादीनां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यविशेषणं तत्त्रिषु । यथा—मेघ दुःखा^७ च दुरपपादा च दुःख^८ सुतो निर्गुण' इत्यादि ॥

इति नरकवर्ग ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपार पारावर सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधि सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णव ॥१॥

रत्नाकरो जलनिधिर्याद पतिरपापति

समुत्ति समुद्र । 'उन्दी वलदन' (रु० प० से०) । 'स्फासि—' (उ० २ १३) इति रक् । आप — उद्वानि धीयन्तेऽस्मिन्नब्धि^{१०} । कु पृथ्वी पिपति

1 B ascribes this explanation to the Commentator, Rāyamukuṭa (see रामायणी, p 118) 2 Residence in hell to which one is condemned [2] 3 Torment [3] 4 M दुष्खस्य 5 Pain [9] 6 M एषा 7 M दुष्खादीना 8 M दुःखा 9 M दुष्ख 10 M धीयन्तस्मिन्नब्धि ।

मर्यादापालनादकूपार । पृ० पालनादो (जु० ५० से०) । अण् (३२१) ।
 'अन्येषामपि—' (६३१३७) इति दीर्घ । पारावारौ स्तोऽस्य^१ । अर्ण
 आद्यच् (५२१२७) । सरिता पति । उदकानि सन्त्यत्र । 'उदन्वानुदधौ च'
 (८२१३) इति निपातित । उदकानि धीयतेऽत्रोदधि^२ । 'कर्मण्यधिकरणे च'
 (३२९३) इति कि । स्यन्दते सिन्धु । स्यन्दे सप्रसारण घश्च (उ०
 १११) इत्यु । सरासि सन्त्यस्य सरस्वान् । सगरं खात सागर । अर्णोऽस्या-
 स्त्यर्णव^३ । 'अर्णसं सलोपश्च' (वा० ५२१०९) इति व ॥१॥ रत्नाना-
 माकर । जलाना निधि । यादसा जलजन्तूना पति । अपा पति । पञ्चदश ॥^४

तस्य प्रभेदा क्षीरोदो लघुणोदस्तथापरे ॥२॥

क्षीरमुदक यस्य । उदकस्योद (वा० ६३५७) । अपरे सुरोदधृतो-
 दादय ॥२॥^५

आप स्त्री भूमिनि वार्वारि सलिल कमल जलम् ।
 पय कीलालममृतं जीवनं भुवन वनम् ॥३॥
 कवन्धमुदक पाथ पुष्कर सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशवरम् ॥४॥
 मेघपुष्प घनरस

आप्नुवन्ति, आप । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च (उ० २५८) इति क्विबृहस्वौ ।
 भूमि बहुत्वे । वारयति वा वृत्रोप्यन्तात् (३१२६) क्विप् (३२१७८) ।
 'वसिषपि—' (उ० ४१२४) इतीति वारि । सलति सलिलम् । 'सल गतौ'
 (भ्वा० ५० से०) । 'सलिकलि—' (उ० १५४) इतीलच् । 'कमु कान्ती'
 (भ्वा० आ० से०) वृपादित्वात् (उ० ११०६) कलच् । कमलम् । 'जल
 अपवारणे' (चु० ५० से०) अच् । (३११३४) । जलम् । 'पीड् पाने' ।
 असुन् (उ० ४१८८) । पय कीला ज्वालामलति धारयति कीलालम् ।
 जीव्यतेऽनेन^६ । भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन^७ भुवनम् । सज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभाव । वनु
 याचने (तु० आ० से०) । घञ् (३३१९) । वनम् ॥२॥ क मुख बध्नाति
 कवधम् । 'उन्दी क्लेदने' (६० ५० से०) । 'उदकम्—' (उ० २३९)
 इत्युणादिसूत्रेण माघु । पाति पाथ । 'उदके घुट् च (उ० ४२०३) इत्यसुन् ।

१ M स्तोस्य २ M धीयन्तेऽत्रोदधि ३ M अर्णोऽस्यास्ति अर्णव ४ Ocean

[1] 5 Different kinds of oceans [1 each] 6 M जीव्यतेनेन

7 M भवन्त्युत्पद्यन्तेनेन ।

‘पुप कित्’ (उ० ४४) इति करन् । पुष्करम् । सर्वतो मुग्वान्यस्या ‘अभि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४१८८) । अम्म । ‘ऋ गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘उदके नुट् च’ (उ० ४१९६) इत्यमुन् । अणं । तु सौत्र आवरणार्थं । ततो य । तोयम् । पिवतेरनीयर (३१९६) । पानीयम् । ‘स्फायि—’ (उ० २१३) इति रक् । नीरम् । क्षिय (तु० प० अ०) ईरन् । क्षीरम् । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादु । अम्बु । शवृणोति शवरम् । वृजोष्^१ (३३१३४) ॥४॥ मेघस्य पुष्पमिव । घनस्य रस । सप्तविंशति ॥^२

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

अप्सु भवमाप्यम् । बाहुलकात्प्यञ् । ‘एकाच—’ (वा० ४३१४४) इति मयट् । अम्मयम् । इद द्वय त्रिषु । जलविकारस्य द्वे ॥^३

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचि

भज्यते मङ्ग । ‘भञ्जो आमदने’ (रु० प० अ०) । घञ् (३३१९) । तरति तरङ्ग । तरतेरङ्ग च् । (उ० ११२०) । ‘ऋ गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अर्तेरुच्च’ (उ० ४४४) इति मि । ऊर्मि । ‘वा स्त्रियाम्’ इति पूर्वोत्तराभ्या सम्बध्यते । ‘वेजो डिच्च’ (उ० ४७२) इतीचि । वीचि । चत्वारि ॥५॥^४

अथोर्मिषु ॥५॥

महत्सूल्लोकत्तोलौ

उल्लोडयति ‘लोड् उन्मादे’ (भ्वा० प० से०) । प्यन्तात् (३१२६) अच् (३११३४) । क जल तस्य लोल उन्माद । ‘वा पदान्तस्य’ (८४.५९) इत्यनुस्वारस्य ल । महातरङ्गस्य द्वे ॥^५

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम ।

वृतेषन् (३३१८) । आवर्त । जलभ्रमणस्यैकम् ॥^६

प्रपन्ति विन्दुपृषता पुमांसो विप्रुष स्त्रियाम् ॥६॥

पर्यंते पृषत् । ‘पृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘पृषद्वृहत्—’ (उ० २८४) इति साधु । बहुत्वमतन्यम् । विन्दति विन्दु । विदि अवयवे’ (भ्वा० प० मे०) ।

1. M वृजोच 2 Water [27 3 Products of water [2] 4 A Wave of water [1 5 A large wave [2] 6 Whirlpool, gulf [6]

बाहुलकाद् । 'पृषिरञ्जिम्या कित् (उ० ३ १११) इत्यनच् । पृषत् । प्रोषा दाहो विप्रुट् । जलकणस्य चत्वारि ॥ ६ ॥^१

चक्राणि पुटभेदा स्युः

चक्राकारेण यान्त्यथ चक्राणि । 'चक्राणि' इत्यय पठन्ति । 'वक्र शनंश्चरे पुसि पुटभेदे नपुसकम्' इति ह्रैम् । पुट शदिष्ट भिन्दन्ति । कर्मण्यण् (३ २ १) । चक्राकारेण जनानामधोगमनस्य द्वे ॥^२

भ्रमाश्च जलनिर्गमा ।

भ्रमन्ति जनान्यनेन भ्रम । पत्र् (३ ३ २१) । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३ ३ ५८) इत्यप् । जलाना निगम । जलनिस्तरणपथ । प्रणाल्याद्या द्वे ॥^३

कूल रोधश्च तीरश्च प्रतीर च तट त्रिषु ॥७॥

कूलयति कूलम् । अच् (३ ३ १३४) । रुणद्धि रोध । अमुन् (उ० ४ १८८) । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० स०) । अच् (३ १ १३४) । प्रवृष्ट तीर प्रतीरम् । 'तट उच्छ्राये' (म्वा० प० मे०) । अच् (३ १ १३४) ॥ ७ ॥^४

पारावारे परावाची तीरे

परतीरे पारम् । अर्वाकतीरेऽवारम्^५ । 'ऋ गती' (म्वा० प० अ०) । अवपूर्वाद्धन् (३ ३ ११९) ॥^६

पात्र तदन्तरम् ।

कूलयोर्मध्य पात्रम् । विवने ['पा पान' (म्वा० प० अ०)] प्त्र् (४ १५८) ॥^७

द्वीपाऽस्त्रिधामन्तरीप यदन्तर्वादिणस्तटम् ॥८॥

द्विगता आपोऽस्मिन्^८ द्वीपम् । जन्नरगता आपाऽस्मिन् ।^९ जलमध्यस्थ-स्थानस्य द्वे ॥^{१०}

तोयात्थितं तत्पुलिनम्

तत्तत् तोयात्थितम्गात्थित पुत्थिनम् । 'पुत्र महत्त्वे' (म्वा० प० ने०) । 'तत्पुत्थिन्या च' (उ० २ ५३) इतीनन् । एवम् ॥^{११}

-
- 1 A drop of water [4] 2 Flowing down of water in form of a whirl [2] 3 Watercourse [2] 4 Bank (of a river) [३] 5 M चत्वारि मारम् 6 Two banks of a river [1 each] 7 The channel or bed of a river [1] 8 M च त्विन् 9 M च त्विन् 10 Island [2] 11 A sandy bank of a river [1]

सैकतं सिक्तामयम् ।

सिक्ता. सन्त्यस्मिन्सैकतम् । सिक्ताणा विकार. सिक्तामयम् । बालुवामय-
तटस्य द्वे ॥^१

निपट्टरस्तु जम्वाल पङ्कोऽस्त्री शादकदर्दमौ ॥९॥

निपोदन्त्यत्र निपट्टर । 'नी सदे' (उ० २.१२३) इति ङवरच् । 'जमु
अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वलम् । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) ।
घट्टि पङ्क्तु । 'पदलु शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) घञ् (३.३.१२१) ।
शाद । 'कदं कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलिकर्षोरम.' (उ० ४.८४)
॥ ९ ॥^२

जलोच्छ्वासा. परीवाहाः

जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभि । प्रवृद्धजलाना निर्गममार्गस्य द्वे ॥^३

कूपकास्तु विदारकाः ।

कुत्सिता कूपा कूपका । विशयन्ते विदारका । शुष्कनद्यादी वृतस्य
गर्तस्य द्वे ॥^४

नाव्यं त्रिलिङ्गं नीतार्ये

नावा तार्यम्, नाव्यम् । एकम् ॥^५

स्त्रियां नीस्तरणिस्तरिः ॥१०॥

'णुद प्रेरणे' (तु, उ० अ०) । 'ग्लानुदिम्या हो' (उ० २.६४) । नीः ।
तीर्थतेजया^६ तरणि^७ । 'अतिसृधू—' (उ० २.१०२) इतीति । 'अच इः'
(उ० ४.१३८) । तरि । श्रेणि ॥ १० ॥^८

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुनो जलात्पाति, उडुपम् । प्लवने प्लव । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३.१.१३४) । 'कुल संप्रदाने' (भ्वा० प० से०) । 'उल्लिति—'
(३.१.१४०) इति ण । कोल । नृणादिनिर्मितप्लवस्य श्रेणि ॥^९

1. A sandy bank. [1] 2. Mud [5] 3. Channel (to carry
of excess of water) [2] 4 Hole (sunk for water in a dry
river), [2] 5. Accessible by boat as a river. [2] 6 M. नीय-
तेनवा 7. M. तरणि 8 Boat. [3] 9 Raft [3]

स्रोतोऽम्बुमरणं स्वतः ।

स्वनो जलप्रस्रवणं स्रोतः । 'स्रु गती' (म्वा० प० अ०) । 'स्रुरीम्या' तुट्
'च' (उ० ४ २०१) इत्यसुन् ॥३

आतरस्तरपथ्यं स्यात्

आतरन्त्यनेनातरः । 'पुत्ति संज्ञायाम्' (३३ ११८) । घ । तरणं तरः ।
'ऋदोरप्' (३.३ ५७) तरस्य पथ्यं मूल्यम् । द्वे ॥३

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

द्रवति द्रोणी । 'द्रु गती' (म्वा० प० अ०) । 'बहिथि—' (उ० ४ ५१)
इति नि । 'वृद्धिकारात्—' (ग० ४ १ ४५) इति डीप् । पुन पुनरम्बु वहति ।
'बहुलमाभोक्ष्ये' (३.२ ८१) इति णिनि । 'काष्ठ' इत्युपलक्षणम् । काष्ठ-
पाषाणादिजननीकाकारजलधारण्या द्वे ॥ ११ ॥४

मांयात्रिकः पोतत्रणिकः

समुदिनानां गमनं द्वीपान्तरागमनं वा सयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । पवते
वातेन पोतो बहिथम् । तेनोपवृक्षितो वणिकः । बहिथगामिनो वणिजो द्वे ॥५

कर्गधारस्तु नाविकः ।

वर्णोऽरित्रं तं धरति । 'धृन् धारणे' (म्वा० उ० अ०) । नावा तरति ।
'नोदपचष्ट' (४.४ ७) ॥ ६ ॥७

नियामका पोतवाहाः

नियच्छति पोतं नियामकाः । ध्रुल् (३१.१३३) । पोतं वहन्ति । अण्
(३ २.१) । बहिथवाहस्य द्वे ॥८

धूपको गुणवृक्षकः ॥१०॥

रूपे कायति । 'आव —' (३१ १३६) । क । गुणानां रज्जुना बद्धः ।
नौयंत्रं काष्ठे रज्ज्वा बध्यते । द्वे ॥ १२ ॥९

1. M द्रोण्यां 2 A natural course of water [1] 3 Fare for being ferried over a river [2] 4 A vessel of wood or stone for holding water [2] 5. A seafaring merchant [2] 6 M. एण् एव 7. Sailor [2] 8 Rower [2] 9 The stake to which a boat is moored [2]

नौकादण्ड. क्षेपणी स्यात्

येन वाष्टेन नौवाह्यते स नौकादण्ड । नौकापाश्वंद्वयबद्ध चालनवाष्टम् ।
क्षिप्यतेऽनया^१ क्षेपणी ॥ द्वे ॥^२

अरित्रं केनिपातरुः ।

नृच्छत्यनेनारित्रम् । 'नृ गतो' (म्वा० प० अ०) । 'अतिलूभू—'
(३.१.१८४) इतीत्र । के जले निपातोऽस्य^३ । नौपुच्छस्यदीर्घविस्तृतचालन-
काष्ठस्य द्वे ॥^४

अग्नि स्त्री काष्ठकुदालः

अग्नित्यग्नि^५ । 'अग्नगती' (म्वा० प० से०) इन् (उ० ४.११७) ।
कुमुदालयति^६ कुदाल । 'दल विशरणे' (म्वा० प० से०) । अण् (३.२.१) ।
शकन्ध्वादि (वा० ६.१.१४) । पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुदालस्य
द्वे ॥^७

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥१३॥

क्षिप्यतेऽनेन^८ । नौस्थजलनिस्तारण पात्रस्य द्वे ॥ १३ ॥

कलीयेऽर्धनावं नावोऽर्धे

अर्धं नावोऽर्धनावम्^{१०} । 'नावो द्विगो' (५.४.९९), 'अर्धाच्च' (५.४.१००)
इति टच् ॥^{११}

अतीतनौकेऽतिनु त्रिपु ।

नावमतिव्रान्तमतिनु । पुंसि, अतिनौ ॥^{१२}

त्रिप्वगाधात्

अगाधम् [अ० १.१०.१४] अनिव्याप्य त्रिपु ।

प्रसन्नोऽच्छः

'पदन् विशरणादी' (म्वा०, तु० प० अ०) । क्त. । प्रसन्न । न च्छयति
दृष्टिमच्छ । द्वे ॥^{१३}

1. M. क्षिप्यते । 2 Oar [2] 3 M. निपातास्य 4. Rudder [2] 5. M.
अग्नित्यग्नि 6 M. कुमुदालयति 7. A woden scraper [2] 8 M.
निच्यतेन 9 The pot used for pouring out water from a boat
[2] 10 M. नौर्धनावम् 11 The half a boat [1] 12 Disembarked
[1] 13 Clear [2]

कलुपोऽनच्छ आविल ॥१४॥

कस्य जलस्य लुपो घातक । 'लुप हिंसायाम्' । आविलति, आविल ।
'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३११३५) इति क ।
श्रीणि ॥१४॥^१

निम्न गम्भोर गम्भीरम्

निमनति । 'भ्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत —' (३११३६) ।
क । गम्भीरादयश्च' इति गच्छतेर्निपातिनी ['गम्भीरगम्भीरी' (उ० ४३५)] ।
श्रीणि ॥^२

उत्तान तद्विपर्यये ।

तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । उत्तानमुदगतस्तानो विस्ताराज्मान् ॥^३

अगाधमतलस्पर्शे

नास्ति गाध प्रतिष्ठाज्म्य ।^४ नास्ति तलेऽध^५ स्पर्शोऽज्म्य^६ तत् ।
अतिनिम्नम् । द्वे ॥^७

कैत्रर्ते दाशधीरौ ॥१५॥

के जले वर्तन्ते । केवना मत्स्यास्तेषामय घातक । दाश्यन् मूच्यनस्मै ।
'दान् दाणे' (भ्वा० उ० मे०) । दधाति मत्स्यान् धीवर । 'छिध्वर—'
(उ० ३१) इति निपातिन । श्रीणि ॥१५॥^८

आनाय धुमि जाल स्यान्

आनयन्ति मत्स्याननेनेत्यानाय । 'जालमानाय' (३३१२४) इति
साधु । जले शिप्यन् जालम् । द्वे ॥^{१०}

शणसूत्र पवित्रकम् ।

'शण गतो' (भ्वा० प० से०) । शणस्य सूत्रम् । पवित्रमुपवीनमिव
पवित्रकम् । शणसूत्रजालम् द्वे ॥^{११}

1 Dirty [3] 2 Deep [3] 3 M. विनाशोऽयम् 4 Shallow [1]
5 M. प्रतिष्ठा 6 M. मत्स्या 7 M. मत्स्या 8 Unfathomable [2]
9 Fisherman [3] 10 Net (for fish) [2] 11 A hempen
net [2]

मत्स्याधानी कुवेणी स्यात्

मत्स्या आधीयन्तेऽत्र^१ । धात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३.३.११७) ।
कुत्सित वेणन्तेऽस्या^२ मत्स्या । 'वेणु गती' (भ्वा० उ० से०) । मत्स्य-
स्थापनपात्रस्य द्वे ॥^३

बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥१६॥

बलिनो मत्स्यान् श्यति । मत्स्या विध्यन्तऽनेन^४ । द्वे ॥१६॥^५

पृथुरामा झपो मत्स्यो मीनो वेंसारिणोऽण्डज ।

विमार. शकली च

पृथुनि रोमाण्यस्य । 'झप हिंसार्थ' (भ्वा० प० से०) । मादति मत्स्य ।
'मदी हर्ष' (दि० प० से०) । 'ऋतन्यन्जि— (उ० ४२) इति स्य ।
मीयते मीन । 'पेनमीनौ' (उ० ३३) इति निपातित । 'मृ गती' (भ्वा०
प० अ०) । ग्रहादित्वाणिनि । विमारी । तत् स्वार्थेऽण् । वेंसारिण ।
अण्डाज्जातोऽण्डज^६ । 'व्याधिमत्स्यबलेषु' (वा० ३३७) इति घञ् । विसार
शकलमस्यास्ति । अष्टौ ॥^७

अथ गडक शकुलार्भक ॥१७॥

'गड मेघने' (भ्वा० प० से०) । सज्ञाया कुन् (उ० २३२) । शकुलो
मत्स्यस्तस्माभके । द्वे ॥१७॥^८

सहस्रदंष्ट्र पाठीन.

सहस्र दंष्ट्रा यस्य । पाठी द्विजस्तस्येन इवापेक्षित ॥^९

उलूपी शिशुक समौ ।

उ विस्मयजनक रूपमस्य उलूपी । शिशु शिशुमार इव । 'शूडशु' इति
स्थातमत्स्यस्य द्वे ॥^{१०}

नलमोनश्चिलिचिम

नडाख्यवृणान्तद्वारी नडामो वा मीनो नलमीन । 'चिल विलसने' (तु०
प० से०) । 'इगुपघात्—' (उ० ४११९) किं चिलि विलास चिनोति
मिमोने च चिलिचिम । द्वे ॥^{११}

1 M घषयत्र 2 M वेणन्त्या 3 A fish basket [2] 4 M
विमारेनेन 5 A fish-hook [2] 6 M अण्डाज्जातोऽण्डज 7. Fish [8]
8 kinds of fish [2] 9 A kind of fish [2] 10 A kind of
fish [2] 11 Prawn [2]

प्रोष्टी तु शफरी द्वयो ॥१८॥

प्रकृष्ट ओष्टोऽस्या १ । शफा राति जीवगत्वात् । शफरी । द्वे ॥१८॥^२

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पोताधानम्

क्षुद्रा ये अण्डानि मृता मत्स्यास्तेषां^३ सघान । पोता धर्मका आधीयन्तेऽत्र^४ ।
द्वे ॥^५

अथो क्षपाः ।

रोहितो मद्गुर शाश्वो राजीव शकलस्तिमि ॥१९॥

तिमिङ्गिलादयश्च

अथो क्षपा मत्स्यविशेषा उच्यन्ते । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति मद्गुर ।
'मद्गुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपातित । शाङ्गते शाल । 'शाङ्
दलाघायाम्' (भा० आ० से०) । राजी रेखाऽस्ति^६ राजीव । शक्नोति
गन्तु शकुल । बाहुलकादुलच । तिम्यति निमि ॥ १९ ॥ तिमि गोलति
तिमिङ्गिल ॥^७

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

याति याद । असुन् (उ० ४८८) । बाहुलकादुक् । जलाना जन्तव द्वे ॥^८

तदूभेदा शिशुमारोदशङ्खवो मकरादय ॥२०॥

तेषां जलजन्तूनां भेदा । शिशून मारयति । उनत्ति उद्र । 'उन्दी कलेदने'
(उ० १० से०) । 'स्पामि—' (उ० २१३) इति रक् । शङ्खतेऽस्मात्^९ ।
'स्रशङ्खपीयु—' (उ० १३६) इति निपातित । मा कुर्यात्किञ्चिदिति
प्रत्यत्यस्मान्मवर ॥२०॥^{१०}

स्यात्कुलीर ककटरु

कुलिनमीरयति कुलीर । 'क्व' इति सौत्रो धातु । 'शकादिभ्योऽन्' ^{११}
(उ० ४८१) । द्वे ॥^{१२}

1 M ओष्ठस्या 2 A kind of small glittering fish [2]
3 M मत्स्या तेषां 4 M आपाद नेत्र 5 The shoal of small fish
[1] 6 M रेखास्ति 7. Seven kinds of fish [1 each] 8 An
aquatic animal [2] 9 M गन्तुमन् 10 Four kinds of aquatic
animals [1 each] 11. M शकादिभ्याम् 12 Crab [2]

कूर्मे कमठकच्छपी ।

कुत्सित ऊर्मिर्बेगोऽस्य^१ कूर्म । 'अच्छप्रत्यन्वव~' (५४७५) इति योगविना-
सादव । बे जले मठन्ति । 'मठमदनिवासयो' (भा० ५० से०) । कच्छेन पिबति ।
त्रीणि ॥^२

ग्राहोऽवहार

गृह्णाति ग्राह । 'विनापा ग्रह' (३११४३) इति ण । अवपूर्वात् 'हज' ।
(भा० ५० अ०) 'श्याद्वघधा~' (३११४१) इति ण । अवहार^३ द्वे ॥^४

नमस्तु कुम्भीर.

न व्रामति दूरस्थञ्च नम । 'अन्यत्रापि~' (धा० ३२४८) इति ड ।
धुम्भिन हस्तिनमीरयति । द्वे ॥^५

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुक

मह्यं लतेव वृक्षत्वाददोषत्वाच्च ॥२१॥ गण्डवो ग्रथय पदान्यस्य ।
विच्छिन्नं चुलुम्पति । 'चुलुम्प' घातः । 'अन्यभ्याऽपि' (धा० ३२११) इति ड ।
'वेचुआ' इति लोके ॥ त्रीणि ॥^६

निहाका गोधिका समे ।

नियतं जहानि भुज निहासा । नौहस्व' (उ० ३४४) इति हाव^७ ।
['ओहाव् त्याग' जु० ५० अ०] वन् । 'गुप परिवेष्टने' (दि० ५० मे०) ण्वुट् ।
(३११३३) । गोधिना । 'गोह' इति लोके द्वे ॥^८

रक्षपा तु जलीकाया म्रियां भूमिजलीकस ॥२२॥

रक्तं पिबति । 'आन -' (३२३) व^९ । जन्मोक्त्या^{११} । अदन्ताभ्याम-
राज्य^{१२} । त्रीणि ॥२२॥^{१३}

मुन्तारसीट म्रिया शुक्ति

मुन्ता स्तुत्यन्म्या^{१४} । गोवनि शुक्ति । द्वे ॥^{१५}

1 M ऊर्मिर्बेग 2 Tortoise 3] 3 M कृत्वा 4 Crocodile 2]
5 A kind of crocodile 2] 6 M कृत्वा 7 A kind of worm,
earth worm 2] 8 M कृत्वा 9 A kind of insect 2] 10 M
व 11 M जन्मोक्त्या 12 M अदन्ताभ्यामराज्य 13 Leech 3]
14 Oyster shell 2

शङ्खं स्यात्कम्बुरस्त्रिशम ।

शाम्यति शङ्खः^१ । शमे ख । काम्यन् कम्बु । 'जन्त्रादयश्च' (उ० ४१०२) इति निपातित । द्वे ॥^२

क्षुद्रशङ्खा शङ्खनद्या

क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च । शङ्खस्य नाव इव । द्वे ॥^३

शम्बूका जलशुक्तयः ॥२३॥

शाम्यन्ति शम्बूका । 'उलूकादयश्च' (उ० ४४१) इति निपातित । जलजा शुक्लयः । द्वे ॥२३॥^४

भेके मण्डूकवर्षाभूशालरप्लवदुर्दरा ।

विभेति भेक । 'इणमीका—' (उ० ३४३) इति कन् । मण्डते मण्डूक । 'शलमण्डिम्याभूवण्' (उ० ४४२) । वषामु भवति । शाडू गतौ (म्वा० आ० से०) । 'खजिपिञ्जादिभ्य' (उ० ४६०) ऋ । 'प्लुङ् गतौ (म्वा आ०अ०) । अच् (३११३४) । प्लव दृणाति शब्दं कर्णौ । मुकुरदुर्दुरौ^५ (उ० १४०) इति निपातित । पट् ॥^६

शिलीगण्डुपदी

'शिल उञ्छे (तु० प० से०) । इगुपध—' (३११३५) इति क । 'जान —' (४१६३) इति डाप् । क्षुद्रविचुलुकम्ब द्वे ॥^७

भेकी वर्षाभरी

गौरादित्वात्वात् (४१४१) वषाम्बो । मण्डूक्या द्वे ॥^८

कमठी दुलि ॥२४॥

'दुल उत्थप (तु० प० से०) । 'इगुपधात्—' (उ० ४११९) कि । कञ्ठप्या द्वे ॥ २४ ॥^९

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

मद्गुरस्य प्रिया साहस्यात् । शृङ्गिमायाम् (त्रया० प० से०) 'शृणाने हंस्व —' (उ० ११२६) इति गद्वतुगौ । एवम् ॥^{१०}

1 M M शङ्ख 2 Conch shell [2] 3 small conch-shell [2]
4 A bivalve shell [2] 5 M मण्डूकदुर्दुरौ 6 Frog [6] 7 A kind
of small worm [2] 8 A female frog [2] 9 A female
tortoise 2 10 A female sheat fish 1

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुष्ट निन्दितं नामास्या । दीर्घं कोशोऽस्या ^१ । 'झिनायो' इति लोके ^२

जलाशयो जलाधारः ^३

जलमाशयो हृदयमस्य ॥ द्वे ^४

तत्रागाधजलो हृदः ॥२५॥

तत्र जलाशयाना मध्ये । अगाध जल यस्य । ह्रादते ह्राद । पृषोदरादित्वात्
(६३१०९) ह्रस्व । एकम् ॥ २५ ॥^५

आहावस्तु निषान स्यादुपकूपजलाशये ।

आह्वयन्तेऽत्राहाव ^६ । 'ह्वेल् स्पर्शायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । नियतं
पिबन्त्यस्मिन् । कूपसमीपरचितजलाधारस्य द्वे ^७

पुंस्थेयान्धु प्रहि कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥२६॥

अन्धयत्यन्धु । 'अन्ध दृष्टधुपघाते' (चु० उ० से०) । मृगय्यादित्वात्
(उ० १३७) कु । प्रह्रियते ^८ प्रहि । 'प्रे हरते ^९ कूपे' (उ० ४१३४) इति
इ ङिच्च । कौति कूप । कुयुम्या च' (उ० ३२७) इति य. दीर्घश्च । उदक
पिबन्त्यस्मिन् । चत्वारि ॥ २६ ॥^{१०}

नेमित्रिकास्य

अस्य कूपस्य । नीयतेऽनया ^{११} नेमि । नीत्रो मि (उ० ४३४) । तिस्रोऽ-
स्योऽस्या ^{१२} । त्रिका । सख्याया [सज्ञा] सङ्घ—' (५१५८) इति वन् ।
कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणार्थमन्त्रस्य द्वे ^{१३}

वीनाहोमुखवन्धनमस्य यत् ।

विनह्यतेऽनेन ^{१४} कूपमुखे इष्टकादिभिवन्द्यैवम् ॥^{१५}

1 M कोशोऽस्या 2 Cockle [2] 3 K. and B. read it as जलाशया
जलाधारा 4 A pond, lake or reservoir [2] 5 A deep
lake [1] 6 M आह्वयन्तेऽत्राहाव 7 Trough (near
a wall for watering cattle) [2] 8 M प्रह्रियते 9 M हरत
10 Well [4] 11 M नीयतेऽनया 12 M त्रयोऽस्योऽस्या 13 contri-
vance for raising water over which passes the rope of the
bucket [1] 14 M विनह्यतेऽनेन 15 The top or Cover of a
well [1]

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५२१३५) इतीति ।
'खनु अवदारणे' (म्वा० उ० से०) । क्त (३२१०२) । 'जनसन-' (६४४२)
इत्यात्वं खातम् । समचतुरस्रखातस्य द्वे ॥^१

अखातं देवखातकम् ॥२७॥

खाताद्भिन्नं देवेनखातम् । अकृत्रिमजलाशयस्य द्वे ॥२७॥^२

पद्माकरस्तडागोऽथो

पद्मानामाकर । तड्यते तडाग । 'तड आघाते' (चु० प० से०) ।
'तडागादयश्च' इति निपात 'तडाक' इत्यन्ये । 'तटाक' इत्यपरे । पद्मसहिना-
गाघजलाशयस्य द्वे ॥^३

कासार. सरसी सरः ।

'कामृ क्षब्दे' (म्वा० आ० से०) । 'तुपारादयश्च' (उ० ३१३९) इत्यारम् ।
सरति सर । सृ गतो' (म्वा० प० अ०) । अमुन् (उ० ४१८८) । तत एव
महत्वे गौरादित्वात् (४१४१) ङीप् । कृत्रिमपद्माकरस्य त्रीणि ॥^४

वेशन्त पल्वल चाल्पसरः

विशन्त्यत्र भेकादय । 'जूविशिम्या क्षच्' (उ० ३१२६) । पलति पल्वल्म् ।
'पल गतो' (म्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' उ० ४१०७) इति वलच् ।
अल्प च तत्सरश्च । त्रीणि ॥^५

वापी तु दीर्घिका ॥२८॥

उप्यन्ते पद्मान्यस्याम् । 'वसिषि०' (उ० ४१२४) इति इन् । दीर्घेव
दीर्घिका । 'सनाया वन्' (५३७५) द्वे ॥२८॥^६

सेयं तु परिम्ता

खन्यते सेयम् । 'ई च खन' (३.१.१११) इति यन् । परितः खन्यते
परिम्ता । दुग्दि परितः पातस्य द्वे ॥^७

-
1. A lotus-pool [2] 2 A natural lake [2] 3 A large tank,
abounding in lotous [2] 4 A natural tank [3] 5 A small
tank [3] 6 M वमिषमि 7. M दीर्घेव 8 A long lake [2] 9 A
trench round a fort [2]

आधारस्त्वम्मसां यत्र धारणम् ।

आध्रियते जलमस्मिन्नाधार 'बाध' इति लोके ॥^१

स्थादालवालमावालमावा

आसमन्ताज्जलस्य लवमालाति । आलवाल । आवलते आवाल । 'वल
सवरणे' (भ्वा० प० स०) । घञ् (३३१२१) । आवयन्ति जलमत्र ।
वृक्षमूलवृत्तजलाधारस्य त्रीणि ॥^२

अथ नदी सरित् ॥२९॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्यादिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥३०॥

नदति नदी । पचादिषु (३११३४) 'नदत्' इति टिट् । सरति [स]
रित् । सरतरिति^३ (उ० ११७) ॥ २९ ॥ तरङ्गा सन्त्यस्याम् । शैवल-
मन्त्यस्याम् । तटमन्त्यस्याम् । हृदा सन्त्यस्याम् । धुनोति वेतसादीन् । स्रोतासि
सन्त्यस्याम् । द्वीपमन्त्यस्याम् । स्रवति स्रवन्ती श्रवन्त । निम्न गच्छति निम्नगा ।
अपा समूह आप तेन गच्छति ॥ ३० ॥^४

गङ्गा विष्णुपदी जह्नतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिमोता भीष्मसूरपि ॥३१॥

गच्छति गङ्गा । 'गन् गम्यचो' (उ० ११२३) । विष्णुपदोद्भूता ।
जह्नना पीता श्रोत्रेण त्यक्ता जाह्नवी^५ । भागीरथेनावतारिता^६ । त्रय पन्थान
त्रिपथम् । तेन गच्छति । त्रीणि स्रोतास्मस्या । भीष्म मृते । अष्टौ ॥ ३२ ॥^७

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कलिन्देशराजा । यच्छति यमुना । 'अजियमि^८ —' (उ० ३६१) इत्युनन् ।
चत्वारि ॥^९

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥३२॥

'रेव' प्लव गतौ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३११३४) नर्मं ददाति ।
सोमान् सोमवशात्पुरुषस्य उद्भूता तनावतारित्वान् । मेकलकपिरद्विर्वा ।
चत्वारि ॥३२॥^{१०}

1 Dam [1] 2 A basin for water (round the root of a tree)
[3] 3 M सरतरिति 4 River [12] 5 M जाह्नवी 6 M भागीरथे-
नावतारिता 7 The river, gongar [8] 8 M अजियमि 9 The river
यमुना [4] 10 The river, नर्मदा [4]

कर्मतोया सदानीरा

करस्य तोयमत्रास्ति । गौरीविवाहे हस्तोदकाञ्जिता । सदा नीरमस्याम् ।
स्मृतिषु तस्या रजोदोषाभावोक्ते । 'अटक' नदी लोके ॥^१

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहु छिन्न दत्तवनी लिखितस्य । सितानि बाहूनानि यस्याजुनस्य तस्येयम् ।
द्वे ॥^२

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यात्

शतधा द्रवति । शतद्रु । शु पूजित तुदति । 'इगुपधात्—' (उ० ४ : १९)
इतीन् । बाहुलकाद्रुक । 'शतरुज' लोके । द्वे ॥^३

विपाशातु विपाद् स्त्रियाम् ॥३३॥

पाश विमोचयति । व्यन्ताद च् (३ १ १३४) ॥३३॥^४

शोणो हिरण्यवाहः^५ स्यात्

शोणति शोण । 'शोणृ वर्णगन्थो' (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) ।
हिरण्य वहति । अण् (३ २ १) । द्वे ॥^६

कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुले साधु कुल्या । कृत्रिमा स्वल्पा नदी ॥^७

शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा^८ सरस्वती ॥३४॥

कावेरी

शरा सन्त्यम्याम् । वेत्रमम्याम् । चन्द्रभागयो पर्वतयोरिय तत प्रभव-
त्वान् ॥ ३४ ॥ कस्य जलग्न्य वेर शरीरं तस्येयम् ॥^९

1 The river, Aṣaka [2] 2 The river, Bahudā [2] 3 The river, Śatadru (Satalaja) [2] 4 The river, Vipāsā [2] 5 B reads हिरण्यवाह 6 शोण, the male river rising in Gondavan and falling into the गङ्गा, near वाटविवुड, [2] 7 Canal [1] 8 reads चन्द्रभागा 9 Five rivers being Saravati, Vetravati, Candrabhāga, Sarasvati and Kaveri [1 each]

सरितोऽन्याश्च

अन्या गण्डकीगोदावरीदयः ॥^१

संभेदः सिन्धुमंगम ।

समिधन्ने मिलन्त्यत्र । सिन्ध्वो^२ सगम ॥ द्वे ॥^३

द्वयो प्रणाली पयस पद्व्याम्

नव्यते प्रणाली । 'णल वन्धने' (म्वा० प० से०) । कृत्रिमजलनिम्सरण-
मार्गम् ॥^४

त्रिषु तूत्तरौ ॥३५॥

देविकायां सरय्या च भवेदाविकसारधौ ।

देविकाया नद्या भव दाविकम् । देविकाशिशपा—' (७ ३ १) इत्यात्वम् ।
'सर्तेर्यू'^५ (उ० ३ २२) । सरय्या भव सारवम् । 'डाण्डिनायन—' (६ ४ १७४)
इति टिलोप ॥^६

सौगन्धिक तु कल्लारम्

सुगन्धेव सौगन्धिकम् । विनयादिभ्यष्ठक् (५ ४ ३४) । कं ह्लादते
कल्लारम् । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । शुक्लकल्लारस्य द्वे ॥^७

हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥३६॥

'हल्ल रिकसन' । ण्वुल् (३ १ १३३) । रक्तसन्धेव रक्तसन्ध्यकम् ।
रक्तकल्लारस्य द्वे ॥^८

स्यादुत्पलं कुचलयम्

उत्पलनि । 'पल गती' (म्वा० प० से०) । कोवलयमिव, शोभाकरत्वात् ।
कमलकुमुदादीना सामान्येन द्वे ॥^९

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

'इदि परमेश्वर्ये' (म्वा० प० से०) । इतो (उ० ४ ११७) डीप् । इन्दी
लक्ष्मी । तस्या वरमिष्टम् । नीलान्पलस्य द्वे ॥^{१०}

1 Gaṇḍakī and Godavari [1 each] 2. M मिन्ध्वो 3 Con-
fluence (of two or more rivers) [2] 4 Drain [1] 5 M.
सर्तेर्यू 6 The products of the Devikar and सरयू rivers
[1 each] 7. The white lotus blossoming in the evening [2]
8 The red lotus or a kind of red flower [2] 9 A lotus or
white water-lily in general [2] 10. The blue lotus [2]

सिते कुमुदभैरवे ॥३७॥

को मोदते । के जले रीति । केरवो हस तस्येदप्रियम् । शुक्लोत्पलस्य
द्वे ॥३७॥^१

शालूकमेपां कन्द स्याद्

एपां सौगन्धिकादीना कन्दमूल । 'शाल चलने' (न्वा० जा० से०) ।
'शलिमण्डिन्यामूकण्' (उ० ४४२) । 'मसीड' लोने ॥^२

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारिणि पर्णान्यस्या । कुम्भोऽन्यस्या ^३ । यागानामसाकम् । द्वे ॥^४

जलनीली तु शेवालं शैवल

जल नीलयति । शैते जले शैवल । शीङो वाल्व्^५ बलन् वा (उ० ४३८) ।
श्रीणि । 'शैवार' लोने ॥^६

अथ कुमुदती ॥३८॥

कुमुदिन्याम्

कुमुदानि सन्त्यस्याम् ॥३८॥ कुमुदयुतस्य देशस्य द्वे ॥^७

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुरा ।

नडा सन्त्यत्र । डग्रयोरेकता । विसमस्त्यस्या ॥^८

वा पुंमि पद्म नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥

सहस्रपत्र कमलं शतपत्रं फुशेशयम् ।

पङ्केहं तामरसं सारसं सरसीरुद्धम् ॥४०॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

पद्यते पद्मम् । 'अतिस्तुमु—' (उ० ११४०) इति मन् । 'गल गन्धे'
(भ्या० प० मे०) । इनम् (उ० २४९) । नलिनम् । अरं शीघ्र विन्दति ।
'गगादिषु विन्दे—' (वा० ३१३८) इति घ ॥३९॥ सहस्र पत्राप्यम् ।
य जत्रमलनि । कुरो जले शैते । 'अधिररणे शैते—' (३२१९) इत्यच् ।
पद्मे राहति । 'तमु बाड्दायाम्' (दि० प० मे०) । घन् (३३१९) ।

1 The white lotus and water lily [2] 2 The root of a lotus
[1] 3 M. कुम्भोऽन्यस्या 4 PistiaStratiotes [2] 5 M. बलन् 6 Moss
7 A place abounding in lotus [2] 8 A lotus-palnt, or the
bunch of lotus [3]

‘रस आस्वादे’ । ताम प्रक्पों रसोऽस्य ।^१ सरसि भवम् ॥४०॥ विसस्य प्रसूनम् । राज्य सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्पाति पुष्करम् । ‘पुप किं’ (उ० ४४) इति करम् । अम्मसि रोहन्ति । पोडश ।^२

पुण्डरीक सिताम्भाजम्

पुण्डर्यति पुण्डरीकम् । ‘मडि भूपायाम्’, ‘पुडि च’ (म्वा० प० से०) । ‘ककं’ (ककं (फकं) रीकादयश्च’ (उ० ४२०) इत्यरीकम् । श्वेत [कमलस्य] द्वे ॥^३

अथ रक्तसरोरुहे ॥४१॥

रक्तोत्पल फोकनदम्

कोकाश्चक्रान्नदति । शोणि ॥^४

नाला नालम्

‘णल गन्धे (म्वा० प० से०) ज्वलति—’ (३११४०) इति ण । नालाद्विलिङ्ग । उत्पलादिदण्डस्य द्वे ॥^५

अथास्त्रियाम् ।

मृणाल विसम्

मृण्यते मृणालम् । मृण हिंसायाम्’ (तु० प० से०) । ‘तमिविशि—’ (उ० १११८) इति कालम् । विस प्रेरणे (दि० प० से०) । क (३११३६) । विस । अञ्जादीना मूलस्य द्वे ॥^६

अञ्जादिवदम्ये पण्डमस्त्रियाम् ॥४२॥

सनोति । ‘पणु अवदारणे । ‘जमत्ताडु’ (उ० १११४) । अञ्जादीना समूहस्यैकम् ॥४२॥^७

करहाटः शिफाकन्द

कर हाटयति । ‘हट दीप्तौ (म्वा० प० से०) । शिफा मलप्ररोहस्तत्सहित कन्द । पत्रकन्दस्य द्वे ॥^८

1 M रसोऽस्य 2 A lotus in general [16] 3 The white lotus [2] 4 The red lotus [3] 5 The stalk of the lotus [2] 6 The fiber of the lotus [2] 7 The assemblage of all parts of a lotus [1] 8 The stem of a lotus [2]

किञ्जल्क केमरोऽखियाम ।

किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) बाहुलकात् । के
जले मरति । द्वे ॥^१

संवर्तिका नवदलम्

सर्वन्ते सर्वती । हृषिषिहि—' (उ० ४११८) इतीन् । स्वार्थे क्त्वं
(५३७५) । नव च तद्दल च । पद्मादीनां नवपत्रस्य द्वे ॥^२

बीजकोशो वराटक ॥४३॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

बीजस्य कोश, आधार । वरमटति । तत् स्वार्थेकत्वं (५३७५) ॥^३

उक्त स्वर्गव्योमदिकालधीशब्दादिसनाद्यकम् ।

पातालभोगिनिरकं चारि चैषा च संगतम् ॥४४॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादि काण्ड प्रथम साङ्ग एव समर्थित ॥४५॥

एषा स्वर्गादीनां संगत देवानुरमनुष्यादिक चोक्तम् ॥४४५॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

इति श्रीमदाचार्यवृष्णमित्रवृत्तायाममरकोश—

टीकाया प्रथम काण्ड

समाप्त ॥१॥

1 The filament of a lotus [2] 2 The new leaf of a lotus
[2] 3 The seed vessel of a lotus [2]

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेत

द्वितीयः काण्डः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभि ।

नृब्रह्मशत्रुविट्शूद्र साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

इह अस्मिन्काण्डे पृथ्व्यादिनिर्वर्गा उदिता वक्तुमारब्धा । 'आदिकर्मणि क्त' (३४७१) । कथभूतै ? साङ्गोपाङ्गै । अङ्गानि मृदादीनि । उपाङ्गानि खिलादीनि । 'आरण्या पशवो मृगा' ॥१॥

भूभूमिरचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥२॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।

गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भवतीति भू । क्विप् । 'भुव क्वि' (उ० ४४५) इति मि । 'वृद्धिकारात्—' (ग० ४१४५) इति डीप् भूमीत्यपि । न चलति । नास्त्यन्तोऽस्या ।^१ रसोऽस्त्यस्याम् ।^२ अच् (५२१२७) । विश्व विर्णि । 'सञ्ज्ञाया भृतृ—' (३२४६) इति खच् । तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १५३) किरच् । ध्रियत् । पवाद्यच् (३११३४) । 'अशित्रादिभ्य —' (उ० ४१७२) इतीत्र । 'अतिमृष्टृ—' (उ० २१०२) इत्यनि । डीप् । क्षोति । 'दुक्षु गब्दे' (अ० ५० अ०) । बाहुलकान्नि । जिताति । 'ज्या वयाहानौ' (क्र० ५० अ०) । अघ्यादि (उ० ४१११) । ज्या । 'मोर्वी ज्या वसुधरा । कश्यपस्येय तस्मै रामेण दत्तत्वात् । शियन्ति ताम् । 'क्षि निवासे' (तु० ५० अ०) ॥२॥ सर्व सहते । वसु धनमस्त्यस्याम् । वसु दधाति । 'आत —' (३२३) इति क । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । बोत् —' (४१४४) इति डीप् । वसु धारयति । गा जल प्रायते । कायति । मितद्रवादि

(वा० ३२१८०) । प्रयते । 'प्रये^१ पिबन् सप्रसारण च' (उ० ११५१) । पृथ्वीति । 'वोत —' (४१४४) इति ङीप् । 'क्षमेरुपधाया लोपश्च^२' (उ० ५६५) इत्यच् । क्षमाः अवति । 'अतिसृ—' (उ० २१०२) इत्यनि । मेदमस्त्यस्याम् । 'मह पूजायाम्' । प्यन्नात् 'अच इ' (उ० ४१३८) । क्षमा इला च ॥३॥^३

मृन्मृत्तिका

मृद्यते मृत् । 'मृदस्तिकन्' (५४३९) ॥^४

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सना च मृत्तिका ।

'सत्तो प्रशसायाम्' (५४४०) । प्रशस्ता मृत् । मृत्सा ॥^५

उर्वरा सर्वसस्याह्या

'उर्वी हिंसायाम्' (म्वा० ५० से०) । बाहुलकाद्दीर्घो न । उर्वं राति । सर्वसस्यमुत्तमैवम् ॥^६

स्यादूपः क्षारमृत्तिका ॥४॥

ऊपति । 'ऊप रजायाम्' (म्वा० ५० से०) । क (३११३१) । क्षारयति । 'क्षर-सचलने' । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ द्वे ॥४॥^७

ऊपवानूपरी द्वावप्यन्यलिङ्गी

ऊपाऽन्त्यस्य^८ । 'ऊपमुपि—' (५२१०७) इति र । अन्यलिङ्गी वाच्यलिङ्गी ॥ द्वे ॥^९

स्थलं स्थली ।

स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (म्वा० ५० से०) । अट्ठत्रिभूमेर्द्वे ॥^{१०}

समानी मरुधन्वानी

अप्यने तृषाम्निन् । 'भृमृषी—' (उ० १७) इत् । धननि पन्वा । निजलदेशस्य द्वे ॥^{११}

1 M. प्रये 2 The णिग्न व form of the मृत् is : क्षमेरुपधायेपश्च
3 Earth [27] 4 Soil [2] 5 Good earth or soil [2] 6 The
fertile soil [2] 7 The saline ground [2] 8 M ऊपोऽन्त्यस्य
9 A barren spot with saline soil [2] 10 Ground [2]
11 Dry soil [2]

द्वे खिलाप्रहते समे ॥५॥

त्रिपु

खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) । न प्रहृत्यते स्म ॥५॥ ह्लादि-
मिरवृष्टे एतौ त्रिपु ॥६॥^१

अथो जगती लोको विष्टप भुवन जगत् ।

गच्छति ।^२ 'वर्तमाने पृषद्—' (उ० २ ८४) इति साधु । शतृवद्भावा-
न्दीप् । लोच्यते । घञ् (३ ३ १४) । विष्टपति । ष्टप प्रतिपाते । भवन्त्य-
स्मिन् । 'भूम्—' (उ० २ ८०) इति क्युन् । पञ्च ॥^३

लोकोऽयं भारत वर्षम्

'उत्तर यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे । वर्षं तद्भारत नाम—' । वयं
जम्बूद्वीपनवमाश ॥^४

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥६॥

देश प्राग्दक्षिण प्राच्य

शरावत्या नद्या सकाशात्प्राक् सहितो दक्षिणो देश प्राच्य ॥^५

उदीच्य पश्चिमोत्तरः ।

पश्चिमसहित उत्तरस्तु उदीच्य ॥^६

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेश स्यात्

प्रतिगतोऽन्तम् । म्लेच्छानां देश । द्वे ॥^७

मध्यदेशस्त मध्यम ॥७॥

मध्यदेशासौ देशश्च । मध्य भव । मनु — हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यन्प्राग-
विनशनादपि । प्रत्यगव प्रयागाच्च मध्यदेश प्रकीर्तित ॥^८ (२ २१) विनशना
कुरक्षेत्रम् ॥७॥^९

1 Waste soil or land 2 M गच्छति 3 World [5] 4 भारतवर्ष
(India) [1] 5 The Country south east of the शरावती
river [1] 6 The Country north west of the शरावती river
[1] 7 M प्रतिगत अन्त 8 The Country occupied by
mlecchas [1] 9 The midland Country lying between the
Himalaya and Vindhya mountains [1]

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयो ।

आर्या वर्तन्तेऽस्मिन्^१ । 'आ समुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तः' गिर्योरावर्तविदुर्बुधा ॥' (म० २२२) । हिमप्रधानोऽन्तः^२ । 'हिमालयो' इति पाठे हिमेनात्यते । 'अल भूषणादौ' (भा० प० से०) ॥^३

नीधुञ्जनपदः

नियत वर्तन्तेऽस्मिन् । 'नद्वृत्तिः—' (६३११६) इति दीर्घः । जना पठन्तेऽत्र^४ । जननिवासस्थानम् ॥^५

देशविपथी तूपवर्तनम् ॥८॥

दिशति । विमिश्रति । उपवर्ततेऽस्मिन्^६ । स्थानमात्राणि ॥८॥^७

त्रिप्रागोष्ठान्

पाष्टान्दात्राव् 'त्रिप्' इत्यधिकारः ॥

नटप्राये नटयान्नद्वल इत्यपि ।

नट प्रायो यत्र । 'सुमुद्रान्तेनमन्वा द्मन्तृप्' (४२८०) । 'नटप्रादाद् द्वन्तृप्' (४२८८) ॥^८

सुमुद्रान्तसुमुद्रप्रायः घतम्यान् बहुवेतमे^९ ॥९॥

शाद्वल शाद्वरितं

शाद्वल शाद्वरितं नीत् ॥^{१०}

म जम्बाले तु पाद्विः ।

जम्बालेन पट्टेन स्त्रितः । पट्टाऽस्मिन्^{११} । निष्ठाश्रितः (५२१००) इत्यप् ॥^{१२}

1 M वर्तन्तेऽस्मिन् 2 M हिमप्रधानः 3 एतन्मन्—The tract extending from the eastern to the western ocean and bounded on the north and south by the Himalaya and Vindhya respectively [2-4 M एतन्मन् 5 An inhabited country [2-6 M एतन्मन् 7 Place [3] 8 A place abounding in reeds [2-9 A place abounding in lotus 10 A place covered with Cereals [1-11 A place green with vegetation 12 M एतन्मन् 13 A muddy place [1-]

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध ॥१०॥

अनुगता वापोऽन३ । 'ऊदनोदेंसे' (६३९८) । तथाविधो जलप्राय ।
क जल छयति । 'छोच्छेदने' (दि० १० अ०) । 'आत —' (३२३) इति
क २ ॥१०॥^३

स्त्री शर्करा शर्करिल शर्कर शर्करावति ।

शर्करावति । 'देशे लुविलची च' (५२.१०५) । 'सिकताशर्कराभ्या च'
(५२१०४) इत्यण् ॥^४

देश एवादिमौ

आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव प्रयोक्तव्यौ । शर्कर शर्करावानिति तु
देशादेशयो । पापाणप्राया मृन् शर्करा । 'काकर लोके ।

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥११॥

एव सिकतासिकतिलौ देशे । संकत सिकतावानिति तु देशादेशयो ॥११॥^५

देशो नद्यम्बुवृष्टयम्बुसम्पन्नरीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥१२॥

नद्यम्बुजातसत्यवर्धितो देशो नदीमातृक । वर्षजब्रीहिवर्धिता देशो देवमातृक ।
देवोऽन्न६ माताऽस्य७ ॥१२॥^८

सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

'सुराक्षि' इत्यत्र 'न पूजनात्' (५४६९) इति समासान्ताभाव ।
'राजवान्सौराज्ये' (८२१४) इति साधु । धार्मिकराजयुक्तदेशस्यैकम् ॥^९

ततोऽन्यत्रराजवान् ।

राजमात्रयुक्तदेशस्यैकम् ॥^{१०}

गोष्ठं गोस्थानम्

गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घर्ये—' (वा० ३३५८) इति क । 'अम्बाम्ब—'
(८३६७) इति घ । गवा स्थानम् । स्वायें क (५३७५) ॥^{११}

1 M चापो 2 M क 3 A place abounding in water [3]
4 A place abounding in stony fragments [4] 5 A sandy
place [4] 6 M देवोन्न 7 M मातास्य 8 Countries [depending
on irrigation and rain water respectively [1 each]
9 A country governed by the just or good king [1] 10 A
country having the ruler [1] 11 Cow house or cow pen [2]

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाष्ठान् खञ् भूतपूर्व' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यान्ता-
चेतमयेध्याया विदेहा मिथिलापुरी । महोदया कान्यकुब्जा कान्यकुब्ज महोदयम् ॥
काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारका
द्वारवत्यपि ॥]

पर्यन्तभूः परिसर

पर्यन्ते भू । परितः सरन्त्यत्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्वे ॥^२

सेतुराली स्त्रिया पुमान् ।

स्त्रिया वर्तमानायामाली सेतु । पुमानित्यन्वयः । सिनोति । 'सिननि-'
(उ० १ ६९) इति तुम् । अत्यन्तेऽनया^३ । 'इणजादिभ्यः' (इ०म्बा० ३ ३ १०८) ।
इ । 'पुल' लोके ॥^४

वामलूरश्च नाकुश्च बल्मीकं पुनपुसकम् ॥ १४ ॥

वाम लूयते । बाहुलकाद्रक् । न अकलि । बाहुल्काद् । बलन्ते प्राणिनोऽग्र^५ ।
'अलीकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपातः । पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जम्
श्रीणि । 'वेमउट' लोके ॥१४॥^६

अयन वर्त्म मार्गाभ्यपन्थान पदवी सृति ।

सरणिः पद्धति पद्मा वर्तन्येकपदीति च ॥१५॥

अयतेऽनेन^७ । त्यट् (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^८ । मनिन् (उ० ४ १४४) ।
माग्यते । 'मार्गं अन्वेपण' (च० उ० मे०) । अति । 'अदेधंच' (उ० ४ ११५)
इति ववनिप् । पथन्तेऽनेन^९ । 'पथेगती' (म्बा० प० से०) । पथिमधिभ्यामिनि ।
'पद्याट्भ्यामवि' । डीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^{१०} । तिच् (३ ३ १७४) ।
'अति—' (उ० २ १०२) इत्यपि । ताल्घ्यादिरपि । पादाम्या हन्यते । तिन्
(३ ३ ९४) । पादाय हिता । 'पद्यति—' (६ ३ ५३) इति पदमाव । वर्तन्तेऽनया^{११} ।

1 The place which was formerly a cow-pen [1] 2 Environs
of a river mountain sc [2] 3 M अत्यन्तनया 4 Bridge [2]

5 M प्राणिनाम् 6 An hill [3] 7 M अयनेन 8 M वर्तन्तेन

9 M पथन्तेन 10 M सरन्त्यनेन 11 M वर्तन्तेन ।

‘वृनेश्च’ (उ० २१०६) इत्यनि । एक पादोऽस्याम्^१ । ‘कुम्भप दीयु च’ (५४१३९) । इति साधु ॥१५॥^२

अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्यथश्चार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिम्या ‘न पूजनात्’ (५४६९) इति समासान्तनिपत्र । सश्चासी पन्थाश्च । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुरध्वो विपथः वदध्या कापथ समा ॥१६॥

विरुद्धाऽध्वा^४ । दुष्टोऽध्वा^५ । ‘उपसर्गादिध्वन’ (५४८५) इत्यच् । विरुद्ध पथ । पथिन्शब्दे क्लीबता स्यात् । ‘का कन्—’ (६३१०१) । ‘ईपदर्थे च (६३१०५) इति का ॥१६॥^६

अन्यथास्त्वपथ तुल्ये

पथोऽभाव । ‘पथो विमाणा’ (५४७२) इत्यच् । अपथ नपुसके (२४३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटति । चतुर्णां पथा समाहार । ‘पथ सख्याव्ययादे’ (वा० २४३०) इति क्लीबता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा

प्रवृष्टमन्तरमत्र । दूर शून्यो मार्ग ॥ द्वे ॥^९

कान्तार घर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्यान्मसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एकम् ॥१७॥^{११}

गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम

‘गोयूतो’ (६१७९) इत्यव् ॥^{१२}

1 M पादोस्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विरुद्धोध्वा 5 M दुष्टोध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्यान्मसोऽन्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

तत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाष्ठान् खञ् भूतपूर्व' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यात्सा
वेतमयेष्याया विदेहा मयिलापुरो । महोदया कायकुब्जा कायकुब्ज महोदयम् ॥
काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारवा
द्वारवत्यपि ॥]

पर्यन्तभू. परिसर

पर्यन्ते भू । परितः सरन्त्यत्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्धे ॥^२

सेतुरालौ स्त्रिया पुमान् ।

स्त्रिया वर्तमानायामालौ सेतु । पुमानित्यवय । सिनोति । सितनि-'
(उ० १ ६९) इति तुम् । अल्पतेजया^३ । इणजादिभ्य ' (इम्बा० ३ ३ १०८) ।
इ । 'पुल' लोके ॥^४

वामत्वरश्च नाकुश्च बल्मीक पुनपुसकम् ॥ १४ ॥

वाम दूयते । बाहुलकाद्वक् । न अकति । बाहुलकादु । बलन्ते प्राणितोऽन^५ ।
अलोकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपात । पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य
शीणि । वेगउट लोके ॥१४॥^६

अयन वर्त्म मार्गाध्यपन्थान पदवी सृति ।

सरणिः पद्धति पद्मा वर्तन्येस्पदीति च ॥१५॥

अयनेऽनेन^७ । ल्पुट (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^८ । मनिन् (उ० ४ १४४) ।
माध्यते । मार्गं अवपग (चु० उ० मे०) । अति । 'अदेर्घञ्' (उ० ४ ११५)
इति ष्वनिप् । पयन्तेऽनेन^९ । पयेगती (म्बा० ५० स०) । पथिमथिभ्यामिति ।
'पथाट्भ्यामवि' । लीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^{१०} । तिच् (३ ३ १७४) ।
अति— (उ० २ १०२) इत्यनि । तालव्यादिरपि । पादाम्ना हञ्चने । निन्
(३ ३ ९४) । पादाय हिता । पद्यति— (६ ३ ५३) इति पद्माव । वर्ततेऽनया^{११} ।

1 The place which was formerly a cow pen [1] 2 Environs
of a river mountain sc [2] 3 M अल्पतेजया 4 Bridge [2]

5 M प्राणिनाम् 6 An hill [3] 7 M अयनेन 8 M वर्तनन

9 M पयन्तन 10 M सरन्त्यन 11 M वर्ततेनया ।

‘वृत्तेश्च’ (उ० २१०६) इत्यनि । एक पादोऽस्याम्^१ । ‘कुम्भप- दीपु च’ (५४१३९) । इति साधु ॥१५॥^२

अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिम्या ‘न पूजनात्’ (५४६९) इति समासान्तनिषध । सत्चासौ पन्थाश्च । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुग्ध्वो विपथः कद्ध्या कापथ समा ॥१६॥

विस्त्राऽध्वा^४ । दुग्धोऽध्वा^५ । ‘उपसर्गादध्वन’ (५४८५) इत्यच् । विस्त्र पथ । पथिनुशब्दे क्लीबता स्यात् । ‘वा क्—’ (६३१०१) । ‘ईपदर्थे च’ (६३१०५) इति का ॥१६॥^६

अग्न्यास्तत्रपथं तुल्ये

पयोऽमाव । ‘पयो विमापा’ (५४७२) इत्यच् । अपथ नपुसके (२४३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटनि । चतुर्णां पथा समाहार । ‘पथ सत्त्वाव्ययादे’ (वा० २४३०) इति क्लीबता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तं दूरशून्योऽध्वा

प्रवृष्टमन्तरमत्र । दूर शून्यो मार्ग ॥ द्वे ॥^९

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्याम्मसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एतम् ॥१७॥^{११}

गव्यूति स्त्री व्रेशयुगम्

‘गार्पूतो’ (६१७९) इत्यच् ॥^{१२}

1 M पादान्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विस्त्राध्वा 5 M दुग्धोऽध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्याम्मसोऽन्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

नत्न किष्कुचतु शतम् ।

‘नल गन्धे’ । उल्वादित्वात् (उ० ४ ९५) व । किष्कुर्हस्त, तेषा
चतु शती^१ ॥^२

घण्टापथ संसरणम्

घण्टोपलक्षिताना पन्था । ‘दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथ स्मृत’ ।
संसरत्यनेन । ॥ द्वे ॥^३

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इतिभूमिवर्ग ॥ १ ॥

तत्संसरणम् । पुरस्य चेदभवति तदा । उपनिष्कीयतेऽत्र^४ सैन्यमिति ॥ १८ ॥^५

इति भूमिवर्ग ॥ १ ॥

पू म्नी पुरीनगर्यो वा पत्तनं घुटभेदनम् ।

स्थानीय निगम

पिपति । ‘पृ पालने’ (जु० ५० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३ ३ १७७) इति
क्विप् । ‘उदोण्ड्यपूर्वस्य’ (७ १ १०२) । पुरति कान्ताग्दीप् । नगा सन्त्यत्र ।
‘नगपानु’^६ (वा० ५ २ १०७) इति र । वाशब्दात्क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ।
पतन्त्यत्र । ‘वीपतिभ्या’ तन्म् (उ० ३ १५०) । घुटानि पात्राणि मिद्यन्ते
ऽत्र^७ । स्थानाय हितम् । ‘तस्मै हितम्’ (५ १ ५) इति छ । नितरा गच्छन्त्यत्र ।
‘गोचर-’ (३ ३ ११९) इति निपात । सह ॥^८

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छास्त्रानगरम्

मूढनगरं राजधानी ततो भिन्नं यत्पुरम् ॥ १ ॥ शास्त्रेव नगरम् । ‘सराय’
लोके । एकम् ॥^{१०}

वेशो येश्याजनसमाश्रयः ।

विशन्त्यत्र वामुवा । घन् (३ ३ १२१) ॥^{११}

1 M चतुशती 2 A measure of distance equal to 400 hastas or cubits [1] 3 A highway [2] 4 M उपनिष्कीयतेऽत्र 5 The mainway of a town 6 M नगपानु 7 M विपतिभ्या 8 M मिद्यन्ते 9 City [7] 10 Suburb [1] 11 A residence of prostitutes [2]

आपणस्तु निपद्यायाम्

आपणन्तेऽस्मिन्^१ । 'गोचरसंचर-' (३. ३. ११९) इति साधु । निपी-
दन्त्यम्याम् । 'संज्ञायां समजनपद-' (३. ३. ९९) इति क्वप् । द्वे ह्रस्वम् ॥^२

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपण्यतेऽस्याम्^३ । 'इक् वृष्यादिभ्यः' (वा० ३. ३. १०८) । पण्यस्य वीथी ।
वित्रयम्यान्तस्य द्वे ॥ २ ॥^४

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथं वहति । 'तद्धृति-' (४. ४. ७६) इति यत् । प्रतोलयति । [तुल]
चुरादेरच् (३. १. १३४) । गीरादिः (४. १. ४१) । विगतशिरवा मुण्डितेव
समत्वात् । ग्राममध्यमार्गस्य श्रीणि । 'गली' लोके ॥^५

स्थाच्चवयो वप्रमस्त्रियाम् ।

चोयने । उच्यते । 'वपिवृधिभ्यां^६ रव्' (उ० २. २७) । प्राकाराधारस्य
द्वे ॥^७

प्राकारो वरणः सालः

प्रत्रियने । उपसर्गस्य दोषः (६. ३. १२३) । वृणोति । कर्तरि रयुः ।
सत्पने । 'पल गनौ' (भ्वा० प० से०) । ग्रामादेरन्तः कण्टवादिवेष्टनस्य श्रीणि ।
'रक्वा' लोके ॥^८

प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्रागेव प्राचीनम् । 'अश्चेरदिक् स्त्रियाम्' (५. ४. ८) इति ख ।
'प्राचीरम्' इति इतिपाठे प्राङ्पूर्वान्विनोनेः क्तः । प्रान्तत प्रान्ते
वरणम् ॥ ३ ॥^९

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

निघ्ने । क्तिव् (३. ३. ९४) कुड्या साधु कुड्यम् । पृषोदरादित्वात्
(६. ३. १०९) ङः द्वे ॥^{१०}

1. M. आपणन्तेस्मिन् 2. Market [2] 3. M. विरम्यनेम्याम् 4. A
market-place [2] 5. Street [3] 6. M. वपिवृधिभ्या 7. A
mound of earth raised from the ditch of a fort [2]
8. Rampart [3] 9. Fence [2] 10. Wall [2].

एहूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

अन्तर्न्यस्तास्थि यत् कुड्यं तद् ईडयति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४.४१)
इति साधु । अस्थिमयकुड्यस्यैकम् ॥^१

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सदम् निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूम्येव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

गृहाति धान्यादिकम् । 'गेहे कः' (३ १.१४४) । गं 'गणेशमोहते । उदव-
सीयते स्म । स्यते पित्रो वा क्त' (३ २.१०२) । विशन्त्यत्र । मनिन् (उ०
४.१४४) । सीदन्त्यत्र । सदेर्मनिन् (उ० ४.१४४) निकेतन्त्यत्र । 'कित
निवासे' (भ्वा० प० से०) ॥४॥ निशाया अन्तोऽत्र^२ । अपस्त्यायति सघीमवति
यस्याम् । स्त्यं (भ्वा० प० अ०) 'आत् —' (३ १.१३६) क । सीद-
न्त्यत्र । भवन्त्यत्र । अग्यतेऽस्मिन्^३ । मन्थते मुप्यतेऽत्र^४ । 'इयिमदि—'
उ० १५१) इति किरच् । भूमि बटुत्वे एव गृहा पुंसि । निचीयने
धान्यादिकमत्र । 'पाय्यसानाय्य—' (३ १.१२९) इति साधु । निलीयतेऽत्र^५ ।
'पुंसि' (३ ३.११९) इति घ । आलीयतेऽत्र^६ ॥५॥ वसन्त्यत्र । घट् (३ ३.
१२१) । कुट्यतेऽस्मिन्^७ । शालते शाला । सह मान्त्यस्याम् । विशति ॥^८

संजवनं त्विदम् ।

दतुः शालम्

संजवन्त्यत्र । 'जु गतो' सौत्र । चनम् शाला. समाहृता । अन्योन्याभि-
मुख चतुर्दशालागृहमित्यर्थं ॥^९

मुनीनां तु पर्णशालोटजौऽस्त्रियाम् ॥६॥

पर्णनिमिताया मुनीना शाला । उटं तृणपर्णादिमिर्जायते ।^{१०} एकम् ॥६॥^{११}

चैत्यमायतनं तुर्ये

चित्याया इदम् । चैत्यम् । पिशाचादिस्थानम् आयतन्तेऽत्र^{१२} । 'यती
प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । द्वे ॥^{१३}

1 A wall containing bones within [1] 2. M. अन्तोत्र 3. M. अग्यतेस्मिन् 4. M. मुप्यतेत्र 5. M. निलीयतेत्र 6. M. आलीयतेत्र 7. M. कुट्यतेस्मिन् 8 House [20] 9. A quadrangle of four buildings facing each other [2] 10 M. तृणपर्णादिमि जायते 11. Hermitage [2] 12. M आयतन्तेत्र 13. A sacrificial shed [2]

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजिना शाला । मन्दतेऽत्र^१ । 'मन्दिवाशि—' (उ० १३८) ।
पत्यश्च । द्वे ॥^२

आवेशन शिल्पिशाला

आवेशन्यत्र । शिल्पिना शिल्पस्य वा शात्रा ॥^३

प्रपा पानीयशालिका ॥७॥

प्रपिबन्त्यत्र । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् । पानीयस्य शाला
॥ द्वे ॥७॥^४

मठदछात्रादिनिलय

मठपतेऽत्र ।^५ 'मठ निवाम' (भ्वा० प० स०) । छात्रादीना परिव्राजकादीना
स्थानस्यैवम् ॥^६

गञ्जालु मदिरागृहम् ।

गञ्जान्यस्याम् । 'गजि मदने' (भ्वा० प० स०) । 'गुरोश्च—' (३३
१०३) इत्य । द्वे ॥^७

गर्भागारं वासगृहम्

'कुट्टिमोऽम्नी निवृद्धा भूश्चन्द्रशालाशिरागृहम् ।' गर्भं इवागारम् ।
वासस्य गृहम् । मध्यगृहस्य द्वे ॥^८

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥८॥

न रिष्टमत्र । सूतिकाया गृहम् । द्वे ॥८॥^९

वातायन गवाक्ष

वातस्यायनम् । गवाम्नीव । द्वे । 'ताय' लोके ॥^{१०}

अथ मण्डपोऽम्नी जनाश्रय ।

मण्डपते मण्ड । त पाति । जनानामाश्रय ॥ द्वे ॥^{११}

- 1 M मन्दनत्र 2 M मन्दिवाशि 3 A stable for horses [2]
4 Manufactory [2] 5 A place where water is distributed
to travellers [2] 6 M मठपतेत्र 7 Monastery or seminary [1]
8 A dram house [2] 9 The inner apartments of a house
[2] 10 The living in Chamber [2] 11 Window [2]
12 Pavilion [2]

हर्म्यादि धनिनां वासः

हरति मन । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.११२) यत् मृद् च । आदिना स्वस्तिकादि । एकम् ॥^१

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥९॥

देवानां भूभुजा च गृहम् । प्रसीदन्त्यत्र । घञि (३.३.१२१) उपसर्गस्य दीर्घः (६.३.१२२) ॥९॥^२

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सुधा शुक्तिका चूर्णलेपोऽस्त्यस्य^३ । राज्ञ सदनं योग्यत्वात् । द्वे ॥^४

उपकार्योपकारिका ।

उपक्रियते । ण्यत् (३.१.१२४) । उपकरोति । ण्वुल् (३.३.१३३) । राजगृहस्य द्वे ॥^५

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥

विच्छन्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसदमनाम् ।

स्वस्ति क्षेम वायति । सर्वतो भद्रमस्य । नन्दयति नन्दी । आवर्तोऽस्य^६ ॥१०॥ विशिष्टान् छन्दयति सामिलापान् करोति । राज्ञा गृहस्यैकैकम् ॥^७

रज्यगारं भुभुजामन्तः पुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

मथोगामगारम् । अन्तरमथनरे पुरं गृहम् । अवरोधयन्तेऽत्र^८ ॥११॥ शुद्धा रक्षका अन्तोऽस्य^९ । तात्स्थान्महिष्याप्येते । चत्वारि ॥^{१०}

स्यादहः क्षीममस्त्रियाम् ।

अट्पते । 'अट् अतिप्रमणे' (म्या० आ० से०) । घञ् (३.३.१४)

1. The building belonging to a rich [1] 2. A temple or royal mansion [1] 3 M. चूर्णलेपः अस्त्यस्य 4. A white washed mansion or a palace [2] 5. A royal tent [2] 6 M. आवर्तम्य 7. Different kinds of royal palaces [1 each] 8. M. अवरोधयन्ते 9 M. अन्तेस्य 10. The Female apartment of a royal palace [4].

क्षुब्धन्यत्र । 'दुनु गन्दे' (अ० प० से०) । 'अतिम्नु—' (उ० ११४०) इति म । हर्म्याद्युपरिगृहस्य द्वे ॥^१

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रसोष्टके ॥१२॥

प्रहृष्यते । 'अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च' (३३७९) इति साधु । अत्यने मूष्यते । बाहुलकात्किन्दच् । द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराप्रवर्तिचतुष्पस्य त्रीणि ॥^२ २॥^३

गृहावग्रहणी देहली

गृहमवग्रहतेऽनया^४ । ल्युट् (३३१७) । देह गोमयाद्युपलेपनानि । द्वाराग्रे उदुम्बराख्यस्य द्वे । 'देहरवट' लोके ॥^५

अङ्गन च वराजिरे ।

'अगि गती' (म्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३३११७) । मूर्धन्यान्तत्वम् । पृषोदरादि (६३१०९) । चते याचने' (म्वा० उ० से०) । वृट्—' (उ० २१२२) इति प्वरच् । अजन्त्यत्र । 'अजिरशिशिर—' (उ० १५३) इति साधु । त्रीणि ॥^६

अधस्तादारुणि शिला

गिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । स्तम्भादीनामाधारमूत दारुशिला ॥^७

नासा दारूपरि स्थितम् ॥१३॥

स्तम्भादेशपरि दारु नासा । 'द्वारस्ताखाया ऊर्ध्वधारिणी शिला नासा' इति माला । नास्यने । 'नानृशब्द' (म्वा० आ० से०) ॥१३॥^८

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्

अन्त^९ स्थित द्वारम् । 'गिरको' लोके ॥^{१०}

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षे पक्षे द्वारम् १ पक्षे द्वारम् २ पक्षे द्वारम् द्वे ॥^{११}

1 An upper story [2] 2 A porch before the door of a house [4] 3 M गृहमवग्रहतेऽनया 4 The threshold (of a door [2] 5 Courtyard [3] 6 The lower timber of a door [1] 7 The upper timber of a door [1] 8 M चन 9 The private or secret door within a house [2] 10 The side-door of a house [2]

बलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

बलति । 'बलीकादयश्च' (उ० ४.२५) इति साधु । नितरां ध्रियते ।
पटलस्य छदिप. प्रान्ते । कुड्यादवर्हिर्वीथी येनाच्छाद्यते ॥^१

अथ पटलं छदि. ॥ ४ ॥

पटं लाति । छाद्यनेनेन^२ । 'अर्चिं शुचि'—' (उ० २ १०८) इतीति ॥१४॥^४

गोपानसी तु बलभी छाद्यने वक्रदारुणि ।

गोभिं किरणं पान शोषणम् । तत्स्यति बलेनाभाति । गौरादिः (४.१.४१) ।
वक्राणि दारुणि यस्मिन् । पटलाधारवंशपञ्जरस्य द्वे । 'बंगला' (?)
लोके ॥^५

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुसकम् ॥ ५ ॥

कपोतानां पालिका । विशेषेण टङ्कुतेऽत्र^६ । 'टकि बन्धने' (चु० प० से०) ।
गृहप्रान्ते रचित पक्षिस्थानस्य द्वे ॥ १५ ॥^७

स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहार

द्वार्यते । 'द्वृ क्षरणे' । क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । पञ्चाद्यचि (३.१.१३४)
द्वारम् प्रतिह्रियते । घञ् (३.३ १४) । त्रीणि ॥^८

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

विगता तर्दिहिंसाऽत्र^९ । विदन्त्यम्याम् । इप्रन्तान्डीप् । अङ्गणादौ वृत्तस्य
चतुरस्रस्थानस्य द्वे । 'वेदी' [लोते] ॥^{१०}

तोरणोऽस्त्रो बहिर्द्वारम्

तुरन्त्यय । द्वाराग्रे स्तम्भोपरिरचितं मिहद्वाराख्यम् ॥^{११}

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरस्य द्वारम् । गा पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ॥१६॥^{१२}

1. The edge of the roof [3] 2 M. छाद्यनेनेन 3. M. अर्चिंशुचि
4 Roof [2] 5. 'The curved beam which supports a
thatch [2] 6 M. टङ्कुते 7 Aviary [2] 8 Door [3] 9 M
तर्दिहिंसात्र 10 A quadrangular spot in the courtyard of a
temple or palace [2] 11. An outer door [2] 12. The gate of
a town [2]

कूट पूढीरि यद्वस्तिनरस्नस्मिन्

पुरद्वारे कृत क्रमनिम्नमवतरणार्थं मृत्कूटम् । हस्तिनो नख इव ॥^१

अथ त्रिषु ।

कपाटमरं तुल्ये

क क्षिर पाटयति प्रविशताम् । 'कवाटम्' इत्यग्ये । इयंति । 'अतिकमि—'
(७० ३ १३२) इत्यस्त् । द्वे ॥'

तद्विष्णुभोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

विष्कम्नाति । 'स्कम्भु' सौत्रो रोधनार्थं । अज्यंतेऽर्ग ।^३ न्यङ्क्वादि
(७३ ५३) । त लाति । कपाटरोधनकाष्ठस्य द्वे । 'वेवडा' [लोके] ॥१७॥^४

आरोहणं स्यात्सोपानम्

सह विद्यमानमुपरि आनो गमनमनेन । पाषाणादिवृत्तस्य सौधारोहणमार्गस्य
द्वे । 'सोढो' [लोके] ॥^५

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

नियता श्रेणी पङ्क्तिरत्र । सोपसर्गपाठे निश्चिता श्रेणि । काष्ठादिवृत्ता-
रोहणमार्गस्य द्वे ॥^६

संमार्जनी शोधनी स्यात्

समृज्यते शोध्यतेऽनया^७ । द्वे । 'वडनी' [लोके] ॥^८

सकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

सकीर्यंते, 'कृदोरप्' (३३ ५७) ॥ १८ ॥ क्षिप्ते 'यून्यादी' इति शेष ।
द्वे । 'वतवार', 'करवट' लोके ॥१८॥^९

मुख नि सरणम्

गृहादेर्नि क्षियते प्रविश्यते येन तन्मुखम् । निर्गमनप्रवेगमार्गस्य द्वे ॥^{१०}

1 A sort of turret projecting the approach to the gate of a city [2] 2 The leaf of a door [2] 3 M अज्यं न अर्ग
4 The bolt of a door [2] 5 Steps or stairs [2] 6 Staircase [2] 7 M शोध्यतेनया 8 Broom [2] 9 Sweepings [2] 10 The main door of a house for entry and exit [2]

संनिवेशो निकर्षणः ।

मनिविशन्तेऽत्र^१ । वपर्णाग्निगंतम् । पुगदेर्वहिविहारभूमेर्द्वे ॥^२

ममौ संवसथग्रामौ

संवसन्त्यत्र । 'उपसर्गे वस' (उ० ३ ११६) इत्ययच् । वसते । 'ग्रंतेरा च' (उ० १ १४३) इति सत्र । द्वे ॥^३

वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेदमनो भू । वसन्त्यत्र । 'वसेस्तुत्रगारे णिच्च' (उ० १ ७५) । गृहरक्षणा-
वच्छिन्नभूमेर्द्वे ॥ १९ ॥^४

ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात्

ग्रामस्यान्त समीपम् । शल्यमुपगतम् ।^५

सीमसीमे स्त्रियामुभे ।

सीयते । पित्र् (स्वा० उ० अ०) । नामन्सीमन्— (उ० ४ १५०) इति
साधु । 'डाबुग्राभ्याभ्याम्— (४ १ १३) ॥^६

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोषन्ति गावोऽत्र^७ । आभीराणा पल्ली कुटी ॥^८

पक्षकणः शयगलथः ॥२०॥

इति पुरवर्गः ॥२॥

पचति च स कणति च । शवराणामालय । भिल्लग्रामस्य द्वे ॥२०॥^{१०}

इति पुरवर्गः ॥२॥

महीध्रे शिखरिस्माभृदहायंधरपर्वता ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयः ॥१॥

महीं धरति । मूलविभुजादि (वा० ३ २१) । शिखरमस्यास्ति । द्वा
विभति । हतुं न शक्योऽहायं ।^{११} 'ऋहलोर्ण्यत्' (३ १ १२४) । धरति धर ।
अच् (३ १ १३५) । पर्वणि सन्त्यत्र । '—पर्वमल्दम्याम्' (वा० ५ २ १२२)

1 M सनिविशन्ते 2 An open space for recreation [2]

3 M वन 4 Village [2] 5 A building-ground [2] 6 An open space near the vicinity of a village [2] 7 Boundary [2] 8 M गवात्र 9 An abode of herdsmen [2] 10 An abode of barbarians [2] 11 M शवराणाम ।

त । अद्यते अद्रि । 'अद्रिशदिसमिन्म्य. त्रिन् (उ० ४६५) । गा नायते ।
'जात — (३२३) क । गिरति गिरि । बाहुलकाद्रिक् । 'यमु अदन
(म्वा० आ० स०) । पृषादरादि (६३१०९) । वनिप् (३०७५) । न
चलत्यच्चर । शिला सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादण (वा० १२१३) ।
शिलामिहन्वायते । एरच् (३३५६) । नयोदश ॥ १ ॥^१

लोकालोकश्चक्रवालः

अन्तल कयते सूर्यकिरणानां स्पशान् । वहिर्न लोभ्यते । लाङ्गालोक । चक्रा
कारेण वाडते चक्रवाल । 'बाडू आप्लाव्य' (म्वा० आ० स०) । द्वे ॥^२

त्रिकूटस्त्रिककुत्समी ।

त्रीणि कूटा यस्य । त्रीणि कवु दमदृशानि शृङ्गाण्यस्य ।^३

अस्तस्तु चरमदमाभृत्

अस्त्यर्कादीनस्त । चरन्त्यत्र चरम । 'चरम (उ० ५६९) ॥ द्वे ॥^४

उदय पूर्वपर्वत ॥ ० ॥

उद्यन्ति ग्रहा यस्मान् । इण (अ० ५० अ०) एरच् (३३५६) । द्वे ॥^५

हिमवान्निपधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रक ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगा ॥ ३ ॥

हिममस्त्यस्मिन् । निपोदति निपध । पृषादरादि (६३१०९) । विशेषण
इध्यते विध्यम् । 'शि इधी—' (१० आ० स०) ण्यन् (३११२४) ।
शक् च्वादि (६१९४) । माल्य माल्याकारतास्यास्ति । परिव्रा यात्रया
दृश्यते पारियात्रक । 'शपे (४२९२) अण् । स्वार्थे क्त् (५३७५) ।
गन्धन मादयति । हन्न् कूटा राशि ॥ ३ ॥

पायाणप्रस्तरप्रावापलाश्मान शिला दृषत् ।

पिनष्टि पायाण । बाहुलकादान च् । प्रस्तृणाति प्रस्तर । 'स्तृम् आच्छादन'
(त्रया० उ० अ०) । गिरति ग्राव । वनिप् (३२७५) । पृषोदरादि

1 Mountain [13] 2 A mythical mountain [2] 3 The mountain, त्रिकूट [2] 4 The setting or western mountain [2] 5 The eastern mountain (behind which the sun is supposed to rise) [2] 6 M माल्याकारतास्यास्ति 7 Seven mountains being Himvān, Nisadha, Vindhya, Malyavān, Parivātraka, Gandhamādan, Hemkūta

(६३१०९) । उप लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । क (३११३६) । अस्तुते अदम । असू व्याप्ती (स्वा० आ० से०) । मनिन् (३२७५) । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । शिला । दृणाति दृपन् । 'दृणाते पुंश्वस्वश्च' (उ० ११३१) इत्यादि । सप्त ॥^१

कूटोऽस्त्री शिखर शृङ्गम्

कूटयति । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । अच् (३११३४) । शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (वा० ५२) इति २ । 'शृणाते ह्रस्वश्च' (उ० ११२६) इति गन्तुर्ह्रस्वा । श्रीणि ॥^३

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥४॥

प्रपतन्त्यस्मात् । न तटमत्र । मर्जति भृगु । 'अस्ज पाके' (तु० उ० अ०) पृषोदरादि (६३१०९) । श्रीणि ॥४॥^४

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे

कटस्यावृणोति कटक । कटे वर्षादौ (भ्वा० प० से०) । सज्ञाय क्वप् (उ० २३२) । पर्वतमध्यमागो मेखलाख्योऽयम् ॥^५

स्तु प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

स्तौति जल स्तु । स्तु प्रस्रवणे (अ० प० अ०) । मितद्रवादिवात् (वा० ३२१८०) डु । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूमागत्वात्^६ । घञर्थे क (वा० ३३१०८) । सनोति ददाति मुख सानु । 'पणु दाने' (त० उ० मे०) । 'दसनिज न—' (उ० १३) इति अण् । पवतसमभूमागस्य श्रीणि ॥^७

उदसः प्रस्रवणम्

उत्तयम्भसा उ स । 'उन्दी—' (२० प० से०) । 'उन्दिगुधितुपिम्बश्च' (उ० ३६८) इति स । कित् । प्रस्रवन्त्यापोऽस्मात्^८ । जलस्रवणावध स्थानस्य द्वे ॥^९

वारिप्रवाहो निहंरो झरः ॥५॥

वारिण प्रवाह । निहंरण निहंर । 'नृप वयोहानी' (दि० प० म०) ।

1 Stone [7] 2 M शिखाम्याम्नि 3 Summit [3] 4 Steep [3]

5 The slope of a mountain [2] 6 M प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूमागत्वात्

भूमागत्वात् 7 Mountain ridge, table-land [3] 8 M प्रस्रवन्त्यापोऽस्मात्

9 A watery place [2]

उत्साभिर्गन्तस्य जलप्रवाहस्य द्वे । पश्चापि पर्याया ^१ इत्यन्ये ~~संज्ञा~~ ^२ सरना ^३ लोके ॥५१

दरी तु कन्दरो वा स्त्री

दृणान्ति दरी । 'दृ विदारणे' (कृष्णा० प० से०) । पचादौ (३११३४) 'दित्—' (४१.१५) । क जल तेन दीर्यते । 'अदोरप्' (३३५७) । कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य द्वे ॥३

देवखातघिले गुहा

गह्वरम्

विल भेदने' (तु० प० से०) । क (३११३५) । गाह्यते गह्वरम् । 'छित्त्वरच्छत्वर—' (उ० ३१) इति गाह्यतेवरच् । अकृत्रिम गिरिविवरस्य श्रेणि ॥४

गण्डशैलास्तु च्युता स्थूलोपला गिरे ॥६॥

शैलानां गण्डा इव गण्डशैला भूकम्पादिना गलिता ॥६॥^१

खनि क्षियामाकरः स्यात्

खन्यते खनि । 'खनिकपि—' (उ० ४१३९) इति इन् । आनीर्यन्ते घातवोऽस्मिन्नाकरः ^२ । 'कृविग्ने' (तु० प० से०) । द्वे ॥^३

पादा प्रत्यन्तपर्यता ।

पद्यते एमि पादा । 'पद गती' (दि० आ० अ०) पद् (३३१२१) । प्रत्यन्ते महाद्रीनां समीप य द्युद्रा पर्वता । द्वे ॥^४

उपत्यकाद्ररासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥७॥

उप आसन्ना । अध्यासन्ना । 'उपाधिभ्या त्यक्—' (५२३४) ॥७॥^५

धातुर्मन शिलाग्रेः

दधानि शोभा धातु । 'सितनि^{१०}—' (उ० १६९) इति तुन् ॥११

1 M नरु 2 Fountain [3] 3 Cave [2] 4 A natural Cave [2]
5 A huge rock thrown down by an earthquake or storm, [1]
6 M धातवोऽस्मिन्नाकर 7 Mine [2] 8 The hill near a mountain [2] 9 The low land and high land near a mountain [1 each] 10 M निरन 11 Mineral, like arsenic etc. [1]

गैरिकं तु विशेषतः ।

गिरी भव गैरिकम् । गिरिकशब्दादण् (४ २ ५३) । गैरिक विशेषेण घातु ॥^१

निक्कुञ्जकुञ्जौ वा कलीवे लतादिपिहितोदरे ॥८॥

इति शैलवर्ग ॥३॥

कुं जनयति कुञ्ज । '—जनेडं' (३ २ ९७) । लतादिना पिहितस्य स्थानस्य द्वे ॥८॥^२

इति शैलवर्ग ॥३॥

अटव्यरण्य विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटन्त्यन्नाटवी । 'पद्यटिभ्यामवि' (?) 'वृद्धिकारात्—' (ग० ४ १ ४५) डीप् । अयतेऽरण्यम् । 'श्रु गतीं' (भ्वा० प० से०) । 'अतैनिर्' (उ० ३ १ २) वैपन्तेऽयं^३ । 'वेपितुद्योहंस्वस्व' (उ० २ ५२) इति इनच् । ग्राह्यते गन्तुम् । 'वृच्छद्गहनयो—' (७ २ २२) इति निर्देशादध्रस्वयुचौ । कानयति दीपयति । कनी दीप्यादौ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३ १ १३४) । वनति । 'वन समत्ती' (भ्वा० प० से०) । पट् ॥^४

महारण्यमरण्यानी

महच्च तदरण्यं च ॥^५

गृह्यारामास्तु निष्कुटाः ॥१॥

गृह्यारामा । निष्क्रान्ता कुटाद् गृह्यात् ॥१॥^६

आरामं स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरमन्त्यन्नाराम 'हृल्लच्' (३ ३ १२१) । उप समीप वनस्य तुल्यत्वाद्धुपवनम् । कृत्रिमवृक्षसमूहस्य द्वे ॥^७

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥२॥

अमात्यस्य मन्त्रिणो वेत्यायाश्च गृहस्य यदुपवनं तद् वृक्षस्य वाटिका । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'सज्ञायाम्—' (३ ३ १०९) । अमात्येत्पुनलक्षणम् ॥२॥^८

1 The red chalk [1] 2 A place overgrown with creepers [2] 3 वैपन्तेऽयं 4 Forest [6] 5 A large forest [2] 6 A garden attached to a house [2] 7 Garden [2] 8 A garden in the house of a minister or prostitute [1]

पुमानाक्रीड उद्यान राज्ञ साधारणं वनम् ।

आज्रीडन्त्यत्र । उद्यान्त्यत्र । राज्ञ सर्वोपभोग्य वनस्य द्वे ॥^२

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त पुरोचितम् ॥३॥

प्रमदानां वनम् । 'ट्यापो —' (६३६३) इति ह्रस्व । सस्त्रीकाणां राज्ञा कोट्ययोग्यम् ॥३॥

वीथ्यालिराम्यं पङ्क्ति श्रेणी

विव्यन्ते वीथि । 'वियु याचने' (न्वा० आ० से०) । 'इगुपधाक्तिवृ—' (उ० ४११९) इतीन् । बाहुलसादीर्घ । आलति । 'अल भूषणादौ' (न्वा० प० मे०) । आलीन् (उ० ४११७) । आवलति । 'दल सवरणे' (न्वा० प० म०) । पञ्चने पङ्क्ति । 'पचिविस्तारे' (न्वा० प० मे०) । 'धित्र मेवायाम्' (न्वा० उ० से०) । 'वहिथि—' (उ० ४५१) इतीणि । सान्तरपङ्क्ते पञ्च ॥^३

लेखास्तु राज्ञ ।

लिख्यन्ते लेखा । 'राजृ दीप्तौ' (न्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४११७) । निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिमाधारणाया द्वे ॥^४

वन्या वनसमूहः स्याद्

वनानां समूहः । 'पागादिभ्यो य' (४०४९) । द्वे ॥^५

अङ्कुरोऽभिनवाद्भिदि ॥७॥

अङ्कुरोऽङ्कुरः । 'मन्दिवाशि—' (उ० १३८) इत्पुर्व । उद्भिन्नति भुवमुद्भिदि द्वे ॥४॥^६

वृक्षो महीरह शाली विटपो पादपस्तम् ।

अनोरह कुट माल पलाशी वृद्धमागमा ॥५॥

वृक्षवृक्षे वृक्षति या वृक्ष । 'वृष वरणे' (?) । मह्य रोहति । शालाश्यान्ति । शोहादिभ्याम् (५२११६) इति । विटपः शालाविम्बाराश्यास्ति ॥^७

1 A royal pleasure garden [2] 2 A pleasure-garden

attached to the royal harem [1] 3 Row [5] 4 Streak [2]

5 A multitude of groves, a large forest [1] 6 M अङ्कुरे

अङ्कुर 7 M मन्दिवाशि 8 Sprout [2] 9 M शालाश्यान्ति

10 शालाविम्बाराश्यास्ति ।

पादैर्मूलं पिबति । तरन्त्यनेन तरु । 'शृमृशी—' (उ १ ७) इत्यु । अनस
 शकटस्याक गतिं हन्ति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । सत्यति साल ।
 'पल गती' (भ्वा० प० से०) । पलाशानि सन्त्यस्य । द्रवत्पूर्वम् । 'द्रु गती
 (भ्वा० प० अ०) । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) । डु । द्रु शापा-
 स्यास्ति^१ । 'द्युद्रुम्या म' (५ २ १८०) । न गच्छत्यगम । त्रयोदश ॥५॥^२

वानस्पत्य फलेः पुष्पात्

वनस्य पति । तत्र भव । पारस्करादित्वात् (६ १ १५७) मुट् । 'दित्य—'
 (४ १ ८५) इति ण्य^३ । पुष्पाज्जातं फलं हेतुभि ॥^४

तैरपुष्पाद्वनस्पति ।

तं पुष्पैर्विना फलं ॥^५

ओषध्य फलपाकान्ता^६

ओष रज दधानि । धाज (जु० उ० आ०) कि (३ ३ ९३) । फलपाक
 एवान्तो यासाम् ॥^७

स्यादवन्ध्य फले ग्रहि ॥६॥

फलानि गृह्णानि समये । फलेग्रहितात्मनस्दिच (३ २ २६) इति साधु ।
 द्वे ॥^८

अन्धोऽफलोऽप्रकेशी च

बधे साधु । अवके गूये—'दृष्टेऽवकेशी' । श्रीणि ॥^९

फलवान्फलिनः फला ।

फलवर्हाम्यामिनच्^{११} (वा० ५ २ १२१) । फलिन । श्रीणि ॥^१

1 M गाम्पास्थानि 2 Tree (in general) [13] 3 M गव 4 A tree the fruit of which is produced from blossom e 5 mango [1] 6 A tree that bears fruit without blossom [1] 7 B and K read as आयधि फलपावान्ता 7 A plant or herb which dies after becoming ripe [2] 8 A tree that bears fruit in time [2] 9 M दृष्टेऽवकेशी 10 A barren tree [3] 11 M फलवर्हाम्यामिनच् 12 A tree bearing fruit [2]

प्रकुल्लोत्कुल्लसंपुल्लन्याकोशविकचस्फुटा ॥ ७ ॥

कुल्लश्चैते विकसिते

‘कुल्ल विकसिते’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् ।^१ ‘कच वन्धने’ (भ्वा० प० से०) । विगतः कचो-
ऽस्मात् ।^२ ‘स्फुट विकसिते’ (तु० प० से०) । कः (३.१.१३५) ॥ ७ ॥
‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३.४.७२) विकसितः । अष्टौ ॥^३

स्थुरघन्ध्यादयस्त्रिषु ।

एते अवन्ध्यादयः ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

तिष्ठति स्थाणुः । ‘स्थो पुः’ (उ० ३. ३७) । ध्रुवति । ध्रुव स्थैर्ये (तु० प० से०) । शङ्कुनेऽस्मात्^४ । ‘खरशङ्कु—’ (उ० १.३६) इति साधुः ।
शाखापत्ररहिततरोः त्रीणि ॥^५

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वाः शाखा शिफा मूलानि वा यस्य स शाखोटकादिः । क्षुप्यते
क्षुपः ॥ ८ ॥^६

अप्रकाण्डे रतम्यगुल्मी

प्रकाण्डो गण्डस्तद्रहितः । स्तम्भते स्तम्बः । ‘स्तम्ब कर्णयोः—’ (३.२.१३)
इति निपातः । गुडति गुल्मः । ‘गुट रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । स्वन्धरहि-
सम्य द्वे ॥^७

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

‘वल वल्ल गंवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘गर्वपातुन्य इन्’ (उ० ४.
११७) । प्रवृष्टा सतिगम्या व्रततिः । वृषोदरादिः (६.३.१०९) । लतति ।
‘लनिः’ मोत्रः । त्रीणि ॥^८

1 M. संकोचोऽस्मात् 2 M. कचोऽस्मात् 3 A blossomed or full-blown tree [B] 4 M. शङ्कुनेऽस्मात् 5 Having no branches, leaves and flowers (a tree) [3] 6 A tree with small branches [1] 7 A trunkless tree [2] B. Creeper [2].

लता प्रतानिनी वीरुद्रुग्निमन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

शाखापत्रप्रचय प्रतान । सोऽस्त्यस्या ^१ । विरणद्वि वीरुत् । गुल्म* प्रतानो-
ऽस्त्यस्या* । 'उलः' सौत्र । तस्मात्कृप (उ० ३.१४४) । व्रीणि ॥ ९ ॥^३

नगादारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रायश्च मः ।

नगस्य तरो । आरोह, औन्नत्यम् । 'थिन्' सेवायाम् (भ्वा० उ० से०) ।
'उदि श्रयति' (३३४९) इति घञ् । 'धिप गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३३१८) । उत्सेध । एरच् (३३५६) । उच्छ्राय । वृक्षादि-
दध्यंस्य व्रीणि ॥^४

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्ध स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरो ॥ १० ॥

प्रकाम्यते प्रकाण्ड । 'वरणडादयश्च' (?) इति ड । स्कन्धते, आरुह्यते
स्कन्ध । स्कन्दिर् (भ्वा० प० अ०) दस्य ध । द्वे ॥ १० ॥^५

समे शाखालते

शाखति । 'शाख् व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥^६

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धस्य शाखा । स्कन्धात्प्रथमोत्पत्त्या । शालति शाला । 'शल चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति—' (३११४०) इति ण । 'समे' इत्यनुपपन्नं
॥ द्वे ॥^७

शिफाजटे ।

शेव शिफा । बाहुल्कादस्वप्नौ । जटति । 'जट मघात' (भ्वा० प० से०) ।
जटाहपमूलस्य द्वे ॥^८

शाखा शिफारोहः स्थान्

शाखावलम्बिनी शिफा अनरोह ।^९

1. M सोस्त्यस्या 2 M प्रतानोम्यस्या 3 A branching Creeper[5]
4 The height of a tree [3] 5 The trunk of a tree from
the root to the branches [2] 6 The branch of a tree [2]
7 The first branch of a tree [2] 8 The roof of a tree
spreading in the ground [2] 9 The root of a branch [1]

मूलाच्छाप्र गता लता ॥ ११ ॥

मूलादूर्ध्वं गता या शिफा सा लता ॥ ११ ॥^१

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

श्रीयते गिर । 'श्रयते स्वाङ्गे गिर किच्च' (उ० ४ १९३) इत्यमुन् । अगति । 'अग कुटिलाया गतो' (म्वा० प० से०) 'ऋज्येन्द्र-' (उ० २ २८) इति साधु ॥ शिखा राति शिखर । वा ना वा पुल्लिङ्गः । वृक्षोर्ध्वंमाम्भ्य श्रीणि ॥^२

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामरु ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । वध्यत बुध्न । 'वन्धे-
शंधि बुधो च' (उ० ३ ५) इति नक् । अङ्घ्रेर्नाम यस्य । मूलमात्रस्य
श्रीणि ॥^३

सारो मग्जा समौ

सरति सार । 'मृ स्थिरे' (३.३ १७) घञ् । मग्जति मग्जा ।
'द्वन्नुशब्द—' (उ० १ १६०) इति जान्तो निपातित । टावन्तोऽपि^४ । द्वे ॥^५

त्वक् स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

त्वचनि त्वक् । 'त्वच सवरणे' (तु० प० से०) । वन्धयति । 'वन्ध
परिभाषणे' (चु० प० से०) । श्रीणि ॥ १२ ॥^६

काष्ठं दारु

काशते काष्ठम् । दीयते दारु । 'दसनजनि—' (उ० १ ३) इति वृण् ।
पुस्त्यध्ययम् । काष्ठस्य द्वे ॥^७

इन्धनं त्वेध इध्ममेध समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेजेनाग्निरिन्धनम्^८ । एधतेजेन^९ । अमुन् (उ० ४ १८८) । 'इपि
मुधि—' (उ० १ १४५) इति इन्धेमन् । इध्मम् । इन्धे एध । 'अवोदधोप—'
(६ ४ २९) इति अदन्तो निपातितः । समिध्मेजेनया^{१०} । पञ्च ॥^{११}

1 A creeping plant winding itself round a tree from the
boffem to the top [1] 2 The top of a tree [3] 3 Root
(in general) [3] 4 M टावन्तोऽपि 5 The mith of a tree [2]
6 The bark of a tree [3] 7 Wood [2] 8 M इन्धेनेनाग्निरिन्धनम्
9 M एधतेजेन 10 M समिध्मेजेनया 11 Fuel [5]

निष्कुहः कोटरं वा ना

निश्चयेन कुह्यते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । कुटति कोटर ।
'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । वृक्षादिरन्ध्रस्य द्वे ॥^१

वल्लरिर्मञ्जरिः^२ स्त्रियौ ॥२३॥

'वल्ल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । वल्लमृच्छति वल्लरि । 'अव इ'
(उ० ४१३८) । मञ्जुलमृच्छति मञ्जरि । 'अव इ.' (उ० ४१३८) ।
शकन्ध्वादि । द्वे ॥१३॥^३

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पतति पत्रम् । पते ध्रुव (उ० ४१५८) । पल मासमश्नाति । छद्यतः
नेन ।^४ 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'आधूपाद्वा' (ग० ३१२५) इति
णिजमावः । दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । पर्णयति पर्णम् ।
'पर्णं हस्तिमावे' (चु० उ० से०) । छद्यतःनेन । णिजमावे 'पुसि—'
(३३११९) घ । पट् ॥^५

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पद्म्या लूयते पल्लवः । किञ्चित्सलति किसलयम् । 'पल गती' (म्वा०
प० से०) । बाहुलकात् कयन् । नवपत्रस्य द्वे ॥^६

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥१४॥

सृज् आच्छादन' (स्वा० उ० अ०) । मावे घञ् । विस्तार । विटाय
पाति । शाखादिविस्तारस्य द्वे ॥१४॥^७

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

सस्ति सस्यम् । 'पस सस्ति स्वप्ने' (अ० प० स०) । माछाससि—
(उ० ४१०९) इति य । सप्ते (म्वा० प० मे०) यनि (वा० ३१९७)
सस्योऽपि ॥ द्वे ॥^८

1 The hollow of a tree [2] 2 Some commentators
read as follows वल्लरी मञ्जरी 3 Shoot [2] 4 M छद्यतेनेन
5 M छद्यतेनेन 6 Leaf [6] 7 A new or tender beaf [2] 8 The
extension of a branch or a tree [2] 9 M शस्योपि 10 The
fruit of a tree or creeper [2]

वृन्त प्रसवबन्धनम् ।

वृणाति वृन्तम् । 'वृन् वरणे (स्वा० उ० स०) । बाहुलकाद्
अज्जि घृषि—' (उ० ३८९) इति क्त, नुम् च । प्रसवा बध्यतेऽनन^१ ।
लोके । द्वे ॥^२

आमे फले शलाटु स्यात्

आमे अपक्व फले । 'शल् चलनादौ' (म्वा० प० स०) । शरुमटति ।
मृगयादित्वात् (उ० १३७) कु^३ ॥^४

शुष्के वानमुभे त्रिषु ॥१५॥

शुष्के पत्रे वानम् । 'वनु याचन (त० आ० म०) घृत् (३३१८) ॥१५॥^५

क्षारको जालक क्लीपे

क्षरति क्षारक । 'क्षर सचलन (म्वा० प० स०) । ण्वल् (३११३३) ।
जालमिष जालकम् । नवकलिकावृद्धस्य द्वे ॥^६

कलिना कोरक पुमान् ।

कल्पयति कलिना । 'अच् इ' (उ० ४१३८) । स्वायें वृत् (५३७५) ।
कुर शब्द (तु० प० म०) । '—सनाया वृत्' (उ० ५३५) । अविकसित
कलिकाया द्वे ॥^७

स्याद् गुच्छकस्तु^८ स्तघक

गूयते गुच्छ । 'गुच् शब्दे' (म्वा० आ० म०) । गम्यादिभ्य छ ।
सूयते स्तवक । 'विनासोमुपकलिकाया' इत्येके । 'कलिनादिभ्यस्त्वस्य'
इत्येके ॥^९

कुड्मलो^{१०} मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥१६॥

'कुट छेन्न (तु० प० स०) । 'कुट्कुटिभ्या बभ्रव्' (उ० ११०९) ।
मुञ्चेर्वाङ्मनादुङ् । विनाशोभुग कलिनाया द्वे ॥ १६ ॥

1 M बध्यतेनेन 2 The footstalk of a leaf or fruit [2] 3 M
ह 4 An unripe fruit [1] 5 A dry fruit [1] 6 A bunch
of buds [2] 7 Bud [2] 8 B reads कुञ्जकस्तु 9 A cluster
of blossoms B reads कुञ्जक 10 An opening bud [2]

स्त्रियः सुमनस पुष्प प्रसून कुसुम सुमम् ॥^१

मुष्णु मन्यन्ते । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । निष्ठान — प्रसूनम् । कुस्यति कुसुम । 'कुस सश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसे —' (उ० ४१०६) इत्युम् । पञ्च ॥^२

मकरन्द पुष्परस

मकर द्यति कामजनकत्वान्मकरन्द । पुष्पस्य रस । द्वे ॥^३

पराग सुमनोरजः ॥१७॥

परा गच्छति । 'अ येष्वापि—' (वा० ३२४८) इति ड । सुमनसा रज । द्वे ॥१७॥^४

द्विहीन प्रसवे सर्वम्

वक्ष्यमाणमश्वत्थादिवृक्षततादि प्रसूयमाने पुष्पे फल मूले च वर्तमान द्वाभ्या स्त्रीपुसाभ्या हीन ज्ञेयम् ।

हरीतक्यादय स्त्रियाम् ।

हरीतक्या फल तु हरीतकीत्येव । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१२५१) इत्यत्र 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति' (वा० १२५१) इति वचनान् लिङ्ग प्रकृतिवत् ।

आश्वत्थ वैणव प्ला क्ष नैयप्रोधैर्द्वादफले ॥१८॥

बाहृत च

अश्वत्थस्य फलम् । वैण्वनाम् । प्लक्षस्य । न्यप्रोधस्य । इक्षुद्या । 'न्यप्रोधस्य च केवलस्य' (७३५) इत्येच् ॥१८॥ गृह्या फलम् ॥^५

फले जम्बवा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

जम्बवा फले जाम्बव जम्बु च । 'जम्बवा वा' (४३१६५) इत्यण् । लुकि (४३१६३) नपुसकत्वत्वे (१२४८) जम्बु ॥^६

पुष्पे जातिप्रभृतय स्त्रलिङ्गा

जात्या पुष्पम् जाति । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४३१६६) इत्यणा-
देलुक् । स्त्रलिङ्गा ।

1 B reads समम् 2 Flower [5] 3 Flower juice [2] 4 The pollen of a flower [2] 5 The fruit of the six trees [1 each] 6 The fruit of the jamba tree [3]

ब्रीहय फले ॥१९॥

यथा—यवाना फलानि यवा । 'फलपाकशुषाम्—' (वा० ४ ३ १६६)
इति लुप् ॥१९॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

विदार्या मूल पुष्पञ्च विदारो ।

पुष्पे क्लीनेऽपि पाटला ।

पाटलाया पुष्पम् । पाटला । लुकि (वा० ४ २ १६६) तु पाटलम् ॥

बोधिद्रुमञ्चलदल पिप्पल कुञ्जराशन ॥२०॥

अश्वत्थे

बुध्यते बोधि । इत् (उ० ४ ११७) स चासौ द्रुमश्च । चल दलमस्य ।
पिप्पल फलमस्यास्ति । कुञ्जरेणाश्रयते ॥२०॥ अश्वेषु तिष्ठत्याश्रयत्वादश्वत्थ ।
'पोपर' लोके ॥^१

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मया ।

तस्मिन्दधिफल पुष्पफलदन्तशठाग्रपि ॥२१॥

कपयस्तिष्ठन्त्यत्र^२ । दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यत्र । गृह्णाति ग्राही । मतोमय
मन्मय^३ । दधिफलेऽस्य^४ । पुष्पयुक्त फलमस्य । दन्तानां शठ इवापकारित्वान् ।
सप्त । 'कयय' लोके ॥२१॥^५

उदुम्बरे जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उल्लङ्घितमम्बरमनेन । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । जन्तव फलेऽस्य^६ ।
यज्ञमङ्गति गच्छति । हेमवर्णं दुग्धमस्य । चत्वारि । 'गूलरि' लोके ॥^७

कोनिदारे चमरिक्ः कुडालो युगपत्रक ॥२२॥

कु भूमि विट्पानि । चमरोऽस्याति^८ चमरिक् । कुमुदालयति । युग युग्मं
पत्रमस्य । चत्वारि । 'चचनार' लोके ॥२२॥^९

1 The pippala or fig tree [5] 2 M. कपय तिष्ठन्त्यत्र 3 M मन्मय

4 M दधिफलेऽस्य 5 The kapitha or wood apple tree [7]

6 M फलेऽस्य 7 The udumbara or gulari tree [4] 8 M

चमरास्यास्ति 9 The Kacanara tree [4]

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विपमच्छदः ।

सप्त पर्णमस्य । विशाला त्वगस्य । शरदि पुष्प्यति । विपमच्छदा यस्य ।
चत्वारि । 'छतिवन' लोके ॥^१

आरग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुला ॥२३॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालमुपर्णका ।

'रज्ज रागे' (म्वा०, द्वि० उ० अ०) आरज रोग हन्त्यारग्वध । सम्पक्पा-
कोऽस्य^२ । श कल्याण पाकोऽस्येति^३ वा । चतस्रोऽङ्गुलयो^४ यस्य । पर्वणा
प्रमाणम् ॥२३॥ रेवती रोगदेवता । अरेवता भव । कृता मालाऽस्य । अष्टौ ।
'किरवार' इति 'पतनवहेर' इति 'शृगालदण्ड' इति च लोके ॥^५

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भला ॥२४॥

जम्भते जम्बीरम् । 'जम् अदने (म्वा० प० से०) । 'जम्भीरादयस्व'
(उ० ४ ३५) इति साधु । दन्ताना शठ इव । 'जम्भी गानविनामं' (म्वा०
आ० से०) । 'रधिजमो —' (उ० १ ६१) इति नुम् । पञ्च । 'नेवू जम्भीरी'
(लोके) ॥२४॥^६

वरणे वरुण सेतुस्तिकशाक कुमारक ।

प्रियतेज्जेन^७ वरण । वृज (स्वा० उ० से०) ल्यट् (३ १ ११३) ।
'वृक्षुदारिम्य उजम् (उ० ३ ५३) । 'पिज् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'सितनि—' (उ० १ ६९) इति तुन् । सेतु । कुमार इव कुमारक । पञ्च ।
'वरण लोके ॥^८

पुनागे पुरुपस्तुङ्ग केशरो देववल्गुभ ॥ २५ ॥

पुमाश्नाग इव । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुर वृषव' (उ०
४ ७४) । तुङ्ग उच्चत्वान् । प्रस्ता केशरा अस्य । सीढण्डपत्र इव इपच्छ-
वेतपुष्प ॥ २५ ॥^९

1 The chitavana tree [4] 2 M सम्पक्पाकोस्य 3 M पाकोस्येति
4 M चतस्रोऽङ्गुलयो 5 The Aragvadha (amalatasā) tree [8]
6 Citron [5] 7 M विपननेन 8 The varana tree [5] 9 The
Keshara tree [4]

पारिभद्रे निम्बतरुमन्दार पारिजातकः ।

पारि पार गत भद्रमस्य । 'णिवि मेचने' (म्वा० प० से०) । निम्ब ।
मन्दा आरास्य^१ । पारे गत जन्मास्य । 'फरहद'^२ ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्च

अतिप्रान्नो निशा । तिनिश । स्यन्दन रथोपयोगित्वात् । नीयते नेमि ।
णोत्रोमि (उ० ४ ३४) । रथस्य द्रु । अनिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य^३ ॥ २६ ॥
वच्यते वञ्जुल । बाहुलबाहुलो जश्च । 'सादन' लोके ॥^४

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

पीत करोति । आम्रमनति । श्रीणि । 'अमन्त (?)' लोके ॥^५

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीली

मन्यते मयूक । 'उलूकादयश्च' (उ० ४ ४१) इति साधु । गुड इव
पुष्पमस्य । मधुनामा द्रुम ॥ २७ ॥ वनप्रस्थे वनकदेशे भव । मधुः शीघ्रनि ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'मधुआ' लोके ॥^६

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलजे मधूकं मधु लानि । मयूलक । एकम् ॥^७

पीली गुडफल नंसी

पील प्रतिहम्भे' (म्वा० प० से०) । मृगयादि (उ० १ ३७) । अस-
यति मलम् । णिनि (३ ३ १७०) । 'पीलव' लाने ॥^८

तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दराली द्वौ ।

गिरिजे तु तस्मिन्पीली ॥ २८ ॥ अक्षस्पवोटा पर्णान्यस्य । अक्षाट । कपर्-
मालनि^९ । 'कन्दराल' इति पाठे, कन्दरास्यास्ति । पर्वतवृक्ष । 'अक्षरोट' लोके ॥^{१०}

१ आराम्य २ The pharahada or coral tree [4] ३ M विस्तारोऽस्य

४ The tiniga tree [7] ५ The amratka or hog plum tree

६ The madhūka (mahuva) tree [5] ७ The madhūlaka

tree [1] ८ The pilu tree ९ M कपर्माणानि १० The akṣoṭa
or walnut tree [2]

ओड्वाटस्तु निकोचक ।

अड्वस्य-उट । निकुच्यत । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । 'ढेरा' [लोके] ॥^१

पलाशे किशुक. पर्णो वातपोथ

पल मासमश्नाति । किञ्चित् शुक् इव । प्रशस्तानि पर्णान्यस्य पर्ण । वात पोथयति । 'पुथ हिंसायाम्' (दि० प० से०) । 'पराश' इति लोके ॥^२

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपप्पविदुलशीतवानीरवञ्जुला ।

वितस्यति वेतस ॥ २९ ॥ रमन्तेऽस्मिन्^३ रथ । हनिकृषि—' (उ० २२) इति कथन् । अभ्रमिव पुष्पमस्य । विदोत्यते विदुल । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प० से०) । शीतो वीर्येण । वाति नीर वानीरम् । वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलचनुमौ । पट् । वेरसा लोके । वेत्र' इत्यस्य तु भ्रम । तस्य हि 'वेत्रम्' इति नाम । वेतसोनदीतटगोदवो गुल्म ।^४

द्वौ परिव्याधविदुली नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

विध्यतेऽम्मसा^५ परिव्याध । नद्या भवा नादेयी । जलवेतसस्य चत्वारि । अयमेव वेरसा' इत्यन्ये ॥ ३० ॥^६

शोभाञ्जने शिश्रुताक्षगन्धकाक्षीवमाचका ।

शोभामनाक्ति । अञ्जू व्यक्तपादौ (रु० प० से०) । लघुट् (३३ ११३) । सुष्ठु मन्त्रतेति । दन्त्यादिर्वा । शिनोति तदप्यात् । शिश्रु । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । जञ्वाद्यश्च' (उ० ४ १०२) इति साधु । तीक्ष्णो गन्धोऽस्य^७ । आक्षीवयति । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । ह्रस्वादिरपि । मुञ्चति गन्धम् । 'सहिजन [लोके] ॥^८

रक्तोऽसौ मधुशिश्रु स्यात्

रक्तो रत्तपुष्पोऽसौ^९ मधु मधुर । 'सुगुगा लोके ॥^{१०}

1 The ankota tree [2] 2 The palāśa tree [4] 3 M रमन्तेस्मिन् 4 Cane [7] 5 M विध्यतेम्मसा 6 The water growing cane [4] 7 M गन्धोस्य 8 The Sobhājāna (saha-jana) tree [4] 9 M रत्तपुष्पोसौ 10 The madhusūgru tree [1]

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

न रिष्टमस्मात् । फेनोऽस्यास्ति^१ । 'रोठी' [लोके] ॥ ३१ ॥^२

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

बिलति बिल्व । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४-९५) । शाण्डिल्य इव मान्दत्वात् । शैलूप इव नानास्वपरिवर्तनात् । मा लक्ष्मी लाति । बाहुलकादूर । श्रीप्रद फलमस्य । 'बेल' [लोके] ॥^३

प्लक्षो जटी पकैटी स्यात्

प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष मक्षणे' (म्वा० प० से०) । जटा सन्त्यस्य । पृच्यते । 'पृची सपकै' (६० प० से०) । बाहुलकात् कट । 'पाकरि' [लोके] ॥^४

न्यग्रोधो बहुपाद्वर ॥ ३२ ॥

न्यक् तिर्यक् । रणद्धि मार्गम् । बहव पादा अम्य । वटति । 'वट वेष्टने' (म्वा० प० से०) । 'वरगद' [लोके] ॥ ३२ ॥^५

गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनी ।

गालवस्यापत्यम् । शवराणामयम् । दन्त्यादिरपि । रणद्धि । बाहुलकाद्वन् । तीर्यन्ते मलमनेन । 'कृतृकृपिम्य' क्रीटन् (उ० ४. १८४) । 'तिलस्नेहने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४ ९५) । मार्ष्टि अनेन । लोध्र [स्य] ॥^६

आम्रश्चूतो रसालः

अम्यते । आम्र । 'अम गत्यादौ' (म्वा० प० से०) । 'अमितम्योर्दोषश्च' (उ० २ १६) इति रक् । च्योतति रम चूत । रसमलति ॥^७

असौ सहकारोऽतिसौरभ ॥ ३३ ॥

अतिशयित सौरभमस्य आ [अस्य] ॥ ३३ ॥^८

कुम्भोलूखलकं बलीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

कुम्भोलूखलाकाराद् बृक्षकोशानिर्याति । कुम्भेति धृयगपि नाम । कोशे भव ।

1. M फेनोस्यास्ति 2 The arista (nṣhā) tree [2] 3 The bilva (bela) tree [5] 4 The plakṣa (pākara) tree [3] 5 The nyagrodha or banyan tree [3] 6 M कृतृकृपिम्य 7 The lodhra tree [6] 8 The mango tree [3] 9 A very fragrant mango [2]

गुडति रक्षति वातरोगात् । गुग्गुलु । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'गुगुर'
[लोके] ॥^१

शेलु श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारः ॥ ३५ ॥

शिलति शेलु । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद् । श्लेष्मान-
मतति । क्वन् (उ० २ ३२) । बह्वन् वारयति । 'लहटोरा' [लोके] ॥ ३४ ॥^२

राजादन पियालः स्यात्सन्नक्रुद्धनुष्पट ।

राजभिरक्षते । पियति पियाल । 'रिपि गतौ' (रु० प० से०) । सन्नो लीन
कद्रुवर्णोऽस्य^३ । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य^४ । 'चार', 'चिरीजी' [इति लोके] ॥^५

गमारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

क जल विमर्ति कमारी । पृषोदरादित्वात् 'गमारी' इत्यपि । काश्मरे
काश्मरी । मनिद्र । 'वनो र च' (४ १ ७) । मधु इव पर्णान्यस्या ॥ ३५ ॥
श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्या । काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य^६ । 'अन्येभ्योऽपि'—' (वा०
५ १ १२०) इति मप् । 'खमारि' [लोके]^७

अथ द्वयो ।

कर्कन्धूवदरी कोली कोल कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

कटक वधाति कर्कन्धू । 'अन्धूदम्भू—' (उ० १ ९३) इति साधु । 'वद
स्थैर्ये' (म्वा० प० से०) । दिविभ्रमि—' (?) इत्यर । कोलनि । 'कुल
सस्त्याने' (म्वा० प० से०) । इन् । गौरादित्वात् (४ १ ४१) डीपि 'वाली'
इत्यपि । वी वलति । फेनोऽस्यास्ति^८ । 'वैरि' वृक्ष [स्य] ॥ ३६ ॥^{१०}

सीवीर वदर घाण्टा

सुवीरदेशे भवम् । 'धुण भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् । घाण्टा ।
'वैरि' फल्गु ॥^{११}

1 Guggulu (a particular fragrant gum resin) [5] 2 The
sleṣmataka (lahatara) tree [5] 3 M कद्रुवर्णोऽस्य 4 M
विस्तारोऽस्य 5 The piyala tree [4] 6 M काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य 7 M
अन्येभ्योऽपि 8 The gambhārī tree [7] 9 M फेनोऽस्यास्ति 10 The
jujube tree [6] 11 The fruit of jujube [2]

अथ स्यात्स्वादुकण्टक ।

विकङ्कत सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपात्रपि ॥ २७ ॥

स्वादुश्चासौ कण्टकयुक्तश्च । ककि (म्वा० आ० से०) गत्यय । अतच्छ्रत्यय ।
सुवाया वक्ष ग्रन्थि लाति । व्याघ्रस्येव पादावस्य । कठार [लोके] ॥ ३७ ॥^१

ऐरावतो नागरङ्ग

इरावत्या विद्युत इवायम् । नागा रजन्त्यन । नारङ्गी [लोके] ॥^२

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नद्या भवा । भूमेजम्बु । द्वे ॥^३

तिन्दुक स्फूर्णक काल स्कधश्शितिसारके ॥ ३८ ॥

निम्यति तिन्दुक । मृगयादि (उ० १ ३७) । स्फूजति स्फूजक । काल
स्वधोऽस्य^४ । निति काल सारो मज्जास्य । तेंदु [लोके] ॥^५

काकेदु कुलक काकपीलुरु काकतिन्दुके ।

काकाना तिन्दु । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कुस्य गृहस्य प्रतिवृत्तिरिव ।
'पील प्रतिष्टम्भे (म्वा० प० से०) । पीलु । कटुतिन्दुय । काचिला लावे ॥^६

गोलीढा क्षाटलो घण्टापाटलिर्मोथमुष्कौ ॥ ३९ ॥

गामिलीड । क्षाट सघात गति । बाहुलवाद्धन्तेष्टो^७ घत्व च । पट गती,
(म्वा० प० से०) पाट लाति । डि । मोथयति रोगम् । मुथे (तु० प० अ०)
सन् । मुपस्तेय (त्रचा० प० से०) । मृवभूगुपि— (उ० ३ ४१) इति वक् ।
'मोप लोके ॥ ३९ ॥^८

तिलक क्षुरक श्रीमान्

तिक्त स्तहने (तु० प० म०) । क्षुरन् (उ० २ ३२) । क्षुर विलम्बन
(तु० प० मे०) । शानि । तिलवनाम्नव प्रसिद्धस्तिगुणान् ॥^९

समी पिचुलज्ञायुकी ।

पिचु तूल लाति । साम् इति गल् वेति गच्छति । मिनद्रवादि (वा०
३ २ १८०) । प्राङ् लावे ॥^{१०}

1 The vikankata tree [5] 2 The Orange tree [5] 3 the
nadeyi tree [2] 4 M स्वधाम्य 5 The tinduka (tendu) tree [5]
6 The katutinduka (Kocila) tree [4] 7 M बाहुलवाद्धन्ते ट
8 The golidha tree [5] 9 The tilaka tree [2] 10 The
picula (jhu) tree [2]

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी वैटर्यकट्फलो ॥ ४० ॥

श्री पर्णे यस्या । कुमुद इव कुमुदिका । कुम्भोव कुम्भी । वैटति कंटयं ।
'कटि वासे' (भ्वा० प० से०) । कटति फलमस्य । 'कट वर्षावरणयो' (भ्वा०
प० से०) । 'कायफर' [लोके] ॥ ४० ॥^१

क्रमुक पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

ब्रामति क्रमुक । बाहुलकादुक् । पट्टोऽस्यास्ति^२ पट्टी । पट्टिकास्यो लोघ्न ।
ला ॥ प्रसादयति । रक्तलोघ्न[स्य] पट्टिकालोघ्न [स्य] ॥^३

नूदस्तू यूप क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदार च ॥ ४१ ॥

तूल च

तुदति तूद । वृषोदरादि (६३१०९) । यूपप्रवृत्तित्वाद्यूप । ब्रह्मणि
वैदिके साधु । ब्रह्मणोदार ॥ ४१ ॥ तुलयति । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) ।
'तूत' [लोके] ॥^४

नीपप्रियकरुदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नयति सुख नीय । 'वानोविपिभ्य ण' (उ० ३२३) । प्रीणाति प्रियक ।
'कद' सौत्रोद्दिष्टार्थं । 'कृकदि— (उ० ४८२) इत्यम्बच् । हलिन प्रिय ।
'कदम्ब' [इति व्यातस्य] ॥^५

वीरवृक्षोऽरुणरोऽग्निमुखो भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शवान् । अहरंण करोति । अग्निरिव मुख यस्या ।
मल्ल इवाति । 'भिलो' [लोके] ॥ ४२ ॥^६

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपाश्वका ।

प्लक्षश्च

गर्द शब्दयुक्त भाण्डमस्य । कन्दरा लाति । क पीतयति । शोभन पार्श्व
मस्य । प्लक्षति । 'अन्येभ्योऽपि'— (वा० ३२१०१) इति ड । 'गजहृत्'
[लोके] ॥^७

1 The karyaphara tree [5] 2 M पट्टास्यास्ति 3 The red
lodhra tree[4] 4 The tula (tuta) tree [6] 5 The kadamba
tree [4] 6 The bhallataka (marking nut) tree [3] 7. M
अन्येभ्योऽपि 8 The plaksa tree [5]

तिन्तिडी चिञ्चाम्बिलका

निम्यति तिन्तिडी । 'अलीकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपातिन । 'चिम्' इत्यन्यक्त शब्द चिनोति । चिनो (स्वा० उ० अ०) ड (वा० ३ २ १०१) । अम्ना रसोऽस्यास्ति^१ ॥^२

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवका ।

पीत सारोऽस्य^३ ॥४३॥ सृजति सर्जकं । ण्वल् (३ १ १३३) । अस्पति-
असनम् । ल्यु (३ १ १३३) । बन्धूकस्येव पुष्पाप्यस्य । जीवयति जीवक ।
'विजयसार' ॥^४

साले^५ तु सर्जकाप्याश्वकर्णका सस्यसवर ॥४४॥

सस्यत साल । 'पल गती' (स्वा० ५० स०) । कृपति कृप । स एव
कार्पा । 'काश्यं' इत्यपि । अश्वकर्ण इव पत्रमस्य । सस्यं सत्रियते । 'शेकुआ'
[लके] ॥४४॥^६

नदीसर्जो वीरतरुनिद्रु ककुभोऽर्जुन ।

नद्या सर्ज । वीरश्चासी तद्वत् । ककुभ सन्त्यम्य । अर्जुन शुक्लत्वान् ।
'कौह' [लोके] ॥^७

राजादन फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजा मध्य । क्षीरमस्त्यस्या । 'खारी' [लोके] ॥४४॥^८

अथो द्वयो ॥४५॥

इङ्गुदी तापसतरुः

इङ्गति-इङ्गुदी । अस्यास्तल तापसानामुपयुज्यते । 'केवरी' [लोके] ॥^९

भूर्जे चर्मिमृदुत्वची ।

भुवभूर्जयति । चर्मस्यास्ति । 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥^{१०}

1 M रसोस्यास्ति 2 The tamarind tree [3] 3 M सारोस्य
4 The vijayasara tree [6] 5 M साले 6 The sala (g'ekhva)
tree [5] 7 The arjuna tree [5] 8 The ksirika tree [3]
9 The ingudi tree [2] 10 The birch tree [3]

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥४६॥

पिच्छास्यास्ति । पूरतेऽनया^१ । मुञ्चति । 'शल चलने' (म्वा० आ० से०) । 'मल धारणे' (म्वा० आ० से०) । शाल् चासौ मलिरप । 'शेवर' [सिमल] [लोके] ॥४६॥^२

पिच्छा तु शाल्मलीपेष्टे

'पिच्छ वापे' (चु० प० से०) । शाल्मल्या वेष्टो निर्मास । 'भोवरस' [लोके] ॥^३

रोचनः कूटशाल्मलि ।

रोचयति । कूट वृष्ण शाल्मलि । द्वे ॥^४

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिर विलति । नक्त मालो धारणमस्य । वरेण जग्यते । क रञ्जयति । 'करञ्ज' चिललिल'] इति स्यातस्य] । कञ्जा' लोके ॥ ४७ ॥^५

प्रदीर्यः पूतिकरज पूतीक कलिमारक ।

प्रकीर्यते । अध्यादित्वान् (उ० ४ १११) यक् । पुनाति पूतीक । तिन्ति-
वीयादयश्च^६ (उ० ४ २०) इति साधु । कलि मारयति । 'कण्टकवत्करञ्जस्य ॥'

करञ्जभेदा पङ्गन्थो मर्कट्यङ्गारचलरी ॥ ४८ ॥

वक्ष्यमाणा करञ्जभेदा पङ्गन्थो हस्तिवारणादयः । 'मर्कटीवरीकरञ्ज उदस्याङ्गारचलरी' इति केचित् । वस्तुतः पङ्गन्थादयः पर्याया । तथा च भावप्रकाशे— 'उदवीर्यस्तृतीयोज्य पङ्गन्थो हस्तिवारणी । मर्कटी वायसी चापि करञ्जो वरमञ्जिका ॥' इति । वरञ्जिका । 'डिठोहरो' लोके ॥ ४८ ॥^७

रोही रोहितक प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पक ।

रोहति रोही । रोहितो वर्णेन । प्लीह शत्रु । दाडिमपुष्पनिव । रोहित [स्व] ॥^८

1 M पूरतेऽनया 2 The silk-cotton tree [5] 3 Gum or exudation of the silk cotton tree [2] 4 A species of the शाल्मली tree [2] 5 The karanja tree [4] 6 M तिडीकादयश्च 7 The thorny karajja tree [5] 8 The different species of the karajja tree [1 each] 9 The rohita tree [4]

गायत्री घालतनयः खदिरो दन्तधावन ॥ ४९ ॥

गायन्त त्रायने । बालास्तनया पत्राण्यस्य । 'खद स्यैयै' (भ्वा० प० से०)
किर च् (उ० १ ५१) । दन्तान् धावयति । 'खयर' [लोके] ॥४९॥^१

अरिमेदोषिट्खदिरे

अरिरिव मेद स्नेहोऽस्य^२ । विङ्गन्धि खदिर^३ । वेंचके [अरिमेदकारादि]
प्रसिद्ध ॥^४

कदर खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

क जल दृणाति । सोम इव बल्कोऽस्य^५ । श्वेतखदिर [स्य] ॥^६

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥५०॥

एरण्ड उरुवृक्षश्च रुचकश्चित्रकश्च स ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यऽम्बकाः ॥५१॥

व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य । गन्धर्वस्य हस्त इव ॥५०॥ आ ईरयति वायुम् ।
बाहुलकादण्डच् । उरु महान्त वाति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४४१) इति
साधु । राचते राचक । चिनयति । ववुन् (उ० २३२) । चञ्चति । 'चञ्चु
गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाङ्गुलयोऽयं^७ । मण्डयति । वर्धते वर्धमान ।
व्यङ्^८ मलमम्बयति । 'अवि ससने' (भ्वा० आ० स०) । 'रेंड' [लोके] ॥५१॥^९

अन्पा शमी शमीर स्यात् शमी सक्तुफला शिवा ।

शमयति रोगान् । सक्तुवत्फलमस्या । शिवकल्याण करोति । श्रीणि । 'शमी'^{१०} ।

पिण्डीतको मरुबकः श्वसन करहाटक ॥५२॥

शल्यश्च मदने

पिण्डी तनोति । मरु वाति । ववुन् (उ० २३२) निर्जलेऽपि श्वसिति ।^{११}
कर हाटयति । 'हट दोषी' (भ्वा० प० से०) ॥५२॥ 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । शल्य । मदयति । 'मदनफर' [लोके] ॥^{१२}

1 The khadira tree [4] 2 M स्नेहास्य 3 M खदिर 4 The
arimeda tree [2] 5 M बल्कोस्य 6 White khadira tree [2]
7 M पचाङ्गुलयोस्य 8 M व्यङ् 9 The Caster oil plant [11]
10 The śami tree [4] 11 M निर्जलपि 12 The mayanaphala
tree [6]

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारुद्रुक्लिमं पीतदारु च दारु च ॥५३॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रस्य पादपः । पारि प्रायः भद्रमस्य । द्रुश्चासी किलिमम् । पीतम् ॥५३॥
पूति च तत्काष्ठं च । 'देवदारु' ॥^१

अथ द्वयोः ।

पाटलि पाटलाऽमोघा काचस्थाली^२ फलेरहा ॥५४॥

कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी

पाट लाति । न मोघा । काचस्य कान्त्यर्थस्य स्थाली । फले रोहति ॥५४॥
कृष्ण वृन्तमस्या । कुवेरस्येवाश्वस्या । 'पाडर' [लोके]^३

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गु फलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामोऽस्त्यस्या ^४ । महिलाया बाह्वयोऽस्या ^५ । लतति । 'लति' सीन ।
गवि भूमौ वन्दते । गुन्द्रयति । 'गुदि क्षोदे' (?) । प्रिय गच्छति । मृग्यादि
(उ० १ ३७) । फलमस्त्यस्या । गौरादित्वा । (४ १ ४१) फली ॥५५॥
विष्वक् सेना । सर्वतोवध्नाति । गन्धवत्फलमस्या । ईषद् रम्भा । प्रीणाति
प्रियकः । दाच्छाफल (?) 'प्रियङ्गु' ॥^६

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वङ्गदुण्डुका ॥५६॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारुलो

मण्डूक इव पर्णमस्य । पत्रे उर्णास्त्य^७ । नटति । कट्वयङ्गान्यस्य । 'दुण्डु'
इति कायति ॥५६॥ सीव्याति स्योन । बाहुलवान् । स्योनमकति स्योनाकः ।
तालव्यादिरपि । शुक्लनासेव पुष्पमस्य । श्रृणोति श्रृक्ष । दीर्घं वृन्तमस्य ।

1 The devadaru (pine) tree [8] 2 K reads काच स्थाली 3 The
pītala (pādara) tree [7] 4 M श्यामोऽस्त्यस्या 5 M बाह्वयोऽस्या ।
6 The priyangu tree (said to put forth blossoms at the
touch of women) [12] 7 M उर्णास्त्य ।

कुटुम्ब वक्रोन्मवन् नटति । 'शोणू वर्णे' (भ्वा० प० से०) शोणक । इयंति
अरलु । 'अर्तरे' (उ० ४ ७९) । 'सवन' [सरिवन्] [लोके]^१

तिष्ठ्यफला त्वामलकी त्रिपु ॥५७॥

अमृता च ययस्था च

तिष्ठ्य मङ्गल्य फलमस्या । आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
वुन् (उ० २ ३२) ॥ ५७ ॥ न म्रियतेनया^२ । वयो यौवन तिष्ठत्यनया ।
'अवरा' [लोके] ॥^३

त्रिलिङ्गस्तु विभीतक ।

[ना] अक्षस्तुप कर्पफलो भूतावास कलिद्रुमः ॥५८॥

विम्यत्यस्मात् । स्तान्तात्क । अशति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
तुप्यति तुप । कर्प फलमस्य । भूतानामावास । कलेद्रुम 'बहेरा' [लोके]
॥५८॥^४

अभया त्वन्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हेमवती चेतका श्रेयसी शिवा ॥५९॥

न भयमस्या । न व्यथा यस्या । वायस्तिष्ठत्यनया । हरिरितो यस्या ।
हिमवति जाता । चेतयति । अतिप्रशस्ता श्रेयसी । 'हरड' [लोके] ॥५९॥^५

पीतद्रु सरल पूतिकाष्ठं च

पीतो द्रुवृक्ष । सरति सरल । पूते पावनस्य काष्ठम् । 'चीड'
[लोके] ॥^६

अथ हुमोत्पलः ।

कर्णिकार परिव्याधो^७

द्रुमे उत्पलवत्पुष्पमस्य । कर्णिकामिर्यति । परिविध्यति । 'वठचपा'
[लोके] ॥^८

1 the sonaka tree [12] 2 M म्रियतेनया 3 the myro-
balan tree [4] 4 the terminalia bellerica (bahera) tree [6]
5 The harada or yellow myrobalan tree [11] 6 The
sarala tree [3] 7 K. and B read परिव्याधे 8 The kaṭha-
campā tree [3]

ळकुचो लिकुचो डहुः ॥६०॥

‘लव आस्वादने’ (?) । बाहुलकादुव । पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) पसे
इत्वम् । दहति डहु । गृग्यादि (उ० १ ३७) । ‘बडहर’ [लोके] ॥६०॥^१

पणस कण्टकिफळ

पणन पण , सोऽस्यास्ति^२ । ‘पनस’ इति दन्त्योऽपि^३ । डे । ‘कटहर’
[लोके]^४

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

निचोल्यते निचुल । चुल समुच्छ्राये (चु० प० से०) । ‘हि मती’ (स्वा०
प० अ०) । हिनोति हिव—तत्—जलमस्य । ‘इज्जल’ इत्यपि पाठ । ‘ईजह’
इति ‘समुद्रफल’ इति च लोके ॥^५

काकोदुम्भरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥६१॥

काकप्रिया उदुम्बरी । फलति फल्गु । ‘फलपाटि—’ (उ० १ १८)
इति साधु । मलयवते मलयू । ‘यु जुगुप्तायाम्’ (चु० आ० से०) । बाहु-
लकादीर्घं मलात्पुनाति मलयू इत्यपि कश्चित् । जघने फलमस्या । ‘कठूमरि’
[लोके] ॥६१॥^६

अरिष्टः सर्वतोभद्रो दिङ्गुर्निर्यासमालका ।

पिचुमन्दश्च निम्बे

न रिष्टमस्मात् । सर्वतोभद्रमस्मात् । दिङ्गुसमो निर्यातोऽस्य ।^७ ‘मल
धारणो’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३१ १३३) । पिचु कुष्ठभेद
मन्दयति । ‘पिचुमन्द’ इत्यन्य । निम्बति । ‘णिवि सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘नीव’ [लोके] ॥^८

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥६२॥

पिच्छाऽस्त्यस्या^९ । न गुरुस्मात् । बलोवम् । ‘तिम्’ इत्यव्यक्त शब्द
घपति । ‘अगुलुल्या शिशपा’ इत्यन्ये । शीणि । ‘शिशव’ [लोके] ॥६२॥^{१०}

- 1 A kind of bread fruit tree [3] 2 M सोस्यास्ति 3 M
दन्त्योपि 4 The jack tree [2] 5 A kind of tree [3]
6 The opposite-leaved fig tree [4] 7 M निर्यातोऽस्य 8 The
nimba tree [6] 9 M पिच्छास्त्यस्या 10 The s'is'ama tree

कपिला भस्मगर्भा सा

कपिला वर्णेन । भस्म^१ गर्मे यस्या । द्वे ॥^२

शिरीषस्तु कपीतन ।

मण्डिलोऽपि

शू हिंसायाम्' (क्रपा० प० से०) । 'नृपृथ्वा किन्' (उ० ४.२७) इतीपन् । कपीना तनो विस्तारः । बाहुलकादीर्घः । 'मडि कल्याणे' (चु० प० से०) । 'सलिकल्पनि—' (उ० १.५४) इति इलच् । 'शिरीम' [लोके] ॥^३

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥६३॥

चम्पादेशो भवश्चाम्पेयः । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०) । चम्पयति । णुल् । हेमवर्णं पुष्पमस्य । 'चम्पा' [लोके] ॥ ६३ ॥^४

एतस्य फलिका गन्धफली स्यात्

गन्ध फल साध्यमस्या । एवम् ।^५

अथ केशरे^६ ।

वकुल

केशा सन्त्यस्य । वङ्क्ते गच्छति । बाहुलकालदुच् । 'मौलशिरी' [लोके] ॥^७

वञ्जुलोऽशोके

न शोकोऽस्मान्^८ । अशोक[स्य] द्वे ॥^९

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

करोति दोषाभावम् । 'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५.३५) । दलनं दाल । 'भावप्रत्ययान्तादिभ्यम्' (वा० ४.४.२०) । द्वे । 'अनार' [लोके] ॥६४॥^{१०}

चाम्पेय केशरो नागकेशरः काञ्चनाह्वयः ।

नागाह्वयाः केशराः सन्त्यस्य । काञ्चनस्याह्वयः । 'नागकेशर' [लोके] ॥^{११}

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

-
1. M. भस्म 2. Brown *Strychnos* tree [2] 3. The *Strychnos* tree [3].
4. The Campaka tree which bears yellow, fragrant flowers [3] 5. The bud of a Campaka tree [1] 6 Majority reads केशरे 7 The vakula tree [2] 8. M. जोशोरम् 9. The aśoka tree [2] 10 The pomegranate tree 11. The nagakesara tree [4]

जयति जया । तर्कमृच्छति । नद्या भवा । विजयन्तस्येयम् ॥ ६१ ॥^१

श्रीपर्णमग्निमन्य स्यात् कणिका गणिकारिका

जय

श्री पर्णेऽस्य^१ । अग्नि मघ्नाति । 'कण शब्दे' (म्वा० प० से०) । नवुवु
(उ० २ ३२) । गणिका समूहमिष्यति । पञ्च । 'अगधू' (?) [लोके]^३

अथ बुटज शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

बुटे शक्रे जायते । शक्नोति शक्र । वत्स इव । गिरेर्मल्लिका । 'कुरैया'
[लोके] ॥ ३६ ॥^४

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयव फले ।

कलि गच्छति । इन्द्रयव [स्य] ॥^५

कृष्णपाकफलाभिन्नसुषेणा करमर्द्धके ॥ ६७ ॥

कृष्ण पाकोऽस्य । कृष्णपाक फलमस्य । आ विजतेस्म । ओदिवी (तु० प० से०)
क । शोभना सेनाऽस्य^६ । कर भृद्गाति । 'करवद' [करोदा] [लोके] ॥ ६७ ॥^७

कालस्कन्धस्तमाल स्यात्तापिच्छोऽपि

ताम्यति तमाल । तमिविशिम्या कालम् (उ० १ ११८) । तापित द्वादयति ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । तमाल [स्य] ॥^८

अथ सिन्दुक ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

स्यन्दते सिन्दु । सिन्दु वृणोति । शोभनो रसोऽस्य^९ । इन्द्रस्य सुरस ।
निर्गुण्डति । 'गुड रसायाम्' (तु० प० से०) । पृषोदरादि (६ ३ १०९) ।
इन्द्रस्येयमिन्द्राणी । 'मेउडी' [लोके] ॥ ६८ ॥^{१०}

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीव वेणी । खरा तीक्ष्णत्वाद् । गिरति गरी । 'गरागरी इत्यप्ये पेट् ।
देवमिन्द्र ताडयति । जीमूत इव । देवदालीक्षेरपसावत्फला व्रतति (?) । 'बदाल'
लोके ॥^{११}

1 The jaya tree [5] 2 M पर्णस्य 3 The śrīparṇa tree [5]
4 The kuṣṭaja tree [4] 5 The indrayava tree [3] 6 M
सेनास्य 7 A kind of tree bearing small sour fruits [4] 8 The
tamala tree which has a very dark bark [3] 9 M रमोय
10 The sinduvāra tree [5] 11 The vandala tree [5]

श्रीहस्तिनी तु भूरण्डी

श्रिया हस्तो विद्यतेऽस्या ^१ । भूव तण्डयत्याच्छादयति । 'हृयिकन' [लोके] ॥^२

वृणशून्य तु मल्लिका ॥६९॥

भूपदी शीतभीरुश्च

वृणशूले गुल्मे साधु । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ ६९ ॥ भुवि
पदमस्या । शीताद्भीरुः । 'मालती मल्लिका वेल्लि' ॥^३

सैवास्फोता वनोद्भवा ।

आस्फोटयत्यास्फोता । पृषोदरादि (६३ १०९) । 'वनवेल्लि' ॥^४

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

शेरते शेफा , अलयो यस्य । गुण्डु वहति । नीलिका पर्णेन ॥ ७० ॥^५

सितासी श्वेतसुरसा भूतवेशी

शोभनो रसोऽस्या ^६ । भूतानि विशति । द्वे ॥^७

अथ मागधी ।

गणिकायूथिकाम्वष्टा

मगधेषु भवत । गणिकेव गणिका । यूथमस्त्यस्या । अम्बेव भातेव तिष्ठति ।
'जूही' [लोके] ॥^८

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

हेमवत्पुष्पमस्या । एवम् ॥^९

अतिमुक्त पुण्ड्रक स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतिस्त्रान्तो मुक्ताम् । पुण्ड्रघने पुण्ड्र । पुडि खण्डने (भ्वा० प० से०) ।
वसन्ते पुष्पयति । मधौ पुष्पयति । 'माधवी' [इति स्यात्] ॥^{१०}

सुमना मालती जाति

1 M विद्यतेऽस्या 2 Sunflower [2] 3 The jasmine plant [3]
4. A wild variety of the jasmine plant [3] 5 The s'ephā-
likā plant [4] 6 M रसस्या 7 White s'ephālikā [1] 8 A kind
of jasmine [4] 9 A kind of jasmine [2] 10 Madhavi or
spring Creeper with white fragrant flowers[2]

शोमन मनोऽस्याम्^१ । मा लतति । जायते जाति । किञ्जन्तान्दोष् । 'बव-
इलि' [चमेली] [लोके] ॥^२

सप्तला नम्रमालिका ॥७२॥

सप्त मनो बुद्धोन्द्रियाणि लाति । नवा स्तुत्या मालाऽस्या^३ । 'नवारी'
[लोके] ॥७२॥^४

माध्य कुन्दम्

माध्ये नवम् । माध्यम् । कृ भु० वति । 'कुन्द [स्य]' ॥^५

रक्तरुस्तु बन्धूको बन्धुजीवक ।

रक्तपुष्पकत्वाद् रक्तक । बध्नाति चित्त बन्धूक । 'उलूकादयदव' (उ०
४४१) इति साधु । बन्धुजीवानाम् । 'दुपहरिआ' [लोके] ॥^६

सहा कुमारी तरणि

सहते सहा । कुमारीव कुमारी । तरन्त्यनया । 'अतिसृ—' (उ० २१०२)
इत्यनि । 'गुलाब' लोके । 'शतपत्री त्वस्यैवभेद । 'सेवती' लोके ॥^७

अम्लानस्तु महासहा ॥७३॥

म्लाययति । 'कटसरिआ' [लोके] ॥७३॥^८

तत्र शोणे कुरबक

शोणे रक्ते तस्मिन् । कुत्सितोखोऽत्र^९ ॥ [एकम्]^{१०}

तत्र पीते कुरण्टक^{११} ।

कौ रम्यते कुरण्टक ॥^{१२}

नीला झिण्टी द्वयोर्वोणा दामो चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलपुष्पा सा । झिण्टी । 'झिम् रटति । वण्यते वाणा । 'वण सद्दे'
(भ्रा० प० से०) । दास्यते दासी । 'दमु उपक्षये' (दि० प० से०) । आनं
क्षीणो गलति ॥७४॥^{१३}

- 1 M मनोऽस्या 2 Cameli, a kind of jasmine plant [3] 3 M मालास्या 4 Navamalikā, a kind of jasmine [2] 5 Kunda, a kind of jasmine bearing white and delicate flowers [2] 6 Bandhūka, a flower plant bearing red flowers [3] 7 The aloc plant [3] 8 the amaranth plant [2] 9 M खोत्र 10 the red species of amaranth [1] 11 B reads कुरण्टक 12 The yellow species of amaranth [1] 13 The blue species of amaranth [3]

सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्

सैरे भवः । झिण्टीमात्रस्येदम् ॥^१

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन् सैरेयके ॥^२

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीता झिण्टी कुरण्टकः । तस्मिन् सैरेयके ॥७५॥^३

ओडूपुष्पं जपापुष्पम्

आ ईपदुनति, ओडूम् । उन्दी (रु० प० से०) 'स्फायि—' (उ०२.१३)
इति रक् । दस्य डः । ओडूं पुष्पस्य । जपतीति जपा 'अद्वहुल' [लोके] ॥^४

वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

वज्रमिव पुष्पं तिलस्य पुष्पम् । एकम् ।^५

प्रतीहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥७६॥

करवीरे

प्रतीपो हासो विकासः । शतं प्रास्यति । ह्याना मारकः ॥७६॥

करं वीरयति । 'कण्डइल' [लोके] ॥^६

करीरे तु क्रकरग्रन्थिलानुभौ ।

करिण ईरयति । क्रैति करोति क्रकरः ॥^७

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धतूरः कनकाह्वयः ॥७७॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्तयति । कितवा. सन्त्यस्य । 'धूर्वो हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) ।
धूर्तः । धवति धातून् धतूरः । कनकमाह्वयोऽस्य^८ ॥७७॥ मा नास्ति तुलाज्य^९ ।
मदयति । 'धतूर' [लोके] ॥^{१०}

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

मातुलस्य पुत्र इव । धतूरफल [स्य] ॥^{११}

1. Amaranth (in general) [2] 2. Red amaranth [1] 3. Yellow amaranth [2] 4. China rose [2] 5. The flower of sesamum [1] 6. The karavīra (kaṇḍayil) plant [5] 7. Karīra, a thorny plant growing in deserts [2] 8. M. कनकमाह्वयोऽस्य
9. तुलाज्य 10. The dhatūra tree [5] 11. the fruit of a dhatūra tree [1].

फलपूरं धीजपूरः रुचको मातुलुङ्गके ॥७८॥

फलैर्न पूर्यते । धीजेन पूर्यते । रोचते रुचकः । मातुलमुद्भतिः । 'जगि वजन'
(१) । शकन्धादि । 'विजउरा' [लोके] ॥७८॥^१

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्प फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीरयति । मरौ वाति । वसु (उ० २३२) । प्रस्थे सानां पुष्पयति ।
फणीव उज्ज्वको वज्रकोऽस्य । पृषोदरादि (६३१०९) । जम्ब्यते जम्बीरः ।
'मरुआ' [इति ख्यातः] ॥^२

अथ पर्णासे कठिजरकुठेरकौ ॥७९॥

पर्णान्त्यस्यति । कठिनं जारयति । कुठ प्रतिघाते (भ्वा० प० से०) कुट्टे-
रकः । कृष्णपत्रा 'ममरी' ॥७९॥^३

सितेऽर्जकोऽत्र

अर्जयति । श्वेतपत्रा 'ममरी' ॥^४

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पाठोऽस्यास्ति^५ । चित्रं बुद्धिं प्रायते । 'चीत' [चीता] [लोके] ॥^६

अर्काह्वयसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥८०॥

मन्दारश्चार्कपणै

अर्कमाह्वा यस्य । वसतीति वसु । 'शृस्व—' (उ० ११०) इत्यु ।
ततः क । आस्फोटयति । गणा बहूनि रूपाण्यस्य । विकीरयति ॥८०॥ मन्दा
आराऽस्य^७ । अर्कानि पत्राण्यस्य । मन्दार [स्व] ॥^८

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अलं भूपणे (भ्वा० प० से०) अलं वातावरणं । प्रहृष्टं तापसः ।
श्वेतमन्दार [स्व] ॥^९

- 1 Vijapūta (vijaurā) a common Citron tree [4] 2 M वजकीस्य
3 A strong fragrant plant [5] 4 The paṇṭsa tree bearing
black leaves [1] 5 The Parnasa tree with white leaves [1]
6 The Citraka tree [3] 7 M वारास्य 8 Arka, a medicinal
plant [7] 9 The arka bearing white flowers [2]

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसु ॥८१॥

शिवप्रिया मल्ली । पशुपतेरयम् । एकोष्टीलो मज्जास्त्यस्य । वाति वुक ।
'वक' इत्यन्ये । वसति वसु । 'वकहल' 'वहहोलशिरो' इति च ॥^१

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्धते वृन्दा । वृक्षमति । वृक्षे रोहति । जीवति जीवन्तो । 'रुहितन्दि-'
(उ० ३.१२७) इति शब् । 'वादा' [लोके] ॥^२

वत्सादनी छिन्नरहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥८२॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सरहने । छिन्ना रोहति । गुडति रक्षति । बाहुलकादूचद् । तन्त्रयति ।
'तत्रि कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) ॥८२॥ विगत शल्पमस्या । मधुमयानि
पर्णान्यस्या । 'गुरुचि' [लोके] ॥^३

मूर्वादेवी मधुरसा मोरटा तेजनी म्वा ॥८३॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वति । 'मूर्वी वन्धने' (म्वा० प० स०) । मूरति मोरटा । 'मुर सवेष्टने'
(तु० प० से०) । 'शकादिभ्योऽष्टवृ' (उ० ४ ८१) । तेजति तेजनी ।
म्वति ॥ ८३ ॥ मधु लाति । 'अन्येषामपि—' (६३ १३७) इति दीर्घ ।
मधुन श्रेणिरत्र । गो कर्ण इव । पीलोस्त्रिपर्णान्यस्या । 'चिह्नार' [लोके] ॥^४

पाठाऽम्बुष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥८४॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतित्तिका ।

पाठयते पाठा । विद्धो कर्णो यया । स्थापयति । अतिप्रशस्त । रसोऽ-
स्त्यस्या ^५ ॥८४॥ पापे चलति । पचादौ 'चेलद्' इति निपातित । प्राचि म्वा ।
वने तित्ता । पाठी [पाठा] [इति श्याता] ॥^६

कटु कटमराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटति कटु । 'कटे कर्पादी' (म्वा० प० मे०) । 'शृस्तु—' (उ० १ १०)
इत्यु । कट मरति । अशोक रोहयति । कटुरासौ राहिणी च ॥ ८५ ॥

1 the vuka (bakahala) tree [5] 2 A parasitical plant, a kind of pot herb [4] 3 The guduci (guruci) plant [9]

4 M मूर्वादिभ्याम् 5 The murva creeper [10] 6 M रसोस्त्यस्या

7 The paṭha plant [10]

मत्स्यानां पित्तमिव । कृष्णो भेदरहेदोऽस्याः^१ । चत्रवदङ्गमस्याः । शकुः शरघते ।
'कुटुकी' [कुटकी] [इति स्याता] ॥^२

आत्मगुप्ताऽजहान्यद्वा^३ कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥

ऋष्यप्रोक्ता शूकयिम्भिः कपिकच्छुडच मर्कटी ।

आत्मना गुप्ता । न जहाति शूकानजहा । 'जहाजडा' इति चान्ये । कण्डू
राति । प्रावृषि मवा ॥ ८६ ॥ ऋष्यमृगं प्रोक्ता । शूकयूक्ता हिम्वि । कपीना
कच्छ । मर्कटीव । केवाछ [केवाच] [लोके] ॥^४

चित्रोपचित्रा न्यम्रोधी द्रवन्ती शम्बरी घृषा ॥८७॥

प्रत्यक्श्रेणि सुतश्रेणी चण्डा^५ मूर्षिकपर्णयपि ।

चित्रं रूपमत्स्यस्या । उगता चित्रम् । न्यग् रोहति । द्रवति । रा वृणोति ।
वर्षति घृषा ॥ ८७ ॥ प्रतीची श्रेणी यस्या । सुतानां श्रेणिरस्याः । मूर्षिक-
पर्णमस्या । 'मृताकानो' [लोके] ॥^६

अपामार्गः शीखरिक्को धामागर्वमयूरकौ ॥८८॥

प्रत्यक्पर्णी कीशवर्णी किणिहीखरमञ्जरौ ।

अपमार्जन्यतेन । शिखरे प्रायेण भवति । अधममार्गं वाति धामागर्वं ।
मयूरप्रतिवृति ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्षि पर्णान्यस्या । कीशवर्णान्यस्याः । 'केशपर्णी'
इत्यन्ये । किणिनी जिहीते । खरा मञ्जरिरस्याः । 'चिचिह्ना' [चिचिडा]
[लोके] ॥^७

हज्जिज्जा ब्राह्मगी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥८९॥

अङ्गाग्वल्ली बालेयशक्यवर्चधर्षकाः ।

हज्जि रोगं हज्जी । पुषोदरादि (६.३.१०९) । ब्राह्मणी, पवित्रत्वात् ।
पद्मा तत्तुल्यत्वात् । भार्गीऽन्यस्या^८ । ब्राह्मणस्य यष्टिरिव ॥ ८९ ॥ अङ्गाग्वद-
वान्यस्या बालेयशाको गदंभयोऽयत्वात् । वर्चनि । वृज् (स्वा० उ० मे०)
यङ्लुगन्त । 'वृजु' छेदने (स्वा० बा० मे०) । धर्षव । "वर्चनेष्टी"
[लोके] ॥^९

1. M. भेदरहेदोऽस्याः 2. The kuṭaki plant [8] 3. B. reads अर-
गुनाग्राऽजहान्यद्वा 4. The markatī (Kenāca) tree [9] 5. B. reads
रग्रा 6. The Muṣikaparni (musakani) plant [10] 7. The
apamārga plant [8] 8. M. भार्गीऽन्यस्याः 9. M. वज्ज 10. The
bhargī plant [9].

मञ्जिष्ठा विकपाजिङ्गी समङ्गा कालमेपिका ॥९०॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । विकपति । 'वर्षाहायाम्' (म्वा० प० से०)
'जिमि गती' (?) । सम्यग्ज्ञान्यस्या । काले मिष्यन् दध्यते ॥२०॥ मण्डूक-
वत्पर्णमस्या । भण्डयते भण्डी । योजनगामिनी वल्ली 'मजीठ' [लोके] ॥^१

यामो यवासो दु स्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥९१॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

'यमु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । घ्न (३३ १८) । यास । यवान्
स्यति । दु स्पर्शं कण्टकित्वात् । धन्वनो यास मरुमवत्वात् । कु नाशयति ॥९१॥
रोदयति । कच्छु राति । न अन्तोऽस्या ।^२ समुद्रान्ताऽस्त्यस्या ।^३ दु वेना-
लभ्यते^४ । 'यवासा' [इति ख्यात] ॥^५

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवर्णिका । ९२॥

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धोवनिर्गुहा ।

पृश्निरल्प पर्णमस्या । पृथक्सक्त पर्णमस्या । अङ्घ्रेरारभ्य पर्णमस्या
॥९२॥ क्रोष्टुमिविन्ना दत्तेव । कल इयति । धावनि । बाहुल्कादनि । 'धाऊ-
पात' इति 'वियवनि' [पिठिवनि] इति च ॥^६

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका । ९३॥

प्रणोदनी^७ कुली क्षुद्रा दु स्पर्शा राष्ट्रिरेत्यपि ।

निदिह्यते । 'दिह उपचये' (अ उ० अ०) । कृ (३२ १०२) । स्पृगति
स्पृशी । व्याजिघ्रति । 'बृह वृद्धौ' (म्वा० प० अ०) । बृहती । कण्टकानियति ।
'नृ गती' (जु० प० अ०) ॥ ९३ ॥ प्रणोदयति । 'प्रतोदनी' इति पाठान्तरम् ।
कालति । 'कुल सस्त्यान' (म्वा० प० से०) । 'कुणी' इति पाठान्तरम् ।
क्षुण्ति क्षुद्रा । 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । राष्ट्रमस्त्यस्या ।
'मटकटैआ' [लोके] ॥^८

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥

रञ्जनी श्रौफली तुत्या द्रोणी दोला च नीलिनी ।

1 The manjistha (madder) creeper [8] 2 M अनोस्या 3 M.
समुद्रान्तोऽस्त्यस्या 4 M दुग्नेरारभ्यते 5 The yavasa grass or
Creeper [10] 6 The simhapucchi (pithvana) plant [9]
7 K and B read प्रतोदनी 8 The kantakarika (bhaṭakaṭāya)
plant [10]

नीलो वर्णैः । एव काला । क्लीतकम् । क्रयोऽस्त्यस्या ।^१ ग्रामे भवा । मधुराणि
पर्णान्यस्या ॥ ९४ ॥ रञ्जयति रञ्जनी । श्रीयतमलमस्या । 'तुल्य भावरणे' ।
तुल्यत । 'तुल्य' इति पाठान्तरम् । द्रवति द्रोणी । 'बहिष्त्रि—' (उ० ४५१)
इति ति । 'तूणी' इत्यन्ये । मेलयति मेला । 'दोली' इत्यन्ये । नीलो पर्णो-
स्त्यस्या ^२ । 'नील' [इति स्यात्] ॥^३

अप्रसृज सोमराजी सुर्वाल्ल सोमवल्लिका ॥९५॥

कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवल्लोरशामनाज्जात । सोम इव राज्यस्य । शोमना वल्ल्यस्या ।
सोमस्य वल्लि ॥९५॥ काल मिपति । 'मिप स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
वात सङ्कोचयति वाकुची । पृषोदरादि (६३ १०९) । पूति गन्ध फलेष्वस्या ।
'वाकुची' [लोके] ॥^४

कृष्णोपकृत्या वैदेही माभाधी चपला कण्ठा ॥९६॥

उपणा पिप्पली शौण्डी काला

कृष्णा वर्णैः । उपगता कुल्याम् । विदेहेषु भवा । मगधेषु भवा । चपति ।
'चप सान्वने' (भ्वा० प० से०) । कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)
॥९६॥ 'ऊर' राजायाम् (भ्वा० प० से०) ऊपणम् । पिपतिं पिप्पली । शुण्डाया
मद्यपानगृहे भवा । कोलति । 'पोपरि' [लोके] ॥^५

अथ करिपिप्पली ।

कपिचल्लो कोलवल्ली श्रेयसीरमिर पुमान् ॥९७॥

करिपिप्पली गृह्णताम् । कपिरिव वल्ली । कोल इव वल्ली । वस्ती वसिर ।
'शजपोपरि' [लोके] ॥९७॥^६

चव्य तु चयिका

चव्ये चव्यम् । 'चाव' [इति स्यात्] ॥^७

फाकचिष्टीगुञ्जे तु कृष्णला ।

काववर्णा चिञ्वा । गोरादि (४१ ४१) । गुञ्जति गुञ्जा । कृष्ण वर्ण
लाति । 'कृष्ण' [लोके] ॥^८

1 M अश्वत्थस्य 2 M नीलो पर्णोस्त्यस्या 3 The nili or indigo plant [11] 4 The vakuci (vakuci) plant [10] 5 M अप
6 Pippali or long pepper [10] 7 B reads शिर 8 Gajapi-
ppali [5] 9 Cavya (Cabha) [2] 10 The guñja shrub
bearing a red black berry [3]

पलकपा त्वक्षुगन्धा श्वदण्डा स्वादुकण्टक । ९८॥
गोरुण्टको गोकुरको वनशृगार इत्यपि ।

पल मास कपति । इक्षोरिव गन्धोऽस्या ^१ । शना दष्टेव । सज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धि । स्वादु कण्टकोऽस्य ॥९८॥ गो पृथिव्या कण्टक । गा क्षुरति ।
'गुम्बुल' [गोकुरु] [लोके] ॥^२

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारणा ॥९९॥

शृङ्गी महौषधं च

विशति विश्वा । वेवेष्टि । प्रतीप विषमस्या । अरणो वर्णेन ॥९९॥
शृ हिनायाम्' (क्र्या० प० से०) । महदौषधम् । 'अतीस [लोके] ॥^३

अथ क्षीरावीदुग्धिके^४ समे ।

क्षीरमवति । दुग्धमस्त्यस्या । 'दूधी' [लोके] ॥^५

शतमूली बहुसुताऽभीरुनिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्नी नारायण्यः शतावरी ।

अहेरु

न भीरु । इन्दीवरमस्त्यस्या । वृणाति वरी ॥१००॥ ऋष्यं प्रोक्ता ।
अभीरुणि पत्न्याम्यस्या । नारायणाज्जाता । शतेनावृणोति । न हिनोति ।
'शतावरि' [इति ख्याता] ॥^६

अथ पीतद्रु कालीयकहरिद्रवः ॥१०१॥

दार्वी पचपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

कलेर्यम् । हरि पीतो द्रुस्य । दारु । हरिद्रकदेशो दार्वी । गौरादि
(४१४१) ॥१०१॥ अतिशयेन पचति पचपचा । पिपतिं पालयति । पर-
चासो जनयति पजनी । 'दारुहरदो' [लोके] ॥^७

वचोप्रगन्धा पङ्मन्या गालोमी शतपर्णिका ॥१०२॥

वक्ति वचा । शत पर्वाण्यस्या । 'वच' [लोके] ॥१०२॥^८

1 M ग-पोर्य 2 The gokṣuraka (gokharu) plant [7] 3
Ativisa (atisa), a poisonous yet highly medicinal plant [8]
4 B and K read क्षीरावी and दुग्धिका separately 5 Dugdhika,
a kind of grass [2] 6 Satāvari, a medicinal plant [9]
7 The dīruharidrī plant [7] 8 The vaca plant [5]

शुल्का हंसघती

हिमवति भवा । 'श्वेतवच' [इति] ॥^१

नैद्यमानुसिंहौ तु वाशिरा ।

वृषोऽटरूप सिंहास्यो वासका वाजिदन्तक ॥१०२॥

हिनस्ति सिंही । वास्यते । 'वासू' शब्दे (दि० आ० से०) । 'वासिका' इत्यन्ये ॥१०३॥ वर्णति मधुः । 'वृषु' सेचने । अटाद् गच्छतो ह्यति । सिंहास्यस्तनुत्यमुख । एव वाजिदन्त । अङ्गुस् [लोके] ॥१०३॥^२

आस्क्रेता^३ गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ।

गिरिर्बाल्मूपिका, तत्त्वर्णतुल्यपत्र । अ पराजिता ॥^४

इलुगन्धा तु काण्डेक्षुकाकिलाश्रेक्षुरल्लुरा ॥१०४॥

काण्डेनेक्षु । कोकिलम्याक्षीव । इक्षुमिश्रगन्धं राति । 'तालमखाना' [लोके] ॥१०४॥^५

शालेय स्याच्छीतशिशिरश्छत्र मधुरिका मिसि ।

मिश्रेयाऽपि

शालाया भव । शीतोऽसौ^६ शिव । छत्रमस्त्यस्ति । मधुरोऽस्त्यस्या ।^७ मपति मिसि । 'मिसी' । इत्यन्ये । मिश्रमोयेतः । 'शीक' [लोके] ॥^८

अथ मीढुण्डा वज्रद्रु स्नुक्स्नुही गुह्या ॥१०५॥

समन्तदुग्धा

'मी' इति हुण्डने । 'ण्ड' उद्विगरेण (दि० प० मे०) ॥ १०५ ॥ समन्तादुद्गमस्या । 'मेहुण्ड' [लोके] ॥^९

अथो वेस्लममोषा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च वृमिज्जश्च विहङ्ग पुनर्पुमकम् ॥ १०६ ॥

'वेल्' चल्ने (भा० प० मे०) । 'तट' आपाने (चु० प० मे०) । 'मानमिवर्णमि—' (चु० ४ १०७) इति तण्डुल । विट् अङ्गप्रत्यय । 'वाउ-मिरण' [वायविडय] [लोके] ॥ १०६ ॥^{१०}

1 White vaca [2] 2 Ajantha (adusa), a very useful medicinal plant 3 B reads अस्त्राय 4 The aparajita plant [4] 5 The kokilaksha (talamakhana) plant [5] 6 M मी 7 M मधुरा 8 Sweet cummin [6] 9 The shunda or milk-hedge plant [6] 10 The vidana plant [6]

बला वाट्यालकः

वाटीमलति । 'वरिआरा' [लोके] ॥^१

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेवारोति । ['सनई' लोके] ॥^२

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

मृद्वी कोमला । गोस्तनी तत्तुल्यत्वात् । द्राक्ष्यते शब्दाने । 'दाप' [दाख]
[लोके] ॥ १०७ ॥^३

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रेचनी^४

मर्वैरनुभूयते । त्रयः पुटा अस्याः । त्रीनवयवान् वृणोति । त्रीन् दोषान्
भण्डते । रेचयति । सप्त । 'तिघार' [लोके] ॥^५

श्यामापालिन्दौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

कालामसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

पालयति पालिन्दौ । सुष्ठु सेनया पाति ॥ १०८ ॥ ममूरवदद्विदलमस्याः ।
काल मिपति । 'श्यामतिधारा' [इति ख्याता] ॥^६

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मध्विव । यष्टी मध्विव । 'जेठीमधु' [लोके] ॥ १०९ ॥^७

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्टी च यासिता ।

विदारयति । क्रोशति क्रोष्टी । 'बिलाईकंद' [लोके] ॥^८

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्या असिता । क्षीरती विदारी । ऋक्षवदगन्धोऽस्याः^९ । त्रीणि ॥ ११० ॥^{१०}

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः^{११} । शरदि भवा^{१२} । 'जलपीपरि' 'पनिसगा'
[लोके] ॥^{१३}

-
1. The bala (variara) plant [2] 2. A kind of flax [2]
3. The drakṣa or grape plant [5] 4. B. and K. read रोचनी
5. The śuklatridhara plant [7] 6. The śyamatridhara
plant [7] 7. The medicinal plant, called jethimadhu [4]
8. The vidari plant 9. M. ऋक्षवदगन्धो स्याः 10. The kṣiravidari
plant [3] 11. M. लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः 12. M. मावा 13. Jalapi-
pali [4].

खराश्वो कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः^१ ॥ १११ ॥

खर अश्वोऽस्या^१ । केन जलेनारोति । दीपे साधु । 'मीनातेकर' (उ० १. ६७) । मयूर । लोचो दशनीयो मस्तकोऽस्य^२ । 'अजमोदा' [लोके] ॥ १११ ॥^३

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपायति । शारिरत्यस्या । उत्पलसदृशपत्रा । 'साड' [लोके] ॥^४

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

युज्यते योग्यम् । ऋणोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ॥^५

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

इमे चत्वारो वृद्धशाख्यौषधेरपि नामानि ॥ ११२ ॥^६

वदली वारणवुसा मोचा रम्भाशुमत्फला ।^७

काष्ठीला^८

वेन वायुना दल्यते । मुञ्चति मोचा । रमते रम्भा । 'रभेरप्यल्लटो' (उ० १. ६३) इति नुम् । ईषदन्टीलमस्या । 'केरा' [लोके] ॥^९

सुद्गर्पणी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

काकाना मुद्ग राति । 'मुग्वनि' 'वनमूगी' इति च ॥ ११३ ॥^{१०}

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ।

वार्तमयोग्यमकति । हिङ्गु लाति । नश्यते भण्टाकी । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४. १५) इति साधु । पञ्च । 'वनमाटा' । [इति] ॥^{११}

नाकुली सुरसा रास्ता सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी मुवहा च सा ।

नकुलानामिय प्रिया । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । 'रास्तासास्ता-' (उ० ३. १५) इति साधु ॥ ११४ ॥ छत्रमकति । नक्ष । 'रास्ता' भेद ।^{१२}

1 M अश्वोऽस्या 2 M मस्तकात् 3 The ajamoda plant [5]

4 The g'anva plant bearing lotus like leaves [5]

5 Rddhi, a medicinal plant [4] 6 The vṛddhi plant [5]

7 B and K read this line as follows वदने वारणवुसारम्भा मोचाशुमत्फला । 8 B reads वाळिण्या 9 The plantain tree [6]

10 Kakamudga [3] 11 The brinjā plant growing in deserts [5] 12 The rasna plant [9]

विदारिगन्धांशुमती शालपर्णी^१ स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदार्या इव गन्धोऽस्याः^२ । शालस्येव पर्णान्यस्याः । 'शखिनि' (सखिन)
[लोके] ॥ ११५ ॥^३

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी वदरेति च ।

तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । 'वृजः पास.' (उ० १. ४५) । कर्पासी ।
वदति वदरा । 'कपास' [लोके] ॥^४

भारद्वाजी तु सा वन्या

मरद्वाजस्येयम् । 'वनकपास' [लोके] ॥^५

ऋङ्गी तु ऋपभोवृषः ॥ ११६ ॥

ऋपति । 'ऋपीगतौ' [तु० ५० से०] । 'ऋपिवृषिम्या किन्' (उ० ३.
१२३) इत्यामच् । 'ककरासीगी' [लोके] ॥ ११६ ॥^६

गाङ्गेरुकी नागबला क्षपा ह्रस्वगवेधुक् ।

गाङ्गं जलमीरयति । मृगय्यादि. (उ० १. ३७) क्षपति हिंसार्थः । गवि
भूमावेधते गवेधुका । ह्रस्वा चासौ सा च । 'गुडशकरी' [लोके] ॥^७

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामार्जति^८ धामार्गवः । घोषति । कर्को [टकी] घटपत्र—(१) 'खेखसा'
[लोके] ॥^९

महाजाली स पीतकाः ॥ ११७ ॥

जालं वितानः । पीतपुष्प—'खेखसा' ॥ ११७ ॥^{१०}

ज्योत्स्नी^{११} पटोलिका जाली

ज्योत्स्नाऽस्त्यस्या.^{१२} । पटति विस्तीर्यते । 'कपिगडि—' (उ० १. ६६)
इत्योलच् । जालं विस्तारोऽस्या अस्ति । 'चिचिडा' [लोके] ॥^{१३}

-
1. B. reads शालपर्णी 2. M. गन्धोऽस्या 3. Śalaparṇī [5] 4. The cotton plant [4] 5. The vanakapāsa plant [1] 6. Ṛsabha (medicinal plant) [3] 7. The nagabalā (gūḍaśakari) plant [4] 8. M. धाम अर्जति 9. A kind of vegetable [2] 10. A kind of vegetable. [2] 11. Majority reads ज्योत्स्नी 12. M. ज्योत्स्नास्त्यस्या 13. A kind of vegetable.

नादेयी भूमिजम्बुका ।

भूजम्बूर्भूलग्नपत्रा जम्बु. ॥^१

स्याल्लङ्घनिक्यग्निशिखा

लङ्घनवत्त्वनति । अग्निरिव शिखाऽस्ति^२ । द्वे । 'करिआरी' [लोके] ॥^३

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकस्थेवाङ्गमस्या । 'कौआठोरी' [लोके] ॥११८॥^४

गोधापदी तु सुवहा

गोधावत्पादो मूलमस्या । 'हंसपदो' 'लज्जालू' [इति च लोके] ॥^५

मुसली तालमूलिका ।

भेरी मूलमध्ये व्रतति । मुस्यति खण्डयति मुसली । वृषादिः (उ० १.१०६) ।
तालस्येव मूलमस्या । 'मूसरि' [लोके] ॥^६

अजशृङ्गी विपाणी स्यान्

अजशृङ्गमिव । विपाणमस्त्यस्या । 'मेढारौणी' [लोके] ॥^७

गोजिह्वादार्विके समे ॥११९॥

गोजिह्वेव । 'गोमी' [इति ह्याता] ॥११९॥^८

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागधल्ल्यपि

ताम्यति । तान् वुली च सा । 'वुल् निमज्जते' (चु० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६.१.१०९) ॥ 'पान' [लोके] ॥^९

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुना कीर्त्तनी कपिला भरुमगन्धिनी ॥१२०॥

द्विर्जिता । हरति । रेणुरस्या अस्ति । वृन्तिषु भवा । 'रेनुक' [इति ह्याता]
॥ १२० ॥^{१०}

एनावालुकर्मलेयं मुगन्धि हरिषालुकम् ।

वालुकं च

-
1. Bhāmijambukā [2] (Ct. Amarakoṣa 2. 4.38) 2. M.
शिखास्ति 3. The safflower plant [2] 4. A kind of flower [2]
5. A sensitive plant [2] 6. Curculigo Orchioidea [2]
7. The ajasṭrupa plant [2] 8. Cauliflower; Cabbage [2]
9. The betel plant [3] 10. Reṇukā a plant [6].

‘एलयति । ‘इल प्रेरणे’ (चु० प० से०) । तच्च तद्दालुकं च । ‘ह्रस्वः’
[एलबालुकम्] इति स्वामी । इलाया भवम् । ‘एलबालुक’ [लोके] ॥^१

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥

पालयति पालम्, तमङ्कयते । ‘अङ्क पदे—’ (चु० उ० से०) । ‘अचो
यत्’ (३.१.९७) । पालङ्क्या ‘पालिन्दी’ इति वैयाः । मुखी कुन्द इव । कुं
भूमि द्यति । ‘आतः—’ (३.२.३) क. । ‘कुन्दुः’ इति पाठान्तरम् । ‘कोन्दरु’
‘पालकशाक’ [इति च लोके] । ‘मल्लकीनिर्यास. सुगन्धिद्रव्यं कुन्दकुन्दुरु’
इत्यन्ये ॥१२१॥^२

वालं ह्रीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

ह्योयुक्तं वेरमस्य । वर्हिषि तिष्ठति । उदीचिभवम् । केशाम्बुनोनाम यस्य ।
‘सुगन्धवाला’ [लोके] ॥^३

कालानुसार्यष्टद्राश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥१२२॥

शैलेयम्

कालेनानुस्रियते । वृद्धमिव । अश्मनः पुष्पमिव । शीतं च तच्छिवम्^४ ॥१२२॥
शिलाया भवम् । ‘छरीला’ [लोके] ॥^५

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

दितेरियम् । गन्धस्य कुटीव । मुरति । ‘मुर वेष्टने’ (तु० प० से०) ।
‘एकाङ्गो’ [इति व्याता] ॥^६

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिनीति च ।

गजभक्ष्ये । सुष्ठु रन्धते सुरभिः ॥१२३॥ महदीरणमस्या । कुन्दुरुखिव ।
सत्पु लवयते । ‘सालइ’ [इति] सज्जिभेद ॥^७

अग्निज्वालासुभिक्षे तु घातकी धातृपुष्पिका ॥१२४॥

अग्नेर्ज्वालैव रत्तपुष्पत्वात् । सुष्ठु मिसते । धातुं करोति । प्यन्त. । धातृ-

1. Elabaluk, a granular substance used for perfume [5]

2. Palaka, a kind of green vegetable [4] 3. Hribera, a

kind of perfume [1] 4. M. तत् शिवं 5. Silajita or benzoin

[5] 6. Mura, a kind of perfume [5] 7. The sallaki

tree [8]

पुष्पमस्या । 'धातुरक्ता धातुकी अतएव धातुपुष्पी' इति स्वामी । 'धवई' [लोके] ॥१२४॥^१

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्यहुला

पृथुरिव पृथ्वीका । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । एलयति । निश्चिता कुटिरस्य । 'इलायची' [लोके] ॥^२

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा व्रुटि ॥१२५॥

उपकुञ्चति । 'तुच्छा' इति स्वामी । कुरति शब्दायते । त्रय पुटा यस्या । व्रुटयति । 'छोटी इला [य] ची' [लोके] ॥१२५॥^३

व्याधि कुष्ठं पारिभव्य वाप्यं^४ पाकलमुत्पलम् ।

विगत आधिरत्नेन । कुष्यति कुष्ठम् । परिमवे साधु । अदन्तात्स्वाद्यैः^५ (५४३८) । 'पारिमाव्यम्' इत्यन्ये । वाप्या भवम् । वाप्यम् । पाक लाति । 'पल गती' (भ्वा० प० से०) । 'कूट' [लोके] ॥^६

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खं हव । वेशा सन्त्यस्या । 'कवडोना' (?) [लोके]^७

अथ त्रितुन्नक ॥१२६॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

त्रितुयते स्म ॥१२६॥ झट सघातोऽस्त्यस्या^८ । अमला निर्मला । अज्झटा-
श्चयकारिसघाता । 'आन्' आस्वयै । ताडयति ताली । ताम्यति तामलकी ।
'भूम्यामलकी' [इति ख्याता] ॥^९

प्रपौण्डरीक पुण्डर्यम्

प्रष्टुष्ट पौण्डरीकम् । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । पुण्डस्यायं प्रपा-
नम् । 'पडेरिवा' [लोके] ॥^{१०}

अथ तुन्नकयेरव ॥१२७॥

कुणि कच्छ कान्तलको नन्दिपुश

1 The dhava tree [5] 2 Cardamem [5] 3 Small Carda-
mom [5] 4 B reads व्याप्यम् 5 M अदन्तात्स्वाद्यैः 6 Kūṭa, a
medicinal substance [5] 7 The corapuppi Creeper [3]
8 M सघातोऽस्त्यस्या 9 Bhumyāmalakī (small myrobalan)
[6] 10 The puṇḍarya tree [2]

तुद्यते स्म । कुत्सित वेर देहमस्य । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । कुणति
कुणि । 'तुणि' इत्यपि पाठ । कच्यते कच्छ । कान्तो लक्यते नन्था वृक्ष ।
'तुणी' [इति ख्यात] ॥^१

अथ राक्षसी ।

चण्डा घनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासका ॥ १२८ ॥

रक्षस इयम् । चण्डते चण्डा । क्षिणोति क्षेमम् । 'क्षि हिंसायाम्' (स्वा० प०
से०) । दुष्टानि पत्राण्यस्य । 'दुष्पत्र' इति स्वामी । 'मटिजर' इति नेपाले ख्यात
सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२८ ॥^२

व्याघ्रायुध व्याघ्रनख करजं चक्रकारकम् ।

व्याघ्रस्यायुधमिव । 'व्याढायुधमपि' [क्वचित्पाठ] । चक्रस्य कारकम् ।
'नखनखी' [इति] सुगन्धिद्रव्य [स्य] ॥ १२८ ॥^३

सुपिरा विद्रमलता कपोताङ्घ्रिर्नटीनली ॥ १२९ ॥

सुपिरस्यास्ति । नटयति नटी । पञ्च । 'नलुका' इति 'यावारी' इति च
उत्तरापये प्रसिद्ध सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२९ ॥^४

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

धम्यते धमनि । अञ्जनमिव केशा अस्या । हन्तीति हनु । हृद्वे विलसति ॥^५

शुक्ति शङ्ख खुर कोलदल नखम्

शोचति शुक्ति । न खनति नखम् । नखी समुद्रककंटस्य नख । 'चत्वारि
चत्वारि नामानि' इत्यन्ये । 'हनु' इत्यादि नखस्यैव नाम वैद्यके प्रसिद्धम् ।
यद्वृहन्नखस्तस्य तु नखीहनुरित्यादि नाम । अञ्जनकेश्यन्त चसप्त नालिकाया
नामानोति प्रसिद्धमेव । व्याघ्रनख समुद्रककंटस्य वृहन्नखो दृष्टस्तस्यैव नखी ॥^६

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्तना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रे ।

आढोक्ते आढकी ॥ १३० ॥ कक्षे भवा । तुवरोऽस्त्यस्या १^७ । मृत्मालयति ।
पद् । अरहरि' [अरहर] [लोके] ॥^८

1 The tuni tree [6] 2 A kind of perfume known as bhativura in Nepal [5] 3 Vyāṣghranakha, a kind of perfume [4] 4 Nali, a kind of perfume called yāviri in northern region [5] 5 Hattavilāsini, a sort of perfume [4] 6 Nakha, a kind of perfume [5] 7 M तुवरोऽस्त्यस्या 8 A kind of pulse [6]

कुटन्नट दशपुर वानेय परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तो मुस्तकानि च ।

कुटन्नटयवि । दशपुरे भवम् । वने जात वानेयम् । नन्द्यादि (४३९७) ।
परितः पेलव मृदु ॥ १३१ ॥ प्लवते । गा जल पिपति । गा जल तदयति । 'केवटी'
'मोथा' [इति च लोके] ॥^१

ग्रन्थिपर्णेः शुक्र वर्हपण्य स्थौणियकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थो पर्णान्यस्य । शोचति शुक् । वर्हं प्रशस्तम् । पुष्प्यति पुष्पम् । स्पृणाय
अपत्यम् । कुङ्कुरोऽस्यास्ति^२ । 'गविवन' इति लोके ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः शुक्रादिः ।
लोके 'शुनेर' इति ॥ १३२ ॥^३

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघु ।

समुद्रान्ता वधू काटिधर्पा लङ्घोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुता माला । पिशुना गन्धमूचनान् । स्पृशति स्पृक्का । बाहुलकात्क^४ ।
वहते वधू । कोटिमिरध्वंशंति । लङ्घायामुप्यते । 'डुक्' [वीजसन्ताने] (म्वा०
उ० अ०) । क्वन् (उ० २३२) । 'लकोई' इति 'कपुरी' इति च मुगन्वि-
शाक [स्य] ॥ १३३ ॥^५

तपस्विनी जटा मासी जटिला लामशा मिसी ।

जटास्त्यस्या ।^६ सा च मासी च । 'मनेर्दोषश्च' (उ० ३६४) इति स ।
मिपति मिसी । 'जटामासी' [इति ख्याता] ॥^७

त्वक्पत्रमुत्कट मृद्ग त्वच चोष वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वक्पत्रवत्त्वत्त्वान् । पत्रावृत्तिपत्रम् । 'सप्रोदश्च मट्' (५२३९) ।
उत्कटम् । 'भृत्र किनुद् च' (उ० १२५) इति गन् । अर्श आद्यच्चि (५२१२७)
त्वचम् । चोष प्रशस्तः वत्त्वलमस्यास्ति । 'लज' [लोके] ॥ १३४ ॥^८

कर्चूर्गको द्राग्रिडक कात्पको वेधनुल्यक ।

इति त्वग्दोष^९ कर्चूर । कर्चूरादयश्च (उ० ४९०) इति साधु ।
द्राग्रिडरो जातः । कल्प विधो मयः । 'कर्चूर' [इति ख्यातः] ॥^{१०}

1 Motha, a kind of grass [9] 2 B reads ग्रन्थिपर्णम् 3 M
कुङ्कुरोऽस्यास्ति 4 The granthiparna tree [5] 5 The sprkk
(lakor) plant [10] 6 M जटास्त्यस्या 7 The jatamsi
plant [6] 8 Tvakpatra or taja [5] 9 M त्वग्दोष 10 Karcu
rka (kacura), a fragrant plant [4]

ओपधो जातिमात्रे स्युः

जातिमात्रविवक्षायामोपधिः ॥

अजातौ सर्वमौपधम् ॥ १३५ ॥

द्रव्यमात्रविवक्षायां चूर्णगुटिकादि औपधम् ॥ १३६ ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

पत्रपुष्पादिः शाकः ॥^१

तण्डुलीयोऽल्पमारिपः ।

तण्डुलाय हितः । अल्पश्चासौ मारिपः । 'ध्वराई' लोके ॥^२

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पापि ॥१३६॥

विगतं शल्यमस्याः । शक्रः, 'अर्जुनवृक्षः । तस्य पुष्पमिव । पञ्च ।

'करिबारी' [लोके] । एवं मुक्तापीयं शाकत्वात्पुनरुपात्ता ॥^३

स्यादक्षगन्धा छगलाण्ड्यावेगी^४ वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

छगलस्येवाण्ड्यान्वस्योन्यस्याः । आवेगोऽस्त्यस्याः^५ जुङ्गति । 'जुगि वनने'

(म्वा० प० से०) । 'विघार' [लोके] ॥^६

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥१३७॥

ब्रह्मण इयम् । वयसि तिष्ठत्यनया । 'ब्राह्मी' [इति ख्याता] ॥१३७॥^७

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पटुनि पर्णान्यस्याः । स्वर्णवत् क्षीरमस्याः । 'चोप' [लोके] ॥^८

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥१३८॥

कम्बोजदेशे भवा । 'मापवनि' 'बन उर्दी' इति च ॥१३८॥^९

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

1. Any edible leaf, fruit or root used as vegetable [1]
2. Janduliya (caurāi), a kind of green vegetable [2]
3. Indrapuṣpī (kariyaṇī), a kind of herb [4]
4. B. reads द्रव्यमात्रविवक्षायां
5. M. आवेगी^५स्या
6. The vṛddhadāraka (vidhāra) herb [5]
7. Brahmi, a sort of medicinal plant [5]
8. Svarṇakṣīni (makoya), a medicinal plant
9. Māsaparnī, a kind of bean's plant [5].

तुण्डिकान् ईरयति । विम्बी कायति । 'कुन्दुरु' [लोके] ॥^१

वर्वरा कपरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

वृजो वरच् । वर्वरा । कस्य शिरसो वरी । तुज्जति । 'तुजि हिसायाम्'
(म्वा० प० से०) । न्यङ्क्वादि (७ ३ ५३) । 'ममरी' [लोके] ॥^२

एलापर्णी तु मुवहा रास्ता युक्तरसा च सा ।

एलाया इव पर्णान्यस्या । युक्तो रसो यस्या । 'रासन' [लोके]^३

चाङ्गे री चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्बुलौणिका ॥१४०॥

चाङ्ग दक्षमीरयति । चुक्रम्य [ति] चुक्र । 'चुक्क व्ययने' (चु० प० से०) ।
अम्बला च लूनयति च । 'अचिलोना' [इति ख्याता] ॥१४०॥^४

सहस्रवेधी चुकोऽम्बुवेतसदशतवेध्यपि ।

सहस्र विध्यति । अम्बुश्चासौ वेतसश्च । 'अमिलवेत' [अमलवेत] [लोके] ॥^५

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥१४१॥

नमस्करणशीला । गण्डेषु ग्रन्थिषु काली । खदति खदिरा । 'लज्जालू'
'लज्जालू' [इति च] लोके ॥१४१॥^६

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूत्रा ।^७

जीवति । 'जीवद्' शाक । 'डोडो' गुज्जरदेशे ॥^८

कूर्चशीर्षो मधुरक शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवका ॥१४२॥

कूर्च क्षम्यु । तद्वच्छीर्षमस्य । जीवकोऽष्टवर्गान्तर्गतं ॥१४२॥^९

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिक

किरातदेशे जातस्तिक । त्रीणि । 'चिराइता' [लोके] ॥^{१०}

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥१४३॥

सात सुख लाति । सातला रक्तशिरसीदृण्ड ॥१४३॥^{११}

1 A kind of vegetable [4] 2 Mamari, a kind of vegetable [5] 3 The plant, elsparan or mimosa octondra [4] 4 The ambastha (acilona) plant [5] 5 The amalaveto plant [4] 6 The namaskari (bajaru) plant [4] 7 B reads मधु, ख as two separate names 8 The jiva plant known as dodi in Gujrat 9 The jivaka plant [5] 10 The bhūnumba (cira-yata) plant [3] 11 The saptala or red milk hedge tree [5]

वायसोली स्यादुरसा वयस्था

वायसवल्लीयते वायसोली । 'काकोली' [इति स्याता] ॥^१

अथ मुकूलक ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्यपि ॥१४४॥

मङ्कते मकूल । 'मकि मण्डने' (म्वा० आ० से०) । नियत कुम्भ ।
दाम्यति दन्ती । 'दला (न्ता)' [लोके] ॥१४४॥^२

अजमोदा तूष्पगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अज मोदयति । द्वे अजमोदायवानी भेद । ब्रह्मणा दृश्यते । 'दमी ग्रन्थे'
(तु० प० से०) । दुष्टो यव । 'यवा' इति ॥^३

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥

पौष्करे मूले [इत्यन्वय] पुष्पाति । पुष्प करव (उ० ४४) । कश्मीरेषु
भवम् । 'पुष्करमूल [स्य]' श्रीणि ॥१४५॥^४

अन्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अतिचरति । पद्यते पद्मम् । चारयति । 'क्षकादिभ्योऽट्' (उ० ४८१) ।
'मुलाव' लोके । पञ्च पद्मचारिण्या ॥^५

काम्पित्य कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥१४६॥

कम्पिलाया भव । पञ्च 'कबीला' लोके ॥१४६॥^६

प्रपुत्रराडस्त्वेडगजोदद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माद उरणाख्यश्च

पुमास नाटयति । एडो मेप एव गजोऽस्य^७ । चक्र दद्रु मृदनाति ।
पद्ममटति । उरणो मेप , तस्याख्याऽस्य^८ । 'चक्रवड' [लोके] ॥^९

पलाण्डुस्तु सुकन्दक ॥ १४७ ॥

पलस्याण्डमिव पलाण्डु । 'पिआजु (ज)' [लोके] ॥ १४७ ॥^{१०}

1 The kakoli plant [3] 2 Darti, a medicinal plant [5]

3 Ajamoda (ajavama), a very useful medicinal plant [4]

4 Puṣkaramula [3] 5 The padmacarini or rose plant [5]

6 The kampilya (kabilī) tree [5] 7 M गजोस्य 8 M

तस्याख्यास्य 9 The Cakramardaka (Cakavada) tree [6]

10 Onion [2]

लतार्कदुर्भी तत्र हरिते

लतासु अर्क इव । दुष्टो द्रुम । हरितपलाण्डु ॥^१

अथ महौषधम् ।

लघुन गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरमोनका ॥ १४८ ॥

लशति च्छिनत्ति रोगान् । गृञ्ज्यते गृञ्जना । 'गृजिराब्दे' (म्वा० प० स०) ।
न रिष्टमस्मात् । महत्कन्दमस्य । रसनोन । 'लहमुन' [लोके] ॥ १४८ ॥^२

पुनर्नवा तु शोथहन्त्री

पुनरग्नौक्ष्ण नवा । द्वे । 'गदहपुनी' [लोके] ॥^३

वितुन्न सुनिपण्णकम् ।

विगत तुन्न व्यथनमस्मात् । सुष्ठु निपण्णमस्मात् । द्वे । 'विसस्रपरिखा'
[लोके] ॥^४

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

आवात करोति । शणपर्णी ॥ १४९ ॥^५

पारावताङ्घ्रि कटभी पण्या उयोतिष्मती लता ।

कटवद्भाति । गौरादि (४ १ ४१) । पण्यते पण्या । पञ्च । 'वकुर्दान'
[लोके] ॥^६

वार्षिक त्रायमाणः स्या त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वर्षासु भवम् । त्रायते । बलेनभद्रा । 'त्रायमान' [लोके] ॥ १५० ॥^७

विष्वक्सेनप्रियागृष्टिर्वाराही वदरेति च ।

गृस्यते गृष्टि । पृषादरादि (६ ३ १०९) । 'गॅटि (fिड)' [लोके] ॥^८

मार्कचो भृङ्गराजः स्यात्

मचति मार्कच । भृङ्ग इव राजते । 'मगरंखा' [लोके] ॥^९

काकमाची तु धायसी ॥ १५१ ॥

काकान् मचते । 'मचि पारणे' । 'वेदंखा' [लोके] ॥ १५१ ॥^{१०}

शतपुष्पासितच्छत्रातिष्ठत्रामधुरा मिसि ।

-
- 1 Green Orion [2] 2 Garlic [6] 3 The punarnava plant [2] 4 Vitunna, a pot herb [2] 5 Sanaparni, a plant better known as paṭasana [2] 6 Jyotiṣmati (kakūdana) [5] 7 The trāyamaṇa plant [4] 8 The vārāhi tree [5] 9 Bhṅgaraja, a useful medicinal plant [2] 10 The makoya plant [2]

शतं पुष्पमस्याः । 'शौफ' [लोके] ॥^१

अवाक्पुष्पी कारवी च

कां सेति । 'मंगरैल' [लोके]^२

सरणा तु प्रसारिणो ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला, भद्रबलेति च ।

प्रसारयति । राजेव बलदा । 'गन्धप्रसारणि' [इति ख्याता] ॥^३

जनी जतूका रजनी जतुकृच्छक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनयति जनी । 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) । जतूका । रज्यतेऽनया^४ ।
जतु करोति । चक्रवर्तितुं शीलमस्या ॥ १५३ ॥ स्पृश्यते । 'ययरी' इति उत्तर-
देशे प्रसिद्धं सुगन्धिद्रव्यम् ॥^५

अथ शटी गन्धमूलीपडप्रन्थिकेत्यपि ।

कचूरोऽपि पलाशः

'शट रजादौ' (म्वा० प० से०) । पलमस्नाति । 'कचूर' [लोके] ॥^६

अथ कारवेस्तलः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपथी च

कारे वेस्तलति । 'वेस्तल चलने' (म्वा० प० से०) । 'कठ शोके' (म्वा० प०
से०) । बाहुलनादिल्लः ॥ १५४ ॥ सुपुवति । गौरादिः (४. १. ४१) ।
'करैला' [लोके] ॥^७

अथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ।

पाठ्यति पटोलः । 'परवर' [लोके] ॥^८

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

कु^९ ईपदुम्मा अण्डेषु बीजेषु मय्य । कर्कंदचासावहः वस्ति शोषकः 'कोहड़ा'
[कोहड़ा] [लोके] ॥^{१०}

-
1. Sweet cummin [5] 2. Karavi (mangraila) [2] 3. The
gandhaprasarini plant [5] 4. M. रज्यतेनया 5. Cakravartini,
a fragrant substance called yayari in northern India [6]
6. The karcēra or zedoary plant. [5] 7. Karavella (Kara-
ilā) [3] 8. Paṭola (paravara), a species of cucumber [4]
9. M. ९ 10. Pumpkin [2].

एर्वाह' कर्कटी रित्रयी ॥ १५५ ॥

आ समन्तात्, ईरयति वारयति च एर्वाह । 'इर्वाह' इति न्यचित् ।
कर्कमदति । 'काकरि' [लोके] ॥ १५५ ॥^१

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

इक्ष्माकरोति । मृगस्यादि (उ० १.३७) । तुम्बति खचिम् । द्वे । 'तितलौकी'
[लोके] ॥^२

तुम्बयलावूरुमे समे ॥

न लम्बते । 'नत्रि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १ ८७) ॥^३

चित्रा गवाक्षी गोजगधा^४

चीयते चित्रा । गा तुम्बति । 'तुवि बदेने' (म्वा० ५० से०) । पृषोदरादि-
(६ ३ १०९) । यन्वन्तरिमदनपालादिनिघण्टुषु 'गोदुम्बा' शब्दो न दृश्यते किं तु
'गवाक्षी' इति । तस्मादत्र 'गोजगधा' इति सुपाठः^५ । 'गोदुम्बा' इत्यपि
क्वचित्लब्धा ॥^६

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

'इन्द्रा मृगाक्षी स्यादिन्द्रवारुणी चान्या विशाला गजविमिष्ट' इति वैद्यके
प्रसिद्धत्वाद् । 'इन्द्रवारुणी सा तु बृहत्फला सा विशाला' 'काकरिभेद' इति तु
रामाश्रमस्य ध्रम । रोग्द्वी त्विन्द्रमुचित्रा गावा मा (?) । इन्द्र वारयति ।
'इद्राणि' [लोके] ॥ १५६ ॥^७

अशोक्ष शूरणः कन्दः

अशोक्षि हन्ति । शूरयति । कन्दयति । 'शूरण' इति ह्यात् ॥^८

गण्डीरस्तुसमाष्टिला ।

गण्डति गण्डीर । 'गाडर' [लोके] ॥^९

फलम्भी

वे लम्बते । 'करेंबु' [लोके] ॥^{१०}

1 Karkat (kankari, a kind of cucumber 2 Bitter gourd (titalauki) [2] 3 Gourd [2] 4 B reads गोदुम्बा, and K reads गोतुम्बा 5 M सुपाठम् 6 Citra, a kind of cucumber [3] 7 Indravairupi, a kind of medicinal plant [2] 8 Surana, a kind of esculent root [3] 9 A kind of grass of which khaṣa is the root [2] 10 Karembu, a kind of vegetable [1]

उपोदका

उप अधिकमुदकमस्याः । 'पोइ' [लोके] ॥^१

अस्त्री तु मूलकं

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । 'मूरी (ली)' [लोके] ॥^२

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलति मोचयति च । 'हिलिषा' [लोके] ॥ १५७ ॥^३

वास्तुकं शाकभेदाः स्युः

वसति वास्तुकः । 'उलूकादयरच' (उ० ४.४१) इति साधुः । 'वयुआ' [लोके] ॥^४

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

'दूर्वा हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । दूर्वा । पट् 'दूर्वा' [इति स्यातस्य] ॥^५

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

सिता दूर्वा ॥ १५८ ॥ गोलोमसु जाता । गण्डमलति । 'शुक्लदूर्वा' ॥^६

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमन्नियाम् ॥ १५९ ॥

कुरुन् विन्दति । 'मुस्त संघाते' । चत्वारि । 'मोथा' [लोके] ॥ १५९ ॥^७

स्याद्गुन्द्रमस्तको गुन्द्रा

गा जलं द्राति । 'गोंद' [लोके] ॥^८

चूडाला चक्रलोचचटा ।

उच्चटति । 'मुस्ताविशेषस्य' त्रीणि ॥^९

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारवृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वमति वंशः । कर्मा राति । तृणेषु ध्वज इव ॥ १६० ॥ वेणुति वेणुः ।

-
1. Upodaka (poi), a kind of herb [1] 2. Radish [1]
 3. Hilisa [1] 4. Vastuva, a kind of vegetable [1] 5. Dūrva
 (bent grass) [6] 6. White durva [4] 7. The musta
 (motha) grass [4] 8. The gundra (gonda) grass [2]
 9. Cakrala, a kind of motha grass [3].

‘वेणु निद्रामनादो’ (भ्वा० उ० से०) । मस्कते । ‘मस्क गती’ (भ्वा० आ० से०) ।
 ‘वास’ [लोके] ॥^१

वेणव कीचनास्ते स्युर्ये द्यनन्त्यनिलोद्धता ॥ १६१ ॥

अवित्तेन ताडिता वेणवो ये शब्दायन्ते ते कीचका ॥ १६१ ॥^२

ग्रन्थिर्ना पर्यपरुषी

ग्रन्थते ग्रन्थि । पिपत्ति पर । ‘गाठि’ [गाँठ] [लोके] ॥^३

गुन्द्रस्तेजनक शर ॥

गा द्राति गुन्द्र । शृणाति शर । शरहरी’ [लोके] ॥^४

नडस्तु धमनः पोटगलः

‘नड गह्वरे’ । ‘धमि’ सौत्र । पोट सश्लिष्टो गलोऽस्य^५ । ‘नल’ [इति
 ख्यात] ॥^६

अथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगल

काश दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ॥ १६२ ॥ ‘काश’ [लोके] ॥^७

पुभूमनि तु ब्रह्माजाः ।

बल सवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । वज गती’ (भ्वा० प० से०) ।
 बल् चासौ वजदत्त । वगई’ [लोके]^८

रसाल इक्षु

इष्यते इक्षु । ‘इषे क्मु’ (उ० ३५७) । ‘ऊँप’ [छ] [लोके] ॥^९

तद्भेदा पुण्ड्रकान्तारकादय ॥ १६३ ॥

पुण्ड्रयते । ‘पुडि खण्डने’ । ‘पवडा’ [लोके] । कान्तमृच्छति । ‘वतारा’
 [लोके] ॥ १६३ ॥^{१०}

स्याद्वीरण वीरतरम्

वीरयति वीरणम् ॥^{११}

1 Bamboo [10] 2 A sounding bamboo [1] 3 The joint or knot of a bamboo, cane sc [3] 4 Sara, a kind of white reed [3] 5 M गलोस्य 6 The nala reed [3] 7 Kaga, a kind of grass used for making mats sc [4] 8 Vagai, a kind of grass [1] 9 Sugar-cane [2] 10 Different kinds of sugar-cane [1 each] 11 Virana, a kind of fragrant grass [2]

॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

अस्य वीरणस्य मूले । भयमस्मात् । नलं गन्धं ददाति । मृणालमिव । सादृश्ये नल ॥ १६४ ॥ लातिला । सा मज्जास्य^१ । लीयते दाहोऽस्मात्^२ [लघु] लयम् । अवलीयते दाहोऽनेन^३ । इष्टकापथमस्य । उशीर^४ [इति ह्यातस्य] ॥^५

नलादयस्तृणं गमुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

तृण्यते तृणम् । 'तृण अदने' (त० उ० से०) । गीयते गर्भुत् । 'ग्रो मुट् च' (उ० १.९५) इत्युतिः । श्याममकति । 'गमुच्छ्रयामाको तृणधान्यविशेषौ ॥ १६५ ॥

अस्त्रीः कुशः^६ कुयो दर्मः पवित्रम्

को शेते कुशः । दम्यते दर्मः । पूयतेऽनेन^७ पवित्रम् । 'कुश' [इति ह्यातः] ॥^८

अथ कर्तृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिपम् ॥ १६६ ॥

कुत्सितं तृणम् । पुरे भवम् । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । ध्यायति ध्यामम् । देवजंघमिव । रोहति रोहिपम् । 'रोहिष' [लोके] ॥ १६६ ॥^९

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

पालं क्षेत्रं हन्ति । 'जलजतृणविशेषस्य' ॥^{१०}

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालाकाराणि तृणान्यस्य । भुवस्तृणम् । पारस्करादिः (६.१.१५७) । द्वे ॥^{११}

शप्यं बालतृणम्

शप्यते शप्यम् । 'शप हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'नवतृण [स्य]' ॥^{१२}

घासा यवसम्

अद्यतेऽनेन^{१३} घासः । पूयते यवसम् । 'घास' [लोके] ॥^{१४}

1. M. मज्जास्य 2. M. दाहोऽस्मात् 3. M. दाहोऽनेन 4. Uśīra, the fragrant root of a water-grown plant [10] 5. B. and K. read कुशम् 6. M पूयतेनेन 7. Kuśa, a kind of holy grass used in several religious ceremonies [4] 8. Kohisa, a kind of fragrant grass [6] 9. Palaghna, a water-growing grass [2] 10. Malatīṣṭa, a kind of fragrant grass [2] 11. Young grass [2] 12. M. अद्यतेनेन 13. Meadow-grass [2].

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

अज्यते । 'तृण'—[मात्रस्य] ॥ १६७ ॥^१

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसहतिः ।

सहति समूह । 'पाशादिभ्यो य' (४२४९) [तृणनडसमूहयोरेकैकम्] ॥^२

तृणराजाह्वयस्ताल

'ताल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । 'ताल' [लोके] ॥^३

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालिकामोरयति । 'नरिञ्जर' [नारियल] [लोके] ॥ १६८ ॥^४

घोण्टा तू पूग क्रमुको गुवाक रज्जुर

घोण्टे घोण्टा । पुनाति पूग । क्रामति क्रमुक । 'शु पुरीपोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४१५) इति गुवाक । ख पिपति । 'सुपारी' [लोके] ॥^५

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

अस्य पूगस्य फलम् । उद्वेजयति ॥^६

एते च हितालसहितास्त्रय ॥ १६९ ॥

खर्जूर केतकी ताली रज्जूरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनौषधि वर्ग ॥ १४ ॥

एते नालिकेरादयो हितालेन सहिताश्चत्वारः तृणजातीया द्रुमाः । होनोऽल्पस्तालः ॥ १६९ ॥ 'खर्जूरं व्ययने' (म्वा० प० से०) । वेत्तयति । 'वनखर्जूर' [लोके] । अननासो विष्णुवन्द । 'अननास' [लोके] 'यवुंज हिमककण्टम् ।' 'खवुंज' [लोके] ॥^७

इति वनौषधि वर्ग ॥ १४ ॥

1 Grass in general [2] 2 A heap of grass, and a quantity of reeds [1 each] 2 The palm tree [2] 3 Cocoa nut [2] 4 The betel nut tree [5] 5 Betel nut [1] 6 M होनोऽल्पस्तालः 7 Four kinds of grass-trees (तृणद्रुमाः) [1 each]

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केशरी^१ हरिः ।

हितस्ति सिंहः । मृगाणामिन्द्रः । पञ्चं विस्तृतमास्थमस्य । हरिणी पिङ्गले
अक्षिणी यस्य । केशराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । हरति हरिः । 'अथ इः' (उ०
४.१३८) । 'सिंह' [इति श्यातः]^२

शार्दूलद्रीपिनौ व्याघ्रे

शृणाति शार्दूलः । 'शृ हिंसायाम्' (क्रथा० प० से०) । दुल च् (उ०-
४.९०) । दुल दीपौ । द्वीपं चर्मास्यास्ति । व्याजिघ्रति । 'वाघ'
[लोके] ॥^३

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥१॥

तरं मागं क्षिणोति तरक्षुः । मृगयादिः (उ० १.३७) । 'तेदुवा'
[लोके] ॥१॥^४

वराहः शूकरो^५ घृष्टिः कोलः पौत्रो किरिः^६ किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥२॥

वरमाहन्ति शूकोऽस्त्यस्या^७ । घर्षति^८ । 'वृषु संघर्षे' (म्वा० प० से०) ।
पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । किरति । बाहुलकात् किः । केटति । 'किट गतौ' (म्वा०
प० से०) । 'इगुणघात्किट्' (उ० ४.११९) । दंष्ट्राऽस्त्यस्य^९ । घोणा नासा
ऽस्य^{१०} । ब्रीह्यादी (तिः) (५.३.११६) । क्रोडोऽस्यास्ति^{१०} । 'क्रुड निमज्जने'
(तु० प० से०) । 'शूकर' [लोके] ॥२॥^{११}

कपिलवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

कम्पते कपिः । 'कुडिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४.१४३) इतीन् । प्लवेन
गच्छति । शाखासञ्चारी मृगः । वली मुखेऽस्य^{१२} । मर्कति मर्कटः । 'मर्कः' सौत्रः
ग्रहणार्थः । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४.८१) । वने राति वनरः, तस्यायं
वानरः । 'की' इति शब्दमीष्टे । 'वानर' [इति श्यातस्य] ॥^{१३}

1. B. and K. read केशरी 2. Lion [6] 3. Tiger [3] 4. Hyena
[2] 5. Majority reads शूकरो 6. B. prefers किरिः 7. M. शूकोऽस्त्यस्य
8. M. दंष्ट्रास्त्यस्य 9. M. नासास्य 10. M. क्रोडोऽस्यास्ति 11. Hog [12]
12. M. मुखेऽस्य 13. Monkey [9]

अथ भल्लुके ॥३॥

ऋक्षार्चभल्लभाल्लकाः

भल्लते हितस्ति भल्लुक. । 'भल्ल हिंसायाम्' (म्वा० आ० से०) ।
बाहुलकादु ॥३॥ ऋक्षोति ऋक्षः । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) ।
अच्छ अमिमुखं भल्लते । भालयति भालुक । 'भल आमण्डने' (चु० आ० से०)
उलूकादि (उ० ४४१) । भल्लतेऽस्तु^१ भल्लुक. । 'भालु' [लोके] ॥^२

गण्डके खड्गखड्गिनी ।

गच्छति गण्ड । 'गमन्ताड्ड' (उ० १११४) । खडति भितति खड्ग. ।
गन् किद् (उ० १.१२४) । 'गंडा' [लोके] ॥^३

लुलापो महिपो बाढद्विपत्कासरसैरिभाः ॥४॥

लुलति पङ्के अयते च । 'मह पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । अविमहो-
ष्टिपन् (उ० १४५) । बाहाना द्विपन् । ईपत् सरति । सीरिप् माति ।
ततोऽण्^४ । सैरिभ । 'सैसा' [इति स्यातस्य] पञ्च ॥४॥^५

स्त्रियां शिवा भूरिमायगो गोमायुर्मगधूर्तकाः ।

शृगालवश्चक्रकोण्डुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥५॥

गा विवृता वाच भितोति । 'हुमिज् प्रक्षेपे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा-'
(उ० १.१) इत्युण् । सृजति शृगाल । सरति गालयति चेति वा । शालव्यादि
[शृगाल] अपि । ब्रूयति । 'के' इत्यव्ययत्तं रोति । जमति जम्बुक । 'जमु'
अदने (म्वा० प० से०) । 'सियार' [लोके] ॥५॥^६

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आलुमुक् ।

अवतीति ओतु । 'सितनि—' (उ० १.६९) इति तुन् । विडमालाति ।
मार्ष्टि मार्जार । 'कञ्जिजमृजिम्मा चित्' (उ० ३.१३७) इत्यारन् । वृषान्
मूपकान् ददाति । 'विलारि' [लोके] ।^७

त्रयो गीधारगौधेरगौधेया गोधिका मजे ॥६॥

गोपाया अपयम् । 'चदनगोह' [इति स्यातस्य] ॥६॥^८

1. M. भल्लतेस्तु 2. Bear [4] 3. Rhinoceros [3] 4. M. त्वा
5. Buffalo [5] 6. Jackal [10] 7. Cat [5] 8. Iguana [3].

श्वान्वित्तु शल्यः

श्वान विध्यति । 'शल चलने' (म्वा० प० से०) । यत् । 'साहो' [लोके] ॥१

तल्लोम्नि शलली शलल शलम् ।

वृषादित्वात् (उ० १ १०६) कलच् । शललम् । त्रीणि 'साहीकण्टकस्य' ॥

वातप्रमीर्वातमृग

वात प्रमिमीते वाताभिमुख धावनात् । वात इव मृग । निश्चङ्को मृगविशेष
पृषतभेद ॥२

कोरु ईहामृगो वृक ॥३॥

कोकते । 'कुक् वृक आदाने' (म्वा० आ० से०) । ईहामृगस्येवा [स्य] ।
'वीगु' [लोके] ॥३॥^३

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनय ॥

मृग्यने व्याघ्रं^४ । को रङ्गोऽस्य^५ हरिणावृतिर्महानयम् । वातमयत ।
उण् । हरति मन । 'स्यास्त्या—' (उ० २ ४६) इतीनच् । ताम्रवर्णं । 'मृग'
[इति स्यात्] ॥^६

ऐण्येयमेण्याश्चर्माद्यम्

'एण्या छत्र्' (४ ३ १५९) ॥^७

एणस्यैणमुभेत्प्रिपु ॥८॥

एणवर्मादी तु 'प्राणिरजतादिभ्योऽन्' (४ ३ १५४) ॥८॥^८

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियङ्गावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनय ॥९॥

के दलति । वन्दे लीयते । चिन्ताति चीन । चम्पापुर्यस्य । शोमनावुह
मस्य । एते हरिणभेदाश्चर्मण्युपयुक्ता ॥९॥^९

- 1 Porcupine [2] 2 The quill of a porcupine [3] 3 A
swift antelope [2] 4 Wolf [3] 5 M रङ्गोऽस्य 6 Deer
[5] 7 The skin and horns of a female deer [1] 8 The
skin etc of a deer [1] 9 Six varieties of deers [1 each]

कृष्णसाररुन्यङ्कुरशङ्कुशवररोहिपाः ।

गोर्कणपृपतैणश्यरोहिताश्चमरो मृगा ॥१०॥

कृष्णेन सार शबल । रीति रुह । जन्वादि (उ० ४ १०२) शरत्पुच्छ-
शृङ्ग । न्यञ्चतीति न्यङ्कु । 'नावञ्चे' (उ० १ १७) इति कु । बहुविपाण ।
रमते रङ्कु । मृगध्यादि (उ० १ ३७) । श वृणोति शवर । रोहिप वृणभे
दमति । पृपता सन्त्यस्य । 'चीतर' [लोके] । एति एण, कृष्णहरिण ।
शृच्छति शृक्ष्य । गवय एव 'रोह' लोके । रोहितो रक्तत्वाद् । चमति चमर ।
एते द्वादशमृगभेदा ॥१०॥^१

गन्धर्व शरभो राम सृमरो गवय शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्या पशुजातयः ॥११॥

शरे नाति । रमते । मृ गतो (भ्वा० प० अ०) । सृषस्यद कमरत्^२
(३२ १६०) । गामयते गवय । 'शश प्लुतगती' (भ्वा० प० से०) ।
'खरहा' [लोके] । इत्यादयो ये वयोक्ता ये च पूर्वोक्ता सिंहाद्या वक्ष्यमाणाश्च
ये गोमेषहस्त्यादयः सर्वे ते पशुजातयः । पश्यति सर्वमविशेषेणेति पशु ।
'अजिह्वि'— (उ० १ २७) इत्यु, पश्चिच्च ॥११॥^३

उन्दुरुर्मूपिकोऽप्याखुः

उनति, उन्दुर । मुष्णाति । मुष्णातेर्दीर्घश्च' (उ० २ ४२) इति किवन् ।
आ खनति, आखु । '—खनिसुभ्या डिच्' (उ० १ ३३) इत्यु । 'मूस'
[लोके] ॥^४

गिरिका वाल्मूपिका ।

गिरति गिरिका । वाग चासौ मूपिका च ॥ द्वे ॥^५

सरट्, कृम्लास स्यात्

सरति सरट् । कृच गल लासयति । 'गिरिगटान' । (गिरिगट)
[लोके] ॥^६

मुशली* गृहगोधिका ॥१२॥

मुशलमिव । 'विच्छतुद्वा विस्तुद्वा' [च लोके] ॥१२॥^७

1 Other twelve kinds of deers [1 each] 2 Six different kinds of animals [1 each] 3 Rat [3] 4 Small mouse [2] 5 Lizard [2] 6 Majority reads "मुशली"

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटका. समाः । ~

लूनाति लूता । तन्तून् वयति । ऊर्णव तन्तुर्नाभावस्य । 'डघापो —' (६.३.६३) इति ह्रस्व । मर्कति । 'मकरी' [लोके] ॥^१

नीलङ्गुस्तु कृमि

नितरा लङ्गति । 'लङ्गि गती' (म्वा० प० से०) । 'खर शङ्ख —' (उ० १ ३७) इति साधु । क्रामति कृमि । 'क्रमसति —' (उ० ४.१२१) इति किरिद्वय ॥^२

कर्णजलौका शनपद्युमे ॥१३॥

कर्णस्य जलौकेव । 'गोजर' [लोके] ॥१३॥^३

वृश्चिक. शूककीटः स्यात्

वृश्चति वृश्चिक । 'वृश्चिकृष्यो. किकन्' (उ० २.४०) । शूकमुत्क कीटः । 'ऊर्णादिमक्षकस्य कृमिविशेषस्य' द्वे ॥^४

अलिद्रुणौतु वृश्चिके ।

अलति अलि । दीर्घादि [आलि.] अपि । द्रुणति द्रुण । 'द्रुण हिंसायाम्' (तु० प० से०) । 'द्रोण.' इत्यन्ये । 'बीछी' [लोके] ॥^५

पारावत कलरु कपोत

[गुडप्रियस्तीक्ष्णदृष्टः] । 'चिउटा' । मत्कुणो रक्तबीजक । सट्वाकृमि] परमवति । ततो जात पारावातः । वस्य वायो पोत इव । 'परेवा', 'कबूतर' [इति च लोके] । 'गृहक.' त्वन्यः ॥^६

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्नी श्येनः

प्रशस्तं पत्नमस्य । 'श्येङ् गती' (म्वा० वा० अ०) । 'स्यास्त्या —' (उ० २. ४६) इतीनच् । 'वाज' [लोके] ॥^७

उल्लुके तु वायसारातिपेचकी ।

उलति दहति । 'उल्लुकादय —' (उ० ४ ४१) इति साधु । 'पचिम-

1 Spider [4] 2 A small insect [2] 3 Centipede [3] 4. A kind of insect that eats woolen garments [2] 5. Scorpion [2]

6. Pigeon [3] 7. M. इति इनच् 8. Hawk [3].

च्योरिच्योरिच्च—' (उ० ५. ३७) इति वुन् । पेचकः । 'घूक' 'कुचकुचवा'
इति च [लोके] ॥^१

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रमदति । भरद्वाजस्यापत्यम् । 'महुंल' [लोके]^२

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जति । बाहुलकाद् रीटम् । 'खडैचा' [लोके] ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्क स्यात्

लोहमिव पृष्ठमस्य । 'ककि गती' (भ्वा० आ० से०) । 'ककहडा'
[लोके] ॥^३

अथ चापः किकीदविः ॥

चपति । 'चप हितायाम्' (चु० ५० से०) । 'किकी' इति दीव्यति । 'चास'
[लोके]^४

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

के मूर्ध्नि लिङ्गमस्य । भृङ्ग इव । धूम्या धूमसमूहमदति । 'भुजंटा' [लोके] ॥^५

अथस्याच्छतपत्त्रकः ॥ १६ ॥

दावाघाटः

दाह आहन्ति 'कठफोरवा' [लोके]^६

अथ सारङ्गः^७ स्तोक्रमश्वातकः समाः ।

सारमङ्गमस्य । स्तोकं जलमस्य । चतति । चतति । 'चते याचने' (भ्वा०
५० से०) । 'पिपीहा' [लोके] ॥^८

कृकवाकुस्तान्नचूडः कृकुरश्चरणागुधः ॥ १७ ॥

कृकेन गतेन वक्ति । 'कृकेवच कश्च' (उ० १.६) इत्युण् । 'कृक आदाने'
(भ्वा० आ० से०) । स चासौ कृटति च । 'कृट कौटिल्ये' (तु० ५० से०) ।
'मुरगा' [लोके] ॥ १७ ॥^९

1. Owl [3] 2 Sky-bark [2] 3 Wag-tail [2] 4 Heron [2]
5. Blue jay [2] 6 A kind of bird [3] 7. Wood-pecker [2]
8. B reads सारङ्ग. 9. Catbird supposed to live only
on rain-drops [3]

चटकः कलविद्ध स्यात् तस्य स्त्री चटका

चटति । 'चट भेदने' (म्वा० प० से०) । कल वद्धते गच्छति । पृषोदरादि
(६ ३ १०९) । [द्वे 'चटकस्य' एकम् 'चटकस्त्रिया'] ॥^१

तयो ।

पुममत्ये चाटकैर स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

चटकायाश्चटकस्य^२ व । 'चटकाया ऐरक्' (४ १ १२८) । चटकाञ्च
स्त्र्यपत्ये लुग्वक्तव्य (वा० ४ १ १२८) ॥ १८ ॥^३

कर्करेटु करेटु स्यात्

कर्क रेटति । 'रेट्भाषणे' (म्वा० उ० से०) ॥ द्वे ॥^४

कृकणक्रकरी समौ ।

'कृ' इति कणति । 'क्र' इति शब्द करोति । द्वे ॥^५

वनप्रियः परभृत कोकिल पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

'चत्वार पर्याया' इति युक्त वन प्रियमस्य । काकेन भृत । कोकते ।
'सलिललि—' (उ० १ ५४) इतीलच्^६ । अपि नायति पिक । 'कोइल'
(लोके) ॥ १९ ॥^७

काके तु कर्दारिष्टबलिपुष्टसदृष्ट्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोपपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

'का' शब्द कायति । के रटति । न रिष्टमस्य । बलिना पुष्ट । ध्वाङ्क्षति ।
ध्वाक्षि शब्दे (म्वा० प० से०) । आत्मान घोपयति । 'वय गतौ' (म्वा०-
आ० से०) 'वयस्व' (उ० ३ १२०) इत्यसच् । 'कौआ' (लोके) ॥^८

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणाख्य काक । काकयति । 'क्क लौत्ये' (म्वा० आ० स०) । 'डोम
काक' [इति स्यात्] ॥^९

1 Male and female sparrows [1 each] 2 M चटकाया
चटकस्य वा 3 The male and female issue of a sparrow
[1 each] 4 Kareṣu (ṛṣṭhūrī), a kind of bird [2] 5 Krakara,
a bird which cries 'kra' [2] 6 M इति इल्च् । 7 Cuckoo
[4] 8 Crow [10] 9 Raven [2]

दात्यूह कालकण्ठक ।

दाति मरणभूहते । द्वे ॥^१

आतायिचिल्ली

आतायते । 'तापृ—' (म्वा० आ० से०) । 'सुपि—' (३२७८) इति
णिनि । चिल्ल शैथिल्ये' (म्वा० प० से०) । 'चील्ह' [लोके] ॥^२

दाक्षाय्यगृध्री

'दक्ष वृद्धौ (म्वा० आ० से०) । 'श्रुदक्षि—' (उ० ३९६) इत्याय्य ।
ततोऽण्^३ (४३१२०) । गृध्यते । क्रन् (उ० २२४) । 'गोघ' [लोके] ॥^४

कीरशुकी समौ ॥ २१ ॥

'की शब्दमीरयति । शुक गती (?) । युग्मा' [लोके] ॥ २१ ॥^५

क्रुड् क्रीश्च

क्रुश्चे (म्वा० प० से०) क्विनि (३२५९) प्रज्ञाद्यणि (५४३८)
क्रीश्च । 'कराकुलि [लोके] ॥^६

अथ घक कह

वक्ति घक । न्यङ्क्वादि (७३५३) । के जले ह्वयति । 'वकु (गु)ला'
[लोके] ॥^७

पुष्कराहस्तु सारस ।

सरसि भव । 'सहरस [सारस] [लोके] ॥^८

कोकश्चक्रचक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामक ॥ २२ ॥

कोक्ते । चक्ते । रक् (उ० २१३) । 'चक्र' इति वाक् यस्य । वक्षेर्षञ्च
(३३१९) । रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नामास्य । 'चक्रवाक' [इति ख्यात]
॥ २२ ॥^९

कादम्ब कलहस स्यात्

कदम्बे समूहे भवति । कलो मधुरवाक् हंस । 'वतव [लोके] ॥^{१०}

1 Gallinule [2] 2 Kite [2] 3 M ततोण् 4 Vulture [2]
5 Parrot [2] 6 Krauñca or curlew [2] 7 Crane [2] 8 Sar
asa or Indian crane [2] 9 Ruddy goose [2] 10 Kalaha
msa, a kind of goose [2]

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उत्क्रोशति । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुवः क्रस्व' (उ० ३.१३३) ।
द्वे । कुररोऽपि क्रौञ्चभेद एव ॥^१

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हन्ति गच्छति । श्वेता गरुतः पक्षा अस्य । चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'सामान्य-
हंसस्य' चत्वारि ॥ २३ ॥^२

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

चञ्चुमिः सहितैश्चरणैर्लोहितैरपलक्षितास्ते हंसानां राजा । 'रक्तहंसस्य'
[एकम्] ॥^३

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

किञ्चिद्भूम्नवर्णैश्चञ्चुचरणैरपलक्षिताः । 'मल्लिकः' इति आख्या वेपाम् ।
'धूम्रहंसस्य' [एकम्] ॥^४

घातैराष्ट्राः सितैरैः ॥ २४ ॥

कृष्णैश्चञ्चुचरणैरपलक्षिताः । घातराष्ट्रे भवाः । 'कृष्णहंसस्य' [एकम्] ॥ २४ ॥^५

शरारिरातिराडिश्च^६

शरं नीरमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । अतति । 'अज्यतिभ्यां च'
(उ० ४.१३०) इतोष् । आ अटति । इन् (उ० ४.११७) । 'आडी'
जलपक्षी ॥^७

वलाका विसकण्ठिका ।

वलां कायति । विसवत्कण्ठोऽस्याः^८ । अकभेदः ॥^९

हंसस्य योषिद्वरटा

वृणोति वरटा । हंसस्य स्त्री ॥^{१०}

1. Osprey [2] 2. A gander in general [5] 3. Flamingo
(a sort of white goose with red legs and bill) [1] 4. A
flamingo with smoke-coloured legs and bill [1] 5. A
flamingo with black legs and bill [1] 6. B. reads 'शरारिराडिश्च',
दिश्च 7. Āḍi, a kind of bird [1] 8. M. विसवत्कण्ठोऽस्याः 9. Valāka-
a kind of crane [2] 10. Female goose [1].

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

लक्ष्म विद्यतेऽस्याः^१ । 'सरहस—' स्य पत्नी ॥ २५ ॥^२

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विव । इदार्थे कन् (५.३.९६) । अजिनमिव पत्रमस्याः । 'चमगुदरी' [लोके] ॥^३

परोष्णी तैलपायिका ।

परं शत्रुरूपं यस्या । तैल पिबति । 'गादुर' [लोके] ॥^४

वर्चणा मक्षिका नीला

वरं वणति । पृषोदरादि (६.३.१०९) । नीलवर्णमक्षिकाया एकम् ॥^५

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरं गतिमन्तं घातयति । द्वे । 'मधुमाछी' [लोके] ॥ २६ ॥^६

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पतद् अङ्गमस्या । पुत् कुत्सित तनोति । 'अन्येभ्योऽपि'—'(वा० ३.२.१०१) इति डः । स्वार्थे कन् (५.३.७५) । मधुमक्षिकाविशेषः ॥^७

दशस्तु वनमक्षिका ।

दशति दंशः । द्वे 'दासा' इति ल्यातायाः ॥^८

दंशी तज्जातिरल्पास्याद्

'छोन्डासा' [लोके] ॥^९

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धयत्नदंयति । ओलच् । 'वरटा' 'वरई' [इति च लोके] ॥ २७ ॥^{१०}

भृङ्गारी चोरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गमारानि । 'ची' इति शब्द रीति चीखा । 'चि' इति ईरयति । 'चित्तल शंपित्ये' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) स । 'क्षीगुर' [लोके] ॥^{११}

1. M. विद्यतेऽस्या. 2 Female crane (sārasa) [1] 3. Bat [2]

4 A kind of bat [2] 5. Blue fly [1] 6. Honey bee [2] 7. M.

अन्येभ्योऽपि 8 Patangikā, a kind of honey bee [2] 9. Gad-fly

[2] 10. Small gad-fly [1] 11. Wasp [2] 12. Cricket [4].

समौ पतङ्गशलभौ

‘शल चलने’ । ‘कृशूशलि—’ (उ० ३.१२२) इत्यमत् । ‘टीडी’ [लोके] ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

ज्योतिरिवेङ्गतिः । ‘दृगि गतौ’ (म्वा० प० से०) । ‘जुगनु’ [लोके] ॥ २८ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधूपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्मृङ्गपट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मधुव्रतं मक्षमस्य । बलो वृश्चकलाङ्गुलम् । तद्वदिवास्यास्ति । ‘अतः—’ (५.२.११५) इति । द्वौ रेफौ नास्ति यस्य । विमर्ति मृङ्गः । भ्राम्यति । ‘अतिकमि—’ (उ० ३.१३२) इति कर्त्तुम् । अलति । इत् (उ० ४.११७) । ‘भंवरा’ [लोके] ॥ २९ ॥

मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलस्यपि ॥ ३० ॥

मयते । सर्वादिः । बहंमस्यास्ति । ‘फलवर्हाम्यामिनत्’ (वा० ५.२.१२२) । मेघनादेनानुलसति । ‘मुरंला’ [लोके] ॥ ३० ॥

केका वाणो मयूरस्य

के मूर्ध्नि कायते ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

चन्द्र इव । मेचको वर्णन । पिच्छस्य चन्द्राकृतेर्द्वे ॥

शिखा चूडा

येते शिखा । ‘चुड समुच्छ्राये’ (तु० प० से०) । मिदादित्वात् (३.३.१०४) अङ्दीर्घा ॥ ३१ ॥

शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नर्पुसके ॥ ३१ ॥

शिखामिडंयते । ‘पिच्छ कुट्टने’ (तु० प० से०) । ‘वृह वृद्धौ’ (म्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । वर्हः । ‘मयूरपंखस्य’ श्रीणि ॥ ३१ ॥

1. Grass-hopper [2] 2. M. ज्योतिरिव इहति 3. Fire-fly [2]
4. Bhramara or black bee [11] 5. Peacock [9] 6. The peacock's cry [1] 7. The eye in peacock's tail [2] 8. The peacock's crest [2] 9. B. reads शिखण्डश्च 10. The peacock's tail [3].

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसा ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा ॥३२॥

पतत्पिपक्षिपतगपतत्पत्तरथाण्डजा ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्तय ॥३३॥

नीडोद्भवाः गरुत्मन्त पित्सन्तो नभसङ्गमा ।

खे गच्छति^१ । विहायसि गच्छति । 'विहायसो विह्व—' (वा० ३ २ ३८) ।
खच्च डिद्वा' (वा० ३ २ ३८), डि (वा० ३ २ ४८) विह्व । विहाययति ।
'हय गतौ' (म्वा० ५० से०) । सर्वधातुभ्योऽमुन्' (उ० ४ १८८) । शक्नोति ।
'शक्नेनोन्तोन्त्युनय' (उ० ३ ४९) इतिप्रत्ययचतुष्टयम् । द्विर्जायते ॥ ३२ ॥
पतत् पत्त्र वास्त्यस्य । पतेन पक्षेण गच्छति । पतति । पतत् पत्त्र रथ इव
यस्य । वाजा पक्षा सन्त्यस्य । विकिरति । वातीति वि । 'वातेडिच्च'
(उ० ४ १३३) इतीप् । 'विकिर शकुनी—' (६ १ १५०) इति निपात ।
'पतेरत्रिन्' (उ० ४ ६९) ॥३३॥ नीडे उद्भव । गरुत पक्षा येषाम् ।
पतितुमिच्छन्त पित्सन्त । 'पक्षी' [लोके] ॥^३

तेषा विशेषा हारीवो मदगु कारण्डव प्लव ॥३४॥

तित्तिरि कुक्षुभो लावो जीवजीवश्चकोरक ।

कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादय ॥३५॥

एते पक्षिणा विशेषा । हारि मनोहारि इत गमन यस्य । रमण रण्ड ।
का ईपद् रण्ड वाति ॥३४॥ 'तित्ति' शब्द राति । कि । 'तीतिर' [लोके] ।
'कुक्कु' शब्देन भाति । 'वनकुक्कुट' [लोके] । लावयति लाव । जीव जीव
जीवयति । चकते चकोरक । 'वठि—' (उ० १ ६४) इत्योरन् । क जल
यष्टिरिव । 'टिट्टि' शब्देन भाति । 'टिट्टिहिरो' [लोके] । वर्तति । 'वटई'
[लोके] । वर्तकश्चित्रस्तदन्या वर्तिका ॥३५॥^४

गरुतपक्षच्छदा पत्त्र पतत्र च सनूहम् ।

गृणाति । 'मृगोरति' (उ० १ ९४) । 'पक्ष परिग्रहे (चु० ५० से०) ।
छायतेऽनेन^५ । पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति घृन् । पतन्त्र प्रायते ।
'पट् पक्षस्य ॥^६

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥^१

चञ्चु स्त्रोटरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

‘चञ्चु गतो’ (भ्वा० प० से०) । त्रोटयते । ‘ठोर’ [लोके] ॥ ३६ ॥^२

प्रहीनोद्गीनसंहीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रकृष्टं दयनम् । डीङ् : (दि० आ० अ०) निष्ठातस्य नः । एते पक्षिणां गतिविशेषाः ॥^३

पेक्षीकोशो^४ द्विहीनेऽण्डम्

पेक्षीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारम् । अमति निस्सारयत्स्मादण्डः । द्वाभ्यां हीने क्लीपे ॥^५

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलमयते । नितरामोदयते । ‘खोता’ ‘ओझि’ [इति च] लोके ॥ ३७ ॥^६

पोतः पाकोऽमंको हिम्म पृथुकः शाचकः शिशुः ।

पुनाति पोतः । ‘हसि—’ (उ० ३.८६) इति तत् । पच्यते परिणम्यते-
ज्जेन’ । ‘ञ्च गतो’ (भ्वा० प० से०) । ‘अमंकपृथुक—’ (उ० ५.५३) इति
साधुः । हिम्मयति । ‘दिमिष्वे’ । पर्ययति । ‘पृथु प्रक्षेपे’ । ‘शव गतो’ (भ्वा०
प० से०) । धनन्तात्कन् (५.३.७५) । चिनोतिशिशुः । ‘शः कित् सन्वच्च’
(उ० १.२०) इत्युः ॥^७

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्री च पुमांश्च । ‘मिथु मेथु संगमे’ (भ्वा० उ० से०) । ‘क्षुषिपिनि—’
(उ० ३.५५) इत्युनत् । द्वौ द्वौ । ‘द्वन्द्वं रहस्य—’ (८.१.१५) इति
निपातः । श्रीणि ॥^८

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

‘युजिह्वि—’ (उ० १.१४६) इति मक् । युग्मम् । न्यङ्क्वादित्वात्
(७.३.५३) युक्त्वम् । युगं लाति ॥ ३८ ॥^९

1. The root of a wing [2] 2. Beak or bill [2] 3. Three kinds of the flying of birds [1 each] 4. B. पेक्षी कोशो 5. Egg [2] 6. Nest [2] 7. M. परेणम्यतेनेन 8. The young of any animal or bird [7] 9. Couple [3] 10. Pair [3].

समूहनिब्रह्मव्यूहसंदोहविसरप्रजा ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचया ॥३९॥

समुदाय समुदयः समवायश्चयोगण ।

स्त्रिया तु सहतिर्वृन्द निकुरम्य कदम्बक्रुम् ॥४०॥

समूह्यते । 'अह वितर्क' (भ्वा० आ० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निब्रह् । सदुह्यते । विसरति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अतिस्तु—' (उ० ११४०) इति प्लुत्रो (अ० उ० अ०) मन् । आ उह्यतेऽनेन^१ । घञ् (३३१२१) । न्यङ्क्वादि (उ० ३५३) । नि करोति । ण्यन्ताद्वतशब्दाद् घञ् (३३१९) । वायतेऽनेन^२ वार । घ (३३११८) । सहन्यते । घञ् (३३१९) । हनस्त (उ० ३२२) । 'हो हन्ते —' (उ० ५४) । सचीयते । 'एरच्' (३३५६) ॥ ३९ ॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) समुदीयते । इण (अ० प० अ०) अच् (३३५६) । समवाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । सहन्यते । वृणोति वृन्दम् । 'अब्दादगश्च' (उ० ४९८) इति साधु । निकुरति । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । अम्वच् । कदम्बयते । द्वाविंशति ॥४०॥^३

वृन्दभेदा समैर्बर्गः

समैरूपलक्षितम् । वृज्यते वर्गं ॥^४

सघसार्थो तु जन्तुभिः ।

सजातीयजन्तुभिरूपलक्षितम् । सरति । 'सर्तेणिन्' (उ० २५) इति यन् ॥^५

सजातीयै कुलम्

सजातीयैरेव समूहे ॥^६

यूथं तिरश्चा पुनपुसकम् ॥४१॥

'यु मिथणे' (अ० प० से०) । '—पृष्ठयूथयूथ—' (उ० २१२) इति साधु^७ । तिर्यक्समूहे यूथम् ॥४१॥^८

1 M उह्यतेनेन 2 वायतेनेन 3 Multitude or Collection [22]

4 A class of similar things e g brāhmaṇa-varga, śāila varga etc [1] 5 Group (as pakṣi sangha, manuṣya-sangha Sc) [1] 6 Race or family [1] 7 A flock of birds [1]

पशूना समज*

‘वज गत्पादौ’ (भ्वा० प० से०) । अप् (३ ३ ६९) ॥^१

अन्येषा समाज

अन्येषा सध समाज । घञ् (३ ३ १९) ॥^२

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकाय

निर्धीयते । घञि कु ॥^३

पुञ्जराशी तूत्कर कूटमस्त्रियाम् ॥४०॥

पुञ्ज्यने पुमास जयति वा पुञ्ज । उत्कीर्यते । कूटयति । ‘धान्यादेशच्छ्रु-
वृन्दस्य’ ॥४२॥^४

कापोतशैरुमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

वपोताना समूह कापोतम् । एव शुकाना मयूराणाम् ॥^५

गृहासक्ताः पशिमृगाः छेकास्ते गृहकाश्च ते ॥४३॥

इति सिंहादिवर्गं ॥५॥

छयति छेक । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । बाहुलकादीकृद् । गृह्यते
गृह । क्यप् (३ ० ११९) ॥४३॥^६

इति सिंहादिवर्गं ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा ।

मनोरपत्यम् । ‘मनोर्जातावश्यतौ पुक् च’ (४ १.१६१ । म्रियन्ते मृता ।
उत स्वार्थे यत् (वा० ५ ४ ३६) । नरति । ‘नृ नये’ (भ्वा०, ऋचा० प० से०)
वच् (३ १ १३४) ॥^७

स्यु पुमास पञ्चजना पुरुषा पुरुषा नरः ॥१॥

पुनाति । ‘पूजो हुम्पुद्’ (उ० ४ ७७) । पञ्चमिभूतं जंयते । घञ् (३ ३
१९) । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुर कुपद्’ (उ० ४ ७४) ।

1 A multitude of animals [1] 2 An assembly of human beings [1] 3 An association of persons who perform like duties [1] 4 M कृयति 5 A sheat of grain [3] 6 A flock of pigeons, parrots, peacocks and frankoline patriges [1 each] 7 Tame birds or animals [2] 8 Mankind [6]

पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) पक्षे दीर्घं । पुरि शेते वा । 'नयतेर्दञ्च'
(उ० २ १००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जातो] पुरुष [स्य]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योपा नारी सीमन्तिनी वधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शुरुशोणिते अस्याम् । 'स्त्यायतेर्दृष्ट' (उ० ४ १६५) । 'युष'
सौत्र सेवार्थः । 'हृष्टरुहि—' (उ० १ ९७) इत्यति । अल्प बलमस्या ।
योपति । 'नृनरयोवृद्धिश्च' इति ङीष् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'बहो घश्च' (उ०-
१ ८३) इत्यू । प्रतीप द्रष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि
(३ १ १४०) । वन्यते वनिता । महाते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४)
इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणां विशेषाः ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्वा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या । 'मिय क्रुक्लुक्नो' (३ २ १७४) । कामो-
स्त्यस्या ।^४ वामे सुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या ।^५ मानोऽस्त्यस्या ।^६
कम्पते स्म । 'लल ईप्तायाम्' युच् (उ० २ ७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ।^७
॥ ३ ॥ सुष्ठु उनत्यरीन् । 'उन्दी' (६० ५० से०) । पृषोदरादि (६. ३
१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वात् (३ १ १४०) ण । रामा ।^८

कोपना सैव भाभिनी ।

'भामक्रोध' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिति (३. ३ १७०) ॥^९

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ।^{१०} मरोव वाशते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ।^{११} अत्य-
न्तोत्कृष्टस्त्री ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M
कामोस्त्यस्या 5 M हर्षोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोऽस्या
8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A
passionate woman [2] 10 M नितम्बोऽस्या 11 M वरवर्णोस्त्यस्या.
12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभिषेकोऽस्याः^१ ॥^२

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीभिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिग्रहीती च द्वितीया सहघर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाय पुंभूम्नि दाराः

‘पत्युर्नो यत्तसंयोगे’ (४. १. ३३) । पाणिगृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणी । सहघर्मऽस्त्यस्याः^५ ॥ ५ ॥ भ्रिमते भार्या । ष्यन् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । ‘अनेयंक’ (उ० ४. ११०) । दारयन्ति आपृन् । घञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्त ॥^७

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं पारयन्ति । ‘संज्ञाया भृष्टृ-’ (३. २. ४६) इति मच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । ‘पुत्रादिमत्वाः सघवायाः’ द्वे ॥^८

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । ‘अस भुवि’ (अ० ५० से०) । ‘स्नसोरल्लोपः’ (६. ४. १११) झीप् (४. १. ६) । साप्नोति परलोकम् । ‘कृवापा—’ (उ० १. १) इत्युप् । चत्वारि ॥^९

कृतसापत्निकाध्युदाधिविभ्रा^{१०}

सपत्न्या भावः सापत्नी । प्यनन्तात् (५. १. २४) झीप् (४. १. ४१) । कतः षन् (५. ३. ७५) । कृता सापत्निका यस्याः । अधि उपरि स्तुमुद्ध-नमस्याः । अधि उपरि विभ्रं लामोऽस्याः^{११} । ‘अनेकभार्यस्य प्रथमभार्या’ ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोऽस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Unconsecrated queens [1] 4. M. पाणिगृहीतोऽस्याः 5. M. सहघर्मोऽस्त्यस्याः 6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband and children are living [3] 9. A virtuous woman or chaste wife [4] 10. B. reads कृतसापत्निकाध्युदाधिविभ्रा 11. M. लामोऽस्याः 12. A wife, whose husband has married another wife [3].

पृषोदरादित्वाद् (६३१०९) पक्षे दीर्घं । पुरि शेते वा । 'नयतेडिच्च'
(उ० २१००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जातौ] पुरुष [स्य]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शक्रशोणिते अस्याम् ।^१ 'स्त्यायतेडुट' (उ० ४१६५) । 'युप'
सौत्र सेवायं । 'हृमृरुहि— (उ० १९७) इत्यति । अल्प बलमस्या ।
योषति । 'नूनरयोवृद्धिश्च' इति ङीन् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'बहो घश्च' (उ०
१८३) इत्यृ । प्रतीप द्रष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि
(३११४०) । वन्यते वनिता । मल्यते । 'सलिकलि—' (उ० १५४)
इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणां विशेषा ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्वा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्था । मिय क्रुक्लुक्नो (३२१७४) । कामो
स्त्यस्या ।^४ वामे सुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या ।^५ मानोऽस्त्यस्या ।^६
कम्पते स्म । 'लल इप्तायाम्' युच् (उ० २७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ।^७
॥ ३ ॥ सुष्ठु उनत्यरीन् । 'उन्दी (६०५० से०) । पृषोदरादि (६३
१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वाद् (३११४०) ण । रामा ।^८

कोपना सैव भाभिनी ।

'भामक्रोध (म्या० आ० सं०) । आवस्यके णिनि (३३१७०) ॥^९

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ।^{१०} मत्तव वाशते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ।^{११} अत्य
न्तोत्कृष्टस्त्री ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M
कामोस्त्यस्या 5 M हर्षोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोस्त्यस्या
8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A
passionate woman [2] 10 M नितम्बोस्त्यस्या 11 M. वरवर्णोस्त्यस्या
12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभिषेकोऽस्याः^१ ॥^२

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीमिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिग्रहीती च द्वितीया सहघर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः

‘पत्युर्नो यज्ञसंयोगे’ (४. १. ३३) । पाणिर्गृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणो । सहघर्मस्त्यस्याः^५ ॥ ५ ॥ भ्रिमने भार्या । ष्यत् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । ‘जनेयंक्’ (उ० ४. ११०) । दारयन्ति भ्रातृन् । घञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्र ॥^७

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं धारयन्ति । ‘संज्ञाया भृवृ-’ (३. २. ४६) इति षच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । ‘पुत्रादिमत्याः सघवायाः’ द्वे ॥^८

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । ‘अम भुवि’ (अ० प० से०) । ‘स्तसोरत्लोपः’ (६. ४. १११) डीप् (४. १. ६) । साध्नोति परलोकम् । ‘कृवापा—’ (उ० १. १) इत्युण् । चत्वारि ॥^९

कृतसापरिकाध्यूढाधिविभ्रा^{१०}

सपत्न्या भावः सापत्नी । व्यजन्तात् (५. १. २४) डीप् (४. १. ४१) । सतः कन् (५. ३. ७५) । कृता सापरिका यस्याः । अधि उपरि रूढमुद्बह-नमस्याः । अपि उपरि विभ्रं लाभोऽस्याः^{११} । ‘अनेकभार्यस्य प्रथमभार्या’ ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोऽस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Unconsecrated queens [1] 4. M. पाणिर्गृहीतोऽस्याः 5. M. सहघर्मोस्त्यस्याः 6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband and children are living [7] 9. A virtuous woman or chaste wife [4] 10. B. reads कृतसापरिकाध्यूढाधिविभ्रा 11. M. लाभोऽस्याः 12. A wife, whose husband has married another wife [3].

समान ख्याति । 'समाने ख्य —' (उ० ४ १३६) इतीप् । वयसा तुल्या ।
'नौवयोधर्म—' (४४ ९१) इति यत् । त्रीणि ॥^१

अथ पतिवत्नी सभर्तृका

पतिरस्त्यस्या । द्वे ॥^२

वृद्धा पलिकनी

वद्धते वृद्धा । क्त । पलितमस्त्यस्या । 'छदसि कनके' (वा० ४ १ ३६) ।
द्वे ॥^३

प्राज्ञी तु प्रज्ञा^४

प्रजानाति । 'आतश्च—' (३ १ १३६) इति क । 'स्वयज्ञाश्चा द्वे ॥^५

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १० ॥

प्रज्ञास्त्यस्या । द्वे ॥ १२ ॥^६

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रस्य स्त्री । पुयोगे ङीप् (४ १ ४८) ॥^७

शूद्रा तज्जातिरेव तु^८ ।

शूद्रोत्पन्नाया त्वजादिपनाट्टाप् ॥^९

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयो समा ॥ १३ ॥

आभीरस्य स्त्री । जाती पुयोगे च (४ १ ४८) ङीप् । एव महाशूद्री । या
तु गृह्णी शूद्री तत्र टावेव । 'ब्राह्मणा [त्] शूद्रकन्यायामाभीरो नाम
जायते ॥ १३ ॥^{१०}

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्यक्षत्रियाम्ना वा (वा० ४ १ ४९) [इति] स्वार्थे ङीपानुक्ते । स्वय
पुयोग विना । 'वैद्याया' द्वे ॥^{११}

-
- 1 A female friend [3] 2 A woman whose husband is
alive [2] 3 An old grey haired woman [2] 4 B prefers
the following order प्रज्ञा तु प्राज्ञा 5 A wise woman [2]
6 An intelligent woman [2] 7 The wife of a Sudra [1]
8 B and K read च in place of तु 9 A woman of the
Sudra tribe [1] 10 Either a cowherd's wife or woman
of a very low Sudra tribe [2] 11 A woman of the Vaidya
tribe [2]

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

[एवम् । द्वे] ॥^१

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेत्याधीयतेऽस्या ^२ । 'विद्योपदेशिन्या' द्वे ॥^३

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्वय मन्त्रव्याख्यात्री ॥ १४ ॥^४

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचार्यस्य स्त्री ॥^५

स्यादर्यौ

एव पुंयोगे अर्यौ ॥^६

क्षत्रियी तथा ।

क्षत्रियी ॥^७

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपाध्यायस्य स्त्री । मातुलोपाध्याययोरानुग्वा (वा० ४ १ ४९) ॥^८

पाटा स्त्रीपुंसलाक्षणा ॥ १५ ॥

स्तनरमश्वादिपुक्ता स्त्री पोटा ॥ १५ ॥^९

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या । वीरस्य भार्या । द्वे ॥^{१०}

वीरमाता तु वीरसू ।

वीरस्य माता । वीर सूते । द्वे ॥^{११}

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातमपत्यमस्या । चत्वारि ॥ १६ ॥^{१२}

1 A women of the Kṣatriya caste [2] 2 M उपेत्याधीयतेस्या
3 A female preceptor [2] 4 A spiritual preceptress [1]
5 The wife of a spiritual preceptor [1] 6 The wife
of a Vaiṣya [1] 7 The wife of a Kṣatriya [1] 8 The wife
of a preceptor [2] 9 A woman with beard or such other
masculine features [1] 10 The wife of a hero [2] 11 The
mother of a hero [2] 12 A woman recently delivered [4]

स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्

‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) कोट वेति । ‘नग्नया’ द्वे ॥^१

दूतसंचारिके समे ।

दूतन्तेज्जया^२ । ‘दूट् उप (परि) ताप (दि० आ० से०) । ल । सचार-
यति । द्वे ॥^३

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कापायवसनाधवा^४ ॥ १७ ॥

कतस्यापरयम् । कापायवस्यधारिष्वर्धवृद्धा या विधवा ॥ १७ ॥^५

सैरन्ध्री परवडमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सीर धरति सीरन्ध्र । पूर्वविभुजादि (वा० ३ २ ५) । तस्येयम् ।
एवम् ॥^६

असिकनी स्याद्वृद्धाया प्रप्यान्तः पुरचारिणी ॥ १८ ॥

या युवती प्रेप्यान्तःपुरारिणी सासिकनी । छन्दसि वनपके (वा० ४ १
३९) इत्यसिताया क्ल ॥ १८ ॥

वारन्त्री गणिका वेडया रूपाजीवा

वारस्य वृन्दस्य स्त्री । गण समूहोऽस्त्यस्या^७ । वेशेन नपय्येन शोभते ।
‘कर्मवेशाद्यन्’ (५ १ १००) । वडया ॥^८

अथ सा जने ।

सत्कृता वारमुरया स्यात्

वारे वेस्यावृन्दे मुख्या ॥^{१०}

कुट्टनी शम्भली समे ॥ १९ ॥

कुट्टमति । लृट् (३ ३ ११३) । श मुल हन्त । ‘नल परिमाणे’
(म्वा० आ० से०) । द्वे ॥ १९ ॥^{११}

विप्रश्निका त्रीश्रणिका देवज्ञा

- 1 A naked woman [2] 2 M दूत-तेज्जया 3 A female messenger
[2] 4 B reads वपयमनाधवा 5 A middle aged widow
attired in red clothes [1] 6 An independent female artisan
working in another person's house [1] 7 A young maid
servant of the harem [1] 8 M वृद्धास्त्यस्या 9 Prostitute [4]
10 The chief of a number of harlots [1] 11 Bawd [2]

विविध प्रश्नोऽस्त्यस्या ^१ । कन् । शुभाशुभवोरीक्षणमस्त्यस्या । ^२ देव शुभा-
शुभ जानाति । त्रीणि 'शुभाशुभलक्षणज्ञाया' ॥^३

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

रजोऽस्त्यस्या ^४ । बलच् (५ २ ११२) । स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः ^५ ।
जवीरा तत्काले वीरसम्बन्धरहिता । अत्रैरपत्यमात्रेयी तद्वदगम्या । मलमस्त्यस्या ।
॥ २० ॥ ऋतुरस्त्यस्या । उदकमस्त्यस्या । सज्ञायाम्' (?) यत् ॥^६

स्याद्रज पुष्पमार्तबम् ।

रज्यतेऽनेन ^७ । 'भूरज्जिम्या किन्' (उ० ४. २१६) इत्यसुन् । पुष्पने ।
ऋतुरेव । प्रजाद्यप् (५ ४ ३८) ॥^८

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रद्धास्त्यस्या । दोहद गर्भिण्यमिलापोऽस्त्यस्या ^९ । 'इच्छा विशेषवत्या'
द्वे ॥^{१०}

निष्कला विगतातर्वा ॥ २१ ॥

निर्गत कल शुक्रमस्या । 'रजोहीनाया' द्वे ॥ २१ ॥^{१०}

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्बत्नी च गर्भिणी ।

आपन्न सत्त्वो जन्तुरस्याम् । गुर्गमोऽस्त्यस्या ^{११} । ब्रोह्मादि (५ २ ११६)
जन्तरस्त्यस्या गर्भ । चत्वारि ॥^{१२}

गणिकादेस्तु गाणिक्य गार्भिण यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गणिजाना ^{१३} समूहे यज्ञ (वा० ४ २ ४०) । युवतीना समूह । यत्रन्ताद्
'मिक्षादिभ्याञ्' (४ २ ३८) ॥ २२ ॥ 'यूनस्ति' इति त्यन्तस्य तु 'भस्याडे—'

1 M प्रश्नोऽस्त्यस्या 2 A female fortune teller [3] 3 M
रजोऽस्त्यस्या 4 M रजास्त्यस्या 5 A woman during her menst-
ruation [8] 6 M रज्यतेनेन 7 Menstruation [3] 8 M
मिलापोस्त्यस्या 9 A pregnant woman longing for anything [2]
10 A woman in whom the menstrual discharge has ceased
[2] 11 M गुर्गमोस्त्यस्या 12 A pregnant woman [4] 13 M.
गणिकाणां ।

(वा० ६ ३ ६५) इति पुम्बद्भावे (वा० ६ ३ ३५) 'अन्' (६ ४ १३७)
इति प्रवृत्तिमावान् यौवनम् ॥ २२ ॥^१

पुनर्भूदिधिपूरुढाद्विः

पुनर्भवति संस्कृता । दधाति पापं दिधिपू । 'अन्द्दम्भू-' (उ० १ ९३)
इति साधु । वारद्वयमूढा विवाहिता ॥^२

तस्या दिधिपु^३ पति ।

तस्या. पति दिधिपु । दिधिपुमात्मन इच्छति । क्यजन्तात् (३. १. ८)
क्विप् (३. २ १७८) ॥^४

स तु द्विजोऽग्रे दिधिपु^५ सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

अग्रे प्रधान दिधिपुयस्य । पुनर्भूमार्यैव यस्य प्रधानम् ॥ २३ ॥^६

कानीन कन्यकाजातः सुत

कन्याया अनूढाया अपत्यम् । 'कन्याया कनीन च' (४ १. ११६)
द्वे ॥^७

अथ सुभगासुत ।

सौभागिनेय

सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्द्र' (४ १ १२६) ॥^८

स्यात्पारस्त्रैगेयस्तु परस्त्रिया ॥ २४ ॥

परस्त्रिया अपत्ये । इन्द्र (४ १ १२६) । उभयपदवृद्धि (७ ३ १९)
॥ २४ ॥^९

पैतृष्वसेय स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसु ।

सुत

'पितृष्वसुष्ठु' (४ १ १३२) । 'दकि लोप' (४. १. १३३) च ॥^{१०}

मातृष्वसुश्चैवम्

मातृश्वसुश्चेति । प्राग्वत् ॥^{११}

1 A number of prostitutes, pregnant women, and young women [1 each] 2 A woman married twice [2] 3 B and K read दिधिपू 4 The husband of a woman married [1] 5 B and K read दिधिपू 6 A man of one of the first three castes who marries a married before [1] 7 The son of an unmarried woman [1] 8 The son of a favourite wife [2] 9. Adulterine (born from another's wife) [1] 10 The son of a paternal aunt [2] 11 The son of a mother's sister [2]

वैमात्रेयो विमातृज ॥ २५ ॥

विरुद्धा माना विमाता । तदपत्ये शुभ्रादित्वाद् (४ १ १२३) ढक् ॥^१

अथ बान्धकिनेय स्याद्वन्धुलश्चासतीसुत ।

कौलदेय कौलदेर

बन्धक्या अपत्यम् । बन्धनं लाति । कुलटाया अपत्यम् । ढक् (४ १ १२०) । 'शुद्राम्यो वा' (४ १ १३१) इति ढक् ॥ २६ ॥^२

भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलदिनेयोऽस्याः कौलदेयोऽपि चात्मज ।

सन्धयुक्ता या भिक्षुकी तदपत्यं कौलदिनेय । 'कुलटाया वा' (४ १ १२३) इतीनङ् ॥^३

आत्मजस्तनय सूनु सुत पुत्र

आत्मनो देहाज्जात । तनोति कुलम् । 'बलिमलि—' (उ० ४ ९९) इति क्यन् । मूते । 'मुब क्ति' (उ० ३ ३५) इति नु । 'पु प्रसवे' (म्वा० ५० ब०) । क्त (३ २ १०२) । पुनाम्नो नरकात्त्रायते ॥^४

द्वित्रया त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितर सर्वे

स्त्रोलिङ्गास्वेत दुहितर वदन्ति । दोग्धि दुहिता । 'नष्टनेष्टृ—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥^५

अपत्यं लोकं तयो समे ।

न पतत्यनेन य । 'नु' सौत्रो हिंसादौ । बाहुलकात्क । तयो तनय दुहितो ॥^६

स्वजाते त्वौरसौरस्यौ

स्वस्माज्जात । उरसा निर्मित । 'उरसोऽण् च' (४ ४ ९४) ॥^७

तातस्तु जनकं पिता ॥ २८ ॥

तनोति तात । 'दुतनिभ्या दीर्घश्च' (उ० ३ ९०) इति क्त । जनयति । पातोति पिता । 'नसूनेष्टृ—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥ २८ ॥^८

1 The son of a step-mother [2] 2 The son of an unchaste woman [5] 3 The son of a chaste female beggar [2] 4 Son [३] 5 Daughter [6] 6 Child [2] 7 M उरसेण 8 A legitimate child [2] 9 Father [3]

जनयित्री प्रसूमाता जननी
[धाविका दुग्धदा धात्री धाविको दुग्धदापतिः ।]

जनयति । प्रसूते । माति गर्भोऽस्याम्^१ ॥^२

भगिनी स्वसा ।

भग कल्याणमस्त्यस्या । सुष्ठु अस्त्यति । 'सावसेऽर्द्धम्' (उ० २ ९६) ।
द्वे ॥^३

ननन्दा तु स्वसा पत्यु

न नन्दति । 'नञि नन्दे' (उ० २ ९८) इति ऋत् ॥^४

नन्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

न पतन्ति पितरोऽजया । पुत्रस्यापत्य स्त्री । विदाद्यञ् (४ १ १०४)
॥ २९ ॥^५

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम् ।

यतन्ते यातर । 'यतेर्बृद्धिश्च' (उ० २ ९७) इत्यृत् ॥^६

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रजाऽस्त्यस्या^७ । भ्रातृजायायाद्वे ॥^८

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मातुलस्य पत्नी । मातुलोपाध्याययोरानुवा (वा० ४ १ ४९) ॥ ३० ॥^९

पतिपत्न्यो प्रसू श्वश्रू

पतिपत्न्योर्माता श्वश्रू ॥^{१०}

श्वशुरस्तु पिता तया ।

तयो पिता श्वशुर । शु पूजित कृत्वा अस्तुते । 'शावसे -' (उ० १ ४४)
इत्युत् ॥^{११}

पितुर्भ्राता पितृव्य स्यान् मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

1 M गर्भोऽस्याम् 2 Mother [3] 3 Sister [2] 4 Hnsband's sister [1] 5 Grand-daughter [3] 6 The wife of a husband's brother [1] 7 M प्रजावती 8 Brother's wife [2] 9 The wife of a maternal uncle [2] 10 Mother-in law (a wife's or husband's mother) [1] 11 Father in law (a wife's or husband's father) [1]

‘पितृव्यमातुलमातामह-’ (४ २ ३६) इति निपात्यन्ते ॥ ३१ ॥^१

श्यालाः स्युर्भ्रातर पत्न्या

श्यायते । ‘श्वैङ् गती’ (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ॥^२

स्वामिनो देवृदेवरौ ।

स्वामिन् पत्युर्भ्राता कनिष्ठ । दीव्यति । ‘अतिकमि-’ (उ० ३ १३२)
इत्यर । ‘भ्रातापत्न्या शालकं स्यात्त्वसा श्यालो च शालिका ॥’^३

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वमुरपत्यम् । ‘खमुश्छ’ (४ १ १४३) । मगिन्या अपत्यम् ॥^४

जामाता दुहितु पतिः ॥ ३२ ॥

जाया मिमीते । ‘नष्टृ नेष्टृ—’ (उ० २ ९५) इति साधु ॥ ३२ ॥^५

पितामह पितृपिता

‘मातृपितृभ्या पितरि डामहच्’ (वा० ४ २ ३६) ॥^६

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामह ॥^७

मातुर्मातामहाद्ययम्

मातु पिता मातामह ॥^८

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सह पिण्डेन वर्तते । समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य^९ । सप्तमपुरुषावधय सपिण्डा
॥ ३३ ॥^{१०}

समानादर्थसोदर्यसगर्भ्यसहजा. समाः ।

समाने उदरे शयित । ‘विमापोदरे’ (६ ३ ८८) समाव । समाने
गर्भे भव । सह तुल्ये उदरे जात । चत्वारि ॥^{११}

1 A paternal uncle, and maternal uncle [1] 2 Wife's brother [1] 3 Husband's younger brother [2] 4 The son of a sister [2] 5 Son in law (1) 6 Grandfather [2] 7 A great grand father [1] 8 Grand father and great grand father (maternal) [1 each] 9 न निमूलपुरुषोऽस्य 10 Sapinda [2] 11 Brother (uterine) [4].

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्यज्जा समा ॥ ३४ ॥

समान गोत्र कुलमस्य । वध्नाति वन्धु । 'सृस्वस्तिहि—' (उ० १ १०) इत्यु । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८) वान्धव । ज्ञायते ज्ञाति । 'स्वन शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३ ३ १०१) इति ड । स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च । पट् ॥ ३४ ॥^२

ज्ञातेय वन्धुता तेषा क्रमाद्भाजसमूहयो ।

ज्ञातेर्भाव । 'कपिज्ञातपोढं' (५ १ १२७) । वन्धुना समूह । 'ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्' (४ २ ४३) ॥^३

धव प्रिय पतिर्भर्ता

धवति धव । प्रीणाति प्रिय । क (३ १ १३५) । 'पातडंति' (उ० ४ ५७) । विभर्ति । भृज (जु० उ० से०) वृच् (३ १ १३३) । चत्वारि ॥^४

जारस्तूपपति समौ ॥ ३५ ॥

जारयति । 'दारजारौ—' (वा० ३ ३ २०) इति घञ् । उपमित पत्या । द्वे ॥ ३५ ॥^५

अमृते जारज कुण्ड

अमृते पत्यौ जाराज्जात । कुण्ड । कुण्डयत कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (म्वा० आ० से०) ॥^६

मृते भर्तरि गोलक ।

मृत भर्तरि जाराज्जातो गोलक । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३ ३ १९) । कन् (५ ४ ५) ॥^७

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यञ्च' (४ १ १४४) इति छ ॥^८

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥

1 M अ येभ्यो 2 Kinsman (sagotra) [6] 3 Relationship and kinsmen [1 each] 4 Husband [4] 5 A masculine paramour [2] 6 The son of a woman by a man other than her husband while the husband is alive [1] 7 A widow's bastard [1] 8 Nephew (brother's son) [2]

स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः॥^१

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

माता च पिता च । 'अनङ्गतो द्वन्द्वे' (६. ३. ३५) । 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषो वा । 'मातरपितराबुद्धौचाम्' (६. २. ३२) इति निपातः ॥^२

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ

श्वश्रूश्च श्वशुरश्च । 'श्वशुरः श्वस्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषः ॥^३

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ-' (१. २. ६८) इत्येकशेषो वा ॥ ३७ ॥^४

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

जाया ज पतिश्च । राजदन्तादौ (२. २. ३१) पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्'-मात्र 'जम्-' भावौ ॥^५

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भं^६ आशेतेऽत्र । जरामेति, । 'किजख्योऽधिनः ।' (उ० १.४) इत्युण् । 'गर्भवेष्टनचर्मणः' द्वे । ' ' लोके ॥^७

उरुवं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्लूयते । 'उल्लादयश्च' (उ० ४. ९५) इति साधु । कलं लाति । 'शुक्रशोणितसंपातस्य' द्वे ॥ ३८ ॥^८

सूतिमासो वैजननः

सूतेः प्रसवस्य मासः । विजायतेऽस्मिन्^{१०} । त्युदन्तात् (३.३.११७) अण् ॥^{११}

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३. १५२) । 'भ्रूण आशाविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । पञ् (३. ३. १९) ॥ द्वे ॥^{१२}

1. A brother and a sister. [2] 2. Parents [4] 3. Father-in-law and mother-in-law [2] 4. Son and daughter [1] 5. Married couple [4] 6. M. गर्भे 7. M. आशेनेत्र 8. Womb or uterus [2] 9. A cover, envelope, esp. the membrane surrounding the embryo [2] 10. M. विजायतेऽस्मिन् 11. The month of delivery [2] 12. The child in the womb [2].

तृतीयाप्रकृति शण्ड क्लीधः पण्डो नपुसकम् ॥ ३९ ॥

स्त्रीपुसापेक्षया तृतीया प्रकृति प्रकारः । शाम्यति शण्ड । 'शमेढं' (उ० १ ९९) । 'क्लीवृ अघाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) 'पण्डिपि नाशने' (चु० प० से०) । न स्त्री न पुमान् । पञ्च ॥ ३९ ॥^१

शिशुत्वं शैशवं चाल्यम्

शिशोर्भाव । 'इगन्ताच्च लघु-' (५ १ १३१) इत्यण् । बालस्य भावः । ब्राह्मणादि (५ १ १२४) । त्रीणि ॥^२

तारुण्यं यौवनं समे ।

यूनो भावः । 'हायनान्त-' (६ ४ १६७) इत्यण् । द्वे ॥^३

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्थविरस्य भावः । युवादि (५ १ १३९) ॥^४

वृद्धस्येऽपि वार्धक्यम् ॥ ४० ॥

वृद्धानां सघः । वृद्धाच्च' (वा० ४ २ ३९) इति वुञ् । भावकर्मणोस्तु मनाज्ञादित्वान् (५ १ १३३) । ततः स्वार्थे ष्यञि (वा० ५ १ १३३) । ततः स्वार्थे ष्यञि (वा० ५ १ ११४) वार्धक्यम् । द्वे ॥ ४० ॥^५

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

'पल गतो' (भ्वा० प० से०) । जराहेतुकः केशादौ शुक्लत्वम् । एकम् ॥^६

विम्रसा जरा ।

विसृज्यतेऽया । मिदादि (३ ३ १०४) । जीर्ण्यनया । पिदादित्वान् (३ ३ १०४) अङ् । द्वे ॥^७

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनया स्तनधयी ॥ ४१ ॥

उत्ताना शेते । अच् (वा० ३ २ १५) । 'डिभि सवे' (चु० उ० से०) । अच् (३ ३ ५६) । स्तनौ पिबति । आत क (३ २ ३) । स्तन धयति । 'नासिकास्तनयो —' (३ २ १९) इति खश् । अतिवाला ॥ ४१ ॥^८

1 An impotent man [5] 2 Childhood [8] 3 youth [2]
4 Old age [2] 5 A collection of old man [2] 6 Greyness
of hair brought on by old age [1] 7 M विद्यम्याहेनवा 8 Old
age [2] 9 M खच 10 A female baby sucking the breast [4]

बालस्तु स्यान्माणवः

बल्यते बाल । मनोरमम् । 'ब्राह्मणमाणव—' (४ २ ४२) इति निपा-
तनाण्ण । 'अल्पे' (५ ३ ८५) इति क । द्वे ॥^१

वयस्यस्तरुणो युवा ।

वयसि तिष्ठति । तरति । श्रीणि ॥^२

प्रवया स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नापि ॥ ४२ ॥

प्रगत वयोऽस्य^३ । तिष्ठति 'अजिरशिशिर—' (उ० १ ५३) इति निपात ।
जिनाति स्म । क्त । 'ग्रहिज्या—' (६ १ १६) इति इत् । हल (६ ४ २) ।
'त्वादभिम्यस्व' (८ २ ४४) । जीयते । क्त । 'जीयतेरवृत्' (३ २ १०४) ।
पट् ॥ ४२ ॥^४

वर्षीयान् दशमी ज्यायान्

अतिशयेन वृद्ध । 'प्रियस्थिर—' (६ ४ १५७) इति वपदिश । दशमो
ज्वस्याविशेषोऽस्यास्ति^५ । 'वृद्धस्य च' (५ ३ ६२) इतिज्य । श्रीणि ॥^६

पूर्वजस्त्वप्रियोऽग्रज ।

'अग्राद्यत्' (४ ४ ११६) । 'घञ्छौ' च' (४ ४ ११७ ॥^७

जघन्यजे स्यु कनिष्ठयव्रीयोऽवरजानुजा ॥ ४३ ॥

जघन्यऽवरकाले जात । अतिशयेन युवा । 'युवात्पयो कान्यतरस्याम्'
(५ ३ ६४) । पक्षे 'स्यूलदूर—' (६ ४ १५६) इति यणादिलोपगुणौ ।
अवरस्मिन्नाले जात । पञ्च ॥ ४३ ॥^८

अमासो दुर्बलश्छात

न मासमस्य । दुष्ट बलमस्य । 'छो छेदने^{१०}' (दि० प० अ०) । क्त
(३ ४ ७२) । छात । श्रीणि ॥^{११}

बलवान्मासलोऽसल ।

असोऽस्यास्ति^{१२} । श्रीणि ॥^{१३}

1 Child [2] 2 Young man [3] 3 M वयोस्य 4 Old man [6]
5 M दशमोवस्याविशेषोऽस्यास्ति 6 Very old man [3] 7 M घञौ
8 Elder brother [3] 9 Younger brother [5] 10 M छेदने
11 A weak man [3] 12 M असास्यास्ति 13 A fat or strong
man [3]

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षि पिचिण्डिल ॥४४॥

तुन्दिरस्यास्ति । तुन्दादिभ्य इलच् (५ २ ११७) । 'तुन्दिवलिबटेर्म' (४ २ १३९) । बृहत्कुक्षिरस्य । अतिशयित पिचिण्डमुदरमस्य । पञ्च ॥४४॥^१

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवनता नासिकाऽस्य^२ । 'नते नासिकाया सजाया टोटव्नाटज्भ्रटचः' (५ २ ३१) । त्रीणि ॥^३

केशव केशिकः केशी

प्रशस्ता केशा अस्य । केशाद्वोग्यतरस्याम्^४ (५ २ १०९) । पक्ष इतिष्ठौ (५ २ ११५) । त्रीणि ॥^५

घलिनो घलिभ समौ ॥४५॥

बलिश्चर्मसकोचोऽस्यास्ति ।^६ पामादित्वात् । द्वे ॥^७

विकलाङ्गस्तुपोगण्डः

विकलमङ्गमस्य । पुनाति पौ । विच् (३ २ ७५) । स गण्डोऽस्य^८ पोगण्ड । 'स्वभावहीनाधिकाङ्गस्य' द्वे ॥^९

खर्वो ह्रस्वश्च वामन ।

'खर्वं गती' (म्वा० प० से०) 'ह्रस्व शब्दे (म्वा० प० से०) उत्वादि (उ० ४ ९५) । वामयति । नन्दादि (३ १ १३४) ॥^{१०}

खरणा स्यात्खरणस

खरा तीक्ष्णा खरस्येव नासिकाऽस्य^{११} । 'खुरखराभ्या नस् वा' (वा० ५ ४ ११८) । पक्षे 'अब् नासिकाया — (५ ४ ११८) इत्यच् नतादेराश्च । द्वे ॥^{१२}

विग्रस्तु गतनासिकः^{१३} ॥४६॥

विग्रता नासिकाऽस्य^{१४} । वेग्रो वक्तव्य ' (वा० ५ १ ११८) ॥४६॥^{१५}

- 1 A man having a protuberant belly [5] 2 M नासिकाम्य
3 A man having a flat nose [3] 4 M केशाद्वोग्यतरस्याम्
5 A man having fine hair [3] 6 M बलिश्चर्मसकोचो
स्यास्ति 7 A fold of the skin, wrinkle [2] 8 M गण्डोऽस्य 9 A
man having redundant or deficient limb [2] 10 A sharp
nosed man [2] 11 M नासिकास्य 12 Flat nosed [2] 13 B
reads गतनासिके 14 M नासिकास्य 15 A noseless man [2]

सुरणाः स्यात्सुरणसः

सुर इव नासिकाऽस्य^१ । द्वे ॥^२

प्रभुः प्रगतजानुकः ।

प्रगते वातादिना विरले जानुनी अस्य । 'प्रसंम्या जानुनोर्जु' (५.४.१२९)

१ द्वे ॥^३

ऊर्ध्वशुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ॥^४

संशुः संहतजानुकः ॥४७॥

संहते जानुनी अस्य ॥४७॥^५

स्यादेडे बधिरः

आ सर्वतः^६ ईदमते । बध्यते । 'इपिमदि—' (उ० १.५१) इति किरच् ।

द्वे ॥^७

कुञ्जे गडुलः

कु उब्जोऽस्य^८ । 'उब्ज आजवे' (तु० ५० से) । शकृच्वादिः (वा० ६. १.९४) । गडुरस्यास्ति । द्वे ॥^९

कुकरे कणिः ।

कुत्सितः, रोगादिना वक्र. करोऽस्य^{१०} । 'कुण शब्दे' (तु० ५० से०) । द्वे ॥^{११}

पृश्निरस्पतनी

पृच्छयते पृश्निः । अल्पा तगुरस्य । द्वे ॥^{१२}

श्रोणः पङ्गी

'श्रोणु संघाते' (भ्वा० ५० से०) । 'पन स्तुती' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादगुः । 'जङ्घाहीनस्य' द्वे ॥^{१३}

1. M. नासिकास्य 2. A person having hoof-like nose [2]
3. Bow-legged, bondy-legged [2] 4 A man having long shanks [2] 5. Knock-kneed [2] 6. M. सर्वतः 7. A deaf man [2] 8. M. उब्जोऽस्य 9. A crook back [2] 10. M. करोस्य 11. A man having crooked hand [2] 12. A small man [2]
13. A lame man [2].

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥४८॥

मुण्डयते । 'मुण्डि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४८ ॥^१

चलिर' केकरे

'बल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्किरच् । इवे मूर्ध्नि करोति केकर । द्वे ॥^२

खोडे खञ्ज

'खोडू गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । 'खजि गतिविकल्पे' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥^३

त्रिपु जरावरा ।

जराशब्दादवरा उत्तानशयाश्चास्त्रितिङ्गा ॥

जडुल कालक पिप्लु

जडति । बाहुलकादुलच् । कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादि । अपि प्लवते । मितद्वादि (वा० ३२१८०) । 'लच्छन' लोके ॥^४

तिलकस्तिन्कालकः ॥४९॥

तिल इव । कन् (५३९६) । तिल इव कालक । द्वे ॥४९॥^५

अनामयं स्यादारोग्यम्

आमयस्यामाय । अरोगस्य भाव । द्वे ॥^६

चित्रित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

'वित्तव्याधिप्रतीकारे' [वा० इति] मन् । रज प्रतिक्रिया निरस्तनम् । द्वे ॥^७

भेषजीपधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥५०॥

भेष रोग जयति । 'अधेम्योजि^८—' (वा० ३२१०१) इति ड । ओपघेरिदमोपधम् । भेषजमेव । 'अनन्ता—' (३४२३) इति ज्य । न गदोऽस्मान्^९ । जयति रोगान् । 'हृवापाजि—' (उ० ११) इत्युप् । पञ्च ॥ ५० ॥^{१०}

1 A man with the shaved head [2] 2 A squint eyed man [2] 3 A Crippled man [2] 4 Freckle [3] 5 Mole [2] 6 Good health [2] 7 Treatment [2] 8 M च-य-भोदि 9 M गदास्मात् 10 Medicine [5]

स्त्री रुग्णजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

रजति देहम् । 'रुजो नङ्गे' (तु० प० अ०) । 'इगुपध—' (३.१.१३४) इति क. । रुजा । उपतापयति । घञि रोगः । विविधा आघयोऽस्मात्^१ । गदति गदः । 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । आमं यात्यनेन । सप्त ॥^२

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयति देहम् । अच् (३.१.१३४) । शोषयति । यक्षयते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४.१४४) । 'क्षयो' [लोके] ॥^३

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्याद्वधधा—' (३.१.१४१) इति णः । पीनं स्यति । 'नासारोगविशेषस्य' द्वे ॥ ५१ ॥^४

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

'दुधु शब्दे' (अ० प० से०) । क्षिप् (वा० ३.३.९४) । क्ते (३.३.११४) क्षुतम् । 'अदोर्प्' (३.३.५७) । क्षवः । 'छिक्का' [लोके] ॥^५

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

'कामृ' शब्दकुत्सायाम् (भ्वा० आ० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३.३.८९) अवथुः । 'खोखी' [लोके] ॥^६

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

'शव गतो' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्क । श्वच् । 'च्छवोः—' (६.३.१६) इत्यूट् । 'द्विओद्वि—' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३.३.८९) । व्रीणि ॥^{१०}

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पादस्य स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । विपद्यतेऽजया^{११} 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्—' (३.३.१०८) । 'वेवाइ' [लोके] ॥ ५२ ॥^{१२}

किलाससिध्मे

के लसति । सिध्यति सिध्मम् । 'संहृवा' [लोके] ॥^{१३}

1. M. आपद्योम्मत् 2. Disease [7] 3. A pulmonary disease [3]
4. A nasal disease [2] 5. Sneezing [3] 6. M. क्तर 7. M.
द्वितोऽयुच् 8. Cough [2] 9. M. द्वितोऽयुच् 10. Swelling [3] 11. M.
विपद्यतेऽजया 12. Cracking of the feet [2] 13. Blotch [2].

कच्छ्वा तु पाम पामा विचर्चिरा ।

‘कपेष्ठ च’ (उ० १८४) इत्यु । पाति देहमस्मात् । मनिन् (उ० ४१४४) । ‘डबुम्याम्—’ (४११३) । पामा । विचर्च्यते । ‘चर्चं व्ययने’ (चु० उ० से०) । रोगे ण्वल् (३३१०८) । खर्जुभेद ।^१

खर्जुं कण्डूश्च कण्डूया

‘खर्जं माजने (?) । ‘कृपिचमि—’ (उ० १८१) इत्यु । ‘कण्डूज् गात्र विघर्षण (कण्ड्वादि) ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ (३१२७) । ‘अ प्रत्ययात्’ (३३१०२) । ‘खाज’ [लोके] ॥^३

विस्फोट पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

‘स्फुटिर विशरणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘पिट शब्दसघातयो’ (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥ ५३ ॥^४

व्रणोऽस्त्रियामीर्मरु क्लीत्रे

‘व्रण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ईर गतौ’ (अ० आ० से०) । बाहुल कामन् । ‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘अतिपृवपि—’ (उ० २११७) इत्युस् । ‘पाव’ [लोके] ॥^५

नाडीव्रण पुमान् ।

नाड्या व्रण । सदा प्रस्रवतो व्रणस्य । ‘नमूर’ लोके ॥^६

कांठो मण्डलकम्

‘कुठि प्रतिघाते’ (भ्वा० प० से०) । अष् (३११३४) आगमस्या नित्यस्त्वान् नुम् । मण्डलमिव । ‘मण्डलाकारबुधस्य’ द्वे ॥^७

कुष्ठश्चित्रे

‘हनिकुपि—’ (उ० २२) इति क्यन् । श्वेतते । ‘श्विता वर्णे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘स्फायि—’ (उ० २१३) इति रक् । ‘श्वेतबुधस्य’ द्वे ॥^८

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दृष्ट नामास्य । इत्यर्थः । ‘अर्तेर्व्यापी शुट् च’ (उ० ४१९५) इत्यमुन् । ‘ववासीर’ [लोके] ॥ ५४ ॥^९

- 1 Scab, a skin disease [4] 2 Majority reads वरङ्ग मज्ज
3 Itch [3] 4 Pimple [2] 5 Wound [3] 6 Ulcer [1]
7 Leprosy with round spots [2] 8 White leprosy [2]
9 Piles [2]

आनाहस्तु विवन्ध स्यात्

आनहनम् । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'वन्ध वचने' (कृया० प० अ०) । 'आत्मानस्य' द्वे ॥^१

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

गृह्यतेऽग्निरनया^२ । प्रवहति । ण्वल् (३११३३) । प्रवाहिका । रुक् रोग । 'ग्रहणी' [इति ख्याता] ॥^३

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमास्तु वमथु समा ॥५५॥

'छर्दं वमने' (चु० प० से०) । 'वम उद्गिरण' (म्वा० प० से०) 'इक् कृप्यादिभ्य' (वा० ३३ '०८) । 'वमन' [लोके] ॥५५॥^४

व्याधिभेदा विदध्नि स्त्री ज्वरमेहभगदरा ।

अश्मरी मूत्रवृच्छ स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥^५

रोगहार्यगदकारो भिषग्वैद्यो चिकित्सके ।

रोग हरति । णिनि (३२७८) । अगदमरोग करोति । विद्यामधीते । चिकित्सति ॥^६

वार्तो निरामय कस्य उल्लाधोनिर्गतो गदात् ॥५७॥

वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तोश्च' (वा० ५२ '०१) इति ण । निर्गतं वाम यान् । कलामु साधु । 'तत्र साधु' (४४९८) इति यत् । 'लाघ सामर्थ्यं' (म्वा० वा० से०) । 'अनुपसर्गात्कुल्ल—' (८२५५) इति साधु । चत्वारि ॥५७॥^७

ग्लानग्लास्तू

ग्लायते स्म ग्लान । 'सयोगादे—' (८२४३) इति निष्ठान । 'ग्लानिस्तू' (३२१३९) । 'रोगण क्षीणस्य' द्वे ॥^८

-
- 1 Constipation [2] 2 M गृह्यतेऽग्निरनया 3 Diarrhoea [2]
 4 Vomitting [4] 5 This verse remains unexplained in the
 manuscript The copyist might have missed the comment-
 ary of the verse due to oversight Seven kinds of disease
 [1 each] 6 Physician [5] 7 A man recovered from sickness
 [3] 8 A languid man [2]

आमयावी विवृतोव्याधितोऽपदुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयोऽस्यास्ति^१ । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५ २ १२२) इति विनि ।
व्याधि सजातोऽस्य^२ । आतोतोति । 'तुर त्वर त्वरणे' 'छान्दसा ववचिद्वापायाम्'
'अम रोगे' (चुरा० उ० से०) । चुरादिणिचोर्वेकल्पित्वाद्देट् । सप्त ॥^३

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

पामाऽस्यास्ति^४ । कच्छुरस्यास्ति ॥ ५८ ॥^५

दद्दुंशो दद्दुरोगी स्यात्

दद्दूरस्यास्ति । शाकीपलाशीदद्दूणा ह्रस्वश्च' (५ २ १००) । द्वे ॥^६

अशोरोगयुतोऽर्शस ।

अर्शांसि सन्त्यस्य । ['अर्शआदिभ्य —' (५ २ १२७)] अच् ॥^७

वातकी वातरोगी स्यात्

'वातातीसाराम्या कुक् च' (५ २ १२९) ॥^८

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

[स्पष्टम्] ॥^९

स्यु क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्ला क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

क्लिने चक्षुषी अस्य । क्लिन्नस्य चुल् चिल्, पिलो लश्च । पुरपश्चक्षुश्च ।
चोभर' [लोक] ॥^{१०}

उन्मत उन्मादवति

उन्मादोऽस्ति^{११} । 'वातशृतचित्तविभ्रमस्य' द्वे ॥

श्लेष्मल श्लेष्मण कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्माऽस्यास्ति^{१२} । 'सिष्मादिभ्यश्च' (५ २ ९७) इति लच् । पासादित्वाद्'
(५ २ १०) न । कफोऽस्यास्ति^{१३} । श्रोणि ॥ ६० ॥^{१४}

- 1 M आमयोऽस्यास्ति 2 M सजातोऽस्य 3 A diseased man [7]
4 M पामास्यास्ति 5 A scabby man [2] 6 A person suffering
from ringworm [2] 7 A person afflicted with piles [1]
8 A gouty man [2] 9 A person suffering for diarrhoea [2]
10 A blear eyed man [4] A blear eye [3] 11 M उन्मादस्ति
12 A lunatic man [2] 13 M श्लेष्मास्यास्ति 14 M कफास्यास्ति
15 A Person affected with excess of phlegm [3]

न्युब्जो भुग्ने रुजा

‘उब्ज आजंवे’ (तु० प० से०) । ‘भुज्युब्जो—’ (७.३.३१) इति साधुः । भुग्नः कुब्जः । वक्रपृष्ठः । द्वे ॥^१

वृद्धनाभौ तुन्दिलतुण्डिभौ^२ ।

रोगेण उन्नता नाभिरस्य । ‘तुन्दिलवटेमः’ (५.२.१३९) । सिध्मादित्वात् (५.२.९६) लच् । त्रीणि ॥^३

किलासी सिध्मलः

किलासमस्यास्ति । द्वे ॥^४

अन्धोऽहक्

अन्धयति । ‘अन्ध दृष्ट्युपघाते’ (चु० उ० से०) । नास्ति ह्यस्य । द्वे ॥^५

मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

मूर्च्छाऽस्यास्ति^६ । मूर्च्छतेः क्ते (३.४.७२) ‘राल्लोपः’ (३.४.२१) । मूर्च्छा जाताऽस्य^७ ॥ ६१ ॥

शुक्र तेजो रेतसी च घ्राजवोर्येन्द्रियाणि च ॥

द्योचत्यनेन । तेजयति । ‘तिज निशाने’ (भ्वा० आ० से०) । असुम् (उ० ४.१८८) ‘री गत्यादी’ (क्वा० प० अ०) । ‘सुरीम्या तुट् च’ (उ० ४.२०१) विशेषेण ईजते । ‘ईज गत्यादी’ (भ्वा० आ० से०) । वीरे साधु । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग—’ (५.२.९३) इति साधु । पट् ॥^८

मायुः पित्तम्

मिनोति कम्पाणम् । ‘डुमिज् प्रक्षेपे’ (स्वा० उ० अ०) । ‘कृवापा—’ (उ० १.१) इत्युण् । पतति पित्तम् । द्वे ॥^९

कफः श्लेष्मा

के जले फलति । श्लिष्यति । मनिन् (उ० ४.१४४) । द्वे ॥^{१०}

-
1. A hump-backed man (because of illness) [2] 2. B. prefers तुण्डिभनतुण्डिलौ 3. A person having a protuberant navel [2] 4. A man having blotches [2] 5. Blind [2] 6. M. मूर्च्छाऽस्यास्ति 7. M. जातास्य 8. A person fainted [2] 9. Semen virile [6] 10. Bile [2] 11. Phlegm [2].

स्त्रियां तु त्वगास्तृधरा ॥ ६२ ॥

त्वचति । 'त्वच सवरणे' (तु० प० से०) । असृजो रक्तस्य घरा ।
द्वे ॥ ६२ ॥^१

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । क्त (३ २ १०२) । तरो बलमस्यास्ति
मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३ ६४) इति स । 'ब्रुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अचा यत्' (३ १ ६७) ॥^२

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तप्यते स्म । 'वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ०
४ ९०) ऊर । त्रीणि ॥ ६३ ॥^३

रुधिरंऽस्तृग्लोहिताम्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रुण्दि । 'इपिमदि—' (उ० १ ५१) इति किरच् । अस्यते (दि० प० से०)
वाहुलकादृज । अस्यते । रक् । अस्म । रञ्जे (भ्वा० उ० अ०) क्ते (३ २ १०२)
रक्तम् । क्षताज्जातम् 'शोणू वर्णे' (भ्वा० प० से०) । सप्त ॥^४

बुक्काऽप्रमासम्

'बुक्कमपणे' (भ्वा० प० से०) । घन् (३ ३ १९) । अप्र मुख्य
हृदयान्तर्गतं मासम् । द्वे ॥^५

हृदयं हृत्

ह्रियते^६ हृत् । हृच्च तदपर च ॥^७

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

'त्रिमिदा—' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४ १८८) । 'दृवप्—'
(भ्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३ ३ १०४) । वसति वसा । 'मा सन्नेहस्य'
त्रीणि ॥^८

पश्चाद्ग्रीवा शिराभन्या

पश्चाद्ग्रीवा शिरा । मन्या । मने क्यप् (३ ३ ९९) ॥^{१०}

1 Skin [2] 2 Flash [6] 3 Dried flesh or meat [3] 4. Blood
[7] 5 Flesh in the heart [2] 6 M ह्रियते 7 Heart [2] 8 Fat
[2] 9 B and K read शिरा 10 The muscle in the back
of the neck [1]

नाडी तु घमनिः सिरा ।

‘नड भ्रंसे’ चुरादेः ‘अच इः’ (उ० ४.१३८) । ‘घमेः’ सौत्रात् ‘अतिष्ठृ—’ (उ० २.१०२) इति अनिः । ‘पिञ् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । रक् । ‘सिञ् निशाने’ (स्वा० उ० अ०) इत्यस्य वा त्रीणि ॥^१

तिलकं क्लोम

‘तिल स्नेहने’ (तु० प० से०) । ‘प्लुङ् गतो’ (म्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४.१४४) । ‘उदयंजलाधारस्य’ द्वे ॥^२

मस्तिष्कं गोर्दम्

मस्यति तिकति च । ‘गुदं परिवेष्टने’ (?) । ‘गुदां’ [लोके] ॥^३

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

केटति किट्टम् । मलते धारयति । ‘कीटो’ [लोके] ॥ ६५ ॥^४

धन्त्रं पुरीतत्

‘अम गतो’ (म्वा० प० से०) । ‘सर्वंघातुम्यः पट्’ (उ० ४.१५८) । पुरो तनोति । द्वे । ‘आंतो’ [लोके] ॥^५

गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि

गुड्यते रदयतेऽस्मात्^६ । मक् । ‘प्लिह गतो’ (म्वा० आ० से०) । ‘श्वन्तु-सन्—’ (उ० १.१६०) इति साधु । द्वे ॥^७

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

वस्ते, आच्छादयति वस्नम् । ‘घाप्—’ (उ० ३.६) इति नः । वस्नं मूल्यं स्यति । स्नाति स्नायुः । बाहुलकादुण् ॥^८

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालं च तत्खण्डं च । यमं करोति यकृत् । ‘भुजिघासिगपादवै’ यकृत्, सप्-पादवै प्लीहा इति चैवाः । ‘वरवटि’ लोके ॥ ६६ ॥^९

-
1. Any tubular vessel of the body [3] 2. Lungs [2] 3. Brain [2] 4. Secretion [2] 5. Entrail [2] 6. M. रक्ष्यतेऽस्मात्
7. Spleen [2] 8. Nerve or tendon [2] 9. Liver [2].

सृणिका स्यन्दिनी लाला

‘सृवृषिम्या किन्’ (उ० ४ ४९) इति नि । स्यन्दते । णिनि (३ १ १७०) । लालयते । ‘लल ईप्सायाम्’ [चुरादि] । ‘लार’ [लोके] ॥^१

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

दूषयति । ‘दोषो णौ’ (६ ४ ९०) इत्युत्वम् । ‘कीचर’ [लोके] ॥^२

मूत्रं प्रस्रावः

‘मूत्र प्रस्रावणे’ (चु० उ० से०) । स्रूयते स्राव । ‘स्रु प्रस्रावणे’ (म्वा० प० अ०) । ‘प्रे द्रुस्तु—’ (३ ३ २७) इति घञ् । द्वे ॥^३

उच्चारवस्करी शमल शकृत् ॥ ६७ ॥

पुरीष गूथ^४ वर्चस्कमरत्री विष्टाविशौ (पौ) स्त्रियौ ॥

उच्चारयते त्यज्यते । अवकीर्यते । ‘वर्चस्वेऽवस्वर’^५ (६ १ १४८) इति साधु । ‘शक्विशम्योनिन्’ (उ० १ ११२) इति बल । ‘शवेऽर्हतिन्’ (उ० ४ ५८) ॥ ६७ ॥ विपति पुरीषम् । दूपृम्या विच्च’ (उ० ४ २७) इतीपन् । गूयते । ‘गुद् गतो’ (?) । ‘तियष्ट—’ (उ० २ १२) इति साधु । कृत्सित वर्च । विनिष्ठतेऽनया^६ । आत क (३ १ १३६) । विगति विट् । विवप् (३ ३ ९४) ॥^७

स्यात्कर्परः कपाजोऽस्त्री

कल्पते कर्पं । त राति । क पालयति । कपार [लोके] ॥^८

कीकसंकुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

‘कि’ इति कसति । ‘कस गतो’ (म्वा० प० म०) । कुत्ते मयम् । ‘अस्ति सज्जिम्या विषन्’ (उ० ३ १५४) । शीणि । ‘हाट’ [गते] ॥ ६८ ॥^९

स्याच्छरीरास्थिन् कङ्काल

क कालयति । ‘कल शोणे’ (चु० प० म०) । ‘त्यज्जमामरहितगरोरास्थिन’ एवम् ॥^{१०}

प्रष्टान्धिन् तु कशेरुका ।

‘कश राट्ते’ (?) बाहुनादेः । ‘पृष्टवन्म्य एवम्’ ॥^{११}

1 Saliva [3] 2 Secretion of eyes [1] 3 Urine [2] 4 B reads गूथ पुरीषम् 5 M वर्चस्कमरवर 6 M विविष्टवन्म्य 7 Excrement [9] 8 Skull [2] 9 Bone [3] 10 Skeleton [1] 11 Back bone [1]

शिरोस्थनि करोटि स्त्री

क रोटते । 'रट् दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ॥^१

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पर शृणाति । 'आङ्परयो सनिशृभ्या ङिञ्च' (उ० १ ३३) इति कु ॥ ६९ ॥

अङ्ग प्रतीकोऽवयवोऽपघन

अङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० ण० से०) । प्रत्येति प्रतीक । 'अलीवा दयश्च' (उ० ४ २५) इति साधु । अव योति । 'यु मिथ्रण' (अ० ण० अ०) । अच् (३ १ १३४) । अपहन्यते । 'अपघनोऽङ्गम्' (३ ३ ८१) इति साधु । चत्वारि ॥^४

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः सहनन शरीर वर्ष्म विग्रह ॥ ७० ॥

कायो देह क्लीवपुसो स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू ।

कले वर श्रेष्ठम् । एति गात्रम् । घृनि (उ० ४ १५८) । 'बहुल तनि' (?) इति गा । 'हुवप्' । 'अतिनृवपि—' (उ० २ ११७) इत्युसि । सहयन्तेऽस्मिन् । शरिण ईरयति । वर्पति । मनिन् (उ० ४ १४४) । विगृह्यते ॥ ७० ॥ चोयते काय । चित्रा (स्वा० उ० अ०) घञ् (३ ३ ४१) । चस्य क । दिह्यते । घञ् (३ ३ १९) । मुर्छा (भ्वा० ण० से०) । क्तिच् (३ ३ १७४) । 'राल्लोप' (६ ४ २१) । तन्यते । 'भृमृशि—' (उ० १ ७) इत्यु । 'प्राणिजाते' (?) इत्युङ् तनू^६ ॥

पादाग्र पदम्

पादस्याग्रम् । प्रगत पदम्^७ ॥^८

पाद पदग्निरचरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

घञ् (३ ३ १६) । पाद । पद्यते क्विप् (३ ३ ९४) । 'पदोऽङ्घ्रि' इति स्वामी । 'पदग्निति पदादेः' इत्यन्ये । अहस्यङ्घ्रि । 'वज्रपादयश्च' (उ० ४ ६६) इति साधु । चरन्त्यनेन । चत्वारि ॥ ७१ ॥^९

1 Skull bone [1] 2 Rib [1] 3 M अघननाङ्गम् 4 Limb [4]

5 M सहयन्तेऽस्मिन् 6 Body [12] 7 M पद 8 The fore part of the foot [1] 9 Foot [4]

तदग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

सस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया^१ । गत्यते गुल्फ । 'गल अदने' (म्वा०-
५० से०) । 'कलिलगलिम्या पगस्योच्च (उ० ५ २६) इति वा । 'पूटा'
[लोके] ॥^२

पुमान्पार्णिस्तयोरध ।

तयोर्गुल्फयोरध । पृष्यते । 'पृषु सेचने (म्वा० ५० से०) । 'घृणिपृष्टि
पार्णि- (उ० ४ ५२) इति साधु । पादपश्चाद्भागस्य' एकम् ॥^३

जङ्घा तु प्रसृता

जङ्घन्यते । हतेर्यङ्लुगन्तात् [अयेभ्योऽपि' (वा० ३ २ ४८)] ङ ।
प्रसरति स्म । द्वे ॥^४

जानूरूपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७० ॥

'दसनिजनि- (उ० १ ३) इति युष् । ऊर्णययते । 'ऊर्णतेर्नुलोपश्च'
(उ० १ ३०) इति कु । उरो^५ पर्व । अति शयितमस्य यस्मिन् ।
'आसन्दीवदष्ठीवत्-' (८ २ १२) इति साधु । जङ्घोर्ध्वभागो जानु ।
श्रीणि ॥ ७२ ॥^६

सक्थि क्लीवे पुमानूरु

'पज्ज सङ्गे (म्वा० ५० अ०) । 'असिसज्जिम्या वियन्' (उ० ३
१५४) । जानूपरिभागस्य' द्वे ॥^७

तत्सधिः पुंसि वदक्ष्ण ।

तस्य उरो । 'वक्ष रोपे' (म्वा० ५० से०) । ल्युटि (३ ३ ११३)
पृषोदरादित्वानुम् । एकम् ॥^८

गुद त्वपान पायुर्ना

'गुद कीडायाम्' (म्वा० आ० स०) । व (३ १ १३५) । अपा
नित्यनेन । 'अन प्राणने (अ० ५० से०) । पानि मग्म् । 'वृचापा—'
(उ० १ १) इत्युप् । श्रीणि ॥^९

1 M घोटते नया 2 Ankle [2] 3 Heel [1] 4 Shark [2]
5 M उरो 6 Knee [3] 7 Thigh [1] 8 The thigh joint
[1] 9 Anus [3]

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

‘वस्तेस्ति’ (उ० ४. १७९) । एकम् ॥ ७३ ॥^१

कटो ना श्रोणिफलकम्

कट्यते । ‘कटे वर्षादौ’ (भा० प० से०) । श्रोणे ३ फलकमिव, चर्माकार-
त्वात् । ‘ककुत्पाद्वर्निस्सृत’ द्वे ॥^२

कटि. श्रोणिः ककुद्वाती ।

इव (उ० ४. ११७) । ‘श्रोणु सधाते’ । मासपिण्ड. ककुत् । सोऽ-
तिरयितोऽस्याम्^३ । ‘कटे’ श्रोणि ॥^४

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

नितम्बति । ‘तम्ब गतौ’ (?) । ‘स्त्रीकट्या पश्चाद्भागस्य’ एकम् ॥^५

कलीत्रे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

हृत्यते । ‘हन्ते. घरीरावयवे द्वे च’ (उ० ५. ३२) इत्यच् । ‘स्त्रीकट्या
पुरोभागस्य’ एकम् ॥ ७४ ॥^६

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपाविव । नितम्बे तिष्ठतः । द्वयहीने । कुं भूमिं दारयति^७ । ‘द मये’
(न्या० प० से०) । कुत्सितं कुन्दरम् । ‘पृष्ठवंशादधोगतंयो’ एकम् ॥^८

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्फायते स्फिक् । बाहुलकाद्धिच् । कट्या प्रोथौ^९ मासपिण्डौ । ‘कटी’
‘प्रोथौ’ इति नामद्वयं वा । द्वे ॥^{१०}

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपतिष्ठे । वक्ष्यमाणयो भगशिशयो ॥ ७५ ॥^{११}

1. The portion of abdomen below the navel [1] 2 M धेलि
3 Broad hips [2] 4 M. सोतिरयितोस्याम् 5 Hip [3] 6 The
buttock of a woman [1] 7. The fore part of a female
hip 8 M. दारयति 9. The Cavities of the loins 10. M
प्रोथौ 11. Hip or loin 12. The organ of generation of
either sex.

भगं योनिर्द्वयो

भज्यते । 'खनो घ च' (३ ३ १२५) इति घित्वाद्ध । योति । 'बहिधि-'
(उ० ४ ५१) इति नि । 'द्वयो' इति योतिनान्वेति । द्वे ॥^१

शिश्नो मेढ्रमेहनशेफसी ।

शिनोति^२ वर्षति शिश्न । 'शिज निशाने' (स्वा० उ० अ०) । पृषोदरादि
(६ ३ १०९) । मेहन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्टन् ।
शेते रेत [पाते] । -शीड फुट् च (उ० ४ २००) इत्यमुन् । 'शेष'
इत्यदन्तोऽपि ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

मुष्णाति । 'मृवभू—' (उ० ३ ४१) इति वक् । अण्डयो कोश ।
'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । त्रीणि ॥

पृष्ठवशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठवशस्याधोभागे त्रयाणा सघ । त्रिकम् । एकम् । 'रीढ' [लोके] ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

अपि चमति । पिचण्ड । वमन्ताड्ड (उ० १ ११४) । कुप्यते ।
'प्लुपिकुपि—' (उ० ३ १५५) इति क्मि । जायतेऽपि । 'जनेररष्ठ च'
(उ० ५ ३८) इति ठादेश । ऊर्ध्वमिर्यति । उदरम् । तुदति तुन्दम् । 'अव्या
दय —' (उ० ४ ९८) इति साधु । पञ्च ॥^३

स्तनौ कुचो ।

स्तन्यते शब्दयते । कुचति । 'कुच सक्वोचे' (तु० प० से०) । द्वे ॥^४

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति । कुचस्याग्रम् । द्वे ॥

न ना ब्रोड भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

ना पुमान् । 'ब्रुड् निमज्जन' (?) षत् (३ ३ १९) । ब्रोड । भुजयो
रन्तरम् । द्वे ॥ ७७ ॥^{१०}

1 The female organ of generation [2] 2 M गिनाति 3 The male organ of generation [4] 4 Testicle (3) 5 The lower part of the back bone [1] 6 M च वदेत् 7 Belly [४] 8 Breasts [2] 9 Nipple [2] 10 Lap [2]

उरो वत्सं च वक्षश्च

‘अतैस्त्वं’ (उ० ४.१९४) इति वसुन् । उरः । वस्वे छाद्यते वत्सम् ।
‘वक्ष संघाते’ (म्वा० ५० से०) । वसुन् (उ० ४.१८८) । त्रीणि ॥^१

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

पृष्यते सिच्यते [पृष्ठम्] । ‘-पृष्ठगूथ—’ (उ० २.१२) इति साधुः ।
देहस्य पश्चाद्भागः ॥^२

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री

१

स्कन्धते । घट् (३.३.१९) । ‘स्कन्धेस्त्वं स्वाङ्गे’ (उ० ४.२०६) इति
घः । भुजस्य शिरः । अस्यते । ‘अंसं समाघाते’ । त्रीणि ॥^३

संधी तस्यैव जघुणी ॥७८॥

जायते जघ्नु । ‘जघ्नादयश्च’ (उ० ४.१०२) इति साधुः । ‘अंसं कक्षयोः
संधेः’ एकम् ॥^४

बाहुमूले उभे कक्षौ

कष्यते । ‘कप हिंसायाम्’ (म्वा० ५० से०) । ‘वृत्तुवदि—’ (उ० ३.
६२) इति सः । ‘बाह्वोर्मूलं’ द्वे ॥^५

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पशूनां समूहः पार्श्वम् । ‘पश्वां णत्—’ (बा० ४.२.४३) तयोः । कक्षयोर-
धोभागः ॥^६

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मध्ये भवम् । लग्न्यते स्म । ‘लगे सङ्गे’ (म्वा० ५० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त—’
(७.२.९८) इति साधुः । ‘देहमध्यस्य’ त्रीणि ॥^७

द्वौ परौ द्वयोः ॥७९॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

परौ भुजबाहू ॥७९॥ भुज्यतेऽनेन^८ । बाह्वे । ‘बाहू प्रयत्ने’ (म्वा० आ० से०) ।

1. Chest [3] 2. The back of a body [1] 3. Shoulder [3] 4. Collar-bone [1] 5. Arm-pit [2] 6. The lower part of an arm-pit [1] 7. Waist or the middle of the body [3] 8. M. भुज्यतेनेन ।

मृगधादि (उ० १ ३७) । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३ १ १३४) । 'दमेडोस्' (उ० २ ६९) । चत्वारि ॥^१

कफोणिस्तु कूर्परः ।

क फणति । 'फण गतो' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
कुरति पिपति च । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०), 'पृ पालनादौ' (जु० प० से०)
'केहुनी [लोके] ॥^२

अङ्गोणरि प्राण्ड स्यात्

अस्य कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्न कपोलो गण्डोऽस्य^३ ॥^४

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥८०॥

प्रवृप्यते । उपि—कुपि—' (उ० २ ४) इति यद् । 'कफोणेरधोमणि
बन्धपयन्त' ॥८०॥

मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो वहिः ।

मणिर्बन्ध्यतेऽत्र^५ । तत् कनिष्ठातो हस्तस्य बहिर्भाग करम । करे भाति ॥^६

पञ्चशाखा शय पाणिः

पञ्च शाखा, अङ्गुलयोऽस्य^७ । शतेस्मिन्^{१०} सर्वम् । 'पुसि—' (३ ३ १२१)
इति घ । शम' इत्यये । पणन्तेऽनेन^{११} पाणि श्रीणि ॥^{१२}

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥८१॥

तर्ज्यतेऽनया^{१३} । प्रदिश्यतेऽनया^{१४} । 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्या' द्वे ॥८१॥^{१५}

अङ्गुल्य करशाखाः स्त्रु

अङ्गति । 'अगि गतो' (भ्वा० प० से०) । 'श्रुतयज्जि—' (उ० ४ २
इत्युलि । करस्य शाखा इव । द्वे ॥^{१६}

-
- 1 Arm [2] 2 Elbow [2] 3 M गण्डोऽस्य 4 The upper part of the arm from the elbow to the houlder [1]
5 M उप 6 Fore arm [1] 7 M मणिर्बन्ध्यतेऽत्र 8 The back of the hand from the wrist to the little finger [1]
9 M अङ्गुलयोऽस्य 10 M शतेस्मिन् 11 M पणन्तेऽनेन 12 Hand [3] 13 M तर्ज्यतेऽनया 14 M प्रदिश्यतेऽनया 15 Fore finger [2]
16 Fingers [2]

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति वाः क्रमात् ॥८२॥

अङ्गुष्ठोऽङ्गुवाची^१ । तत्र तिष्ठन्ति एता अङ्गुल्यः ॥८२॥^२

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

पुनर्भवति । करे रोहति । नखमस्य । नखं राति । चत्वारि ॥^३

प्रादेशतालगोर्णास्तिर्जन्यादियुते सते ॥८३॥

प्रादिस्यते । तलत्पत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । गोः कर्णं इव ।

'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥ ८३ ॥^४

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

कनिष्ठया सहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे^५ । वितस्यते । 'तसु उपपद्ये' (दि० प० से०) ।

द्वादशाङ्गुलयः प्रमाणमस्य । द्वे ॥^६

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ताविस्तृताङ्गुली ॥ ८४ ॥

'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । 'इद् गती' (भ्वा० प० से०) । चपश्चायाविटश्च । प्रतलति । प्रगृहीतो हस्तोऽस्य^७ । त्रीणि ॥८४॥^८

द्वौ सहतौ सिंहतलप्रतली वामदक्षिणौ ।

सिंहस्येव तलमन । 'मिलितयोर्वामदक्षिणपाण्योर्विस्तृताङ्गुल्यो' [द्वे] ॥^{१०}

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

नितरां कुञ्जः । प्रगृह्य सृतिरस्य ॥^{११}

1. M. अङ्गुष्ठोऽङ्गुवाची 2. Thumb [2] Middle, third and last fingers [1 each] 3. Nail [4]. 4. M. विस्तृतेऽङ्गुष्ठे 5. The span of the thumb and fore finger, the span of the thumb and middle finger and the span of the thumb and the third finger [1 each]/6. M. विस्तृतेऽङ्गुष्ठे 7. The measure of length equal to twelve angulas (being the distance between the extended thumb and the little finger [2] 8 M. हस्तोऽस्य 9. Slap [3] 10. The palms of the hand opened and joined together [1] 11. The palm of the hand stretched out and hallowed [1].

तौ युतावञ्जलि पुमान् ॥ ८५ ॥

‘अञ्जू व्यक्त्यादौ’ (६० प० से०) । ‘ऋतप्यञ्जि—’ (उ० ४ २) इत्यलि ।
तौ प्रसूतौ मिलितौ ॥ ८५ ॥^१

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

बाहौ प्रसारितपाणी हस्त । हसति । ‘हसिमृग—’ (उ० ३ ८६) इति
तन् । विस्तृत करो यस्मिन् । एकम् ॥^२

मुष्ट्या तु वद्धया ।

स रलि प्यात्

स हस्त वद्धया मुष्ट्या उपलक्षित । रमन्तेऽस्मिन्^३ रलि । ऋच्छतीति वा ।
‘ऋ गतौ’ (म्वा० प० अ०) । ‘ऋतनि—’ (उ० ४ २) इति कलिच ॥^४

अरन्तिऽतु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

नास्ति रलिमुष्टिरस्मिन्नरलि । निष्क्रान्ता कनिष्ठास्मिस्तादृशो मुष्टिस्तेनोप-
लक्षित स अरलि ॥ ८६ ॥^५

व्यामो बाहो सकरयोस्तयोऽतिर्यगन्तरम् ।

विशपण अम्यतेऽनेन^६ । स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥^७

ऊर्ध्वविस्तृतदो पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

दायो च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृत दो पाणि येन स । तादृशो ना ।
तस्य यमान परिमाणम् । पुरुष प्रमाणमस्य । ‘पुरुषहस्तिम्यामण्’ (५ २ ३८)
॥ ८७ ॥^८

1 A cavity formed by folding and joining the open hands together [1] 2 The measure of length equal to 24 angulas or about 18 inches [1] 3 M रमन्तेऽस्मिन् 4 The distance from the elbow to the closed fist [1] 5 The distance from the elbow to the tip of the little finger [1] 6 M अम्यतेऽनेन 7 The measure of length equal to the space between the tips of the fingers of either hand when the arms are extended [1] 8 The full height of a man, the height to which he reaches with both arms elevated [1]

कण्ठो गलः

कण्ठति । 'कण्ठः' (उ० १.१०३) । गिरति गलः । 'ग्रीवाग्रभागस्य' द्वे ॥^१

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

गृणाति ग्रीवा । 'जिह्वाग्रीवा—' (उ० १.१५५) इति साधुः । शिरो धीयते-
ऽस्याम्^२ । कं शिरसो धरा । श्रीणि ॥^३

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा । तिलो रेखा यस्याम् । 'शङ्खाकृतिग्रीवायाः एकम् ॥^४

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

न वदत्यवदुः । बाहुलकादुः । घाटयति । 'घट संघाते' (चु० प० से०) । कृकं
कण्ठमटति । ग्रीवायामुन्नतो मागः । 'घाटी' लोके ॥ ८८ ॥^५

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

उच्यतेऽनेन ।^६ 'गुधूवीप [चि] वचि—' (उ० ४.१६६) इति त्रः । अस्यते-
ऽन्नमस्मिन् ।^७ ध्यत् (३.३.११३) । वदत्यनेन । तुण्डति । 'तुडि तोडने' (म्वा०
प० से०) । आ अनित्यनेन । लप्यतेऽनेन^८ । 'लप व्यक्तायां वाचि' (म्वा० प०
से०) । द्यन्यतेऽनेन^९ । 'डित् खनेमुंढ च—' (उ० ५.२०) इत्यच् ॥^{१०}

कलीये घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

घ्रायतेऽनेन^{११} । ल्युट् (३.३.११७) गन्धस्य वहा । घोणति, अनया । 'घुण
भ्रमणे' (म्वा० प० से०) । नासतेऽनया^{१२} । 'णामृ शब्दे' (म्वा० आ० से०)
॥ ८९ ॥^{१३}

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

उच्यते । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । 'उपिकृपि—' (उ० २.४)
इति षः । न ध्रियते । 'धृङ्भवस्थाने' (तु० आ० अ०) रदनाः छाद्यन्तेऽनेन^{१४} ।
दशनानां वाससी इवाच्छादयत्वात् । चत्वारि ॥^{१५}

1. Throat [2] 2. M. धीयतेस्याम् 3. Neck [3] 4. A conch-
shaped neck [2] 5. The raised and straight part of
the neck [3] 6. M. उच्यतेनेन 7. M. अस्यतेन्नमस्मिन् 8. M.
लप्यतेनेन 9. M. द्यन्यतेनेन 10. Mouth or face [6] 11. M. घ्रायतेनेन
12. M. नामतेनया 13. Nose [6] 14. M. छाद्यन्तेनेन 15. Lip [4].

अधस्ताच्चिद्युक्कम्

चोबति । 'चीवृ आदाने' (म्वा० उ० से०) । मृगस्वादः (उ० १. ३७) ।
चिनोति शोभामिति वा । 'ओष्ठादधोभागस्य' एकम् । 'ठोडी' लोके ॥^१

गण्डौ कपोली

गण्डति । क पोलयति ॥^२

तत्परो हनुः ॥९०॥

ताम्यां कपोलाम्या पर, अधः । हन्ति हनुः । 'घृस्वृ-' (उ० १. १०)
इत्युः । 'चौमरि' (?) लोके ॥ ९० ॥^३

रदना दशना दन्ता रदाः

रद्यतेज्जन^४ । 'रद विलेखने' (म्वा० प० से०) । दश्यतेज्जेन^५ । दाम्यति
दन्तः । रदति चत्वारि ॥^६

तालु तु काकुदम् ।

तालयति । मृगस्वादः (उ० १. ३७) । काकुजिह्वा दीयतेज्जेन^७ । द्वे ॥^८

रसज्ञा रसना जिह्वा

रस जानाति । रस्यतेज्जया^९ । 'रस आस्वादाने' (चु० उ० से०) ।
लिहन्त्यनया । 'शेवयह्जिह्वा-' (उ० १. १५५) इति साधु । त्रीणि ॥^{१०}

ग्रान्तावोष्ठस्य मृक्किणी^{११} ॥९१॥

मृजति । बाहुलकात्किन् ॥९१॥^{१२}

ललाटमलिकं गोधिः

ललं विलासमटति । अलति । 'अलिहृषिम्या किच्च' (उ० ४. १७)
इतीक्व । गुप्यते । 'गुप परिवेष्टने' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^{१३}

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवी स्त्रियो ।

भ्रमयति । भ्रमेर्ह्रः' (उ० २. ६८) । 'मौह' लोके ॥^{१४}

1. The lower part of the lip [1] 2. Cheek [2] 3. Chin [1]
4. M. रद्यतेनेन 5. M. दश्यतेनेन 6. Tooth [4] 7. M. दीयतेनेन
8 Palate [2] 9 M. रस्यतेनया 10. Tongue [3] 11. M. मृक्किणी
B. prefers मृक्किणी 12. The Corners of the lips [1] 13. Fore
head [1] 14. Eyebrow [3].

कूर्चमस्त्री भ्रुयोर्मध्यम्

कुरति । बाहुलकाच्चट् ॥^१

तारकाङ्ग कनोनिका ॥९२॥

तारयति । 'कनी दोसौ' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादीनम् । द्वे ॥९२॥^२

लोचन नयन नेत्रमीक्षण चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टी च

लोच्यतेऽनेन^३ । नीयतेऽनेन^४ । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति पक्षे धृन् ।
ईक्ष्यतेऽनेन^५ । चक्षतेऽनेन^६ । 'चक्षे सिच्च' (उ० २११९) इत्युप्ति । 'अक्षू
व्याप्तौ' (म्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११७) । दृश्यतेऽनया^७ । क्तिनि
(३३६३) इष्टि । अष्ट ॥^८

अस्तु नेत्राम्बु रोदन चान्त्रमश्रुच ॥९३॥

अस्यति, अस्तुते वा । अश्नादि (उ० ५२९) । रयते अन्यत्रापीति रक् ।
अलम् । पञ्च ॥ ९३ ॥^९

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपकृष्टावङ्गान् 'बाह्यौ' इति शेष ॥^{१०}

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कट गण्डमन्ति । 'अक्षू व्याप्तौ' (म्वा० प० से०) । अपाङ्गेन दर्शनम् ।
द्वे ॥^{११}

कर्णशब्दमहौ श्रोत्र श्रुति स्त्री श्रवण श्रव ॥९४॥

कर्णयति । 'कर्णं भेदने' (चु० उ० से०) । शब्दो गृह्यतेऽनेन^{१२} । श्रूयतेऽनेन^{१३}
धृन् (उ० ४१५८) । असुनि (उ० ४१८८) श्रव ॥९४॥^{१४}

उत्तमाङ्ग शिर शीर्षं मूर्ध्ना ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तम च तदङ्ग च । 'श्रयते स्वाङ्गे शिर । किञ्च' (उ० ४१९३)
इत्यमुद् । 'कुमारशीर्षयो—' (३२५१) इति निर्देशान् शीर्षदिशाऽपि ।

1 The middle part of the eye-brows [1] 2 The pupil
of the eye [3] 3 M लोच्यतेनेन 4 M नीयतेनेन 5 M
ईक्ष्यतेनेन 6 M चक्षतेनेन 7 M दृश्यतेनेन 8 Eye [8] 9 Tear [5]
10 The Corners of the eyes [1] 11 Side glance [2] 12 M
गृह्यतेनेन 13 M श्रूयतेनेन 14 Ear [6]

मुहान्त्यनेन । 'श्वन्मुखम्—' (उ० १.१६०) इति साधुः । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । कान्तात् (३.२ १०२) कम् । पञ्च ॥^१

चिकुरः कुन्तलो घालः कचः केश शिरोरुहः ॥६५॥

'चि' इत्यव्यक्त कुरति । कुन्तं कुन्ताकार लाति । बलति । 'बल प्राणने' (म्वा० प० से०) । कच्यते । 'कच यन्धने' (म्वा० प० से०) । के छेते । ड. (वा० ३.२ १०१) । शिरसि रोहति । पट् ॥६५॥^२

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

केशाना समूह । 'अचित्त—' (४.२ ४७) इति ठक् । 'केशाश्वाभ्या यञ्छौ—' (४ २ ४८) । द्वे ॥^३

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलति । चूर्णस्य कचूर्णादिशोदस्य कुन्तला ॥^४

ते ललाटे भ्रमरका

भ्रमर इव । एकम् ॥^५

काकपक्षः शिखण्डक ॥ ९६ ॥

काकस्य पक्ष इव । शिखाया अण्ड इव । क्षत्रियाणा चूडा । 'बुलबुल' लोके ॥ ९६ ॥^६

कचरी केशवेशः

कं वृणोति कचरी । अच् (३ १. १३४) । 'को [र] रत्' (उ० ४. १५४) इति सूत्रेण वा । वेशता वेशो मार्जनाद्यन्धविशेष । द्वे ॥^७

अथ धम्मिलः संयताः कचाः ।

'धम्मि' सौत्रः । धम्मेलं । संयता वद्धाः । 'जुरा (डा)' लोके ॥^८

शिरसा चूडा केशपाशौ

शिरसे शिखा । 'शीडोह्मस्वच' (उ० ५. २४) इति छ । चुट्पते । 'बुट्

1. Head [5] 2. Hair [6] 3. A quantity of hairs [2] 4. Curled hairs [2] 5. The hairs hanging on the forehead [1] 6. A lock of hairs [2] 7. A braid of hairs [2] 8. Tide hairs [2].

समुच्छ्राय' (चु० प० से०) । निदादौ निपान । प्रशस्ता केशा वेशपाशी ।
'चोटी [लावे] ॥^१

त्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ६७ ॥

त्रतिन शिखा । जटति । 'जट सघाते' (म्वा० प० से०) । 'पट अवयवे'
(म्वा० प० से०) ॥ ९७ ॥^२

वेणि प्रवेणि^३

वेणति । 'वेणू निशामनादौ' (म्वा० उ० से०) । 'प्रोपिनमर्तृकादिधार्यकेश-
रचनाविशेषस्य द्वे' इत्यके । 'स्त्रीचोटी' [लोके] ॥^४

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शिरसि भव । 'वा केशेषु' इति शीर्षन् । विशदे स्नानादिनिर्मले ॥^५

पाश पक्षद्वय हस्तद्वय कलापार्या कचात्परे ॥ ९८ ॥

पादयते । 'पाश बन्धे' [चुरादि] । पश्यत । 'पक्षपरिग्रहे' (म्वा० प०
से०) । कचात्परे सन्त कलापार्या ॥ ९८ ॥^६

तनूरुह रोम लोम

तन्वा रोहति । 'नामन्-सीमन्-' (उ० ४ १५०) इति साधु । म्यते
लूयते वा । श्रोणि । 'रोवां [लोके] ॥^७

तद्बृद्धौ श्मश्रु पुमुखे ।

तस्य बृद्धिस्तस्या श्मनि मुखे श्रयते । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) ।
पुसो मुखे । एकम् । 'दादौ' [लावे] ॥^८

आरुह्यवेपौ नेपथ्य प्रतिकर्मप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आवर्त्यनम् । विद्यते^९ । नयतेर्णिचि (३ २ ७५) गुण (७ ३ ८८)
नपथ्यम् । प्रत्यङ्ग कर्म । प्रसाध्यनजन^{१०} । अलङ्काररचनादिहृतसोमाया 'पञ्च'
॥ ९९ ॥^{११}

दर्शते त्रिषु

एते वदजमाणा ।

1 Crest hair [3] 2 Matted hairs [2] 3 B reads वेपिनवेपौ
4 Braided hairs [2] 5 Clean hair [2] 6 A mass of hairs
[3] 7 The hair on the body (of men and animals);
[3] 8 Beard [1] 9 तिष्यन् 10 M प्रसाध्यनेन 11 Decoration [3]

अलकताऽलकरिष्णुश्च

अल करोति । 'अलकृञ्-' (३ २ १३६) इतीष्णुच्^१ । 'अलकरणसीलस्य'
हे ॥^२

मण्डित ।

प्रसाधितोऽलकृतश्च भूपितश्च परिष्कृत ॥ १०० ॥

'मडि भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भूय अलकारे' (भ्वा० प० से०) ।
'सपरिभ्याम्-' (६ १ १३७) इति सुट् । पञ्च ॥ १०० ॥^३

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

विभ्राजते । 'भ्रुवस्व' (३ २ १३८) इति चादिष्णुच् । रोचते ।
'अलंकृञ्-' (३ २. १३६) इतीष्णुच्^४ । 'अलकारादिना शोभमानस्य'
त्रीणि ॥^५

भूपा तु स्यादलक्रिया ।

'वृञ् शच' (३ ३ १००) हे ॥^६

अलपारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलत्रियतेऽनेन^७ । आभिषतेऽनेन^८ । पञ्च ॥ १०१ ॥^९

अथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

मुखे कुट्यते मुकुटम् । निरति । 'कृतृ-' (उ० ४ १८४) इति कीटम् ।
हे ॥^{१०}

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडाया मणि । शिरसो रत्नम् । हे ॥^{११}

सर्गलो ह्यारमध्यगः ॥ १०२ ॥

सर आति । एकम् ॥^{१२}

1 M इति इत्युच 2 Decorating [2] 3 Decorated or ornamented [5] 4 M इति इत्युच 5 Richly decorated [3]
6 Decoration with ornaments [2] 7 M अत्रिषतेनेन 8 M आभिषतेनेन 9 Ornament [5] 10 Crown [2] 11 Crest jewel [2] 12 The central gem of a necklace [1]

वालपश्या पारितथ्या

वालपाशो साधु । परितस्तथामूता । स्वार्थे प्यन् (वा० ५ १ १२४) ।
'सोमन्तस्थिताया स्वणादिपट्टिकाया' द्वे ॥^१

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रमिव पाश्या । 'कर्णललाटात्कनलकारे' (४ ३ ६५) । 'ललाटभूष-
णस्य' द्वे ॥^२

कर्णिका तालपत्र स्यात्

कर्णस्यालकार । तालस्य पत्रम् ॥ द्वे ॥^३

कुण्डल कर्णत्रेष्टनम् ॥ १०^४ ॥

'कुडि दाह' (भ्वा० आ० से०) वृपादि (उ० १ १०६) ॥ द्वे ॥
१०३ ॥^४

त्रैवेयक कण्ठभूषा

ग्रीवाया भवम् । 'कुलकुम्भि—' (४ २ ९६) इति ढक्त् । 'कठा'
[लोक] ॥^५

लम्बन स्याल्ललन्तिका ।

लम्बते । 'लङ् विलासे' (भ्वा० ५० से०) । शतुर्णीप् (४ १. ६) ।
'किञ्चिदवलम्बमानकण्ठभूषणस्य' द्वे ॥^६

स्वर्णे प्रालम्बिका

सैव ललन्तिका स्वर्णे कृता प्रालम्बते ॥^७

अथोर सूत्रिका मौक्तिकै कृता ॥ १०४ ॥

सैव ललन्तिका मौक्तिकै कृता । उरसः सूत्रमिव ॥ १०४ ॥^८

हारो मुक्तावली

ह्रियनेजन^९ । घञ् (३ ३ १९) । मुक्तानामावली दीर्घा षड्क्ति । द्वे ॥^{१०}

1 A golden ornament worn in the hair [2] 2 An ornament worn on the forehead [2] 3 A kind of ear-ornament [2] 4 Ear ring [2] 5 A kind of neck ornament called कण्ठा 6 A short necklace [2] 7 The short necklace made of gold [1] 8 A necklace of pearls hanging over the breast [1] 9 M ह्रियनेन 10 A necklace of pearls [2]

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिक ।

असौ हार । शतयष्टिक शतलतिक । देव छन्दते । 'छदि सवरणे'
(चु० प० से०) ॥^१

हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्धशोस्तना ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिको ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमीक्षिकै ॥ १०६ ॥

यष्टीना भेदात्, हारभेदा स्यु । गूयते । गुड (न्वा० जा० अ०) छक् ।
'द्वात्रिंशल्लतिको गुच्छो गुच्छार्धस्तत्त्व सख्यक ।' चत्वारिंशल्लतो मास्तन ।
गो^१ स्तन इव ॥ १०५ ॥ चतु पञ्चांशल्लतोऽर्धहार^२ । विंशतिल्लतो माणवक,
अल्पत्वात् । एका चासावावली च । एकावल्येव सप्तविंशतिमुक्ताभि वृता नक्षत्राणा
मालेव ॥ १०६ ॥^३

आवापक पारिहार्य कटक^४ वलयोऽस्त्रियाम् ।

आ उप्यते । 'द्ववप् (न्वा० उ० अ०) । परिह्रियन् । ण्यन् (१ १
१२४) । कटति । ववुन् (उ० २ ३२) । वलते । 'वलिमङ्गल' (उ० ४
९९) इति कयन् । प्रकोष्ठाभरणस्य^५ चत्वारि । 'चूरा (डी)' त्रैवे ॥^६

केयूरमङ्गद तुल्ये

के बाहुतिरसि योति । लज्जदि (उ० ४ ९०) । अङ्ग दयन् । बाजूबन्द'
[लोके] ॥^७

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुली भवम् । जिह्वामूला—' (४ ३ ६२) इति छ । कर्मरिव ।
'मुदरो' [लोके] ॥ १०७ ॥^८

साधराऽङ्गुलिमुद्रा सा

सा कर्मिका साधरा चेद् । अङ्गुल्या मुद्र रानि । 'मोहर' [लोके] ॥^९

1 A pearl necklace of hundred strings [1] 2 B reads
गुच्छगुच्छार्ध 3 M गुच्छार्ध 4 M वा 5 M चतु पञ्चांशल्लतोऽर्धहार 6 Seven
kinds of pearl necklaces [1 each] 7 B and K. read
वट्टा 8 A bracelet worn on the fore arm [4] 9 Armlet [2]
10 A finger ring [2] 11 A seal ring [1]

कङ्कणं करभ्रूषणम् ।

कं शुभं कणनि । द्वे ॥^१

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना^२ तथा ॥ १०८ ॥

क्लीवे सारसनं च

मखं गतिं लाति । काञ्चते । 'काचि दीप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
सपति । 'पप समवाये' (भ्वा० प० से०) । तन् । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)
॥ १०८ ॥ सारं उत्कृष्टं सनमस्य । 'स्त्रीकटिभूषणस्य' पञ्च ॥^३

अथ पुस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

पुंसां कट्यां चेतकाञ्चो । शृङ्खलः खलति । एकम् ॥^४

पादाङ्गदं तुलाकोटिः

पादस्याङ्गदमिव । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । द्वे । 'विच्छिन्ना' [लोके] ।
'पायजेव' इत्यन्ये ॥^५

मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

मञ्जति । 'मञ्जे.' सौभाग्यदोरः । नुवति नूपुरम् । 'नु स्तुतो' (तु० प० से०) ।
'मुघर' [लोके] ॥ १०९ ॥^६

हंसकः पादकटकः

हंस इव । पादस्य कटकः, बलयः । 'गुजरी' इति 'जेहरि' इति च लोके ॥^७

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किंचित्किणोऽग्रः । क्षुद्रा चासौ घण्टिका । 'घटि दोसी' (चु० उ० से०) ।
'पुघुर' [लोके] । 'पादाटनोऽङ्घ्रिवलयम्' "जेहरि" 'नवदोङ्गुष्ठमौद्रिकम्'^८ ।
'अनवट' 'ताटङ्कः कर्णवलयम्' "वीर" 'हन्माणिक्यं च तुजिका ॥' "पुक्पुक्ती"
[लोके] ॥^९

-
1. A bracelet worn round the wrist [2] 2. Majority reads रसना 3. The girdle of a woman [5] 4. The girdle of a man [1] 5. A kind of anklet called pñajeba or vichiyā [2] 6. Anklet [2] 7. A kind of anklet called gujari or jehari [2] 8. M. निचिरायाव 9. M. नवदोङ्गुष्ठमौद्रिकम् 10. M. नवदोङ्गुष्ठमौद्रिकम् 11. A small bell (ghuggharu) [2].

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वक्फल कृमि रोम चेति । वस्त्रस्ययोनिरुपादानकारणम् ॥^१

दश त्रिपु ॥ ११० ॥

वक्ष्यमाणानि दश त्रिपु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि

वल्कस्य त्वचो विकार वाल्कम् । क्षौमादि । धुमाया विकार । 'भगव' लोके ॥^२

फल तु कर्पासं वादर च तत् ।

फलस्य विकार । कर्पास्या वादर्यास्त्र फल कर्पासं वादर तस्य विकार ॥^३

वौशेय कृमिकोशोत्थम्

कोशो सम्भूतम् । 'कोशाद्भृ' (४ ३ ४२) ॥^४

राङ्गव मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

'रङ्गोरमनुष्येण' च' (४ २ १००) । मृगदग्धेन पशुमात्रप्रहणावम्ब-
लाद्यपि राङ्गवम् ॥ १११ ॥^५

अनाहत निष्प्रवाणि तन्त्रक च नवान्वरे ।

न आहतम् । निर्गता प्रवाणी सन्तुवायसलावाऽस्मान्^६ । 'तन्त्रादचिरापहत'
(५ २ ७०) । नव च तदम्बर च । चत्वारि ॥^७

तत्स्यादुद्गमनीय यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

उद्गमनमनिलप्यते^८ । 'धौत' [एकम्] ॥ ११२ ॥^९

पत्रोर्ण धौतकौशेयम्

पत्रेषु कृतोर्णाऽस्त्रयः^{१०} । धौत च तत्कौशेयम् । प्रक्षालितकौशेयम् ॥^{११}

- 1 The material of cloth such as bark [1] 2 The cloth made of the barks of trees [1] 3 The cloth made of the fruits of Cotton plant [3] 4 Silk [1] 5 M रङ्गोरमनुष्येण 6 A woolen cloth made of deer's or animal's hair [2] 7 M तन्त्रादचिरापहत 8 A new cloth [4] 9 M यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् 10 A pair of washed clothes [1] 11 M धौत कौशेयम् 12 A washed silk-garment [2]

बहुमूल्यं महाघनम् ।

- बहुमूल्यमस्य । महद्वनं मूल्यमस्य ॥^१

धौमं दुकूलं स्यात्

कूलति । 'कुल आवरणे' (म्वा० प० से०) । 'पटवस्त्रस्य' द्वे ॥^२

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

निवीयते । 'व्येज्-' (म्वा० उ० अ०) । क्त. (३.२.१०२) 'उपभुक्तवस्त्रस्य'
द्वे ॥ ११३ ॥^३;

स्त्रियां बहुल्ये वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोद्वयोः ।

दत्तति । मिदादिः (३.३.१०६) । 'वसेस्तिः' (उ० ४. १७९) ।

'वस्तान्तदशायाः' द्वे ॥^४

दैर्घ्यमायाम आनाहः

'कञ्चुकं गात्रवसनम्' "जामा" 'कञ्चुकी कुचगोपिका' "चोली" । दीर्घस्य
भावः । आपम्पतेज्नेन^५ ॥^६

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

विशालस्य भावः । 'पनहा' [लोके] ॥ ११४ ॥^७

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

'पटव्' इत्यव्ययतात्पर्यं चरति । जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥^८

समी नक्तककर्पटी ।

नजते । 'ओनजी शोडे' (तु० आ० मे०) । बाहुलकात्तम् । कटे पटः कर्पटः ।
दाग्ध्यादिः (बा० ६. १. ९४) । 'प्रस्वेदादिमाजंनार्थं' हस्तस्य वस्त्रतण्डस्य'
द्वे ॥^९

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वस्पतेज्नेन^{१०} । ध्रु (उ० ४. १५८) । 'वसेणिव्' (उ० ४. २१७) इत्य-
मुन् । चित्पतेज्नेन^{११} । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । अंगुष्ठाग्रमनि ॥ ११५ ॥^{१२}

1. Costly or expensive [2] 2. Silken cloth or woven silk [2] 3. A cloth worn out [2] 4. The border of a cloth [2] 5. M. आपम्पतेज्नेन 6. The length of a cloth [3] 7. The breadth of a cloth [2] 8. Old or rugged cloth [2] 9. A piece of cloth (hand-kerchief) [2] 10. M. वस्पतेज्नेन 11. M. चित्पतेज्नेन 12. Cloth (in general) [6].

सुचेष्टकः पटोऽस्त्री

शोभन चेष्टमेव । पन्ति । 'पट गती' (म्वा० ५० से०) । 'शोभनवस्त्रस्य'
द्वे ॥

ना वराशि स्थूलश्राटक ।

वरमस्तुते, अस्पति वा । वरासि । 'शट रूजादौ' (म्वा० ५० से०) ।
'स्थूलपटस्य' द्वे ॥^१

निचोलः प्रच्छदपट

निचोल्यते । बुल समुच्छ्राये [चुरादि] । प्रच्छद्यते । 'छद सवरणे'
(बु० ७० से०) । येन शय्यादि प्रच्छद्यते । बुरका' इत्यस्येत्थमे ॥^२

समौ रत्नलङ्कारम्बली ॥ ११६ ॥

रमण रत्न । रत्न लाति रत्नम् । क ब्रलयति । 'कम्ब गती वा ॥ ११६ ॥^३

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यर्थांश्चुके ।

अन्तरा मयम् । गृहादित्वात् (४२ १३८) छ । उपसवीयनेनेन^४ ।
परिधीयते । अधोदेहभागस्याशुबम् । 'परिधानवस्त्रस्य' चत्वारि ॥^५

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीय च

प्रात्रियनेनेन^६ । पन् (३३ ५४) । उत्तरे वासज्यन । 'बृहत्या आच्छादने'
(५४६) वच् ॥ ११७ ॥ सवीयनेनेन^७ । उत्तरस्मिन् देहभागे मयम् । उपरि-
वस्त्रस्य^८ पञ्च ॥^९

बोलकूपामको स्त्रियाम्^{१०} ।

कूपरे अस्पते । कृपोदरादि (६३ १०९) । 'आश्रपदीनकञ्चुकस्य' इत्येने ।
'स्त्रीणां बञ्चुकिास्यस्य' इत्येने ॥^{११}

नीशार स्या प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नितरा शीयते । 'शू वायु—' (पा० ३३ २१) इति पन् ॥ ११८ ॥^{१२}

1 Fine cloth [2] 2 coarse cloth [2] 3 Coverlet or covering [2] 4 Blanket [2] 5 M उपसवीयनेन 6 Under or lower garment [4] 7 M प्रात्रियनेनेन 8 M मवाश्रयनेन 9 Upper garment [5] 10 B reads स्त्रिया 11 Bodice [2] 12 Warm cloth (as rajā, blanket sc) [1]

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धोरो वासते । डः (३.२.१०१) । चण्डा^१ कोपनामतति । वुन् (उ० २.३२) । 'लहंगा' [लोके] ॥^२

स्यात्त्रिष्वप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यन् ॥ ११६ ॥

आप्रपदं पादाग्रं प्राप्नोति । 'पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' एकम् ॥११९॥^३

अस्त्री वितानमुल्लोचः

वितन्यते । घञ् (३.३.१९) । ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचू भासने' (चु० उ०से०) । 'चंदवा' [लोके] ॥^४

दूष्याद्यं वस्त्रवेशमनि ।

दूष्यते दूष्यम् । 'वस्त्रगेहस्य' एवम् ॥^५

प्रतिसीरा जयनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतिगतासीरम् । 'जुः' सौत्रो गतो (३.२.१५७) । ल्युङन्तात् (३.३.११७) वन् । तिरस्त्रियतेऽनया^६ । 'वनात' [लोके] ॥१२० ॥^७

परिकर्माङ्गसंस्कारः

मलवर्जनायां त्रिया परिकर्मस्नानोद्धर्जनादि । अङ्गं संस्त्रियतेऽनेन^८ । 'धरोर शोभाधायकवर्मणः' द्वे ॥^९

स्यान्माष्टिर्मार्जना मृजा ।

'मृजू शुद्धी' (अ० प० से०) 'व्यास—' (३.३.१०७) इति युच् । 'प्रोच्छन्नादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' त्रीणि ॥^{१०}

उद्धर्तनोत्मादने द्वे ममे

उद्धत्यतेऽनेन^{११} । उत्माद्यतेऽनेन^{१२} । 'पद्लु—' (तु० प० अ०) । 'उद्धर्तन-द्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' द्वे ॥^{१३}

-
1. M. चण्ड 2. Short petticoat [2] 3. A garment reaching to the feet [1] 4. Canopy [2] 5. Tent [1] 6. M. तिरस्त्रियतेनया 7. Curtain [3] 8. M. संस्त्रियतेनेन 9. Painting or perfuming the body [2] 10. Cleansing the body [3] 11. M. उद्धत्यतेनेन 12. M. उत्माद्यतेनेन 13. Cleaning the body with perfumes or fragrant unguents [2].

आप्लाव आप्लव ॥१२१॥

स्नानम्

‘प्लुङ्—’ (म्वा० जा० से०) । ‘विभापाडि ह्प्लुबो’ (३३५०) इति वा घञ् ॥१२१॥ ‘स्ना शौचे’ (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३३११५) त्रीणि ॥^१

चर्चा तु चार्चिक्य स्थासकः

चर्चते । ‘चर्च अध्ययने’ (चु० उ० से०) । धात्वर्थे ण्वल् (वा० ३३ १०८) चर्चिका । स्वार्थे ण्यत् (वा० ५१ १२४) । बाहुलकात्, स्थास, सत् क । ‘चन्दनादिना देहविलेपनस्य’ त्रीणि ॥^२

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोध

‘प्रयत्नेनोद्बोधनस्य’ द्वे ॥^३

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरेमे समे ॥१२३॥

पत्राकारा लेखा । पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापारः^४ । ‘स्तनकपोलादौ केशरादिना विरचितस्य तिलकविशेषस्य’ द्वे ॥१२३॥^५

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न क्षियाम्

तमालपत्रमिव । तिलवत् कायति । चित्रयति । विशेषयति । ‘टीका [लाके] । द्वितीयं तिलकं तुरीयं विशेषकं स्त्रिया न भवति । किं तु पुनपुनश्चो चत्वारि ॥^६

अथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥

कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं चार्हीकपीतनम् ।

रक्तसंकाचपिशुनं धोरलोहितं चन्दनम् ॥१२४॥

‘कुङ्कुम’ इति शब्दोऽस्यास्ति^७ । अर्थ आद्यच् (५२१२७) ॥१२३॥

1 Buthing [3] 2 Smearing the body with sandal or unguents [2] 3 Reviving the scent of a perfume [2]

4 M पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापार 5 Drawing lines of painting on the body with coloured sandal, saffron, or any other fragrant substance [2] 6 The mark made with sandal wood or any other unguents on the forehead [4] 7 Majority reads कश्मीरजन्माग्निशिख 8 M शब्दोऽस्यास्ति ।

‘करोमुंत् च’ (उ० ४ ३२) इतीरम् । कश्मीरे जन्मास्थ । अग्निरिव शिलाऽस्य^१ ।
 वृत्र (स्वा० उ० से०) अप् (३ ३ ५८) वरम् । बह्वीके देशे भवम् । पीन
 करोति । रज्यते स्म रत्तम् । सकोचयति । ‘कुच सपचंनादौ’ (म्वा० ५० से०)
 पिशति । ‘पिश अवयवे’ (तु० ५० से०) । ‘दुधिपिशि—’ (उ० ३ ५५)
 इति उनम्, कित् । धियमीरयति । लोहित च तच्चन्दन च । एकादश ‘केशरी
 (रि) [लोत्रे] ॥१२४॥^२

लाक्षा राक्षा^३ जतु कलीत्रे यावोऽल्लक्षो द्रुमामय ।

लक्ष्यते । रक्ष्यते । जायते । ‘फलपाटि—’ (उ० १ १८) इत्यु ।
 तोऽन्नादेशश्च^४ । योति यव स एव याव । न रक्ताऽम्मात्^५ । द्रुमाणामामय ।
 पट् ॥^६

लज्ज देवकुसुम श्रीसंज्ञम्

लज्ज गच्छति, लूयते वा । देवाना कुसुमम् । श्रिय सज्ञाऽस्य^७ । श्रीणि ॥^८

अथ जायकम् ॥१२५॥

कालीयकं च कालानुसायं च

जयति गन्धान्तरम् । ‘जि अमिनवे’ (म्वा० ५० से०) । ष्वल् (३ १.
 १३३) ॥१२५॥ कालम्येदम् । ‘वृद्धाच्छ’ (४ २ ११४) । कालेन वस्तुना,
 अनुसर्तुं याग्यम् । ‘कलवक’ [लोत्रे]^९

अथ समार्थकम् ।

यंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोद्धकम् ॥१२६॥

वशाऽस्यत्र^{१०} । छ् (५ २ ११५) । न गुरु यस्मात् । राजानमर्हति ।
 लूहते । ‘लूह गाढयै’ (?) । कृमिनिर्जायते । पट् । ‘अगर’ [लोत्रे] ॥१२६॥^{११}

कालागुर्वगुरु

काल च तदगुरु च । ‘कालागुरो’ द्वे ॥^{१२}

स्यात्तन्मद्गत्या मल्लिगन्धि यत् ।

मल्लिकागुण्येव गन्धा यम्य । एवम् ॥^{१३}

1 M शिलास्य 2 Saffron 3 B reads गंगा लाक्षा 4 M
 तान्नादेशश्च 5 M रक्ताम्मात् 6 Lac (red) used by women to die
 certain parts of the body [6] 7 M सज्ञास्य 8 Clove (3) 9 A
 kind of sandal wood [3] 10 M वशाऽस्यत्र 11 The fragra-
 nt aloe wood and tree [6] 12 Black kind of aloe wood [2]
 13 A kind of aloe wood [1]

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षान् धूपायति । सर्जरस्य सालस्य रस । राति अलति च । सर्वे रस्यते ॥ १२७ ॥ बहूनि रूपाण्यस्य ॥ 'राल' [लोके] ॥^१

अथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ ।

वृक्ष इव धूप । द्वे ॥^२

तुरुष्क पिण्डक सिंहो यावनोऽपि

तुर स्वरणे' (जु० प० से०) । उसन्तात्क । 'पिडि सघाते' (भ्वा० आ० से०) । अजन्तात् (३११३४) क । 'सि' इति ह्लादयति । ड । यवनदेशे भव । 'सिल्हार' [लोके] ॥^३

अथ पायस ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृक्षधूपोऽपि श्रीपिष्ट^४—सरलद्रवौ ।

पायसो विकार ॥ १२८ ॥ थियो वासः । थिय सरलद्रवस्य पिष्टस्तच्चूर्णेन जनितत्वात् । 'सरलो देवदारुरेव' इति भ्रम ॥^५

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगस्य नाभि । कसति गन्धोऽस्या ^६ । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । खजूरादि (उ० ४९०) ^७ श्रीणि ॥^८

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

ककोलकं^९ कोशफलम्

करोलति । 'कुल सस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ॥ १२९ ॥ क कोलयति । कोशे फलमस्य । 'मरिच' 'ककोल' [इति च ख्यातस्य] ॥^{१०}

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञ सिताभ्रो हिमवालुक ॥ १३० ॥

करोतीति कर, स चासी पूरद्व । घनो दृढ सारोऽस्य । चद्रस्य संज्ञा यस्य । सितमभ्रमिव । हिमा बालुकाऽस्य^{११} । 'बालुका' इत्यपि नामेत्यन्ये ॥ १३० ॥^{१२}

1 Resin [5] 2 Compound perfume [2] 3 Benzoin [4]
4 B reads श्रीपिष्ट—5 Turpenfine [5] 6 M गन्धोऽस्या 7 Musk
[3] 8 Majority reads ककोलकम् 9 A perfume prepared with
the berries of the kankola plant [3] 10 M मारीच 11 M.
बालुकस्य 12 Camphor [5]

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धसारो द्रवोऽस्य^१ । मलये जातः । भद्रा श्रीरस्य । चन्दयति । 'चदि
आह्लादनं' (म्वा० प० से०) । ल्युट् (३.४.११३) चत्वारि ॥^२

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी वृक्षभेदस्तत्र जातः (४.३.२५) अण् । गोः शीर्षमिव । हरेरिन्द्रस्य
चन्दनम् । 'चन्दनविशेषाणां' पृथक् पृथक् ॥ १३१ ॥^३

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलस्येव पर्णान्यस्याः । पत्रमेवाङ्गमस्य । रञ्जयति । कुचन्दनं निर्गन्धत्वात् ।
'रक्तचन्दनस्य' ॥^४

अथ जातोकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

जात्याः कोशः 'जायफर' [लोके] ॥ १३३ ॥^५

कपूरागुरुकस्तूरी कंकोलेर्यश्चकर्मः ।

कपूरादिभिः समभागैर्बन्धप्रियः कर्मः ॥^६

गात्रानुलेपनी चर्तिर्वर्णकोऽस्त्री विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गात्रमनुलिप्यतेऽनया^७ । वर्त्यते । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । 'गात्रानुलेपन-
योग्यस्य पिष्टमुगन्धस्य' चत्वारि । वर्णं करोति । ण्वुल् (३.१.१३३) ।
'पृष्ठचन्दनादिलेपमात्रस्य' द्वे ॥ १३३ ॥^८

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

'चूर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) । पत्र् (३.३.१९) । वासे सुगन्धीकरणे
योगा उपायाः । 'पट्टवासादिशोदस्य' द्वे ॥ १०

-
1. M. द्रवोऽस्य 2. Sandal wood [5] 3. White sandal wood, *gosāṛga*, and yellow sandal wood, *haricandana* [1 each]
4. Red sandal [5] 5. Nutmeg [2] 6. An ointment consisting
of camphor, agallochum, musk and kapkola in equal pro-
portions [1] 7. B. reads चर्तिर्वर्णकं स्वादिन्येपनम् 8. M. गात्रमनुलिप्यते-
नया 9. An ointment prepared with rubbed sandal and
other fragrant perfumes [4] 10. Perfumed powder [2].

भावित वासितं त्रिषु ।

भाव्यते । वास्यते । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) 'द्रव्यान्तर-
भावितस्य' द्वे ॥^१

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यं स्यात्तदधिवासनम् ॥१३४॥

धूपादिभिर्वस्त्रादीनां यः संस्कारः । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्'
[चुरादि] ॥१३४॥^२

माल्यमालास्रजौ मूर्ध्नि

मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० सं०) । ण्यत् (३११२४) । मा-
लाति । सृज्यते स्रक् । मूर्ध्नि शिरसि । अङ्गान्तरस्योपलक्षणमिदम् ।
त्रोणि ॥^३

केशमध्ये तु गर्भकम् ।

गर्भं इव । एकम् ॥^४

प्रभ्रष्टकशिखालम्बि

शिखातो लम्बते । एकम् ॥^५

पुरो न्यस्तललामकम् ॥१३५॥

पुरोभागे न्यस्तं माल्यललाटपर्यन्तं ललाममिव ॥१३५॥^६

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रालम्बते । ऋजुलम्बितशीलमस्य ॥^७

वैकशकस्तु तत्

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

त्रिदिष्टकक्षोऽस्माद्विषदामुरस्तत्र भवम् । एकम् ॥^८

शिखास्वापीडशेखरी ॥१३६॥

शिखालिप्तमाला । आपोडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । द्वे
॥१३६॥^९

1 Any perfumed or scented thing [2] 2 Scenting with perfumes or odorous substances [1] 3 Garland [3] 4 A garland worn in the hair [1] 5 A garland hanging from the crest [2] 6 A garland worn on the fore head [1] 7 A garland worn straight [1] 8 A garland worn sideways like the sacred thread [1] 9 A garland worn on the head [2]

रचना स्यात्परिस्पन्द

रच्यते । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' (म्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३३ १८) ।

'शिल्पादिरचनाया' द्वे ॥^१

आभोगः परिपूर्णता ।

भुजेघञ् (३३ १८) । परिपूर्णस्य भावः । द्वे ॥^२

उपधानं तूपनहः

उपधीयते शिरोऽत्र^३ । उपवृहत्तेऽत्र^४ । 'बृह बृद्धौ' (म्वा० प० से०) ।

'शिरोनिवेशनस्य' द्वे ॥ 'तकिआ' [लोके] ॥^५

शय्याया शयनीयनत् ॥१३७॥

शयनम्

शय्यतेऽस्मिन्^६ । शयनीयम् । ल्युटि शयनम् । श्रीणि 'तूलिकादे' । 'तोसक' [लोके] ॥१३७॥^७

मध्यपर्यङ्कपत्यङ्का खट्वया समाः ।

मन्धते । 'मचि धारणे' (म्वा० आ० से०) । परितोऽङ्कयते^८ ।

'अचि लगणे' (म्वा० आ० से०) । 'परेऽत्र धाङ्क्यो' (८२ २२) इति वा ल । सटयते । 'खट काशायाम्' (म्वा० प० से०) । क्वुत् (उ० १ १५२) । चत्वारि ॥^९

गेन्दुक कन्दुक

गाते गा, स इन्दुरिव । गद्यते । 'नदि रोदने' (म्वा० प० से०) । बाहुल्कादुक । 'गेदा' [लोके] ॥^{१०}

दीप प्रदीप

दीप्यतज्जेन^{११} । द्वे ॥^{१२}

पीठमासनम् ॥१३८॥

पठन्त्यत्र । 'पिठ हिसादौ' (म्वा० प० से०) । बाहुल्यादीर्षं । आस्पद्येऽत्र^{१३} । द्वे ॥१३८॥^{१४}

समुद्रक समुद्रक

समुद्रगच्छति । ड (वा० ३ २ ४८) । समुद्र्यन । 'पुट सङ्ख्यण' (तु० प० से०) । 'टन्ना' [लोके] ॥^{१५}

1 Making a garland [2] 2 Completion [2] 3 M शिरोत्र
4 M उपवृहत्तेऽत्र 5 Pillow [2] 6 M शय्यतेऽस्मिन् 7 Bed [3]
8 M परितोऽङ्कयते 9 Cot [4] 10 Ball [2] 11 M दीप्यतज्जेन
12 Lamp [2] 13 M आस्पद्येऽत्र 14 Seat [2] 15 Casket [2]

प्रतिमाह पतद्ग्रह ।

प्रति गृह्णाति । ण (३११४३) । पततो ग्रह । 'पोकदानी'
[लोके] ॥^१

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसाध्यतेऽनया^२ । कङ्कते । बाहुलकादतच् । 'बकही' [लोके] ॥^३

पिष्टात पटवासक ॥१३६॥

पिष्टमतति । पटो वास्यते येन । बुक्का [लोके] ॥१३९॥^४

दर्पणे मुकरादर्शौ

दर्पयति । 'दृप हर्षमोचनयो' (दि० प० अ०) । मङ्कते । 'मकि मण्डने'
(भ्वा० आ० से०) । 'मुकुरददुंरो' (उ० १४०) इति साधु । आदस्यतेऽत्र^५ ।
श्रीणि ॥^६

व्यजन तालवृन्तकम् ।

इति नृवर्ग ॥६॥

व्यजन्त्यनेन । 'अज गतिशेषणयो' (भ्वा० प० से०) । तालस्यैव
वृन्तमस्य ॥^७

इति नृवर्ग ॥६॥

सत्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वशोऽन्ववाय सतान

सत्तन्यते । सनोते (तु० उ० से०) तित्त् (३३९४) । गा त्रायते ।
जन्यतेऽनेन^८ । कोलति कुलति वा । अभिजयते । वज् (३३९९) । इण ।
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३३५६) । उदयते । 'वश वान्तौ' (अ० प० से०) ।
पृषोदरादित्वान्नुम् । अववाय्यते । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'सनोतेरच्'
(वा० ३११४०) इति ण । नव ॥^९

वर्णा स्युर्ग्राहणादयः ॥१॥

वर्ष्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) ॥१॥^{१०}

1 Spitting pot [2] 2 M प्रसाध्यनया 3 Comb [2] 4 Powder
[2] 5 M आदस्यतेऽत्र 6 Mirror [3] 7 Fan [2] 8 M जन्यजनन
9 Lineage or family [9] 10 Brahmana and other castes

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

चत्वार एव वर्णाः । 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५.१.१२४) इति प्यत्र ॥^१

राजवीजी राजवंश्यः

राज्ञो बीजमस्त्यस्य । राज्ञो वंशे साधुः । द्वे ॥^२

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥२॥

वीजे साधुः । कुले संभवोऽस्य^३ । द्वे ॥२॥^४

महाकुलकुलीनार्यसंभ्यसञ्जनसाधवः ।

महच्च तत्कुलं च । तदपत्यम् । कुलादन्वज्जो (४.१.१४१) । कुलस्यापत्यम् । 'कुलात्त्व' (४.१.१३९) । अयते । 'श्रु गतो' (न्वा० ५० व०) । प्यत्र (३.१.१२४) । समाया साधुः । सत्त्वासो जनस्व । 'कृवापा—' (उ० १.१) इत्युक् । साधुः । पट् 'कुलीनस्य' ॥^५

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥३॥

आश्रमोऽस्त्री

ब्रह्म वेदः । तदध्ययनायं ब्रतमग्नि ब्रह्म । तच्चरितुं शीलमस्य । गृहाः दाराः सन्त्यस्य । वनमेव प्रस्थो देशः । 'तत्र भवः' (४.३.५२) । मिशते । तच्छीलः । 'सनाशंस—' (३.२.१६८) इत्युक् ॥३॥ आश्रमन्तात् श्रमोऽग्नः । एवम् ॥^६

द्विजात्यप्रजन्मभूदेववाहवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वे जातो जन्मनो अस्य । जन्मना उपनयनेन च । अग्रे आदौ जन्माम्य । भुवो देवः । ब्रह्मणा जातः । विप्राति । 'प्रा पूतो' (अ० ५० व०) । ब्रह्मणोऽग्नत्स्यम् ॥^७

अस्मी पट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥४॥

अस्मी विप्रः यागादिभिर्युतः पट्कर्मा, पट्कर्मान्तस्य । एवम् ॥^८

1. The aggregate of the four Hindu castes [1] 2. A royal descent [2] 3. M. संभवोऽस्य 4. Good family [2] 5 A high descent [6] 6. Four āśramas brahmacharya, gṛhasthya, vanaprastha and sannyasa 7. M. ब्रह्मणोऽग्नत्स्यम् 8. Brahmana [6] 9. A Brahmana performing the six duties enjoined on him [1].

विद्वान् विपश्चिदोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । ८७
 धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥५॥ ७
 श्रीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः । ८
 दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वेत्ति । 'विदः शतुर्वसु' (७ १ ३६) । विप्रकृष्ट निश्चिनोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । दोष जानाति । अस्तीति सन् । शत्रन्त । सुष्ठु ध्यायति । कुङ् (भ्वा० आ० अ०) विच् (३ २ ७५) । गुण (७ ३ ८४) । कोर्वेदस्य विदः । बुध्यते बुधः । धियमीरयति । मनीषाऽस्यास्ति^१ । ब्रीह्यादि (५ २ ११६) । जानाति ज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । संख्या विचारणास्त्यस्य^२ । सदसद्विवेचिनी बुद्धिः पण्डा, सा जाताऽस्य^३ । 'बुद्' शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इ' (उ० ४ १३८) ॥५॥ धीरस्यास्ति । सूते सूरिः । त्रि (उ० ४ ६४) । कृतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५ २ ८८) इतीति । कर्पति । क्तिच् (३ ३ १७४) । लब्धो वर्णः^४ स्तुतिर्येन । विचष्टे । 'अनुदात्तेतश्च—' (३ २ १४९) इति युच् । दूरात्पश्यति ॥^५

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥६॥

छन्दोऽधीते^६ । 'श्रोत्रियश्च—' (५ २ ८४) । 'तदधीते—' ४ २ ५९) पणं अण् । द्वे ॥६॥^७

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेत्याधीयतेऽस्मात्^८ । 'इडश्च' (३ ३ २१) इति घञ् । अध्यापयति । प्लुल् (३ १ १३३) ॥ द्वे ॥^९

अथ स्यान्निपेकादिकृद्गुरु^{१०} ।

निपेको गर्माधानम् । गृणाति धर्मम् । 'गृ' शब्दे (ब्रह्मा० ५० स०) । 'वृप्रोश्च' (उ० १ २४) इत्यु । एकम् ॥^{११}

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति । आचर्यते । व्यत् (३ १ १२४) ॥^{१२}

- 1 M मनीषास्यास्ति 2 M विचारणास्त्यस्य 3 M जातास्य
 4 M वर्णः 5 Scholar or learned man [22] 6 M छन्दोधीते
 7 A Brahmana well versed in the veda [2] 8 M उपेत्या
 धीयतेऽस्मात् 9 Preceptor [2] 10 B reads स निपेकादिकृद्गुरु
 11 Gurū (spiritual preceptor) [1] 12 An interpreter of
 the veda [1]

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥७॥

यष्टा च यज्ञमान

आदिशति प्रेरयति । ऋत्विजो यागादौ व्रत भोजनादिनियमोऽस्यास्ति¹ ॥७॥

यजते । वृच् (३ १ १३३) । 'पुङ्यजोऽशानम्' (३ २ १२८) । त्रोग्णि ॥²

अथ स सोमवति दीक्षितः ।

स व्रती सोमपानवति यागे आदेश सन् । दीक्षा जाताऽस्य³ । एकम् ॥⁴

इज्याशीलो यायजूक

इज्या शीलमस्य । पुन पुनर्यजते । 'यजजपदशा षड्' (३ २ ११६६) इत्युक्त । द्वे ॥⁵

यज्या तु विधिनेष्टवान् ॥८॥

'सुयजोयंङ्वनिप्' (३ २ १०३) । एकम् ॥८॥⁶

स गीष्प (पं) तीष्ठ्या स्थपति

स यज्या । बृहस्पतिसत्त्वेनेष्टवान् । स्थापते स्थ । पञ्चमं (वा० ३ ३ ५८) क । स्थस्य पति । एकम् ॥⁷

सोमपीती तु सोमप ।

सोम पीतोऽनेन⁸ । पिबते यकि (उ० २ ७) । 'पीथी' इत्यथे । द्वे ॥⁹

सर्ववेदा स येनेष्टो याग सर्वस्वदक्षिणः ॥९॥

सर्वं वेदयति । अमुन् (उ० ४ १९८) । सर्वस्व दक्षिणा यत्र स विश्वजिदादियेन वृत्त ॥९॥¹⁰

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती

अनूक्तवान् । 'उपेयिवान्-' (३ २ १०९) इति साधु । प्रोच्यते प्रवचनो वेदस्तत्राधीतमनेन । एकम् ॥¹¹

1 M नियमोऽस्यास्ति 2 One who performs a sacrifice (yajña)
[3] 3 M जातास्य 4 A priest engaged in somavat sacrifice
[1] 5 A constant sacrificer [2] 6 A performer of sacrifice
in accordance with vedic precepts [1] 7 A sacrificer of
brhaspatiyaga [1] 8 M पीतोऽनेन 9 A soma-sacrificer 10 A
person, who performs sacrifice by giving away all his
wealth in dakṣiṇā 11 A person who teaches vedas with
their branches (angas) [1]

गुरोस्तु य ।

लब्धानुज्ञ समावृत्तः

गुरो सकाशाल्लब्धाप्राप्तानुज्ञा येन । वृत्ते 'गत्यर्था—' (३ ४ ७३) इति क्त ॥^१

सुत्रा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

सुनोति सुत्वा । 'सुयजोहंनिप्' (३ २ १०३) । अभिषवोऽवभृथस्तानम् । एकम् ॥^२

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

गुरोर्दोषावरण छत्रम् । तच्छीलमस्य, छात्र । 'छत्रादिभ्यो ण' (४ ४ ६२) । अन्ते समीपे वसति । शिष्यते । 'एतिस्तु—' (३ १ १०९) इति क्यप् । 'शास इत्—' (६ ४ ३४) । ऋणि ॥^३

शैक्षा प्राथमकल्पिका ।

शिक्षामधीयते । प्रथमकल्प आरम्भ प्रयोजनमेवम् । 'प्रथमारब्धवेदाना' द्वे ॥

एकनक्षत्रताचारा मिथ सन्नह्यचारिण ॥ ११ ॥

एकस्मिन्ब्रह्मणि व्रते वाचरण येषां ते । परस्पर समान ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३ २ ८०) इति णिनि । एकम् ॥ ११ ॥^४

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव

समाने तीर्थे गुरो वसति । 'समानतीर्थे वासी' (४ ४ १०७) इति यत् । एको गुरुरेवम् ॥ द्वे ॥

चितवानग्निमग्निचिन् ।

'अग्नी चे' (३ २ ९१) इति क्विप् । एवम् ॥^५

पारम्पर्योपदेशे स्यादेतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

परपराया आगत । अनन्तात् (४ ३ ७४) स्वार्थे ष्यत् । पारपर्यं च सावुपदेशश्च । 'अनन्तावसय—' (५ ४ २३) इति ञ्य । णिह्यम् । द्वे ॥ १२ ॥^६

1 A pupil, who has returned home with permission of his Gurū [1] 2 A student who has performed his ablutions (subsequent or preparatory to a sacrifice) [1] 3 Disciple [3] 4 One, who has just entered upon the study of the Vedas and Śikṣā [1] 5 A student going through the same studies and observing the same 6 A fellow student [1] 7 A person, who has kept the sacred fire [1] 8 Traditional instruction (ātithya) [2]

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

‘आतश्च—’ (३ ३ १०६) इत्यडि उपज्ञा ॥^१

ज्ञात्वारम्भ उपक्रम ।

क्रमे (भ्वा० प० से०) घञि (३ ३ १८) उपक्रम ॥^२

यज्ञ सवोऽध्वरो याग सप्ततन्तुर्नैर्मलं क्रतु ॥ १३ ॥

इज्यतेऽनेन । ‘यजयाच—’ (३ ३ ९०) इति नङ् । सूयते सोमोज्ज ।

पूज (स्वा० उ० अ०) अप् (३ ३ ५७) । न ध्वरति । ‘घृ कौटिल्ये’ (भ्वा० प० अ०) । घञि (३ ३ १६) याग । सप्तमिरग्निजिह्वामिस्तन्यते । ‘सितनि—’ (उ० १ ६९) इति तुन् । मलस्यत्र । ‘मलं गतो’ (भ्वा० प० से०) । क्रियते । ‘हृज क्तु’ (उ० १ ७७) । सप्त ॥ १३ ॥^३

पाठो होमश्चातिथीना सपर्या सपर्ण बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामका ॥ १४ ॥

पाठो घञ् (३ ३ १८) । हवन होम । ‘अतिस्तु—’ (उ० १ १४०) इति मन् । अतिथीना गृहागताना सपर्या पूजनम् । ‘बल दाने’ (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४ १ १७) । ‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्मातो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥” (मनु ३ ७०) ॥ १४^४

समज्या परिपद् गोप्त्री सभासमितिससद् ।

आस्थानी क्लीबमास्थान स्त्रीनिपुसकयो सद् ॥ १५ ॥

समजन्त्यस्याम् । ‘अज गतो’ (भ्वा० प० से०) । ‘सज्ञाया समज—’ (३ ३ ९९) इति क्यप् । परित् सीदन्त्यस्याम् । गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । सह भान्त्यस्याम् । समिपन्त्यस्याम् । इण (अ० प० से०) वितन् (३ ३ ९४) । ससीदन्त्यत्र । आतिष्ठन्त्यत्र । मदेरमुन् (उ० ४ १८८) । सद् । नव ॥ १५ ॥^५

प्राग्वश प्राग्वविर्गोहोत्

हवि शालाया पूर्वभागे यजमानादीना स्थित्यर्थं गेह प्राग्वश । प्राङ्-
वश स्थूणाञ्ज ॥^{१०}

1 The knowledge acquired by self [1] 2 Commencement [1] 3 M इज्यतेनेन 4 M सोमोज्ज 5 Sacrifice (yajña) [7] 6 Five sacrifices enjoined to be performed daily by a Brahmana 7 M गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् 8 Assembly or meeting [9] 9 M स्थूणाञ्ज 10 A sort of sacrificial room for yajamana and others [1]

सदस्या विधिदर्शिन ।

सदसि साधव । विधिं पश्यन्ति । ऋत्विग्विशेषो एते ॥^१

सभासद सभास्तारा सभ्या सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

सभाया सीदन्ति । समा स्तृणन्ति । 'स्तृन् आच्छादने' (क्र्या० प० से०) ।

समाज रक्षन्ति । चत्वारि ॥ १६ ॥^२

अध्यर्च्युद्गातृहोतारो यजुस्सामर्विद क्रमात् ।

न ध्वरति । विच् (३ २ ७५) । अध्वर योति । यजुर्वेति यः । उद्गा-
यति सामविच् । होता स य ऋग्वेद वेद ॥^३

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्चते ॥ १७ ॥

अग्निमिन्ध, अग्रित् । अग्नीध स्थानमाग्नीध्रम् । 'अग्नीध शरणे रण् भ च'
(वा० ४ ३ १२०) । तात्स्यात् सोऽप्याग्नीध्रः ॥ १७ ॥^४

वेदि परिष्कृता भूमि

वेद्यते वेदि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । परित कृता सस्कृता ॥^५

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

स्थलत्पत्र । 'ष्ठल स्थाने' (म्वा० प० से०) । 'मिथिलादयश्च' (उ० १ ५७)
इति साधु । चतन्त्यस्मिन् । ध्वरच् (उ० २ १२२) । 'यानार्थं सस्कृत
भूमे' द्वे ॥^६

चपालो यूपकटकः

'चप मक्षणे' (म्वा० उ० से०) । 'सानसि—' (उ० ४ १०७) इति
साधु । यूपस्याग्रे कृत वटाकार । द्वे ॥^७

कुम्भा सुगहना घृति ॥ १८ ॥

'कुवि आच्छादने' (म्वा०, चु० प० से०) । गहना निविडा घृतिघैश्चनम्
॥ १८ ॥

-
- 1 A priest who superintends performances of a sacrifice [1] 2 A member of or spectator at an assembly [1] 3 The sacrificial priests well versed in the first three vedas [1 each] 4 M साग्नीध्र 5 A priest who kindles the sacred fire [3] 6 Altar [1] 7 An altar prepared for a sacrifice [2] 8 A wooden ring on the top of a sacrificial post [2] 9 The enclosure round a sacrificial ground [1]

यूपाग्र तर्प

यूपस्याग्रम् । तर्पति । मनिवृ (३२७५) द्वे ॥^१

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिद्वयो ।

निर्मन्थ्यत । तच्च तद्दारु च । ऋच्छति । '—सृष्टयमि—' (उ० २१०२) इत्यनि ॥^२

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽन्नय ॥ १९ ॥

दक्षिणोऽग्निः^३ । 'गृहपतिना समुक्ते ज्य' (४४९०) । आहूयतेऽन्न^४ ॥ १९ ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

त्रायते वा । त्रामु इता त्रेता ॥^५

प्रणीतं सत्कृतोऽन्नल ।

प्रकृपं नीत । एकम् ॥^६

समूह्य परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

समूह्यते । वहे (भ्वा० उ० अ०) ऊहे (भ्वा० आ० से०) वा । परिचीयते, उपचीयते च । 'अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या' (३११३१) । प्रयोगोऽस्ति^७ यथा ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानित्यर्थः ॥ २० ॥

यो गार्हपत्यादानोय दक्षिणाग्निं प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाय

दक्षिणाग्नित्वेन सस्त्रियते । आनीयत । 'आनाय्याऽग्नित्व'^८ (३११२७) । यस्तु वैश्यकुलयोनिः स 'आनेय' ॥^९

अथाग्न्यायी स्वाहा च हुतमुक्तिप्रिया ॥ २१ ॥

आने स्त्री । वृषाकपि—' (४१३७) इत्येङ् । मुष्टु आहूयन्तेऽनया^{१०} । इ (वा० ३२१०१) । हुतमुज प्रिया । श्रोणि ॥ २१ ॥^{११}

1 The top of a sacrificial post [2] 2 A piece of wood used for kindling the sacred fire by attrition [1] 3 M दक्षिणोऽग्निः 4 M आहूयते 5 Three sacred fires 6 Three sacred fires taken collectively [1] 7 The fire consecrated by mantras [1] 8 M प्रयोगोऽस्ति 9 The sacrificial fire arranged in a circle [3] 10 M आनाय्याऽग्नित्वे 11 The sacred fire taken from gārhapatya [1] 12 M अहू त्रेता 13 Svaha, the wife of Agni

ऋक्सामिधेनी धायया सा या स्यादग्निसमिन्धने ।

समिध आधीयन्तेऽनया^१ । 'समिधामाधाने वेध्यन्' (वा० ४३१२०) ।
धीयतेऽग्निरनया^३ । 'पाय्यसानाय्य—' (३११२९) इति साधु । 'अग्नि
प्रज्वाल्यते यया ऋचा सा' द्वे ॥^२

गायत्रीप्रमुख छन्द

गायन्त त्रायते । गौरादि (४१४१) । षडक्षरपदा गायत्री, सप्ताक्षर-
मुष्णिक्, इत्यादि । छन्द्यते छन्द । असुन् । एकम् ॥^४

हव्यपाके चरः पुमान् ॥ २२ ॥^५

हव्यस्य पाक । चर्यते चर । भृमृशो—' (उ० १७) इत्यु ॥ २२ ॥^६

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगत ।

आमिष्यते । मिषु सेचने' (श्वा० प० से०) । बाहुलकात्सक् । शृते तसे
दुग्धे दधियोजनात् ॥^७

धवित्रं व्यजन तद्यद्रचित मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धूयतेऽनेन^८ । 'अतिन्धूसू—' (३२१८४) इत्यु । मृगचर्मणा यद्रचितम्
॥ २३ ॥^९

पृषदाज्य सदध्याज्ये

पृषद्भि सहितमाज्यम् । दध्ना सहिते धृते एकम् ॥^{१०}

परमान्न तु पायसम् ।

परम च तदन्न च । पयसि ससृष्टम् । द्वे ॥^{११}

हव्यव्यये दैवपित्र्ये^{१२} अन्ने

हूयते । 'अचो यत्' (३१९७) । कूयते पितृभ्यः । 'कु दन्वे' (अ० प० अ०) ।
देवाप्त हव्यम्, पित्रप्त कव्यम् ॥^{१३}

1 Majority reads च 2 M आधीयन्तेनया 3 M धीयतेऽग्निरनया

4 The mantra which is recited while kindling the sacrificial fire [1] 5 Metre e.g. Gāyatrī, uspik sc [1]

6 An oblation of rice, barley and pulse boiled for presentation to the gods and manes [1] 7 A mixture of boiled and coagulated milk [1] 8 M धूयतेनेन 9 A fan made of the deer's skin [1] 10 Ghee mixed with coagulated milk [1] 11 Rice boiled in milk [2] 12 B prerers दैवपित्र्ये

13 Oblations to gods and manes [1 each]

पात्रं स्रुवादिकम् ॥ २४ ॥

स्रवति घृतादिकम् । 'स्रुवः कः' (उ० २.६१) ॥ २४ ॥^१

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः ।

ध्रुवति । उपविमर्ति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' जुहः । स्रवति स्रुवः ।
भेदास्तु स्त्रियः । स्रुवः चिक् (उ० २.६२) एतद्भेदा स्त्रियः ॥^२

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपात्रियने । 'कृन् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) ॥^३

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

परंपराया अकनम् । 'अक गतौ' (म्वा० प० से०) । शाम्यते : (दि० प०
से०) ल्युट् (३.३.११५) । प्रकर्षणोक्षणम् । वध हिंसायाम् । 'यज्ञाङ्गपशु-
हिंसनस्य' त्रीणि ॥^४

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

'मीञ् हिंसायाम्' (कृचा० उ० अ०) । मीतः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०),
क्तः । 'यज्ञे हतस्य पशोः' त्रीणि ॥ २६ ॥^५

सांनाय्यं हविः

सनीयते । 'पाय्यसानाय्य—' (३.२.१२९) इति साधुः । हूयते । 'अति-
शुचि—' (उ० २.१०८) इतीति । सांनाय्यं हविविशेषः । द्वे ॥^६

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

हुतं प्रक्षिप्तम् । वषण्मन्त्रेण कृतम् । 'प्रक्षिप्तहुतस्य' द्वे ॥^७

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे^८

अवभ्रियतेऽनेन^९ । 'अवे भृजः' (उ० २.३) इति वषट् । दीक्षाया अन्तः ।

प्रधानकर्मसमाप्तौ यज्ञे त्रियमाण इति विशेषः ॥^{१०}

1. The laddle and other wooden vessels used in a sacrifice [1] 2. A sacrificial laddle [3] 3. The animal killed in a sacrifice [1] 4. Immolation of an animal at sacrifice [3] 5. Immolated animal at sacrifice [3] 6. A kind of oblation [2] 7. The oblation offered to fire [2] 8. Majority reads यज्ञः 9. M. अवभ्रियतेनेन 10. A supplementary sacrifice at the end of a principal sacrifice [1].

तत्त्वमार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिपु

तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विरग्न्याम्—' (५१७१)
इत्यत्रोपसख्यानाद् घ ॥ २७ ॥^१

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

क्रतुयज्ञ । कर्म दानादि । इदमिष्टशब्दवाच्यम् ॥^२

पूतं खातादिकर्माणि ।

पुष्करिणी खननदेवालयदिनिर्माणादि पूतम् ॥^३

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो ॥२८॥

यज्ञे होमावशिष्टमाज्यपुरोडासाद्यमृतम् । देवातिथिगुर्वादिशिष्ट विघस ।
'घञपोश्च' (२४३८) इत्यदो घस्तु ॥२८॥^४

त्यागो विहायित दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ॥२९॥

प्रादेशन निर्वपणमपघर्जनमंहति ।

'त्यज हानौ' (भा० प० अ०) । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्तात्स्न
(३३११४) । मृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'श्रण दाने' [चुरादि]
'स्पृश स्पर्श' (तु० प० अ०) ॥२९॥ 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ।
'दुवप्' (म्ना० उ० अ०) । 'वृजी वजने' (अ० आ०, ए० प०, चु० उ०
से०) । 'हन्तेरह च' (उ० ४६२) इत्यति ॥^५

मृतार्थं तदहर्दानं त्रिपु स्यादधीर्ध्वदेहिकम् ॥३०॥

मृतार्थं तदहर् प्रेतदिने प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारम्य सपिण्डीकरणपर्यन्त
दीयमान जलपिण्डादिकम् । दहाधूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदेह । तत्र भव । अध्यात्मादि
(वा० ४३६०) । केचिदुभयपदबुद्धिमाह ॥३०॥^६

-
- 1 A sacrificial thing [1] 2 Iṣṭa 1 e, performing sacrifices and doing charitable works [1] 3 Purta 1 e, act of pious liberality (such as digging well Sc) [1] 4 The residue or leaving of a sacrifice, and remains of food [1 each]
5 Donation or gift [13] 6 Majority prefers मृतार्थं तदहर्दाने
7 Funeral rites [1]

पितृदानं निवापः स्यात्

पितृभ्यो दानम् । न्युष्यते । 'हुवप्' (म्वा० उ० अ०) घञ् । 'सपिण्डाद्भवं पितृद्देशेन दानस्य' द्वे ॥^१

श्राद्ध तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रद्धाश्रास्ति^२ । 'प्रज्ञाश्रद्धा—' (५२१०१) इति ण । तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥^३

अन्वाहार्यं मासिके^४

अनु वा ह्रियते । ण्यत् (३११२४) । मासे भवम् द्वे ॥^५

अशोऽष्टमोऽहं कुतपोऽस्त्रियाम् ॥३१॥

पञ्चदशमूर्त्तात्मिकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपति ॥३१॥^६

पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा च गवेषणा ।

'इपेरनिच्छागंस्य' (वा० ३३१०७) युच् । 'परेर्वा' (वा० ३११०७)

'गवेष मागणे' [चुरादि] । 'धर्माद्वेषणस्य' चत्वारि ॥^७

सनित्वध्येपणा

सननं सनि । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । इपर्युच् (वा० ३३१०७) । गुर्वाराधनस्य द्वे ॥^८

याज्ज्वाभिश्चित्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

याच (म्वा० उ० से०) नङ् (३३९०) अ भयसनम् । 'यसु स्तुत्यादौ' (म्वा० ५० से०) । तिन् (३३९४) । 'अर्यं याच्चायाम्' (चु० उ० से०) । चत्वारि ॥३२॥^९

पट् तु त्रिषु

इत पट् त्रिषु ॥

1 An offering to the manes [2] 2 M श्रद्धाश्रास्ति 3 The funeral rite performed for the departed spirits of dead relatives [1] 4 B मासिक 5 The eighth part, of a day [1] 6 The monthly śrāddha performed on the day of new moon [1] 7 A religious enquiry [4] 8 A respectful solicitation, entreaty [2] 9 Asking; begging [4]

अर्घ्यमर्घाथ पाद्य पादार्थवारिणि^१ ।

जले । पादायेदम् ॥^२

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥

अतिथये इदम् । 'अतिथेज्यं' (५४२६) । अतिथो साधु । पथ्यतिथि—
(४.४१०४) इति ढञ् । एकम् ॥३३॥^३

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

अवेशे, अगेहे भव । अध्यात्मादि (वा० ४३६०) । आगच्छति ।
सितनि— (उ० १६९) इति तुन् । अतति । 'ऋतन्यज्जि—' (उ० ४२)
इति इथिन् । 'गृहागतस्य' त्रीणि ॥ प्राधूर्णकप्राधुणकावभ्युत्थान तु गौरवम्
इति क्वचित् ॥^४

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चाह्निषा समा ॥३४॥

'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । नमस्करणम् । वयजन्तात् (३११९)
अ (३३१०२) । 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादि । यक् (३१२७) ।
'अर्चं पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । 'अहं पूजायाम्' [चुरादि] । 'पूजाया'
पट् ॥^५

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम् ।^६

'वरिवस' शब्द पूजार्थ । तत् वयच् (३११९) ध्येनुमिच्छा । श्रुव
(म्वा० प० अ०) सन् । परित् चरणम् । '—परिचर्यापरिसर्या—' (वा० ३
३१०१) इति साधु । 'सेवाया' चत्वारि ॥^७

घञ्याटाटया पर्यटनम्

'प्रजयजो —' (३३९८) इति वयप् । अटनम् । 'परिचर्या—' (वा०
३३१०१) इत्यादिना निपातित । 'अटनस्य' त्रीणि ॥^८

-
- 1 Majority reads पादाय वारिणि 2 Arghya i e the respectful offering or oblation to gods and venerable men, and arghya the offering of water for washing feet [1 each] 3 Hospitality, and hospitable person [1 each] 4 Guest [3] 5 Worship [6] 6 B reads परिचर्याप्युपासनम् 7 Service [4] 8 Wandering or rooming about [3]

चर्या त्रीर्यापथे स्थिति १ ॥३५॥

चरणम् । 'गदमदचर—' (३ १ १००) इति यत् । 'ईर गती' (अ० आ० से०) । प्यत् (३ १ १२४) । ईर्याया पन्था ईर्यापथ । ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकाना स्थिति ॥ ३५ ॥^२

उपस्पर्शस्त्वान्नमनम्

उपस्पर्शनम् । 'चमु अदने' (म्वा० प से०) ॥^३

अथ मौनमभाषणम् ॥

मुने कर्म । [मौनम् ।] ॥^४

आनुपूर्वी स्त्रिया वावृत्परिपाटी अनुक्रम ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

पूर्वं पूर्वमनुपूर्वम्, पूर्वानुक्रमण च । अनुपूर्वं भाव । दृढादित्वात् (५ १ १२३) प्यत् । डीप् । आवर्तनमत्र । वृते (म्वा० आ० से०) विवप् (वा० ३ ३ ९४) । परिपटनम् । 'पट गती' (म्वा० प० से०) । प्यत्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । क्रमे (म्वा० प० से०) घञ् (३ ३ १८) ॥ ३६ ॥ पर्यायणम् । इणो घञ् (३ ३ ३८) । 'क्रमस्य' पञ्च ॥^५

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्यय ।

अतिक्रम्य पतनम् । पर्यायणम् । 'एरच्' (३ ३ ६) । 'क्रमोल्लङ्घनस्य' श्रीणि ॥^६

नियमो व्रतमस्त्री

नियमनम् । अच् । 'व्रतमात्रस्य' द्वे ॥^७

तन्मोपवासादि पुण्यक्रम ॥ ३७ ॥

तदुपवासादि व्रत पुण्यमेव । 'सज्ञाया कन्' (५ ३ ७५) ॥ ३७ ॥^८

उपवस्तुपवासः

उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । क्त (३ ३ १३४) । प्रज्ञावणि (५ ४ ३८) 'औपवस्तप्' अपि । अस्तेघञ् (३ ३ १८) । द्वे ॥^{१०}

1 Majority reads (वीर्यापथस्थिति) 2 Performance of spiritual practices [1] 3 Sipping water before religious ceremonies [2] 4 Silence [2] 5 Sequence or order [5] 6 Inversion or violation of order [3] 7 Religious practice or austerity [2] 8 Meritorious acts such as fasting sc. [1] 9 B and K prefer श्रीवस्त्वं and श्रीवस्त्र respectively 10 Fasting [2]

विवेकं पृथगात्मता ।

‘विचिरं पृथग्भावे’ (६० उ० अ०) । घञ् (३३१८) । पृथगात्मा यस्य तस्य भावः । ‘प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य’ द्वे ॥^१

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्वि

ब्रह्मणस्तपसो वर्चः । ब्रह्महस्तिभ्याम्—’ (५४७८) इत्यच् । वृत्तमाचारः, तस्य अध्ययनस्य च ऋद्धिः ॥ ३८ ॥^२

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

ब्रह्मणोऽञ्जलिः^३ । वेदपाठकाले वृत्तोऽञ्जलिरित्यर्थः^४ ॥^५

पाठे विप्रुपा ब्रह्मविन्दवः ।

वेदपाठं मुखान्निर्गता विन्दवो ब्रह्मविन्दवः ॥^६

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्यानस्य योग उपायः, तस्यासनं स्वस्तिकादि ब्रह्मणः सम्बन्धि आसनम् । एकम् ॥^७

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

कल्पने । अच् (३११३४) । विधानं विधिः । क्रमणमनन्तः । घञ् । श्रीणि ॥ ३९ ॥^८

मुरय स्यात्प्रथमं कल्प

मुखमिव । शाखादि (५३१०३) ॥^९

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अनु हीनः कल्पः । यथा—श्रीह्यभावे यवादि ॥^{१०}

- 1 Discriminative knowledge (between Puruṣa and Prakṛti) [2] 2 Pre-eminence of religious practices and sacred knowledge [2] 3 M. ब्रह्मणः अञ्जलिः 4 M. वृत्तोऽञ्जलिरित्यर्थः 5 The respectful salutation with folded hands while repeating the Vedas [1] 6 Drops of saliva sputtered while reciting the Vedas [1] 7 Brahmasana, a position for meditation [1] 8 Sacred precept or rule [3] 9 Principal precept [1] 10 Secondary precept [1]

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरण श्रुतेः ॥ ४० ॥

संस्कार उपनयनम्, तत्पूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं वेदपाठारम्भविधिविशेषः ॥४०॥^१

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः । अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । 'वैद्यस्य नामोच्चारणादि-
पूर्वकनमस्कारस्य' द्वे ॥^२

भिक्षुः परिब्राट् कर्मन्दी पागशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भिक्षते । 'सनाशस—' (३ २ १६८) इत्यु । परित्यज्य सर्वं व्रतति ।
कर्मन्देन प्राक्तमधीने । 'कर्मन्दकृशाद्वादिनि' (४ ३ १११) । पाराशर्येण
प्रोक्तमधीते । 'पाराशर्य—' (४ ३ ११०) इति णिनि । 'मस्करमस्करिणौ—'
(६ १ १५४) इति निपात । पञ्च 'सन्यासिन' ॥ ४१ ॥^३

तपस्वी तापस पारिकाङ्क्षी

तपोऽस्यास्ति^४ । 'तप सहस्राम्याम्—' (५ २ १०२) इति णिनि । 'अण्-
च' (५ २ १०३) । पारिकाङ्क्षते । णिनि (३ २ ७८) । पृषोदरादि
(६ ३ १०९) । ऋणि ॥^५

वाचयमो मुनि ।

वाच यच्छति । 'वाचयमपुरदरी—' (६ ३ ६९) इति साबु । 'मनेरुच्च'
(७ ० ४ १२२) इतीति । 'मौनिन' द्वे ॥^६

तपःक्लेशसहो दान्तः

तपस क्लेश, त सहते । दमे (दि० प० अ०) क्त (३ ४ ७२) द्वे ॥^७

वर्णिनो ब्रह्मचारिण ॥ ४२ ॥

वर्णं स्तुतिरस्यास्ति । ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरति ॥ ४२ ॥^८

ऋषय सत्यवचसः

ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) ॥^९

-
- 1 Commencement of reading the Veda after the performance of the preparatory rite [1] 2 Salutation [2]
3 Ascetic [5] 4 M तपोऽस्यास्ति 5 An ascetic, who practices penance [2] 6 A sage practicing silence [2] 7 One, who bears the pain of religious austerity [1] 8. Brahmacarin [2] 9 Sage [2]

स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती ।^१

आप्लुतश्चासौ व्रती च । समासवेदव्रत ॥^२

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां समूहो जितो यै । यतमस्ति । यतन्ते (भ्वा० आ० से०) इति (४११७) । 'जितेन्द्रियस्य' त्रीणि ॥ ४३ ॥^३

य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थाण्डिलश्च

स्थण्डिले भूमौ श्यते । व्रते (३२८०) इति णिनिः । 'स्थाण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४२१५) इत्यण् । द्वे ॥^४

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगा ॥ ४४ ॥

रजस्तमोभ्यां विगता । द्वयमतिगच्छन्ति । द्वे ॥^५

पवित्रं प्रयतं पूतं

पुनाति । 'अशिवादिभ्य इत्रात्रो' (उ० ४१७२) । प्रकर्षेण यत् । यमत्त । पूतं । त्रीणि ॥^६

पाशण्डा^७ सर्वलिङ्गिनः ।

पातीति पा वैदिकमार्गं त खण्डयति । सर्वाणि लिङ्गानि येषाम् । द्वे ॥^८

पालाशो दण्ड आपादो व्रते

आपादोऽपूणिमा प्रयोजनस्य । 'विशाखापादादण्-' (५१११०) । व्रते ब्रह्मचर्ये यः पलाशस्य दण्डः स इत्यर्थः ।^९

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रम्भस्य वैष्णविकारः व्रत एव, अन्यत्र वैणवः एव ॥ ४५ ॥^{१०}

1 B and K read respectively as, स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती and स्नातकस्त्वाप्लव्रती 2 A Brāhmaṇa, who has completed his study of the Vedas [2] 3 An ascetic who has controlled his sense-organs [3] 4 An ascetic, who sleeps on bare ground while performing religious austerities [2] 5 A person who is free from the influence of rajas and tamas qualities [2] 6 A holy person [3] 7 Majority prefers पाशण्डः 8 Heretic [2] 9 A staff of the palāśa wood carried by an ascetic [1] 10 A bamboo staff carried by an ascetic or religious student [1]

अस्त्री कमण्डलु कुण्डी

कस्य जलस्य मण्ड सार, त लाति । मृग्यादि (उ० १ ३७) । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । कुण्डी व्रमन्त चेत् । द्वे ॥^१

त्रतिनामासन वृषो ।

त्रतिना ब्रह्मचार्यादीनामासनम् । व्रुवन्त सीदन्त्यस्याम् । ड (वा० ३ २. १०१) । एकम् ॥^२

अजिनं चर्म कृत्ति स्त्री

'अज गतो' (भ्वा० प० से०) । इनच् (उ० २ ४८) । चर्यते । मनिन् (उ० ४ १४४) । कृत्यते । 'वृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तिन् (३ ३ ९४) । त्रीणि ॥^३

भैक्षं मिश्राकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

मिक्षाणा समूह । 'मिश्रादिभ्योऽण्' (४ २ ३८) ॥ ४६ ॥^४

स्वाध्याय स्याज्जप

स्वस्य अध्ययनम् । 'इडश्च' (३ ३ २१) इति घञ् । 'व्यघजपो -' (३ ३ ६१) इत्यप् । 'वेदाध्ययनस्य' द्वे ॥^५

सुत्याभिपव सवनं च सा ।

'सज्ञाया समज-' (३ ३ ९९) इति पुञ् (स्वा० उ० से०) क्यप् । अपि (३ ३ ५७) अभिपव । ल्युटि (३ ३ १११) सवनम् । 'सोमलताकण्डनस्य' त्रीणि ॥^६

मर्वनसामपध्वसि जप्य त्रिष्वघमर्पणम् ॥ ४७ ॥

सर्वाणि एनासि अपध्वसते । णिनि (३ ३ ७८) । 'पोरदुपधात्' (३ १ ९८) इति यञ्, जप्यम् । अघ मर्पति ॥ ४७ ॥^७

दर्शश्च पौर्णमासश्च चागौ पश्चान्तयो पृथक् ।

अमावास्या त्रियमाणो याग उपचारादर्श । पश्चान्तयोरमावस्यापौर्णमास्यो त्रियमाणौ ॥^८

1 A water pot used by ascetics [2] 2 The seat of an asectic or religious student [1] 3 Skin (of animal used as seat) [3] 4 M मिश्रादिभ्योऽण् 5 Things collected as alms [1] 6 The study of the Vedas [2] 7 Extraction of soma juice [3] 8 The mantra that destroys all sins [1] 9 Sacrifices which are performed on the amavasya and pūrṇimā [1 each]

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

यच्छत्यनेन यम । शरीरनात्रेण साध्यं यावज्जीवं कर्म सत्यास्तेयादि यत्कर्म
नित्यं कर्तव्यम् ॥ ४८ ॥^१

नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।

न तु यावज्जीवम्, आगन्तुमि कामनया समयविशेषादिभिर्हेतुभिः साध्यमुप-
वासस्नानादि, तन्नियमः ॥^२

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

अजेघेतेर्वा उपवीतं यज्ञाय सूत्रम् । प्रोद्धते बहिष्कृते सति वामस्कन्धापितम् ।
हे ॥ ४९ ॥^३

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्राचीनं प्रदक्षिणमावीतम् । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धते सति ॥^४

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नि अधोवीतं कण्ठालम्बितं करद्वये बहिष्कृते सति ॥^५

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवम्

अङ्गुलीनामग्रे देवानामिदं देवं तीर्थम् ॥^६

स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले वायम् ॥ ५० ॥

स्वल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागः । वः प्रजापतिदेवतास्य^७ ॥ ५० ॥^८

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

अङ्गुष्ठतर्ज्ज्योर्मध्ये पितरो देवतास्य^९ ॥^{१०}

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

ब्रह्मा देवतास्य^{११} ॥^{१२}

1. Yama [1] Ct. yoga-sūtra, 2 30 2. Niyama [1]
Ct. yoga sūtra, 2 32 3 The sacred thread over the
left shoulder and under the right arm [2] 4. The sa-
cred thread over the right shoulder and under the left
arm [1] 5 The sacred thread worn round the neck [1]
6. Devatīrtha [1] 7. M. देवतास्य B. Kāyatīrtha [1] 9. M. देवतास्य
10 Pitritīrtha [1] 11. M देवतास्य 12. Brahmatīrtha [1]

स्याद्ब्रह्मभूय ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥५१॥

ब्रह्मणा भाव । 'भुवो भावे' (३११०७) इति क्यप् । सह मुनक्तीति
सयुक्, तस्य भाव । ब्रह्मणा सायुज्यम् ॥ ५१ ॥^१

देवभूयादिक तद्वत्

देवस्य भाव देवभूय देवत्वमित्यादि ॥^२

कृच्छ्रं सातपनादिकम् ।

कृन्तत्यनेन । 'कृतेष्ट -' (उ० २२१) । सतपति । ल्युट् (३३११३) ।
तस्येद कर्म । सान्तपन देहसाध्यम् ॥^३

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्राय

सम्यक् न्यास , आत्यन्तिकस्त्याग , तद्युक्ते अनशने अभोजने मरणोद्देश्यक ।
प्रकृष्टमयनम् । इण् (अ० ५० अ०) 'एरच्' (३३५६) एकम् ॥^४

अथ वीरहा ॥५२॥

नष्टाग्निः

वीराग्निः^५, त हन्ति ॥५२॥ नष्टोऽग्निर्यस्य^६ । 'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रा-
ग्निरंष्ट' एकम् (?) ॥^७

कुहना लोभान्मिध्येर्यापथकल्पना ।

'कुह विस्मापन' (चुरादि) । 'ष्यास—' (३३१०७) इति युच् ।
ईयापथस्याचारभेदस्य मिथ्यास्तत्त्वे^८ कल्पना सम्पादनम् । 'यनादिलिप्तया
मिथ्याधर्माश्रयणदम्भादि' एकम् ॥^९

प्रात्यः सस्वारहीनः स्यात्

वातमर्हति । सस्वारं, उपवीतादिमिहीन । द्वे ॥^{१०}

1 Complete identity of soul with Brahman, the supreme Spirit [3] 2 Identity with gods [3] 3 Penance (as śāntapana sc) [1] 4 Giving up food after Complete renunciation of the world and its attachments [1] 5 M वीराग्नि 6 M नष्टाग्निर्यस्य 7 A Brahmana, who has neglected his sacred fire [2] 8 M मिथ्या अतस्त्वे 9 Interested performance of religious austerities [1] 10 A person, who has lost his caste owing to non performance of purificatory rites [2]

अस्वाध्यायो निराकृति ॥५३॥

न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गत । द्वे ॥५३॥^१

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्ति

धर्मस्य ध्वजश्चिह्नमस्यास्ति । मिश्राद्यर्थं जटादिधारण लिङ्गमाथमादि
चिह्नधारण वृत्तिर्जीविकास्य । द्वे ॥^२

अवकीर्णी क्षतव्रत ।

किर (तु० प० से०) क्त (३३ ११४) । अवकीर्णं विक्षिप्त व्रतमनेन ।
क्षत खण्डित ब्रह्मचर्यमस्य । द्वे ॥^३

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्त यस्मिन्नुदेति च ॥५४॥

अशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ।

अभि सर्वत साय तेन कर्मणा निश्चयेन मुक्त । उद् अतिसयेन इत गतम् ।
एकैकम् ॥^४

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥५५॥

परिविन्दति ज्येष्ठ परित्यज्य भार्यां लभते । 'ज्येष्ठे अविवाहिते सति कृतोद्वाह
वतिष्ठ' ॥५५॥^५

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

परि वजन विन्दति लभते । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठ । 'परिवेत्तुर्ज्येष्ठ
भ्रातुरेकम्' ॥^६

विवाहोपयमी समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामा पाणिपीडनम् ॥५६॥

विणिष्ट वहनम् । घञ् (३३ १८) । उपयमन घञ् । परिणयनम् ।
'एरच्' (३३ ५६) । पाण पीडनम् । विवाह । षट् ॥५६॥^७

व्यग्रायो ग्राम्यधर्मो मैथुन निधुवन रतम् ।

व्यवयानम् । इण (अ० प० अ०) घञ् । ग्राम्याणा जनाना धर्म ।

1 A student, who has not studied the Vedas [2] 2 A religious hypocrite [2] 3 A student who has Violated his religious practices [2] 4 B reads ३ 5 One asleep at sunrise and sunset [1 each] 6 A younger brother married before the elder [1] 7 The unmarried elder brother, whose younger brother is married [1] 8 Marriage 6]

मिथुनस्य कर्म । नितरा धुवन हस्तपादादिचालनम् । रमे क्त (३३११४) ।
पञ्च ॥^१

त्रिवर्गो धर्मकामार्थं

त्रयाणां वर्गं समूह ॥^२

चतुर्वर्गं समोश्चरै ॥५७॥

मोक्षेण सहितैर्धर्माद्यैश्चतुर्णां वर्गं । एवम् ॥११७॥^३

सघलैर्गैश्चतुर्भद्रम्

बलेन सहितैर्धर्माद्यैश्चत्वारि भद्राणि धेष्टान्यत्र ॥^४

जन्या स्निग्धा वरस्य ये ।

इति ब्रह्मवर्गं ॥७॥

जनी वधू बहन्ति । 'सजाया जन्या (४४८२) इति यत् । वरस्य ये
स्निग्धास्तत्पक्षा ॥^५

इति ब्रह्मवर्गं ॥ ७ ॥

मूर्धाभिपित्ता राजन्यो बाहुज क्षत्रियों विराट् ।

मूर्धंयमिपित्ता । राज्ञोऽपत्यम् ।^६ 'राजस्वमुराद्यत्' (४११३७) बाहुभ्या
जात । क्षत्रस्यापत्यम् । 'छत्राद्य' (४११३८) । विशेषण राजति । पञ्च
'क्षत्रियस्य' ॥^७

राक्षि राट् पार्थिव दमाभृन्नृपभूपमहोक्षित ॥८॥

राजति । 'कनिन्युवृषि—' (उ० ११५७) इति कनिन् । क्विपि (३२
६१) । राट् । पृथिव्या इद्वर । 'सर्वभूमिपृथिवीम्यामणत्रो' (५१४१) ।
महो नियति । 'शि निवासगन्या' (तु० प० अ०) । सप्त 'राज' ॥^८

राजा तु प्रणताशेषमामन्त म्याद्धीइद्वर ।

प्रण्ता अणोपा सामन्ता स्वदेशानन्तर राजाना यस्य । अयिक् इद्वर ।
एवम् ॥^९

1 Sexual intercourse [5] 2 The first three ends of human life taken Collectively [1] 3 The four ends of human life taken Collectively [1] 4 The aggregate of the four ends of human life (caturbhiadra) [1] 5 The friend, attendant or relative of a bridegroom [1] 6 M राज्ञोऽपत्यम् 7 Kṣatriya [5] 8 King [6] 9 A supreme king [1]

चक्रवर्ती सार्वभौम

चक्रे राजमण्डले वर्तते । णिनि (३ २ ७८) । सधभूमेरीश्वर । 'समुद्रा-
न्तभूमेरीश्वरस्य' द्वे ॥^१

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वर ॥ २ ॥

मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वर । एकम् ॥ २ ॥^२

येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च य ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

सम्यक् राजति । विवप् (३ २ ६१) । सार्वभौमविशेषोऽयम् ॥^३

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

राज्ञा समूह ॥ ३ ॥ राजन्याना समूह । 'गोत्रोक्तोष्ट्र-' (४ २ ३२) इति
बुज् ॥^४

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मन्त्रोऽस्यास्ति^५ । धिया सचिव सहाय । जमा सह भव । 'अव्ययात्यप्'
(४ २ १०४) । त्रीणि ॥^६

अन्ये कर्मसचिवास्तत ॥ ४ ॥

ततो धीसचिवादये कर्मसचिवा ॥ ४ ॥^७

महामात्रा प्रधानानि

महामात्रा येषाम्^८ । प्रकर्षेणाधोयन्ते । 'प्रधानस्य' द्वे ॥^९

पुरोधास्तु पुरोहित ।

पुरोऽग्ने^{१०} धायते पुरोधाः । 'दधातेहि' (७ ४ ७२) । क्त (३ २ १०२) ॥^{११}

-
- 1 A universal king or ruler, whose dominions extend as far as ocean [1] 2 A ruler of certain country or province [1] 3 A paramount monarch, who rules over other princes, and has performed the rajasūya sacrifice 4 A number or collection of sovereigns and Katriyas [1 each] 5 M मन्त्रास्य णि 6 Minister or councillor [3] 7 Minister for action [1] 8 M देवा 9 Chief minister [2] 10 M पुरोऽग्ने 11 Family priest [2]

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाभ्यदर्शकौ ॥ ५ ॥

ऋणादीनि विवादस्थानानि व्यवहारा तेषां द्रष्टरि निर्णेतारि प्राङ् प्रज्ञा,
विवाका विवेकौ तौ स्ताऽस्य^१ प्रश्नविचारयो कुशल इत्यर्थः । अज्ञाणा व्यवहाराणां
दर्शकौ द्वे ॥ ५ ॥^२

प्रतीहारे^३ द्वारपालद्वारा स्थिता स्थितदर्शकाः ।

‘उपसर्गस्य घञि-’ (६ २ १२२) दीर्घः, प्रतीहारः । द्वारपालमिति । द्वारि
निष्ठानि । ‘द्वारपालस्य’ पञ्च ॥^४

रक्षिचर्गस्त्वनीकरथ

रक्षिणा वर्गः । अनीके तिष्ठति । द्वे ‘रक्षितृकारणस्य’ ॥^५

अथाध्यक्षाधिकर्ता समौ ॥ ६ ॥

अधिगताऽऽ^६ व्यवहारम् । ‘व्यापारितस्य’ द्वे ॥^७

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थायुः शीलमस्य । ‘लपपत-’ (३ २ १५४) इत्युक्त्वा । ‘ग्रामाधिकारिणः’
एकम् ॥^८

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गोपायति । आग्रामाव, अच् । ‘बहुग्रामाधिकृतस्य’ एकम् ॥^९

भौरिकः कनकाध्यक्ष

भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । ठक् (४ ४ ६९) ॥ द्वे ॥^{१०}

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

नियुक्तः हेमि नियुक्तः । ‘दृष्ट्वादितालानियुक्तस्य’ द्वे ॥ ७ ॥^{११}

अन्तपुरे स्वधिकृतः स्वादन्तवर्शिको जनः ।

अन्तर्वेशोऽस्वास्ति^{१२} । एकम् ॥^{१३}

सौविदस्ता कश्चाकिनः स्थापयत्याः सौविदाश्च तं ॥ ८ ॥

सुष्ठु विदन्तः विद्वान् ज्ञानिः । सुविदस्ता मित्यर्थः । ताणामिदं रक्षणम् ।

1 M स्नाय 2 Judge [2] 3 B and L. read प्रतीहारः 4 Door
keeper [5] 5 Sentinel or guard [2] 6 M रक्षितृकारण 7 Head
or employer [2] 8 The head of a village [1] 9 The head
of a number of villages [1] 10 The superintendent of gold
in a royal treasury [2] 11 A mint master [2] 12 M अन्तर्वेश-
स्तु 13 A superintendent of women apartments [1]

कञ्चुकद्व्यलकोऽस्त्यपाम्^१ । स्थपतय स्वामिन । प्यन् (वा० ५११२४) ।
सुविदामिमे । 'स्यगारे वही रक्षाधिकृतस्य चत्वरि ॥ ८ ॥'^२

शण्डो वर्षवरस्तुभ्यौ

शाम्यति । 'शमेडं (उ० १९९) । वर्षस्य रेत पातनस्य वर । अस्तत्तान्
पुरस्था । 'खोजा' लोके ॥'^३

सेवकार्यनुजीविन ।

सेवन्ते । अथं सनिहितोऽस्वास्ति^४ । गोणि ॥^५

विषयानन्तरो राजा शत्रु

विषय स्वदेश, तदपेक्षया अव्यवहितदेशस्य राजा शत्रु । शातयति । शदले,
(भ्वा० प० अ०) प्यन्तात् रक्षतिभ्यां कृन् (उ० ४१०३) ।^६

मित्रमत परम् ॥ ९ ॥^७

मेद्यति । 'अमिचिमिदि— (उ० ४१६३) इति श्रु । अत शत्रो ॥९॥'^८

उदासीन परतर.

अतिशयितपरतर । उदास्ते । ईदास (उ० ८३) इतीत्वम् ।^९

पार्ष्णिमाहस्तु पृष्ठत ।

पार्ष्णि पश्चात् पद पृष्ठति । 'जिगीपो पृष्ठमागस्यस्य रात' एकम् ॥^{१०}

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपदद्वेपणदुर्द्धद ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवक्षत्रघ्न ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिन ॥ ११ ॥

'रप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० ते०) । 'रपरिञ्चोपघाया' (उ० १२६) ।
चरमस्यास्ति । सपत्नीव । 'स्यम् सपत्ने' (३११४५) इति निर्देशादकार ।
'श्रु गतो' (जु० प० अ०) । 'अच इ' (उ० ४१३८) । अरि । 'द्विपोऽ-
मित्रे'^{११} (३२१३१) शत्रु । युचि (३२०५१) द्वेपण । दुष्ट हृदयमस्य ॥ १० ॥
द्वेष्टि । विषम् (३२६१) । विद्वे पक्षोऽस्त्य^{१२} । न हितमस्मान् । 'अमेदिपति

1 M कञ्चुकद्व्यलकोऽस्त्यपाम् 2 Kāncukin (an old attendant on the women's apartments [4] 3 Eunuch [2] 4 M सनिहितो-
स्यास्ति 5 Servant [2] 6 A rival neighbouring king [1] 7 A friendly neighbouring king [1] 8 A neutral neigh-
bouring king [1] 9 A king who follows his friendly king
fighting for victory [1] 10 M द्विपादित्र 11 M अमित्रे ।

चित् (उ० ४१७३) इतीव । दसति । 'दनु उपक्षये' (दि० प० से०) ।
 'यजिमनि—' (उ० ३२०) इति युच् । शत्रुरिव । प्रज्ञाद्यण (५४३८) ।
 अमिहन्तु शील । णिनि (३२७८) । पिपति रोपम् । पृ० पालने' (जु० प० से०) ।
 अच् (३११३४) । न राति सुखम् । प्रतिकूलमर्थयति । परि दोषाख्यान
 पचयति । 'पथि गतौ' (चु० प० से०) ॥ ११ ॥^१

वयस्य स्निग्ध सवया

वयसा तुल्य । यत् (४४९१) । स्निह्यति । 'मतिबुद्धि—' (३२१८८)
 इति क्त । समान वयोऽस्य* । 'ज्योतिर्जनपद—' (६३८५) इति स । 'तुल्य
 वयस' श्रीणि ॥^३

अथ मित्र सखा सुहृत् ।

मेयति । वत्रन् । समान ख्यायते लोके । 'समाने ख्य —' (उ० ४१३६)
 इतीव, डित् [च] । शोभन हृदयमस्य । श्रीणि ॥^४

सरयं साप्तपदीन स्यात्

सख्युर्माव । 'सख्युर्माव' (५११२६) । सप्तमि पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीन
 सख्यम्' (५२२२) इति साधु । द्वे ॥^५

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १० ॥

अनुरोधनम् । घञ् (३३१८) । अनुगम्य वर्तनम् । 'आराध्यादेरिष्ट
 सपादनस्य' द्वे ॥ १२ ॥^६

यथार्हवर्णं प्रणिधिरपसर्पश्चर स्पश ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

यो योऽहं^७ । यथाहं वर्णो रूपमस्य । प्रकर्षेण निधीयतेऽत्र* । धो कि
 (३३९२) । अपनयं । 'मृष्टु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११३४) ।
 चरति । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शया' (भ्वा० उ० से०) । प्रज्ञाद्यणि
 (५४३८) चार । गूढवाचसौ पुरुषद्वय । 'हरिकारा' लोके । सप्त ॥^८

आप्त प्रत्ययितरित्रपु ॥ १३ ॥

आप्यते स्म । 'आप्तु व्याप्ति' (स्वा० प० अ०) । प्रत्ययो विद्वास
 सजातोऽस्य^{१०} । 'विद्वत्स्य' द्वे ॥ १३ ॥^{११}

1 Enemy [19] 2 M बन्धुस्य 3 Companion of the same age
 [3] 4 Friend [3] 5 Friendship [2] 6 Fulfilling one's
 wishes [2] 7 M या सोऽहं 8 M निधीयते 9 Spy [7] 10 M
 सङ्गतस्य 11 A trust worthy person [2]

सावत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सवत्सर वेद । अण् (४ २ ५९) । ज्योतिषमधीते वेद वा । देव जानाति ।
गणयति । ज्ञानमस्यास्ति । अष्टौ ॥ १४ ॥^१

तान्त्रिका ज्ञातसिद्धान्तः

तन्त्र सिद्धान्तमधीते । ज्ञान सिद्धान्तो येन ॥^२

सत्त्री गृहपति समौ ॥

सत्त्रमस्यास्ति । गृहस्य पति । 'सदातदानादिकर्तुर्गृहस्थस्य' द्वे ॥^३

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चु-तु^४ लेखके ॥ १५ ॥

लिपिं करोति । दिवाविमा — (३ २ २१) इति ट । अक्षरं वित्तं ।
'तेन वित — (५ २ ५६) [इति] चणप् । लिखति । चत्वारि ॥ १५ ॥^५

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुभे स्त्रियौ ।

लिखित यदक्षरसस्यान तत्र । लिखित च अक्षरविन्यासश्च तयो समाहारे'
इत्यन्ये । लिप्यतेलिपि । 'इक् कृष्यादिभ्य' (वा० ३ ३ १०८) 'लिधि' सौत्र
इत्याहु । पत्राञ्जन मसिमेलामपीकज्जलकन्यकामसी । वर्णदूत स्वस्तिवक्त्रो
लेखो वाचिवहारक । स मन्त्रहारक शायोऽपकर्गल^६ शाब्द पत्रमणि वानि ।
सुधा ॥^७

स्यात्सदेशहरो दूत

कागद सदेश हरति । 'हरत —' (३ २ ९) इत्यच् । दूयतेस्म । दूइ
(दि० आ० से०) क्त ४ (३ ४ ७२) द्वे ॥^८

दूत्य तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

दूतस्य भाव । 'दूतवणिग्भ्या च' इति य ॥ १६ ॥^{१०}

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वानमल गच्छति । 'अध्वनो यत्खी' (५ २ १६) । पन्थान नित्य
गच्छति । 'पन्था ण नित्यम्' (५ १ ७६) । 'पथ एकत्र' (५ १ ७५) ॥^{११}

1 Astrologer [8] 2 A person well versed in any science or doctrine [2] 3 House holder [2] 4 B reads 7 5 Writer [4] 6 M शाग पत्रगेल 7 Written characters [2] 8 M च
9 Messenger [2] 10 The work of a messenger [1]
11 Traveller [5]

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥१७॥

राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणा श्रेणयोऽपि च ।

स्वामी राजा । अमात्यो मन्त्री^१ । कोशो भाण्डार । राष्ट्र देश । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सै [न्यम्] ॥१७॥ राज्यस्याङ्गानि साधनानि । प्रकृत्य कुर्वन्ति राज्यम् । त्किच् (३३१७४) । पौराणा नागराणाम् । श्रीयते श्रेणि । 'वहिन्त्री—' (उ० ४५१) इति नि । एक मुख्या सजातीयसमूहा स्वाम्य-मात्यादिपरस्परपकारक सप्ताङ्ग राज्य पौरश्रेणिमि सहाष्टाङ्गम् । द्वे ॥^२

सधिर्ना विग्रहो यानमासन द्वैधमाश्रय ॥१८॥

पङ्गुणा

घात्र कि (३३९२) सधि । विविध ग्रहणम् । यान यात्रा । द्विप्रकारा द्वैधम् । द्विभ्योश्च घमुज् (५३४५) । आश्रयणम् । 'एरच्' (३३५६) ॥१८॥ एतानि पङ् गुणशब्दवाच्यानि ॥^३

शक्तयस्तिस्त्र प्रभावोत्साहमन्त्रजा ।

शक्तयो जेतुमनया । मन्त्रयनेन भाव । घञ् (३३२४) । उक्त च— 'कोशदण्डबल प्रभुशक्ति इति । उत्सहतेजनेन^४ । घञ् (३३१२१) उक्त हि— 'विक्रम बलमुत्साहशक्ति' इति । सध्यादीना सामादीना च यथावत्स्थापन मन्त्रशक्ति ॥^५

क्षय स्थान च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिचेदिनाम् ॥१९॥

अष्टवर्गस्यापचय क्षय । उपचयो वृद्धि । उपचयोपचयाभाव स्थानम् । 'कृपिर्वीणकृपयो दुर्गं सेतु कुञ्जरबन्धनम् । खयाकरबलादान शून्याना च निवेशनम् ॥' इत्यष्टवर्ग । त्रयाणा वर्ग ॥१९॥^६

स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम् ।

कोनो धनम्, दण्ड सैन्यादि, ताम्या जात यत्तेज । द्वे ॥^७

- 1 M मन्त्रा 2 Seven requisites of regal administration [2] 3 The expedients to be used by a king in foreign policies being (i) peace or alliance (ii) war (iii) march or expedition (iv) halt (v) duplicity and (vi) seeking shelter 4 M उत्सहतेजनेन 5 Three regal powers namely utsahasakti prabhavasakti and mantrasakti 6 Three states of loss stability and increase 7 Glory, majesty, dignity [2]

भेदोदण्ड साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥२०॥

शत्रारमात्यादीनामुपायन पृथक्करण भेद । दमे (दि० प० से०) 'व्रम
न्ताडड (उ० १११४) । 'साम सान्त्वप्रयोग (चु० उ० से०) बाहुल
कात्कनिद् । प्रियवचनादिभि कोधोपशामन साम । दान धनस्य । उपायतेजन^१ ।
घञ् (३३१२१) ॥२०॥^२

साहस तु दमो दण्ड

सहसि बले भवम् । त्रीणि ॥^३

साम सान्त्वम्

सान्त्वनम् । घञ् (३३१८) ॥^४

अथो समी ।

भेदोपजापौ

'जप मानसे' (म्वा० प० से०) । घञ् (३३१८ । द्वे ॥^५

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥

उपधीयते ज्ञानमत्र । 'आतद्वच—' (३३१०६) इत्यङ् । धर्मार्थकामैर-
मात्यादीना राज्ञा परीक्षणमुपधा ॥२१॥^६

पञ्च त्रिषु

निश्शलाका ता पञ्च ॥

अपङ्क्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचर ।

अविद्यमानानि पङ्क्षीण्यत्र^७ । 'अपङ्क्षीण—' (५४७) इति ख ।
द्वाम्बामेव वृत्तो मत्र इत्यर्थः ॥^८

विविक्तविजनच्छन्ननिश्शलाकास्तथा रह ॥२२॥

रहश्रोपाशु चालिद्वे

विविञ्चन्ति जना अत्र । स (३४७६) । विगतो जनोऽस्मात्^९ । छाद्यते ।

1 M उपायतेनेन 2 Four means of success against an enemy :
e (i) sām (Conciliation) dāna (bribery) (ii) danda (punish-
ment) and (iv) bheda (sowing difference) 3 Punishment
i.e. open attack [3] 4 Conciliation or negotiation [2]
5 Sowing dissensions [2] 6 Trial or test of honesty (of
ministers and others by a king 7 M अथयत्र 8 Secret talks
between two persons [1] 9 M जनान्म द् ।

‘छद्र अपवारणे’ (चु० उ० से०) क्त (३२१०२) । शलाकाया निर्गत । शलाका शारिका । रहते । ‘रहृ त्यागे’ (म्वा० ५० से०) । अमुन् (उ० ४० १८८) ॥२२॥ उपगता अश्व किरणा अत्र । एते द्वे अलिङ्गे अव्यये ॥^१

रहस्यं तद्भवे त्रिपु ।

रहो भवम् । दिगादि (४३५४) । एकम् ॥^२

समौ विम्रम्भविश्वासी

‘सम्भु विद्वामे’ (म्वा० आ० से०) । दन्त्यादिरपि । ‘श्वस प्राणने’ (अ० ५० से०) । घञ् (३३१८) । द्वे ॥^३

भ्रेपो भ्रशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

उचिताद् भ्रशोऽथ पतनम्^४ । ‘भ्रेप् चलने’ (म्वा० उ० से०) । घञ् (३३१८) । एकम् ॥ २३ ॥^५

अभ्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

भ्रेपादन्य । नियमेन ईयते । ‘परिष्यार्नीणा -’ (३३३७) इति घञ् । कल्पनम् । घञ् (३३१८) । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । उचितो रूपस्य । सम्यगञ्जाऽत्र^६ । ‘उचितस्य’ पञ्च ॥^७

युक्तमीपयिक लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिपु पट

युजे (ह० उ० अ०) क्त (३२१०२) । उपाय एव । ‘उपायाद्वृत्त्वस्व’ (ग० ५४३४) इति ढक् । ‘पोरदुपधात्’ (३१९८) इति यत् । लभ्यम् । अभिनीयते स्म । णीज (म्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) ॥ २४ ॥ न्यायदनपेतम् । ‘धर्मपय्यर्थ-’ (४४९२) इति यत् । पट् त्रिपु । ‘न्यायागतस्य’ पट् ॥^८

सप्रधारणा तु समर्थनम् ।

घृत्र (म्वा० उ० अ०) ण्यास-’ (३३१०७) इति युच् । ‘अर्थ याच्नायाम्’ (चु० उ० से०) । ‘इदमुचितमेवेति निरवयवस्व’ द्वे ॥^९

अववादस्तु निर्देशो निदेश शामन च स ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाज्ञा च

अवलम्ब्य वदनम् । घञ् (३३१८) । निर्देश कायादश । शामोत्युट्

1 Lonely place [6] 2 Secret [1] 3 Confidence [2] 4 M भ्रशोऽथ पतनम् 5 Deviation [2] 6 M सम्भव कृष्ण 7 Propriety [5] 8 Proper or just [6] 9 Determining the propriety of anything [2]

(३३ ११५) ॥ २५ ॥ 'क्तितावादिस्य' (३३ ९४) । शिष्टि । आतश्च—
(३३ १०६) इत्यङ् । 'आज्ञाया' पट् ॥^१

सस्था तु मर्यादा धारणा स्थिति ।

सतिष्ठतेऽनया^२ । 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम्^३ । तत्रादीयते । अङ् (३३ १०६) । धारयति धर्मम् । युच् (उ० २ ७८) । 'स्थागापा—' (३३ ९५) इति क्तिन् । 'न्याय्यपयस्थिते चत्वारि ॥'^४

आगोऽपराधो मन्तुश्च

'इण आगोऽपराधश्च' (उ० ४ २११) इत्यसुम् आगादेशश्च । अपराधनम् । मन्यते । कमिमनि—' उ० १ ७२) इति तु । श्रीणि ॥^५

समे तूदानबन्धने ॥ २६ ॥

उत्पूर्वाद् द्यतेत्यङ् (३३ ११५) ॥ २६ ॥^६

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्ड

द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद—' (५ १ ३४) इति यत् । 'शास्त्रबोधित-
दण्डाद्विगुणदण्डनस्य एवम् ॥'^७

भागधेय करो घनि ।

भाग एव । 'नामरूप—' (वा० ५ ४ ३५) इति धय । कीर्यते । अप् (३३ ५७) । बल्यते । बल दाने (?) । इन् (उ० ४ ११७) । 'वर्षकादिभ्यो राजप्राह्यभागस्य द्वे ॥'^८

घट्टादिदेय शुल्कोऽस्त्री

घट्टादौ देयम्^९ । शुल्वते । 'शुल्क अनिसर्जने' (चु० ५० से०) । एवम् ॥^{१०}

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

भृज (भ्वा० उ० अ०) क्त (३२ १०२) । 'देवनाभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' द्वे ॥ २७ ॥^{११}

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तयोपदा ।

इणो गतेर्वा (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (२ २ ११३) । उपायनम् ।

1 Order or command [6] 2 M मंत्रहननवा 3 M सीमार्थेऽव्ययम्
4 Propriety of conduct [4] 5 M आगोऽपराधे 6 Offence [3]
7 Confinement or imprisonment [2] 8 Double penalty
[1] 9 Rent or tax [3] 10 M देवा 11 Tax (payable from
the income) [1] 12 Gift or present (especially to gods
and friends) [2]

उपगृह्य [ते । घ] ञ् । उपदीयते । 'धातश्च—' (३३१०६) इत्यङ् ।
चत्वारि ॥ 'अकोर' लोके । वस्तुतस्तु प्रसक्त प्रम्वादिभ्यो दीयमानमु [पा] यनम्,
रहति दीयमान तूपदेति भेद ॥^१

औतक्रादि तु यद् देय सुदायो हरण च तन् ॥ २८ ॥

युतकयौनिसम्बन्ध, तत्र भवम् । अण् (४३५३) । मुदीयते । द्रुदाज्
(चु० उ० अ०) युगागम (७३३३) । हियते । कर्मणि ल्युट् (३३११३)
॥ २८ ॥^२

तत्कालस्तु तदात्व स्यात्

स चासौ कालश्च । तदेत्यस्य भावः । 'वर्तमानकालस्य' द्वे ॥^३

रज्यायति काल उत्तर ।

आ यम्यन्तेऽत्र^४ । यमे (भ्वा० प० अ०) क्तिन् (३३९४) । एकम् ॥^५

सादृष्टिक फल सद्य

सद्यो प्रत्यक्षे भवम् । अय्यात्मादि (वा० ४२६०) । 'व्यापारानन्तर
जायमानफलस्य' एकम् ॥^६

उदकं फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

उदकयते । 'अकं स्तवने' (चु० प० से०) । उत्तर भाविकर्मफलम् ॥ २७ ॥^७

अदृष्ट वह्नितोयादि

अग्नितोयादिकृत भयमदृष्टम् ॥^८

दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।

स्वपरयोश्चक्र सैन्यम् । ताम्या जातम् । 'स्वपरसैन्यात्परराष्ट्रजान्चौरादे
परचक्राद्वाहविलोपादेभ्यम्' ॥^९

महीभुजामहिभय स्वपक्षप्रभव भयम् ॥ ३० ॥^{१०}

स्वस्य पक्षोऽहिरिव^{११} । ततो जात भयम् ॥ ३० ॥^{१२}

1 Gift (in general) [4] 2 Dowery [3] 3 The present time [2] 4 B and K read this quarter as follows उत्तर काल चयनि 5 M आयम्यन्तेऽत्र 6 The future time [1] 7 Immediate Consequence [1] 8 The future result of an action [1] 9 Unforeseen calamity or danger (such as from fire, water &c) [1] 10 Visible danger as from thief, enemy &c [1] 11 M पक्षोऽहिरिव 12 Danger of a king from his own men [1]

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रकर्षोपकरणं । 'वृज श च' (३३ १००) । रिट् (७४.२८) । 'राजा छत्रधारणादिव्यापारस्य' द्वे ॥^१

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चमरस्यदम् । प्रकीर्यतेऽस्मात्^२ । द्वे ॥^३

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

नृपस्यासनम् । भद्रं च उदासनं च । 'मण्ड्यादिकृतराजासनस्य' द्वे ॥^४

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हेमम्

हेमविकारो नृपासनं सिंहाकारमासनम् ॥^५

छत्रं त्वात्पत्रम्

छाद्यतेऽनेन । प्यन्तात्छत्रं (उ० ४ १५८) आत्पात्त्रायते । द्वे ॥^६

राक्षस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ एकम् ॥^७

भद्रकुम्भं पूर्णकुम्भं

भद्रं कुम्भं । पूर्णं कुम्भं । द्वे ॥^८

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

विमर्ति जलम् । 'भृङ्गारभृङ्गारो च' (उ० ३ १३६) इति साधुः । कनक-
स्यालुः । सजाया कन् (१३ ७५) । 'सुवर्णवृत्तजलपायस्य' द्वे ॥ ३२ ॥^९

निवेश शिविरं पण्डे

निविशन्तेऽयं^{१०} । घन् (३३ २१) । शवन्त्यत्र । 'शव गतो' (म्वा० प०
से०) । बाहुलवाक्तिरच् अच् इत्यच् । पण्डे क्लीबे । द्वे 'सैन्यावासस्य' ।
'देरा' लोके ॥^{११}

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सज्जन्तेऽनेन^{१२} । 'सैन्यरक्षणायनियुक्तप्रहरिकादिव्यासस्य' द्वे ॥^{१३}

1 The bearing of royal insignia [2] 2. M. प्रकीर्यतेऽस्मात्
3 Chowry [2] 4 A royal seat [3] 5 A royal seat made
of gold [1] 6 Umbrella [2] 7 A royal umbrella [1]
8 A jar filled with water [2] 9 A golden pitcher [2]
10 M निविशन्तेऽयं 11 Camp (for army) [2] 12 M सज्जन्तेऽनेन
13 Gaurd, sentry [2]

हस्त्यश्वरथपादान्त सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

पदातीना समूह ॥ ३३ ॥^१

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारण करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्भेरम पद्मी

प्रशस्ता दन्ता अस्य दन्ती । 'दन्तशिखात्'— (५ २ ११३) इति बलच् । 'बले' (६ ३ ११८) इति दीर्घं । हस्त शुण्डोऽस्यास्ति^३ । द्वौ रदावस्य । अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । द्वाभ्यां पिबति । मतङ्गादपजात । 'गज मदन' (भ्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । न अग । अतिचयित कुञ्जो हनुरस्य । 'खमुख—' (वा० ४ २ १०७) इति र । वारयति शत्रुबलम् ॥ ३४ ॥ एति इम । 'इण विन्' (उ० ३ १५३) इति म । स्तम्भे रमते । पद्म विन्दुजाल-मस्यास्ति । पञ्चदश ॥^४

यूथनाथस्तु यूथप* ।

यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथ । यूथ पाति । 'यूथमुख्यहस्तिन' द्वे ॥^५

मदोत्कटो मदकल

मदेन दानजलेन उत्कटो गज* । मदेन बलते । 'अन्तर्पदस्य हस्तिन' द्वे ॥^६

कलभ करिशावकः ॥ ३५ ॥

कल भापते । ड (वा० ३ २ १०२) । करिण शावक । द्वे ॥ ३५ ॥^७

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

गर्जयति । शोणि ॥^८

समाबुद्धान्तनिर्मदी ।

उदगत मदवपनमस्मान् । 'गतमदस्य' द्वे ॥^९

ह्वास्तिक गजता वृन्दे

हस्तिना समूह । 'अचित्त—' (४ २ ४७) इति ठक् । 'गजसहायाम्ना च' (वा० ४ २ ४३) इति तच् । द्वे ॥^{१०}

1 The component part of an army [1] 2 M दन्ति शिख
3 M शुण्डास्यास्ति 4 Elephant [15] 5 The leader of a flock of elephants [2] 6 A rutting elephant [2] 7 A young elephant [2] 8 A furious elephant [2] 9 An elephant out of rut [2] 10 A herd of elephants [2]

करिणी धेनुका वशा ॥३६॥

करोऽस्त्यस्या । धेनुरिव । इवे वच् (५ ३ ९६) । वटि । 'वशिरण्योश्च'
(वा० ३ ३ ५८) इत्यप् ॥३६॥^१

गण्ड' कट

गण्डति । अच् (३ १ १३४) । कटति । 'कटे वर्षादौ' (म्वा० ५० से०)
'गजगण्डयो' द्वे ॥^२

मदो दानम्

माद्यत्यनेन । द्यत्यनेन । द्वे ॥^३

वमथुः करशीकर ।

वम्यते । 'द्वितोऽयुच्' (३ ३ ८९) । करस्य शीकर । 'शुण्डानिर्गत-
जलस्य' द्वे ॥^४

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस

कु भुवमुम्भति । शकन्ध्वादि (वा० ६ १ ९४) । पिण्डते । 'पिडि'सघाते ।
एकम् ॥^५

तयोर्मध्ये विदु पुमान् ॥३७॥

तयो कुम्भयो । वेत्ति सज्ञामत्र घातेन । विदे (अ० ५० से०) बाहुल-
कात्कु ॥३७॥^६

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवगृह्यतेऽङ्गुलेन^७ । एकम् ॥^८

इषीका त्वक्षिकूटकम् ।

ईष्यते । 'ईष उज्ये' (म्वा० ५० से०) । 'ईषे विद्वध्रस्वश्च' (उ० ४ २१)
इतीकन् । अक्षिकूटक चक्षुर्गोलम् । एकम् ॥^{१०}

- 1 A female elephant [3] 2 The temple of an elephant [2]
3 The juice or ichor that exudes from the temples of an
elephant in rut [2] 4 M ध्वनायुच् 5 The water emitted
from the trunk of an elephant [2] 6 The frontal globes
on the forehead of an elephant [2] 7 The middle of the
frontal globes on an elephant's forehead [1] 8 M अवगृह्यते-
ङ्गुलेन 9 The forehead of an elephant [1] 10 The eyeball
of an elephant [1]

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

निर्याण्यनन । एकम् ॥^१

कर्णमूल तु चूलिका ॥३८॥

चूल्यजनया । 'चूल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'सज्ञायाम्' (३ ३ १०९)
ण्वल् ॥३८॥^२

अथ कुम्भस्य बाह्वित्थम्

कुम्भस्याध । ललाटादधोभाग । वहत्ववदय बाहि तत्र तिष्ठति । पृषोदरादि-
त्वात्स्य त । एकम् 'वहित्थाधामागो दन्तमच्य' ॥^३

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रतिमीयतेऽनेन^४ । 'मीत्र् हिंसायाम्' (ब्र० उ० अ०) । 'मीनाति—'
(६ १ ५०) इत्यात्वम् । एकम् ॥^५

आसन स्कन्धदेश स्यात्

आस्यतेऽत्र^६ । द्वे ॥^७

पद्मकं चिन्दुजालकम् ॥३९॥

पद्ममिव । चिन्दूना जालकमिव । 'गजस्य मुखादित्यचिन्दुसमूहस्य' द्वे ।
॥ ३९ ॥^८

पक्षभाग पार्श्वभाग

पक्षवन्पनन । 'पक्ष पक्षिग्रह' (चु० प० से०) । पक्षस्य भाग । 'गज-
पार्श्वस्य' द्वे ॥^९

दन्तभागस्तु योऽप्रतः ।

दन्तस्य भाग । 'अप्रभागस्य' एकम् ॥^{१०}

- 1 The corner of an elephant's eye [1] 2 M चूल्यजनया
3 The root of an elephant's ear [1] 4 The part of an
elephant's forehead below the frontal globes [1] 5 M
प्रतिमीयतेऽनेन 6 The part of an elephant's head between the
tusks [1] 7 M आसन 8 The shoulder of an elephant [1]
9 The coloured spots on the trunk and face of an elepha-
nt [1] 10 The flank of an elephant [2] 11 The fore part of
an elephant [1]

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरं क्रमात् ॥४०॥

पूर्वजङ्घामागो गात्रम् । पश्चाज्जङ्घामागोऽवरम्^१ । गात्रेऽनेन^२ । 'गाड् गतौ' (अ० आ० अ०) । अव राति । क (३११३६) ॥४०॥^३

तोत्र वेणुक्रम्

तुदन्यनेन । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति दृत् । वेणुरिव । 'तादन-
दण्डस्य' द्वे ॥^४

आलान बन्धस्तम्भे

आलीयतेऽन^५ । लीड (दि० आ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'बन्धनस्त-
म्भस्य' द्वे ॥^६

अथ शृङ्खले ।^७

अन्दुको निगडोऽस्त्री

शृङ्खला प्राधान्यं ललति । 'लल सचलने' (म्वा० प० से०) । अन्त्यतेऽनेन^८ ।
'अदि बन्धने' (म्वा० आ० से०) । 'अन्दुहम्भू—' (उ० १९३) इति साधु ।
स्वार्थे क । निगंतो गड सेचनमस्मात्कठिनत्वात् । श्रीणि ॥^९

अङ्कुशोऽस्त्री शृणि स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्क्यतेऽनेन^{१०} । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४१०७) इति साधु । सरति
अनया । 'मृवृषिम्या क्तिन्—' (उ० ४४९) इति नि । 'शृ हिंसायाम्' (कृपा०
प० से०) । 'शृणिवृणि—' (४५२) इति वा साधु । द्वे ॥ ४१ ॥^{११}

दूप्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्^{१२}

दूप्यतेऽनया^{१३} । 'दोपो णौ' (६४९०) इत्यूत् । कश्चे भवा । वर प्रायने ।
गजस्य मध्यबन्धनस्य' श्रीणि ॥^{१४}

1 M पश्चाज्जङ्घामागावर 2 M गाननन 3 The parts of an elephant behind and above its thigh [1 each] 4 The goad for driving an elephant [2] 5 M अलेयते 6 The post to which an elephant is tied [2] 7 B prefers शृङ्खला 8 M अन्त्यनेन 9 The chain for elephant's feet [2] 10 M अङ्क्यतेन 11 The hook for driving an elephant [2] 12 B reads च 13 M दूप्यतेनया 14 The girth of an elephant [3]

कल्पनासज्जने^१ समे ।

प्यन्ताद्युच् (३.३.१०७) कल्पना । एवं 'पस्य गतो' । 'पल्याणाद्या-
रोपणेन सज्जीकरणस्य' द्वे ॥^२

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रवृष्टा वेणिः । 'वृद्धिवादात्—' (ग० ४.१.४५) इति वा डीप् । आस्तीर्य-
तेऽनया^३ । बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । परिस्तूयते । 'अर्निस्तुमु—' (उ० १.१४०)
इति मन् । कुथ्यति । 'कुय प्रतीमावे' (दि० प० से०) । 'गजोपर्यास्तरण-
चित्रकम्बलस्य' द्वे ॥ ४२ ॥^४

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

न सारो बलं यस्य तादृशं हस्त्यादि ॥^५

धारी तु गजप्रन्धनी ।

वध्यतेऽस्याम्^६ । 'गजवन्धनशालायाः' द्वे ॥^७

घोटके वोतितुरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्चगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटने । 'घुट परिवर्तने' (म्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३.१.१३३) ।
वेनि । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३.३.१७४) । तुरेण त्वरया
गच्छति । डः (वा० ३.२.४८) । 'गमद्व' (३.२.४७) इति सच् । 'खच्च
वा डिच्' (वा० ६.२.३८) । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अशूप्रपि—'
(उ० १.१५२) इति वजन् ॥ ४३ ॥ अवश्यं वजति । बहृत्यस्मिन् । षञ् ।
श्छत्ति । 'श्छ गतौ' (म्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' इति वनिप् ।
हयनि । 'हय गतौ' (म्वा० प० से०) । सिधुपु मवः । सपति^९ मेनायाम् ।
'पय समवाये' (म्वा० प० से०) । क्तिच् (३.३.१७४) । त्रयोदश ॥^{१०}

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

अजनमाजः । आज्ञेन शोषेणानेयाः प्रापणीयाः । द्वे ॥^{११}

-
1. B. and K. read as कल्पना सज्जना 2. The decoration of an elephant [2] 3. M. आस्तीर्यनेनया 4. The coloured woolen cloth spread over an elephant [2] 5. A flock of weak elephants and horses [1] 6. M. वध्यतेऽस्याम् 7. Stable (for elephants) [2] 8. M. अन्येभ्योऽपि 9. M. पति 10. Horse [13] 11. A well-bred horse [2].

विनीता साधुवाहिन ॥ ४४ ॥

साधुवहनशीला । द्वे ॥ ४४ ॥^१

वनायुजाः पारसीका काम्बोजा वाहिका हयाः ।

वनायुषु देशे [पु] जाता । पारसीकदेशे भवा । 'कोपधाञ्च' (४३ १३७) इत्यण् । काम्बोजेषु भवा । वाहिकदेशे भवा । एते हयविशेषा प्रत्येक भिन्ना ॥^२

ययुरश्वोऽश्वमेधीय

याति । 'यो द्वे च' (उ० १ २१) इति कु । ययु । अश्वमेधाय हित । द्वे ॥^३

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जवनशील । 'जु' इति सौत्र । जवन वेगनाधिक ॥ ४५ ॥^४

पृष्ठ्य स्थौरी

प्रदास्त पृष्ठमस्य । 'अयेभ्योऽपि'— (वा० ५ २ १२०) इति यप् । स्पूलस्यदम् । 'तस्यदम्' (४३ १२०) इत्यण् । भारवाहिनाऽश्वस्य' द्वे ॥^५

सितः धर्कः

वरोति । 'वृदाया—' (उ० ३ ४०) इति व । सुवशाश्वस्य' एवम् ॥^६

रथ्या घोडा रथस्य य ।

रथ वहति । 'तद्वहति—' (४४ ७६) इति यद् । 'रथवाहकाश्वस्य' एवम् ॥^७

बाल किशोर

वशति । 'वश दग्दे' (अ० ५० न०) 'किशारादय' (उ० १ ६५) इति साधु । एवम् ॥^८

वाम्यश्या बहया

वामयति वामी । गौरादि (४१ ४१) । यन्मतिशयिनमग्या । 'अय म्या-पि—' (वा० ५ १ १००) इति व ॥^९

-
- 1 A well trained horse [2] 2 Five varieties of horses in relation to the places of their birth [1 each] 3 A horse fit for the agnivedha sacrifice [2] 4 A fleet horse [2] 5 M अयम्यापि C M यद् 7 A jack horse [2] 8 White horse [1] 9 A chariot horse [1] 10 A young horse [1] 11 M वदम्यापि 12 A female horse [3]

वाडव गणे ॥ ४६ ॥

वडवाना समूह । 'ग्वण्डिकादिम्यश्च' (४ २ ४५) इत्यञ् ॥ ४६ ॥^१

त्रिष्वाश्वीन यदश्चेन दिनेनैकेन गम्यते ।

'अश्वस्यैकाहगम' (५ २ १९) इति खञ् । एकम् ॥^२

कश्य तु मध्यमश्वानाम्

कशामर्हति । दण्डादि (५ १ ६६) ॥^३

हेषा हेषा च नि.स्वन ॥ ४७ ॥

'हेषु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्य ।
द्वे ॥ ४७ ॥^४

निगालस्तु गनोद्देशे

निगलत्यनेन । 'गल अदने' (भ्वा० ण० से०) घञ् (३ ३ १२१) ।

गलस्यादेसा समीपमाग । घण्टाबन्धसमीपस्य' द्वे ॥^५

वृन्दे त्वश्वीयमाश्वयत्^६ ।

अश्वाना समूह । 'केशाश्वाम्या यञ्छी—' (४ २ ४८) । 'अनुदात्तादेरञ्
(४ २ ४४) । 'अश्ववृन्दस्य' द्वे ॥^७

आस्कन्दित घोरितक रेचित वल्गित प्लुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोऽमू पञ्चधाराः

अमूरश्वाना पञ्चगतय । धार्यन्ते अशवा अनया । मिदाद्यङ् (३ ३ १०४) ।
'गतिविरोपानाम्' एवम् ॥^८

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घाणत । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । प्रोषति । 'प्रोष पर्यालो'
(भ्वा० उ० से०) । द्वे ॥^९

- 1 A flock of female horses [1] 2 What can be travelled over in a day by a horse [1] 3 The middle part of horses [1] 4 Neighing [3] 5 The part near the neck of horse [2] 6 B reads क्षरणीयमाश्वयत् 7 A number of horses [1] 8 Paces of horses (i) full gallop (ii) trot or ambling (iii) cantering (iv) vaulting and (v) bounding or capering 9 The nose of a horse [2]

कविका तु खलीनोऽस्त्री

कवते । 'कुङ् शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । 'अव इ' (उ० ४ १३८) ।
स्वार्थे कम् । खे मुखविले गेन । 'लगाम लोके ॥^१

शफ स्त्रीवे खुर पुमान् ॥४६॥

घ कणति । 'कण गती' (भ्वा० प० से०) । ङ (वा० ३ २ १०१) ।
खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । द्वे ॥४९॥^२

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गुले

पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे (?) इति तत्र तस्य अन्त स्वादित्वात् । अत एवाग्रे
'एव मुजागृहि इति माध्यदिनमन्त्रे रक्षाणोऽप्रपुच्छद्' इति प्रतीकगुणादाय 'पुच्छ
प्रमादे' इत्युदाहरन्ति भाष्यत्वेन । 'आरोह्यन्त्रपत्याणम्' "जीन" 'खाददाऽरोह-
कुण्डिका' 'रिवाव' । लूयन । लूडो बाहुलबामक् । लङ्गति । 'लगि गती'
(भ्वा० प० से०) । गजिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४ ९०) । प्रनाद्यन्
(५ ४ ३८) । श्रीणि ॥^३

वालहस्तश्च घालधिः ।

वालो'हस्त इव । वाला धीयन्त्यः । 'वैशवलाङ्गुलमात्रस्य' द्वे ॥^४

त्रिपूषावृत्तलठिनी पगावृत्ते मुहूर्भुनि ॥५०॥

'लुठ प्रतिघात (भ्वा० प० से०) । श्रमगत्यर्थं पुन पुनर्भूमी लुठिन-
स्यास्त्वस्य' द्वे ॥५०॥^५

याने चजिणि युद्धार्थे शताङ्ग स्यन्दनो रथः ।

यात्यनेन । चत्रमम्यामि । युद्धायदम् । तस्मिन् । शनमङ्गान्यत्र । स्यन्दन ।
'चरन्तदाद्यर्थः—' (उ० १ ४८) इति युच् । 'रमन्तजेन' । 'हनिवुपि—'
(उ० २ २) इति षच् । श्रीणि ॥^६

असी पुण्यरथश्चरयान न ममराय यन् ॥५१॥

पुण्यमिव रथ । वन्यमम्य [पुण्यरथ] अपि । 'बुद्ध विता यात्रामवादी
मुसभ्रमगरयस्य' एवम् ॥५१॥^७

1 The bit of a bridle [2] 2 Hoof [2] 3 The tail of a horse [3] 4 M ब० 5 M धीयन्त्य 6 Hairy tail '2] 7 Rolling or wallowing on the ground of a horse [2] 8 M मन्तनेन 9 M हनिवुपि 10 A war-chariot [3] 11 A chariot for travelling or for pleasure (but not for war) [1]

कर्णैरथः प्रवहनं दृढनं च समं त्रयम् ।

कर्ण. कर्णसमीपदेश. स्वन्ध, सोऽभ्यास्ति^१ । वाहकत्वेन कर्णी । स चासौ
रथश्च स्वन्धवाह्य इत्यर्थः । प्रवहन्त्यनेन । डीयतेऽनेन^२ । 'चौडोल' लोके ॥^३

कलीवेऽनः शकटोऽस्त्रीस्यात्

अनिति अन । अमुन् (उ० ४ १८८) । शक्नोति भारं वोढुम् । 'शक्नादि-
भ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ॥

गन्त्री कम्बलिवाह्यम् ॥५०॥

गम्यतेऽनया । युच् । पित्वान्डीप् (४ १ ४१) । कम्बल, सास्ना,
साऽस्त्येपा^४ कम्बलिनो वृषास्तैरुह्यते । ष्यत् (३ १.१२४) । स्वार्थे कन् ।
द्वे ॥ ५२ ॥^५

शिविका याप्ययानं स्यात्

शिवेव । 'सजाया कन्' (५.३.७५) । याप्यैरधर्मैर्वा यानम् । 'पालकी'
लोके ॥^६

दाला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।

दोलयति । 'दुल उत्सेपे' (चु० उ० से०) । प्रेप्य (ह्रच) ते । 'इपि
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'डोली' [लोके] ॥^७

उभौ तु द्वैपर्वयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥५३॥

द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकार । 'प्राणिरजत—' (४ ३ १५४) इत्यज् ।
द्वैपेन वंयाघ्रेण च चर्मणा परिवृतो रथ । 'द्वैपर्वयाघ्रादज्' (४ २ १२) ।
'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥५३॥^८

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दन पाण्डुकम्बली ।

पाण्डुकम्बलस्त्रिप्रवावार. । 'पाण्डुकम्बलादिनि' (४ २ ११) ॥^९

रथे काम्बलवास्त्राद्या कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥

कम्बलेन वस्त्रेण च परिवृतो रथ ॥५४॥^{१०}

1. M सोस्यास्ति 2 M डीयतेनेन 3. Palanquin [3] 4 M शक्नादि-
भ्योऽट् 5 Cart [2] 6 M गम्यतेनया 7. M सास्त्येपा 8 A
carriage covered with a blanket and drawn by oxen
[2] 9 Litter [2] 10 Swing or a kind of palanquin itself
[2] 11 A chariot covered with the skin of a tiger [2]
12 A chariot covered with a white blanket [1] 13 The
chariots covered with blanket and cloth [1 each]

त्रिषु द्वैपादय

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४२५०) इति यत् । 'इनिप्रकृत्यचश्च' (४२५१) । रथानां व्रजे । त्रीणि ॥^१

धू स्त्री क्लीवे यानमुखम्

धवन्ति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । विवप् (३२.१७७) । 'राल्लोप' (६४२१) । यानस्य मुखं पुरोभागः । 'कट्टबन्धनस्थानस्य' द्वे ॥^२

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

रथस्याङ्गम् । अपकीर्यते स्वस्थाने क्षिप्यते । 'ऋदोरप्' (३३५७) । 'चक्रमितरथाङ्गस्य' ॥ ५५ ॥^३

चक्रं रथाङ्गम्

क्रियते गतिरनेन चक्रम् । 'घञर्थे क' (वा० ३३५८) । 'कृजादीनां के द्वे' (वा० ६११२) इति द्वित्वम् । द्वे ॥^४

तस्यान्तोऽनेमि स्त्री स्यात्प्रधि पुमान् ।

तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शनागः । नयति रथं नेमिः । णीजो मि (उ० ४३४) । प्रधीयतेऽनेन^५ । धाज (जु० उ० अ०) कि (३३९२) । द्वे ॥^६

पिण्डिका नाभि

पिण्डयते अरा यस्याम् । नम्यतेऽक्षेण^७ । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इज्जदिभ्य' (वा० ३३१०८) । 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकाराया' द्वे ॥^८

अत्राप्यकीलके तु द्वयोरणि ॥ ५६ ॥

अक्षस्य नाभिर्धोष्यस्यान्ते कीलके । अणति । 'अणराद्धे' (भ्वा० प० से०) । इत् (उ० ४११७) । द्वे ॥ ५६ ॥^९

1 A number of chariots [3] 2 The forepart of a carriage, the part where the yoke is fixed [2] 3 Any part of a chariot except the wheel [2] 4 Wheel [2] 5 Majority reads तस्यान्ते 6 M प्रधीयतेनेन 7 The circumference of a wheel [2] 8 M नम्यतेनेन 9 The nave of a wheel [2] 10 The pin or bolt at the end of the pole of a carriage [2]

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रथस्य गुप्तिरावरणम् । त्रियते रथोज्जेन^१ । 'जू वृज् म्यामूयन्' (उ० २ ६) ।
'परप्रहरणामिधातरक्षार्थं सनाह्वद्रथावरणस्य' द्वे ॥^२

कूवरस्तु युगधर ।

'कुड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुलकाद्वरच् । युग धारयति । 'सज्ञाया
मृदृ-' (३ २ ४६) इति खच् । 'युगकाष्ठग्रन्धनस्थानस्य' द्वे ॥^३

अनुकर्पो दार्वध रथम्

अनुकृष्यते । घर् (३ ३ १९) । 'रथस्याधस्तलभागदारुण' एकम् ॥^४

प्रासङ्गो ना युगाद्युग^५ ॥ ५७ ॥

प्रसज्यते । 'पज्ज सङ्गे' (म्वा० प० अ०) । 'उपसर्गस्य-' (६ ३ १२२)
इति दीर्घं । रथाद्यङ्गयुगादन्यद्युगम्, वृपमाना दमनकाले यदा सज्यते ॥ ५७ ॥^६

सर्वं स्याद्वाहन यान युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सर्वं हस्त्यस्वरयादिदोलाद्यम् । बाहयति । प्यन्तात् कर्तरि ल्युट् (३ ३ ११३)
यान्यनेन । युज्यतेऽनेन^७ । 'युग्यच पत्रे' (३ १ १२१) इति क्यवन्तो निपात ।
पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्टुन् । 'धोर्हं गतिचातुर्ये' (म्वा०
प० से०) । ल्युट् (३ ३ ११३) । 'वाहनस्य' पञ्च ।^८

परम्परावाहन यत्तद्विनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

विनीतकानामिदम् । परम्परया यद्वहति तत्सर्वम् ॥ ५८ ॥^९

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिन ।

आधोरयति । ल्यु (३ १ १३४) । हस्तिन पाति । आत क (३ २ ३) ।
स्वार्थे क्न् । हस्तिनमारोहन्ति । चत्वारि ॥^{१०}

- 1 M रथजेन 2 A fence of wood or iron with which a chariot is provided as a protection from enemy's attack [2]
3 The pole of a carriage to which the yoke is fixed [2]
4 The wood at the bottom of a chariot [2] 5 B reads युगात्तम् 6 Yoke (for cattle) [2] 7 M युज्यतेनेन 8 Vehicle in general (as a horse, elephant &c.) [5] 9 A kind of vehicle [1] 10 Elephant-driver or rider [4].

निय ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्टदक्षिणस्थौ च सज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नियच्छति । प्राजति । अजे (भ्वा० प० से०) वृच् (३११३३) ।
सुवति गमयति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) गत्यर्थत्वात् (३२१०२) ।
क्षदति । 'क्षद सवरणे' सौत्र । 'तृत्तृचौ शसिक्षदादिभ्य —' (उ० २९३) ।
सरत्यश्वान् । 'सर्तेणिच्च' (उ० ४८९) इत्ययिन् ॥ ५९ ॥ सत्ये वामे तिष्ठति ।
सुपामादि (८.३ ९८) । दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि—' (३२४) इति क । रथ
कुटुम्बयितु शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । अष्टौ ॥^१

रथिन स्यन्दनारोहा

रथेन यान्ति । इति । स्यन्दनमारोहति । अण् (३२१) । 'रथास्तस्य
योद्धु' द्वे ॥^२

अश्वारोहास्तु सादिन ॥ ६० ॥

अश्वमारोहन्ति । सीदन्त्यवश्यम् । 'पदलृ—' (तु० प० अ०) । आवश्यकै
णिनि (३३१७०) । द्वे ॥ ६० ॥^३

भटा योधाश्च योद्धार

भटति । 'भट भृता' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । युध्यन्ते ।
अच् (३११३४) । त्रीणि ॥^४

सेनारक्षास्तु सैनिका ।

सेना रक्षन्ति । अण् (३२१) । 'रक्षति' (४४३३) इति ठक् ।
'प्रहरिकादे' द्वे ॥^५

सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनाया समवेति । 'सेनाया वा' (४४४१) इति ण्य । ठक् (४४१)
च । 'सेनाया मिलितस्यैकदेशिभूतस्य' द्वे ॥ ६१ ॥^६

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिण ।

सहस्र वयानि सन्नि येपाम् । 'तप सहस्राभ्या द्विनीनो' (५२१०२)
'अण् च' (५२१०३) । 'सहस्रमह्यानेन बलवत्' द्वे ॥^७

1 Charioteer or driver [8] 2 A warrior who fights from a
chariot [2] 3 A person riding on a horse [2] 4 B reads
योद्धाश्च 5 Warrior [3] 6 The guard of an army [2] 7 Soldier
[2] 8 An army consisting of a thousand soldiers [1]

परिविस्थ परिचरः

परिघो सेनान्त तिष्ठति । परितस्परति । 'सनाया राशो दण्डकारिण' द्वे ।
'प्रयाणे सामन्तस्थापकर्पस्य'—इत्यन्ये ॥^१

सेनानीर्वाहिनीपति ॥ ६० ॥

सना नयति । क्विप् (३२६१) । द्वे ॥ ६२ ॥^२

कञ्चुको वारधाणोऽस्त्री

कञ्चयते । 'कचि दीप्यादौ (म्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक् । वाण
वारयति । राजदन्तादि (२२३१) । चालकावृत्तिसनाहस्य' द्वे ॥^३

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

सार सनोति । 'पणु दाने' (तु० प० से०) । 'कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्ये काये
निबद्धस्य' द्वे ॥^४

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्य च शिरस्त्रे

शीर्षस्य प्रतिकृति । इवार्ये कन् (५३९६) ॥ ६३ ॥ शिरसे हितम् । 'ये
च तद्धिते (६१६१) इति शीर्षन् । शिरस्त्रायते । 'टोप' लाके ॥^५

अथ तनुत्र वर्म दशनम् ।

उरश्छद कङ्कटको जगर कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

तनु त्रायते । वृणोति देहम् । वृज (स्वा० उ० से०) मनिन् (३२७५) ।
दश्यतेऽनेन^६ । 'दशि दशनस्पर्शनयो' (चु० आ० से०) । उरश्छाद्यतेऽनेन^७ ।
कङ्कते । 'ककि लौल्ये' (म्वा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४८१) ।
जागति जगर । वृषोदरादि (६३१०९) । क वात वञ्चति । 'वञ्चु गतो'
(म्वा० प० से०) । मूलविभुजादि । 'सनाहस्य' सप्त ॥ ६४ ॥^८

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

अपि नद्ध पिनद्ध । भागुरिमतेन वा, अल्लोप ॥^९

1 An officer employed by a king for punishing offenders
[2] 2 General [2] 3 A coat of mail [2] 4 A military belt
or girdle [2] 5 Helmet [3] 6 M दश्यतेनेन 7 M उरश्छाद्यतेनेन
8 Armour [7] 9 A person wearing clothes, armour
&c [4]

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

संनद्धति । वर्मं जातमस्य । तारकादिः (५.२.३६) । सज्जति । 'पस्ज गतौ' (म्वा० ५० से०) । दंश संजातोऽस्य^१ । इतच् (५.२.३६) । व्यूढो धृतः कङ्कटो येन । 'धृतसंनाहस्य' पञ्च ॥ ६५ ॥^२

त्रिष्वामुक्तादयो

आमुक्तादयो (अ० २.८.६५) व्यूढकङ्कटान्ताः (अ० २.८.६५) ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

कवचिना समूहः । 'ठञ् कवचिनश्च' (४.२.४१) ॥^३

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदगश्च पदिकश्च

पादाम्यामतति । 'अज्यतिम्याम्—' (उ० ४.१.३०), 'पादे च' (उ० ४.१.३१) इतीप् । पादस्य पदः (६.३.५२) । पद्यते । बाहुलकातिः । पादाम्या गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३.२.५८) इति डः । पादस्य पदः (६.३.५२) । पदातिरेव । विनयादित्वात् (५.४.३४) ठक् । पादाम्याम-जति ॥ ६६ ॥ पदम्यागच्छति । पादसमानार्थः पच्छब्दोऽप्यस्ति^४ । पादाम्यां चरति । पर्पादित्वात् (४.४.१०) छन् । 'इके चरती' (वा० ६.३.५३) इति पद्भाक् । सप्त ॥^५

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

पदातीना समूहः । मिश्रादिः (४.२.३८) । द्वे ॥^६

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

यस्त्रमाजीवन्ति, उपजीवन्ति । काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य । आयुधेन जीवन्ति । 'आयुषाच्छ च' (४.४.१४) । चात् ठक् । चत्वारि ॥ ६७ ॥^७

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिलः कृतपुद्गवत् ।

कृतोऽभ्यस्तो^८ हस्तो यस्य । शीमनः प्रयोगोऽस्य^९ । सुप्रयोगो विशिलोऽस्य^{१०} । कृतोऽभ्यस्तः^{११} पुद्गयुक्तः शरो येन । 'अभ्यस्तशरस्य' श्रोणि ॥^{१२}

1. M. संजातोस्य 2. A person dressed in armour and ready for battle [5] 3. A multitude of men in armour [1]
-4. M. अन्येभ्योऽपि 5. M. पच्छब्दोऽप्यस्ति 6. Foot-soldier [7] 7. Infantry [1] 8. Mercenary soldier [4] 9. M. कृतोऽभ्यस्तो 10. M. प्रयोगोऽस्य 11. M. विशिलोऽस्य 12. M. कृतोऽभ्यस्तः 13. Skilled archer [3].

अपराद्धपृत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपराद्धः पृत्को वाणोऽस्य^१ । लक्ष्याद्देव्यान् च्युतोऽत्रः सायकोऽस्य^२ ।
एक [म] ॥ ६८ ॥^३

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निपङ्गुली धनुर्धरः ।

धन्वाऽस्यास्ति^४ । ग्रीह्यादित्वात् । (५.२.११६) इति । धनुरस्यास्ति ।
मनुष्यं (५.२.९४) । धनुः प्रहरणमस्य । 'तदस्य प्रहरणम्' (४.४.५७)
इति ठक् । निपङ्गोऽस्यास्ति^५ । इति । (५.२.११५) । अस्त्रमस्यास्ति । धनुषो
धरः । पठ् ॥^६

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

काण्डो वाणोऽस्यास्ति^७ । 'वाणधात्कस्य' द्वे ॥^८

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियष्टनोरोक्' (४.४.१९) शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ ६९ ॥^९

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्चधहेतिकौ ।

यष्टिः प्रहरणमस्य । परस्वधः परस्युः प्रहरणमस्य । 'परश्वधादृश्च' (४.४.५८)
एकम् ॥^{१०}

नेस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

निस्त्रियः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४.४.५७) इति ठक् । 'खड्गानु-
घस्य' द्वे ॥^{११}

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

प्रातः कुन्तद्वयं प्रहरणमस्य । एकैकम् ॥ ७० ॥^{१२}

चर्मौ फलकवाणिः स्यात्

चर्माम्बास्ति । फलकं पाणौ यस्य । द्वे ॥^{१३}

1. M. वाणोऽस्य 2. M. सायकोऽस्य 3. One who has not hit the mark with his arrow [1] 4. M. धन्वाऽस्यास्ति 5. M. निपङ्गोऽस्यास्ति 6. Archer [6] 7. M. वाणोऽस्यास्ति 8. One armed with arrows [2] 9. Laneer [2] 10. Warriors armed with a club, and an axe. [1 each] 11. Swordsman [2] 12. Warriors armed with two types of spears [1 each] 13. A soldier armed with a shield [2].

पताको वजयन्तिक ।

पताकाऽस्यास्ति^१ । वजयन्त्या चरति । ठक् (४.४८) । 'ध्वजधारकस्य'
हे ॥^२

अनुपञ्चव सहायश्चानुचरोऽभिसर समा ॥७१॥

अनुपञ्चात् प्लवते । सह अयते । अनु चरति । अभित सरति । 'सहायस्य'
चत्वारि ॥७१॥^३

पुरोगामेसरप्रप्लावितस्तरपुरस्तरा ।

पुरोगम पुरोगामी

पुरो गच्छति । इ (वा० ३२४८) । पुरस्तरति । 'पुरोऽग्रत'^४
(३२१८) इति ठक् । प्रतिप्लते गच्छति । 'आतश्च—' (३११३६) इति
क । 'प्रप्लोऽग्रगामिनि'^५ (८३९२) इति प । अग्रत सरति । पुर सरति ।
पुरोगच्छति । अच् (३११३४) । णिनो (३२७८) पुरोगामी । सप्त ॥^६

मन्दगामी तु मन्थरः ॥७२॥

मन्द गच्छति । मन्थ रति । हे ॥७२॥^७

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

अतिशयिता जङ्घाऽस्य^८ । सिध्मादित्वाच् (५२९७) लच् । अतिशयितो
जवो वेगोऽस्य^९ हे ॥^{१०}

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जङ्घैव करो हस्तो यस्य । जङ्घाम्ना जीवति । 'वेतनादिम्यो जीवति'
(४४१२) इति ठक् । 'जङ्घाजीविन' हे ॥^{११}

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥७३॥

तरोवेगोऽस्यास्ति । 'अस्माया—' (५२१२१) इति विनि । 'त्रित्वरा
सधमे' (म्वा० आ० से०) । 'व्रीत क्त' (३२१९७) । प्रजवति । 'जु'
सीनो [घातु] वेगे । 'प्रजोरिति (३२१५६) । 'जुचङ्क्रम्य—' (३२
१५०) इति यच् । अचि (३११३४) जव । 'वेगवन' पठ ॥७३॥^{१२}

1 M पताकास्यास्ति 2 Standard bearer [2] 3 Follower [3]
4 M पुरोऽग्रत 5 M प्रप्लोऽग्रगामिनि 6 Leader [7] 7 A person
who walks slowly 8 M जङ्घास्य 9 M वेगोस्य 10 A man
running swiftly [2] 11 Courner [2] 12 Express [6]

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेतुं शक्यः । 'जि जये, अमिमवे वा' (म्वा० १० अ०) । 'अचो यत्' (३.३.९७) ॥^१

जेयो जेतव्यमात्रके ।

शक्यार्थादन्यत्र 'अहं कृत्य [वृ] चरच' (३.३.१६९) इति योग्यताया यत् । एकम् ॥^२

जैत्रस्तु जेता

जयतेस्तृच् । प्रज्ञाशष् (७.४.३८) ॥^३

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥७४॥

सोऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

अमित्रस्यामिमुखम् । 'लक्षणेन—' (२.१.६४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्र-मन्त्रंगामो । 'अभ्यमित्राच्च च' (५.२.१७) चाद् यत्त्वो । 'शत्रूणां संमुखं सामप्येन गच्छतः' श्रीणि ॥^४

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥७५॥

अनिशयितमूर्जोऽस्यास्ति^५ । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' (५.२.११४) इति वदग्विनो । ऊर्जं स्यातिशयः । 'ऊर्जं बलादौ' (चु० प० से०) । पत्र् (३.३.१८) ॥७५॥^६

स्यादुरस्थानुरसिलः

प्रगस्तमुरोऽस्य^७ । मतृप् (५.२.१४) । पिच्छादिस्वात् (५.२.१००) इलच् । 'विबुलोः' द्वे ॥^८

रथिनो रथिको रथी ।

रथोऽस्यास्ति^९ । 'मेपारथाभ्यामिरश्नित्वौ' (वा० १.२.१०९) । 'अत निश्नौ' (५.२.११५) । श्रीणि ॥^{१०}

-
1. That which can be conquered [1] 2. Conquerable (in general) [1] 3. Conqueror [2] 4. A warrior who valiantly encounters his enemy [3] 5. M. अनिशयितमूर्जोऽस्यास्ति 6. A mighty or powerful man [2] 7. M. प्रगस्तमुरोऽस्य 8. A broad-chested man [2] 9. M. रथोऽस्यास्ति 10. The owner of a carriage [3].

कामगाम्यनुकामीनः

कामं यथेष्ट गमनशील । गिनि (३२७८) । 'कामम्' इत्यव्ययम् ।
कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः^१ । अनु काम गामी । 'अवार—' (५२
११) इति ख । द्वे ॥^२

हृत्पन्तीनस्तथा भृशम् ॥७६॥

अन्तस्यात्ययोऽत्यतः^३ गामी । ख (५२११) । 'भृश गामी' इत्यन्वयः ।
'अतिगमनशीलस्य' एकम् ॥७६॥^४

शूरो वीरश्च विक्रान्त

शूरयति । 'शूरवीर विक्रातौ' (च० उ० से०) । विक्रामति स्म । क्रमे
(म्वा० प० से०) क्तः (३४१२) ग्रीणि ॥^५

जेता जिष्णुश्च जित्वर ।

'वृष' (३२१३५), जता । 'ग्लानिस्थश्च स्तु' (३२१३९) ।
जिष्णु । 'इष्टजि—' (३२१६३) इति क्वरप् । जित्वर ॥^६

सायुगीनो रणे साधु शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥७७॥

सयुगे रणे साधु । प्रतिजनादिभ्यः खज्, (४४९९) ॥७७॥^७

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमू ।

वरुधिनी धल सैन्यं चक्र चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥

ध्वजा सन्त्यस्याम् । वाहा सन्त्यस्याम् । इनेन सहिता सेना । प्रियते ।
'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनम् । अनीक रणोऽस्त्यस्याम्^८ ।
चमति [च] भूम् । वरुधा^९ सन्त्यस्याम् । बलति । अच् (३११३४) ।
सेनैव सैन्यम् । चतुर्वर्णादि (वा० ५११२४) । त्रियनेऽनेन^{१०} । 'के वृत्रादीनाम्'
(वा० ६११२) द्वित्वम् । अनित्यनेन । 'अनिहृषिम्या किञ्च' (उ० ४१७)
इतीकम् । एकादश ॥७८॥^{११}

व्यूहस्तु धलविन्यास

व्यूहते । बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् । द्वे 'व्यूहस्य' ॥^{१२}

1 M यथार्थेऽव्ययीभाव 2 One who goes at his will or pleasure
[1] 3 M अन्तस्यात्ययोत्यतः 4 A person who walks too
much [1] 5 A brave man [3] 6 A victorious person [3]
7 A skilled warrior [1] 8 M रणोऽस्त्यस्याम् 9 M वरुधा 10 M
त्रियतेनेन 11 Army [11] 12 A military array [1]

भेदा दण्डादयो युधि ।

भेदा विशेषाः । दण्डवदवस्थानं दण्डः ॥^१

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः ।

प्रतीपमासारयति मन्त्रान् । 'सृ गतो' (म्वा० प० अ०) । व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभागः । 'सैन्यपृष्ठस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^२

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७९॥

प्रतिगृह्यतेऽनेन^३ । सैन्यस्य पश्चाद्विघ्नसंघातः ॥७९॥^४

एकैर्भैकरथा त्रयश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एक इमः । एको रथः । त्रयोऽश्वाः^५ । पञ्चनराः इति पत्तिः उच्यते ॥^६

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥

सेनामुखं गुल्मगणौ बाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

तिष्ठः पत्तयः सेनामुखम् । ततः गुल्मः । ततो गुणः । ततो बाहिनी । ततः पृतना । ततः चमूः । ततः^७ अनीकिनी । ततो दशानीकिनी । ततः । अक्षौहिणीति यथोत्तरत्रिगुणितैः संज्ञा । सेनयामुखमुपक्रमः । गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलवान्मक् । गण्यते गणः ॥^८

अथ संपदि ॥८१॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

संपद्यतेऽनया^९ । विपत् (वा० ३.३.९४) ॥ ८१ ॥ 'संपत्तिसाकल्य—' (२.१.६) इति निर्देशात् तित्त् (३.३.९४) श्रीयते सर्वैः ॥^{१०}

विपत्तौ विपदापदौ ॥^{११}

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयुध्यन्तेऽनेन^{१२} शस्यतेऽनेन^{१३} । 'शतु हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) ।

1. Different forms of military arrays [1 each] 2. The army at the rear of a military array [2] 3. M. प्रतिगृह्यतेऽनेन 4. The rear of an army [2] 5. M. त्रयोऽश्वाः 6. The division of an army consisting of one elephant, one chariot, three horses and five foot-soldiers [1] 7. M. ततः 8. Other eight divisions of an army [1 each] 9. M. संपद्यतेऽनया 10. Prosperity [4] 11. Calamity or adversity [3] 12. M. आयुध्यन्तेऽनेन 13. M. शस्यतेऽनेन ।

‘दाम्नीशस—’ (३२१८०) इति धृन् । अस्पते । धृन् (उ० ४१५८) ।
चत्वारि ॥८२॥^१

अथास्त्रियो ॥ ८२ ॥

धनुश्चापी धन्त्रशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इध्वासोऽपि

धनति । ‘धन शब्दे’ (म्वा० प० स०) । ‘अतिष्ठृवपि—’ (उ० २ ११७)
इयुत् । चयस्य वशभेदस्य विकार । धन्वति । ‘धवि गतौ’ (म्वा० प० से०)
‘कनिग्युवपि—’ (उ० १ १५७) इति धनिन् । शरा अस्यन्तेऽनेन^१ । कोति ।
की विच् (३२७५) । कोदण्डो वशोऽस्य^२ । कर्मणे प्रभवति । ‘कर्मण उक्त्वा’
(५११०३) । इपत्रो घाणा अस्यन्तेऽनेन^३ । सप्त ॥^४

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कालो यम इव पृष्ठमस्य । कर्णस्य शरासनं धनु ॥ ८३ ॥^५

कपिध्वजस्य गाण्डीयगाण्डिवौ पुंनपुंसके ।

कपिहनुमान् ध्वजेऽस्य^६ । गाण्डिग्रन्थिरस्यास्ति । वृद्धिवाराद्—’ (ग० ४
१ ४५) इति वा डीप । ‘गाण्ड्यजगान्—’ (५२११०) इति व । ‘अर्जुन-
धनुष’ द्वे ॥^७

कोटिरस्याटनी

कोटयनेऽनया^८ । वुट प्रतापने [चुरादि] । अटति । बाहु-कादनि ।
‘धनुषोऽन्त्यस्य’ द्वे ॥^९

गोधा^{११} तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गुध परिवेष्टन’ (दि० प० से०) । धत् (३३१२१) । तलति । ‘तल
प्रतिष्ठायाम्’ (म्वा० प० से०) । व्यक्तिद्वयाद् द्वित्वम् । ‘ज्याया गुणम्याघातस्य
वारणे’ तत्र द्वे ॥ ८४ ॥^{१२}

1 Weapon [4] 2 M अस्यन्तेन 3 M वशाम्य 4 M अस्यन्तेन
5 Bow [7] 6 Karna's bow [1] 7 M ध्वजेस्य 8 Arjuna's bow
[2] 9 M काटयनेनया 10 The curved end of a bow [2]
11 B and K. read गाधे 12 A leathern fence worn round for
safety from a bow [2]

लसतकस्तु धनुर्मध्यम्

लस्यते स्म । 'लस श्लेषणादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३.२.१०२) ।
स्वाये कन् (५.४.३८) द्वे ॥^१

मूर्ध्नी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

मूर्ध्नीया विवारः । 'ज्या वयोहानी' (क्र्या० प० अ०) । शिङ्क्ते ।
'शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०), णिनि । गुप्पते । 'गुण आमन्त्रणे'
(चु० उ० से०) । चत्वारि ॥^२

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादिस्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

प्रत्यालेहनम् । लिहः (अ० उ० अ०) क्तः (३.३.११३) । कर्त्वंस्यस्य
वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्यये द्वितीयम् । [इत्यादि^३] ॥ ८५ ॥^४

लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च^५

लक्ष्यते । 'लक्ष बालोक्ते' (चु० आ० से०) । शरान् व्ययति । 'व्येज्
संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ङः (वा० ३.२.३) । त्रीणि ॥^६

शराभ्यास उपासनम् ।

शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः । द्वे ॥^७

पृष्ठत्कवाणविशिरता अजिह्वगरवमाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इपुर्द्वयोः ।

सायकः प्रकरः काण्डः कङ्कपत्रः शिरण्टकः [१] ॥ इति श्लेषकः ।

'शृपु मेघने' (भ्वा० प० से०) । शत्रन्तात्वन् । 'वण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । पन् (३.३.१८) विशिष्टा गित्या अग्रमस्य । अजिह्वं रामान् च गच्छन्ति
॥ ८७ ॥ के लभ्यते । मार्गयति । 'मृग अन्वेपणे' (भ्वा० उ० ने०) । 'मृ
हिंसायाम्' (कृपा० प० से०) । रोप्यतेऽनेन^८ । 'रपु विमोहने' (दि० प०
से०) । इष्यतेऽनेन^९ । 'इपे विच्च' (उ० १.१३) इत्युः । द्वादश ॥^{१०}

1. The middle of a bow 2. Bow-string [4] 3. What Amara Simha means by the word ityādi is explained by K. as follows : आदिशिरान्गमपादं वंशागं मन्दं ब्रह्म च पनुर्वेदप्रणिद्धम् (p. 135) 4. Five positions of an archer being pratyalidha alidha, sampada, vigakha and maidala [1 each] 5. B. and K. लक्षं लक्षं शरव्यं च 6 Butt (for an arrow) [2] 7. The practice of archery [2] 8. M. रोप्यतेऽनेन 9. M. इष्यतेऽनेन 10. Arrow [12].

प्रक्षेडनास्तु नाराचा

प्रकर्षेण क्षेदन्ते । त्रिधिवदा (भ्वा० आ० से०) ल्यु (३११३४) ।
पृषोदरादि (६३१०९) । नारमाचरति । ड (वा० ३२.१०२) ।
'सर्वलोहमयस्य शरस्य' द्वे ॥^१

पक्षो वाज

पक्ष्यतेऽनन' । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । वजत्यनेन । 'वज गतो'
(भ्वा० प० से०) । 'शरपक्षस्य' द्वे ॥^३

त्रिपृत्तरे ॥ ८७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा लिप्तका (अ० २८८८) न्ता ॥ ८७ ॥

निरस्त प्रहिते वाणे

निरस्यते स्म ॥^४

विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) क्त (३२१०२) । 'विपसवद्ववाणस्म' द्वे ॥^५

तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्द्वयो ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

'तूण सकोचे' (चु० आ० से०) । उपासज्यन्तेऽत्र^६ शरा । तूणति शरं
सकोच राति । इषवो धीयन्तेऽत्र^७ । 'शराधारस्य' पट् ॥ ८८ ॥^८

खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्रहासासिरिष्टय ।

कौक्षेयका मण्डलाग्रः करवालः^९ कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खण्डयतेऽनेन^{१०} । 'छापूखडिम्य कित्' (उ० ११२४) इति गन् । निर्गत-
स्त्रिशतोऽङ्गुलिम्य । चन्द्र इव हास प्रमाऽस्य^{११} । अस्यने । इत् (उ० ४११७) ।
रेपति । 'रिपु हिसायाम्' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३३१७४) । कुक्षौ भव ।
'कुलकुक्षि—' (४२९६) इति ढक्ञ् । मण्डलमग्रमस्य । करे वाल इव । कृपा
नुदति । ड (वा० ३२१०१) । 'पूर्वपदात्—' (८४३) इति ण ॥ ८९ ॥^{१२}

1 An iron arrow [2] 2 M पक्ष्यतेनेन 3 The feathered end of an arrow [2] 4 A discharged arrow [1] 5 A poisoned arrow

6 M उपासज्यन्तेत्र 7. M धीयन्तेत्र 8 Quiver [6] 9 B prefers करवाल 10 M खण्डयतेनेन 11 M प्रमास्य 12 Sword [9]

त्सरु खड्गादिमुष्टी स्यात्

त्सरति । 'त्सर छग्रगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'भृमीक्षी—' (उ० १७) इत्यु ॥^१

मखला तन्निगन्धनम् ।

माया इत्येति । 'खड्गाद चमादिरचितकटिवधनस्य द्वे ॥^२

फलकोऽस्त्री फल चर्म

फलति । 'त्रिफला विदारणे (भ्वा० प० से०) । कृत्रादिभ्यो वुत् (उ० ५ ३५) । चरन्त्यनन । मनिन् (उ० ४ १४४) । 'ढाल' लोके ॥^३

सगृह्यो मुष्टिरस्य न्यः ॥ ९० ॥

सगृह्यते । 'समि मुष्टौ' (३ ३ ३६) इति घञ् । अस्य फलस्य । एकम् ॥

द्वयणे मुद्गरघनी

द्वयङ्गो हन्यतेऽनन^४ । 'करणेऽपोविद्रुप्' (३ ३ ८२) इत्यप् घनादेशस्य । मुद्गो गर । हन्यतेऽनेन^५ । 'मूतो घन' (३ ३ ७७) इत्यप् घनश्च । 'गुर्न' इति लोके ॥^६

स्यादीली करवालिका ।

ईलयति । गौरादि ङीप् । करे बालेव । 'मुत्ती' इति लोके ॥^७

मिन्दिपाल स्रगस्तुल्यौ

मिन्दति । 'मिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । इत् (उ० ४ ११७) । मिन्दि पालयति । सरति । बाहुन्वाद् गक् । 'गाम्ग' इति स्यात्स्य द्वे । 'बलि कास्वम्प'— इत्येते ॥^८

परिघ परिधानन ॥ ९१ ॥

परितो हन्यतेऽनन^९ । 'परो घ' (३ ३ ४) इति साधु । 'लाह्वदपटे' द्वे ॥ ९१ ॥^{१०}

1 The hilt of swords and other weapons [2] 2 Sword-belt [1] 3 Shield [3] 4 The handle of a shield [1] 5 M हन्यतेऽनेन 6 M करणेऽपोविद्रुप् 7 M हन्यतेऽनन 8 Mallet or wooden mace [3] 9 A short sword [2] 10 Sling [2] 11 M हन्यतेऽनन 12 Suck or club studded with iron [2]

द्वयोः कुठारः स्वधितिः

कुटं वृक्षमृच्छति । 'ऋ गतो' (म्वा० प० अ०) । स्वं धियनि । 'पि धारणे' (तु० प० अ०) । क्त्वि (३.३ १७४) । द्वे । 'टेगारी' लोके ॥^१

परशुश्च परस्वधः ।

परं शृणाति । 'आङ्परयो. खनिशूभ्या ङिच्च्' (उ० १.३३) इति कुः । परस्वं दधाति । कः । तालव्यमध्यः [परस्वधः] अपि । द्वे 'फरुहा' लोके ॥^२

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

शस्यतेऽनया^३ । 'शमु हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'दाम्नीशस-' (३. २.१८२) इति घृन् । असेः पुत्रीव । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । ववुन् (उ० २.३५) । असे धेनुकेव । चत्वारि ॥ ९२ ॥^४

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

शलत्त । 'शल गतो' (म्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.१११) य । शङ्कुतेऽस्मान्^५ । 'खरगङ्कु--' (उ० १.३६) इति साधुः । 'शेल्' इति ख्यातस्य द्वे ॥^६

सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

सर्वं ल्याति । तालव्यादि [सर्वला] अपि । 'तु' सौम्रो गत्यर्थः । विच् (३.२.७५) । तीर्गते अयतेऽनेन^७ । 'गंडासा' [लोके] ॥^८

प्रासस्तु कुन्तः

प्रास्यते । कुं तनोति । डः । 'माला' [लोके] ॥^९

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कुणन्यतेन । 'कुण गन्धे' (तु० प० से०) । पालयति । 'अच इ' (उ० ४. १३८) । अस्यने । अंत्र्यादि (उ० ४.६६) । 'भुशुण्डी लोहनलिका' "वंदूव" 'नाडिकातिभुशुण्डिका' "तोप" । 'दारुवा बल्लिचूर्णास्या' "दारु" । दन्त्यमध्य-स्त्वन्नशब्दो दन्तः । कौटयति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इ' (उ० ४.१३८) । चत्वारि ॥ ९३ ॥^{१०}

1. Axe [2] 2 A battle-axe [2] 3. M. शस्यतेनया 4. Knife [4]
5 M. शङ्कुतेऽस्मान् 6 Javelin [2] 7. अयतेनेन 8. An axe for cutting fodder [2] 9. Lance or spear [2] 10. The sharp edge or point of a sword or any weapon [4].

सर्वाभिसारः सर्वोद्यः सर्वसंहनार्थकः ।

सर्वेण अभिसरणम् । सर्वस्य ओष । सर्वेषा संनहनमर्थो यस्य । 'सर्वसैन्य-
संहननस्य' श्रीणि ॥^१

लोहामिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥१४॥

लोहस्य शस्त्रस्यामिहरणम् । नितरा राजनं तस्या विधिः । 'महानवम्या
प्रस्थानात्प्राक्चलस्त्रवाहनोदिपूजनविधेः' एकम् ॥१४॥^२

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिपेणनम् ।

सेनयाभियानम् । 'सत्याप—' (३.१.२१) इति णिचो ल्युट् (३.३.११५) ॥^३

यात्रा ऋज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥१५॥

'द्वयामाश्रुमसिम्यस्त्रम्' (उ० ४.१६७) । यात्रा । 'वज्रयजो.—' (३.३.
९८) इति क्यप्^४ । ऋज्या । 'ग्रहवृ—' (३.३.५८) इत्यप् । गम ॥१५॥^५

स्यादासारः प्रसरणम्

आसरणम् । घञ् (३.३.१८) । 'सर्वतोव्याप्यतैन्यप्रसरणस्य द्वे ॥^६

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् । 'प्रस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^७

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥१६॥

अभि क्रमे. (भ्वा० प० से०) घञि (३.३.१८) 'नोदात्त—' (उ० ३.
३४) इति न वृद्धिः । एकम् ॥१६॥^८

वैतालिका बोधकराः

विविधेन तालेन शब्देन चरति । 'चरति' (४.४.८) इति टक् । बोधं
करोति । ८ : (३ ०.००) । 'प्रातर्जागृणश्चाग्नि' द्वे ॥^९

-
1. An attack with a complete army [3] 2. A military ceremony [1] 3. Marching with troops against an enemy [1] 4. M. वि१५ 5. Marching (in general) [6] 6. Surrounding an enemy, incursion, attack [2] 7. An army in motion [2] 8. Encountering an enemy without fear [1] 9. A bard who wakes up his master by singing songs in the morning [2].

चाक्रिका घाण्टिकाश्चते ।^१

चक्रेण समूहेन चरन्ति । घण्टया चरन्ति । ब्रह्मो मिलिता ये राज्ञा स्तुत्यादि पठन्ति तेषां द्वे ॥^२

स्युर्मागधास्तु भगधः

भगध्याति । कण्डूवादियमन्त । अत्रि (३११३४) 'यस्य हल' (६४४९) । 'वशपरम्पराशसकानां द्वे ॥^३

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥९७॥

वदन्ते । गिति । 'भाट' लोके । द्वे ॥९७॥^४

सशप्तकास्तु समयात्सग्रामादनिवर्तिन ।

शप्ते (भ्वा० उ० अ०) क्त (३३११४) । सशप्त शपय कुर्वन्ति । समयात्सपचाद्धेतो ॥^५

रेणुर्द्वयो स्त्रिया धूलिः पाशुर्ना न द्वयो रज ॥९८॥

रीयते । 'री गत्यादी' (ब्रजा० प० अ०) । 'अजिद्वरी—' (उ० ३३८) इति णु । धूयते । बाहुल्यवात् । 'पथि नाशने' (चु० प० से०) । 'अजि दाशकमि—' (उ० १२७) इति साधु । 'भूरज्जिन्या कित्' (उ० ४२१६) इत्यसुन् । चत्वारि ॥९८॥^६

चूर्णे श्लोद

चूर्ण्यते । 'चूर्णं पेपणे' [चुरादि] 'क्षुदिर् सपेपणे' (क० उ० अ०) द्वे ॥^७—पट् पर्याया—इत्यये ।

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशनाकुले ।

समुत्पिञ्जते । 'पिजि हिंसायाम्' [चुरादि] । पिञ्ज लाति । अति-सकुलस्य द्वे ॥^८

पताका वैजयन्ती स्यात्केतन ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पतति । 'बलाकादयश्च' (उ० ४१४) इत्याह । वैजयन्तस्येयम् ।

1 B घाण्टिकार्यका and K घाण्टिका समा 2 Bards singing in chorus praises in honour of a king or gods [2] 3 Minstrel [2] 4 Bhr̥ta (paregyrist) [2] 5 A warrior sworn never to return from a battle [1] 6 Dust [4] 7 Powdery dust [2] 8 An army in great disorder [2]

केत्यते । ज्ञायतेऽनेन । 'किन संशयाद्वा' (म्वा० प० से०) । ध्वजति । 'ध्वज गतो' (म्वा० प० से०) । चत्वारि ॥६६॥^१

सा वीराशंसनं युद्धे भूमिर्यातिभयप्रदा ।

वीरा आशंसन्तेऽनम् ॥^२

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥१००॥

बहं पूर्वम् । 'सुप् गुप्' (२.१.४) इति समासः ॥१०१॥^३

आहोपुरुषिका दर्पाया स्यात्संभावनात्मनि ।

बहो पुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५.१.१२३) वुन् । 'आत्मनि चकन्याविष्कारस्य' एकम् ॥^४

अहमहमिका तु सा स्यात्स्पर्धं यो भवत्यहंकारः ॥१०१॥

'महमहम्' शब्दोऽन्त्यत्र । ब्रीह्यादित्वात् (५.२.११६) ठ्ठ् ॥१०१॥^५

द्रविणं तरः सहोदलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ।

शक्तिः पराक्रमः प्राणे^६

द्रवत्यनेन । 'द्वदशिन्यामिनम्' (उ० २.१०) । तरत्यनेन । अनुत् (उ० ४.१८८) । एवं सहः । 'बल प्राणने' (म्वा० प० से०) । शूरस्य भावः । निष्प्रत्यनेन । मनिम् (उ० ४.१४४) । शुषत्यनेन । 'अविचिवि---' (उ० १. १४४) इति मन् । शमेः (म्वा० प० से०) घन् (३.३.१२१) । प्रणित्यनेन^७ घन् ॥^८

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥१०२॥

अतिशयिता शक्तिर्यस्य तस्य भावः ॥१०२॥^९

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्तं भाविनि वा रणे ।

योगनां पानम् ॥^{१०}

1. M. ज्ञायतेनेन 2. Flag or banner [4] 3. M. आशास्वेन 4. A post of danger in battle [1] 5. M. पूर्वैः 6. The desire among warriors to be first in the battle [1] 7. A great self-conceit [1] 8. Emulation [1] 9. B. पराक्रममगो, and K. पराक्रमः प्राणे 10. Strength or might [10] 11. The excess of strength [2] 12. An exciting or refreshing drink taken by soldiers either before or after a battle [3].

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधानं प्रविदारणम् ॥१०३॥

मृधमास्कन्दनं संरयं समीकं सांपरायिकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥

सप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगा ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवा ॥१०५॥

समुदाय स्त्रिय सयस्समित्याजिसमिश्रधः ।

युधे (दि० आ० अ०) क्त— (३३११४) ल्युटौ (३३११५)
जननम् । जन्यम् । 'मव्यगेय—' (३४६८) इति साधु । 'हुधाज्' (चु०
उ० अ०) 'कृपृवृजि—' (उ० २८१) इति कप् ॥१०३॥ 'मृधु हिताधाम्'
(म्वा० उ० से०) । घञर्थे क । ख्याते क, सख्या । सम्यगयनम् । 'ई गत्यादौ'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात्क । सपरायनम् । 'अय गतौ' (म्वा० प० से०)
ततो विनयादित्वात् (५४३४) ठक् । समरणम् । 'ऋ गतौ' (ऋधा० प०
से०) । घ (३३११८) । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनीकादयश्च'
इति साधु । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३२५८) इत्यप् । कलस्य हननम् । ड
(वा० ३२१०१) । विग्रहणम् । 'ग्रहवृ—' (३३५८) इत्यप् ॥ १०४॥
'पल्तु गतौ' (म्वा० प० से०) । घञि (३३१८) अभिसंपात । 'कल
शब्दादौ' (म्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४११७) । संस्फोटनम् । घञ्
(३३१८) । सयोजनम् । प्रतिजनादिषु (४४१६) पाठात् गुण । 'मृद
क्षोदे' (ऋधा० प० से०) । घञ् (३३१८) । 'संग्राम युद्धे' (चु० उ०
से०) । 'आडि युद्धे' (३२७२) इति ह्रस्व (म्वा० उ० अ०) अप्,
सप्रसारण च ॥१०५॥ 'दय दानादौ' [म्वादि] । घञ् (३३१८) । 'यती
प्रयत्ने' (म्वा० आ० से०) । क्विप् (वा० ३३१४) । सम्पूर्वादिण तिव्
(= ३१४) । 'अज गतौ' (म्वा० प० से०) । घञ् । क्विपि तुक् (६१
७१) समित् । एकत्रितत् ॥^१

नियुद्ध बाहुयुद्धेऽयः

नितरा युद्धम् ॥^२

तुमुल रणसंकुले ॥१०६॥

'तु' सौत्र । मुलक् । 'रणे व्यानुलताया' डे ॥१६॥^३

1 War, battle or fight [31] 2. B बाहुयुद्धेऽयाद् 3 A close or
hand to-hand fight [2] 4 The confusion of a battle [2]

क्ष्वेडा तु सिंहादः स्यात्

क्ष्वेदनं । 'त्रिष्वदा—' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३.३.१८) ।
पृषोदरादिः (६.३.१०९) । सिंहवन्नदनम् । द्वे ॥^१

करिणां घटना घटा ।

घटनम् । 'घट संघाते' (चु० प० से०) । 'प्यास—' (३.३.१०७)
इति युच् । पित्वादङ् (३.३.१०४) । 'हस्तिसंपस्य' द्वे ॥^२

ऋम्भन् योधमंरायः

योयानां संरावोऽन्योन्यस्पर्धयाऽह्वानम्^३ । द्वे ॥^४

घृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

करिणां गर्जिते द्वे ॥ १०७ ॥^५

विस्फारो घनुषः स्थानः

'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) घञ् (३.३.१८) । एकम् ॥^६

पटहाडम्बरी समी ।

पटं हन्ति । डः (वा० ३.२.१०१) । आडम्बं राति । 'डवि क्षेपे' (?) ।
'पटहस्य' द्वे ॥^७

प्रमभं तु घलात्कारो हठः

प्रमभं सभायाः । 'यलात्' इति निपातो हठार्थः । 'हठप्लुतिशब्दयोः' (म्वा०
प० से०) । त्रीणि ॥^८

अथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

'साल संघलने' (म्वा० प० से०) । क्तः (३.३.११४) । 'छो छेदने'
(दि० प० अ०) । कृपादित्वात् (उ० १. १०६) कलच् । 'युद्धमर्यादाया-
स्वतन्त्रस्य' द्वे ॥ १०८ ॥^९

अज्ञन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गैः समग्रयम् ।

न ज्ञयते । 'तन्निगति—' (वा० ३.१.९७) इति यञ् । पञ्चनिमृश्यांपञ् ।
'पुमान्पुमृषामहान्पुमृषाविराजस्य' त्रीणि ॥^{१०}

1. War cry [2] 2. A troop [of elephants assembled for martial purposes [2] 3. M. संरावोऽन्योन्यस्पर्धयाऽह्वानम् 4. Mutual defiance of warriors [2] 5. The roaring of an elephant [2] 6. The twang of a bow [1] 7. Drum [2] 8. Employing force [3] 9. Deviation from the rules of a war [2] 10. Portent [3].

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

मुर्छा (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हल' (३३ १०२) । 'कशि गतो' (अ० आ० से०) । 'कुटिकशिकोतिभ्य प्रत्ययस्य मुट्' (उ० ११०९) इति कल । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^१

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

'मृद क्षोदे' (ऋया० प० से०) । 'पीड अवगाहन' (चु० प० से०) । 'देशादेरपद्रवदानभ्य' द्वे ॥ १०९ ॥^२

अभ्यवस्कन्दन त्वभ्यासादनम्

स्कन्दिर् (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३३ ११५) । 'पद्लृ—' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'प्रहारादिना नि शक्तीकरणस्य' द्वे ॥^३

विजयो जय ।

'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३३ ५६) । द्वे ॥^४

वैरशुद्धि प्रतीकारो वैरनिर्यातन च सा ॥ ११० ॥

वैरस्य शुद्धि । कृजो घञ् (३३ १८) । वैरस्य निर्यातनम् । 'यत् निका-
रादौ [चुरादि] । वैरस्योघनस्य' त्रीणि ॥ ११० ॥^५

प्रद्रावोद्द्रावसद्रावा निद्रावो विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयान च

प्रद्रवणम् । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३३ २७) । सदवनम् । 'द्रुगतो' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३ ५७), विद्रव । क्रमेर्घञ् (३३ १८) । यातेर्ल्युट् (३३ ११५) । 'पलायनस्य अष्टौ ॥'^६

रणे भङ्ग पराजय ॥ १११ ॥

भञ्जनम् । 'भञ्जो आमर्दने' (ङ० प० से०) । द्वे ॥ १११ ॥^७

पराजितपराभूतो

पराजीयते स्म । 'प्राप्ताभिभवस्य' द्वे ॥^८

1 Swooning or fainting [2] 2 Oppression, giving pain [2]
3 Attacking so as to disable an enemy [2] 4 Victory [2]
5 Revenge [2] 6 B and K read as follows प्रद्रावोद्द्रावसद्राव
सदावा 7 Running away [8] 8 Defeat (in war) [2] 9 One
defeated in war [2]

त्रिपु नष्टतिरोहिती ।

‘त्रिपु’ इत्युभयावयि । तिरो धीयते स्म । ‘दधातेहि’ (७४४२) । द्वे ॥^१

प्रमापण निरर्हण निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रधासन परासन निपूदन निहिंसनम् ।

निर्यासन सज्ञपन निर्मन्यनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हण निहृनन क्षणन परिवर्जनम् ।

निर्वापण विशसन भारण प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्धासनप्रमथनमक्रथनोज्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्चविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

‘मोन् हिंसायाम्’ (ऋषा० प० अ०) । स्वार्थे णिच् । ‘वर्हं हिंसायाम्’ (चु० प० से०) । ‘हृ हिंसायाम्’ [चुरादि] । ‘घृ हिंसायाम्’ (ऋषा० प० म०) ॥ ११२ ॥ ‘वस च्छेदे’ (चुरादि) । ‘अमु शप्’ (दि० प० से०) । ‘न मित्त्व’ (चु० प० से०) । ‘प्रथिकीटिन्ये’ (न्वा० आ० से०) ॥ ११३ ॥ ‘स्तृन् हिंसायाम्’ (?) । ‘शगु हिंसायाम्’ (त० उ० स०) ‘दुवप्—’ (न्वा० उ० अ०) । ‘शमु हिंसायाम्’ (न्वा० प० से०) ॥ ११४ ॥ ‘मये’ हिंसायाम्’ (न्वा० प० म०) । से० । ‘श्रय हिंसायाम्’ (न्वा० प० स०) । ‘जमु हिंसायाम्’ (दि० प० म०) । लभेर्घञ् (३३१८) । ‘उपमगान्त्रलघ्नो’ (७१६७) इति नुम् । पिञ्जि हिंसायाम्’ (चुरादि) । अच् (३३५६) । ‘हनो वपरत्’ (३३७६) इत्यप् । त्रिचञ् ॥ ११५ ॥^२

स्यात्पञ्चता कालधर्मोऽदिष्टान्त प्रलयोऽप्यय ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरण निघ्नोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

पश्यानां भाव । ‘लोड् दपणे’ (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३३५६) । ‘अति दपणे’ (न्वा० प० से०) । घञ् (३३१८) । ‘भुजिमृद्भ्यां युक्-
मुष्पुको’ (उ० ३२१) । ‘हृष्टृ-’ (उ० २८१) इति घञ् वृत् ॥ ११६ ॥^३

परासुप्राप्तपञ्चत्परेतद्वैतमस्थिता ।

मृतप्रमीती शिष्येते

पराङ्मा अगुशोऽम्मा^४ । पर लङ्गमि । प्रकृतेन इव । मृत ॥^५

1 A person disappeared from a battle [2] 2 M म 3 M हनो ४. ५ 4 Killin- [3] 5 Death 10] 6 M अगुशो 7 A dead man [7]

चिता चित्या चिति स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

‘चिम् चयने’ [स्वादि] । क्त (३ २ १०२) ‘चित्याग्निचित्ये च’
(३ १ १३२) इति क्यप् ॥ ११७ ॥^१

कवन्धोऽस्त्री क्रिधाकुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

क वध्यतेऽस्मात्^२ । एकम् ॥^३

श्मशान स्यात्पितृवण(न)म

शवा शेरतेऽत्र^४ । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । पितृणा वनम् । द्वे ॥^५

कुणप शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

‘कवण सप्रसारण च’ (उ० ३ १४३) इति कपन् । शवति । ‘शव गती’
(भ्वा० प० से०) द्वे ॥ ११८ ॥^६

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्

प्रगृह्यते । ‘ग्रहवृ—’ (३ ३ ५८) इत्यप् । वन्द्यते वन्दी । इन् (उ०
४ ११७) । ङीप् (ग० ४ १ ४५) । त्रीणि ॥^७

कारा स्याद्वन्धनालये ।

कीर्यतेऽत्र^८ । मिदादिपाठान् (३ ३ १०४) अङ्दीघौ । द्वे ॥^९

पुसि भून्यसव प्राणाश्चैवम्

अस्यन्ते, असव ‘—स्वस्तिहि—’ (उ० १ १०) इत्यु । प्राणन्त्यनेन ।
‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । घञ् (३ ३ १११) । द्वे ॥^{१०}

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीवन जीव । अमूना धारणम् । ‘जीवनस्य’ द्वे ॥ ११९ ॥^{११}

आयुर्जीवितकाल

एति । ‘एतेर्णिच्च’ (उ० २ ११८) इत्युसि । जीवितस्य काल । द्वे ॥^{१२}

ना जीवातुर्जीवनोपधम् ।

इति क्षत्रियवर्ग ॥ ८ ॥

जीवत्यनेन । ‘जीवे रातु’ (उ० १ ७६) । ‘मृतसजीवनोपधस्य’ द्वे ॥^{१३}

इति क्षत्रियवर्ग ॥ ८ ॥

1 Pyre [3] 2 M वध्यन्माम् 3 A leadless trunk (especially breathing one) [1] 4 M शरन्त्र 5 Cemetery, burial or burning ground [2] 6 A dead body [2] 7 Prisoner [3] 8 M कीर्यन्त्र 9 Prison [2] 10 Breath [2] 11 Life [2] 12 Age or duration of life [2] 13 Medicine for restoring life [2]

उरव्या उरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विश ।

ग्रहण उरोर्जाता । 'शरीरावयवान्—' (४३५५) यद् । 'श्रु गतो' (म्वा० ५० अ०) । 'अयं स्वामिवैश्यया' (३११०३) । 'विश प्रवेशने' (तु० ५० अ०) । भूमि स्पृशन्ति । पट् ॥^१

आजीवो जीमिका वाता वृत्तिवर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीव्यतःनेन ।^२ वर्ततेऽनया । वाता । 'वृत्तेश्च' (वा० ५२१०१) इति ण । 'जीवनवृत्ते' ॥ १ ॥^३

स्त्रिया कृषि पाशुपाल्य वाणिज्य चेतिवृत्तय ।

कर्षणम् । 'इक्षुप्यादिभ्य' (वा० ३३१०८) पशून् पालयन्ति । तेषा माव । वाणिजा नाम । एते प्रत्येक जीवनापाया ॥^४

सेवा श्वरुत्ति

'पवृ—' (आ० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३३१०३) इत्य । श्वन इव वृत्ति । सेवाया 'द्वे ॥^५

अनृत कृषिः

हिंसादोषप्रधानत्वादनृत कृषि । द्वे ॥^६

उञ्छुशिल त्वृतम् ॥ ७ ॥

'उञ्छि उञ्छे' (तु० ५० से०) घञ् (३३१८) । 'शल उञ्छे' (तु० ५० से०) । ष (वा० ३३५८) । ऋणि ॥ ७ ॥^७

द्वे याचितायाचितयोर्विधासह्य मृतामृते ।

याचिन मृतमयाचितममृतम् । द्वे ॥^८

सत्यानृत वणिग्भाव स्यात्

सपसहितमनृतम् । द्वे ॥^९

1 Vaishya [6] 2 ५१ आजीव्यतेनेन 3 ५१ वर्ततेनया 4 Profession or livelihood [6] 5 Three means of maintenance (i) agriculture (ii) rearing of animals and (iii) trade 6 Service [2] 7 Agriculture [2] 8. Livelihood by picking or gleaning grains in a field [2] 9 Solicited and unsolicited alms [2 each] 10 Trade [2]

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः

‘ऋ गती’ (म्वा० प० अ०) । क्त (३२१०२) ‘ऋणमाघमण्ये’ (८२६०) इति ण । परित उदञ्च्यते । अञ्चे (म्वा० प० से०) ल्युट् (३३११३) ॥ ३ ॥ धृञ् (म्वा० उ० अ०) घञ् (३३११९) । ऋणि ॥^१

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थस्य प्रयोग । ‘कुस सरलेपण’ (दि० प० से०) । ‘कुसेरुम्भो मेदेता’ (उ० ४१०६) इतीद । वृद्ध्याजीवनस्य त्रीणि ॥^२

याञ्चयाप्त याचितकम्

‘अपमित्याचिताभ्या कक्कनौ’ (४४२१) ॥^३

निमयादापमित्यकम् ॥४॥

‘मेड् प्राणिदाने’ (म्वा० ला० अ०) । ‘उदीचा माडो व्यतिहारे’ (३४. १९) इति क्त्वा । ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ (६४७०) । तुक् (६१७१) । ‘अपमित्य —’ प्राप्तम् । परिवर्तनेन प्राप्तमित्यर्थं ॥४॥^४

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोऽमृमाहकौ क्रमात् ।

उत्तममृणमस्य । एवंक् ॥^५

कुसीदिको वार्धुपिका वृद्ध्याजीवश्च वार्धुपि ॥५॥

कुसीदार्थः^६ प्रयच्छति । ‘कुसीददङक्—’ (४४३१) इति छत् । वृद्धि वृद्धयर्थं प्रयच्छति । ‘प्रयच्छति गङ्गम्’ (४४३०) इति ठक् । ‘वृद्धेर्वृधुपि माव —’ (वा० ४४३०) । वृद्धि जीविकाऽस्य^७ । वार्धुपि पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥५॥^८

क्षेत्राजीव. वर्षकश्च कृषकश्च कृषीवल ।

क्षेत्रमाजीवोऽस्य^९ । वर्षन्ति । ण्वुक् (३११३३) । कृषिरस्मास्ति । ‘वर्त्ते’ (६३११८) इति दीर्घ । चत्वारि ॥^{१०}

1 Debt [3] 2 Usury [3] 3 A thing got by begging [2] 4 A thing obtained by barter [1] 5 Creditor and debtor [1 each] 6 M कुसीदार्थः 7 M जीविकास्य 8 Usurer [4] 9 M क्षेत्रमाजीवोऽस्य 10 Farmer [4]

क्षेत्रं त्रैह्यशालेयं ब्रोहिशाल्योद्भवोचितम् ॥६॥

ब्रोहीणां शालीना च भवनं क्षेत्रम् । 'ब्रोहिशाल्योद्वंक्' (५.२.२) ॥६॥^१

यज्यं यवक्यं पष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

यवाना यवकाना पष्टिका [नाम । '—कष्टिका] यत्' (५.२.३) ॥^२

तिल्यैतै रीनवन्मापीमाणुभङ्गाद् द्विरुपता ॥७॥

तिलाता मापाणामुमाना मङ्गाना भवनं क्षेत्रम् । 'विमापा तिल—' (५.२.४) इति यत्त्वग्नौ । माप्यं मापीणमित्यादि ॥७॥^३

मौद्गीनकीद्रवीणादि शेषधान्योद्भवश्चक्षुमम् ।

मुद्गाना कोद्रवाणा च क्षेत्रम्^४ । खन् (५.१.१) ॥^५

बीजाकृतं तूप्तरुष्टे^६

बीजेन सहवृत्तम् 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति डाच् । उत्तं च तत्कृष्टं च ॥^७

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥८॥

सीतया संमितम् । 'नी वयोधर्म—' (४.४.९१) इति यत् । हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्—' (४.४.९७) इति यत् । हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५.१.११५) इति वति । नीणि ॥८॥^८

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिमोत्यमपि तस्मिन् ।

त्रिगुणं वृत्तम् । 'संस्थायाश्च—' (५.४.५९) इति डाच् । तृतीयं वृत्तं [तृतीया-] वृत्तम् । 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति डाच् । त्रिवारं सीतया संमितम् । चत्वारि ॥^९

द्विगुणाकृते तु तत्सर्वं^{१०} पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥९॥

द्वितीयाकृतम् । द्विहल्यम् । द्विसौत्यम् । 'संन्याम्—' (५.२.१३८) इति वः ।

-
1. Two sorts of rice-fields [1 each] 2. Three kinds of barley growing fields [1 each] 3. Fields fit for growing sesamum, kidney-beans, flax &c. [1 each] 4. M. क्षेत्र
5. Fields fit for growing other species of grain [1 each]
6 Majority reads तूष्टकृष्टम् 7. A field ploughed over after sowing [2] 8. A ploughed field [3] 9. A field ploughed thrice [4] 10 Majority reads सर्वं ।

‘शम्भ’ शब्दो द्वितीयवर्णने वर्तते । ‘कृञो द्वितीय—’ (५४५८) इति डाच् ।
पञ्च ॥९॥^१

द्रोणाढकादिवापादौ द्रोणिकाढकिकादयः ।

द्रोणस्य वाप । ‘तस्य वाप (५१४२) इति ठञ् । ‘द्रोणादिपरिमित-
ग्रीह्यादिवपनयोग्य क्षेत्रम् ॥^२

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥१०॥

‘खार्या ईकन्’ (५११३३) ॥१०॥^३

पुनपुसकयोर्वप्र केदारः क्षेत्रम्

उप्यतेऽत्र^४ । ‘वृषिवपिभ्या रन्’ (उ० २२७) । के जले दारोऽस्य^५ ।
गीयेते क्षेत्रम् । ‘क्षि निवासगत्यो’ (तु० प० अ०) । ध्रुन् (उ० ४१५८) ।
गीणि ॥^६

अस्य तु ।

कैदारक स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिक गणे ॥११॥

कैदाराणा समूह । ‘कैदाराचञ्च’ (४२४०), चाद्गुञ् । क्षेत्राणा
समूह । तस्य समूह (४२३७) इत्यण् । चत्वारि ॥११॥^७

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लोष्टति । ‘लोष्ट सघात’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३११३४) । लिशति ।
‘निश गतो’ (तु० प० से०) । बाहुलवात्तुन् । द्वे ‘ढेला’ लोके ॥^८

काटिशो लोष्टभेदन ।

काटिना अग्रेण श्यति । लोष्टाना भेदन । ‘हँगा’ लोक् ॥^९

प्राजन तोदन तोत्रम्

प्रकर्षेणाजत्यनेन । तुदत्यनेन । ‘दाम्नी—’ (३२१८२) इति ध्रुन् । तोत्रं
वृषनादिभ्रेरणदण्ड । ‘पयना’ लोके ॥^{१०}

1 A field ploughed twice [5] 2 Fields in which one
drona and one ydhaka of grains can be sown [1 each]

3 A field in which one khari of grains can be sowed [1]

4 M उप्यते 5 M दारास्य 6 Field [4] 7 A multitude of

fields [4] 8 A lump of earth [2] 9 Harrow or instrument
(for breaking clods) [2] 10 Whip [3]

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खन्यतेऽनेन^१ । अतिलूधू—' (३.२.१८४) इतीत्रः^२ । द्वे ॥ १२ ॥^३

दात्रं लवित्रम्

दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति श्रुत् । लूयतेऽनेन^४ । 'अति—' (३.२.१८४) इति, इत्रः । द्वे । 'हसिआ' लोके ॥^५

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवध्यतेऽनेन^६ । 'यु मिथणे' (अ० प० से०) । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति श्रुत् । वृपादेर्गले युगवन्धनम् । 'यु (जु) आ' लोके ॥^७

अयो फलम् ।

निरीषं कूटकं फालः कृषिकः

फलति । 'त्रिफला—' (म्वा० प० से०) । ईपाया निर्गंतम् । तालव्यः [निरीषं] अपि । कूटयति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । ह्रस्वमन्ये । फालयति । त्रिफला (म्वा० प० से०) प्यन्तः । 'कृपिवृश्च्योः किकम्' (उ० २.४०) । पञ्च । 'फालस्य' एके । आद्यद्वयं 'फालवन्धकाष्टस्य' इत्यन्ये ॥^८

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारण च सीरः

लङ्गति । 'लङि गतौ' (म्वा० प० से०) बाहुलकात्कलच् दीर्घश्च । हलति । 'हल विलेखने' (म्वा० प० से०) ॥ १३ ॥ गा भूमिं दारयति । सिनोति । 'पिन् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिमिचीना दीर्घश्च' (उ० २.२५) इति व्रत् । चत्वारि ॥^९

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

शम्यतेऽनया^{१०} । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अप्यादिः (उ० ४. १११) । युगस्य कीलः । द्वे ॥^{११}

1. M. खन्यतेनेन 2. M. इति इत्रः 3. Spade [2] 4. M. लूयतेनेन
5. Sickie [2] 6. M. आवध्यतेनेन 7. The tie of the the yoke of a
plough [2] 8. Ploughshare [5] 9. Plough [4] 10. M. शम्यतेनया
11. The pin of a yoke [2].

ईपा^१ लाङ्गलदण्ड स्यात्

ईपते । 'ईप गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३.११३४)
इति क । लाङ्गलस्य दण्ड । 'हरिसि' लोके ॥^२

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्त (३.२१०२) पृषोदरादि-
(६.३१०९) । लाङ्गलस्य पद्धति । द्वे ॥ १४ ॥^३

पु सि मेधि खले दारु न्यस्त यत्पशुवन्धने ।

मेध्यन्ते पशवोऽत्र^४ । 'मेधु सगमे' (भ्वा० उ० से०) इत् (उ० ४.११७) ।
एकम् ॥^५

आशुर्व्रीहि पाटल स्यात्

अश्नुते । असू ध्यासौ' (स्वा० आ० से०) । कृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् ।
वहंत्युपचय गच्छति । इत् । पृषोदरादि (६.३१०९) । पाट लाति । श्रीणि
'पष्टिकादे' ॥^६

सितशूक्यवौ समौ ॥ १५ ॥

सित शूक यस्य^७ । यौति । अच् (३.११३४) । द्वे ॥ १५ ॥^८

सोमस्तु तत्र हरिते

तकति । '(त) क हसने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल्वात् ओत्व च ।
'अपक्वयवस्य' एकम् ॥^९

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुप्रण्डिकौ चास्मिन्

कठमयत । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) । सति जीवे इत् प्रभु । तत्
क । हरति । 'कृहभ्यामेणु' (उ० २.१) । ण्डोऽभ्यास्ति^{१०} । ठन् (५.२.१५) ।
चत्वारि । मटर' इति 'वेराव' इति च लावे ॥^{११}

1 B इग 2 The pole of a plough [2] 3 Furrow [2] 4 M पशवोऽत्र 5 The pillar in the midst of a threshing floor to which oxen are bound [2] 6 Rice (ripening within six) days &c [3] 7 M यस्य 8 Barley [2] 9 Green barley [1] 10 M खण्ड स्वस्ति 11 Pea [4]

कोरदूपस्तु कोद्रव ॥ १६ ॥

कार दूपयति । के जले उद्रोति । द्वे 'कोदव' लोके ॥ १६ ॥^१

मङ्गल्यको मसूर

मङ्गले साधु । यत् कन् (जापि० ५४५) । मस्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसेरुन्' (उ० ५३) द्वे ॥^२

अथ मकुष्ठकमयुष्टकौ ।

मङ्कति । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० स०) । बाहुलकादु । तत्र तिष्ठति । क्वुन् (उ० २३२) । मिनोति मयु । 'डुमिन्' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमशी' (उ० १७) इत्यु । मयुश्चासौ स्थकश्च । वनस्थ मुद्ग । 'मोथी' लोके ॥^३

सर्पपे तु द्वौ तन्तुभरुदम्भकौ ॥ १७ ॥

'सर्तैरप युक् च' (उ० ३१४१) इत्यप् । [तन्तु] नामाति । कुत्सित-मम्बयति । त्रीणि ॥ १७ ॥^४

सिद्धार्थस्त्वेव धवल

मिद्ध अर्योऽस्मात्^५ । एष सर्पप । धवल श्वत । एकम् ।^६

गोधूम सुमनस्समौ ।

गुध्यति । 'गुघ परिवेष्टने' (दि० प० स०) । 'गुधरुम' (उ० ५२) । सुष्ठु मनोऽस्मात्^७ । द्वे ॥^८

स्थाद्यावकस्तु कुल्माष

[योति^{१०}] यावक । युन्तात्प्रज्ञाचण् (५४३८) । कुत्सितो माप । पृपोदरादि (६३१०९) । 'अर्धस्विन्ना यवादि कुल्माष —इति स्वामी । 'शूक्शूया यवादि' —इति रक्षितः । 'बीडा लोके ॥^{११}

चणको हरिमन्थक ॥ १८ ॥

चभ्यत । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २३२) । हरिमिर्मप्यत । द्वे ॥ १८ ॥^{१२}

1 Kodrava (Kodava), a kind of grain [2] 2 Masūra, a kind of pulse [2] 3 A kind of kidney bean [3] 4 M सर्वे प प युक् च 5 Mustard [3] 6 M अर्योऽस्मात् 7 White mustard [11] 8 M मनोऽस्मात् 9 Wheat [2] 10 M दवगाव (?) 11 A kind of barley [2] 12 Gram [2]

द्वो तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

‘तिलानिष्फानातिपिञ्जपर्जा’ (वा० ४ २ ३६) । ‘वन्धतिलस्य’ द्वे ।^१

क्ष्व क्षुताभिजननो^२ राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षीति । अच् (३ १ १३४) । क्षुतमभिजनयति । राजयति । ववुस् (उ० २ ३२) । कृष्णैव । असुरस्वेयम् । ‘रायी (ई)’ लोके ॥ १९ ॥^३

स्त्रियौ कङ्कुपियद् द्वे

क मुख गच्छति । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) । प्रिय गच्छति । द्वे । ‘काकुनि’ [लोके] ॥^४

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

न तस्यति । ‘तमु उपशये’ (दि० प० से०) । उमाति । क्षीति । बाहुलकान्मक् । त्रीणि । ‘अतसी’ [लोके] ॥^५

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मातुलस्य घनूरस्य स्त्रीष्व । भङ्गयतेऽनया । ‘अकर्तरि—’ (३ ३.१९) इति घञ् । द्वे ॥^६

श्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

अप्यते अणु । ‘धान्ये निन्’ (उ० १ ९) इत्यु । ‘बीना’ लोके ॥ २० ॥^७

किंशारु शस्यशूक स्यात्

किञ्चिन् शृणाति । ‘विजयो थिण’ (उ० १ ४) इत्युण् । ‘यवाद्यस्य’ द्वे ॥^८

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

कणिन स्वावयव स्यति । द्वे । ‘वालि’ लोके ॥^९

धान्यं व्रीहि स्तम्भकरि

धाने पोषणे साधु । स्तम्भं कराति । ‘स्तम्भशान्नोरिव’ (३ २ २४) । ‘धान्यस्य’ त्रीणि ॥^{१०}

1 Barren sesamum indicum [2] 2 B क्षुताभिजननो 3 Black mustard [5] 4 A kind of inferior grain [2] 5 Flax [3] 6 Hemp [2] 7 A kind of grain [1] 8 M शिख 9 The beard of corn [2] 10 The ear of corn [2] 11 Corn [3]

स्तम्भो गुच्छस्तृणादिन ॥ २१ ॥

तिष्ठति । 'स्य स्तोऽध्व-' (उ० ४ १६) । आदिना ब्रौह्मवादे । 'गुड् घञ्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विषि (वा० ३ ३ ९५) तुक् (६ १ ७१) । गुत छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) ॥ २१ ॥^१

नाढी नाल च काण्डोऽस्य

नालयति । नल गघे (भ्वा० प० स०) । गौरादि (४ १ ४१) । काप्यत । 'अमन्ताड्' (उ० १ ११४) । अस्य गुच्छम्य । त्रीणि ॥^२

पलाशोऽस्त्री स निष्फल ।

पलमलति । स काण्ड 'पयरा' [लोके] ॥^३

कडङ्गरो वुस क्लीने

कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । करड करोति । 'मुर' इति पाठान्तरम् । वुसति । 'वुस उत्सर्गे' (तु० प० स०) ॥^४

धान्यत्वचि तुप पुमान् ॥ २२ ॥

तुप्यति । तुप वैद्वत् (?) ॥ २२ ॥^५

शूकोऽस्त्री शलक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

दयति । 'उत्कादयरव' (उ० ४ ४१) इति साधु । शलक्ष्ण कृग तीक्ष्ण च तदग्र च । 'वृड' [लोके] ॥^६

शमी शिम्धा

शाम्यति । अच् (३ ३ १३४) । गौरादि (४ १ ४१) । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । द्वे ॥ 'छीमी [लाक] ॥^७

त्रिपूत्तरे ।

उत्तरे, बहुलीकृता (अ० १ ९ २३) न्ता ॥

श्रद्धमावसित धान्यम्

'ऋपु वृद्धौ' (दि० प० स०) क्त (३ २ १०२) । आ अवपूर्वाभ्याम् क्त (३ २ १०२) । 'मर्दान्तमपनीतवृक्षम्य — दयके । 'बहुलीकरण योग्यम्य धान्यरागे' — इत्येवे ॥^८

1 A clump of grass & c [1] 2 The stalk of a plant [3]
3 Straw [1] 4 Chaff [2] 5 Majority reads पुमास्तुप 6 The
chaff of grain [2] 7 Awn [1] 8 Pod [2] 9 Ripe corn
(when thrashed) [2]

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥२३॥

‘पूज् पवने’ (ब्र० उ० से०) । क्त (३ २ १०२) । बहु मान लाति ।
अवहुलप्रकरणे ‘राशीकृतस्य’ ॥२३॥^१

मापादय शमीधान्ये शूकधान्ये यवादय ।

शालय कलमाद्या पष्टिकाद्याश्च

शाल्यते । शलने व्यन्ताद् ‘अच इ’ (उ० ४ १३८) । पष्टिरात्रेण
पच्यते ॥^२

पु स्यमी ॥२४॥

अमी मापाद्या ॥२४॥

तृणधान्यानि नीवारा

तृणानीव धान्यानि । नित्रियन्ते । ‘नो वृ धान्ये’ (३ ३ ४८) इति घृ ।
‘पसारी’ तित्री [इति च] लोके ॥^३

स्त्री गवेधुगवेधुका ।

गवा जलेन एघते । मृगवादि (उ० १ ३७) । ‘डवर’ लोके ॥^४

अयोऽग्रे मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयोऽग्रेऽस्य^५ । ‘मुस खण्डने’ (दि० प० से०) मुस लाति । ‘मुसलस्य’ द्वे ॥^६

उदूरखलमुल्लखलम् ॥२५॥

ऊर्ध्वं च तत् ख च लाति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । द्वे ॥२५॥^७

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रस्फोटयनजेन^८ । ‘स्फुट विवगने’ (म्वा० आ० म०) । शूर्पतेऽनेन^९ । ‘गृपं
माने’ (चु० प० मे०) । द्वे ॥^{१०}

1 Ripe corn stored after thrashing [2] 2 Leguminous and awned grains, and varieties of rice [1 each] 3 Rice growing wild or without cultivation [2] 4 A kind of grass eaten by cattles [2] 5 अयोऽग्रेऽस्य 6 Pestle (used for cleaning rice) [2] 7 Ulukhala, a woden matter used for cleaning rice [2] 8 M प्रस्फोटयनजन 9 M शूर्पतेऽनेन 10 Winnowing basket [2]

चालनी तितउ पुमान् ।

चात्यतेऽनया^१ । तनोति । 'तनोतेडं उ सन्वच्च' (उ० ५५२) । द्वे ॥^२

स्थूतप्रसेवौ

'पिवु तन्तुसन्ताने' (दि० प० से०) क्त (३३१०२) । 'चूवो —' (६४.१९) इत्पूठ् । घञि प्रसेव । 'वस्त्राणादिनिर्मितस्य' द्वे । 'थेली' इति लोके ॥^३

कण्डोलपिटौ

कण्डयते । 'कडि भेदे' (चु० प० से०) । '—कटिकण्डिम्य ओलच्' (उ० १६६) । 'पिट शब्दसघातयो' (म्वा० प० से०) । 'इगुपय—' (३११३५) इति क । 'पिण्ड'—इति स्वामी । 'वशादिनिर्मितमाण्डस्य' द्वे । 'टवरा' लोके ॥^४

कटकिलिञ्जकी ॥२६॥

कटति । 'कट वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । कित्यते । 'किल श्वयत्रीहनयो' (तु० प० से०) । इत् । किलेजान । डान्नात्क शृपोदरादि (६३१०९) द्वे ॥ 'किट्टिहरा' लोके ॥^५

समानौ

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रगा महच्च तदनश्च । 'अनोरमाय —' (५४९४) इति टच् । त्रीणि ॥^६

पौरोग्यस्तदध्यक्ष

पुर पूजिता गोर्भुमि पुरोगवी तस्या अयम् । 'महानसापिटनस्य' द्वे ॥^७

सूपसारस्तु घल्ल^८ ॥२७॥

आरालिका आन्धसिका सूदा औदानिका गुणा ।

शोमना आपोर्जिमन्^९ । 'कृगुम्यश्च' इत्यगोन्^{१०} । 'वल् सारण' (म्वा० आ० से०) । वल् यानि ॥२७॥ अराठ कृटिठ धरति । अथा मन् गित्ययाम् ।

1 M चात्यतेनया 2 Sieve [2] 3 Bag [2] 4 Basket [2] 5 A small basket made of green wood [2] 6 Kitchen [3] 7 The superintendent of a kitchen [1] 8 B and K read this half as मृत्वाराम्नु घल्लया 9 M आपोर्जिमन् 10 M इत्यगोन् ।

सूदति छागादीन् । ओदन शिल्पमेषाम् । गुण्यन्ते । 'गुण निमग्नये' (चु० उ० से०) । सप्त । 'आद्यद्वय व्यञ्जनकारस्य—' इति स्वामी ॥^१

आपूपिक कान्दविका भक्षकार

अपूपा पण्यमस्य । '—पण्यम्' (४४५१) इति ठक् । कन्दो सस्कृतम् । कान्दव पण्यमस्य । त्रीणि ॥^२

इमे त्रिषु ॥२८॥

इमे पीरोगवादय ॥२८॥

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मनोऽप्यन्तोऽश्र^३ । शकध्वादि (वा० ६१९४) । उद् धीयतेऽश्र^४ । घात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'ध्मानम्'—इत्यये । अधिशी यतेऽश्र^५ । 'श्रीर् पाके (ऋचा० उ० अ०) । ल्युट् (३३११७) । चुल्यतेऽश्र^६ । 'बुल्ल भावकरणे' (म्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११७) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४१४५) इति वा डीप् । अन्त्यते । 'अति बन्धने' (म्वा० आ० से०) ण्वुल ॥ ३३१०९ ॥^७

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम्^८ । अङ्गाराणां शकटि । हसति । शतृ (३२१२४) ॥२९॥ चत्वारि 'बोरसी' 'अगेठी' [इति च] लोके ॥^९

अथ न स्त्री स्यादङ्गार

अङ्गमाराति । एकम् ॥^{१०}

अलातमुल्मुकम् ।

'ला दाने' (अ० प० अ०) । क (३३१३४) । न लातमस्य । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । 'उल्मुकदधि—' (उ० ३.८४) इति साधु । 'अर्धं दग्धकाष्ठस्य द्वे । 'लुआठ' लोके ॥^{११}

1 Cook [7] 2 Baker or Confectioner [3] 3 M अश्मनोऽप्यन्तोऽश्र

4 M उद् धीयतेऽश्र 5 M अधिशीयतेऽश्र 6 M चुल्यतेऽश्र 7 Fire place [5]

8 M धीयन्तेऽस्याम् 9 A portable fire place [4] 10 Charcoal [1]

11 Half burnt wood [2]

कलीत्रेऽम्बरीपं भ्राष्ट

अम्ब्यतेऽन^१ । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीप' (उ० ४. २९) इति साधु । भृज्यतेऽन^२ । 'अस्त्रिजगमिनमि—' (उ० ४.१५९) इति दृनवृद्धौ । 'भर्जनपात्रस्य' द्वे ॥^३

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

'स्कन्दे' सलोपश्च^४ (उ० १.१४) इति कु । स्विद्यतेऽस्याम्^५ । 'कराहो'— इति लोके ॥ ३० ॥^६

अलिजरः स्यान्मणिवः

अलनमलि । अलि जरयति । मणिरिव । द्वे 'मेढ' लोके ॥^७

कर्कर्याल्गलन्तिका ।

कर्क^८ राति कर्करी । गोरादि (४.१.४१) । आ लूनाति । 'गल अदने' (भ्वा० ण० से०) शनन्तात्कम् । 'कठवत' लोके । कन्दोर्धूतपक्वनिष्कारान- साधनस्य' इत्यन्ये ॥^९

पिठरः स्थाल्युरा कुण्डम्

'पिठ वन्धे' (भ्वा० ण० से०) । पिठ राति । स्थलन्त्यत्र । स्थल स्थाने (भ्वा० ण० से०) । ज्वालादि ण (३१.४०) । ओषति । 'उत्त गतौ' (भ्वा० ण० से०) । क (३१.१३५) । कुण्डयति । 'ओदनापिपात्रपात्रस्य' चत्वारि । 'हडि' लोके ॥^{१०}

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घट. कुटनिपी

के लसति ॥ ३१ ॥ घटते । 'कुट कौटिल्ये' (तु० ण० से०) । नियतं पिबन्त्यनेन । 'घत्रये क' (वा० ३३.५८) । चत्वारि 'घटस्य' ॥^{११}

अस्त्री शरायो वर्धमानक. ।

शरादवति । वर्धते । शानच् (३२.१२४) । द्वे । 'कोसा' लोके ॥^{१२}

1 M अम्ब्यते 2 M भृज्यते 3 Frying-pan [2] 4 M. स्कन्दे 5 M स्विद्यतेस्याम् 6 Boiler, pan [2] 7. Water-jar [2] 8 Small pitcher [2] 9 Boiler [4] 10. Water-pot [4] 11. Platter or dish [2]

शृङ्गीप पिष्टपचनम्

‘अजं अजने’ (म्वा० प० से०) । अजेऋजं वा (उ० ४ २८) इतीप्त् ।
पिष्ट पच्यतेऽत्र^१ । ‘तावा’ लोके ॥^२

कसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कम्यते । ‘वृद्धदि—’ (उ० ३ ६२) इति स । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ।
द्वे ॥^३

कुनू कृत्ते स्नेहपात्रम्

कुत्सितं तीति । तु शब्दे’ (अ० प० अ०) । वृत्तेश्चर्मणम् । स्नेहस्य
तंलघृतादिपात्रम् ॥^४

सैवाल्या कुतुप पुमान् ।

कुत्वा कुपञ्च’ (५ ३ ८९) ॥^५

सर्वमावपन भाण्ड पात्रामत्र च भाजनम् ॥ ३३ ॥

वा उपपत्तेऽत्र^६ । कुपञ्च (म्वा० उ० अ०) । ‘मडि क-याणि [घुरादि]
भान्तादण् । पिबन्त्यनेन । घृन् (उ० ४ १५८) । अम-न-प्रा पयते । भाजयति ।
भाज पृथक्कर्मणि ’ (चु० उ० से०) । सर्वं^७ स्फानादि पिठरादि च ॥ ३३ ॥^८

दर्वि वस्वि खजाका च

दृणाति । ‘वृद्ध्या’^{१०} चिन् (उ० ४ ५३) । डीपि दर्वो च । कम्यते बाहु
लकाद्विन् । ‘खज म-ये’ (म्वा० प० से०) । ‘खजराक’ (उ० ३ १३) । त्रीणि
‘वरलुङि’ लोके ॥^{११}

स्यात्तर्द्वारहस्तक ।

तर्दति । ‘तर्दं हितायाम्’ (म्वा० प० मे०) । बाहुत्वबाहु । दादृणा हस्त
द्वे । द्वे ॥

अस्त्री शाक हरितक शिम्बु

शक्नोत्यनेन भोक्तुम् । घञ् (३ ३ १२१) । हरितो पर्णोऽयम्^{१२} । शिनाति ।

1 M पच्यते 2 Pan (for parching flour) [2] 3 A drinking vessel such as glass, cup &c [2] 4 A leathern bottle for oil [2] 5 A small leathern bottle for oil [1] 6 M उपपत्ते 7 M पृथक्कर्मणि 8 M सर्वं 9 Any vessel or utensil [5] 10 M वृद्ध्या 11 Ladle [3] 12 A wooden ladle [2] 13 M वरलुङि ।

‘शिञ्ज निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘जम्बादपश्च’ (उ० ४.१०२) इति साधु । नोणि ॥^१

अस्य तु नाडिका^२ ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

के लम्बते । डलयोरैक्यम् । ‘शाकगालस्य’ द्वे ॥^३

वेसवार उपस्कर ।

वेस प्रेरण वारयति । उपस्करोति । पिप्पली शुण्डी तण्डुलादय समाशका वेसवार ॥^४

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्बलम्

तिन्त्यति । ‘तिम आर्द्रिमावे’ (दि० प० से०) । ‘जमी (ली) कादपश्च’ (उ० ४ २५) इति साधु । ‘चक्र वृषी’ (म्वा० आ० से०) । ‘चकिरम्योरु-च्चोपपाया’ (उ० २ १४) वृक्षस्याम्बलम् । त्रीणि ‘चुक्र’ लोके । ‘विपामिल’ इत्यन्ये ॥^५

अथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरिचं कोलक कृष्णामूषण धर्मपत्तनम् ।

‘वेल्ल चलने’ (म्वा० प० से०) । वेल्ले जायते ॥ ३५ ॥ म्रियते विप-मनेन । बाहुलकादि च । दीर्घमध्य (मरीचम्) अपि । ‘कुल सस्त्याने’ (म्वा० प० से०) । वुज् । ‘वृषेवंशे’ (उ० ३ ४०) नक् । ‘उप दाहे’ (म्वा० प० से०) । धर्मपत्तने जानत्वात्तदारोप । पट् ॥^६

जीरको जरणोऽज्जली कणा

‘ज्या वयोहानी’ (ब्रथा० प० अ०) । ‘ज्यद्व’ इति रक् जरयति । अन्न-मज्जति । ‘वण शब्दे’ (म्वा० प० से०) चत्वारि ॥^७

1 Vegetable [3] 2 B नाडिका 3 The stalk of a vegetable [2]
4 A particular condiment for food (as mustard, pepper
&c) [2] 5 Vinegar made by acetous, the fruit of the
tamarind used as an acid seasoning [3] 6 Pepper [6]
7 White cumin [4]

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुपत्री कारवी पृथ्वी पृथु कालोपकुञ्चिका ।

सुष्ठु सूते सुपत्र । सोऽस्त्यस्या ^१ । के आरवोऽस्या ^२ प्रथते । 'प्रथ प्रस्थाने' (चु० प० से०) । प्रथिन्नदिभ्रस्जा सप्रसारणम्—' (उ० १२८) इति कु । 'वोत—' (४९४४) इति डीप् । कालो वर्णाऽस्या ^३ । उपकुञ्चति । ण्वल् (३११३३) । मगरंल [लोके] ॥^४

आर्द्रक शृङ्गवेर स्यात्

आर्द्राया जातम् । पूर्वलिपराह्ला—' (४३२८) इति वुन् । शृङ्गमिव वीर देहोऽस्य ^५ । द्वे । आदी [लोके] ॥^६

अथ छत्रा वितुन्नम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्युरु च धान्याकम्

छत्रमस्त्यस्या । अस्त्रं आद्यच्' (५२१२७) । विगत तुन्न दु खमस्मात्' ॥ ३७ ॥ कुत्सित तुम्बति । तुवि अदने (म्या० प० से०) । बाहुलकाद् । धान्यमकति । 'धनिआ [लोके] ॥^७

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

श्रीनपुसकयोर्विश्व नागर विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

शुण्ठाति कफम् । शुठि शोषणे' (म्या० प० से०) । महच्च तदौषध च । विशति । 'अशूप्रुपि—' (उ० ११५२) इति वज्र । नगरे भवम् । विश्वस्य भेषजम् । शाठि' [लोके] ॥ ३८ ॥^८

आरनालकसीवीरकुल्माषाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लानुकुञ्जलानि च काब्जिके ॥ ३९ ॥

आच्छन्ति । आर । स नात्राऽस्य^{१०} । सुवीरेणु भवम् । अभि पूज् (स्वा० उ० अ०) क्त. (३२१०२) । योष्यव नामानि—इत्यये । अवन्तिषु सूत्र । धायमभिपुतमन्त्रम् । कुत्सित जलम् । पृषोदरादि (६३१०९) । के अञ्जिनाऽस्या ^{११} । अष्टौ 'काजी' ॥ ३९ ॥^{१२}

1 M सास्त्यस्या 2 M आरवास्या 3 M वर्णास्या 4 Black lumin [6] 5 M देशस्य 6 Ginger [2] 7 M दुष्यमस्मात् 8 Coriander seed [4] 9 Dry ginger [5] 10 M नात्रास्य 11 M अञ्जिनास्या 12 Sour gruel [8]

सहस्रवेधि जतुकं ब्राह्मीकं हिङ्गु रामठम् ।

सहस्रं वेधितुं शोलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । जत्विव ।
ब्राह्मीकेषु भवम् । हिमं गच्छति । मृगयादि. (उ० १.३७) । 'रमेवद्विष्व' (उ० १.१०१) इत्यठः । पञ्च । 'हीग' [लोके] ॥^१

तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वात्पिका कवरी पृथु. ॥ ४० ॥

तस्य हिङ्गुतरो. पत्नी । वाणमिव । कवरोव । पञ्च । 'वगवती' [लोके] ॥ ४० ॥^२

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

निशा ब्राह्माऽस्य^३ काञ्चन्यतेऽनया^४ । पीता वर्णेन । हरि वर्णं द्राति । 'द्रा कुत्सायाम्' (अ० प० अ०) । वरो वर्णोऽस्त्यस्याः^५ । पञ्च ॥^६

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं^७ च तत् ॥ ४१ ॥

समुद्रे भवम् । लुनाति । नन्यादिः (३.१.१३४) 'लवणाल्लुक्' (४.४. २४) इति निर्देशाणः । न क्षीवति । 'क्षीव मदे' (म्वादिः) । वसिरं राति । 'पागा' [लोके] ॥ ४१ ॥^८

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं^९ च सिन्धुजे ।

सिन्धुषु भवम् । शीतं च तन्निष्ठं च । मणिमन्थाख्ये पर्वते भवम् । बलवारि । 'सैन्धव' [लोके] ॥ १०

रौमकवसुकम्

रमाया भवम् । अण् (४.३.५३) वच् । वसु कायति । द्वे 'सामरि' [लोके] ॥ ११

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पाके साधु । विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । द्वे । 'वि (ख) रिआ' [लोके] ॥ ४२ ॥^{१२}

मीवर्चलेऽक्षरुचके

मुत्तु वण्यते । वृपादित्वान् (उ० १.१०६) बलच् । प्रज्ञाद्यन् (५.४.३८) अक्षनि । अक्ष रोचने । ब्रुव् (उ० २.३२) । श्रीणि । 'सांचर' [लोके] ॥ १३

1. Asafoetida [5] 2. The leaf of an asafoetida plant [5] 3 M. ब्राह्मास्य 4. M. काञ्चन्यतेनया 5. M. वर्णोऽस्त्यस्याः 6. Turmeric [5] 7. B वसिरं 8. Seasalt [2] 9. K. माणिमन्थं 10. Rock-salt [4] 11. Sambhar salt [2] 12. Artificial salt (saltpetre) [2] 13. Sochal salt [2].

तिलक तत्र मेचके ।

मेचके कृष्णवर्णे तस्मिन् ॥^१

मत्स्यण्डो फाणित खण्डविकारे

मत्स्य अण्डमिव । शक्वञ्चादि । फाण्यते । क्त (३२१०२) । खण्डो विकारोऽस्य । त्रीणि^२ । 'राव [लोके] ॥^३

शर्करा सिवा ॥४३॥

शृणाति । 'श्र करम् (उ० ४३) । सिता वर्णेन । द्वे 'चीनी' [लोके] ॥४३॥^४

कूर्चिका क्षीरविकृति स्यात्

कूर्चो मस्त्वादिरस्त्यस्या । दध्ना सह पय पक्व दधिकूर्चिका द्वे ॥^५

रसाला तु मार्जिता ।

रसमालाति । मार्ज्यते रम । क्त (३२१०२) । 'कर्पूरादिमिश्रिततक-
विशेषस्य द्वे ॥^६

स्यात्तमन तु निघ्नानम्

तिम्यतेऽनेन^७ । निघ्नयतेऽत्र^८ । तिष्ठतेल्युट् (३३११७) । 'व्यञ्जनस्य द्वे ॥^९

त्रिलिङ्गा वासितावधे ॥४४॥

वासितपर्यन्ता (अ० २९४६) ॥४४॥

शूलाकृत भट्टि च शूल्यम्

शूलेन वृतम् । शूलात्पाके^{१०} (५४६५) इति डाच् । 'मठ भृती' (म्वा० ५० से०) । 'अशिषादिभ्य' — (उ० ४.१७२) इतीत् । शूलेन ससृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४२१७) । लोटशलाकया पक्वमा [स] स्य^{११} त्रीणि ॥^{१०}

उख्य तु पेट्टरम् ।

उखाया ससृतम् । पिटरे ससृतम् । द्वे ॥^{१२}

प्रणीतिमुपसपन्नम्

णीत्र क्त (३२१०२) । स पदे (दि० आ० अ०) । क्त (३४७२) । 'पाके ससृतस्य व्यञ्जनादद्वे ॥^{१३}

1 Black salt [1] 2 M विकारोऽस्य 3 Raw sugar [3] 4 Sugar [2]
5 Inspissated milk [2] 6 Curd mixed with camphor,
sugar and other spices [2] 7 M तिम्यतेनेन 8 M निघ्नयत्
9 Condiment [2] 10 Roasted meat [3] 11 Rice &c. boiled
in a pot [2] 12 Anything cooked or dressed (such as a
condiment) [2]

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥४५॥

‘यसु’^१ प्रयत्ने (द्वि० प० मे०) । क्तः (३.२.१०२) । ‘ब्रव्यान्तर-
संस्कृतस्य पक्वस्य’ द्वे ॥४५॥^२

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

पिच्छाऽस्यास्ति^३ । ‘लोमादि—’ (५.२.१०) इतोलच् । वैजनं विजिः ।
‘ओविजी—’ (तु० आ० से०) किः । विजि लाति । ‘मण्डयुक्तमतस्तथ जल-
युक्तव्यञ्जनस्य च’ द्वे ॥^४

संमृष्टं शोधितं समे ।

मृजिशुद्धयोः क्ते (३.२.१०२) । द्वे ॥^५

चिककणं मसृणं स्निग्धम्

‘चिकक गतो’ (?) चिककमणति । मस्यने । स्निह्यति । क्तः (३.४.७०)
श्रीणि ॥^६

तुल्ये भावितवासिते ॥४६॥

वास्यते । ‘वास उपसेवायाम्’ (चु० उ० से०) । ‘हिङ्गवादिना सुगन्धो-
क्तस्य व्यञ्जनादे’ द्वे ॥४६॥^७

आपक्वं पोलिरभ्यूपः

ईप्सपक्वम् । पोलति पोलः । ‘पुल [म] हृत्वे’ (भ्वा प० से०) ।
पोलेन निर्वृतः । मुतङ्गमादित्वात् (४.२.८०) इज् । अभ्यूपति । ‘ऊय ह्या-
याम्—’ (भ्वा० प० से०) । ‘हरित्यवादे [मजितस्य]’ [श्रीणि] ॥^८

लाजा. पुंभूम्निः चाश्रताः ।^९

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

‘प्रय प्रख्याने’ (चु० उ० से०) । ‘पृथुकपाकाः—’ (उ० ५.५३) इति
साधु । चिपिटमिव । द्वे ‘चितरा’ [लोके] ॥^{१०}

1. M. अनु 2. Food seasoned or dressed with condiments [2]
3. M. पिच्छास्यास्ति 4. Boiled rice with scum and sauce mixed with rice-gruel [2] 5. Cleansed grain [2] 6. Soft meals [3]
7. Food seasoned with asafoetida and other condiments [2]
8. Grain half-dressed or scorched or fried with ghee [3]
9. Fried paddy or rice [2] 10. Rice parched and flatt-
ened [2].

इत्यागूच् । उष्णमन्नम् । सज्ञाया^१ (५ २ ७१) कन् । 'धा पाके' (अ० ५० अ०) । क्तः (३ २ १०२) । 'सयोगादे —' (८ २ ४३) इति नः । विलिम्पति । अच् (३ १ १३४) । गौरादि (४ १ ४१) । तर लाति । पञ्च । 'लपसी' [लोके] ॥^२

गव्य त्रिषु गवा सर्वम्

गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४ ३ १६०) ॥^३

गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गाविद् । गो पुरीष (४ ३ १४५) मयद् । ५० ॥^४

तत्तु शुष्क करीपोऽस्त्री

कीर्यते । 'कृतृभ्यामीपन्' (उ० ४ २६) ॥^५

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

दुहे क्त (३ २ १०२) क्षमगम् । 'क्षीप् हिंसायाम्' (ब्रजा० ५० सं०) । क्षियमीरयति । पीयते । 'पीड् पान' (दि० आ० अ०) । अमुन् (उ० ४. १८८) ॥^६

पयस्यमाज्यदध्यादि

पयसो विकार ॥^७

द्रप्स दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

'दृष हर्षादी' (दि० ५० अ०) । बाहुलकात्स । 'अनुदात्तस्य च —' (६. १ ५९) इत्यम् । घनात्कठिनादन्यत् ॥ ५१ ॥^८

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घ्रियते । 'घृ सेवे' (भ्वा० ५० अ०) । 'अज्जिपज्जिघृपिन्म्य क्त (उ० ३ ८९ । आ अज्यते । दूयते । 'अर्चिस्तुधि —' (उ० २ १०८) इति, इसि । सर्पति । इसि^९ (बा०) । चचारि ॥^{१०}

नवनीत नवोद्धतम् ।

नव च तप्रीत च । द्वे । 'नवनू' [लोके] ॥^{११}

1 M मंन 2 Gruel [5] 3 Milk, curd or any other thing belonging to a cow [1] 4 Cow-dung [2] 5 Dry cow-dung [1] 6 Milk [3] 7 Ghee, curd and other things made of milk [1] 8 Diluted curd [1] 9 M रवि 10 Ghee or clarified butter [4] 11 Butter [2]

तत्तु ह्येयङ्गवोनं यत् ह्यो गोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५० ॥

ह्यो गोदोहादुद्भवति । 'ह्येयङ्गवोनं संज्ञायाम्' (५.२.२३) इति निपात ।
'एकरात्रपर्युपितादुत्पन्नस्य घृतस्यैकम् ॥ ५२ ॥'

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

दण्डेनाहतम्, विलोडितम् । कलस्या मन्यपात्रे भवम् । 'दृतिकुक्षि—' (४.३.५६) इति ढञ् । न रिष्टमस्मात् । गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचार । चत्वारि 'घोलस्य' ॥*

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधर्माभ्यु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

'तञ्चु गती' (म्वा० ५० से०) । 'स्फायि—' (उ० २.१३) इति र्व् ।
उदकेन श्वयति वधते । 'दुओद्वि—' (म्वा० ५० से०) क्विप् (३.२.७६) ।
अर्धजलघो [ल] स्यैकम् । निर्जलस्यैकम् ॥ ५३ ॥^१

मण्ड दधिभवं मस्तु

मस्यते । 'सितनि—' (उ० १.६९) इति तुन् । 'वस्त्रनिस्मृतदधिजलस्य' एकम् ॥^४

पीयूषोऽभिनवं पय ।

पीयते । 'पीयेरूपद्' (उ० ४.७६) । 'नवप्रसूतगो पयस' एकम् । 'वेजत' [लोके] ॥^५

अशनाया बुभुक्षा क्षुन्

अशनस्येच्छा । 'सुप आत्मन —' (३.१.८) क्यच् । भोक्तुमिच्छा । 'क्षुष बुभुक्षायाम्' (दि० ५० अ०) । क्विप् (३.२.१७८) । ग्रीणि ॥^६

प्रासस्तु कत्रलार्थकः^७ ॥ ५४ ॥

प्रस्यते । घञ् (३.३.१६) । केन चलते । द्वे ॥ ५४ ॥^८

1 Clarified butter prepared with the preceding day's milk [1] 2 Butter-milk [4] 3 Butter-milk (i) Containing twenty-five percent water (ii) Containing fifty percent water and (iii) pure or without water [1 each] 4 Whey [1] 5 The milk of a cow during the first seven days after calving [1] 6 Hunger [3] 7. Majority reads 'वन पुन न्' 8 Mouthfuel [2]

सपीति स्त्री तुल्यपानम्

पिवते (भ्वा० प० अ०) क्तिनि (३३९४) 'धुमास्या-' (६४६६)
इतोत्वम् । ममाना पीति । द्वे ॥^१

सग्धि स्त्री सहभोजनम् ।

अदन ग्धि । समानाग्धि । 'बहुल छदसि' (२४३९) इति घञ् ।
'घसिभसो —' (६४१००) इत्युपधालोप । सलोप घत्व जश् च द्वे ॥^२

उदन्या तु पिपासा कृट्

उदकस्येच्छा । 'अदनाया—' (७४३४) इति क्यच् । पातुमिच्छा ।
तर्पणम् । घञ् (३३१८) । चवारि ॥^३

जग्धिस्तु भाननम् ॥ ५१ ॥

जेमन लेप^४ आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

क्तिनि (३३९४) 'अदो जग्धि —' (२४३६) । भुज (रु० आ०
अ०) ल्युट् (३३११५) ॥ ५५ ॥ 'जिमु अदन' (भ्वा० प० स०) । 'लिप
उपदेहे' (तु० उ० अ०) घञ् (३३१८) । हृज (भ्वा० उ० अ०) घञ्
(३३१८) । अदे (अ० प० अ०) 'नो ण च (३३६०) इत्यप् ।
'घन्नपोश्च' (२४३८) इति घस्ल् । सप्त ॥^५

सौहित्य तर्पण कृप्ति

सुहितस्य भाव । 'तृप प्रीणने (दि० प० स०) । त्रीणि ॥^६

फेला भुक्तसमुज्जितम् ॥ ५६ ॥

फेल्येवे । 'फेलु गतौ' (भ्वा० प० से०) अ (३३१०३) पूर्वं भुक्त
परचात्समुज्जितम् । 'भुक्तोत्पृष्टस्व' द्वे ॥^७

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सितम् ।

कमे (भ्वा० आ० स०) घञ् (३३१८) । 'आप्नु व्याप्ती' (स्वा०
प० अ०) । क्त (३३११४) । इप् (तु० प० से०) क्त (३३११४) ।
आप्नुमिष्टम् । सप्तन्तान् (३१७) क्त (३३११४) ॥^८

1 Drinking together[2] 2 Eating together [2] 3 Thirst [4]
4 B and k. लृ 5 Food [7] 6 Satisfaction [3] 7 Leavings
of meal [1] 8 Enough [6]

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गा पाति । गा पालयति । गा सचष्टे । स्याञ् (२.४.१४) । गा दोग्धि ।
आ समन्ताद्भिर्यं राति । 'वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) वल्लं वाति ॥५७॥^१

गोमहिष्यादिक पादबन्धनम्

पादे बन्धनमस्य ॥^२

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

गवामीश्वर. गाव सन्त्यस्य । मतुप् । 'ज्योत्स्ना—' (५.२.११४) इति
मिति. । त्रीणि ॥^३

गोकुल तु गोधनं स्याद् गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गवा कुलम् । गवा धनम् । गवा समूहः ॥५८॥^४

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गवां यत्राशिताः पुरा ।

'अपइक्षाशित—' (५.४७) इति ख । आशिताः भोजिताः ॥^५

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋपभो वृपभो वृपः ॥ ५९ ॥

अनड्वान् मीरभेयो गौः

'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'खनुक्षन्—' (उ० १.१६०) इति
निपातः । भन्दति । 'मदि कल्याणे' [भ्वादि] । 'ऋजेन्द्र—' (उ० २.२८)
इति साधुः । 'वर ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । बलिनमीवरं च ददति ।
ऋपति । 'ऋपो गती' (तु० प० से०) । 'वृपु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'ऋपिवृपिम्या क्ति' (उ० ३.१२३) इत्यमच् ॥५९॥ अनः शवटं वहति ।
'अनसो ढश्च' इति विवप् । मुरम्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४.१.१२०) ।
गच्छति गौः । 'गमेडौ' (उ० २.६७) । नव ॥^६

उक्षां संहतिरौश्रकम् ।

उक्षा समूहः । 'गोत्रोक्षोट्—' (४.२.३९) इति वुक् । एकम् ॥^७

-
1. Cowherd [6] 2. Animals whose feet are tied with rope [1] 3. The owner of cattle [3] 4. A herd of cows [2]
5. A place formerly grazed by cattle [1] 6. Ox [9] 7. A
multitude of oxen [1].

गन्या गोत्रा गवाम्

गवा सहति । 'खलगोरथात्' (४२५०) इति यत् । 'इनित्रकटघचश्च' (४२५१) । द्वे ॥^१

वत्सधेन्वोर्धात्सिकधैनुके ॥ ६० ॥

वत्साना समूह । धेनूना समूह । 'अचित्तहस्ति—' (४२४७) इति ठक् । एकम् [एकम्] ॥ ६० ॥^२

उक्षा महान्महोक्ष स्यात्

महादवासावुक्षा च ॥^३

वृद्धोक्षस्तु जगरद्गवः ।

वृद्धदवासावुक्षा च । जरदवासा गौश्च । 'गोरघतद्धित—' (४४९२) इति टच् । द्वे ॥^४

उत्पन्न उक्षा जातोक्ष

जातदवासावुक्षा च । कर्पणयोग्य ॥^५

सद्योजातस्तु तर्णक ॥ ६१ ॥

वृणोति । 'वृणु मक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वल् (३११३३) ॥ ६१ ॥^६

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शकृत्स्वरोति । 'स्तम्बशकृत्तोरिन्' (३२२४) । वदति । 'वृष्ट्वदि—' (उ० ३६२) स । द्वे ॥^७

दम्यवत्सतरो समी ।

दमनाहं । तनुर्धत्स । 'वत्सोशादव—' (५३९१) इत्यादिना षश्च । वत्सभावमतोत्य द्वितीय वय प्राप्त ॥^८

आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः

'ऋषभोपानहोऽयं' (५११४) । एकम् ॥^९

1 A multitude of cows [2] 2 Herds of milch-cows and calves [1 each] 3 A large ox [1] 4 An old ox [2] 5 A young bullock [1] 6 A calf born recently [1] 7 A young calf [2] 8 A young bullock requiring training [2] 9 A bullock fit to be a eunuch [1]

पण्डो गोपनिरिट्चरः ॥६२॥

‘पणु दाने’ (तु० उ० से०) । ‘अमन्ताहुः’ (उ० १.११४) । बाहुल-
कात्सो नः । ‘शमेर्ङः’ (उ० १.९९) ‘शण्डः’ इत्यन्ये । गवां पतिः । एषणमिट् ।
इषा चरति । श्रीणि । ‘साड’ लोके ॥ ६२ ॥^१

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

वहति युगमनेन ॥^२

सास्ना तु गलकम्बलः ।

‘पस स्वप्ने’ (अ० प० से०) । ‘सास्नासास्ना—’ (उ० ३.१५) इति
साधुः । गलस्य कम्बलः । द्वे ॥^३

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

नस कौटिल्ये (म्वा० आ० से०) । क्त (३.३.११४) । नस्ते कृतमस्य ।
नासिकाया भवाम् । नस्य ‘नासिकाया—’ (वा० ६.१.६३) नस् । नस्यया नासा-
रज्ज्वा उतः । ‘नासारज्ज्युक्तस्य’ द्वे ॥^४

प्रष्ठवाड् युगपाश्वरगः ॥६३॥

प्रष्ठमप्रगामिनं वहति । युगस्य पाश्वरं गच्छति । ‘दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठ-
चाहस्य’ द्वे ॥^५

युगादोनां तु बांढारो युग्यप्रासङ्गपशाकटाः ।

‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४.४.७६) इति यन् । ‘शकटादण्’ (४.४.
८०) ॥^६

खनति तेन सट्टोढास्येदं हालिकसैरिकी ॥६४॥

हलेन सोरेण खनति । हलं वहति । हलस्वेदमित्यादि । ‘हलसौराट्ठक्’ (४.
३.१२४) ॥ ६४ ॥^७

धूर्वदे धुर्यधारेयधुरीणाः स धुरंधराः ।

धुरं वहति । ‘पुरो यद् ठनै’ (४.४.७७) । योगविभागात्तः । धुरं धार-
यति । ‘संज्ञाया धृट्ठक्—’ (३.२.४६) इति सच् ॥^८

1. Bull [3] 2. The shoulder of an ox [1] 3. The dew-lap of an ox [2] 4. Nozzled (as a bullock) [2] 5. A young bull being trained for the plough [2] 6. Oxen who bear a yoke and draws a cart [1 each] 7. An ox who draws a plough [2] 8. An ox who bears a burden [5].

समावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥६५॥

एकधुरा वहति । 'एकधुराल्लुक् च' (४.४.७९) इति खः । त्रीणि ॥६५॥^१

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

सर्वा धू. सर्वधुरा । 'श्रृक्पू.—' (५.४.७४) इत्यप् । 'खः सर्वधुराव' (४.४.७८) । द्वे ॥^२

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥६६॥

अर्जुन्यन्त्या रोहिणी स्यात्

मही गो', तस्या अपत्यम् । वसति क्षीरमस्याम् । 'स्फावि—' (उ० २.१३) इति रक् । शृङ्गे स्तोऽस्या.^३ ॥ ६६ ॥ अर्जुनवर्णयोगात् । 'अन्यतो डीप्' (४.१.४०) । न हन्तुं योग्या । 'अध्यादय.—' (उ० ४.१११) इति साधु । रोहिणी रोहितवर्णेन । नव ॥^४

उत्तमा गोषु नैचिकी ।

नौचंदचरति । ['चरति'] (४.४.८) इति ढक् । 'अव्ययानाम्' (वा० ६.४.१४४) इति ढिलोप । 'उत्तमाया गो.' एकम् ॥^५

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥६७॥^६

द्विहायनी द्विवर्षा गोः

द्वौ हायनी यस्याः । 'दामहायना—' (४.१.२७) इति डीप् । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्याः ॥^७

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकौज्जदो यस्याः ॥^८

चतुरब्दा चतुर्हायनी^{१०} एवं त्र्यब्दा त्रिहायनी ॥६८॥^{११}

चशा घन्ध्या

वति । अच् (३.१.१३४) । घन्धे. (ऋषा० प० व०) व्यत् (३.१.१२४) । द्वे ॥^{१२}

1. An ox fit for one yoke [3] 2. An ox fit for all sorts of yokes [2] 3. M. स्फोम्या. 4. Cow [9] 5. An excellent cow [1] 6. Spotted and white cows [1 each] 7. A cow 2 years old [2] 8. M. रूः चरती 9. A cow one year old [2] 10. A cow 4 years old [2] 11. A cow 3 years old [2] 12. A barren cow [2].

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवगमित लोकमपत्यमस्या ॥३॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

सधानसधा, साऽस्त्यस्या ^२ । व्रीह्यादित्वात् (५ २ ११६) इति 'वृषरताया' एकम् ॥३॥

अथ वेहद् गर्भोपघातिनी ॥६९॥

विहन्ति गर्भम् । सश्चतृपदेहत् (उ० २ ८५) इति साधु । 'वृषयोगेन गर्भघातिन्या' द्वे ॥६९॥^४

का-योपसर्जा (या) प्रजने

प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला । उपस्रियते वृषभेण । 'उपस्रयात्वाल्या— (३ १ १०४) इति साधु । 'गर्भग्रहणयोग्याया' एकम् ॥६॥

प्रण्ठीदी बालगर्भिणी ।

प्रण्ठ वहति । 'वाह—' (४ १ ६१) इति ङीप् । बाला चासौ गर्भिणी च । 'प्रयम गर्भधृतवत्या' द्वे ॥७॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

न चण्डी । सुख करोति । 'सुशीलाया' द्वे ॥७॥

बहुसूति परेण्डुका ॥७०॥

बह्वी सूतिर्यस्या । परमिच्छति । बाहुलवात् । बहुप्रमृताया' द्वे ॥ ७० ॥^५

चिरप्रसूता' वप्कयिणी

चिर प्रमृता । 'वप्क गती' (चु० उ० से०) । बाहुलवादयन् वप्कयस्त-
रणवत्स, सोऽस्त्यस्या ^{१०} । द्वे ॥ 'बवेन' [लोके] ॥११॥

धेनुः स्यान्ननसूतिरा ।

'धट इच्च' (उ० ३ ११) इति नु । नव मृत प्रमृतमस्या । द्वे ॥^{१२}

1 A cow miscarrying from accident [2] 2 M मास्त्यस्या 3 A cow united with a bull [1] 4 A cow that miscarries [2] 5 A cow fit for impregnation [2] 6 A cow pregnant for the first time [2] 7 A tractable cow [2] 8 A cow that has often calved [2] 9 B and K. चिरमृता 10 M सोस्त्यस्या 11 A cow whose calf is full-grown [2] 12 A milch-cow [2]

सुग्रता सुखसंदाह्या

शोभनं व्रतमस्या । सुखेन सदुह्यते ॥^१

पीनोष्णी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीनमूथोऽस्या^२ । 'ऊनसोजङ्'^३ (५.४.१३१) । पीवर^४ स्तनोऽस्या^५ ।
'स्वाङ्गाच्च—' (४.१.५४) इति डीप् । द्वे ॥ ७१ ॥^६

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रोणपरिमित क्षीरमस्या । द्रोणं दोग्धि । 'दुह क्व घश्च' (३.२.७०) ।
द्वे ॥^७

धेनुष्य वन्धके स्थिता ।

'सज्ञाया धेनुष्या—' (४.४.८९) इति साधु ॥^८

समांसमीना सा र्यव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

समाया समाया विजायते । 'समा समा विजायते' (५.२.१२) इति खो
यादिशोऽद्व ॥ ७२ ॥^९

ऊधस्तु क्लीयमापीनम्

'ऊधो क्लेदत' (६.०.५० से०) । अमुक् (३.०.४.१८८) । दस्य घ. ।
'प्याय पो' (६.१.२८) । 'ओदितश्च' (८.२.४५) इति निष्ठात ।
'स्तनस्य' द्वे ॥^{१०}

समौ शिवकक्षीलकी ।

धेनुः^{११} । 'सधेनीष्य—' (३.०.१.१५४) इति माधु । 'कील वन्धे'
(म्वा० ५० से०) । 'वन्धनराष्ट्रम्य' द्वे ॥^{१२}

न पुंसि दाम संदानम्

घञि^{१३} दाम । मनिन् (३.०.४.१४४) । सङ्गो दाम् वन्धते । 'दाहतरान्ते
पादवन्धनरज्जा' द्वे ॥^{१४}

1 A cow which can be easily milked [2] 2 M पानमूथोऽस्याः

3 M उपगोत् 4 M पीवर 5 M स्तनोऽस्या 6 A cow having

large udders [2] 7. A cow yielding a droma of milk [2]

8 A cow that has been pledged [1] 9 A cow bearing a

calf every year [1] 10 Udder [2] 11 M - २२ 12. Wed. [2]

13 M - २३ 14 Foot-rope [2]

पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पशुबन्धनी रञ्जु । दामैव । 'प्रज्ञाद्यन्' (५४३८) । 'अन्' (६४. १३७) इति प्रकृतिमात्र । 'पशुबन्धनरञ्जा' द्वे ॥ ७३ ॥^१

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखापाठात्-' (५१११०) अण् । मथ्यते । घञ् (३.३१२१) मन्थयति । बाहुलकादानच् । मथ्यते । 'मन्थ' (उ० ४. ११) इन् कित् । मन्थस्य दण्ड । पञ्च ॥^२

कुठरो दण्डविष्कम्भ^३

'कुट कुठ गति प्रतिघाते' (?) । बाहुलकात्करच् । दण्ड विष्कम्भाति । 'स्वम्भु रोधने' [सौत्र] । 'मन्थबन्धनकाण्डस्य' द्वे ॥^४

मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मथ्यतेऽस्याम्^५ । 'गर्ग' इति शब्द राति । मन्थनपात्रस्य' द्वे ॥ ७४ ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गा.

'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४१५८) । क्रमे (म्वा० प० से०) विच् (३२७५) । एलयति । 'इति शेष' (तु० प० म०) । ष्वल् (३.११३३) । क्रम् चासौ एलवश्च । मयते । 'मीन् हिमायाम्' (ब्रपा० उ० अ०) । महान्त्यङ्गान्यस्य । चत्वारि ॥^६

करभः शिशु ।

कीर्यते । करे भाति । 'उष्ट्रशिशो' एवम् ॥^७

करभा स्युः शृङ्खलका दाली पादबन्धने ॥७५॥

शृङ्खल बन्धनमस्य । 'काण्डवृत्तबन्धनयुक्तस्य करभस्य' एवम् ॥ ७५ ॥^८

अजा छागी

अजति । अच् (३११३४) । बाहुलकात्त बोमाव । 'छाग्वडिम्भ त्रि' (उ० ११२४) इति मन् । द्वे ॥^९

1 Cord for tethering cattle [2] 2 Churning stick [3] 3 B दण्डविष्कम्भे 4 A post round which the rope of a churning-stick passes [2] 5 M मथ्यतस्याम् 6 Pot (used for churning) [2] 7 Camel [4] 8 A young camel [2] 9 A camel tied with wooden rope [1] 10 She-goat [2]

शुभच्छाग-वस्तच्छगलका अजे ।

‘शुभ हिंसायाम्’ (म्वा० प० से०) । कः । ‘तुम्’ इत्यन्ये । वस्तयति । ‘वस्त अदेने’ (चु० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) । ‘छो गुक् ह्रस्वश्च’ (उ० १. ११३) इत्यलच् । पञ्च ॥^४

मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेपवृष्णय एडके ॥७६॥

मेहति । पट् (उ० ४. १४८) । उना शम्भुना रम्यते । ‘रम रामस्ये’ (म्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक् । उना रण्यते । उर्णास्यास्ति^३ । ‘ऊर्णायाम्’ (५.२.१२३) । ‘मिष स्पर्शायाम्’ (तु० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । वर्पति । ‘मृवृषिम्या किव्’ (उ० ४.४९) इति निः । एलयति । ण्वल् (३. १.१३३) । सप्त ॥ ७६ ॥^४

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

उष्ट्राणामुरभ्राणामजाना च समूहः । ‘गोनोक्षो—’ (४.२.३९) इति चुञ् ॥^५

चक्रीवन्तस्तु दालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥

चक्रवदभ्रमर्णं चक्र [ग], तदस्यास्ति । ‘आसंदीवत्—’ (८.२.१२) इति साधुः । बलये उपहाराय संहितः । ‘छदिश्यध—’ (५.१.१३) इति ङञ् । सं मुखविलमतिशयितमस्य । ‘खमुख—’ (वा० ५.२.१०७) इति रः । पञ्च ॥७७॥^६

वदेद्वकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥७८॥

विदेहेषु भवः । घूमादित्वात् (४.२.१२७) वुञ् । सार्थं वहति । निगमे भवः । पण्तेरिज्यादेश्च वः (उ० २.७०) प्रज्ञादिः (५.४.३८) । पण्येनाजीवति । आपणे व्यवहारोऽस्यास्ति^७ । ‘अतः—’ (५.२.११५) इति ठ्व् । त्रयवित्रयाम्या जीवति । ‘वस्नत्रयवित्रयाट्टव्’ (४.४.१३) अट्टौ ॥ ७८ ॥^८

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वित्रवेण जीवति । द्वे ॥^९

1. B. prefers स्तमच्छाग 2. Goat [5] 3. M. उर्णास्यास्ति 4. Ram or sheep [7] 5. A multitude of camels, a flock of sheep; and a flock of goat (1 each) 6. Donkey [5] 7. M. व्यवहारोऽस्यास्ति 8. Merchant [8] 9. Seller [2]

क्रायक क्रयिक समौ ।

क्रीणाति । ण्वुल् । क्रयेण जीवति । ठञ् (४४१३) । 'ग्रहीतु' द्वे ॥^१

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वणिजा कर्म । ण्यञ् (५२१२४) । 'दूतवणिम्या च' इति यत् ।
'वणिक्कमण' द्वे ॥^२

मूल्य वस्नोऽप्यवक्रय ॥७९॥

मूलेनानाम्यम् । 'नी वयो—' (४४९१) इति यत् । वसत्यत्र । 'घाटु-
वसि—' (उ० ३६) इति न । अवक्रीयतेऽनेन^३ । 'पुसि—' (३३११८)
इति घ । नीणि ॥ ७९ ॥^४

नीवी परिपणो मूलधनम्

'नीवृ स्थौल्ये (?) नीवी । परिपण्यते वृद्धयर्थं प्रयुज्यते । मूलं च तद्धनं
च । श्रोणि ॥^५

लामोऽधिक फलम् ।

लभ्यते । 'अकर्तरि—' (३३१९) इति घञ् । अध्याह्नम् । 'अधिकम्'
(५२७३) इति साधु । फलति । अच् (३११३४) । श्रोणि ॥^६

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥८०॥

परिवृत्त्य दानम् । प्रतिदानम् इति पाठांतरम् । परिवर्तनम् । घञि (३
३१८) 'उपसर्गस्य—' (६३१२२) इति दीर्घे । 'मङ् प्रणिदान' (आ०
आ० अ०) । यत् (३१९७) । चत्वारि 'वदला' लोके ॥^७

पुमानुपनिधिन्याम्

'उपसर्गे धा कि' (३३९२) । न्यस्यत । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३३१९) । 'निक्षेपस्य द्वे । 'धानी लोक ॥^८

प्रतिदानं तदपणम् ।

प्रतीपदानम् । तस्यापणम् । 'स्वामिनो (ने) निक्षेपा (पं) णस्य' द्वे ॥^९

क्रये प्रसारित क्रय्यम्

क्रीयत । 'अचो यत्' (३१९७) ॥^{१०}

1 Purchaser [2] 2 Trade [2] 3 M अवक्रीयतनन 4 Price or
cost [3] 5 Principal or Capital 6 Profit [8] 7 Barter [4]
8 Deposit or pledge [2] 9 Giving away of a deposit [1]
10 A thing exhibited for sale in the market [1]

क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥८१॥^१

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ।

विश्रीयते । पण्यते । 'अवद्यपण्य—' (३.१.१०१) इति साधु । 'विक्रय-
कर्मणः' श्रीणि ॥^२

कलीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

सत्यस्य करणम् । 'सत्यापनाश—' (३.१.२५) इति णिच् । 'कारे
सत्यागदस्य' (६.३.७०) इति मुम् । 'सत्यादशपये' (५.४.६६) इति डाच् ।
श्रीणि 'साई' लोके ॥ ८२ ॥^३

विपणो विक्रयः

विपणनम् । पण् (३.३.१८) । 'एरच्' (३.३.५६), विक्रयः । 'विक्रय-
त्रियाया.' द्वे ॥^४

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

एकादिता व्रथादश नवदश पर्यन्ताः संख्याः संख्येये^५ त्रिलिङ्गाश्च । तेन
'दश ब्राह्मणा.' इत्येष, न तु 'ब्राह्मणाना दश' इति ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

'विनति—' आद्यास्तु संख्याः संख्येयसंख्ययोश्चमयोरप्ययोरैकवचनान्ताः ।
संख्येये—'विनतिर्गात्र.', संख्यायाम्—गवा विनतिः ॥ ८३ ॥

संख्यायै द्विषदुत्वे स्तः

यदा विग्रह्यादीनां संख्या-अयंस्तादा द्विवचनादि । यथा—'द्वे विनती', इत्यत्र
षन्वारिगदित्यर्थः ।

तासु ध्यानवतेः स्त्रियः ।

विनत्यादा नवनिममिष्याप्य स्त्रि (स्त्री) त्रिङ्गाः ।

पद्मे शतमहम्यादि क्रमाद् दशगुणोत्तरम् ॥८४॥

पद्मेति शतगुणं दशगुणं दशगुणं । यथा—'दश पद्मस्यः शतम्, दशगुणानि सह-
स्रमित्यादि ॥ ८४ ॥

1. Any thing fit to be purchased [1] 2. A thing saleable [3]
3 Ratification of a bargain; verification [3] 4 Selling
or sale [2] 5 M. संख्येये ।

यौतव द्रुवय पाय्यमिति मानार्थक त्रयम् ।

यौतेर्बाहुलकास्तु । योतुरिदम् । द्रोविकार । 'माने वय' (४३१६२) ।
मीयतेऽनेन^१ । 'पाय्यसानाय्य—' (३११२९) इति साधु । मानमर्थोऽस्य^२ ।
चत्वारि ॥^३

मान तुलाद्बुलिप्रस्थे

मानभेदानाह—तुलेति । तोत्यतेऽनया^४ । तुल उमाने' (चु० प० से०) ।
मिदादि (३३१०४) ॥

गुब्जा पञ्चाद्यमापक ॥८५॥

मपति । 'मप हिंसायाम् (म्वा० प० से०) । ण्वुल (३११३३) ।
आद्यश्चासौ मापकश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ ८६ ॥^५

ते षोडशाक्ष कर्पोऽस्त्री

'अक्षू व्यासौ (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । कपति । अच्
(३११३४) । द्वे ॥^६

पल कर्पचतुष्टयम् ।

पलति । 'पल गतौ (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) ॥^७

सुवर्णविस्ती हेम्नोऽक्षे

शामना वर्णोऽस्य^८ । विस उत्सर्गं (दि० प० मे०) । क्त (३२१०२)
द्वे ॥^९

कुरुविस्तरस्तु तत्पले ॥८६॥

कुरुपु विस्त । तस्य हुम्न पल एवम् ॥ ८६ ॥^{१०}

तुला त्रिया पलशतम्^{११} भार स्याद्विंशतिस्तुला ।

त्रियते । घञ् (३३१९) ॥^{१२}

1 M मीयतेनेन 2 M मानमर्थोऽस्य 3 Measure (ingeneral) [4]
4 M तोत्यतेनया 5 A weight equal to 5 rattis[1] 6 A weight
equal to 16 mas[as] [1] 7 A weight equal to four kar[as] [1]
8 M वर्णोऽस्य 9 A weight of gold equal to 80 gu[as]jas [1]
10 A weight of gold equal to 320 rattis[1] 11 A weight of
gold equal to 100 palas 12 A weight equal to 2000 palas

आचितो दशभारा स्युः

आङ्पूर्वाञ्चित्रः (म्वा० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) ॥^१

शाकटो भार आचितः ॥८७॥

शाकटेन उह्यते ॥ ८७ ॥ एवम् ॥^२

कार्पापणः कार्पिकः स्यात्

कपं एव । कार्पापणयति । कपंस्यायम् ॥^३

कार्पिके ताम्रिके पणः ॥^४

अङ्गुलिमानं च नृवर्गे (अ० २.६.८६-८७) उक्तम् ।

प्रस्थमानमाह—

अम्ब्रियामाढकद्रोणौ ग्यारी बाहो निकुञ्चकः ॥८८॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थकाः पृथक् ।

आङ्गोक्ते । पृषोदरादि (६.३.१०९) । द्रवति । 'कृवृ—' (उ० ३.१०) इति निः । समाराति । गौरादिः (४.१.४१) । ऊह्यतेऽनेन^५ । निकुञ्चति । 'कृञ्च कौटिल्ये' (म्वा० प० मे०) ॥ ८८ ॥ कुडव्ये । बाहुलकाद्वाच् । अनित्यो नुम् । प्रस्थोपेतोऽनेन^६ । कः (बा० ३.३.५८) । चनुमि. कपं पलं तदेव निकुञ्चम् । पलचतुष्टयं कुडवः । तच्चतुष्टयं प्रस्थः । प्रस्थचतुष्टयमाङ्गकः । एवं द्रोणी गोमी सारोति योत्तरचतुर्गुणाः । गोप्येव भारस्तच्चतुष्टयं बाहः ॥^७

अंशस्तुरीयः पादः स्यात्^८

पद्ये । 'पदरज—' (३.३.१६) हनि घन् । एवम् ॥^९

अंशभागी तु घण्टके ॥८९॥

अंश्वे । 'अंश विभाजने' (?) । मन्त्रेः (म्वा० उ० अ०) कर्मणि घन् (३.३.१९) । घण्टपते । 'वटि विभाजने' (पु० प० से०) घन्ः कः । घोनि ॥ ८९ ॥^{१०}

1. A measure of 10 bhāras 2. A weight of 10 bhāras or cart-loads (80,000) tolas 3. Coin [2] 4. A copper coin [1] 5. M. ऊह्यतेऽनेन 6. M. प्रस्थोपेतोऽनेन 7. Different measures being zithaka, droṇa, khar, vaha, nikuncaka, kuṇḍava and prastha (1 each) B. B. reads this half as follows : पादस्तुरीयो मन्त्रः स्यात् 9. The fourth part of a thing [1] 10. Part, portion or share [3]

द्रव्य वित्त स्थापतेय रिक्थमृग्ध धन वसु ।

हिरण्यं द्रविण शुम्भमर्थरविभवा अपि ॥६०॥

द्रुवि । 'द्रव्य च भव्य (५३१०४) इति साधु । विदलू लाभे (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययो' (८२५८) । स्वपत्नी साधु । पथ्यनियि— (४४१०४) इति द्रु । रिच्यते । 'रिचिर् विरेचन' (रु० उ० अ०) । 'पातृलुदि—' (उ० २७) इति थक् । 'ऋ [च्] शब्दे (तु० प० सं०) । बाहु लकान् यन् । धनति । धन धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३११३४) । 'शृत्स्वृस्तिहि—' (उ० ११०) इत्यु । 'हर्य गतिकान्तयो (भ्वा० प० मे०) । 'हर्यते कन्यन् हिर च (उ० ५४४) । द्रु गती (भ्वा० प० अ०) । 'द्रु दक्षिभ्यामिनन्' (उ० २५०) । दिवमनति । म्ना अभ्यासे (भ्वा० प० अ०) । 'आत —' (३२३) क । अध्यते । अन् (३११३४) ॥ ९ ॥^१

स्यात्कोशश्च हिरण्य च हेमरूप्ये कृताकृते ।

कुदयते । 'कुश सदलेपणे (?) । हेम च हव्य च । कृत चाकृत च । घटिताघटिते । द्वे ॥^२

ताभ्या यदन्यत्तत्कुप्यम्

'गुपू रक्षणे' । 'राजसूय—' (३१११४) इति साधु । एवम् ॥^३

रूप्य तद्द्वयमाहृतम् ॥९१॥

आहृत रूपमस्य । हपादाहृतप्रशस्योर्यप्' (५२१२०) । एवम् ॥९१॥^४

गारुत्मत मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणि ।

गर्भततो जातम् । मरक तरत्यनन । ड (वा० ३२१०१) । अश्मतो गर्भ । हरिद्वर्णो मणि । चत्वारि ॥^५

शोगरत्न लाहितक पद्मराग

शोण च तद्रत्न च । लोहिनमेव । 'लोहितात्मणो' (१४३०) इति वच् । पद्ममिव रागोऽस्य^६ । श्रीणि ॥^७

अथ मूर्तिकम् ॥९२॥

मुक्ता

मुक्तीव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५४३४) ॥ ९२ ॥ मुचे (तु० उ० अ०) क्त (३२१०२) । द्वे ॥^८

1 Wealth [12] 2 Minted or unminted gold, and silver [2]

3 Any metal but gold and silver [1] 4 A stamped coin [1]

5 Emerald [4] 6 M रागोऽस्य 7 Ruby [3] 8 Pearl [2]

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

विशिष्टो द्रुमः । प्रकृत्यो वालोऽस्य^१ । द्वे ॥^२

रत्नं मणिद्वयोरश्मजाती मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रमन्तेऽस्मिन्^३ । बाहुलकात् वनम् । तुक् (६.१.७१) । मय्यने । 'मण
उच्ये' (म्वा० ५० से०) इति । अश्मजाती मरकतादी । द्वे ॥ ९३ ॥^४

स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्यं हेमहाटकम् ।

तपनीयं श्वातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्तुरम ॥९४॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तरवरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥९५॥

शोभन्ते वर्णोऽस्य^५ । कनति । 'कनो दीप्तौ' (म्वा० ५० से०) । 'कृत्रा-
दिभ्यः—' (उ० ५.३५) वुन् । 'हि गत्यादौ' (स्वा० ५० अ०) । मनिन्
(उ० ४.१४४) । 'हट दीप्तौ' (म्वा० ५० से०) । णुल् (३.१.१३३) ।
वप्यनेऽनेन^६ । अनीयर् (३.१.११३) । श्वातकुम्भे पर्वते भवम् । गङ्गाया
अपत्यम् । शुभादिवात् (४.१.१२३) ङक् । भरति । मनिन् (उ० ४.१४४) ।
कवन्त्यनेन । 'कर्व दप्ते' (म्वा० ५० से०) । मदगुरादि (उ० १.४१) ॥९४॥
चमीकरे भवम् । जातं ह्यमस्य । महञ्च तद्रजतं च । काञ्चति (ते) ।
'काचि दीप्तौ' (म्वा० आ० से०) । नन्वादि. (३.१.१३४) । रोवते ।
'पृथिव्यचित्तिजा वृद्धि' (उ० १.१४६) इति मक् । वृत्तस्वरे आकरविशेषे भवम् ।
जम्बूरस्य नद्या भवम् । अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्—'
(६.३.१२५) इति दीर्घः । एकोन (वि) शति. ॥९५॥^७

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलंकारस्य सुवर्णं शृङ्गी कनति । एकम् ॥^८

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं रज्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥

दुष्टो वर्णोऽस्य । रज्यते । 'पृथिव्यचित्तिजा वृद्धि' (उ० ३.१११) इत्यच् ।
प्रसस्तं रूपस्य । 'खजं व्यधने' (म्वा० ५० से०) । 'खजं पिन्जादिभ्य
करोलचौ' (उ० ४.९०) ॥ ९६ ॥^९

1. M. बालीत्य 2. Coral [2] 3. M. रमन्तेस्मिन् 4. Any kind of
jewels and pearls [2] 5. M. वर्णोऽस्य 6. M. तप्यनेन 7. M.
न 8. Gold [19] 9. Gold as or for ornaments [2]
10. Silver [5].

रीति स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

‘री गतिरेपणयो’ (क्रया० प० अ०) । त्तिद् (३३९४) । आर
कूटयते । ‘कूट दाह’ (चु० उ० से०) । ‘पित्तलस्य’ द्वे ॥^१

अथ ताम्रकम् ।

शुल्ब म्लेच्छमुखं द्वयष्टवरिण्डोदुम्बराणि च ॥९७॥

ताम्यति । ‘अमितम्योर्दीर्घश्च’ (उ० २१६) इति ङिक् । शुल्बयति ।
‘शुल्ब माने’ (चु० प० से०) । म्लेच्छस्य मुखमिव । द्वे हेमरूप्ये वस्तुने स्म ।
‘अशू व्याप्तो’ (स्वा० आ० से०) । क्त० (३४७२) । अतिशयेन वरम् ।
अतिशयेन इष्टम् (५३५५) । उ शभु वणोति । षट् ॥ ९७ ॥^२

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी ।

अश्मसार

लोहति । लुह गार्ध्वे’ (?) शस्यतेऽनन^३ । शमु हिंसायाम् (म्वा० प०
से०) । दाम्नी-’ (३११८२) इति ष्ट्र् । तिज निशाने’ (चु० प० से०) ।
‘तिजर्दीर्घश्च’ (उ० ३१८) इति क्त । पिण्डघटे । ‘पिडि मघात’ (म्वा०
आ० से०) । काल च तदयश्च । आशमाय - (५४९४) इति टच् ।
एति । अश्मन^४ सार । सप्त ॥^५

अथ मण्डूर मिहानमपि तन्मले ॥९८॥

मण्डते । राज्ञादि (उ० ४९०) । सिहमाणयति । सिहानम् इति पाठ
न्तरम् । तस्य मले ॥ ९८ ॥^६

मघ रयात्तन्म लोहम्

तेजसो विकार । गर्वघातूनाम् एकम् ॥^७

विकारस्त्वयस कुशी ।

कु भूमि द्यति । एकम् ॥^८

क्षार काच

क्षरति । ज्वलादि (३११४०) । ‘क्च वघन दीप्ती च’ (म्वा० आ०
से०) । अच् (३११२४) । प्रणादप् (५४३८) । द्वे ॥^९

1 Brass [2] 2 Copper [८] 3 M दन्तन 4 M अश्मना
5 Iron [7] 6 The rust of iron [2] 7 All kinds of metals
[1] 8 Wrought iron [1] 9 Glass [2]

अथ चपलो रस सूतश्च पारदे ॥९९॥

‘चुप मन्दाया गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुतेरञ्चोपधाया’ (उ० १.१११)
इति बल । रस्यते । सुष्ठु उत । पार ददाति । पार ॥ ९९ ॥^१

गवलं माहिपं शृङ्गम्

गवामलम् । ‘महिपशृङ्गस्य’ एकम् ॥^२

अभ्रक्रं गिरिजामले ।

अभ्रमिव । गिरी जाता । न मलमस्य । त्रीणि । ‘अमरक’ [लोके] ॥^३

स्रोतोञ्जनं तु सौवीर कापोताञ्जनयामुने ॥१००॥

स्रोतोऽज्यतेऽनेन^४ । अञ्जु (रु० प० से०) । सुवीरदेशे भवम् । कापोतं
कपोतवर्णमञ्जनम् । यमुनाया भवम् । चत्वारि ‘सुरमा’ [लोके] ॥ १०० ॥^५

तुत्याञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरकम्^६ ।

‘तुत्य आवरणे’ (चु० प० से०) । तुत्य च तदञ्जनं च । शिखिनो ग्रीवाऽ
स्यास्ति^७ । विगतं तुन्नं व्यथनमस्तात् । मयूर इव । चत्वारि ‘तु (तू) तिजा’
[लोके] ॥^८

कर्परी दार्विका क्वाथोद्भव तुत्य रसाञ्जनम् ॥१०१॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

‘कृष्ण तामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरट् । दार्वी दारुहरिद्रा ।
तस्या क्वाथेनोत्पन्न [म्] रसजमञ्जनम् ॥ १०१ ॥ रसो गर्भोऽस्य^९ । तुर्क्ष्यशैले
भवम् । षट् ‘रसवत’ ॥^{१०}

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गन्धयुक्तोऽश्मगन्धोऽस्यास्ति^{११} । अशं आयच् (५ २ १ २७) । स्वार्थे क्त् ।
शोमलो गन्धोऽस्य^{१२} । विन्यादि (५ ४ ३४) ॥^{१३}

1 Quick-silver [4] 2 The horn of a buffalo [1] 3 Talc [3]

4 M स्रोतोऽज्यतेनेन 5 Antimony applied to eyes as collyrium

[4] 6 B and K वितुन्नकमयूरके 7, M ग्रीवास्यास्ति 8 Blue vitriol

[4] 9 M गर्भेऽस्य 10 Sulphate or copper 11 M गन्धयुक्तोऽश्म-

गन्धोऽस्यास्ति 12 M गन्धोऽस्य 13 Sulphur [3]

चक्षुष्याकुन्दात्तु कुलत्थिका ॥१०२॥

चक्षुषे हिना । कुन्मलति । 'कर्मण्यण्' (३२१) । डीप् । कुले तिष्ठति ।
पृषोदरादि (६३१०९) ॥ १०१ ॥^१

रीतिपुष्प पुष्पकेतु पौष्पक कुसुमाञ्जनम् ।

रीते पित्तलस्य पुष्पमिव । पुष्पस्य केतु । विनाशकत्वात् । पुष्पमिव । तत्
स्वार्थेऽण्^२ (५४३८) । कुसुममिव अञ्जनम् । 'रीतिकाया ध्मायमानाया
जातस्य मलस्य' चत्वारि ॥^३

पिञ्जर पीतनं तालमाल च हरितालके ॥१०३॥

पिञ्ज वर्णविशेष राति । पीतवर्ण नयति । ड (बा० ३२१०१) ।
नालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० १० से०) । आ अलयति । हरित वर्णं
मालाति । पञ्च ॥ १०३ ॥^४

गैरेयमर्ध्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गिरौ भवम् । नद्यादिभ्यश्च' (४२९७) इति टक् । अर्ध्यं । यत् (३
१९७) । अश्मनो जातम् । शिलाया जतु । पञ्च 'शिलाजतु' ॥^५

बोलगन्धर्वमप्राणपिण्डगापरसा ममा ॥१०४॥

बोलयति । बुल मञ्जने' (चु० १० से०) । गन्धवान् रसोऽस्य^६ । [प्रा]
णित्यनेन । अच् (३११३४) । गोर्जलात्पाति । रम्यत । पट् 'बाल' [इति
रूपात्तस्य] ॥ १०४ ॥^७

हिण्डीगोऽब्धिश्च फेन

'हिण्डि (डी)' इति शब्दमीरयति । अब्धि वप । स्फायने । 'फनमोनौ'
(उ० ३३) इति साधु । श्रीणि 'समुद्रफेन [स्य] ॥^८

सिन्दूरं नागमम्भयम् ।

'स्पन्द सप्रसारण च'(उ० १६८) इत्यूरन् । नाग मोक्ष ममवाज्य^९ । ट् ॥^{१०}

नागसीसकयागेष्टवर्माणि

नग भव । मिनोत्रि मी । 'यिन् वचने' (स्वा० उ० व०) । बाहु-

1 Black antimony [4] 2 M र्वे च्च 3 Calc of brass used
as collyrium [4] 4 Yellow orpiment [4] 5 Red-chalk [5]
6 M रन्ध्र 7 Gum myrrh [6] 8 Foam of sea [3] 9 M.
रन्ध्र 10 Red lead [2]

लकादीर्घं । सी स्पति । योगे धातुसम्बन्धे इष्टम् । वृधे (भ्वा० आ० से०)
रन् (उ० २ २७) । अन्ये तु 'वप्राणि' इति पठन्ति । ड्रवप् (भ्वा० उ० अ०) ।
'वृधिवपिम्या रन् (उ० २ २७) । चत्वारि ॥^१

त्रपु पिच्छटम् ॥१०५॥

रङ्गपङ्के

त्रपते । 'शृस्वृस्तिहि—' (उ० १ १०) इत्य् । पिच्छयति । '[पि] च्च
छेदन' (भ्वादि) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ॥१०५॥ रङ्गति ।
वङ्गति । चत्वारि ॥^२

अथ पिचुस्तूल

'पिचुमदने' (?) । मृगय्यादि (उ० १.३७) । 'तूल' तिष्कपे' (भ्वा०
प० से०) । द्वे ॥ 'रुई' [लोके [॥^३

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भ वह्निशिरः महारजनमियपि ॥१०६॥

कमलादुत्तरम् । 'कुस सश्लेषणे' (दि० प० से०) । कुसेरुम्भ (उ०
४ १०६) । वह्निवान् शिराऽस्य^४ । [र] ज्यतजन । क्यन् (उ० २ ७९) ।
महच्च तद्रजन च । चत्वारि ॥१०६॥^५

मेपकम्बल ऊर्णायु

मपलोमकृत कम्बल । ऊर्णाऽस्याति^६ । 'ऊर्णाया युस्' (५ २ १२३) । द्वे ॥^७

शशोर्ण शशलोमनि ।

शरास्य ऊर्णा । द्वे ॥^८

मधु शीघ्र माक्षिकादि

'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कल्पाटि—' (उ० १ १८) इति साधु ।
धुद्राणि कृतम् । धुद्राभ्रमर—' (४ ३ ११९) इत्यन् । माक्षिकानि कृतम् ।
'सज्ञायाम्' (४ ३ ११७) इत्यण । शीणि ॥^{१०}

1 Lead [4] 2 M रुकादिभ्यः ३ Tin [4] 4 Cotton [2] 5 M
रिराऽस्य 6 Safflower [4] 7 M ऊर्णास्यास्ति 8 Woolen blanket
[2] 9 The hair of a rabbit [2] 10 Honey [3]

मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम् ॥१०७॥

मधुन उच्छिष्टम् । 'पि (सि) च क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'पातु-
दिवचि—' (उ० २७) इति स्यक् । द्वे 'मोम' [लोके] ॥१०७॥^१

मन शिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मनसब्दवाच्या शिला । मनसा गुप्ता । मनसब्देन ह्रूयते । 'आतश्च—'
(३३१०६) इत्यङ् । नागानां जिह्वेव । नेपाले भवा । कुस्मिता नदीव । गा
दीप्ति लाति । सप्त 'मयनशिल' [लोल] ॥^२

यवक्षारो यवाग्रज ॥१०८॥

पाक्य

यवानां क्षार । यवाग्राज्जाता । पाके साधु । त्रीणि 'य (ज) बाह्यार'
[लोके] ॥^३

अथस्वर्जिकाक्षार कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्रघुकम्

स्वर्जिकारस [ज क्षार । क] पोत-वर्णोऽस्याति^४ । सुख वर्चयति । 'वर्च'
दीप्ति (म्वा० आ० से०) । सुवर्चलाया इदम् । रोचते । क्वनु (उ० २३२) ।
पञ्च 'साजीसार' [लोके] ॥^५

त्वक्क्षीरी वशरोचना ॥१०९॥

त्वचो वसान् क्षीरमस्याः । वसो रोच्यनेज्या^६ । द्वे 'वशलोचन [स्य]'
॥१०९॥^७

शिग्रुज श्वेतमरिचम्

शिग्रोर्जातम् । श्वेत मरिचमिव । शोभाञ्जनबीजस्य द्वे ॥^८

मोरट मूलमैक्षवम् ।

मुरति । 'मुरवेष्टन' (तु० प० मे०) । 'शवादिम्याष्टन्' (उ० ४८१) ।
इक्षोरिदम् । एकम् ।^९

1 Lees' wax [2] 2 Red arsenic [7] 3 Saltpetre [3] 4 M
वर्णोऽस्यास्ति 5 Natron [5] 6 M राच्यनेज्या 7 The manna of
bamboos [2] 8 The seed of s'obh'ājjana (drum stick) [2]
9 M शवादिम्योष्टन् । 10 The root of sugarcane [1]

प्रन्यिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥

प्रन्यिरिव । पिप्पल्या मूलम् । चटकायाः शिर इव । श्रीणि ॥११०॥^१

गोलोमी भूतकेशो ना

गोत्रोन्नामियम् । संग्रहपूर्वकत्वान्न वृद्धिः । भूतानां केश इव । द्वे ॥^२

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पत्रायङ्गं द्वे ॥^३

त्रिकटु त्र्यूपणं व्योपम्

त्रयाणां कटुता समहारः । त्रयाणामूपणानां समाहारः । 'उप दाहे' (भा० प० से०) । विशेषेण शोषति । 'उप दाहे' (भा० प० मे०) । श्रीणि 'त्रिकटु' । इति स्यात्तस्य] ॥^४

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

इति वैद्यवर्गः ॥९॥

त्रयाणां फलानां समाहारः । द्वे ॥ १११ ॥^५

इति वैद्यवर्गः ॥ ९ ॥

शुद्धाश्रायखर्जाश्च घृषलाश्च जघन्यजाः ।

'शुद्धाश्राय' (भा० प० से०) । 'शुष्यंश्च' (उ० २.१९) इति रक्, शोषंश्च । शरररररररररररररररर । शुष्यं घर्मे मति । जघन्यात्पादाग्रजाः । अत्रारि ॥^६

अम्वष्टो वैश्याद् द्विजन्मनोः ।

अम्वे तिष्ठति ॥^१

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

‘उच्च समवाये’ (दि० प० से०) । ‘ऋज्वेन्द्र-’ (उ० २ २८) इति साधु ॥^२

मागध क्षत्रियाविशोः ॥२॥

‘मगध वेष्टने’ । अच् (३ १ १३४) । प्रज्ञादि (५ ४.३८) ॥ २ ॥^३

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययो

अर्या वैश्या क्षत्रियश्च, तयो सुत । माहिष्या [साधुः] ॥^४

क्षत्तार्याशूद्रयाः सुत ।

क्षदति । ‘क्षद सभृती’ । ‘—शसिक्षदादिभ्य —’ (उ० २ ९३) इति वृष् ।
अर्याऽत्र^५ क्षत्रिया, ‘क्षत्रिया च शूद्रजे’ इति वचनान् ॥^६

ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूत

सूड क्त (३ ४ ७२) ॥^७

तस्या वैदेह्यो विश ॥३॥

ब्राह्मण्या वैश्यान्, विदेहेषु भव ॥ ३ ॥^८

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्य यस्य सभवः ।

रथ करोति ॥^९

स्याच्चण्डालस्तु जनिता ब्राह्मण्यां वृषलेन य ॥४॥

वृषलेन शूद्रेण ॥ ४ ॥^{१०}

-
- 1 The offspring of a man of the Brahmana and women of the Vaisya caste [1] 2 The descendant of a Kṣatriya father and Sūdra mother [1] 3 The offspring of a vaisya father and Kṣatriya mother [1] 4 The descendant sprung from a Kṣatriya father and Vaisya mother [1] 5 M बर्दात्र
6 The man born of a Sūdra man and Kṣatriya woman [1]
7. The son of a Kṣatriya by a Brāhmaṇa woman [1]
8 The son of a Vaisya by a Brāhmaṇa woman [1] 9 The son of a Mithuṣya man by a Karāṇi woman [1] 10 The man born of a Sudra father and Brāhmaṇa mother [1]

कारुः शिल्पी

करोति । 'कृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् । शिल्पमस्यास्ति । द्वे ॥^१

संहतैस्त्वैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

शिल्पिमिः समुदितः श्रेणिः । 'अत्रिः सेवायाम्' (म्वा० उ० से०) । 'बहि
त्रि—' (उ० ४.५१) इति निः । एकम् ॥^२

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

कुलं कायति । द्वे 'महरा' ॥^३

मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥

मालास्यास्ति । 'श्रीह्लादिभ्यश्च' (५.२.११६) इति ङ् ॥ ५ ॥^४

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

कुं भूमिं लालयति । द्वे ॥^५

पल्लगण्डस्तु लेपकः ।

पलं मासमिय मृदं गण्डति । लिम्पति । द्वे 'राज' [लोके] ॥^६

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तन्तुं वयति । 'ह्लावाभश्च' (३.२.२) इत्यण् । कुं भुवं विन्दति । द्वे
'जोलहा' [लोके] ॥^७

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥

तुन्नं छिन्नं वयति । सूचो शिल्पमस्य । द्वे 'दरजी' [लोके] ॥ ६ ॥^८

रत्नाजीवश्चित्रकारः

रत्नेणाजीवति । द्वे 'चितेर' [लोके] ॥^९

शस्त्रमार्जेऽसिधावकः ।

शस्त्रं मार्ज्ति । अण् (३.२.१.) । अस्ति धावति । 'शिकिलीगर' द्वे ॥^{१०}

पादूकुचर्मकारः स्यात्

पादूः पादत्राणं करोति । द्वे ॥^{११}

-
1. Craftsman [2] 2. A company of craftsmen of the same caste [1] 3. An artisan of eminent birth [1] 4. M. मालास्यास्ति 5. Gardener or garland-maker [2] 6. Potter [2] 7. Mason [2] 8. Weaver [2] 9. Tailor [2] 10. Painter [2] 11. Furbisher of weapons [2] 12. Shoe-maker [2].

व्योक्कारो लोहकारक ॥७॥

‘व्यो’ इत्यव्यय लोहवाचि ॥ ७ ॥^१

नर्दिधम स्वर्णकार कलादो रुक्मकारक.” ।

नाडी वशनाली धमति । ‘वित्यनव्ययस्य (६३६६) इति ह्रस्व । कला-
मादत्ते । चत्वारि ॥^२

स्याच्छास्त्रिकु काम्बविक

शङ्ख शिल्पमस्य । कम्बु शिल्पमस्य । द्वे ॥^३

शौलिकस्ताम्रकुट्टक ॥८॥

शुल्ब शिल्पमस्य । ताम्र कुट्टयति । द्वे ‘ठठेर [लोके] ॥^४

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तक्षो रत्नकर्ता जटितो रत्नविग्रयी’ ‘जवाहिरी’ । तक्षति । ‘युवपि—’
(उ० ११५७) इत्यादिना कनिच् । वर्धं छेदन (चु० प० स०) । वर्ध-
वरोति । बाहुलकाडि । त्वक्षू तनूकरणे (भ्वा० प० से०) । पञ्च ॥^५

ग्रामाधीनो ग्रामतक्ष

ग्रामतक्षा । ‘ग्रामकौटाम्या तक्ष्ण (५४९५) इति टच्’ ॥^६

कौटतक्षोऽनधीनयः ॥९॥

कुट्टया मय । कौट स्वतन्त्र ॥ ९ ॥^७

धुरिसुण्डिदियाकीर्तिर्नापितान्ताधमायिन ।

धुरोऽस्यास्ति^{१०} । मुण्ड करोति । ‘मुण्डमित्र—’ (३१२१) इति गिच् ।
ग्रह्याश्रित्वात् (३११३४) गिनि । दिवाकीर्तिरस्य । न आपित । ‘आप्त्-
व्याप्त्वा’ (स्वा० प० ज०) । गिजन्तात् क्त । अन्तुमवसातु नीलमस्य । स्य
तेर्गिनि (३२७८) । ‘आतो युच् (७३३३) । पञ्च ॥^{११}

निर्णेजक स्याद्रजः

निर्णेनेति । ण्वुल् (३११३३) । रजनि । द्वे ‘पावो’ [त्रय] ॥^{१२}

-
- 1 Blacksmith [2] 2 B and K रुक्मवारक 3 Goldsmith [4]
4 Dealer (in shell) [2] 5 Coppersmith [2] 6 Carpenter [5]
7 M इत्यच् 8 A village Carpenter [2] 9 An inde-
pendent Carpenter [1] 10 M धुरास्यास्ति 11 Barber [5]
12 Washerman [2]

शौण्डिको मण्डहारक ॥१०॥

शुण्डा सुरा पण्यमस्य । मण्ड सुराग्रस हरति । द्वे 'कलवार' [लोके]
॥ १० ॥^१

जावाल स्यादजाजीव

जव वेगमालाति जवालोऽज^२, तस्यायम् । अजा आजीवोऽस्य^३ । द्वे ॥^४

देवाजीवस्तु^५ देवल ।

देवराजीवति । देव देवस्वत्वम् [आलाति] । 'आत —' (३३१०६)
क ॥^६

स्यान्माया शम्बरी

शम्बरस्य दैत्यभेदस्येयम् । द्वे ॥^७

मायाकारस्तु प्रातिहारिक ॥११॥

प्रातिहारो व्याज प्रयोजनमस्य । 'ऐन्द्रजालिकस्य' द्वे ॥११॥^८

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विन ।

भरता इत्यपि नटाः

शैलालिना प्रोक्त नटसूत्रमधीयत । 'पाराशर्यं—' (४३११०) इति
णिनि । शैलूपास्तु ऋपरपत्यम् । जायया जीवन्ति । कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्रमधी-
यते । भरतस्य मुने शिष्या । नटति । पट् ॥^९

चारणास्तु कुशीलवा ॥१२॥

चारयन्ति कीर्तिम् । कुशील वान्ति । 'वन्दिविशेषस्य' द्वे ॥ १२ ॥^{१०}

मार्दङ्गिका मौरजिम्बा

मृदङ्गलवादन शिल्पमस्य । मुरज शिल्पमस्य । द्वे ॥^{११}

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पाणि वादयति । पाणि हन्ति । 'पाणिपताऽद्यौ चित्पिनि' (३२५५) द्वे ॥^{१२}

1 Distiller and seller of spiritous liquors [2] 2 M
जवालोऽज 3 M आजीवोऽस्य 4 Goat herd [2] 5 B and K
देवाजीवो तु 6 The attendant upon an idol [2] 7 Jugglery
[2] 8 Juggler [2] 9 Actor [6] 10 Singer dancer [2]
11 Drummer [2] 12 Striking with the hand, a drummer
or one who plays upon any hand instrument [2]

वेणुध्मा^१ स्युर्वैणविका

वेणु धमन्ति । वेणोर्विकार वंणवम् । 'ओरज्' (४३१३९) । वंणव
शिल्पमस्य द्वे ॥^२

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥

वीणा शिल्पमस्य । द्वे ॥^३

जीवान्तक शाकुनिक

शकुनान् हन्ति । 'पक्षिमत्स्य—' (४४३५) इति ठक् । द्वे 'चिरंमार'
[लोके] ॥^४

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

वागुलया जालेन च चरति । द्वे ॥^५

वैतसिकं कौटिक्श्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥१४॥

वैतसेन मृगादिवन्धनादिना चरति । कटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ।
मांस पण्यमस्य ॥ १४ ॥^६

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतानिकोऽपि स ।

भृज (भ्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) । भृति वेतन भुङ्क्ते । वेत-
नेन जीवति । ठक् (४४१२) ॥^७

वार्ताविहो वैवधिक

वार्ता वहति । ठक् । द्वे 'ववरि (डि) ओ [लोके] ॥^८

भारवाहस्तु भारिक ॥१५॥

भारोऽस्यास्ति^९ । 'अत —' (५२११५) म (ठ) न् ॥१५॥^{१०}

विवर्णं पामरो नीच प्राकृतश्च पृथग्जन

निहीनोऽपसदो जात्मः क्षुल्लवश्चेतरश्च सः ॥१६॥

विगतो वर्णोऽस्य^{१०} । पामान रानि । निवृष्टामी लक्ष्मी चिनोति । प्रहृती
भव । सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जन । निनरा हीन । अपहृष्टे सीदति । अच्

1 I lute player [2] 2 Lutanist [2] 3 Bird-Catcher or
hunter of birds [2] 4 Fowler [2] 5 Seller of meat [3]

6 A hired labourer [4] 7 Pedlar [2] 8 M भारोऽस्यास्ति

9 Porter [2] 10 M वर्णोऽस्य ।

(३.१.१३४) । जालं करोति । बाहुलवान्म । क्षुधं लाति । कः (३.२.३) ।
इतं शीतं राति । दश ॥१२॥^१

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारका ॥१७॥

भ्रियते । 'भृजोऽसंज्ञायाम्' (३.१.११२) इति क्यप् । दास्या अपत्यम् ।
'द्वचः' (४.१.१२१) इति ढक् । 'क्षुद्राम्यो वा' (४.१.१३१) इति डृक् च ।
दास्यते । 'दामृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । गुपेः (भ्वा० प० से०) प्यतः
(३.१.१२४) कः । चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृजादिभ्यो चुम्
(उ० ५) । नियुज्यते । प्यत् (३.१.१२४) । किञ्चित् करोति । 'वियत्त
दवट्टपु (वा० ३.३.२१) इत्यप् । प्रेष्यते । 'प्रादूतो—' (वा० ६.१.८९)
इति वृद्धिः । भुज्यते । 'रचिभुजिम्या कियन्' (उ० ४.१.७८) । परिचरति ।
पुल् (३.१.१३३) ॥१७॥^३

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरोधिताः

परेण आश्रितः । परिस्कन्दति । अच् (३.१.१३४) । 'परेश्च' (८.३.७४)
इति वा पः । परस्माज्जातः पररोधितः । चत्वारि ॥^४

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्टाः ॥१८॥

'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) तुन्दं^५ परिमाष्टि ।
'तुन्द शोकयोः—' (३.२.५) इति कः । न लसति । अच् (३.१.१३४) ।
स्वार्थे प्यत् (वा० ५.१.१२४) । शीतं करोति । 'शीतोष्णाम्या कारिणि—'
(५.२.७२) इति कः । उष्णादन्यः ॥१८॥^६

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्रान् उष्णश्च ।

दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) अच् (३.१.१३४) । च्यते ।
'चने याचने' (भ्वा० उ० मे०) । चने उरच् (उ० १.३८) । 'पिश ममापौ'
(तु० प० मे०) । पेशं लाति । पाटयति । 'कलिपाटि—' (उ.१.१८) इति
छाधुः । मुष्टु उत्पानमुद्योगोऽस्य । उष्णस्यमस्यास्ति ॥^७

1. A low or mean man [10] 2. M. भृजो सज्ञायाम्
3. Servant 4. [11] One brought up by other [1] 5. M. दुन्द
6. A lazy man [6] 7. A clever or expert man [6].

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनगमा ॥१९॥

निपादश्चपचावन्तेवासिचाण्डाल पुष्कशाः^१ ।

चण्डते । 'पतिचण्डिम्यामालम्' (उ० १११७) । प्लवते । अच् (३११३४) । मतङ्गस्यापत्यम् । दिवा कीर्तिरस्या । अधार्मिकान् जनान् गच्छति ॥ १९ ॥ निपीदति पापमस्मिन् । घञ (३३१२१) । श्वान पचति । अच् (३११३४) । ग्रामादेरन्त वसति । णिनि (३२७८) । प्रशाद्यणि चाण्डाल — अपि इत्येके । तच्च । 'कुलालवरुडकर्मरनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्य इच्छन्दसि' (५४३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यपिधानवैयर्थ्यात् । पुर कपति । पृषोदरादि (६३१०९) । दश ॥^२

भेदा किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातय ॥२०॥

किरातादयो म्लेच्छाश्च चण्डालजातय । वृ विशप्ते' (तु० प० से०) । विर-मतति । शव राति । पुरि इन्दति । म्लच्छति । अच् (३११३४) ॥ २० ॥^३

मृगधो मृगवधाजीवा मृगयुर्लुब्धकाऽपि स ।

विध्यति । द्वाद्दपषा— (३११४१) इति ण । मृगवधनाजीवति । मृगान्वधार्थं याति । लुब्ध इव ॥^४

कौलेयक सारमेय कुम्भकुरो मृगदशक ॥२१॥

शुनरो भपक इवास्यान्

कुले भव । 'कुलकुलि-' (१२६६) इति ढक्ञ् । सरमा शूनी, सदाप्यम् । कुक्कु' शब्द राति ॥ २१ ॥ पुनति । 'शान गतो' (तु० प० से०) । क्वन् (उ० २३२) भपति । भप पंगाय (भ्वा० प० स०) । 'दुश्शरिष-' (भ्वा० प० मे०) । स्वप्नुशन्— (उ० ११६०) इति साधु । सप्त ॥^५

अलर्क्स्नु म यागित ।

अल्मच्छति । यगि वजने (भ्वा० प० स०) । प्यन्तात् स (३२१०२) 'मत्तुन' एवम् ॥^६

इया विश्वकटुर्मृगयानुशल

मृगयाया कुशल । इया । विश्वकटु इति । एवम् ॥^७

1 B and h पृक्कमा 2 Cardila 3 Three tribes, namely Kurita, Sabara and Pulinda (1 each 4 Hunter [4] 5 Dog [7 6 A mad dog '2] 7 Hound 1'

सरमा शुनी ॥२२॥

सरं माति । शुनी । गौरादिः (४.१.४१) । द्वे ॥ २२ ॥^१

विट्चरः शूकरो^२ ग्राम्यः

विशं विष्टां चरति । एकम् ॥^३

वर्करस्तरुणः पशुः ॥^४

आच्छोदनं मृगव्यं स्थादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥२३॥

आच्छ (च्छि) द्यतेऽनेन^५ । मृगा व्यप्यन्तेऽत्र^६ । 'व्यय गती' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३.२.१०१) । आम्बिद्यते । 'खिट् भासे' (भ्वा० प० से०) । मृग्यतेऽत्र^७ । 'परिचर्यामृगया—' (वा० ३.३.१०१) इति साधुः ॥२३॥^८

दक्षिणारुर्लुब्धयागादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

दक्षिणे अरुरस्य । दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' (५.४.१२६) इति साधु ॥^९

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥२४॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचचरमलिभ्लुचाः ।

चुरा शीलमस्य । 'क्षत्रादिभ्यो णः' (४.४.६२) । एकागारं प्रयोजनमस्य । 'एकागादिकट् चोरे' (५.१.११३) । स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (चु० उ० से०) । 'दमु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'जनिमनिदसिभ्यो युः' (उ० ३.२०) । तत्करोति । 'तदबृहतोः—' (ग० ६.१.१५७) इति साधुः । मुष्णाति । ण्वुल् (३.१.१३३) ॥२४॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । णिनिः (३.२.७८) । परान् आस्वन्दितुं शीलमस्य । पटत् चरति पटच्चरम्, तस्यायम् । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । इत् (उ० ४.१.१७) । मलि भ्लोचति । 'भ्लुच स्तेये' (भ्वा० प० से०) । दश ॥^{१०}

चौरिकास्तेन्यचौर्ये च स्तेयम्

चौरस्य भावः, वमं वा । मनोनादित्वान् (५.१.१३३) वृत् । स्तेनस्य

1. Bitch [2] 2. B. सुकरी 3. A village hog [1] 4. Any young animal [1] 5. M. आच्छद्यनेन 6. M. व्यप्यन्ते 7. M. मृग्यते 8. Hunting [4] 9. Wounded on the right side (a deer) [1] 10. Thief [10].

भाव । प्यत्र् (५११२४) । चोरस्य कर्म । 'स्तेनाद्यनलोपश्च' (५११२५)
चोरकर्मण' चत्वारि ॥^१

लोष्त्र तु तद्धनम् ॥२५॥

लुप्यते । शूत्र् (उ० ४१५८) । एकम् ॥२५॥^२

वीतसस्तूपकरणं घन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वितस्यते । 'मृगादिवन्धनसाधनस्य' एकम् ॥^३

उन्माथः कूटयन्त्र स्यात्

उन्मथ्यतेऽनेन^४ । घत्र् (३३१२१) । कूटस्वरूप यन्त्रम् । 'मृगादिवन्धन
यन्त्रस्य' द्वे ॥^५

वागुरा मृगघन्धनी ॥२६॥

अवा [गुरते] । गुरी हिंसायाम्' (तु० प० से०) । मृगे बध्यतज्जया^६ ।
'जालविशेषस्य' द्वे ॥२६॥^७

शुल्यं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुण ।

शुल्वयति । 'शुल्व विसर्गे' (चु० प० से०) । वरमटनि । मृज्यते ।
'मृजेरमुम् च' (उ० ११५) । चात्सलोप । वटति । 'यट वेष्टने' (म्वा० प०
मे०) । गुण्यते । 'गुण आमात्रणे' (चु० उ० से०) । पञ्च ॥^८

उद्धाटन घटीयन्त्र सलिलोद्धादन प्रहे ॥२७॥

उद्धाटयतेऽनेन^९ । 'घट सघात' (चु० उ० से०) । घटीना यन्त्रम् । प्रहे
कूपान् । सलिलमुद्धाहतेऽनेन^{१०} । द्वे ॥२७॥^{११}

पुसि वेमा वापदण्ड

वपति, अनेन । वेत्र सर्वत्र' (उ० ४१४९) इति मनिन् । ड्वप्
(म्वा उ० से०) । घत्र् (३३१८) । वापस्य दण्ड । वेचिद् 'वाप'
इत्यन्तस्पर्माध्य पठन्ति । तत्र वेत्रो घत्रि 'आतो यु [क्]—' (उ० ३३३) । द्वे ॥^{१२}

1 Theft [4] 2 The property stolen [1] 3 A net for
Containing beasts and birds [7] 4 M उन्मथ्यतनन 5 A trap
for deers, birds &c [2] 6 M बध्यतेनया 7 A trap for catching
deers [2] 8 Rope [5] 9 M उद्धाटयतेनेन 10 M सलिलमुद्धाहनन
11 The rope and bucket for a well [2] 12 Loom [2]

सूत्राणि नरि तन्तव ।

सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०) । नरि पुंसि । तन्त्यते । 'सिननि-'
(उ० १ ६९) इति तुन् । द्वे ॥^१

वाणिर्व्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वण शब्दे' चुरादि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । विशिष्टा ऊति ।
वेज्ज क्तिन् (३ ३ ९७) । 'वस्त्रादिव्यूते' द्वे ॥^२

पुस्त लेप्यादिकर्मणि ॥२८॥

'पुस्त आधरादौ' (चु० प० से०) । एकम् ॥२८॥^३

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभि कृता ।

पञ्चालदेशे मवा । जनपदतदवधौ' (४ २ १२४) इति वुज् । पुत्रीव । द्वे ॥^४

पिटकः पेटकः

पेटति । 'पिट सघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् । ण्डुलि (३ १ १३३)
पेटक । द्वे 'पेटारी' [लोके] ॥^५

पेटा मञ्जूषा

मञ्जति । 'मस्जेनुं च' (उ० ४ ७७) इत्यूपत् । द्वे 'सद्रूप (ख)
लोके]' । 'चत्वार्यैकार्यानि' इत्यन्ये ।

अथ विहङ्गिका ॥२९॥

भारयष्टिः

विहङ्ग इय ॥२९॥ भारस्य यष्टि । द्वे 'कावडि' [लोके] ॥^६

तदालम्बि शिष्यं काच

तामालम्बितु शीलमस्य । शक्नोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'कच
वधने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३ ३ १२१) द्वे ॥^७

अथ पादुका ।

पादूरुपानत् स्त्री

पद्यते । गिन् (उ० १ ८५) स्वार्थे क्त् । पाद उपनहते । 'णह वधन'

1 Thread [2] 2 Weaving [2] 3 Plastering, painting, anointing [1] 4 B prefers पञ्चालिका 5 Doll [2] 6 Basket [2] 7 Box [2] 8 A pole for carrying burdens [2] 9 A string so fastened to the yoke as to support burdens [2]

(दि० उ० अ०) । क्विप् (वा० ३३१४) । 'नहिवृत्ति—' (६३११६)
इति दीर्घ ॥^१

सैवानुपदीना पदायता ॥३०॥

पदस्यानु । अनुपद वद्धा । 'अनुपदसर्वा—' (५२९) इति ख । पदायता ।
पदवदीर्घा । 'मोजा' लोके ॥ ३० ॥^२

नध्री घध्री वरत्रा स्याद्

नह्यतेजन्या^३ । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति धृन् । वधते । 'वृषिवपिमा
रत्' (उ० २२७) । वर त्रायते । 'चर्ममयरज्जो' श्रीणि ॥^४

अश्वादेस्तादनी कक्षा ।

ताड्यतेजन्या । 'तड आघाते' (चु० प० से० । कक्षति । 'कक्ष शब्द' । एष
'कोडा' [लोके] ॥^५

चण्डालिका तु कण्डालवीणा चण्डालवस्त्रकी ॥३१॥

चण्डालेन वृता । 'कुला [ला] दिम्यो वुक्' (४३११८) । 'वडि
मदे' (म्वा० प० से०) । वाहुलकादोलच् । कण्डालस्य चण्डालस्य वीणा ॥ श्रीणि
'किंगिरी' [लोके] ॥ ३१ ॥^६

नाराची स्यादेपणिका

स्वल्पो नाराची चाणभेद । गौरादि (४१४१) । इष्यतेजन्या । ल्युट्
(३३११७) । क । 'मुवर्णतुलाया' द्वे । 'काटा' [लोके] ॥^७

शाणस्तुनिकपः कपः ।

दाण्यते । 'शाण दान' (म्वा० प० से०) । पञ् (३३११९) । निवपति ।
'कप' हिंसायाम् । (म्वा० प० से०) । 'मुवर्णपरोक्षापापाणस्य' श्रीणि ।
'कसवटी' [लोके] ॥^८

अथ धृ) अन्नः पत्रपरशुः

वृक्षव्यनेज्जेन^{१०} । पत्रमिव परशु । 'मुवणादिच्छेदनद्रव्यम्' द्वे । 'मुलाणा'
[लोके] ॥^{११}

1 Shoe, slipper [3] 2 A shoes of the length of the
foot [1] 3 M नह्यतेजन्या 4 A leather strap [3] 5 Whip [1]
6 The lute of a Candala [3] 7 The scale of a gold
smith [2] 8 M कप 9 Touch stone [3] 10 M वृक्षव्यनेज्जेन
11 File [2]

ईपिका^१ तूलिका समे ॥३२॥

ईपति । 'ईप उच्छे' (म्या० प० से०) क्वुन् (उ० २ ३२) । तूल निष्कर्षे (म्या० प० से०) । 'वारणादिशलाकाया' द्वे ॥ ३२ ॥^२

तेजसावतनी मूषा

तेजसो^३ विकार । सुवर्णादिरावयने पच्यतऽस्याम्^४ । 'मूष स्तोये' (म्या० प० से०) । व (३ ३ १३५) । द्वे 'घरिया' [लोके] ॥^५

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) । 'हुयामा—' (उ० ४ १६७) इति श्रु । चर्मणा प्रसीव्यते । द्वे ॥^६

आस्फोटनी वेधनिरा

आस्फोटयतेऽनया^७ । विध्यनेऽनया^८ । 'मुक्तादिवेधिन्या' द्वे ॥^९

कृपाणी कर्तरी समे ॥३३॥

कृपामणति । कर्तनं कर्तं त राति । द्वे ॥^{१०}

वृश्नादनी^{११} वृश्नभेदी

वृणमति । वृक्ष भेत्तु शीलमस्य । 'वाष्णमक्षणस्य' द्वे ॥^{१२}

टङ्क पापाणदागण ।

टङ्कयति । 'टक् वन्धे' [चुरादि] । पापाणो दायतेऽनेन^{१३} । द्वे 'टाको' [लोके] ॥^{१४}

प्ररुचोऽऽग्नी करपत्रम्

'रु' इति कचति । 'कच दन्दे' (म्या० आ० से०) । करपत्रमिति । द्वे 'आरा' [लोके] ॥^{१५}

आरा चर्मप्रभेदिका ॥३४॥

आ रान्छति । 'आरा शस्त्र्याम्' इति साधु । चर्मण प्रभेदिता । द्वे 'रायो' [लोके] ॥ ३४ ॥^{१६}

१ A. एपिका २ The brush or pencil of a painter [2] 3 M. तेजसा ४ M. पच्यतेऽस्याम् 5 Crucible [2] 6 Bellows [2] 7. M. आस्फोटयतेऽनया ८ M. विध्यनेनया 9 A sharp-pointed instrument for perforating shells and jewels [2] 10 Scissor [2] 11 B. वृश्नादनी 12 Hatchet [2] 13 M. दायतेऽनेन 14 The chisel of a stone-cutter [2] 15 Saw [2] 16 The awl of a shoe-maker [2]

सूर्मी स्थूणायः प्रतिमा

शोमना ऊमिरस्या । गौरादि (४.१४१) । तिष्ठति । 'रास्नासास्ना-
स्थूणा—' (उ० ३ १५) इति साधु । अयसो लोहस्य प्रतिमा । त्रीणि ॥^१

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शल्पशिल्प—' (उ० ३ २८) इति
साधु । कला नृत्यगीतादिश्चतु पष्टि ॥ एकम् ॥^२

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥३५॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः ।

प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन^३ । प्रतिवृत्तिविम्बस्य । प्रतियात्यतेऽनया^४ । यत् निकारोप-
स्कारयो' [चुरादिः] ॥३५॥ प्रकृष्टा च्छाया । प्रकृष्टा कृति । 'अर्चं पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'पुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्यः । प्रतिनिधीयते
सदृशीभ्रियते । 'प्रतिमाया' अष्टौ ॥^५

उपमोपमानं स्यात् ।

'उपमातेभवि अङ्' (३ ३ १०६) । द्वे ॥^६

वाच्यलिङ्गा समस्तुल्य सदृशः सदृशः सदृक् ॥३६॥

साधारणः समानश्च

समति । 'सम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । तुलया समितः । समान इव
पश्यति । 'दृग्दृग्—' (६ ३.८६) इति कञ्चिन्नो कमश्च ॥३६॥ सदृ आधार-
णेन धत्ते । समानमानमस्य । सदृ वाच्यलिङ्गा अमी ॥^७

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसकाशनीकाशप्रतोकाशोपमादयः ॥३७॥

निमादय उत्तरपदस्या एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गा । पितृनिन पुत्र,
मातृनिमा बन्धा । नियत भाति । स वाशते । निनरा वाशते । 'इव. वाशे'
(६.३.१२३) इति दोषं ॥३७॥^८

-
1. An iron image or statue [3] 2. Art (fine or mechanical)
[1] 3 M मीयतेनेन 4 M. प्रतियात्यतेनया 5 Image, Picture [6]
6 Resemblance or similarity [2] 7. Equal (as a thing to
another) [5] 8 Like (only when Compounded) [5]

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरण मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥३८॥

कर्मणा सपद्यते । 'कर्मवेपाद्यत्' (५११००) । कर्माणि विधीयन्तऽनया^१ ।
भ्रियतेऽनया^२ । सजाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । क्तिनि भृति ।
भृत्र (भ्वा० उ० अ०) मनिन् (उ० ४१४४) । वीयतेऽनेन^३ । 'नु वी गत्यादौ'
(अ० ५० अ०) । 'वीपतिष्मा तनम्' (उ० ३.११०) । भरणे साधु ।
भ्रियतेऽनेन^४ । मूलैतानाम्यम् । निर्विशन्ति (न्) अनेन । घञ् । पप्यते । नित्य
पण —' (३३९६) इत्यप् । एकादश ॥३८॥^५

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्धरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्व्यं परिस्रुता ॥३९॥

मदिरा कश्यमद्ये चापि^६

मुष्टु राति । हलिनो बलस्य प्रिया । हलत्यङ्गानि । 'हल विलेखने' (भ्वा०
५० म०) । ज्वादि (३११४०) । परितः स्रवति । क्विप् । तुक् (६१
७१) । वरुणालयोऽपि^७ वरण, तस्यात्मजा । गन्धेनोत्तमा । सीदतः क्त (३४
७२) । इ काम राति । कादम्ब राति । गौरादि (४१४१) । परितः
स्रुता ॥३९॥ माद्यन्त्यनया । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १५१) इत्यादिना
तिरच् । कस्यामहंति कश्यम्^८ । माद्यन्त्यनन । 'गदमद—' (३११००) इति
यच् । प्रयोदश ॥^९

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवदश्यत । 'पानरविजननमक्षणस्य' एकम् ॥^{१०}

शुण्डा पान मदस्थानम्

शुण्यतः शुण्डा । 'दुन गती' (तु० ५० से०) । 'जगन्ताड्' (उ० १११४) ।
निबन्धन । मदस्य स्थानम् । शोणि 'पानगृहस्य' ॥^{११}

मधुवारा मधुन्मा ॥४०॥

मधुनो वार । मधुन इम । 'मधुपानावसरस्य' द्वे ॥४०॥^{१२}

१ M विपीयोनया २ M भ्रियतनया ३ M वीयतनन ४ M
तिरातेन ५ Wage, salary, remuneration [11] ६ B
कश्यमद्येऽपि ७ M वरुणालयादि ८ M कश्य ९ Wine [13] १० Any
pungent food which excites thirst [1] ११ Dram shop [3]
१२ Tippling [2]

मध्वासधो माधवको मधुमाध्वीकमद्वयोः ।

मधूकपुष्प मधु, तस्यासव । मधुना कृतः । 'कुलालादिभ्यो वुन्' (४.३. ११८) । मन्यते । 'कलिपाटि—' (उ० ११८) इति साधु । मधुन इयं माध्वी । 'मृद्धीका द्राक्षा, तस्या विकार'—इत्यन्ये । अद्वयोः बलीवम् । चत्वारि । 'द्वौ द्वौ' इत्यन्ये ॥^१

मैर्यमासवः सी (शी) धुः

मिराया देशविशेषे भवम् । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४.२.९७) । आनूयते । 'पून् अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३.३.५७) । शेस्तेजेन^२ । 'शीडोधुक्' (उ० ४.३८) । त्रीणि ॥^३

मेदको जगल समौ ॥४१॥

मेद्यति । 'कृत्रादिभ्यो वुन्' (उ० ५.३५) । भृश गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । यङ्लुगन्तादच् (३.१.१३४) । सज्ञापूर्वकत्वात् दीर्घः । (७.४.८३) ॥४१॥^४

सधानं स्यादभिपव

घात्रो ल्युट् (३.३.१३) । 'आम्नादिसध नस्य' द्वे ॥^५

किण्व पुसि तु नग्नहू ।

'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४.९५) इति साधु । नग्नस्य ह्वानम् । ह्वेन् (भ्वा० उ० अ०) । त्रिवप् (वा० ३.३.९४) । 'नानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य' द्वे । 'मत्तनग्नकृत्वाह्वानस्य' इत्यन्ये ॥^६

कारोत्तर सुरामण्डः

कारेण क्रियया उत्तर । सुराया मण्ड । द्वे ॥^७

आपानं पानगोष्ठिका ॥४२॥

आसम्भूय पिबन्त्यत्र ॥ ४२ ॥^८

1 Sweet spiritous liquor made from honey or vine [4]

2. M. शेस्तेजेन 3 Rum [3] 4 The liquor used for distillation

[2] 5 Distillation or extraction of liquors [2] 6 The

drug or seed used to cause fermentation in the manufa-

cture of spirits [2] 7 The froth or scum of spiritous liquor

during fermentation [2] 8 A drinking party [2]

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चप्यतेऽनेन । 'चप मक्षणे' (म्वा० उ० से०) । द्वे ॥^१

सरकोऽप्यनुतर्पणम् ।

'मृद् गती' । 'अपि' शब्दात् 'सरक' अप्यस्त्री । 'मद्यपानस्य' द्वे ॥^२

धूर्तोऽश्रदेवो कितवोऽश्रधूर्तो द्यूतकृतसमा ॥४३॥

धूर्वति । 'हसिमृद्—' (उ० ३.८६) इति तम् । अश्रदीव्यति । णिनिः
(३ २.७८) । कितेन वाति । अश्रेषु धूर्तः । पञ्च ॥ ४३ ॥^३

स्युर्लग्नका प्रतिभुवः

'आ (ओ) लस्त्री—' (तु० आ० से०) क्तः (३ ४ ७२) । स्वार्थे कः ।
प्रतिनिधिर्भवति । द्वे 'जामिन' [लोके] ॥^४

सभिका द्यूतकारकाः ।

समाद्युतमस्यास्ति । ग्रीहादि. (५ २.१ ६) । द्वे ॥^५

द्यूतोऽस्त्रियामक्षयती कैतव पण इत्यपि ॥४४॥

दिवे. (दि० प० से०) क्त (३.३ ११४) । अथा पाशका. सन्त्यस्याम् ।
कितवस्य वरम् । पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्^६ ॥ ४४ ॥^७

पणोऽश्रेषु ग्लहः

पश्यते उन्मृज्यते । ग्लह्यते । 'ग्लह आदाने' (म्वा० आ० से०) 'द्यूते
लाभ्यमानस्य' द्वे ॥^८

अक्षास्तु देवना पाशकाश्च ते ।

अक्षति । 'अक्ष व्याप्ती' (म्वा० प० से०) । पाशयति, पशयति [वा] ।
'पश वन्धने' घुरादि । प्रीणि ॥^९

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥

परितो वामदक्षिणो नयाम् । एकम् ॥ ४५ ॥^{१०}

1 Goblet or drinking vessel [2] 2 Drinking [2]
3 Gambler [5] 4 Surety [2] 5 One who keeps a gambling-
house [2] 6 M. ग्लहोऽस्त्यस्मिन् 7. Gambling [5] 8 A thing
staked in gambling [2] 9 Dice [3] 10 Moving a piece at
Chess, draughts &c.

अष्टापदं शारिफलम्

पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । शारीणा फलम् । 'शारीणा खेलनाधार-
पट्टस्य' द्वे ॥^१

प्राणिद्युतं समाह्वय ।

प्राणिमि द्युतं द्यूतम् । सम्यगाह्वयन्तेऽत्र^२ । 'पुसि-' (३ ३.११८) इति
घ । द्वे ॥^३

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिका ॥४६॥

तादृम्यादन्यतो वृत्ताव्यूहा लिङ्गान्तरेऽपि द्वे ।

इति शूद्रवर्गः ॥१०॥

यौगिका मार्दङ्गिकादयः । प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे उक्तास्ते तद्वर्ग-
योगादन्यत्र वृत्तौ सत्या लिङ्गान्तरेऽपि^४ बोध्या । यथा—'मार्दङ्गिककुलम्'
इत्यादि ॥

इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमिश्रकृतायाममरकोशटीकायां द्वितीय काण्डे

समाप्त ॥ २ ॥

1 Draught-board, Chess board 2 M सम्यगाह्वयन्त्र 3 Gamb-
ling with fighting animals 4 M लिङ्गान्तरेऽपि ।

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

तृतीयः काण्डः

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादि संग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥१॥

श्रीरामाय नमः । सामान्ये सामान्यकाण्डेऽस्मिन्^१ विशेष्यनिघ्नादिभिः शब्दैः, उपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशाः वर्गाः ? स्वर्गादिवर्गाः पूर्वोक्ताः संश्रय आश्रयो येषाम् । सुवृत्त्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव संबध्यन्ते । लिङ्गान्यादौ येषां तानि तेषां संग्रहाः । आदिना नाम (मा) नि ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशं^२ प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥२॥

स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यादृशैर्यल्लिङ्गसंख्याकैर्यादृशं विशेष्यं स्त्रीदारादिकं प्रकान्तम्, तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गवचना भेदका विशेषणानि भवन्ति । गुणशब्दा यथा—‘प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीणं बलत्रम् ।’^३ द्रव्यशब्दो यथा—‘दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः’ । क्रिया शब्दाः ‘पाचिवा स्त्री’ इत्यादि ॥ २ ॥

सुवृत्ती पुण्यवान् धन्यः

सुवृत्तमस्यास्ति । धने साधुः । श्रोणि ॥^४

महेच्छस्तु महाशयः ।

महतीच्छास्य^५ । महानाशयोऽस्य^६ । द्वे ॥^७

हृदयालुः सहृदयः

प्रशस्तं हृदयमस्य । सह हृदयेन । द्वे ॥^७

1. M. सामान्यकाण्डे अस्मिन् 2. B. यादृशैः 3. A. lucky man [3]

4. M. महतीच्छास्य 5. M. महानाशयोऽस्य 6. A noble-minded or magnanimous person [2] 7. A good hearted man [2].

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

महानुत्साहोऽस्य^१ । 'दुस्साध्येऽपि तत्पर' द्वे ॥ ३ ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रवृष्टा वीणाऽस्य^३ । निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे (तु० प० से०) । का (३११३५) । अभिज्ञानाति । 'आतरच-' (३११६९) इति क । निवरा स्नात । 'निनदीम्या स्नाते' (८३८९) इति प । शिक्षा सजाताऽस्य^५ । विज्ञान बुद्धिः प्रयोजनमस्य । 'तत्र नियुक्त' (४४६९) इति छ । कृत सस्कृत मुखमस्य । कृत प्रशस्त कर्मास्य । कुश लाति ॥ ४ ॥^६

पूज्य प्रतीक्ष्य

पूज्यते । प्रतीक्ष्यते । द्वे ॥^७

साशयिकः सशयापन्नमानसः ।

सशयमापन्न । द्वे ॥^८

दक्षिणीयो^९ दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

दक्षिणामहति । कडक (ग) रदक्षिणाच्छ च' (५१६९) । 'दक्षिण योग्यस्य' प्रीणि ॥ ५ ॥^{१०}

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

'वदेरान्य' (उ० ३ १०४) । स्युर्लक्षं हृद्विलम्ब्यते । प्यत् (३२१२४) । दाने शौण्ड विख्यात । 'बहुप्रदस्य' चत्वारि ॥^{११}

जीवातृकः स्थादायुष्मान्

जीवति । 'जीवेरातृक'— (उ० १८०) । 'आयुष्मान्' द्वे ॥^{१२}

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रविन् ॥ ६ ॥

अन्तर्वाण्यस्य । शास्त्र वेत्ति ॥ ६ ॥^{१३}

- 1 M महानुत्साहोऽस्य 2 A man possessed of great energy [2]
3 M वीणास्य 4 M सजातास्य 5 A learned or proficient person [10] 6 A venerable person [2] 7 A doubtful person [2] 8 B दक्षिणीयो 9 A person worthy of gift [3] 10 A munificent man [4] 11 A long lived person [2] 12 A very learned scholar [2]

परीक्षकः कारणिकः

परीक्ष्यते । ण्वल् (३.१.१३३) । करणैः प्रयोजनमस्य । ठक् (४.४.८) । द्वे ॥^१

वरदस्तु समर्धकः ।

समृद्ध्योति । 'शृष्टु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ण्वल् (३.१.१३३) द्वे ॥^२

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमत्ता हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हर्षति । ताच्छीत्ये चानच् (३.२.१२९) । विकुस्ते । प्रकृष्टं मनोऽस्य^३ । चत्वारि ॥ ७ ॥^४

दुर्मना विमत्ता अन्तर्मत्ताः स्यात्

दुःस्थितं मनोऽस्य^५ । त्रीणि ॥^६

उत्क उन्मत्ताः ।

उद्गमं मनोऽस्य^७ । उच्छब्दात्कन् । 'उत्कण्ठितमनसः' द्वे ॥^८

दक्षिणे सरलोदारी

दक्षते । 'द्रुदक्षिण्यामिनच्' (उ० २.५०) । सरं लाति । उद् बाराति । आतः कः (३.१.१३६) त्रीणि ॥^९

सुकलो दातृभोस्तारि ॥ ८ ॥

शोभना कलाऽस्य^{१०} । एकम् ॥ ८ ॥^{११}

तत्परे प्रसितासक्तौ

तत्परमुत्तमं यस्य । प्रवर्षेण सिनः । 'पित्र् वक्ष्यते' (स्वा० उ० अ०) । आ सजति स्म । त्रीणि ॥^{१२}

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टो यः अर्थः तत्र य उद्युक्तः । उच्छब्द उद्योगार्थः मुद्यन्तः । शोभते । ततः कन् । द्वे ॥^{१३}

-
1. Judge; examiner [2] 2. A benefactor or granter of a boon [2] 3. M. मनोस्य 4. A happy man [4] 5. M. मनोस्य 6. A sad man [5] 7. M. मनोस्य 8. An anxious person [2] 9. A courteous man [3] 10. M. कलास्य 11. A person who is liberal in giving gifts and enjoying wealth [1] 12. A man engaged in any work [3] 13. A person striving for any desired object [2].

प्रतीते प्रथितरयातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रतीयते स्म । इण (अ० प० अ०) क्त । 'प्रथ प्रत्याने' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३४७२) । 'विदलू लाभे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोग प्रत्यययो' (८२५८) इति साधु । पठ् ॥ ९ ॥^१

गुणं प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणी

वृत्तमुच्चारित लक्षण नामस्य । आहतमभ्यस्त लक्षणमस्य । 'गुणं प्रति द्वस्य' द्वे ॥ १० ॥^२

इभ्य आढ्यो धनी

इभमर्हति । दण्डादि (५.१६६) आध्यायति । [आ] त क (३१३६) । पृषोदरादि (६३१०९) । 'बहुधनस्य' त्रीणि ॥^३

स्वामी त्वीश्वर पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभु परिवृढोऽधिप ।

स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्निद्वयं' (५२१२६) । ईष्टे । स्वेश—' (३११७५) इति वरप् । पातेडंति ' (उ० ४५७) । ईष्टे । तृच् (३११३३) ॥ १० ॥ अधिमवति । विवप् (३२१७९) । णीच् (भ्वा० उ० से०) 'णुतृचो (३११३३) । प्रमवति । विप्रसम्य—' (३२१८०) इति डु । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । प्रभौ परिवृढ ' (७२१२१) इति साधु । अधिपाति । क (३११३६) । दश ॥^४

अधिकर्त्ति समृद्धः स्यात्

अधिका ऋद्धिरस्य । 'ऋधु [वृ] ङी' (स्वा० प० से०) । क्त (३४७२) । 'अतिसम्पन्नस्य' द्वे ॥^५

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिवस्नस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

कुटुम्बपोषणे व्यापृत उद्युक्त ॥ ११ ॥ अभ्यागारे नियुक्त । त्रीणि ॥^६

वराङ्गरूपोपेतो यः मिहमहन्नो हि स ॥ १२ ॥

वराणि धेष्टानि अङ्गानि रूपाणि च यानि तैरपन । मिहमयव सहन देहोऽस्य ॥ १२ ॥^७

1 A famous man [6] 2 A man noted for his good qualities [2] 3 A rich man [3] 4 Lord master [10] 5 A prosperous person [2] 6 One who is diligent in supporting a family [3] 7 M देहोऽस्य 8 A handsome person [1]

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः सपतन् सत्त्वमपदा ।

धृज् (म्वा० उ० अ०) ण्यत् (३.१.१२४) । 'निर्धार्य' इति पाठे 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । सत्त्वस्य वित्तस्य संपदुत्कर्षः तथा संपतन्संपद्यमानः । 'निस्तार्यकार्यकर्तुः' एकम् ॥^१

अवाचि मूकः

न वागस्य । 'मू' इति कायति । द्वे ॥^२

अथ मनोजवः स पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

मनोजेऽमिलापे^३ वसति । पितृव सम्यग्विभाति । 'पितृसमस्य' द्वे ॥ १३ ॥^४

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कृकुदः ।

कोकति (ते) । 'कुक् आदाने' (म्वा० आ० से०) । पृषोदरादिः (६.३. १०९) एकम् ॥^५

लक्ष्मीयांस्तुल्यधनः श्रीलः श्रीमान्

'लक्ष्म्या अच्च' (ग० ५.२.१००) इति धनः । चत्वारि ॥^६

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

'स्निह प्रीतो' (दि० प० अ०) । क्तः । 'वत्सांसा [सा] भ्यां कामवले' (५.२.९८) इति लच् ॥ १४ ॥^७

स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

दयाऽस्यास्ति^८ । 'सृष्टिगृहि—' (३.२.१५८) इत्यालुच् । करुणा शील-
मस्य । ठक् (४.४.६१) । सुष्ठु उः शंभु, स्वि रतः । चत्वारि ॥^९

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दोनिरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य । अपगतमावृतमावरणमस्य । स्वेनेरितुं शीलः ।
स्वः छन्दोऽभिप्रायोऽस्य^{१०} । निर्गतोऽवग्रहान्नियमनात्^{११} पञ्च ॥ १५ ॥^{१२}

-
1. One who works diligently [2] 2. A mute [2] 3. M. मनोजेमिलापे 4. A fatherly child [2] 5. One who gives a girl in marriage with due ceremony and suitable decoration [1] 6. A wealthy or fortunate man [4] 7. An affectionate person [2] 8. M. दयास्यास्ति 9. A kind man [4] 10. M. छन्दोभिप्रायोऽस्य 11. M. निर्गतोऽवग्रहान्नियमनात् 12. An independent man [5].

परतन्त्र. पराधीन परवान्नाथवानपि ।

पर अधि उपर्यस्य पराधीन । 'अपडक्ष—' (५४७) इति ख । पर स्वाम्यस्यास्ति । चत्वारि ॥^१

अधीनो निष्ण आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥१६॥

इनमधिगत । निहृत्यते निगृह्यते । क (वा० ३३५८) । आयत्त्यते । यते (भ्वा० आ० से०) क्त (३४७२) । गृह्यते । 'पदास्वरि—' (३११९) इति क्यप् ॥ १६ ॥^२

खलपू स्याद्बहुकरः

खल पुनाति । 'भुव माजंयत द्वे ॥^३

दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय ।

दीर्घे सूत्र व्यवस्था यस्य । विलम्बन क्रियाकर्तुं ' द्वे ॥^४

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जालयति । बाहुलकाम । द्वे ॥^५

कुण्ठो मन्द क्रियासु य ॥ १७ ॥

'कुटि आलस्ये' (भ्वा० प० से०) । मन्दोऽलस^६ एकम् ॥ १७ ॥^७

कर्मक्षमोऽलकर्मिणः

कर्मसु क्षमः । अल समर्थं कर्मण । 'अपडक्ष—' (५४७) इति ख । द्वे ॥^८

क्रियावान् कर्मसूक्ष्मः ।

क्रियाऽस्यास्ति^९ । एवम् ॥^{१०}

स कर्म कर्मशीलो य

कर्मशीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो ण' (४४६२) । द्वे ॥^{११}

कर्मशूरस्तु कर्मठ ॥१८॥

1 A person dependent on another [4] 2 A dependent person (in general) [5] 3 Sweeper [2] 4 A man working slowly [2] 5 An inconsiderate person [2] 6 M मन्दोत्तम 7 An indolent man [1] 8 A person able to do a work [2] 9 M क्रियास्यास्ति 10 A person engaged in any work [2] 11 An assiduous man [2]

कर्मणि शूरः । 'कर्मणि घटोऽठच्' (५.२.३५) 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मसमा-
पकस्य' द्वे ॥ १८ ॥^२

कर्म (भर) ण्यभुक्ष्मकर्मकरः

कर्मसु साधु । भरष्यं वेतनं भुङ्क्ते । 'कर्मणि भृत्' (३.२.२२) इति टः ।
कर्मकरः । द्वे ॥^३

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

तत्क्रियः कर्मकारक्रियः । 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥^४

अपस्नातो मृतस्नातः

अपकृष्टं स्नातः । मृते स्नातः । द्वे ॥^५

आमिपाशी तु शौष्कलः ॥१९॥

आमिपमश्नाति । शुष्कं लाति तस्यायम् । द्वे ॥^६

बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

बुभुक्षा जाताऽस्य^७ । 'वसतिक्षुधोः—' (७.२.१२) इतीद् । अत्तुमिच्छुः ।
'सनाशंस—' (३.२.१६८) इत्युः । अशनाया जाताऽस्य^८ । चत्वारि ॥^९

परात्रः परपिण्डाद.

परान्नं नित्यमस्य । परपिण्डमस्ति । द्वे ॥^{१०}

भक्षको घस्मरोऽद्वारः ॥२०॥

भक्षयति । ण्वुल् (३.१.१३३) । 'मृधस्यदः कर्मरच्' (३.२.१६०) ।
'भक्षणपरस्य' श्रीणि ॥ २० ॥^{११}

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ॥

दिवेः क्वः (३.४.७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्^{१२}' (८.२.४९) इति नः ।
उदरे प्रसृतः । 'उदरादुगाद्यूनै' (५.२.६७) ॥^{१३}

1. M. घटोठच् 2. A man completing his work diligently [2]
3. A hired labourer or servant [2] 4. A labourer perform-
ing work without any remuneration [1] 5. One who
has bathed after a death or funeral [2] 6. Non-
vegetarian [2] 7. M. जातास्य 8. M. जातास्य 9. A hungry man
[4] 10. A person living or subsisting on the food of
others [2] 11. A glutton [2] 12. M. दिवोऽविजिगीषायाम् 13. A
voracious person [2].

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरि स्वोदरपूरके ॥२१॥

आत्मान च कुक्षि च विभर्ति । 'कलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३२२६) इति साधु । चाल्कुक्षिभरि द्वे ॥ २१ ॥^१

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सर्वेषामन्तानि भुङ्क्ते । 'अनुपदसर्वात्—' (५२९) इति ख । द्वे ॥^२

गृध्नस्तु गर्धन ।

लुब्धोऽभिलाषकस्तृष्णक्

'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'असिगृधि—' (३२१४०) इति कतु । 'जुचड्रम्य' (३२१५०) इति युच् । 'लुभ गार्घ्ये' (दि० प० से०) क्त (३४७२) । अभिलपति । लपपत— (३२१५४) इत्युक्त् । तृप्पति । 'स्वपितृपोर्नञिङ्' (३२१७२) । पञ्च ॥^३

समौ लोलुपलोलुभौ ॥२२॥

गर्हित लुम्पति । 'लुपसद—' (३१२४) इति यङन्तादच् । मृग लुम्पति । यङन्तादच् । 'अतिलुब्धस्य द्वे ॥२२॥'^४

सोन्माद^५ तून्मदिष्णु स्यात्

उन्माद्यति । तच्छील । अलकवादिना (३२१३६) इत्युक्त् । द्वे ॥^६

अविनीत समुद्धत ।

न विनीत । हन्ते क्त । द्वे ॥^७

भस्ते शौण्डोत्कटक्षीवा

भस्ते क्त (३४७२) । पुण्डाया पानागारे भवा । उद्गत कट आवरण मस्य । 'क्षीवृ भस्ते' (म्वा० जा० से०) । 'अनुपसर्गात्फुल्ल—' (८२५५) इति साधु । चत्वारि ॥^८

कामुके कमितानुक ॥२३॥

कम्प्र कामयितामीक कमन कामनोऽभिक ।

कामयते । 'लपपत—' (३२१५४) इत्युक्त् । णिन् भावे नृच् । कतु

1 A selfish man Caring to feed his own belly [2]

2 A person accepting meals from every one [2] 3 A greedy person [5]

4 A very greedy man [2] 5 B उन्माद 6 A

mad man [2] 7 An ill behaved person [2] 8 An intoxicated

man [2]

कामयते । अमिकामयते । 'अनुकामिका—' (५.२.७४) इति साधुः ॥२३॥
 'नमिकम्पि—' (३.२.१६७) इति रः । 'अनुक—' (५.२.७४) इति
 अमोः साधुः । नव ॥^१

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥२४॥

'अचो यत्' (३.१.६७) । विनयं गृह्णाति । आश्रुणोति । अच् (३.१.१३४)
 'विधातुं शक्यस्य' चत्वारि ॥२४॥^२

वश्यः प्रणोयः

'वसं गतः' (४.४.८६) यत् । प्रणोयते । यत् (३.१.९७) ॥^३

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

भृजः (भ्वा० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) श्रिजः (भ्वा० उ० से०)
 क्तः (३.२.१०२) । 'विनययुक्तस्य' श्रीणि ॥^४

धृष्टे धृष्टुः—^५वियातश्च

त्रिधृषा (स्वा० ण० से०) क्तः । 'त्रिसिगृधि—' (३.२.१४०) इति
 क्तुः । 'धृषेस्व' । विरुद्धं यातं गमनमस्य । श्रीणि ॥^६

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥

प्रगल्भते । अच् (३.१.१३४) । प्रतिमया अन्वितः । द्वे ॥२५॥^७

स्याद्दृष्टे तु शालीनः

शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकोपीने—' (५.२.२०) इति साधुः । 'सल-
 प्यस्य' द्वे ॥^८

विलक्षो विस्मयान्विते ।

विरुद्धं लक्षयते, निप्रतिपत्तिरित्यर्थः द्वे ॥^९

अधीरे वातरः

ईपत्तरति ॥^{१०}

1. A lustful person [9] 2. An obedient person [4] 3. A
 submissive man [2] 4. A humble or well-behaved person
 [4] 5 B. prefers धृषत् 6. A shameless man [3] 7. A person
 endowed with genius [2] 8. A modest man [2] 9. An
 astonished person [2] 10. An impatient man[2].

त्रस्तौ भीरुभीरुकभीलुका ॥२६॥

विभेति । 'मिय क्रुक्लुकनौ' (३ २ १७४) । 'क्रुकत्तपि' (वा० ३ २ १७४)
'भयशीलस्य' चत्वारि ॥२६॥^१

आशंसुराशसितरि

आशसते । 'सनाशस—' (३ २ १६८) इत्यु । 'इष्टार्थप्राप्तिच्छो' द्वे ॥^२
गृह्यालुर्गहीतरि ।

'गृह ग्रहणे' चुरादि । 'स्पृहिगृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच् । द्वे ॥^३

श्रद्धालु श्रद्धया युक्त

'स्पृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच्, श्रद्धालु ॥^४

पतयालुश्च पातुके ॥२७॥

पतति । आलुच् (३ २ १५८) । लपपत—' (२ १५४) इत्युक्त् ।
द्वे ॥२७॥^५

लज्जाशीलेऽपत्रपिण्णु

अपत्रपते । अलकृञादिना (३ २.१३६) इण्णुच् । द्वे ॥^६

वन्दारुमिवादके ।

'शू. वन्दोराह' (३ २ १७३) । द्वे ॥^७

शरारुर्धातुको हिंसे

शू. णाणि । 'शू. हिंसायाम् (क्रया० प० स०) । आ [रु] 'लपपत—'
(३ २ १५४) इत्युक्त् । 'नमिकम्पि—' (३ २ १६७) इति र । त्रीणि ॥^८

स्याद्वर्धिष्णुस्तु^{१०} वर्धन ॥ २८ ॥

वृध (म्वा० आ० से०) इण्णुच् (३ २ १३६) । 'अनुदात्तात्—'
(३ २ १४९) इति युच् ॥२८॥^{११}

उत्पतिष्णुस्तूत्पतित

ऊर्ध्वपतनशील । द्वे ॥^{१२}

1 A timid person [4] 2 A hopeful man [2] 3 Taker
acceptor, holder [2] 4 A faithful man [2] 5 A man
tending to fall [2] 6 A bashful person [2] 7 Saluter [2]
8 B and K. हिंस 9 A noxious man [3] 10 B स्याद्वर्धिष्युध
11 Growing [2] 12 Going up [2]

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

‘क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (३.२.१५१) इति युच् । द्वे ॥^१

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

मवनशीलः । ‘ग्लानि—’ (३.२.१३९) इति स्तुः । चादमुवः । ‘भुवश्च’
(३.२.१३८) इतीष्णुच् । त्रीणि ॥^२

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २६ ॥

‘वर्तनशीलस्य’ द्वे ॥ २६ ॥^३

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

दिपे (तु० उ० अ०) ‘वसि—’ (३.२.१४०) इति क्तुः । द्वे ॥^४

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सान्द्रः स्निग्धः, घनचिकणः । ‘मञ्जनासमिदो घुरच्’ (३.२.१६१) द्वे ॥^५

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

वेत्ति । ‘विदिमिदि—’ (३.२.१६२) इति कुरच् । ‘विन्दुरिच्छुः’
(३.२.१६९) इति साधुः । त्रीणि ॥^६

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विकसति । ‘वौ कप—’ (३.२.१४३) इति घिनुण् । ‘स्येसमास—’
(३.२.१७५) इति वरच् । ‘विकसनशीलस्य’ द्वे ॥ ३० ॥^७

विस्तृत्वरो विस्तृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

‘सृ गतो’ (भ्वा० प० अ०) ‘इष्णसजि—’ (३.२.१६३) इति क्वरप् ।
‘सृषसि—’ (३.२.१६०) इति क्वरच् । प्रे लप—’ (३.२.१४५) इति
सस्तेष्विनुण् । चत्वारि ॥^८

सह्रिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥

सह्रिष्णुच्—(३.२.१३६) युचौ (३.२.१४९) । तिजेः अनायास । सव्र
(३.१.५) ॥ ३१ ॥^९

-
1. Decorating [2] 2. Becoming [3] 3. Abiding, staying [2]
4. Repudiating [2] 5. Smooth, soft; thick, dense [2]
6. Awise or learned man [3] 7. Opening or blossoming [2]
8. Sprading about [2] 9. A person who is Capable of enduring [6].

क्रोधनोऽमर्षणः क्रोधी (कोपी)

ब्रुधमण्डा—' (३. १५) इति युच् । कोपी । णिनिः (३.३.१७०) ।
श्रीणि ॥^१

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

'चडिकोपे' (भ्वा० आ० से०) । द्वे ॥^२

जागरूको जागरिता

जागतेर्जागरूकश्च (३.१.६५) ॥^३

घूर्णित. प्रचलायिद्व. ॥ ३२ ॥

'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३.४.७२) प्रचल इवाचरित —
॥ ३२ ॥^४

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालु

स्वपिति । 'स्वपितृपोर्नजिड्' (३.२.१७०) 'शीडश्च' (वा० ३.२.१५८)
इत्यालुच् । 'द्रा कुन्सायाम्' (अ० प० अ०) । 'सृष्टिगृहि—' (३.२.१५८)
इत्यालुच् । श्रीणि ॥^५

निद्राणशयितौ समौ ।

द्राते क्ते (३.४.७२) 'सयोगादे' (८.२.४३) इति नः । द्वे ॥^६

पराङ्मुखः पराचीन

पराक्षति । 'श्रुतिवृग्—' (३.२.५९) आदिना विवृत् । पराब् मुत्तमस्य ।
'विमापाश्चे —' (५.४.८) इति स्वायें य. । 'विमुत्तस्य' द्वे ॥^७

स्यादवाह्यधामुखः ॥ ३३ ॥

अवाक्षति । द्वे ॥ ३३ ॥^८

देवानश्चक्षति देवद्रपद्व्

'विष्वदेवयो —' (६.३.९२) इत्यदि ॥^९

विष्वद्रपद्व् विष्वगश्चक्षति ।

विष्वगश्चक्षति, अश्चक्षति गच्छति ॥ १०

1. An angry man [3] 2. A wrathful person [2] 3. A wakeful man [2] 4. One nodding his head (while asleep in sitting posture) [2] 5. A sleepy person [3] 6. A person who is sleeping [2] 7. A man with his face turned away [2] 8. A Person with his face downwards [2] 9. A worshipper of gods [1] 10. One who is all-pervading, or foraging everywhere [1]

य सहस्रञ्चति सध्रण्ड् स

‘सहस्य सध्रि’ (६३९५) ॥^१

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

तिरसस्तिरि (६३९४) ॥ ३४ ॥^२

वदो वदावदो वक्ता

वदति । अच् (३११३४) । ‘चल्चरि—’ (वा० ६११२) इति
द्वित्वादि । श्रीणि ॥^३

वागीशो वाक्पति समौ ।

वाचामीश । ‘पदुवचनस्य’ द्वे ॥^४

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्त्रि ॥३५॥

वाचो युक्ते पटु । ‘वाग्दिव्यस्यदम्य’ (वा० ६३२१) इत्यलुक् ।
प्रशस्ता वागस्य । ‘वाचो ग्मिनि’ (५२१२४) । ‘कुवादिपु’ (ग० ४११५१)
‘वावदूक’ शब्दपाठाद् ‘वदे’ उक्त । चत्वारि ॥३५॥^५

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

‘जल्पभ्रि—’ (३२१४५) इति पाकम् । ‘आलजाटचो बहुभाषिणि’
(५२१२५) ॥^६

दुमुंसे मुखरावद्धमुखौ

दुनिदित मुखमस्य । ‘समुख—’ (वा० ५०१०७) इति २ । न वद्ध
मुखमस्य । ‘अप्रियवादिन’ श्रीणि ॥^७

शक्त * प्रियवदे ॥३६॥

राक्ते क्त । प्रिय वदति । द्वे ॥३६॥^८

लोहल स्यादस्फुटवाक्

‘एह वत्यनादौ । लोह लाति । द्वे ॥३७॥^९

1 A person going along [1] 2 A person going in an oblique direction [1] 3 Speaker [3] 4 Orator [2] 5 An eloquent man [4] 6 A talkative or garrulous person [4] 7 A scurrilous man [3] 8 B रक् 9 A sweet speaking person [2] 10 One who speaks indistinctly [2]

गर्हवादी तु कद्वदः

कुत्सित वदति । को क्व (६३१०२) । द्वे ॥^१

समौ कुवादकुचरौ

कुत्सितो वादोऽस्य^२ । कुत्सित चरति । 'कुत्सितवादिन' द्वे ।^३

स्यादसीन्यस्वरोऽस्वर ॥३७॥

असौम्यो रक्ष स्वरोऽस्य^४ । द्वे ॥३७॥^५

रचण शब्दनः

रोति । 'चलनशब्दार्थात्—' (३२१४८) इति युच् । द्वे ॥^६

नान्दीवादी नान्दीकर समौ ।

नान्दीवदनशील । नाटकादौ मङ्गलाय भेद्यादिवादन नान्दी ॥^७

जडोऽज्ञे

'जल घातने' (म्वा० प० से०) । लस्य ड । द्वे ॥^८

अनेडमूकस्तु^९ वक्तु श्रोतुमशिक्षिते ॥३८॥

अनेडराडसदृश, स चारो मूवश्च । वाक्यवृत्तिहीन ॥३८॥^{१०}

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीक

तूष्णीं शीलयस्य । 'शीले को मलापदच' (वा० ५३७१) । 'मौनित' द्वे ॥^{११}

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ॥

'ओलहजी श्रीडे' (सु० वा० से०) । क्त (३४७२) । न वासोऽस्य ।^{१२}
दिग् बम्बरमस्य । श्रीणि ॥३९॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

'वस गतो' (म्वा० प० से०) । ण्यन्तात्क (३२१०२) । अवकृष्टो
निस्तस्यैवे । द्वे ॥^{१४}

1 One who speaks ill [2] 2 M वादोऽस्य 3 An abusing man [2] 4 M स्वरोऽस्य 5 A harsh voiced person [2] 6 Anything sounding [2] 7 The speaker of nandi (benediction) [2] 8 A stupid [2] 9 B एडमूकस्तु 10 A deaf mute [1] 11 A silent man [2] 12 M वासोऽस्य 14 A nude person [3] 14 One who is expelled or turned out [2]

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥३९॥

ध्वंसेः (म्वा० आ० से०) क्तः (३.२.१०२) । 'धिक्' इति कृत् ।
द्वे ॥३६॥^१

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तो गर्वोऽस्य^२ । 'गन्धः'— इत्यन्ये । द्वे ॥^३

दापितः^४ साधितः समी ।

दाप्यते । दापः (जु० उ० अ०) प्यन्तात्कः । दापितस्य घनस्य पुख्यस्य
चा । द्वे ॥^५

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥

दिष्टेः (तु० उ० अ०) असेः (दि० प० से०) च क्तः (३.२.१०२) ।
चत्वारि ॥४०॥^६

निकृतः स्याद् विप्रकृतः

निः क्रियते खलीक्रियते स्म । द्वे ॥^७

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

'वञ्चु गतो' (म्वा० प० से०) । प्यन्तात्कः (३.२.१०२) । द्वे ॥^८

मनोहृतः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो हृतश्च सः ॥४१॥

मनो हृतं यस्य । 'वृत्तमनोमङ्गलस्य' चत्वारि ॥४१॥^९

अधिक्षिप्तः प्रतिक्रिप्तः

क्षिपेः (तु० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) । 'कृताक्षेपस्य' द्वे ॥^{१०}

बद्धे कीलितसंयतो ।

'कील बन्धे' (म्वा० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । ञोणि ॥^{११}

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यान्

पदेः (दि० आ० अ०) क्तः (३.२.१०२) । आपदं प्राप्तः । द्वे ॥^{१२}

1. A person reproached [2] 2. M. गर्वस्य 3. A humiliated man [2] 4. B. refers to also another reading दापितः 5. A person or thing caused to be given [2] 6. Anything turned down with contempt [4] 7. An insulted man [2] 8. One who is cheated [2] 9. A disappointed person [4] 10. A person censured [2] 11. One tied or fastened [2] 12. A distressed person [2].

कादिशीको भयद्रुत ॥ ४० ॥

‘का दिश यामि’ इत्याह । पृषोदरादि (६३१०९) । भयाद् द्रुत ।
द्वे ॥ ४० ॥^१

आक्षारित क्षारितोऽभिज्ञस्ते

आक्षायत । ‘क्षर सचलने’ (भ्वा० प० से०) । ण्यन्त । ‘शुभु हिंसायाम्’
(भ्वा० प० से०) क्त (३९१०२) । ‘मिथ्याव्यभिचारादिना दूषितस्य’
श्रीणि ॥^२

सकसुकोऽस्थिरे ।

‘समि वस उकन् (उ० २२९) । ‘चलस्वभावस्य’ द्वे ॥^३

व्यसनार्तोपरक्तौ दौ

व्यसननातं । रञ्जे (भ्वा० प० अ०) क्त (३२१०२) । ‘पीडायु
त्तस्य’ द्वे ॥^४

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विक्षिप्तो हस्तोऽयं^५ । व्याकुलति । ‘कुल सन्धान (भ्वा० प० से०) ।
द्वे ॥ ४३ ॥^६

विकलवो विह्वल

विकलवते । कण्डू गती’ (भ्वा० आ० स०) । विह्वलति । ‘ह्वल [चल]
ने’ [भ्वा० प० से०] । ‘धारणायामग्नस्य’ द्वे ॥^७

स्यात्तु विचशोऽरिष्टदुष्टधी ।

अरिष्टेन मरणचिह्नेन दुष्टा धीर्यस्य ॥^८

कश्य कशार्हे

कशामर्हति । दण्डादि (५१६६) । ताडनार्हस्य’ द्वे ॥^९

सनद्धे स्वातवायी यधोद्यते ॥ ४४ ॥

आनत यथा तथा अयने । ‘अय गती’ (भ्वा० आ० स०) ॥ ४४ ॥^{१०}

1 A person fleeing from fear [2] 2 A man falsely accused of adultery &c [3] 3 A fickle person [2] 4 A man involved in distress [2] 5 M इन्द्राय 6 A perplexed person [2] 7 An agitated man [2] 8 One apprehensive of his death [2] 9 One who deserves flogging [2] 10 A person endeavouring to kill some one [1]

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

‘द्विष्य अघ्रोती’ (अ० उ० अ०) । ण्यट् (३११२४) । अक्षिविषय गत ।

‘द्वेषाहंस्य’ द्वे ॥^१

अथ्य शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

अथमर्ह । शीर्षस्य शिरसच्छेद , तमर्हति । द्वे ॥^२

विष्यो विषेण यो अथ्यः

विषेण अथ्य । ‘नौवय —’ (४४९१) इति यत् ।^३

मुश (स) स्यो मुश (स) लेन य ॥ ४५ ॥

मुशलो दण्डादि ॥ ४५ ॥^४

शिश्निवदानोऽकृष्णकर्मा

‘स्विदि स्वैये’ (भ्वा० वा० से०) । लिट् क्वानज्वा (३२१०६) ।

अकृष्ण शुक्ल कर्मास्य ॥ ‘अपापकर्मण’ द्वे ॥^५

चपलदिचक्रुर समौ ।

चपनि । चप सान्त्वने’ (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० ११०६) कञ् । ‘चि’ इति अव्यक्त कुरति । ‘कुर’ शब्दे (तु० प० से०) । ‘दोषम-
निश्चि’य वधादिकमाचरत’ द्वे ॥^६

दोषैकदृक् पुरोभागी

दोष एकस्मिन् दृग्मस्य । पुराऽग्रे नजते । द्वे दापदशिन’ ॥^७

निकृत्तस्त्वनृजु शठ ॥ ४६ ॥

‘वृत्ता छेदन’ (तु० प० से०) । क्त । ‘शठ वैनवे’ (भ्वा० प० से०) ।
त्रोणि ॥ ४६ ॥^८

कर्णेजप सूचक स्यात्

कर्णे जपति । स्तम्भकर्णयो —’ (३२१३) इत्यच् । ‘सूच पंगुम’ (चु०
उ० से०) । द्वे ॥^९

-
- 1 An eye-sore [2] 2 A person fit to be beheaded [2] 3 A man deserving death by poison [1] 4 A person to be pounded or put to death with a club [1] 5 A sinful or wicked man [2] 6 A rash or inconsiderate person [2] 7 M. पुरादे 8 A fault finding man [2] 9 A rouge [3] 10 Whisperer [2]

पिशुनो दुर्जन खल ।

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशि-' (उ० ३ ५५)
इति उनम् । दुष्टो जन । खल छिद्र लाति ॥^१

नृशसो घातुक क्रूर पाप

नृन् शसति हन्ति । हति, तच्छोल । 'लपपत-' (३ २ १५४) इत्युक्त्वा ।
कृन्तति । कृते (तु० प० से०) 'क्रूच' (उ० २ २१) इति रक्प्रत्यये
क्रूभाव । पापमस्यास्ति । 'परद्रोहकारिण' चत्वारि ॥^२

धूर्तस्तु यद्धक ॥ ४७ ॥

धुर्वति । 'धुर्वी हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृषि-' (उ० ३ ८६)
इति तन् । राल्लोप (६ ४ २१) । 'वञ्चु गतो' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४७ ॥^३

अज्ञे मूढयथाजानमूर्खैर्वैधेयगालिशा ।

मुह्यति । क । जात जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । 'मुहे खो मूर्ख'
(उ० ५ २२) । विधय एव वैधय । वडिशास्याय प्रिय । डस्य ल ॥^४

कदर्ये कृपणत्तुद्रकिंपचानमितपचा ॥ ४८ ॥

कुत्सितोऽयं स्वामी । कन् (६ ३ १०१) ल्युट् (३ ३ ११३) क्षुद्यते ।
'स्फायि-' (उ० २ १३) इति रक् । वि पचति । ताच्छीत्ये चान् (३ २
१२९) । मित पचति । मितनखे च (३ २ ३४) इति खच् । पञ्च ॥ ४८ ॥^५

नि स्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स ।

निर्गत स्वमस्य । दुष्टा विधास्यः । दीन् क्षये' (दि० आ० अ०) । क
(३ ४ ७२) स्वादित्वात् 'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति न । दरिद्राति । अच्
(३ १ १३४) पञ्च ॥^६

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनी ॥ ४९ ॥

'वनु याचने' (त० आ० स०) । वनिमिच्छति । क्यजतात् (३ १ ८)
प्बुल् (३ १ १३३) । याचे (भ्वा० उ० स०) ल्यु (३ १ १३४) । 'मृग
अवेपणे' (चु० आ० से०) युच् । अर्थोऽस्यास्ति ॥ ४९ ॥^७

अहकारवानहयुः शुभयुस्तु शुभाम्बित ।

'अहशुभगेयुंस्' (५ २ १४०) ॥^{१०}

1 Slanderer [3] 2 A cruel person [4] 3 A cheat [2] 4 A foolish man [6] 5 Miser [5] 6 M विधास्य 7 A poor person [5] 8 M अर्थोऽस्यास्ति 9 Begger [5] 10 A proud and an auspicious man [2 each]

दिव्योपपादुका देवाः

देवा दिव्योपपादुका उच्यन्ते । दिवि मवा दिव्याः । 'लपपत—' (३.२.१५५) इत्युक्तम् । दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च ते ॥^१

नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

जरायोगर्भाज्जाताः ॥५०॥^२

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेद कृमा । तस्माज्जाताः ॥^३

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः^४ ।

उदिमदस्तरुगुल्माद्याः^५ उदिमदुद्भिभञ्जमुद्भिदम् ॥५१॥

उदिमनन्ति भुवम् । उदिमदो जातम् । 'इगुपध—' (३.१.१३५) इति कः ॥ ५१ ॥^६

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोह्रं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥

मुष्टु द्रियते । 'ग्रहवृद्ध—' (३.३.५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६.३.१०९) । रचि राति । चरति मनोऽस्मिन् । दृश्नि—' (उ० १.३) इति वृष् । शोभनं समं सर्वमस्य । 'मुविनिदुम्भ्यः' (८.३.८८) इति षः । सायैः (स्वा० प० अ०) 'वृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् शुभेः (म्वा० आ० से०) युच् (३.२.१४९) । कमेः (म्वा० आ० से०) क्त. (३.२.१०२) । मनो रमयति । रच्यते । 'राजमूय—' (३.१.११४) इति साधु । मन एव शं यत् । मञ्ज्यते । 'मजि प्यतो' सौत्रम् । याहूलकादुः । मञ्चु मञ्जुत्वं लाति ॥५२॥^७

तदासेचनकं^८ वृक्षेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

आश्लिष्यते मनोऽग्न^९ । त्वुटः (३.३.११७) वन् (५.३.७५) ॥^{११}

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्य दयितं चल्लभं प्रियम् ॥५३॥

द्वयेः (तु० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । आप्लेः (स्वा० प० अ०)

1. Gods; divine beings [1] 2. Any being born from the womb as man, cow &c. [1] 3. Insects generated by warm vapour or sweat [1] 4. Birds and other beings born from eggs [1] 5. Trees, plants &c. which sprout [1] 6. One which sprouts or germinates [3] 7. M. मनोऽस्मिन् 8. Beautiful [12] 9. B. दृष्टेयनकं 10. M. मनोऽ 11. Charming [1].

सन (३१७) क्त (३२१०२) । 'हृदयस्य प्रियम्' (४४५) इति यत् । दया जाताऽस्य^१ । वल्लत । 'वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिम्या च' (उ० ३१२५) इत्य मच् । प्रीणाति । प्रीव (कृपा० उ० अ०) क (३११३५) ॥५३॥^२

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमा ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणिकाः समाः ॥५४॥

कृपे (भ्वा० प० अ० तु० अ० अ०) क्त (३२१०२) ऋच्छति । ऋ गतो' [भ्वादि] । अवद्यावमाधमावरेफा कुत्सिते' (उ० ५५४) इति निपात । 'रिफ वत्थनादौ (तु० प० से०) । याप्यते । याते (अ० प० अ०) प्यन्ताद्यत् (३१९७) । अर्वाति । पक्षे वकारस्य धकारो निपातात् । कुत्सित पूयते । 'पूयी विशरणे (भ्वा० आ० से०) । कुत्सा जाताऽस्य^३ । न उद्यते । खेटति । 'खिट त्रासे (भ्वा० प० से०) । गहं कुत्सायाम् (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोप्यंत् (३११२४) । अणति अणक । अच (३११३४) कुत्सामा कन् (५३७४) ॥४४॥

मलीमस तु मलिन कञ्चग मलदूषितम् ।

मलोऽस्यास्ति^४ । 'ज्योत्स्नातमिस्रा- (५२११४) इति साधु । कुत्सितं चरति । रथवदयोश्च (६३१०२) इति चात्वत् । चत्वारि ॥^५

पूत पवित्र मेध्य च

पूयते स्म । पूड (भ्वा० आ० स०) क्त (३२१०२) । 'वतरि चपिदेवतयो (३२१८६) इतीत्र । मघनीयम् । प्यत् । (३११२४) त्रीणि ॥^६

वीथ्र तु विमलात्मकम् ॥५५॥

विशेषण इध । 'वाविध' (उ० २२६) इति ब्रु । 'स्वभावनिर्मलस्य' द्वे ॥५५॥^७

निर्गिक्त शोधित मृष्ट निःशोध्यमनवस्करम् ।

णिजे (जु० उ० अ०) क्त (३२१०२) । मृजे (अ० प० से०) क्त (३२१०२) । निष्त्रान्त शाध्यात् । नास्त्यवस्कराऽग्न^८ । 'अपनीतमलस्य' पञ्च^९ ॥५०॥

1 M जातास्य 2 Favourite [6] 3 M जातास्य 4 Mean vile [13]
5 M मलोऽस्यास्ति 6 Dirty [4] 7 Sacred [3] 8 Pure (by
nature) [2] 9 M नास्त्यवस्कराऽग्न 10 Purified, cleansed [5]

असारं फल्गु

न सारोऽत्र^१ । 'त्रिफला-' (म्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—'
(उ० ११८) इति साधु द्वे ॥^२

शून्य तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥

शुने हितम् । 'शुन सप्रसारण वा च दीर्घं' (ग० २१२) [इति यत्] ।
वशीव । इवे कन् । तुदा व्ययया छयति । क^३ । रिक्ते (चु० उ० से०) क्त
(३२१०२) । चत्वारि ॥५६॥^४

क्लीने प्रधान प्रमुख प्रवेकानुत्तमात्तमा ।

मुख्यवर्यप्ररेण्याश्च प्रवर्हानवरार्यवत् ॥५७॥

परार्थ्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्माग्र्माग्रीयम्—अग्रिये^५ ।

प्रदधाति । ह्युट् (३१११३) । प्रकृष्ट मुखमस्य । प्रविच्यते । विचिर्—
(६० उ० अ०) । घञ् (३३१९) । नास्त्युत्तमोऽस्मात्^६ । उत्ताम्यति ।
अच् (३११३४) । मुखमिव । शाखादित्वात् (५३१०३) य । 'वर
ईप्तायाम्' चुरादि । यत् (३११७) । 'वृत्र एण्य' (उ० ३९८) । 'बृह
वृद्धौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । अवरस्मिन्नर्थे भव ।
'अघाद्यत्' (४३४) । स पूर्वान्वि (४३५) न अवरार्थ्यं ॥५७॥ पर-
स्मिन्नर्थे भव । अगति अग्रम् । 'ऋज्जेन्द्र—' (उ० २२८) इति साधु ।
प्रवृष्टमग्र हरति । प्राप्ते भव । 'अग्राद्यत्' (४४११६) । 'घञ्छी च' (४४
११७) । सप्तदश ॥^७

श्रेयान् श्रेष्ठ पुष्कल स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अतिशयन प्रशस्य । 'अतिशयने तमबिष्ठनौ' (५३५५) । 'द्विवचन-
विभज्य—' (५३५७) इत्तमुन् । 'प्रशस्यस्य थ' (५३६०) । पुष्यति ।
'पुष क्ति' (उ० ४४) इति कर्त् । अतिशयेन सन्, सत्तम । पञ्च ॥५८॥^८

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुञ्जरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा ॥५९॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र । पुमाश्वासो गौश्च । 'गा —' (५४९२)
इति टच् । एत येष्टस्य वाचकः ॥५९॥

1 M मारोत्र 2 Worthless [2] 3 M क 4 Void, empty [4]

5 B and K चमिद्यन् 6 M नास्त्युत्तमोऽस्मात् 7 Chief [17]

8 Excellent, best [5]

अप्राप्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

न प्राप्र्य प्रधानमप्राप्र्यम् । उपमृज्यते । ल्पुट् (३ ३ ११३) कीणि ॥

विशङ्कट पृथुवृहद्विशालं पृथुल महत् ॥६०॥

चट्टोरुविपुलम्

विस्तृतम् । 'वे शालच्छकटचौ' (५ २ २८) । प्रथते । 'प्रथिम (स) दि' (उ० १ २८) इति कु । बहंति । 'वृह वृद्धौ' (म्वा० प० से०) । महति । 'वर्तमाने पृथग्महत्—' (उ० २ ८४) इति साधु ॥६०॥ दलते । 'वल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रक् । लस्य ड । 'उद् शब्दे' (म्वादि) । विपोलति । 'पुल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । नव ॥

पीनपीन्वी तु^३ स्थूलपीचरे ।

'प्याय पी' (६ १ २८) । 'ओदितश्च' (८ २ ४१) इति न । प्यायते । 'प्यंङ् वृद्धौ' (म्वा० आ० अ०) । 'धाप्यो सप्रसारण च' (उ० ४ ११४) इति वनिप् । स्त्रिया डीप् । 'स्थूल वृहणे' (चु० आ० से०) । अच् (३ १. १३४) । पीवान् राति ॥

स्तोकात्पक्षुस्तुलका इलक्षण सूक्ष्म दभ्रं कृशं तनु ॥६१॥

स्त्रिया मात्रानुटो^१ पुंसि लघ्वलेशकणाणव^२ ।

स्तुच्यते । 'धुच प्रसादे' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३ ३ ११) । अत्यते । 'अल भूषणादी' (म्वा० प० से०) । बाहुलकात् । धुदिर रापेणे' (उ० उ० अ०) । धुद राति । सुपु उक्ष्यते । दम्यते । 'स्फायि—' (उ० २ १३) इति रक् । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । तन्यते । 'तन्निचरि—' (उ० १ ७) इत्यु । ६१ ॥ मीयते । धृष्व (उ० ४ १५८) । ध्रुदमते । 'नुट छेदने' (चु० आ० प०) । इन् । लूयते । 'ऋवोरप्' (३ ३ १७) । 'लिप्त गतो' (तु० प० अ०) । 'वण निमीलने' (चु० उ० से०) । अच् (३ १. १३४) । 'अण शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'अणद्व' (उ० १ ८) इत्यु । चतुर्दश ॥

अत्यल्पेऽस्तिष्ठमरूपीय कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अतिशयनाल । मुवाल्पयो वन् (५ ३ ६४) अतिशयनाणु । चत्वारि ॥६२॥

1 Subordinate [3] 2 Large or great { in size } [9] 3 B न
4 Fat [4] 5 B मात्र ध्रुदि 6 Little, small [14] 7 Smallest
or least [4]

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं घटुलं बहु ।

पुरुह (हु) पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥६३॥

प्रगतं चुराया । प्रकर्षेणागम्यते । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (२० ५० से०) । 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्पिदह्योर्लोपद्व' (उ० १.२६) । इत्यु. । 'पुरु' इति हूयनं पुरुह । 'पुरुन् हन्ति गच्छति । हतेडं. (वा० ३ २.१०१) ।' —इत्यन्ये । 'पृ पालने' (जु० ५० से०) । 'पृमिदि—' (उ० १.२३) इति कृ । अतिसयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहो' (६.४.१५८) । स्फायी (भ्वा० आ० से०) । 'अजिरशिधिर—' (उ० १.५३) इति स्फिर. । 'स्फार.' इत्यन्ये । अतिशयन बहु । अदिभूमुभिम्य. त्रिच् (उ० ४.६५) । द्वादश ॥६३॥^१

परशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकान् ।

शतात्परे । पारस्वरादित्वान् (६ १.१५७) सुट् ॥^२

गणनीये तु गणये (यम्)

गणयितुं शक्य । अनोयर् (३.१.६६) । सज्ञापूर्वकत्वाणिलोपाभावे 'अचो यत्' (३.१.९७) । द्वे ॥^३

संख्याते^४ गणितम्

ख्याते (अ० ५० अ०) क्त (३.२.१०२) । द्वे ॥^५

अथ समं सर्वम् ॥६४॥

विश्वमशेषं कृत्स्न समस्तनिखिलाखिलानि निश्शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णभरण्ड स्यादनूनके ॥६५॥

समति । 'यम वंवल्ये' (भ्वा० ५० से०) । सरति । 'सर्वनिवृष्व—' (उ० १.१५४) इति साधु ॥ ६४ ॥ विद्यति । 'असूनुपि—' (उ० १ १५२) इति क्वन् । 'वृत्तौ वेष्टने' (२० ५० से०) । 'कृत्यशून्या क्त्वन' (उ० ३ १७) । समस्पते । असे (दि० ५० से०) क्त { ३ २ १०२ } । निवृत्त खिलमत्समात् । संगतमग्रमस्य । सह कल्मि । पूर्यते । क्त । न खण्ड्यते । अच् । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० स०) । अच् (३ १ १३४) । न ऊनम् । चतुर्दश ॥ ६५ ॥^६

1 Ample, abundant [12] 2 Figures more than hundred, thousand &c [1 each] 3 Numerable [2] 4 B सख्यात
5. Numbered or counted [2] 6 All, whole, entire [14].

घनं निरन्तर सान्द्रम्

हृष्यते । 'मूर्तो घन' (३३७७) । सह अद्रघते । 'अदि वृष्यते' (स्वा० प० से०) । रक् । श्रीणि ॥^१

पेलथं विरलं तनु ।

पित्यते । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) । पेलोऽस्यास्ति । वि राति । अन्तरबाहुलकात् कल् । श्रीणि ॥^२

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदृशाभ्यास (श) सविधसमर्थादसवेषावत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽन्ययम् ॥ ६७ ॥

सगता आपोऽस्मिन् । निकटति । 'कटे वपादौ' (स्वा० प० से०) । आ सदे क्त । सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यस्यते । 'असू व्यासौ' (सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यस्यते । असू व्यासौ' (स्वा० आ० से०) । समाना विधाऽस्य । समाना मर्यादाऽस्य । समानो देशोऽस्य । उपगत कण्ठम् । अन्तोऽस्यास्ति । टन् (१२१५) । अभ्यस्यते स्म । अदेः (स्वा० प० से०) क्त । अभिमुखमग्रमस्य । अभेस्तसिष् । पञ्चदश ॥ ६७ ॥^३

ससक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

'यज्ज सङ्गे' (स्वा० प० अ०) क्त (३२१०२) । 'दधातेहि' (७४४२) । नास्ति पटेन अन्तर व्यवधानमत्र । 'अपदान्तरम्' इत्यन्ये । श्रीणि ॥^४

नेविण्ठमन्तिकतमम्

वतिशयेनान्तिकम् । 'अन्तिकमाढयोर्नेदराशी' (५३६३) । डे ॥^५

स्यादूर विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दु खेन^६ ईयते । 'दुरीणो लोपद्व' (उ० २२०) । डे ॥ ६८ ॥^७

दवीयश्च दविण्ठ च सुदूरे

अत्यन्त दूरम् । श्रीणि ॥^८

1 Dense, thick [3] 2 M पेलोऽस्यास्ति 3, Sparse [3] 4 M आपोऽस्मिन् 5 M विधास्य 6 M मर्यादास्य 7 M देशोऽस्य 8 M अन्तोऽस्यास्ति 9 Near, close by, adjacent [15] 10 Contiguous [3] 11 Nearest [2] 12 M दुपेन 13 Far [2] 14 Far away [3]

दीर्घमायतम् ।

दृष्टाति । 'दृ विदारणे' (ऋधा० प० से०) । बाहुलकाद् । आयमे क्तः
(३२१०२) । द्वे ॥^१

वर्तुलं निस्तल वृत्तम्

वर्तते । बाहुलकादुलच् । निर्गतं तलमस्य^२ । वर्तनं स्म । क्त (३४७२) ॥^३

घन्धुर तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वघ्नाति गतिम्, वन्धुरम् । उन्नतस्तदुपाधिवशादानतम् ॥ ६९ ॥^४

उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चीयते । ड । प्रकृष्टा अगवोऽस्य^५ । नमे क्त । ऊर्ध्वमग्रमस्य । ध्रिज
(म्वा० प० से०) क्त (३४७२) । तुज्यते । 'गुजि हिसायाम्' (म्वा०
प० से०) । पञ् (३३१९) पट् ॥^६

अथ वामने ।

न्यङ्नीचरसर्वहस्वाः स्युः

वामोऽस्त्यस्य^७ । न्यस्यति । ऋत्विगादिना (३२५९) विवन् । निघ्न
घीयते । खर्वति । 'खर्वं गतो' (म्वा० प० से०) । हसति । 'हसत शब्दे'
(म्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । पञ्च ॥^८

अवाप्रेऽवनतानतम् ॥ ७० ॥

अवनतमग्रमस्य । अवनमति स्म अवनतम् । आनमति स्मानतम् । प्रीणि
'अधोमुत्तस्य' ॥ ७० ॥^९

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मित्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्ध कुटिल भुग्न वेलितं चक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरा सन्त्यस्य । 'वृजो वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजे विञ्च' (उ० २.
४७) इतीन् । 'जहात सन्वदालोपश्च' (उ० १.१४१) इति भव् । व्यपे
(दि० प० अ०) क्त (३२१०२) । कुटि कौटिल्यं लाति । 'मुञ्जो कौटिल्ये'

1. Long [2] 2 M जलमस्य 3 Round, circular [3]

4 Uneven [2] 5 M अगवोऽस्य 6 High, tall [6] 7 M

वामोऽस्त्यस्य 8 Short, small [5] 9 B अवाप्रेऽवनतानत 10 Bent
down or down-Cast [3].

(तु० प० से०) । क्त (३४७२) । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) ।
वञ्चे (भ्वा० प० से०) 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । एकादश
॥ ७१ ॥^१

अजावजिह्वाप्रगुणौ

'अजं अजने' (भ्वा० प० से०) । 'अजिह्वि—' (उ० १२७) इति
साधु । प्रकृष्टो गुणोऽस्य^२ । त्रीणि ॥^३

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

'कुल सस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'व्याकुलस्य' त्रीणि ॥^४

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातना ॥७२॥

शश्वद्भव । 'ध्रुव स्वयं' (तु० प० से०) । नियत भव । त्यक् नेध्रुवे'
(वा० ४२१०४) । सदा सना च भव । सायचिरम्—' (४३३३) इति
ट्मुट्मुलौ । पञ्च ॥७२॥^५

स्थास्तुः स्थिरतर. स्थेयान्

स्थानशील । 'ग्लानि—' (३२१३९) इति क्स्तु । अतिशयेन स्थिर ।
ईयमुनि (५३५७) 'प्रियस्थिर—' (६४१५७) इति साधु । 'अतिस्थि
रस्य' त्रीणि ॥^६

एकरूपतया तु य ।

कालव्यापी स कूटस्थः

कूटवत्तिष्ठति ॥^७

स्थावरो जङ्गमेतर ॥७३॥

'स्थेशमास—' (३२१७५) इति वरच् । जङ्गमादितर । द्वे ॥७३॥^८

चरिण्युजङ्गमचर त्रसमिद्ध चराचरम् ।

चरति । 'अलङ्कृ—' (३२१३६) इतीप्पुच् । कुटिल गच्छति ।
गमयन्तान्तादच् (३११३४) । त्रसति । अच् (३११३४) । इङ्गति ।
'हमि गती' (भ्वा० प० से०) । 'चरिचलि—' (वा० ६११२) इति
द्वित्वादि ॥^९

1 Crooked curved [1] 2 M गुणास्य 3 Straight [3] 4 Bewil-
dered [2] 5 Eterna, firm [5] 6 Ever lasting [3] 7 Kūṭasth
(Supreme Soul) [1] 8 Immoveable [2] 9 Moveable [5]

चलन कम्पनं कम्पं चल लोल चलाचलम् ॥७४॥

चञ्चल तरल चैत्र पारिप्लवपरिप्लवे ।

‘चलनशब्द—’ (३ २ १४८) इति युच् । ‘नमिकम्पि—’ (३ २ १६७) इति र । लोडनि । ‘चरिचलि—’ (वा० ६ १ १२) इति द्वित्वादि ॥७४॥ ‘चञ्चु गती’ (भ्वा० प० से०) । तर लानि । परिप्लवन । ‘प्लुङ् गती’ (भ्वा० आ० से०) प्रज्ञायण् (५ ४ ३८) । दश ॥^१

अतिरिक्त समधिक

अतिरिच्यते । क्त (३ २ १०२) । सम्मगधिक । द्वे ॥^२

दृढसधिरस्तु सहत ॥७५॥

दृढसधिरस्य । द्वे ॥७५॥^३

कक्रसट कठिन क्रर कठोर निष्ठुर ऋढम् ।

जरठ मूर्तिमन्मूर्तम्

करवति । ‘कस हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘शकादिभ्याऽट्’ (उ० ४ ८१) ‘कवर्गद्वितीयादि [खक्वटम्]’ इत्यय । ‘खक्व’ हसने इत्यपरे । ‘कठ कुच्छ्रजीवने’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिनच् । कृन्तति । कृने क्रूरक् च । ‘कठिचक्मिभ्यामोरच्’ (उ० १ ६४) । नितिष्ठति । मदपुरादि (उ० १ ४१) । दृढहि बुद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । क्त । ‘दृढ स्पूल—’ (७ २ २०) इति साधु । जीर्यति । बाहुलकादठच् । मुच्छा (भ्वा० प० से०) क्त (३ ४ ७२) । नव ॥^४

प्रवृद्धं प्रौढमेविवम् ॥७६॥

प्र वहे (भ्वा० उ० अ०) क्त (३ २ १०२) । त्रीणि ॥७६॥^५

पुराणं प्रतनप्रतनपुरातनचिरतना ।

पुरा भवम् । ‘सायचिरम्—’ (४ ३ २३) इति टप्ठ्युलौ । ‘नश्च पुराणे—’ (वा० ५ ४ २५) पुरात्-स्तननो प्रादेशश्च । चिर भवम् ॥^६

प्रयप्रोऽभिनयो नव्यो नवीना नूतनो नत्र ॥७७॥

नूलनश्च

प्रति नवमग्रमस्य । अभिनूयते । ‘णु स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘ऋदास्’

1 Trembling, shaking [10] 2 Excessive [2] 3 Closely joined or firmly united [2] 4 M शकादिभ्योऽट् 5 Hard, cruel [9] 6 Grown, increased [3] 7 B and K पुराण 8 old, ancient [5]

(३३५७) । 'अचो यत्' (३१९७) नव्य । नवस्य नू लसुनपुष्पाश्च
प्रत्यया (वा० ५४३०) ॥^१

सुकुमार तु कामल मृदुल मृदु ।

सुकुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० प० से०) । काम्यतेरलच्, अत
उत्त्व च । मृदयत । 'मृद क्षोदे' (ऋचा प० से०) । 'प्रथि मृदि—' (उ० १२८)
इति कु । चत्वारि ॥^२

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपद क्लीबमव्ययम् ॥७८॥

अवञ्चति । क्विन् (३०५९) । अनुगतमक्षमिन्द्रियम् । अनु गच्छति ।
पदस्य पश्चान् ॥७८॥^३

प्रत्यक्ष स्यादेन्द्रियकम्

प्रतिगतमक्षमिन्द्रियम् । इन्द्रियेषु भवम् । द्वे ॥^४

अप्रत्यक्षमतोन्द्रियम् ।

'अत्यध्यक्षम्' अपि क्वचित्पाठ । अतिक्रान्तमिन्द्रियम् । 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' द्वे^५ ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥७९॥

अप्येकसर्ग एकाग्रा (ग्र्यो) ऽप्येकायनगतोऽपि सः ।

एक अविच्छिन्न तानो विस्तारोऽस्य^६ । अनन्या एकरूपा वृत्तिव्यापारोऽस्य^७ ।
एकमग्र पुरोगत जेयमस्य । एकमयनमस्य ॥७९॥ एक सर्गो निश्चयोऽस्य^८ ।
एकाग्र एव एकाग्र्य । एकमयन गत । सप्त ॥^९

पुस्यादि पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या

आ प्रथम दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घो कि' (३३९२) पूर्वति । 'पूर्वं
पूरणे' (भ्वा० प० से०) । पुरो भव । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (४२९८) ।
'प्रय प्ल्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५६८) । पञ्च ॥^{१०}

अथास्तियाम् ॥८०॥

अन्तो जघन्य चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अन्तति । 'अति वधने' (भ्वा० प० से०) । जघने भवम् । दिगादि

1 New [7] 2 tender, delicate soft [4] 3 Afterwards
or going after [4] 4 Perceptible to the senses [2] 5 Imper-
ceptible to the senses [2] 6 M विस्तारोऽस्य 7 M वृत्तिव्यापारोऽस्य
8 M निश्चयोऽस्य 9 A concentrated man [7] 10 First [5]

(४३५४) । 'चरेश्च' (उ० ५६९) इत्यमच् । पश्चादमवम् । अप्रादि-
पश्चाद्भिमच्' (वा० ४३२३) ॥^१

मोघ निरर्थकम्

मुह्यन्त्यस्मिन् । घञ् (३३१२१) न्यङ्क्वादि (७३५३) द्वे ॥^२

स्पष्ट स्फुट प्रव्यक्तमुल्लेखणम् ॥८१॥

'स्पष्ट बाधनस्पर्शनयो' (म्वा० उ० से०) । क्त । (३२१०२) । 'वा
दान्त-' (७२२७) इति साधु । स्फुटति । क (३११३५) उद्धणति ।
'वण शब्दे' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥८१॥^३

साधारणं तु सामान्यम्

समानमाधरणमस्य । सम मानमस्य । प्यञ् । द्वे ॥^४

एकाकी त्वेक एकक ।

'एकादाकिनिच्चासहाये' (५३५२) । चात्कनलुकी ।^५

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥८२॥

भिन्नोऽर्थो^६ येषाम् । अन्य एव । 'अल्पाचूतरम्' (२२३४) इतिवत्स्वार्थे
तरप् । एति । 'इण्मी-' (उ० ३४३) इति कन् । तनाति । 'तनोतेरनश्च व'
(उ० २६३) । अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अध्यादि (उ०
४१११) । इत् रति ॥८२॥^७

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् चावाक् च । मयूरव्यसकादि (२१७२) । न एको भेदोऽन^८ ।
'अनेकप्रकारस्य' द्वे ॥^९

उच्चचण्डमविलम्बितम् ।

'चडि कोपे' (म्वा० आ० से०) घञ् । (३३१८) द्वे ॥^{१०}

अरुन्तुद तु मर्मस्फृक्

अरुपि तुदति । 'विध्वरपोस्तुद' (३२३५) इति खच् । मर्मं स्पृ-
यति । द्वे ॥^{११}

अबाध तु निर्गलम् ॥८३॥

न बाधाऽस्य^{१२} । निष्प्रान्तमर्गलाया । 'अबाधितस्य' द्वे ॥८३॥^{१३}

1 Last [6] 2 Futile [2] 3 Clear [4] 4 General [2]
5 Alone [3] 6 M भिन्नार्थो 7 Other, different [6] 8 M भेदो
9 Various, diverse [2] 10 quick [2] 11 Poignant (as
words) [2] 12 M बाधास्य 13 Unobstructed, unrestrained [2]

प्रसव्यं प्रतिकूल स्यादपसव्यमपटु च ।

प्रगत सव्यात् । प्रतीप कूलात् । अपतिष्ठति । 'अप दु सुपु स्य' (उ० १ २५) इति कु । 'विरुद्धार्थस्य' त्रीणि ॥^१

वाम शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणे ॥८४॥

सूयते । 'पू पूरणे' (तु० ५० से०) । यत् (३१ ९७) । अपक्रान्त सव्यात् । एकैकम् ॥^२

सकटं ना तु सबाध

सकटति । 'कटे वर्पादौ' (भ्वा० ५० से०) । स बाधन्तेऽन^३ । 'सकीर्णस्य' द्वे ॥^४ कलिल गहनं समम् ।^५

कलते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४) इतीलच् । गाहते । गृपोदरादित्वात् (६३ १०६) ह्रस्व । 'दुष्प्रवेशस्य' द्वे ॥^६

सकीर्णं संकुलाकीर्णं

किर (तु० ५० से०) क्त (३२ १०२) । 'कुल सस्त्याने' (भ्वा० ५० से०) । त्रीणि ॥^७

मुण्डित परिचापितम् ॥८४॥

पर्यैर्धन्तात् (३२ १०२) ॥ द्वे ॥ ८४ ॥^८

ग्रन्थिते^९ सदित दृढम्

'ग्रन्थ सदमे' (ब्रचा० ५० से०) । 'दो अवखण्डने' (दि० ५० अ०) । क्त (३२ १०२) । 'द्यतिस्यति—' (७४ ४०) इतीत्वम् । 'दमी ग्रथे' (तु० ५० से०) क्त । त्रीणि ॥^{१०}

विस्तृत विस्तृत ततम् ।

'सृ गतो' (भ्वा० ५० अ०) । क्त (३४ ७२) । त्रीणि ॥^{११}

अन्तर्गत विस्मृत स्यात्

'स्मृ आघ्याने' (भ्वा० ५० अ०) द्वे ॥^{१२}

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥८५॥

प्राप्ते क्तः । 'दधातेहि' (७४ ४२) । 'स्थापितस्य' द्वे ॥८५॥^{१३}

1 Contradictory [3] 2 The left and right parts of a body [1 each] 3 M बाध तेषां 4 Narrow [2] 5 B and K. ममे 6 Impenetrable [2] 7 Crowded [3] 8 Shaved [2] 9 ह-ग्रथित 10 Strung tied together [3] 11 extended, spread out [2] 12 Forgotten [2] 13 Obtained attained [2]

वैलितप्रेक्षिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

‘वैल्ल चलने’ (भ्वा० प० से०) । ‘इलि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘धू विधूनने’ (तु० प० से०) । आकम्प्यते । ‘धूञ् कम्पने’ (ऋधा० प० से०) पद् ॥^१

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठयूताविद्वक्षिप्तेरिताः समाः ॥८७॥

‘नुद प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । ‘नुदविद—’ (८.२.५५) इति वा नः । अस्यते. क्त (३.२.१०२) निष्ठीव्यते स्म । ‘च्छवो —’ (६.४.१६) इत्यूट् । आविध्यते स्म । क्षिपेः (तु० उ० से०) क्त । ‘ईर गतौ’ (अ० आ० से०) । सप्त ॥^२

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

‘वृञ् आवरणे’ (ऋधा० उ० से०) । क्त. (३.२.१०२) । ‘परिखादिना चेष्टितस्य’ द्वे ॥^३

मूपितं मुपितार्थकम् ।

‘मूप स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । ‘चोरितस्य’ द्वे ॥^४

प्रवृद्धप्रसृते

वृ० (भ्वा० आ० से०) क्त (३.४.७२) । ‘मृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) द्वे ॥^५

न्यस्तनिसृष्टे

असे. (दि० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । सृजे. (दि० आ० अ०) [क्तः] । ‘त्यक्तस्य’ द्वे ॥^६

गुणिताहते ॥८८॥

‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) । आ ‘हृ’ (अ० प० अ०) । ‘गुणितस्य’ द्वे ॥८८॥^७

निदिग्धोपचिते

‘दिह उपचये’ (अ० उ० अ०) । चिप् (स्या० उ० अ०) । ‘पुष्टि प्रापितस्य’ द्वे ॥^८

1 Shaken, oscillated [6] 2 A person put or set in motion [7] 3 Surrounded or encircled with trench &c [2] 4 Stolen [2] 5 Full-grown [2] 6 Thrown, laid down [2] 7. Multiplied [2] 8 Increased, accumulated [2].

गूढगुप्ते

गूह्यते । द्वे ॥^१

गुण्ठितरूपिते ।^२

‘गुडि वेष्टने’ । रुपिवेष्टनार्थं । द्वे ‘गोडालौका’ [लोके] ॥^३

द्रुतावदीर्णे

‘द्रु गती’ (भ्वा० प० अ०) । ‘दृ विदारणे’ (कृष्ठा० प० से०) ।
‘द्रवीकृतस्य’ द्वे ॥^४

उद्गूर्णोद्यते

‘गुरी उद्यमने’ (दि० आ० से०) । उद् यमे (भ्वा० प० अ०) क्त
क्त (३२१०२) । ‘उत्तोलितस्य’ द्वे ॥^५

कारितशिक्षिते ॥८९॥

कायते । शिक्षा कारित । द्वे ॥८९॥^७

घ्राणघ्राते

जिघ्रतेमुंदविद (८२४५) इति वा न । द्वे ॥^८

दिग्धलिप्ते

दिह (अ० उ० अ०) । लिप (तु० उ० अ०) । द्वे ॥^९

समुदत्तोद्धृते समे ।

समु [द] च्यते । ‘अञ्चु गती’ (भ्वा० प० से०) । ‘हृन् हरणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘कृपादेर्निष्कासितस्य’ द्वे ॥^{१०}

वेष्टित स्याद्वलित सञ्जीत रुद्धमाधृतम् ॥ ९० ॥

‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । वलय जातमस्य । व्येज् (भ्वा० उ०
अ०) । क्त (३२१०२) । रुधिर् (रु० उ० अ०) । वृज् आवरणे’
(कृष्ठा० उ० से०) । ‘नद्यादिवेष्टितस्य पञ्च ॥ ९० ॥^{११}

-
- 1 Hidden [2] 2 B prefers गुण्ठितरूपिते 3 Covered with
dust [2] 4 Liquidised melted [2] 5 Raised lifted up [2]
6 B कारित शिक्षिते 7 Anything put on a hanging loop or swing
made of rope [2] 8 Smelt [2] 9 Smeared or anointed [2]
10 Raised drawn up (as water from a well) [2]
11 Encircled surrounded [5]

रुग्ण भुग्ने

‘रुजो मङ्ग’ (तु० प० अ०) । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प० अ०) ‘वक्र-
स्य’ द्वे ॥^१

अथ निश्चितक्ष्युतशात्वानि तेजिते ।

स्यते क (३२१०२) । ‘शाच्छो —’ (७४४१) इति वेत्वम् ।
‘क्षु तेजन’ (अ० प० से०) । ‘तिज निरान’ (जु० प० म०) । ‘शाणादावा-
रोपितस्य’ चत्वारि ॥^२

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

‘पक्वो व’ (८२५२) । द्वे ॥^३

ह्रीगर्हात्तौ तु छज्जिते ॥ ९१ ॥

‘हो लज्जायाम्’ (जु० प० अ०) । ‘नुदविद’ (८२५६) इति वा न ।
श्रीणि ॥ ९१ ॥^४

घृते तु घृत्तराघृत्तौ

घृत्तुम्या क (३२१०२) । ‘वाबुतु यत्ने’ इति मते सत. क ।
‘घृतस्य व [रादे]’ ॥^५

संयोजित उपाहित ।

घृते (१० उ० अ०) क (३२१०२) । ‘दधानहि’ (७४४२) ।
द्वे ॥^६

प्राप्य गम्य समाप्तम्

आगम्यं (३११२४) । गम (भा० प० अ०) यत् । पदलु (तु०
प० अ०) प्य (३११२४) । श्रीणि ॥^७

स्यन्नं रीण स्तुत स्तुतम् ॥ ९२ ॥

स्यरे (भा० आ० म०) स्ते (३२१०२) ‘रदाभ्याम्—’ (८२.
४२) इति न । ‘रीद् रणये’ (दि० आ० अ०) । ‘स्तु गती’ (भा० प०
अ०) । ‘स्तु (स्त) प्रगण्ये’ (अ० प० से०) ॥ ९२ ॥^८

1 Broken or shattered [2] 2 Sharpened [4] 3 Ripen or
about to perish [2] 4 Ashamed [3] 5 Chosen, selected as
a husband &c [2] 6 Connected, joined [2] 7 Obtainable,
knowable [3] 8 स्तु 9 Dropped or flowed (as water
&c) [3]

सगृढ स्यात्सकलित

गूहते (भ्वा० उ० अ०) [क्त] । 'कठ सख्यान' (भ्वा० आ० से०) ।
'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्य' द्वे ॥^१

अधगीता ख्यातगर्हण ।

'गै शब्दे (भ्वा० प० से०) । 'धुमास्या—' (६४४६) इति [इत्यम्] ।
सख्यात गर्हणमस्य । 'प्रतिद्वानन्दस्य' द्वे ॥^२

त्रिविध स्याद्बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ ९३ ॥

विचित्रा विधाऽप्य^३ । नानारूप यस्य । चत्वारि ॥ ९३ ॥^४

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

'रोड स्रवणे (दि० आ० अ०) अवरोण । निन्दितस्य द्वे ॥^५

अवध्रस्तोऽवचूर्णित ।

'ध्वमु गतो' (भ्वा० आ० से०) । अवचूर्ण्यते । चुरादे क्त । द्वे ॥^६

अनायासकृत फण्टम्

'पण गतो' (भ्वा० प० म०) । शुब्धस्वान्त— (७२१८) इति
साधु । 'क्वाथविशेषस्य' द्वे ॥^७

स्वनितं ध्वनितं ममे ॥ ९४ ॥

'स्वन घ्यन शब्दे' (भ्वा० प० म०) ॥ ०४ ॥ द्वे ॥^८

घट्टे सदानित मूतमुदित मर्दित सितम् ।

बध बधने (ब्रष्वा० प० मे०) । दान अथ सप्तान (भ्वा० उ० से०) ।
'मूड् बधने (भ्वा० आ० म०) । उत्पूवाद घन (दि० प० अ०) ण (३
२१०२) 'घनिस्यति—' (३४४०) इतीत्वम् । 'पिड् बधने (स्वा०
उ० अ०) । षट् ॥^९

निष्पक्व कप्रथितम्

निष्पद्येन पक्वम् । 'क्वप निष्पावे' (भ्वा० प० म०) । द्वे ॥ ॥^{१०}

पाके क्षीराज्य-हरिपा^{११} शृतम् ॥ ९५ ॥

क्षीरादीनां पाके । 'पूत पाक' (६१२७) इति साधु । षट् ॥ ९५ ॥^{१२}

1 Added (as a figure to another) [2] 2 A notoriously idle person [2] 3 M विषम्य 4 Manifold, of Various sorts [4] 5 Despised [2] 6 Powdered [2] 7 An infusion or decoction easily prepared [2] 8 S and [2] 9 Fettered tied [८] 10 Well cooked [2] 11 B - - - 12 B iled milk, glue &c. [1]

निर्वाणो मुनिग्रहयादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले^१ ।

निर्वाति स्म । 'निर्वाणोऽवाते' (८२५०) इति साधु । निर्वातो वात ।
एकंक्रम ॥^२

पक्वे परिणतम्^३

परिणमति स्म । द्वे ॥^४

गूल हन्ने

'गु पुरोपोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'दुग्धोदीर्घश्च' (वा० ८२४४) इति
न । हृद पुरीपोत्सर्गे' (भ्वा० या० अ०) । 'रदाम्याम्-' (८२४२) इति
न । 'मुदतिस्मृतपुरीपस्य' द्वे ॥^५

मीर्ढं तु सूत्रिते ॥९६॥

'मिह सेवने' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३२१०२) । द्वे ॥९६॥^६

पुष्टे तु पुपितम्

'पुप पुष्टौ' (दि० प० अ०) । गोवादिक्त्वात् । 'कृतपोषणस्य' द्वे ॥^७

सोढं क्षान्तम्

सहे (भ्वा० आ० से०) क्त (३२१०२) । 'क्षमुप सहते' (दि० प०
से०) ।^८

उद्धान्तमुद्गतम्^{१०} ।

'दुग्धम् उद्धारणे' (भ्वा० प० से०) । क्त (३२१०२) गमे (भ्वा०
प० अ०) क्त (३२१०२) । 'वमित्वा त्यक्तस्य' द्वे ॥^{११}

दान्तस्तु दमिते

दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) 'वा दान्तशान्तः' (७२२७)
इति साधु । 'हतदमनस्य वृषादे' द्वे ॥^{१२}

शान्त शमिते

साम क्त (३२१०२) । द्वे ॥^{१३}

1 B गवानिले 2 An extinguished lamp and a liberated
muni, and a place sheltered from wind [1 each] 3 B
and K पक्व परिणते 4 Ripened, fully developed [2]
5 Voided by stool as ordure [2] 6 Discharged or voided
as urine [2] 7 Nourished, brought up [2] 8 B and K मोडे
9 Forgiven [2] 10 B उद्धान्तमुद्धाने 11 Vomited [2] 12. Tamed
[2] 13 Appeased [2]

प्राथितेऽदितः ॥९७॥

‘अर्थ उपयाञ्चयाम्’ (चु० आ० से०) । ‘अदं गत्यादौ’ (म्वा० प० से०)
हे ॥९७॥^१

क्षप्तस्तु क्षपिते

अप्यतेस्म । मारणादौ शा मित् । वा दान्त—’ (उ० २२७) इति साधु । हे ॥^२

छन्नश्छादिते

‘छिद अपवारण’ (चु० उ० से०) । ‘वा दान्त—’ (उ० २२७) इति
साधु । हे ॥^३

पूजितेऽश्रित ।

‘पूज पूजायाम्’ (चु० प० से०) । ‘अञ्चु पूजायाम्’ (म्वा० प० से०) ॥^४

पूर्णस्तु पूरिते

‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । प्राग्वद् ॥^५

क्लिष्ट क्लेशिते

‘क्लिष्ट विवाधने’ (चु० प० से०) । ‘क्लिष्ट क्लान्तिष्ठो’ (उ० २५२)
इति वेद । हे ॥^६

अवसिते सित । ६८॥

अवस्यति स्म । ‘यतिस्यति—’ (उ० ४४०) इतीत्वम् । ‘समासस्य’ हे ॥६८॥^७

मृष्टप्लुष्टपिता दग्धे

‘मृष्ट प्लुष्ट दाहे’ (म्वा० प० से०) । ‘उप दाह’ (म्वा० प० से०) ॥^८

तष्टत्यष्टी तनूकृते ।

‘तक्ष त्वक्ष तनूकरणे’ (म्वा० प० से०) । शीणि ॥^९

वेधितश्छिद्रिती विदे

‘विध विधाने’ (चु० प० से०) । छिद्र जातमस्य । शीणि ॥^{१०}

विग्नविस्ती विचारिते ॥९९॥

‘विद विचारणे’ (द० आ० अ०) । ‘गुर्विद—’ (उ० २५५) इति
वा न । शीणि ॥९९॥^{११}

1 Begged, requested [2] 2 Made known, informed [2]
3 Covered, concealed [2] 4 Revered, honoured [2] 5 Filled,
completed [2] 6 B and K निर्वृत्ते 7 Distressed [2] 8 Fin-
ished [2] 9 Burnt [3] 10 Hewn (as a wood) [3] 11 Pierced
[3] 12 Considered, examined [3]

निष्प्रभे विगतारोक्ती

नास्ति रोचनं रोको दीप्तिरस्य । श्रीणि ॥^१

विलीने विद्रुतद्रुतो ।

‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । ‘स्वादय ओदिन’ इति न ॥ श्रीणि ॥^२

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

‘पिप्पु—’ (दि० प० अ०) । ‘वृत्—’ (म्वा आ० से०) । ‘पद्—’ (दि० आ० अ०) । श्रीणि ॥^३

दारिते भिन्नभेदितौ ॥१००॥

दृमिदो. क्त (३.२.१०२) । श्रीणि ॥१००॥^४

उतं स्यूतमुत चेति त्रितयं तन्तुसतते ।

‘ऊयो तन्तुसन्ताने’ (म्वा० आ० से०) । सिक्वे. (दि० प० से०)
‘ऋतो—’ (६४.१९) इत्यूट् । ‘वेत्—’ (म्वा० प० अ०) क्त.
(३.२.१०२) । तन्तुमि. सततम् ॥^५

स्यादर्हिते नमसित नमस्यिनं मपचायितार्चितापचितम् ॥१०१॥

‘अहं पूजायाम्’ (म्वा० प० मे०) । नमः कृतम् । ‘नमो वरिव—’
(३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’ (६४.५०) इति यलोप. ।
अपचायने स्म । ‘चापृ पूजानिगमनयो’ (म्वा उ० से०) । ‘अचं पूजायाम्’
(म्वा० प० से०) । ‘चापतेदिच’ । ‘नमम्कृतस्य’ पद् ॥१०१॥^६

वरिवसिते वरिवद्वियनमुपासितं चोपचरित च ।

वरिवः कृतम् ‘नमा वरिव—’ (३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’
(६४.५०) । ‘आस उरवेगने’ (अ० आ० मे०) । ‘बह (र) गती’ ।
चचारि ॥^७

मंतापितस्तु मंतप्रो धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥

‘तपशो’ घुरादि । ‘तप सनाप’ (म्वा० प० अ०) । ‘पूय सनापे’
(म्वा० प० मे०) । ‘आयादय—’ (३.१.३१) इति वा आय । दुडु
उत्तापे’ (स्वा० प० अ०) । ‘दुग्धो दीपंदच’ (वा० ८.४.४४) पद्य ॥१०२॥^८

1. Lustreless, pale-looking [3] 2 Dissolved [3] 3 Accomplished, effected [3] 4 Broken, torn, split [3] 5 Woven; sewn (as cloth) [3] 6 B and K. नमस्यितममित- 7. Saluted, respected [6] 8. Worshipped, adored [4] 9 B मन्तापितमन्तो and K मन्तापितमन्तो 10 Heated, tormented [5]

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदित प्रीतः ।

‘हृष्ट तुष्टौ’ (दि० प० से०) । क्त (३४७२) । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘तृप्त प्रीणने’ (दि० प० अ०) । ‘ह्लादी सुखे च’ (म्वा० आ० से०) । ‘ह्लादो निष्ठायाम्’ (६४९५) इति ह्रस्वः । पट् ॥^१

छिन्नं छातं लूनं कृत् दातं दित छित वृक्णम् ॥१०३॥

छिदे (ह० उ० से०) क्त (३२१०२) । ‘छो ज्येदने’ (दि० प० अ०) ‘शाञ्छोरन्यतरस्याम्’ (७४४१) इति वा वेत्त्वम् । ‘लून्’ (कृष्ण० उ० से०) । ‘वृत्तौ’ (तु० प० से०) छेदने । ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । दो (दि० प० अ०) । ‘दितिस्यति—’ (७४४०) इत्यात्वम् । ‘ओषश्चू—’ (तु० प० से०) अष्टौ । १०३ ॥^२

म्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं रुक्नं पन्न न्युत गलितम् ।

‘समु ध्वमु भ्रमु—’ (म्वा० आ० से०) । स्कन्दिर (म्वा० प० से०) पट् (दि० आ० अ०) गतौ । ‘च्युङ् गतौ’ (म्वा० आ० अ०) । ‘गल अदने’ (चु० उ० से०) ॥^३

लब्धं प्राप्तं त्रिन्नं भावितमासादित च भूत च ॥१०४॥

‘विदलु लाभे’ (तु० उ० अ०) । ‘भू प्राप्ता’ (चु० आ० से०) । आसाद्यन् स्म । पट् ॥१०४॥^४

अन्वेषित गन्नेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वेष्यते स्म । ‘एप् गतौ’ (म्वा० आ० से०) । ‘गन्नेष मार्गणे’ (चु० उ० से०) । ‘इप् इच्छायाम्’ (तु० प० म०) । ‘मार्गं अन्वेषणे’ (चु० उ० से०) ‘मृग अन्वेषणे’ (चु० आ० से०) । पञ्च ॥^५

आर्द्रं मार्द्रं मिलन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नतमुत्तं च ॥१०५॥

‘अर्द्रं गतौ’ (म्वा० प० से०) । ‘अर्द्धोपसंख’ (उ० २१८) इति रक् । सह आर्द्रत्वेन । ‘किट् आर्द्रभावे’ (दि० प० से०) । ‘तिम शिम आर्द्रभावे’ (दि० प० से०) । ‘उन्दी कन्दने’ (र० प० से०) । ‘नुदविद—’ (८२५५) इति वा न । सप्त ॥१०५॥^६

1 Pleased, satisfied [6] 2 Cut, lopped [8] 3 Fallen, dropped down [7] 4 Got, obtained received [6] 5 Searched, sought, inquired or looked for [5] 6 Wet, moisten [7]

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोमायित [च] गुप्तं [च] ।

त्रैड् (म्वा० आ० अ०) । 'नुद—' (८.२.५५) इति वा न. । पट् ॥^१

अवगणितमयमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥१०६॥

'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । मन (दि० आ० अ०) । 'मान
पूजायाम्' (म्वा० आ० से०) । पञ्च ॥१०६॥^२

त्यक्तं हीनं विधुत समुञ्जितं धूतमुत्सृष्टम् ।

'त्यज हानौ' (म्वा० प० अ०) । ओहाक् (जु० प० अ०) । 'धुमास्या'
(६.४.६६) इतीन्वम् । 'धूज् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । 'उज्ज उत्सर्गे'
(तु० प० से०) । 'पू [विधू] नने' (तु० प० से०) । 'मृज विसर्गे'
[दिवादि] । पट् ॥^३

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥१०७॥

यचमापवदजल्पस्यास्य तत् (३.२.१०२) । 'दपानेहि.' (७.४.४२) ।
'लप व्यक्त या वाचि' (म्वा० प० से०) । सप्त ॥१०७॥^४

बुद्धं बुधितं मनित विदितं प्रतिपन्नमप्रसितावगतं ।

'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । अनिट् । 'बुधिर् बोधने' सेट् क ।
'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । 'यस्य विमापा' (७.२.१५) इत्यस्या-
नित्यत्वादित् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)
अव स्पृते 'यनिम्यति—' (७.४.४०) इतीन्वम् ॥ सप्त ॥^५

ऊरीशतमुररीरुतमङ्गीरुतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८॥

सतीर्णविदितमश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

अनङ्गमङ्गं श्रुतम् । 'श्रु श्रवणे' (म्वा० प० अ०) ॥१०८॥ 'गृ निगरणे'
(तु० प० से०) । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'दपानेहि.' (७.४.४२) ।
उपश्रुतम् स्म । एवादस्य ॥^६

ईन्दिशमपगायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥१०९॥

अपि गीर्णवर्गिताभिप्लुतेटितानि स्तुतार्थानि ।

'ईन् स्तुतौ' (अ० आ० से०) । 'नंगु स्तुतौ' (म्वा० प० से०) । 'पण

1. Saved, preserved, protected [6] 2. Contemned,
disregarded [5] 3 Abandoned, forsaken, left; quitted [6]
4 Said spoken, uttered [7] 5 Known; understood [7]
6 Accepted, removed [11]

व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'णु स्तुतो' (अ० प० से०) ॥ १०९ ॥ 'गृ
शब्दे' (क्रा० प० से०) । 'वर्णं वर्णक्रियादौ' (चु० उ० से०) । 'ष्टुन्
स्तुतो' (अ० उ० अ०) । द्वादश ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितस्यादितप्सातम् ॥ १०॥

अभ्यवहृतान्नजग्धप्रस्तग्लस्ताशित भुक्ते ।

'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । 'प्सा भक्षण' (अ० प० अ०) ॥ ११० ॥
अद्यते स्म । 'अदोऽनने' (३२६८) इति ज्ञापकाज्जगिधर्वा । 'ग्रमु ग्लमु
अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्न भोजने' (क्रा० प० से०) ॥

क्षेपिष्ठभोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठवहिष्ठा ॥ १११ ॥

क्षप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुवीचरबहुप्रकर्षार्था ।

अतिशयेन क्षिप्र । 'स्थूलदूर—' (६४५६) इतीष्टानि साधु । अतिशयेन
क्षुद्र । प्रिय । 'प्रियस्थिर' (६४७) इति साधु । एव गुरुस्थूलयो 'स्यू
लदूर—' (६४५६) इति साधु । बहुलस्य बह ॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्पेष्टगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्टाः ॥ ११२ ॥

वाढव्यायतद्यहुरुक्वामनवृन्दारकातिशये ॥

इति विशेप्यनिघ्नवर्ग ॥ १ ॥

'अतिक्ववाढयोर्नेदसाधौ' (५३६३) । एव दीर्घगुरुह्रस्ववृन्दारकाणाम् ॥

इति विशेप्यनिघ्न [वर्ग] ॥ १ ॥

प्रवृत्तिप्रत्ययार्थाद्यै सकीर्णै लिङ्गमुन्नयेत् ।

सकीर्णै अस्मिन् वर्गे लिङ्ग प्रवृत्त्यर्थादिना बोद्धव्यम् । तद्यथा प्रवृत्तिभूतस्य
परशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात्तेन सह समास 'अपरस्पर' शब्दोऽपि त्रिलिङ्ग । प्रत्ययन
क्तिना 'स्थोत्वादि' । अर्थेन 'वर्मेव वामणम्' इत्यादौ ।

- 1 Praised, commended, applauded [12] 2 M अदने
3 Eaten, chewed licked, swallowed [14] 4 Quickest,
smallest, dearest, greatest, fattest, and most [1 each]
5 Best or most excellent, largest, most abundant,
haviest, shortest, and very great or handsome [1 each]
6 M शब्दाः ।

कर्म क्रिया

क्रियते यत्तत्कर्म । मनिम् (उ० ४ १४४) । वृत्र शच' (३ ३ १००) ।
रिड् (७ ४ २८) । इयड् (६ ४ ७७) । 'त्रियाया' द्वे ॥^१

तत्तातत्ये गम्ये स्युरपरस्परा ॥ १ ॥

त्रियाया सातत्ये त्वर्थे । 'अपरस्परा त्रिया सातत्ये' (६ १ १४४) इति
निपात ॥ १ ॥^२

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

साकल्य च आसङ्गश्च तयोर्वचने बोधने । पाग्यन येन । 'पूर्वपदात्—'
(८ ४ ३) इति ण । 'तुर त्वरणे' (जु० ५० से०) । सु (तु) रस्य अयन-
मसक्त गमनम् । 'परायणम्' इति पाठान्तरम् ॥^३

यदृच्छा स्वरिता

'यदृच्छ गत्यादौ' (तु० ५० से०) । 'गुरोश्च' (३ ३ १०४) इत्य । या
चासौ ऋच्छा च । र्वेनेरितु शीलमस्य, तस्य भाव । 'स्वातन्त्र्यस्य' द्वे ॥^४

हेतुभूत्या त्वास्या^५ विलक्षणम् ॥ २ ॥

हेतुना कारणेन शूया या आस्या स्थिति । विगत लक्षणमालोचन यत्र ।
एकम् ॥ २ ॥^६

शमथस्तु शम शान्ति

'यमादिभ्योऽथच्' । घञि 'नोदात्त—' (७ ४ ३३) इति न वृद्धि । 'त्रोपा-
धमाथस्य' श्रौणि ॥^७

दान्तिरतु दमथो दम ।

क्लेयादिमहिष्णुता दम ॥^८

अवदान कर्मवृत्तम्

'दैव शायने' (म्वा० ५० अ०) । स्पृट् (३ ३ ११४) । वृत्ते (म्वा०
आ० से०) भावे क्त (३ ३ ११४) । 'प्रयस्तकर्मणो' द्वे ॥^९

1 Action, work [2] 2 Continuous work or worker [1]
3 Full and relevant statements [1 each] 4 Independence
[2] 5 B ११४५ 6 Vain or useless state [1] 7 Calmness
or absence of passion &c. [3] 8 Self restraint or forbear-
ance of pain &c [3] 9 Valorous or glorious act [2]

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

काम्यस्यादानम् । 'वृज् वरणे' चुरादिः । 'कामनापूर्वकं दानम्' द्वे ॥३॥^१

वशक्रिया संवननम्

वशस्य क्रिया करणम् । संपूर्वं: 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थं । 'वशीकरणस्य' द्वे ॥^२

मूलकर्म तु कर्मणम् ।

मूलंरोपधिमिर्यद्वशीकरणम् । कर्मैव कर्मण [म्] '[त] द्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५.४.३६) । द्वे ॥^३

विधूननं विधुवनम्

'धूज् कम्पने' (चु० प० अ०) 'धत्र् प्रीतो—' (बा० ७.३.३७) इति नुक् । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् ३.३ ११५) । 'कुटात्—' (१.२.१) इति डित्वादगुणाभावः । 'कम्पनस्य' द्वे ॥^४

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तृप (दि० प० अ०) । प्रीज् (ब्रथा० उ० अ०) । अव (भ्वा० प० से०) । 'प्रीनौ' ग्रीणि ॥ ४ ॥^५

पर्याप्तिः स्यान्परित्राण हस्तधारणमित्यपि ।

हस्तेन हस्तस्य वा धारणम् । प्रहृतुमुद्यतस्य रोध इत्यर्थः । ग्रीणि ॥^६

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सीव्यते. पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) वा दीर्घः । त्तिनि (३.३.१४) 'च्छवो—' (६.४.१९) इत्यूट् । ग्रीणि ॥^७

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

'ऋदोरप्' (३.३.५७) ॥ ५ ॥^८

आक्रोशनमभीपद्गः

'पज्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपमर्गस्य घञि—' (६.३.१२२) दीर्घः । 'शास्य' द्वे ॥^९

1. A free-will offering [2]
2. Subjection [2]
3. Bewitching by means of herbs [2]
4. Shaking; trembling [2]
5. Pleasing, satisfying [3]
6. Some read हस्तधारणमित्यपि
7. Protection or warding off a blow (with the hand) [3]
8. Sewing, stitching [3]
9. Breaking, bursting, tearing [3]
10. Curse [2]

सवेदो वेदना न ना ।

वेत्तेषां (३ ३ १८) । 'विद चेत्तनाख्यानादौ' चुरादि । 'अनुभवस्य' द्वे ॥^१

समूर्च्छन्तमभिव्याप्ति

'आप्तु व्याप्ति' (स्वा० प० अ०) । तित् (वा० ३ ३ ९४) । 'सर्व-
व्याप्तस्य' द्वे ॥

याञ्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

अर्थ (चु० आ० स०) । ण्यन्त । चत्वारि ॥ ६ ॥^२

वर्धन्त छेदने

'वर्धं छेदनपूरणयो' (चु० प० स०) । द्वे ॥^३

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

'दुनदि-' (स्वा० प० से०) । 'समाज प्रीतिसेवनया' (चु० उ० से०) ।
प्रच्छन्नोप्तायाम्' (तु० प० अ०) । 'आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य' त्रीणि ॥^४

अथाग्नाय सप्रदाय

'म्ना अग्न्यासे' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । दाज (चु०
उ० अ०) घञ् (३ ३ १८) । 'परम्परानुगतसदुपदेशस्य' द्वे ॥^५

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

'क्षि क्षये' (स्वा० प० अ०) । अच् (३ ३ ५३) । 'क्षीप् हितायाम्'
(कृपा० प० अ०) । मिदादि (३ ३ १०४) । 'हाने' द्वे ॥ ७ ॥^६

ग्रहे ग्राह

'ग्रहवृ—' (३ ३ ५८) इत्यप् । घञि ग्राह । 'ग्रहणस्य' द्वे ॥^७

वश कान्तौ

'वक्षिरप्यो—' (वा० ३ ३ ५८) इत्यप् । द्वे ॥^८

रक्षणस्त्राणे

रक्षे (स्वा० प० से०) । 'यजयाच—' (३ ३ ९०) इति तड् । द्वे ॥^९

-
- 1 Experience [2] 2 Universal pervasion [2] 3 Begging [4]
4 Cutting [2] 5 M आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य 6 The courteous
treatment of a friend or guest at meeting and parting [3]
7 Traditional teaching, doctrine [2] 8 Decay, loss [2]
9 Taking, holding [2] 10 Wish, desire [2] 11 Protection [2]

रण वधणे ।

'रण वधणे शब्दे' (म्वा० प० से०) द्वे ॥^१

व्यधो वेधे

'व्यधजपो —' (३३६१) इत्यप् । 'विध विधान' (तु० प० से०) ।
घञ् (३३१८) । 'वेधनस्य' द्वे ॥

पचा पाके

पचे. (म्वा० उ० अ०) अङ् (३३१०४) । द्वे ॥^२

हृद्यो हृती

ह्वेन् (म्वा० उ० अ०) । 'ह्व सप्रसारणम्—' (३३७२) इत्यप् । द्वे ॥^३

यरो घृती ॥८॥

'घृन्—' (म्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृ—' (३३५८) इत्यप् द्वे ॥८॥^४

ओपः प्लोपे

'उप प्लुप दाहे' (म्वा० प० से०) । घञ् (३३१८) ॥^५

नयो नाये

'णीज्—' (म्वा० उ० अ०) । एरच् (३३५६) 'प्रिणीभुनोऽनुपसर्गो'
(३३२४) इति घञ् । 'न्ययो न्याय' इति पाठात्तरम् । 'नीते' द्वे ॥^६

उया निर्जीर्णो

'ग्लान्याहान्या नि' (वा० ३३९५) । 'ग्रहत्वादित्य तिप्रिष्टवन्—'
(वा० ८२४४) इति न । 'जीर्णताया' द्वे ॥^७

भ्रमो भ्रमी ॥

'दक् कृष्यादित्य' (वा० ३३१०८) । भ्रमि । द्वे ॥^८

स्फातिर्युद्धी

'स्फायो वृद्धो' (म्वा० अ० मे०) । द्वे ॥^९

प्रथा रुधाती

'प्रथ प्रथान' (म्वा० अ० मे०) । निदादि (३३१०४) ॥^{१०}

मृष्टि पृष्ठी

'मृष्ट रफो' (तु० प० अ०) । 'पृष्ठी मरक्' (र० प० से०) । द्वे ॥^{११}

1 Sound [2] 2 Piercing, perforation [2] 3 Cuckling [2]
 4 Calling [2] 5 Boon [2] 6 Burning [2] 7 M. ३३५६ ३ ३
 8 Policy [2] 9 Old age, decrepitude [2] 10 M. ३३२४
 roaming about [2] 11 Growth, increase [2] 12 I am [2]
 13 Touch, Contact [2]

स्नवः छवे ॥९॥

‘ष्णु प्रस्रवणे’ (अ० प० से०) । ‘सु गतौ’ (स्वा० प० अ०) ।
‘प्रस्रवणस्य’ द्वे ॥९॥^१

एधा^२ समृद्धौ

एध (स्वा० आ० से०) । मिदादिः (३.३.१०४) ‘अधु वृद्धौ’ (स्वा०
आ० से०) । द्वे ॥^३

स्फुरणे स्फुरणा

‘स्फुर स्फुरणे’ कुटादिः । स्वार्थे ण्यन्ताद्यच् (३.३.१०७) । संज्ञापूर्वकत्वात्
गुणः ॥ द्वे ॥^४

प्रमिती प्रमा ।

‘हुमिच् प्रमोषणे’ (स्वा० उ० अ०) । ‘मातश्च—’ (३.३.१०६)
इत्पङ् । प्रमा यथायंज्ञानम् ॥^५

प्रसूतिः प्रसवे

‘कृदोरप्’ (३.३.५७) द्वे ॥^६

इच्छयेते प्राधारः

इच्छतिर् (स्वा० प० से०) । धञ् (३.३.१८) । ‘वृक्षारणदोष्योः’
(जु० प० अ०) । ‘उपसर्गस्य—’ (६.३.१२२) इति दीर्घः । द्वे ॥^७

कलमथः कलमः^८ ॥१०॥

‘समादिभ्योऽयच्’^९ । धनि (३.३.१८) ‘नोदात्त—’ (७.३.३४) इति
न वृद्धिः । ‘धा (धा) न्वे’ द्वे ॥१०॥^{१०}

उत्कर्षोऽतिशये

‘श्च—’ (स्वा० प० अ०) । धञ् (३.३.१८) सौटः (अ० आ० से०)
एत् (३.३.५६) द्वे ॥^{११}

संधिः श्लेषे

पाप्रः ञिः (३.३.९२) । दिव्य् (दि० प० अ०) । धञ् (३.३.१८) द्वे ॥^{१२}

1. Oozing; trickling [2] 2. Some read रच 3. Prosperity [2]
4. Throbbing or quivering [2] 5. Valid knowledge [2]
6. Delivering or giving birth to [2] 7. Flowing [2] 8. B.
and K. वन्ने 9. M. समादिभ्यो यच् 10. Fatigue [2] 11. Elevation;
excellence [2] 12. Union [2].

विषय आश्रये^१ ।

‘पिङ्गवन्धने’ (स्वा० उ० अ०) एरच् (३ ३.५६) । ध्रिन् (स्वा० उ० अ०) । एरच् (३ ३.५६) । द्वे ॥^२

श्रिपाया क्षेपणम्

‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । मिदादि (३ ३.१०४) । द्वे ॥^३

गीणिर्गिरौ

गिरते , तु० प० से०) । क्तिन् (३ ३.१४) । निष्ठावत् (वा० ८.२४४) ।
‘इत्कृप्यादिभ्य’ (वा० ३ ३.१०८) । द्वे ॥^४

गुरणमुद्यमे ॥११॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) । कृटादि । द्वे ॥११॥^५

उन्नाये उन्नय^६

‘अवोदोनिय’ (३ ३.२६) इति घञ् । बाहुलकादच् ॥ द्वे ॥^७

आयः श्रयणे

‘धिणोभुव —’ (३ ३.२४) इति घञ् । द्वे ॥^८

जयने जय ।

‘जि जये’ (स्वा० प० अ० । लुट् (३ ३.१५) । अच् । द्वे ॥^९

निगादो निगदे

‘नौ गद —’ (३ ३.६४) इत्यप् । घञ् (३ ३.१८) । द्वे ॥^{१०}

मादो मदे

‘मदोजुप^{११} —’ (३ ३.६७ इत्यप् । ‘सदमादस्ववो —’ (६ ३.९६)
इति निर्देशाद् घञ् । द्वे ॥^{१२}

उद्वेग उद्भ्रमे ॥१२॥

भ्रमे (दि० प० अ०) घञि (३ ३.१८) ‘नोदात्त —’ (७ ३.३४)
इति न वृद्धिः । द्वे ॥१२॥^{१३}

1 Some read अ१ये 2 Substratum, asylem [2] 3 Throwing, directing [2] 4 Swallowing [2] 5 Effort, perseverance [2] 6 B and K उन्नय उन्नये 7 Elevation, height [2] 8 Service, shelter [2] 9 Victory [2] 10 Discourse [2] 11 म मनेन 12 Pleasure [2] 13 Anxiety [2]

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (कथा० प० से०) । परि ‘मल धारणे’ (म्वा० आ० से०) ।
‘कुङ्कुमादिमर्दस्य’ द्वे ॥^१

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

‘पद गती’ (दि० आ० अ०) । ‘ग्रहवृ—’ (३.३.५८) इत्यप् । ‘हित-
संपादनादेः’ द्वे ॥^२

निग्रहस्तु निरोधः^३ स्यात्

रुधेः (६० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) । द्वे ॥^४

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

‘युजेः’ (६० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) ॥१३॥^५

मुष्टिबन्धस्तु संग्रहः

‘समिमुष्टौ’ (३.३.३६) इति ग्रहेर्घञ् । द्वे ॥^६

डिन्ध्वे डमरविष्टौ ।

‘डि विनोदे’ घञ् (३.३.१८) । ‘डम्’ इति शब्दं याति । ‘प्लुङ्’ गता’
(म्वा० आ० अ०) । अप् (३.३.५७) शस्त्रं विना कलहः ॥^७

बन्धनं प्रसितिश्चारः

‘पिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । तित् (३.३.९४) स्वरति । ‘स्वृ—’
(म्वा० प० से०) ॥^८

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥१४॥

स्पृष्टे. (चु० आ० से०) तुच् (३.१.१३३) । तपेः (म्वा० प० अ०)
तुच् (३.१.१३३) । ‘संतप्तस्य’ शीणि ॥१४॥^९

निकारो विप्रकारः स्यात्

निहृष्टीकरणम् । ‘घञ्’ (३.३.१८) ‘अपकारस्य’ द्वे ॥^{१०}

आकारन्त्विव इद्वितम्

वाकरणम् । ‘इणि गती’ (म्वा० प० से०) । ‘अभिप्रायानु (रु) पवेष्टायाः’
शीणि ॥^{११}

-
1. Grinding, crushing, rubbing or pounding of saffron
: &c. [2] 2. Favour, kindness [2] 3. K. निरोधः 4. Restraint
- check [2] 5. Challenge [2] 6. Clenching the fist [2]
7. An affray without weapons [3] 8 Tie or fetter [3].
9. Afflicted, distressed [3] 10. Injury [2] 11. Indication of
a sentiment by the gesture [3].

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥१५॥

‘कृज घ च’ (३ ३ १००) ‘प्रकृतेरन्यथानामात्रे’ चत्वारि ॥१५॥^१

अपहारस्त्वपचय

चित्र (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३ ३ ५६) द्वे ॥^२

समाहार. समुच्चयः

हृज घज् (३ ३ १८) द्वे ॥^३

प्रत्याहार उपादानम्

उपादात्रो ल्युट् (३ ३ ११५) । ‘विषयेभ्य इन्द्रियपरावृत्ते’ द्वे ॥^४

विहारस्तु परिक्रम ॥१६॥

क्रमे (भ्वा० प० से०) घञि (३ ३ १८) नोदात्त—’ (७ ३ ३४)
इत्यवृद्धि ॥१६॥^५

अभिहारोऽभिग्रहणम्

आभिमुख्येन ग्रहणम् । द्वे ॥^६

निर्हारोऽभ्यनर्कणम् ।

निर्हारो निस्सारणम् ॥^७

अनुहारोऽनुकार स्यान्

अनुकरण सद्व्यकरणम् । घञ् (३ ३ १८) ॥^८

अर्थस्यापगमे व्यय ॥१७॥

‘व्यय वित्तसमुत्सर्गं’ (जु० उ० से०)—इत्येके ॥१७॥^९

प्रवाहस्तु प्रवृत्ति स्यात्

अविच्छेदेन प्रवृत्ति प्रवाह ॥१८॥

प्रवहो गमनं वहि ।

गोचरसचर—’ (३ ३ ११९) इति ‘वह’ साधु ॥११॥

-
- 1 Transformation evolution [4] 2 Taking, carrying away [2] 3 Collection [2] 4 Drawing back sense-organs from their objects [2] 5 Walking (for pleasure) [2] 6 Robbing stealing, [2] 7 Extraction, drawing out [2] 8 Imitation copy [2] 9 Expanse [1] 10 Continuous flow [2] 11 Flowing, streaming forth [2]

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥१८॥

'यमः समुपनिविष्टु च' (३.३.६३) इत्यप् । पक्षे षन् । पट् ॥१८॥^१

हिंसा कर्माभिचारः स्यात्
अभिनिवर्तितुं चरणं मारणादि ॥^२

जागर्षा जागरा द्वयोः ।

'जागर्तारकारो वा' (वा० ३.३.१०१) । पक्षे यक् (३.१.६६) द्वे ॥^३

विघ्नोऽन्तर्गतः प्रत्यूहः

हृत्तेः क. (वा० ३.३.५८) । अन्तरस्य व्यवधानस्य अयनम् । प्रत्यूहः ।
घट् (३.३.१८) । शीणि ॥^४

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

'उपघ्न आश्रये' (३.३.८५) इति साधुः ॥१९॥^५

निर्वेश उपभोगः स्यात्

विशेषन् (३.३.१८) द्वे ॥^६

परिसर्पः परिक्रिया ।

मृगेषन् (३.३.१८) । परिजनादिना वेष्टनस्य' द्वे ॥^७

विधुरं तु प्रविश्लेषः^८

विगता धर्मांरोऽत्र ।^९ द्वे ॥^{१०}

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

मीनः (श्वा० उ० अ०) घट् (३.३.१८) । 'छदि संवरणे' (चु० प० सं०)
घीट् (अ० आ० सं०) । शीणि ॥२०॥^{११}

संश्लेषण मममनम्

शिताम्योर्षट् (३.३.११५) । द्वे ॥^{१२}

पर्यवस्था विरोधनम् ।

स्या । 'प्राक्तरप—' (३.३.१०६) इत्यप् । 'विरोधस्य' द्वे ॥^{१३}

-
1. The concentration of mind [6] Cf. yoga-sūtra 3-4
2. Killing, slaying [2] 3. Waking [2] 4. Obstacle [3]
5. Contiguous support or restoring to what is near [2]
6. Enjoyment [2] 7. Encircling surrounding [2] 8. B. and K.
अति ९ M. पृथक् 10. Separation [2] 11. Meaning, purpose
[3] 12. Abandonment, abbreviation [2] 13. Opposition,
resistance [2]

परिसर्या परोसारः

‘नृ गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘परिचर्यापरिसर्या—’ (वा० ३ १.१०१)
इति साधु । परितः सारो गमनम् । द्वे ॥^१

स्यादास्या त्वासना स्थिति ॥ २१ ॥

आसे (अ० आ० से०) प्यत् (३ १ ११३) । युच् (३ ३ १०६) ।
त्रीणि ॥ २१ ॥^२

विस्तारो विग्रहो व्यासः

‘स्तृञ् आच्छादने’ (ऋचा० उ० से०) । ‘प्रथने वावशब्दे (३ ३ ३३)
इति घञ् । असे (दि० प० से०) घञ् (३ ३ १८) । त्रीणि ॥^३

स च शब्दस्य विस्तरः ।

स व्यासः । अप् (३ ३ ५७) । एकम् ॥^४

स्यान्मर्दनं संवहनम्

वहे (भ्वा० उ० अ०) प्यन्ताल्ल्यट् (३ ३ ११५) । द्वे ॥^५

विनाशः स्यादर्शनम् ॥ २२ ॥

णश्च (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) ॥ २२ ॥^६

सस्तय स्यात्परिचय

हुज् (अ० प० अ०) । अप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^७

प्रमरस्तु विसर्पणम् ।

सरत्तेरप् । मृपेल्युट् (३ ३ ११५) । द्वे ॥^८

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

ववेर्षञ् (३ ३ १८) । ‘उपसर्गस्य दीर्घः’ (६ २ १२२) । ‘धान्यसव-
यस्य’ द्वे ॥^९

सनिवि सनिरर्पणम् ॥ २३ ॥

घाञ् वि (३ ३ ९२) । द्वे ॥ २३ ॥^{१०}

1 Wandering about, perambulation [2] 2 Stay [3] 3 Ex-
tension, expansion [3] 4 Detailed description [1] 5 Sham-
pooing, massaging [2] 6 Destruction [2] 7 Acquaintance,
intimacy [2] 8 Diffusion, dilation [2] 9 The collection
of grain [2] 10 Proximity [2]

लवोऽभिलाषो लवने

लूज (कृपा० उ० अ०) अप् (३.३ ५७) । 'निरम्यो —' (३ ३ ५८) इति घञ् । 'छेदनस्व' ग्रीणि ॥^१

निष्पानः पवने पवः ।

पूज (कृपा० उ० अ०) घञापो । ग्रीणि । 'धान्यादेर्निबुसीकरणम्' । 'पछोरव (न)' लोके ॥^२

प्रस्तान स्यादवसर

'प्रे द्रुस्तुयुव' (३.३ २७) इति घञ् । सरते (भ्वा० प० अ०) रप् । 'प्रगङ्गस्व' द्वे ॥^३

असरः सूत्रनेष्टनम् ॥ २४ ॥

'असी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरत् । सूत्रस्य वेष्टनम् ॥२४॥^४

प्रजनः स्यादुपसरः

पञ्चायनेऽस्मिन् प्रजन, पशूना ग्रमेऽग्रहणकाल । 'प्रजने सते' (३ ३ ७१) इत्यप् द्वे ॥^५

प्रसरप्रणयी समी ।

सरते (भ्वा० प० अ०) अप् । णोज (भ्वा० उ० अ०) अच् । 'प्रोभाप्रार्थनम्' द्वे ॥^६

धीशक्तिर्निष्क्रम

शक्तिर्ग्रहणपारणादि । द्वे ॥^७

अद्वी तु मज्जमो दुर्गतसचरः ॥ २५ ॥

ब्रमेर्धोज (३ ३ १८) वृद्धयनाव । 'सश्राम' इत्यपे । दुर्गस्य सचरणम् । प्रेश । द्वे ॥२५॥^८

प्रत्युत्थम प्रयोगार्थ

प्रथमप्रयोगार्थ पञ्ज् (३ ३ १८) । 'वभारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' द्वे ॥^९

-
- 1 Mowing, cutting [3] 2 Winnowing corn [3] 3 Opportunity [2] 4 Shuttle [2] 5 M २४ ५४ मन् 6 Impregnating [2] 7 Majority prefers २४ ५४ मन् 8 Love, affection [2] 9 Intellectual faculty [2] 10 The passage to a fort [2] 11 The first step towards any business or work [2]

अवेक्ष्य प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षते । 'गुरोस्व—' (३.३.१०३) इत्यः । जाग्रतेः (अ० प० मे०)
घञ् (३.३.१८) । 'जाग्रोऽविचि—' (७.३.८५) इति गुणः । 'अवेक्षणस्य'
ङ् ॥ २८ ॥^२

निपाठनिपठौ पाठे

'नौ गद—' (३.३.६४) इति पठेः (म्वा० प० से०) रप्, पक्षे घञ्
(३.३.१८) । त्रीणि ॥^३

तेमस्तेमौ समन्दने ।

'तिम छिम आर्द्रोमावे' (दि० प० मे०) । घञ् (३.३.१८) । 'उन्दी—'
द० प० से०) । 'आर्द्रोमावस्य' त्रीणि ॥^४

आदीन चाश्रवः क्लेशे

'दोद् दाये' (दि० आ० अ०) । क्तः । 'स्वादय ओदितः' इति नः ।
आश्रवतीन्द्रियाप्यनेन । सवतेः (म्वा० प० अ०) अप् (३.३.५७) 'क्लिप्सू
विवापने' (श्पा० प० से०) । त्रीणि ॥^५

मेलके संगमो गमः ॥ २९ ॥

मिल (तु० प० मे०) घञन्ताक्तः । पञ्च (म्वा० प० अ०) । घञ्
(३.३.१८) । 'ग्रह्व—' (३.३.५८) इति गमः (म्वा० प० से०) ।
अप् ॥ २९ ॥^६

मंघीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

ईशित्विभ्यो ल्युट् (३.३.११५) ङे । मार्गं (चु० उ० से०) मृग
(चु० आ० से०) अन्वेपणे ल्युट्मुचौ । घञ् । पञ्च ॥^७

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

'रम रानम्ये' (म्वा० आ० ज०) । 'रनेः—' (७.१.६३) इति तुम् ।
'ष्वङ्ग परिष्वङ्ग' (म्वा० आ० अ०) । श्लिषेः (दि० प० अ०) घञ् (३.
३.१८) । घञ्कारि ॥ ३० ॥^८

1. M. वृद्धतिनि 2. Vigilance, watchfulness [2] 3. Reading,
recitation, study [3] 4. wetting, moistening [2] 5. B. and K.
आश्रवतीन्द्रियाप्यनेन 6. Sorrow [3] 7. B. and K. मंघीक्षणं 8. Meetings;
union [3] 9. Search; inquiry [2] 10. Embracing [4].

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप—' (३ १ २५) इति णिच् । पञ्च ॥^१

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'निराकरणस्य' चत्वारि ॥ ३१ ॥^२

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥

'व्युपयो शेते —' (३ ३ ३९) इति शीङ् (अ० आ० से०) घञ् ।
पर्यायिण क्रमेण शयनमर्थो ययो । यथा—'तवाधराजोपशाय' ॥^३

अर्तन च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋति' सौत्र । इयङ्पक्षे 'अ' प्रत्ययात् (३ ३ १०२) । हृणीङ् कण्ड-
त्वादि । यक् (३ १ २७) । चत्वारि 'जुगुप्सनस्य' ॥ ३२ ॥^४

स्याद्वयत्यासो विपर्यासा व्यत्ययश्च विपर्यये ।

असे (दि० प० से०) घञ् (३ ३ १८) । इण (अ० प० अ०)
'एरच्' (३ ३ १६) । चत्वारि ॥^५

पर्ययोऽतिव्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय ॥ ३३ ॥

इण (अ० प० अ०) अच् । पते (भ्वा० प० से०) घञ् (३ ३ १८)
'चत्वारि ॥ ३३ ॥^६

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशामनम् ।

शास्त (अ० प० अ०) ल्युट् (३ ३ ११५) । 'भृत्यादिप्रेषणस्य' एकम् ॥

म सस्ताव क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समस्य मिलित्वा द्विजा स्तुवन्ति यस्या भूमौ । 'यज्ञे समि स्तुव' (३ ३-
३१) इति घञ् ॥ ३४ ॥^७

निधाय तद्व्यते यत्र काण्ठे काण्ठ स उद्घन ।

उर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन्^८ । उद्घनोऽन्याधानम्' (३ ३ ८०) इति साधु ॥^{१०}

- 1 Seeing; beholding [5] 2 Repudiation, refutation [4]
3 Sleeping in turn (while watching in the night) [2]
4 Disgust [4] 5 Inversion [4] 6 Violation, deviation (from
established customs [4] 7 Sending on an errand [1] 8 The
place which Brāhmanas repeating hymns and prayers
occupy at a sacrifice [1] 9 M हन्यतेऽस्मिन् 10 A plank on
which a carpenter works [1]

स्तम्बघनस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ २५ ॥

स्तम्बस्तृणादिगुच्छो हन्यत उन्मूल्यते येन । 'स्तम्ब क च' (३ ३ ८३) इति
कापो घनश्च । द्वे ॥ ३५ ॥^१

आविधो विध्यते येन

व्यधे (दि० प० अ०) घञ् । 'वरमा' लोके ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

विष्वक्, आरोहपरिणाहादिना सर्वत्र तुल्ये । 'निघोनिमितम्-' (३ ३ ८७)
इति साधु ॥^३

उत्तारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वं करण निक्षेपणम् ॥ ३६ ॥^४

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा — तु गरणादिषु^५

'उन्योर्' (३ ३ २९) इति गिरते (तु० प० से०) घञ् । 'गृ शब्दे'
(ब्र० प० से०) । 'वो क्षुध्व' (३ ३ २५) इति घञ् । 'उदि ग्रह' (३
३ ३५) इति [घञ् । एकैकम् ॥^६

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

रमे (भ्वा० आ० से०) क्तिन्—(३ ३ ९४)—घञौ (३.३.१८) ।
चत्वारि ॥^७

अथारित्रयां तु निष्ठेव ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेन निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

ष्ठेवे (दि० प० से०) घञ् (३ ३.१८) ॥ ३७ ॥ ष्ठिवैल्युष्टि (३ ३.
११५) बाहुलकाद् दीर्घोऽपि^८ ॥^९

जघने जूतिः

'जु' सौत्रो वेगे । क्तिन् (३ ३ ९४) 'ऊतियूति'—(३ ३ ९७) इति
साधु । द्वे ॥^{१०}

-
- 1 A hoe for weeding clumps of grass [2] 2 A carpenter's
instrument for piercing [1] 3 A tree having equal height
and breadth [1] 4 Winnowing corn [2] 5 B निगरण दिषु
6 Swallowing, vomiting, sneezing and eructating
[1 each] 7 Cessation; stop [4] 8 M शीर्षे 7 Spitting [4]
10 Speed [2]

सातिस्त्रयसाने स्यात्

स्यते त्तिनि (३३९८) 'ऊतियूति—' (३३९७) इति साधु । द्वे ॥^१

अथ ज्वरे जूर्ति ॥ ८ ॥

'ज्वरत्वर—' (६४२१) इत्युट् ॥३८॥^२

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

'अज गनी' (म्वा० ५० म०) । समुदोरज पशुपु' (३३६९) इत्यप् द्वे ॥^३

अकरणिरित्यादय शप्ते ।

न करणम् । 'आप्रोक्षे नञ्यनि' (३३११२) ॥^४

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् । ३९॥

गोत्रान्तेभ्य, अपत्यप्रत्ययान्तेभ्य । औपगवाना समूह । 'गोत्राक्षोष्ट्र—' (४२३९) इति बुद्ध् ॥३९॥^५

आपूयिक शाण्डुकलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अपूपाना शण्डुलीना च समूहम् । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठब्' (४२१७) ॥^६

माणवानां तु माणव्यम्

'ब्राह्मणमाणव—' (४२४२) इति यत् । [माणवाना समूहस्य] एकम् ॥^७

सहायाना सहायता ॥४०॥

'गजसहायाम्याम्—' (वा० ४२४३) इति तल् ॥४०॥^८

हल्या हलानाम्

हलान् 'पाशादिभ्यो य' (४२४९) ॥^९

ब्राह्मण्यवाङ्मये तु द्विजन्मनाम् ॥^{१०}

द्वे पशुकाना पृष्ठाना पाद्व्यं पृष्ठयमनुक्रमात्^{११} ॥४१॥

'पद्वीं णस्—' (वा० ४२४३) । 'पृष्ठाद्यन्—' (वा० ४२४२) ।

यज्ञविषये एतन् ॥४१॥^{१२}

1 End, conclusion [2] 2 Fever [2] 3 Driving of cattle [2]
4 Curse [2] 5 An assemblage of aupagavas [1] 6 A quantity of two sorts of cakes [1 each] 7 A company of lads or boys [1] 8 A number of companions [1] 9 A multitude of ploughs [1] 10 A collection of Brahmanas [2] 11 Bi २ निहितान् १२ A multitude of ribs, and blacks of a cattle [1 each]

सलाना सलिनी सल्यापि

‘खलगोरथात्—’ (४२५०) इति य । इतित्रकटयचरच’ (४२५१) ॥^१

अथ मानुष्यक नृणाम् ।

मनुष्यान् गोश्लेष्—’ (४२३९) इति जुज् ॥^२

ग्रामता जनता धूम्या पादया गल्या पृथक् पृथक् ॥४२॥

‘ग्रामजन—’ (४२४२) इति तल् । घमपाशगल्म्य ‘पाशादिभ्यो य’
(४२५९) । गलो [वृहत्काश] ॥४२॥^३

अपि साहस्रकारीपचार्मणायर्चनादिक्म् ।

इति सकीर्णवर्ग ॥२॥

एव सहस्रकारीप, चर्मन्, अयवन्, एभ्या मिक्षादिभ्योऽण्^४ (४२३८) ॥^५

सकीर्णार्थत्वमथान्तरे विहिताना प्रत्ययाना [म] र्थान्तरे निदर्शनम् ।
यथा—घनादे कर्त्रादी ॥

इति सकीर्णवर्ग ॥२॥

नानार्था केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिता ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तषु ते ॥१॥

केचन नानार्था इह तावत्कान्तखान्तादिवर्गेष्वेव कीर्तिता । य तु केचन
शब्दा कस्मिन्दिचदर्थे भूरिप्रयोगा प्रसिद्धा, त तत्पर्यायेष्वपि युक्ता, तेन पौन-
रुक्त्य नोद्भावनीयम् ॥१॥

आकाशे त्रिदिवे नाक * लोक * तु भुवने जने ।

जने गतानुगतिको लोक ॥

1 A multitude of threshing floors [2] 2 A collection of men
[1] 3 A number of villages, and people, a volume or cloud
of smoke, a collection of nets, and a multitude of throats
[1 each] 4 M मिश्रिणिगे 5 An aggregate of thousand, a
heap of dried cow-dung, a multitude of hides or shields,
and a number of Brahmanas knowing or studying the
Atharvaveda [1 each] 6 Nakah mas means (a) sky and
(b) heaven 7 Lokah mas means (a) world and (b) mankind

पणे यशसि च इराक

पण पववदे वृत्ते ॥^१

शरे खड्गे च सायक^२ ॥२॥

जम्बुकी^३ क्रोण्डचरुणौ पृथुकी^४ चिपिटार्भकी ।

अर्भको बाल ।

आलोकी^५ दर्शनोद्यातौ

उग्रात प्रकाश ॥

भेरीपटहमाणकौ^६ ॥३॥

अन्तस्तथोका ढक्का भेरी । पटहो इदुमि । अणति आणक ।^७ दित्यम्

[आनक] अये ॥३॥

उत्तमङ्गचिह्नयो — अङ्क^८ ।

वडकयतेऽनेन^९ । उत्तमङ्ग ब्रोड ॥

कलङ्को^{१०}ऽङ्गापवादयो ।

अपवादाऽपवासा ॥

तक्षका नागवर्धक्यो^{११}

वर्धकिस्तक्षा ॥

अर्क^{१२} स्फटिकसूर्ययो ॥४॥

मारुत वेधमि ब्रध्ने पुमि रु^{१३} क^{१४} शिरोऽम्बुनो ।

वेधमि ब्रध्मणि । ब्रध्ने सूर्ये । वायवे । रु (वा० ३२१०१) ॥

1 Lokah mas means (a) verse and (b) tame 2 Ayakah mas means (a) arrow and (b) sword 3 Janbukah mas means (a) jackal and (b) varuna 4 Pethukah mas means (a) parcelled and flattened rice and (b) Child 5 Alokah mas means (a) seeing and (b) light or lustre 6 Anakah mas means (a) kettle-drum and (b) wardrum 7 Apkah mas means (a) lap and (b) mark 8 M चद्रूपनेन 9 Kalanakah mas means (a) mark and (b) obloquy or disrepute 10 M चरुणादय 11 Takakah mas means (a) principal serpent and (b) carpenter 12 Arkah mas means (a) crystal and (b) sun 13 Kah mas means (a) wind or air (b) Brahman and (c) sun 14 Kam n means (a) head and (b) water

स्यात् पुलक^१ तुच्छधान्ये सक्षेपे भक्तसिक्थके ॥५॥

पोलति । 'पल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४१४)
इति माघु । सक्षप यथा—'पुलाककारा विपुलाशय स्यात् ।' सिक्थे यथा—
'स्थालीपुलाकयायेन' ॥५॥

उल्लंके करिण. पुच्छमूलोपान्ते च पेचक ।

'पश्चिमव्योरिच्छोपघाया' (उ० ५३७) ॥

कमण्डली च करकः^३

कमण्डलु पात्रम् । करको दाडिमेऽपि ।^४

सुगते च विनायक^५ ॥५॥

विष्कु^६ हस्ते घितस्ती च शूककीटे च वृश्चि^७ ।

'वृश्चिक्स्तु द्रुणो राशो शककीटोपधी मिदो' (मेदिनी १३१६०) ॥

प्रतिकूले प्रतीक^८ त्रिष्वेकदेशे तु पुस्ययम् ॥७॥

प्रतिगता ई ल^९ मोर्धेन । 'नघृतश्च' (५४१५३) ॥७॥

स्याद् भूतिक^{१०} भूनिम्बे कट्फलेभूस्तृणेऽपि च ।

भूनिम्बे, लोके 'चिराइता' । भूस्तृण, कुकुरमुत्ता लोके ॥

ज्योस्तिन्काया च घोषे च कोशातकी^{१०}

ज्योस्तिन्का पटोल । घोषा अपामार्गं ॥

-
- 1 Pulakah mas means (a) bad grain (b) abridgement (c) a lump of boiled rice and (d) rice water 2 Pacakah mas means (a) owl and (b) the root of an elephant's tale 3 Karakah mas means (a) water pot and (b) hail 4 M ^५ विमेदि 5 Vinayakah mas means (a) Gapeṣṭa and (b) Buddha 6 Kiskuh mas means (a) forearm and (b) cubit 7 Vṛścīkah mas means (a) scorpion (b) scorpion sign of the zodiac (c) Crab (d) Centipede and (e) a kind of medicine 8 Pratīkah mas f and n means contrary or unfavourable, and prat kah mas means part or portion 9 Bhutikaṃ n means (a) a medical plant (b) campher and (c) a kind of grass 10 Kaṣṭaki f means (a) a kind of vegetable and (b) a medicinal plant

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च गदिरे सोमवल्क^१ स्यात्

अथ सिंहके ।

तिलकल्के च पिण्डाक^२ बाह्लीक^३ रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

रामठ हिङ्ग । अपिना कुङ्कुमे ॥

महेन्द्रगुग्गुल्लकव्यालग्राहिषु कौशिक^४ ।

कुशिकस्यापत्यम् । महेन्द्र इन्द्र ।

रक्तापशङ्कास्वातङ्क^५ स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु^६ ॥ १० ॥

'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्प' [मदिनी ६ ७०] ॥ १० ॥

जैवातृकः^७ शशाङ्केऽप

जैवातृको दीर्घायु ।

सुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः^८ ।

वर्तक पक्षी च ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको^९ ना यवान्यामपि दीपक^{१०} ॥ ११ ॥

पुण्डरीक पद्म च ॥ ११ ॥

शालावृका^{११} कपिक्राष्टुश्वान

शाला वृणोति । स्यति शाला इति स्वामी ॥

1 Somavalkah mas means (a) a sort of karañja tree and (b) a medicinal substance 2 Pipyākah mas means (a) oil cake and (b) incense 3 Balhikam n means (a) saffron and (b) asafoetida 4 Kaugīkah mas means (a) Indra (b) a fragrant grom resin (c) owl and (d) snake-catcher 5 Atāṅkah mas means (a) disease (b) pain or affliction (of the mind) and (c) apyreherior 6 Kṣallakah mas, f, n means (a) little or minute and (b) low, vill 7 Jarvātīkah mas means (a) long lived and (b) moon 8 Vartakah mas means (a) quail (bird) and (b) the hoof of a horse 9 Puṇḍar kah mas means tiger, and puṇḍarikam n means white lotus 10 Dipakah mas means (a) lamp and (b) a kind of barley 11 Śālīvṛkah mas means (a) monkey (b) jackal and (c) dog

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

पीढार्थेऽपि ढ्यलीक स्याद् अलीक^३ त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

विशेषेणालीकृतम् ॥ १२ ॥

शीलान्वयाग्रनूके^४

अनूच्यन्ते । 'उच्च समवाये' [दिवादि] । क (३११३५) । अन्वय
कुलम् ॥

द्वे शल्क^५ शकलवल्कले ।

शलति । 'शल् चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मोवा-' (उ० ३ ४३)
इति ऋ । शकल खण्डः ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्को^६ऽऽत्री

सहाष्टमिवन्ते साष्ट सुवर्णं पादशमापका । पल स्वर्णचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
दीनरयने दीनार, रूपकम् । 'निष्वमस्यो साष्टहेमशत दीनारवर्णयो' [मेदिनी
३ २८] ॥

कल्पो^७ऽऽत्री शमलैतसां ।

दम्भेऽपि

शमलं विष्टा । एन पापम् ॥

* अथ पिनाको^८ऽऽत्री शूलशकरधन्यनो ॥ १४ ॥

[सष्टम्] ॥ १४ ॥

धेनुका^१ तु करेष्वां च मेघजाले च कालिका^२ ।

कालिका श्यामा च

कारिका^३ यातनाकृत्योः

यातना नारकी व्यया । कृति क्रिया ॥

कर्णिका^४ कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुली पद्मघीजकोश्याम्

करि हस्तस्याङ्गुलावग्रे । एष कर्णिका ॥

त्रिपूत्तरे ।

वृन्दारकौ^५ रूपिमुख्यौ

इतो वाच्यलिङ्गा 'वृन्दारक. सुरे पुंसि मनोज्ञध्रेष्ठयोस्त्रिपु' [मेदिनी १७.

२०४] ॥

एके^६ मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्यादाम्भिकः कीकुकुटिको^७ यश्चादूरेरितक्षणः ।

कुक्कुटी माया, कुक्कुटी पादपातश्च, ती पश्यति । 'संज्ञायां ललाटवृक्कुट्यो पश्यति' (४.४.६६) इति ठक् ॥

लालाटिक^८ प्रभोर्भालदर्शी कार्याश्रमश्च यः ॥ १७ ॥

'भृश्वन्नितम्बचलयचक्रेषु कटको^९ऽग्निश्याम [१]

सूच्यमे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च कण्टक^{१०} [२]

1. Dhenukā f means (a) a female elephant and (b) a milch-cow 2. Kālikā f. means (a) a line or multitude of clouds and (b) blackness 3. Kṛikā f means (a) torment or fortune and (b) a kind of verse 4. Kārnika f. (a) an earring (b) the tip of an elephant's trunk (c) the middle finger and (d) pericarp of a lotus. 5. Vṇḍārakah mas f, n. means (a) pleasing, attractive and (b) chief of any thing 6. Ekah all c. means (a) chief, supreme (b) other and (c) single, alone 7. Kṛukṛupikah all g means (a) hypocrite and (b) a mendicant who walks always fixing his eyes on the ground 8. Lalāṭikah all g means (a) an attentive servant and (b) an idler 9. Kaṭakah mas, n means (a) the ridge of a mountain (b) bracelet and (c) circle, wheel 10. Kantakah mas n means (a) the point of a pin or needle (b) a paltry foe and (c) the erection of the hair of the body in thrilling emotions

पाकी^१ पक्षिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायक^२ [३]
 पर्यङ्क^३ स्यात्परिकरेऽथार्द्रायामपि लुब्धक^४ [४]
 पेटक^५ त्रिपु वृन्देऽपि गुरौ देश्यं च देशिक^६ [५]
 सेटकौ^७ ग्रामफलकौ धोत्रेऽपि च जालिक^८ [६]
 पुष्परेणौ च किञ्जल्कः^९शुल्को^{१०}ऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च [७]
 स्यात्कल्लोलेऽप्युत्तरलिका^{११} वादक^{१२} भाववृन्दयो [८]
 करिण्या चापि गणिका^{१३} दारकौ^{१४} बालभेदकौ [९]
 अन्धेऽप्यनेडमूकः^{१५} स्यादृङ्गी^{१६} दर्पाश्मदारणौ [१०]
 मृदभाण्डेऽप्युष्टिका^{१७}मन्थे खजको^{१८} रसदीर्घके [११]
 इति कान्ता ।

- 1 Pakah mas means (a) cooking and (b) a child
 2 Nayakah mas means (a) the central gem of a necklace and (b) a leader 3 Paryankah mas means (a) attendants, followers and (b) bed; couch 4 Lubdhakah all g means (a) Sinus (star) and (b) a covetous or greedy man
 5 Petakah all g means (a) a basket and (b) a multitude or quantity 6 Desīkah all g means (a) a teacher and (b) any thing pertaining to native 7 Khetakah all g means (a) a village and (b) a shield 8 Jālikah all g means (a) a fisherman and (b) a fowler or bird catcher 9 Kāñjalkah mas , n means (a) the blossom of any flower and (b) filament of a lotus 10 Sulkah mas , n means (a) the private property of a woman (b) tax, custom 11 Utkalikā f means (a) a wave (b) wanton sport and (c) anxiety
 12 Vārdhakam all g means (a) old age and (b) a collection of old men 13 Ganikā f means (a) a female elephant and (b) a harlot or courtesan 14 Dīrakah mas means (a) a boy or a son and (b) splitting or breaking 15 Anedamukah mas means (a) a blind and (b) a deaf and dumb
 16 Taṇkah all g means (a) pride and (b) a stone-cutter's chisel 17 Uṣṭrikā f means (a) an earthen vessel and (b) a she-camel 18 Khajakah mas means (a) a churning stick and (b) a ladle or spoon

ललाटं कोपप्रमादचित्त्वं पश्यति । यत्नं ललाटमेव पश्यति न करोति
सोऽपि^१ ॥१७॥ [इति कान्ता ।]

मयूखस्त्वट्करञ्जालासु

मयूख त्विट्करो मरीचिः ॥

अलिवाणी शिलीमुखौ^२

शिली शल्पं मुखेऽस्य^३ ॥

शङ्खो^४ निधौ ललाटास्थितः कम्बो^५ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम्^६ ॥१८॥

घृणिञ्जाले अपि शिखे^७

[उपलेपेऽपि गोमुखम्^८]

इति खान्ताः ।

घृणिमरीचिः । अपिना चूडा ॥

[इति खान्ता ।]

शैलवृक्षौ नगावगौ^९ ।

आशुगो वायुविशिखी^{१०} शराक्वहगा^{११} खगा^{१२} ॥१९॥

विशिख शर ॥१९॥

पतङ्गी^{१३} पञ्चिसूर्यो च

पूगः^{१४} कमुकयुन्दयोः ।

पञ्चुर पञ्चम ॥

1 M ५/५ 2. Mayūkhah mas means (a) beauty (b) a ray and (c) a flame 3. Śilimukhah mas means (a) a bee (black) and (b) an arrow 4 M. मुखेऽस्य 5. Śaṅkhah mas. means (a) one of the nine treasures of Kubera and (b) the bone of the forehead, and Saṅkhah mas, n means a conch shell 6. Kham n. means (a) organ of sense and (b) the sky 7. Śikhā f. means (a) a ray of light (b) a flame and (c) a lock of the hair on the hair on the crown of the head 8. Gomukham mas, n means (a) a kind of musical instrument and (b) smearing 9. Nāgah and avah mas mean (a) a mountain and (b) a tree 10. Āśugah mas means (a) the wind (b) the sun and (c) an arrow 11. Khacah mas. means (a) an arrow (b) the sun and (c) a bird 12. Patangah mas means (a) a bird and (b) the sun 13. Pūgah mas means (a) the areca or betel-nut tree and (b) a multitude or quantity.

पशवोऽपि मृगाः वेगः प्रवाहजत्रयोरपि ॥२०॥

प्रवाहे यथा—‘नदी वेगेन द्युध्यति’ । जवे यथा—‘वायुवेगः’ । अपि शब्दा-
न्मूत्रादिप्रवृत्तौ यथा—‘वेगान्न धारवेत्’ इति ॥२०॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यापि ।

स्नात्यनेन । रजश्चूर्णम् ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ^१

मातङ्गश्चण्डालोऽपि^२ ॥

अपाङ्गः^३ स्तिलः^४ ऋऽपि च ॥२१॥

अपाङ्गो नेत्रान्तेऽपि^५ ॥२१॥

सर्गः^६ स्वभावनिमोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

स्वभावे यथा—निसर्गः । निर्मोक्ष त्याग —यथा विसर्गः । निश्चये यथा—
‘गृहाण शस्त्र यदि सर्गं एष ते’ (रघुवश) । अध्याय काव्यादौ विश्रान्तिस्थानम् ।
‘सर्गबन्धो महाकाव्यम्—’ (काव्यादर्श) इति । सृष्टि यथा—‘सर्गश्च प्रति-
सर्गश्च—’ (विष्णु पुराण) ॥

योगः^७ सहननोपायध्यानसर्गतिर्युक्तषु ॥२२॥

सहननं क्वचानि । उपाय सामाधि । युक्तियोजनम् ॥२२॥

- 1 Mṛgah mas means (a) a quadruped or animal and (b) a deer or an antelope
- 2 Vegah mas means (a) stream, current and (b) speed, velocity
- 3 Paragah mas means (a) the pollen of a flower (b) the fragrant powder for bath and (c) dust in general
- 4 Nṛgah mas means (a) an elephant and (b) a snake, mātaṅgah mas means (a) an elephant and (b) a Coṇḍāla
- 5 M —चण्डालोऽपि 6 Apāṅgah mas means (a) a mark on the forehead and (b) the outer corner of the eye
- 7 M नेत्रान्तेऽपि 8 Sargah mas means (a) nature (b) relinquishment (c) determination, resolve (d) a chapter, canto and (e) creation
- 9 Yogah mas means (a) an armour (b) the four upayas as sāma &c (c) deep and abstract meditation (d) propriety and (e) a plan

भोगा^१ सुखे रथादिभूताद्यहेश्च फणशाययो ।

रथादीना पण्पाना दासादीना च भूतो मरणे ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्ग^२ शबले त्रिपु ॥२३॥
शबले चित्रे ॥२३॥

कपौ च प्लवग^३
प्लवगो भेकोऽपि^४ ॥

शापे त्वभिपङ्ग^५ पराभव ।
मिथ्याग्निशस्त्रे पराभवे चाभिपङ्ग ॥

यानाद्यङ्गे युग पुंसि युग्म यग्मे कृतादिषु^६ ॥२४॥
यानादे रथादेरङ्गे । कृतादिषु सत्पादिषु ॥२४॥

स्वर्गोपपशुवाग्रज्जदिङ्नेत्रधृणिभूतले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गौ^७
गौ गो । इपुर्वणि । दिशि नत्रे रश्मौ भुवि लक्ष्यदृष्ट्या स्वात्वादि ।
यथा—वागादौ स्त्रीलिङ्ग । स्वर्गादौ पुल्लिङ्ग ॥

लिङ्ग^८ चिह्नशेफो ॥२५॥
लिङ्ग चिह्नादि । शेफो मेदुम् ॥२५॥

शृङ्ग^९ प्राधान्यसान्नेश्च
प्राधान्येव प्राधान्यम् । सानुगिरिशिखरम् ॥

1 Bhogah mas means (a) an enjoyment (b) the wages of women and servants (c) the hood of a snake and (d) the body of a snake 2 Sarangah mas means (a) a cuckoo and (b) a deer, sarangah all g means (a) spotted or variegated. 3 Plavagah mas means (a) a monkey and (b) a frog 4 M भेकोपि 5 Abhugangah mas means (a) a curse (b) defeat and (c) an oath 6 Yugah mas Means a yoke, and yugam n means (a) pair, couple and (b) an age of the world 7 Gauh mas means (a) heaven (b) an arrow (c) Cattle (d) speech, words (e) the thunderbolt (f) a direction (g) the eye (h) the sun (i) the earth and (j) water 8 Langam n means (a) a mark, symbol and (b) the male organ of generation 9 Srgam n means (a) supremacy, eminence and (b) the summit of a mountain

वराह^१ मूर्धगुह्यो ।

गुह्य योनि ॥

भग^२ श्रोत्रममाहात्म्यरीर्ययत्नार्ककीर्तिपु ॥ २६ ॥

इति गान्ता ।

कामोऽत्र^३ योनि ॥ २६ ॥

[इति गान्ता]

परिघः^४ परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिघोऽङ्गला^५ । वि (परि) घातो हननम् ॥

ओघो^६ वृन्देऽम्भसां रये ।

अम्भसा रये जलवेगे ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घ^७ अघो^८ दुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽपि लघु^९

[इति गान्ताः]

काचा^{१०} शिख्यमृद्भेददृष्ट्युज ।

सि शि) क्य रज्जुयन्त्रम् । मृद्भेदो घातुविशेषो धलयादिर्येन रच्यते ।
दृष्टमाग तिमिरपरिणाम ॥

निपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्च^{११}

विपर्यासो भावा ॥

1 Varāṅgam n means (a) the head and (b) the female organ of generation 2 Bhaga'n n means (a) beauty (b) the female organ of generation (c) strength (d) indifference to worldly objects (e) glory, fame (f) desire and (g) effort, and bhagah mas means the sun 3 M कामोऽत्र 4 Parighah mas means (a) an iron or wooden bar and (b) a stick studded with iron 5 M परिघगला 6 Oghah mas means (a) quantity, multitude and (b) a stream or Current 7 Arghah mas means (a) a kind of offering in worship and (b) price; value 8 Anghah mas means (a) sorrow, grief (b) evil habit and (c) sin 9 Laghuah all g means (a) desirable and (b) little, small 10 Ka'cah mas means (a) a swinging shelt (b) glass, Crystal and (c) [an eye-disease 11 Prapancah mas means (a) fraud, illusion and (b) elucidation

पावके शुचि^१ ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

मासि ज्यैष्ठ्ये शुचि । धर्मार्थादिभि सचिवपरीक्षा उपधा, तामतिव्रान्तो-
ज्युष तादृशे सचिवे ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहाया च गभस्तौ च रुचि^२ स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

इति चान्ता ।

अभिष्वङ्गो राग । गभस्तिर्दोषि ॥ २९ ॥

[इति चान्ता]

केकिताक्षर्यावहिभुजौ^३

केकी मयूर । ताथर्यो गरुड

दन्तविप्राण्डजा द्विजा^४ ।

अजा^५ विष्णु हरन्टागा गोष्ठा ध्वनिवहा व्रजाः^६ ॥ ३० ॥

‘गोचर—’ (३३११९) इति साधु ॥ ३० ॥

धर्मराजौ^७ जिनयमौ कुञ्जो^८ दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

दन्ते हस्तिदन्ते । अपिना लतादिगृहम् ॥

बलजे^९क्षेत्रपूद्धारि बलजा बल्युदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जायते क्षेत्र पुरद्वार च । बलजा वरयोपा ॥ ३१ ॥

1 S'ucih mas means (a) fire (b) the āśādhā month (c) a minister and (d) the sentiment of love, Suchi all g means (a) white colour (b) pure, clean and (c) virtuous 2 Rucih f means (a) liking, love (b) wish, desire (c) a ray of light and (d) lustre, splendour 3 Ahibhuk mas means (a) a peacock and (b) Garuda 4 Dvijah mas means (a) a tooth, and (b) a man of any of the first three castes and (iii) a bird 5 Ajah mas means (a) Viṣṇu (b) Śiva and (c) a ram or goat 6 Vrajah mas means (a) a cowshed (b) a road and (c) a flock or multitude 7 Dharmarajah mas is an epithet of (a) Buddha (b) yamarāja and (c) Yudhiṣṭhira 8 Kuñjah mas means (a) a bower and (b) the tusk of an elephant 9 Balajam n means (a) a field and (b) a City gate, balaj f means a handsome woman

समेऽक्षमाशे रणेऽप्याजि ।

समेऽक्षमाशे भूमागे ।

प्रजा स्यात्सतती जने ।

अब्जौ^१ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निज^२ त्रिषु ॥ ३० ॥

इति जान्ता ।

नियत जायते निजम् ॥ ३२ ॥

[इति जान्ता] ।

पुस्यात्मनि प्रधाने तु^३ क्षेत्रज्ञो^४ वाच्यलिङ्गक ।

क्षेत्र शरीर पात्र जानाति क्षेत्रज्ञ । आत्मा मुख्यश्च ॥

सज्ञा^५ स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

सज्ञान सज्ञायतेऽनया^६ वा । अर्थः प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

दोषज्ञौ^७ वैद्यविद्वासौ ज्ञो^८ विद्वान् सोमजोऽपि च^९ ।

इति बान्ता ।

काकेभगण्डौ करटौ^{१०}

इमस्य हस्तिनो गण्ड ॥

गजगण्डकटी कटी^{११} ॥ ३४ ॥

1 Ajih f means (a) equal ground or field and (b) a battle or fight 2 Praj f means (a) issue Child and (b) subjects, people 3 Abjah mas n means (a) a Conch shell (b) the moon and (c) a lotus 4 Nijam all g means (a) perpetual, Continual and (b) one's own 5 B प्रयत्नश्च and K प्रयत्नश्च 6 Ksetrajñah mas means the Soul, and ksetrajñah all g means one who is knower of the body 7 Sanjñā f means (a) consciousness, knowledge (b) name and (c) hint, gesture 8 M सज्ञायतनया 9 Doṣajñah mas means (a) a learned or wise man and (b) a physician 10 Jñah mas means (a) a wise or learned man and (b) Mercury 11 B and K read it among interpolated verses 12 Karataḥ mas means (a) an elephant's cheek and (b) a crow 13 Kaṭaḥ mas means (a) the temples of an elephant and (b) the waist

शिपिविष्टः^१ तु सलतो दुश्चर्मणि महेश्वरे ।

शिपिश्चर्मं विष्ट दोषव्याप्तमस्य ॥

देवशिल्पिन्यपि त्रष्टा^२

त्वष्टा देवशिल्पितक्षणो ॥

विष्ट^३ दैवेऽपि न द्वयो ॥ ३५ ॥

दिष्ट कालोऽपि^४ ॥ ३५ ॥

रसे कटु^५ कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतोक्षणयो ।

रिष्ट^६ क्षेमाशुभभावेषु-अरिष्टे^७ तु शुभाशुभे ॥ ३६ ॥

‘तत्र मरणचिह्ने चारिष्ट च क्षत्रफेनिले । सुराया च शुभेऽपि स्यात्’ ॥ ३६ ॥

मायानिःश्रयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ।

अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्^८ ॥ ३७ ॥

माया इन्द्रजालम् । निन्दनम् यथा— कूटस्थोऽक्षर^९ उच्यते (गीता १५
१६) । यन्त्र मृगादिव धतार्यं छल यथा— छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनाम्—
(पञ्चतन्त्र, २८८) । कैतव व्याजम् । राशिर्घात्यादिपुञ्ज । अयोमयो घन,
आपातार्थं । सीराङ्ग फलाधार कूटाख्य ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मलाया तुटि^{१०} री स्यात्कालेऽल्पे सशयेऽपि सा ।

अल्पे काले क्षणद्वयारय । सशय यथा—तुटिप्राप्तो रोगी ॥

1 Sipivigrah mas means (a) a bald headed man (b) a man having bad skin and (c) Siva 2 Tvasta mas means (a) a carpenter and (b) Vṛṣṇakarman, the architect of gods 3 Diṣṭam n means fate or destiny, and diṣṭah mas means time 4 M कालः 5 Katuḥ mas means pungency, kaṭu n means an improper act, and katuh all g means (a) envious and (b) bitter or caustic (words) 6 Kṣiṣṭam n means (a) good luck, prosperity and (b) absence of misfortune or evil 7 Ariṣṭa m n means (a) bad or ill luck evil, misfortune and (b) good fortune or luck 8 Kaṣam mas means (a) fraud, deception (b) immoveable, steady (c) a trap for catching deer (d) a trick (e) falsehood, untruth (f) heap, mass (g) a hammer or an iron mallet (h) the summit of a mountain and (i) a plough share 9 M सूक्ष्माक्षर 10 Truthi f means (a) small cardamoms (b) a very minute space of time (c) small and (d) doubt uncertain)

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः^१

अतिर्धेनु^२ कोटिः । उत्कर्षे यथा—पराकोटिमारूढाः । अश्रिः कोणः । यथा—
शतकोटिवंशः ॥

मूले लग्नकचे जटा^३ ॥ ३८ ॥

निरस्थिताः वेदाश्च जटाः ॥ ३८ ॥

व्युष्टिः^४ फले समृद्धौ च
फलं प्रयोजनम् ॥

दृष्टिः^५ ज्ञानेऽक्षिणं दर्शने
दृश्यतेऽनेनेति^६ दर्शनम् ॥

इष्टि^७ योर्गच्छयोः सृष्टि^८ निश्चिते बहुनि त्रिप् ॥ ३९ ॥
कष्टे^९ तु कृच्छ्रगहने
कष्टानि सामानि गहनानीत्यर्थः ॥

दशमन्दागदेषु तु ।

पटुः^{१०}

दशोऽनलसः । अमन्दा भट्टः । अगदो नीर [क] ।

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ।

द्वौ कष्टपट्ट ॥

[इति टान्ताः] ।

1. Kotih f. means (a) the curved end of a bow (b) excellence (c) an angle and (d) a crore 2. Jāṭa f. means (a) a root in general and (b) the hair matted end twisted together 3. Vyūṣṭih f. means (a) fruit; consequence and (b) prosperity 4. Dṛṣṭih f. means (a) knowledge, knowing (b) the eye and (c) a look, glance 5. M. दृश्यतेऽनेनेति 6. Iṣṭih f. means (a) desire, wish and (b) a sacrifice 7. Sṛṣṭih f. means (a) nature and (b) creations ११ṣṭih all g. means (a) ascertained or determined and (b) much, abundant 8. Kaṣṭam all g. means (a) painful, distressful and (b) difficult 9. Paṣṭuh all g. means (a) clever; skilful (b) active and (c) healthy.

नीलकण्ठः^१ शिवोऽपि च ॥ ४० ॥

नीलकण्ठो मयूरोऽपि^२ ॥ ४० ॥

पुंसि काष्ठा^३ अन्तर्जठरं कुशूलोऽन्तर्गृहं तथा ।

अन्तर्जठरमुदराम्बन्तरम् । कुशूलो धायाधारः ॥

निष्ठा^४ निष्पत्तिनाशान्ता काष्ठोत्तरपं स्थितौ दिशि ॥ ४१ ॥

स्थितिर्भयदा ॥ ४१ ॥

त्रिषु ज्येष्ठो^५ अतिशस्तेऽपि कनिष्ठा^६ अति युवाल्पयोः ।

इति ठान्ताः ।

दण्डो^७ अस्त्री लगुडोऽपि स्यात्

दण्डो दमादिरपि ।

गुडो^८ गोलेक्षुपाकयोः ॥ ४२ ॥

गोलो वृत्तो मया— मलितार्चाप्ययोगुरा (चरकसंहिता) ॥ ४२ ॥

सर्पमासात्पशू व्याडौ^९

मासमस्ति मासात् स चासौ पशुश्च सिंहादि ॥

गोभूवाचस्त्रिष्टया^{१०} इलाः ।

इडा इला शब्दौ शवादिषु ॥

1 Nilakanthah mas means (a) Siva and (b) peacock 2 M
मयूरो 3 Kōsthah mas means (a) the abdomen (b) a
granary and (c) an inner apartment 4 Niṣṭhā f means
(a) perfection (ii) death, destruction and (c) end 5 Jyēṣṭha
f means (a) extremity excess (b) limit and (c) a direction
6 Jyēsthah all g means (a) elder brother and (b) eldest
or mostsenior, and jyesthah mas means the month,
Jyēstha 7 Kaniṣṭhah all g means (a) the youngest and
(b) the smallest or least 8 Dandah mas, n means (a) a
stick and (b) punishment 9 Gudah mas means (a) a globe
or ball and (b) molasses 10 Vyālah mas means (a) a
snake and (b) a carnivorous animal, as tiger 11 Id- 11 f
mean (a) a cow (b) the earth and (c) speech

भ्रूणोऽर्भके^१ स्त्रैणगर्भे

अर्भको बाल । स्त्रैणगर्भे स्त्रीगर्भे ॥

घाणो^२ घलिसुते शरे ।

बलिमुतो बाणासुर ॥

कणो^३ ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

धान्यस्याश वणिका ।

सघाते प्रमथे गणः^४ ॥ ४६ ॥

पणो^५ द्यूतादिपूस्सृष्टे भृती मूल्ये धनेऽपि च ।

द्यूतादावुःसृष्ट जयत्वे स्थापितम् । भृतिर्वेतनम् ।

मौर्व्या^६ द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसध्यादिके^७ गुण^८ ॥ ४७ ॥

मौर्वी ज्या । द्रव्याश्रित घटादौ रूपादि आत्मादौ बुद्ध्यादि च । सत्त्वादा^८ सत्त्वरजस्तमासि । शुक्लादि शौर्योदायादि । रुध्यादि सधिर्ना विप्रहोयानमि त्यादि ॥ ४७ ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोऽसवयो^९ क्षण ॥

निर्व्यापारस्थितौ यथा—'क्षणो नास्ति रहो नास्ति' (पञ्चतन्त्र) । काल-विशेषो नाडीपक्षाद्य । उत्सवे यथा—'क्षणे रक्ष्या कुलस्थिय' ।

-
- 1 Bhṛūṇah mas means (a) a child, boy and (b) an embryo
 2 Bṛāṇah mas means (a) the son of Bālī, Bṛāṇasura and (b) an arrow 3 Kanah mas means (a) a very small quantity and (b) an atom or particle of gram 4 Gaṇah mas means (a) a flock, multitude or group and (b) attendants on śiva 5 Paṇah mas means (a) the money or thing staked in gambling (b) wager, hire (c) price and (d) wealth, property 6 B ११ री^१ २४५/२४६ 7 Guṇah mas means (a) the bow string (b) a quality or property of all substances, one of the seven categories or padārthas of the Vaiśeṣikas (c) the guṇas known as sattva, rajas and tamas (d) a good quality and (e) the peace and other five expedients to be used by a king in foreign politics 8 Kṣaṇah mas means (a) an actionless state (b) a measure of time and (c) a festival, joy or delight

वर्णो^१ द्विजादी शुक्लादी स्तुतो वर्णं तु चाक्षरे ॥४८॥

शुक्लादी रूपे । चाक्षरे पुंसि ॥४८॥

अरुणो^२ भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिपु ।

स्थाणु^३ शर्त्तऽपि च

शर्वो हर । अपि शब्दाद् वृक्षेऽपि ॥

द्रोण^४ काकेऽप्यथ^५ रवे रण^६ ॥४९॥

रवे शब्दे ॥४९॥

ग्रामणी^७ नापिते पुंसि श्रुते ग्रामाधिपे त्रिपु ।

ग्राम खेटका वृन्द च ।

ऊर्णा^८ मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवी ॥५०॥

आवर्तश्चक्रवर्तिचिह्न [यथा]—ऊर्णयमन्तब्रुवो । अन्तरा—' (२३-४) इति द्वितीया ॥५०॥

हरिणी^९ स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ।

हेम्न प्रतिमा ॥

त्रिपु पाण्ढी च हरिण^{१०} स्थूणा^{११} स्तम्भेऽपि वेश्मन ॥५१॥

स्थूणा लौही प्रतिमा ॥

-
- 1 Vargah mas means (a) a caste (b) a colour and (c) a prayer varṇam n means a word or syllable 2 Arunah mas means (a) the sun and (b) the charioteer of the sun, and aruṇah all g means the red Colour 3 Sthānuh mas means (a) Siva and (b) a post pillar 4 Dropah mas means (a) Dronacārya (b) a measure and (c) a crow 5 B राक्षेपि च 6 Raṇah mas means (a) war, battle and (b) noise or sound 7 Grāmaṇi mas means a barber, and grāmanī all g means (a) a chief and (b) a leader or the chief of a village 8 Ūrṇa f means (a) wool and (b) a circle of hair between the eye brows 9 Harinī f means (a) a female deer (b) a golden image and (c) a greenish thing 10 Harinaḥ all g means (a) yellowish white and (b) a deer 11 Sthūṇa f means (a) the post or pillar of a house (b) an iron image and (c) anvil

तृष्णे स्पृहापिपासा द्वे^१

जुगुप्साकरुणे घृण ।

वणिक्पथे च त्रिपर्णि^३

वणिक्पथो हट्ट ॥

सुरा प्रत्यक च वारुणी^४ ॥५२॥

प्रत्यक् प्रताचा [ची] दिक् सा हि वरुणस्य ॥५२॥

रुरेणु^५ रिभ्या स्त्री नेभे

इभी हस्तिनी । इभे तु ना पुमान् ॥

द्रविण^६ तु बल धनम् ।

शरण^७ गृहराक्षत्रो श्रोपर्ण^८ कमलेऽपि च ॥५३॥

श्रीपर्णमग्निमथोऽपि^९ ॥५३॥

विपाभिमरलाहेषु तीक्ष्ण^{१०} क्लीवे खरे त्रिषु ।

अभिमरो मरक युद्ध च ॥

प्रमाण^{११} हेतुमर्यादा शास्त्रेयत्ता प्रमातृषु ॥५४॥

प्रमीयतेऽनेन^{१२} । प्रति हेतु धूमादि । मर्यादाज्वधि^{१३} । इयत्ता परिच्छ^{१४} ,

यथा वियत्प्रमाण जलम् । प्रमाता यथा—अत्रार्थे प्रभु प्रमाणम् ॥५४॥

- 1 Tṛṣṇā f means (a) desire and (b) thirst 2 Ghṛṇa f means (a) disgust and (b) Compassion 3 Vipanih f means (a) market, market place and (b) anything for sale 4 Vārūṇī f means (a) any spirituous liquor and (b) the west 5 Kārenuh f means a female elephant karenuh mas means an elephant 6 Dravinam n means (a) strength, power and (b) wealth, property 7 śaranam n means (a) a house and [b] a protector 8 śṛiparnam n means [a] a lotus and [b] the wood producing fire by friction 9 M धीरगम र्गम धीरि 10 Tīkṣṇam n means [a] poison [b] war [c] death and [d] iron, and tīkṣṇam all g means sharp 11 Pramāṇam n means [a] Cause, reason [b] limit [c] scripture [d] extent or magnitude [e] one whose word is authority and [f] means of certain knowledge 12 M प्रमीयतेऽनेन 13 M मर्यादाज्वधि

करण^१ साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ।

प्राण्युत्पादे ससरण^२-मसंवाधचमूर्गतौ ॥५५॥

घण्टापथे

प्राण्युत्पादो जीवमाव ससाराख्य । असंवाधेनासकटन सेनागमने ॥५५॥
घण्टापथे पुर समीप विग्रामभूमिस्पर्शनिष्कराख्या ॥

अथ वान्तान्ने समुद्धरण^३-मुन्नये ॥

समुद्धृत यत् । उन्नय ऊर्ध्वं नयनम्, कूपादिभ्यो जलाद ॥

स्वतस्त्रिषु विषाण^४ स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तया ॥५६॥

स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया ॥५६॥

प्रवण^५ क्रमनिम्नोर्ध्वा प्रहे ना तु चतुष्पथे ।

निम्ना उर्वी भूस्तत्र यथा—थाङ्गे दक्षिणप्रवणाभू । प्रहो नम्र , यथा—
मत्तिप्रवण । चतुष्पथे, प्रवर्तनेन प्रवण ॥

सकीर्णौ^६ निचिताशुद्धौ

निचित व्याप्तम् । अशुद्ध यतो मिश्रीभवति ॥

ईरिण^७ शून्यमूपरम् ॥५७॥

इति णान्ता ।

शून्य निराश्रयो देश ॥५७॥

[इति णान्ता] ।

- 1 Karanam n means [a] an instrument or means of an action [b] a field [c] the body and [d] an organ of sense
2 Sansaranam n means [a] the birth of worldly being [b] the unresisted march of troops and [c] a highway
3 Samuddharanam n means [a] the vomited food and [b] drawing or lifting out 4 Viṣṇam all g means [a] a horn and [b] the tusk of an elephant 5 Pravanam all g means [a] steep and [b] modestly humble or submissive and pravanah mas means a place where four roads meet
6 Sankirnah all g means [a] spread and [b] mixed or impure 7 Irinam n means [a] a desert and [b] barren soil

देवसूयौ^१ विवस्वन्तौ^२

विवस्तेजोऽस्यास्ति^३ ॥

सरस्वन्तौ^३ नदार्णवौ ।

पक्षिताक्ष्यौ^४ गरुत्मन्तौ^५ शकुन्तौ^६ भासपक्षिणौ ॥५८॥

‘भासो भासि समाख्यातो शोऽकुक्कुटगृध्रयो’ इति विश्व [१७४२] ॥५८॥

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू^७ जीमूतौ^८ मेघपर्वतौ ।

हस्तौ^९ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ^९ पवनामरौ ॥५९॥

धूम केतुलिङ्गमस्य । धूमप्रधानश्च केतु ॥५९॥

यन्ता^{१०} हस्तिपके सूते

सूत सारथि ।

भर्ता^{११} धातरि पोष्टरि ।

दधातीति धाता । यज्ञस्य भर्ता । पोष्टा रक्षक । स्थिया भर्ता ॥

यानपात्रे शिशौ पोत^{१२}

‘पोत शिशौ वहिने च गृहस्थाने च वाससि’ [मेदिनी, ५६३८] ॥

प्रेतः^{१३} प्राण्यन्तरे मृते ॥६०॥

प्रकर्षेण इत । प्राण्यन्तरं नारकम् ॥६०॥

- 1 Vivasvat mas means [a] a god and [b] the sun 2 M
विवस्तेजोऽस्यास्ति 3 Sarasvat mas means [a] a male river as
Sonabhadra and [b] the ocean 4 Garutmat mas means [a] a
bird and [b] Garuda 5 Sakuntah mas means [a] the blue
jay and [b] a bird in general 6 Dhumketuh mas means [a]
fire and [b] a comet 7 Jimūtah mas means [a] a Cloud and
[b] a mountain 8 Hastah mas means [a] the hand and
[b] the star so named 9 Marutah mas means [a] the
wind and [b] a god 10 Yantṛ mas means [a] the driver
of an elephant and [b] a charioteer 11 Bhartṛ mas means
[a] Brahmā [b] a protector, supporter and [c] a husband
12 Potah mas means [a] a ship and [b] the young of any
animal 13 Pretah mas means [a] a ghost, evil spirit and
[b] the departed spirit

व्यक्त^१ प्राज्ञेऽपि

व्यस्तो निश्चितोऽपि^२ ॥

दृष्टान्तो^३ उभे शास्त्रनिदर्शने ।

क्षत्ता^४ स्यात्सारथी द्वा स्थे क्षत्रियाया च शूद्रे ॥ ६३ ॥

दृष्टोऽन्तो^५ निश्चयोऽस्य^६ । निदर्शनमुदाहरणम् ॥ ६३ ॥

वृत्तान्त^७ स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयो ।

वृत्तोऽन्तोऽस्य^८ । प्रकरण प्रक्रिया । प्रकारो विशेष वार्ता जनधृति ॥

आनर्त^९ समरे नृत्त (त्य स्थाननीवृद्धिशेषयो ॥ ६४ ॥

आनृत्यन्त्यत्र । नीवृद्धिशेषो जनपद ॥ ६४ ॥

वृत्तान्त^{१०} यमसिद्धान्तर्दनाकुशलकर्मसु ।

वृत्त अन्तोऽननास्य^{११} वा ॥

श्लेष्मादिरस्थिरक्तादि^{१२} महाभूतानि तद्गुणा ॥ ६५ ॥

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातव^{१३} ॥

श्लेष्मादि वातपित्त (ते) । अस्थ्यादिरस्थिमज्जामासादि । रक्तादि रक्तानुव्रसादि । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । तद्गुणा गन्धादय ॥ ६५ ॥
अश्मविकृतिर्हरितालादि । शब्दयानि पचपठादि ॥

1 Vyaktah mas means [a] a wise or learned man and [b] clear distinct 2 M निश्चिनो 3 Drstantah mas means [a] a śāstra or science and [b] an example, illustration 4 Kṣatta mas means [a] a Charioteer [b] a door keeper and [c] a man born of Sudra man and Kṣatriya woman 5 M दृष्टो ना 6 M निश्चयस्य 7 Vrttantah mas means [a] an event or occurrence [b] practice, mode of life [c] Completeness and [d] news, tidings 8 M वृत्ता नाय 9 Ānartah mas means [a] war [b] a dancing half and [c] a country 10 Krtantah mas means [a] yamo the god of death [b] a demonstrated Conclusion dogma [c] fate, destiny and [d] a sinful or inauspicious action 11 M च नाननास्य 12 B रक्तमदि रक्तमदि 13 Dhatuh mas means [a] an essential ingredient of the body [b] any of the five elements, i.e. pṛthivī, ap, tejas, vāyu and ākāś [c] any one of the properties of these elements [d] a sense-organ [e] a mineral, metal and [f] a verbal root

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्ती^१ नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६६ ॥

‘नृपस्य’ इति पूर्वस्यैव विशेषणम् । कक्षान्तरे राजधानीस्थानविशेषे वास-
गृहात् । जपिना राजदारेषु दृष्ट अन्तोऽस्य ॥ ६६ ॥

वासूसामर्थ्ययो शक्ति^२ मूर्त्तिः^३ काठिन्यकाययोः ।

प्रिस्तारवल्स्योर्नतति^४ वसती^५ रात्रिवेश्मनोः ॥ ६७ ॥

वासु सक्त्यास्य दास्यम् ॥ ६७ ॥

क्षयार्थयोरपचिति^६

चित्र कित् (३३ ९४) । ‘चाय पूजादौ च (म्वा० उ० से०) ।

‘चाय वि -’ (वा० उ० ३२०) ॥

साति^७र्दानास्नानया ।

‘पणु दाने’ (त० उ० स०) ॥

अर्ति^८ पीडाधनुस्त्रोर्जातिः^{१०} सामान्यजन्मनो ॥ ६८ ॥

‘जनसन—’ (६४ ४२) इत्यात्वम्, स्यनश्च किन् ॥ ६८ ॥

प्रचारस्यन्दयो रीति^{११}

प्रचार शैलो । ‘री गती’ (कथा० १० स०) । ‘रीड् सवणे’ (दि०
आ० अ०) ॥

ईनि^{१२} टिम्भप्रघासयोः ॥

टिम्भ उपद्रव अतिवृष्ट्यादय सप्त इति य ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्ति^{१३}

उदयो लाभ । अधिगम आमादन [५] ॥

1 *Suddhantah mas* means (a) *harem* and (b) a pure hearted man 2 *M* च वास्य 3 *Sakthi f* means (a) a missile and (b) power, ability, strength 4 *Murti f* means (a) solidity, hardness and (b) the body 5 *Vratati f* means (a) extension, expansion and (b) a creeper 6 *Vasati f* means (a) the night and (b) a house, residence 7 *Apaciti f* means (a) decline, loss and (b) worship 8 *Sati f* means (a) a gift or donation and (b) end, conclusion 9 *Arti f* means (a) pain and (b) the end of a law 10 *Jati f* means (a) a universal and (b) birth, production 11 *Riti f* means (a) usage, custom, practice (b) flowing and (c) style, diction 12 *Ihi f* means (a) a calamity and (b) dwelling in a certain place 13 *Prapti f* means (a) rise production and (b) attainment, acquisition

त्रेता^१ त्वग्नित्रये युगे ॥ ६९ ॥

वीणाभेदेऽपि महती^२

सततन्त्री वीणा महती ॥

भूति^३भस्मनि संपदि ।

नदीनगयोर्नागानां भोगवती^४

भोग , उपभोगः सर्पकायश्चास्त्यस्या , भोगवती नागपुरी ।

अथ संगरे ॥ ७० ॥

सङ्ग^५ सभायां समिति^६

समयनम् । सम्यगागच्छन्त्यस्या वा ।

क्षयवासायपि क्षितिः^७ ॥

वासो निवास । 'क्षि निवासादी' (तु० ५० अ०) ॥

रोरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निञ्जाला च हेतयः^८ ॥ ७१ ॥

शस्त्रमायुधम् ॥ ७१ ॥

जगती^९ जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥

जगति समारे । छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥

पङ्क्ति^{१०}द्वन्द्वेऽपि दशमम्

दशमदशाक्षरपादम् ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायति^{१०} ॥ ७२ ॥

आयतिरागामिनालोऽपि ॥ ७२ ॥

1 Tretā f means [a] the triad of sacred fires and [b] the second yuga 2 Mahatī f means [a] the lute of Narada and [b] greatness 3 Bhūtī f means [a] ash [b] prosperity, wealth, riches and [c] decoration of an elephant 4 Bhogavati f means [a] the river of the lower world [b] the city of the Nagas inhabiting the lower world and [c] a snake 5 Samitī f means [a] war or battle [b] meeting, assembly and [c] association 6 Kṣitī f means [a] destruction [b] a dwelling and [c] the earth 7 Hetī f means [a] a ray of the sun [b] flame and [c] a missile 8 Jagatī f means [a] the world [b] a metre [c] the earth and [d] people 9 Paṅktī f means [a] a line, row [b] a metre and [c] the number 'ten' 10 Āyatī f [a] majesty, dignity and [b] future time

पत्ति'-गर्तौ च

पत्तिः पदातो च ॥

मूले तु पक्षति २ पक्षभेदयोः ॥

पक्षविशेषयोः मूलं प्रतिपदादिः ॥

प्रकृतिः ३ योनिलिङ्गे च

योनिरूपादानकारणम् । लिङ्गमव्यक्तं स्त्रीपुंनपुंसकं च, यथा—'तृतीयाप्रकृतिः पण्डः' (अ० को० २.६.३९) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ४ ॥ ७३ ॥

कैशिक्यारभट्याद्याः वृत्तयः जीवन्ता च ॥ ७३ ॥

सिकताः ५ स्युर्वालुकाऽपि

सिकताः सिकतिलदेद्येऽपि ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ६ ।

श्रवः श्रोत्रम् ।

वनिता ७ अनितात्यर्थानुरागायां च योपिति ॥ ७४ ॥

वनिता स्त्रीमात्रम् । अत्यन्तानुरक्तयोपिति च ॥ ७४ ॥

गुप्तिः ८ श्रितिव्युदासेऽपि

श्रितिव्युदासः भूगर्तः ।

धृति १०-घोरणधैर्ययोः ।

बृहती ११ छुद्रावार्ताकी छन्दोभेदे महत्त्वपि ॥ ७५ ॥

छुद्रावार्ताकी वृष्टकारिका । छन्दोविशेषो नवाक्षरपादः ॥ ७५ ॥

1. Pattih f. means [a] going [b] a foot-soldier and [c] a pedestrian 2. Pakṣatih f. means [a] the first day of a lunar fortnight and [b] the root of a wing 3. Prakṛti f. means [a] the original or material cause and [b] the radical or crude form of a word 4. Vṛttih f. means (a) any of the four styles in composition and [b] livelihood 5. Sikatah f. means [a] sand and [b] sandy soil 6. M. श्रितिवेदे. रि 7. Śrutih f. means [a] the Vedas [b] the ear and [c] hearing 8. Vanit f means [a] a woman in general and [b] any beloved woman 9. Guptih f. means [a] a hole in the ground [b] prison and [c] protection 10. Dhṛti f. means [a] holding and [b] fortitude, courage 11. Bṛhat f. means [a] variety cf Ctenopodium [b] a metre and [c] great, high, tall.

वासिता^१ स्त्रीकरिण्योश्च
वास्यते ॥

वार्ता^२ वृत्तौ जनश्रुतौ ।

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिः वृषिपाल्यादि । फल्गु तुच्छं, यथा—वार्तमेतत् ॥

अप्सु च^३ घृतामृते ॥ ७६ ॥

घृतं हविषि । अमृतं सुधाया च ॥ ७६ ॥

कलधौतं^४ सप्यहेम्नोः

कलः कालिका धौताऽस्य^५ ।

निमित्तं^६ हेतुलक्ष्मणोः ।

हेतुः कारणम् । लक्ष्म नेत्ररूपन्दादि ॥

भृतं^७ शास्त्रावधृतयोः

अवधृतमाकर्णितम् ।

युगपर्याप्तयो वृतम्^८ ॥ ७७ ॥

युगं सत्ययुगम् । पर्याप्तं यथा—कृतमतिविस्तरेण ॥ ७७ ॥

अत्याहितं^९ महाभीति कर्म जीवनपेशि च ।

जीवनानपेशि कर्म साहसाव्यम्

युक्ते क्षमादावृते भूतं^{१०} प्राण्यतीति समे त्रिषु ॥ ७८ ॥

युक्ते यथा—यथाभूतवादी प्रामाणिक स्यात् । क्षमादौ यथा—महामृतानि ।

1. Vāsita f. means [a] a woman and [b] a female elephant
2. Vārtā f. Means [a] talk [b] livelihood and [c] news;
and vartam all g. means [a] unsubstantial or weak and
[b] healthy, hale 3. Ghṛtam n. means [a] ghee or clarified
butter and [b] water Amṛtam n. means [a] nectar [b]
water [c] immortality and [d] unsolicited alms 4. Kala-
dhautam n. means [a] silver and [b] gold 5. M. जीवन 6
Nimittam n. means [a] a cause and [b] any good or bad
omen 7. Śrutam n. means the Vedas and śrutam all g.
means heard 8. Kṛtam n. means [a] the first of the four
yugas of the world and [b] enough 9. Atyāhitam n. means
[a] a great Calamity and [b] a daring deed 10. Bhūtam n.
means [a] right, proper [b] the five elements and [c] true,
a matter of fact, bhūtam all g. means [a] a living being
[b] past or gone [c] obtained and [d] like or similar.

ऋत सत्य 'भूतमप्यनुबन्धस्त हीयते व्यवहारत' इति यथा । प्राणिनि यथा—
भूतग्राम । अतीते यथा—भूते लिट् । समस्तुल्यो यथा—मुहदभूतोऽयम्^१ ॥ ७८ ॥

वृत्त^२ पद्ये चरित्रे त्रिप्पत्तीते दृढनिस्तले ।

पद्म पादग्रन्थ श्लोकादि चरित्र शीलम् । अतीत यथा—'वृत्तोत्सव पुरम्'
('मुद्राराक्षस') । दृढे यथा—वृत्तदेह स्नायुसार । निस्तल वतुलम् ॥

महाद्राज्य^३ चावगीतं^४ जन्ये स्याद्गर्हित त्रिपु ॥ ७९ ॥

अवगीत निन्दितम् । जननीयो जन्य जनस्य जल्पा (ल्यो) वा ॥ ७९ ॥

श्वेत^५ रूप्येऽपि रजत^६ हेम्नि रूप्ये सिते त्रिपु ।

रज्यते रजतम् ॥

त्रिप्पित

इतस्त्रिपु, वाच्यलिङ्गा ॥

'जगदिङ्गेऽपि

इङ्गे जङ्गमे ॥

रक्त^७ नील्यादि रागि च ॥ ८० ॥

रागि अनुरक्तम् ॥ ८० ॥

अवदात सिते^८ पीते शुद्धे श्रद्धार्जुनौ सितौ^{१०} ।

अर्जुन शुक्ल । पित्र् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ॥

1 M मुहदभूतायम् 2 Vṛttam n means [a] a verse and [b] Conduct, manner, vṛttah all g means [a] past gone [b] firm, fixed [c] round, Circle and [d] studied 3 Mahat all g means great, and mahat n means kingdom 4 Avagitam n means reproach and avag tam all g means [a] reproached, censured and [b] wicked, vile 5 Svetam n means silver, and svetam all g means white or any white thing 6 Rajatam n means [a] gold and [b] silver, and rajatah all g means whitish 7 Jugat all g means moveable, jagat m means wind, and jagat n means the world 8 Raktam n means [a] red colour [b] blood and [c] saffron, and raktam all g means [a] affected with love and [b] coloured 9 Avadttah all g means [a] pure Clear and [b] white or yellow Colour 10 Sitah all g means [a] faste red, tied [b] finished, ended and [c] white

युक्तेऽतिमस्तुते मर्पिण्यभिनीतः^१

मर्पिण्यगोषे ।

अथ सस्तुतम्^२ ॥ ८१ ॥

कृत्रिमे लथगपेतेऽपि

लश्रणोपेत प्रहयादिविभागन माधितम् ॥

अनन्तो^३ जनधात्रपि ।

ग्याते हृष्टे स्तातो^४ अभिजातस्तु^५ कुन्ते युधे ॥ ८२ ॥

अनन्तो विष्णुतामस ॥ ८२ ॥

त्रिविक्तो^६ पूतविनमो मृन्तिर्तो^७ मृदमान्द्रूयो ।

त्रिविक्ती रह गृची ॥

द्वौ धाभ्यपग्यौ शुक्ती^८

अग्ल चुरम् । परयो मारम ॥

शिती^९ धयग्मेचकी । ८३ ।

मेचक कृष्ण ॥ ८३ ॥

मस्ये मार्या विगमान प्रशम्नेऽभ्यहिते च मयू^{१०} ।

भस्ते (अ० १० ग) मयि (२ ० १२४) मयू ॥

पुरस्ता^{११} पूर्ननेऽरा र्थमयुक्तऽप्रत कृते ॥ ८४ ॥

भराजिता मयूतो विपेति । ८४ ॥

निवाता^१ वाश्रयावातौ शास्त्राभेद्य च वर्म यत् ।

निवायत गम्यन् निवात । निवृत्तो वातोऽयं^२ । शास्त्राभेद्य वर्म [यथा—]
निवातकवचा ॥

जातोन्नद्वप्रवृद्धा स्युरुच्छ्रिता^३

ऊर्ध्वकं उच्चक ॥

^४उत्थितास्त्वमी ॥८५॥

वृद्धिमत्प्रोद्यतात्पन्ना

जातादिषु त्रिषु अयम् ॥८५॥ प्रोद्यत् साधम् ॥

आदृतौ^५ सादरार्चितौ ।

इति तान्ता ।

अर्थो^६ऽभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥८६॥

अभिधेय शक्यार्थं । रै धनम् । वस्तु पदार्थं । निवृत्तो यथा— मराका-
र्थोऽयं धूम ॥८६॥

निपानागमयोस्तीर्थं^७ मृपजुष्टजले गुरौ ।

निपान जलाशय । आगम शास्त्रम् । ऋषिमिश्रुष्टं सवितम् ॥

^८समर्थस्त्रिषु शक्तिर्ये सद्यद्वार्येहितेऽपि च ॥८७॥

समर्थयत समर्थते । सगतोऽर्थोऽस्य^{१०} । समर्थं ॥८७॥

1 Nivātah all g means [a] a refuge [b] a place sheltered from the wind and [c] a strong armour 2 M वातो, 3 Uccritah all g means [a] born [b] raised lifted up and [c] high tall 4 Uthitah all g means [a] raised or gone up [b] born produced and [c] alive 5 Ādṛtah all g means [a] full of honour and [b] worshipped 6 Arthah mas means [a] a matter of message [b] wealth, riches [c] an object thing [d] a purpose aim and [e] prevention 7 M मन्त्रार्थ 8 Tirtham n means [a] a place of water (b) the scripture [c] the water used by sages and [d] a sacred preceptor or teacher 9 Samarthah all g means [a] strong, powerful [b] Connected in sense and [c] suitable, Proper 1 M मन्त्रार्थः ।

दशमीस्थोः क्षीगगागवृद्धौ

दशम्या कामावस्याया वयसि च तिष्ठति । क्षीणा रागेण ।

वीथी पदव्यपि ॥

पदवी मार्गं । अपिना गृहप्रान्त ॥

आस्थानीरत्नयोरस्थाः प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयो ॥८८॥

इति थान्ता ।

आस्थानी बालम्बनम् ॥८८॥

[इति थान्ता]

अभिप्रायप्रशौ छन्दौ

यथा छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्द ॥

अब्दौः लीमृतवत्तरो ।

जीमूतो मेघ ॥

अपरादौ तु निन्दाज्ञ

आज्ञा शासनम् ।

दायादौः सुतबान्धवौ ॥८९॥

दायमृक्कमादत्ते । बान्धव सपिण्ड ॥८९॥

पादाः रश्म्यङ्घ्रिचर्याशा

रश्मिः किरण । अङ्घ्रिचरण ।

1 Dagamisthah mas means [a] one whose affection or love is diminished [b] an old man 2 Vthi f means [a] a road, way [b] a row and [c] the skirt of a house 3 Astha f means [a] an assembly [b] effort and [c] support 4 Prasthah mas n means [a] the top of a mountain and [b] a measure 5 Chandah mas means [a] meaning, attention and [b] free will 6 Abdah mas means [a] a cloud and [b] a year 7 Aparadah mas means [a] blame [b] exception and [c] an order, Command 8 Dayadah mas means [a] a son and [b] a relative or kinsmen 9 Padah mas means [a] a rav [b] the foot and [c] a quarter, fourth part

चन्द्रान्यर्कास्तमोनुदः^१ ।

निर्वादो^२ जनापवादेऽपि

निर्वादो वादाभावो निश्चितवादश्च ।

शादो^३ जम्बालशष्पयोः ॥९०॥

जम्बालः पट्टः । शष्पः वृणम् ॥९०॥

आरावे^४ रुदिते त्रातर्याम्रन्दो^५ दारुणे रणे ।

आरावे आहतम् । त्राता विजिगीषो रक्षिता ॥

स्यात्प्रसादो^६ऽनुरोधेऽपि

अनुरोधे यथा—'प्रसादे यतस्व' । अपिना नैर्मल्ये ॥

सूदः^७ स्याद्वधञ्जनेऽपि च^८ ॥९१॥

सूदः गृपकारोऽपि^९ ध्यञ्जनं गृपः ॥९१॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः^{१०}

गोविन्दो विष्णुश्च ॥

हर्षेऽप्यामोद^१ १-वन्मदः ।

आमोदो गन्धोऽपि^२ । एवं मदे हर्षे गर्वादो च ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च गृपाङ्गे कुरुदो^३ऽस्त्रियाम् ॥९२॥

प्राधान्ये प्राधान्यम् । राजलिङ्ग उनादि ॥९२॥

स्त्री सविज्ञा'नसभापाक्रियाकाराजिनामसु ।

स'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । सभापा सकेतो यथा—'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च सविद स्थापयेद्व्रणे' । क्रियाकारो व्यवस्थापनं यथा—'सविद लङ्घयेच्च य । आजिषुंढम् । नाम सर्वव ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्^१ स्यादृतौ वत्सरे शरत्^२ ॥९३॥

ऋतु , आदिक्नवार्तिकयो ॥९३॥

पद^३ व्यवसितिप्राणस्थानल^४माड द्विवस्तुपु ।

व्यवसितिर्व्यवसाय । यथा—वध्यपद । प्राण शरणं यथा—पदमापदि माधव । स्थान—लक्ष्यपद । लक्ष्यं यथा—नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम् । अङ्गद्विवरणं । वस्तु यथा—पदार्थं ॥

गाणपद^५ सेविते माने

गामि सवित गाणपदम् । — सवित — (६१ १४५) इति साधु । माने—'गाणपद [प्र] विष्टा देव' ।

प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्^६ ॥९४॥

'आस्पदं प्रतिष्ठावाम्' (६१ १४६) [इति] साधु । कृत्यं च ॥९४॥

त्रिभिष्टमधुरी^७ स्वाद्^८

'स्वानुमिष्टमनाज्ञयो' (मदिनी ७४ १६) ।

मृद्^९ चानीक्षणोमरी ।

अतीग्नोऽप्राप्ति^{१०} ॥

- 1 Samvid f means [a] knowledge [b] a sign, symbol [c] an established usage [d] war, fight [e] a name [f] pleasure, gratification and [g] promise, agreement 2 Upaniṣad f means [a] a sacred or religious lore [b] secrecy and [c] Vedānta 3 Sarat f means [a] a season and [b] a year 4 Padam n means [a] take possession of, occupation [b] protection [c] Position, status [d] a mark, trace [e] a fact [f] a complete or intirect word and [g] a thing, object 5 Gaṇpadam n means [a] a spot frequented by cows and [b] a measure equal to cows footsteps 6 Pratiṣṭhā f means [a] a high position and [b] work 7 Svādul āliṣ means [a] sweet [b] tasteful and [c] pleasing 8 Mṛdal āliṣ means [a] feeble, weak and [b] soft, tender

मृदाल्पापटुनिर्भाग्यमन्दा 'स्युः

मृदो यया—'मन्दः कवियसः प्रार्थी' (रघु० १.३) । अल्पे-मन्दोदरी ।

अट्टु —मन्दं गच्छति । निर्भाग्यो मन्दभाग्य ॥

द्वौ तु शारदौ ॥९५॥

प्रत्यप्राप्रतिभौ

प्रत्यग्रो नवः ।

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥

इति दान्ताः ।

विगत शारदोऽप्रतिमत्वदोषोऽप्य^४ विशारदः ॥

[इति दान्ताः]

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ^५

आमस्तियंकृतं बाह्वन्तरम् । न्यक्, रणद्धि ॥

उत्सेध^६ काय उन्नाति ॥९६॥

ऊर्ध्वं सिध्यत्यनेन । ऊर्ध्वं सेवनं च ॥ ९६ ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवर्धौ यीवधौ^७ च तौ ॥

परित आहरणं प्रीहिवृणादेः । विविष्टो मध्यो गमनमत्र ॥

परिधि^८ रक्षित्यनरो शास्त्रायामुपसूर्य^९ ॥९७॥

बाहुद्रमाणं परिधिरच्छिन्नापोति पत्रन । उपसूर्यकः गृह्यमण्डलम् ॥ ९७ ॥

बन्धक व्यसन चेत् पौडाधिष्ठानमाधय^१ ।

बन्धक तद यदुत्तमर्णाय भूम्याद्याधीयते । व्यसन यथा—आधि प्राप्तो यो न मुह्येत^२ धीर । आध्यानमाधि मानसो पौडा । आधीयतेऽस्मिन्नाधिराधार ।

स्य समर्थननीधानिन्माइच समाधय ॥९८॥

नीमाको वचनोमाव ॥ ९८ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्ध^३ प्रकृत्यादिपिनद्वरे ।

मुख्यानुयायिनि शिर्षो प्रकृतस्यानुवर्तने ॥९९॥

दोषोत्पादे यथा—अनुबन्धमवस्था च ज्ञात्वा दण्ड प्रकल्पयेत् । प्रकृतिप्रत्यया दोषा कार्यार्थासक्त्यते विनश्वर उच्चरितप्रदः सी सोऽनुबन्ध^४ । मुख्य पित्रादिक मनुयाति य विद्युस्तत्र प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तने, अनिवर्तने यथा—वैरानु बन्ध ॥ ९९ ॥

विधु^५ विरगौ च द्रमसि परिच्छेदे विलेऽर्वाधः^६ ।

विधि^७ विधाने दैवऽपि प्रणिधि^८ प्रार्थने चरे ॥१००॥

चरा हूत ॥ १०० ॥

बुद्धबुधो^९ पण्डितेऽपि

बुद्ध जिने ॥

स्फुन्धः^१ समुदयेऽपि च ।

समुदये यथा—सप्तवातस्व धा ॥

- 1 Adhuh mas means [a] pawn, mortgage [b] a bad habit [c] mental pain, anguish and [d] location
2 Samadhih mas means [a] agreement [b] silence and [c] abstract meditation 3 Anubandhah mas means [a] fault [b] a grammatical term [c] a child or pupil who imitates an example set by a parent or preceptor and [d] continuity 4 M मोनुव च 5 Vidhuh mas means [a] Vishnu [b] the moon [c] camphor and [d] a demon 6 Avadhih mas means [a] boundary, limit [b] a hole or pit and [c] time 7 Vidhih mas means [a] a rule, precept [b] fate [c] Brahma and [d] time 8 Prapadhih mas means [a] a request and [b] a spy 9 Buddhah mas means [a] Gautama Buddha and [b] a wise or learned man Budhah mas means [a] the planet Mercury and [b] a wise or learned man 10 Skandhah mas means [a] a multitude or group [b] the shoulder and [c] the trunk or stem of a tree

देशे नदविशेषेऽधौ सिन्धु^१ नां सरिति स्त्रियाम् ॥१०१॥
सिन्धुदेशविशेष ॥ १०१ ॥

विधा^२ विधौ प्रकार च
विधिविधानम् । प्रकारे यथा—द्विविध ॥
साधू^३ रम्येऽपि च त्रिषु ।

वधू^४ र्जाया स्नुषा स्त्रीषु^५
स्त्रीत्विति स्त्रीमात्रम् ।

सुधा लेपोऽमृत स्नुही ॥१०२॥
लिप्यतेऽनेन^६ रंष द्युत्तिकाचूर्णादि । स्नुही सीढुण्ड ॥ १०२ ॥

सधा^७ प्रतिज्ञा मर्यादा
प्रतिज्ञा यथा—सत्यसध ॥

श्रद्धा^८ सप्रत्ययः स्पृहा ।
सप्रत्ययो मत्वप्रतिशय । यथा—श्रद्धया मामुपासत (भगवद्गीता, १२ ६) ।
स्पृहा यथा—भोजने श्रद्धालु ॥

मधु^९ मन्त्रे पुष्परसे क्षीरेऽप्यन्ध^{१०} तमस्यपि ॥१०३॥

अतन्त्रिषु समुन्नद्धौ^{११} पण्डितमन्यगर्हितौ ।

इतो धान्तास्त्रिलिङ्गा ।

1 Sindhuḥ mas means [a] the country, Indus [b] a river and [c] the sea, sindhuḥ f means river 2 Vidhā f means (a) mode, manner, form and (b) sort or kind 3 Sindhuh all g means (a) pleasant (b) good, virtuous (c) a merchant 4 Vadhū f means (a) bride (b) a wife (c) a daughter in law and (d) a woman 5 B and K स्ना च 5 Sudhā f means (a) white wash (b) nectar and (c) the milk hedge plant 6 M निरूपेण 7 Sandhā f means (a) acceptance (b) promise and (c) limit, boundary 8 Sraddhā f means (a) belief, faith (b) deep devotion and (c) strong desire 9 Madhu n means (a) wine (b) the juice of flowers and (c) honey madhuḥ mas means (a) a season and (b) the month, Cūtra 10 Andham n means darkness, and andhah all g means blind 11 Samunaddhah all g means (a) thinking oneself to be learned and (b) proud

ब्रह्मबन्धु^१ रधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मणो बन्धुस्तज्जातिमान च नतक्रियावान् । निर्देशो यथावस्थितं
कथनम् ॥

अथावलम्बितः ॥ १०४ ॥

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः^२

अविजम्बितो वस्त्रादौ रुद्ध ॥ १०४ ॥ अविदूरे समीपे यथा—अवष्टब्धः
सेना ॥

प्रसिद्धौ^३ ख्यातभूषितौ ॥

इति धान्ताः ।

सूर्यवह्नी चित्रभानू^४ भानू रश्मिदिवाकरी ॥ १०५ ॥

भूतात्मानौ^५ धातुदेही

भूतानामात्मा । भूतान्येवात्माऽस्येति च ।

मूर्खनीचीं पृथग्जनीं^६ ।

पृथक्कार्यो जन ।

प्रावाणौ^७ शैलपापाणौ पतित्रणौ^८ शरपक्षिणौ ॥ १०६ ॥

पतत्राणि पक्षा सन्त्यस्य ॥ १०६ ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ^९

शिखरमस्त्यस्या ।

-
- 1 Brahmbandhuh all g means (a) a contemptible Brahmana and (b) an instruction 2 Avastabdhah all g means (a) supported (b) near and (c) bound 3 Prasiddhah all g means (a) renowned and (b) ornamented, decorated 4 Citrabhānuh mas means (a) the sun and (b) fire-Bhānuh mas means (a) a ray and (b) the sun 5 Bhutatman mas means (a) the Creator, Brahman and (b) the individual soul 6 Prthagjanah mas means (a) a fool and (b) a low man 7 Grāvan mas means (a) a mountain and (b) a stone 8 Patrin mas means (a) an arrow (b) a bird in general and (c) a falcon 9 Sikharin mas means (a) a tree and (b) a mountain

शिरिनौ^१ वह्निवर्हिणौ ।

प्रतियत्ना^२ दुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतिवृत्त यत्नोऽन^३ । लिप्सा लाभेच्छा । उपग्रहो बन्दिग्रहणादि ।

अथ सादिनौ^४ ॥ १०७ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ बाजिनो^५ ऽश्वेषुपक्षिण ।

बाजा पक्षा सत्यस्य । अश्वानामपि पूर्वं पक्षा अमवत् । इषुः शर ॥

कुन्नेऽप्यभिजनो^६ जन्ममूल्यामपि

अभिजायतेऽस्मात्^७ । जन्मतो भूमि ॥

अथ ह्यायन^८ (ना) ॥ १०८ ॥

वर्षार्चिर्ग्रीहिभेदाश्च

चर्षे वर्षणे । अर्चिषि चाग्रहायण बलीवम् । ग्रीहिभेदः पक्षिकास्य ॥

चन्द्रान्यर्का विरोचना^९ ।

केशेऽपि वृजिन^{१०}

वृजिन पापऽपि^{११} ॥

१^२ विश्वकर्माकर्मुरशिल्पिनो ॥ १०९ ॥

विश्वस्य वर्मास्मात् । विश्व च वर्मास्य ॥ १०९ ॥

आत्मा^{१३} यत्नो धृतिवृद्धि स्वभावां ब्रह्म वर्म च ।

यत्ने यथा—महात्मा । स्वभावे—दुष्टात्मा । ब्रह्मणि—आत्मैवेद सर्वम्^१
(छा० उ० ७ २४ २) । वर्मं शरीर तत्र यथा—कृशात्मा ॥

1 Sikhin mas means (a) fire and (b) a peacock

2 Pratiyatnah mas means (a) wish, desire and (b) making

Captive or taking prisoner 3 M यत्नेत्र 4 Sadin mas means

(a) a charioteer and (b) a horse rider 5 Vajin mas

means (a) horse (b) an arrow and (c) a bird 6 Abhijanah

mas means (a) a noble descent (b) family and (c) mother

land 7 M आभजयतेस्मिन् 8 Hryanah mas means (a) a year (b)

a flame and (c) a kind of rice 9 Virocanah mas means (a)

the moon (b) fire and (c) the sun 10 Vajin mas means (a)

hair and (b) the wicked man 11 M शरणि 12 Vigvakarman

mas means (a) the sun and (b) the architect of gods

13 Atman mas means (a) the soul (b) effort (c) spirit,

Courage (d) mind (e) the natural temperament (f) Supreme

Soul, Brahman and (g) the body

शक्रो घातुकमत्तेभो वपुर्काव्दो घनाघन^१ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसनशील । स चासौ मत्तेभद्व । वपुर्को वपुणशील । हतोति घन । एत त्रय ॥ ११० ॥

अभिमानोऽर्थादिदोषेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्रार्थना । मानेर्मन्यतेद्व । 'मीज् हिंसायाम्' (ब्रथा० उ० अ०) इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^२ मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्त्तिगुणः काठिन्यम् । दर्शन स्पर्शन च मूर्तम् । निरन्तर निविडम् ॥ ११ ॥

इन^३ सूर्ये प्रभा

प्रभुः स्वामी ।

राजा^४ मृगाङ्ग क्षत्रिये नृपे ।

'सोमो राजा दिजातोनाम्' इति धृति ॥

वाणिन्यो^५ नर्तकीदूत्यौ

अवश्य वणति वाणिनी । 'वण शब्दे (म्वा० १० स०) । णिनि ॥

म्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ ११२ ॥

म्रवन्ती नदी । अपिना सेना ॥ ११२ ॥

ह्लादिन्यो^६ वज्रतडितो वन्दायामपि कामिनी^७ ।

वदा यत्र प्ररोहविशेष ॥

-
- 1 Ghanaghanaḥ mas means (a) Indra (b) a vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānaḥ mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (a) a cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all g means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) a lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a Kṣātrīya
6 Vāṇinī f means (a) a dancing girl [b] a female messenger and [c] a clever woman
7 Vāṇinī f means [a] river and [b] an army
8 Hṛdinī f means [a] the thunderbolt and [b] lightning
9 Kāmīnī f means [a] a plant [b] a woman and [c] a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनुः^१

तनुः सूक्ष्मेऽपि^२ ॥

सूना^३-धोजिह्विकापि च ॥ ११३ ॥

अधोजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वधस्थानं च ॥ ११३ ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

विनम्यते व्रतुः । विगतं [त] ननमयेति । वितानो मन्दः ॥

अथ केतनं^५ कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

‘विन ज्ञाने’ । कृत्ये, अवश्यकार्ये यथा—कायकेतनम् । केतुर्ध्वजः ।
उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणो निवेदनं नातिव्रामेत् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

वेदतत्त्वतपस्तु कर्त्तव्यं द्वयोः पुंसि । तत्त्वं ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमायां सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

‘गन्धनं सूचनोत्साहसनेषु प्रकाशने’ [विश्व ११.७४] ॥ ११५ ॥

आतञ्जनं^८ प्रतीवापजघनाप्यायनार्थकम् ।

दध्यादिसिद्धये दुग्धादौ तत्रादेः । प्रतीपः प्रतीवापः, निशेपो वा । जघनं वेगः ।
आप्यायनं तर्पणम् ॥

-
1. Tanuh f. means [a] skin and [b] the body; tanuh all g. means [a] thin, lean and [b] small, little 2. M. सूक्ष्मेऽपि 3. Sūna f. means [a] uvula [b] a slaughter-house and [c] a daughter 4. Vitanam n. mas. means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy; vitanam all g. means [a] pithless and [b] stupid, dull 5. Ketanam n. means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6. Brahman n. means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahman; and Prahmā mas. means [a] a Brahmana and [b] the Creator of the world 7. Gandhanam n. means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8. Ātancaram n. means [a] Causing to Coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction.

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्पुःकावदो घनाघन^१ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसनशील । स चासौ मत्तेभश्च । वर्पुःको वर्पणशील । हतीति घन । एत त्रय ॥ ११० ॥

अभिमानो ऽर्थादिद्वेषेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्रार्थना । मानेर्मन्यतेश्च । 'मीञ्' हिसायाम् (ब्रघा० उ० अ०) इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^२ मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्ते^३ निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्त्तिगुणः काठिन्यम् । दर्शनं स्पर्शनं च मूर्त्तम् । निरन्तर निविडम् ॥ १११ ॥

इन^४ सूर्ये प्रभौ

प्रभुः स्वामी ।

राजा^५ मृगाङ्ग क्षत्रिये नृपे ।

'सोमो राजा द्विजातीनाम्' इति श्रुतिः ॥

वाणिन्यौ^६ नर्तकीदूतौ

अवश्यं वणति वाणिनी । वण शब्दे (भा० प० स०) । णिनि ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ ११२ ॥

स्रवन्ती नदी । अपिना सेना ॥ ११२ ॥

ह्रादिन्यौ^७ चञ्चलद्वितो वन्दायामपि कामिनी^८ ।

वन्दा यत्र प्ररोहविशेषः ॥

- 1 Ghanaghanaḥ mas means (a) Indra (b) a vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānaḥ mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (a) a cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all g means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) a lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a Kṣatriya
6 Vāṇinī f means (a) a dancing girl (b) a female messenger and (c) a clever woman
7 Vāhinī f means (a) river and (b) an army
8 Hṛdini f means (a) the thunderbolt and (b) lightning
9 Kāminī f means (a) a plant (b) a woman and (c) a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनु^१

तनु सूक्ष्मेऽपि^२ ॥

सूना^३ धोजिह्विरपि च ॥ ११३ ॥

अधाजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वधस्थान च ॥ ११३ ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितान^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

वितन्पने क्रतु । विगत [त] ननमत्रेति । वितानो मन्द ॥

अथ केतन^५ कृत्ये केतानुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

‘विन ज्ञाने’ । कृत्य, अवश्यकार्ये यथा—कार्यकेतनम् । केतुध्वज ।
उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणा निवनन नातिब्राम् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्त्व तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्र प्रजापति ।

वेदतत्त्वतस्सु बलीव द्या पुंसि । तत्त्व ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमाया सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

‘गन्धन सूचनासाहसिसनपु प्रकाशन’ [विश्व ९१ ७४] ॥ ११५ ॥

आतद्धन^८ प्रतीवापनप्रनाप्यायनार्थकम् ।

दध्यादिसिद्धय दुग्धादा तत्राद प्रथप प्रतीवाप , निगेषो वा । जघन वेग ।
आप्यायन तर्पणम् ॥

1 Tanuh f means [a] skin and [b] the body, tanuh all g means [a] thin, lean and [b] small, little 2 M सूक्ष्मेति 3 Sūna f means [a] uvula [b] a slaughter house and [c] a daughter 4 Vitanam n mas means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy, vitanam all g means [a] pithless and [b] stupid, dull 5 Ketanam n means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6 Brahma n. means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahmans and Brahmas mas means [a] a Brahmapa and [b] the Creator of the world 7 Gandhanam n means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8 Atarcaram n means [a] Causine, to Coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction

व्यञ्जनं^१ लाङ्छनश्च निष्ठानाययेष्वपि ॥ ११६ ॥

व्यज्यतेऽनेन^२ । निष्ठानं मक्ताक्षुपसंचनं दध्यादि । अवयव. स्यादिविह्व
[५] ॥ ११६ ॥

स्वाकौलीनं^३ लोकवादे युद्धे पश्वद्विपक्षिणाम् ।

कुलीने भवं कौलीनम् । लोकवादो लोकापवादः । पश्वादीनां युद्धे चेदम् ॥

स्वादुद्यानं^४ निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उद्याने गमने । उद्यान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अवकाशे स्थिती स्थानम्^५

विष्कम्भेति । अधिकरणे (३.३.११७) भावे (३.३.११५) च स्पृष्ट ॥

क्रीडादावपि देवनम्^६ ।

देवं विजिगीषादावपि ॥

उद्यानं^७ पीरूपे सन्ने सन्निविष्टोद्गमोऽपि च ॥ ११८ ॥

पीरूपयुगोः । सन्ने शीतम् । सन्निविष्टस्य उद्गम ऊर्ध्वभाव ॥ ११८ ॥

दुष्टस्थानं^८ प्रतिरोधे च विरोधावगणेऽपि च ।

विशयप्राप्तौ ॥

आरण्ये सुतरीरहादे गती द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निर्गतोपकरणानुपपत्तौ च साधनम्^९ ।

सुतरीरहादे । द्रव्योपपादने । उपपादनोपपाद ॥ ११९ ॥ उपकरण

१. व्यञ्जनम् । २. व्यज्यते । ३. लाङ्छनम् । ४. स्वादुद्यानम् । ५. अवकाशम् । ६. देवनम् । ७. उद्यानम् । ८. दुष्टस्थानम् । ९. साधनम् ।

1. व्यञ्जनम् n. means [a] a mark or token [b] the
[c] a [d] a limb or
2. व्यज्यते v. means [a] to [b] to [c] to [d] to
3. लाङ्छनम् n. means [a] a sandal
[b] a [c] a [d] a
4. स्वादुद्यानम् n. means [a] a garden [b] a [c] a [d] a
5. अवकाशम् n. means [a] a [b] a [c] a [d] a
6. देवनम् n. means [a] a [b] a [c] a [d] a
7. उद्यानम् n. means [a] a [b] a [c] a [d] a
8. दुष्टस्थानम् n. means [a] a [b] a [c] a [d] a
9. साधनम् n. means [a] a [b] a [c] a [d] a
10. M. अनुपपत्तौ उपपादम् ।

निर्यातनं^१ वैरशुद्धौ दाने न्यामार्पणेऽपि च ॥ १२० ॥

‘यत निकारादौ’ (चु० उ० से०) । न्यामार्पणं निम्ने प्रतिदानं ॥ १२० ॥

वयसनं^२ विपदि भ्रशे दोषे कामजरोपजे ।

कामजो दाया मृगयाद्यतृपानादि । कोपजा वाक्यारण्याद्यदूषणादि ॥

‘पद्ममाक्षिलोमनि किञ्जल्के तन्त्राद्यशेऽप्यणीयसि ॥ १२१ ॥

‘पद्ममूत्रादिमूढमाशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि’ इति विद्व [१४.१२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे परं^३

तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि^४ । ‘अणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वर्त्म^५ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽग्निपुट^६ ॥

अकार्यगुह्य कौपीनम्^७

कूपपतनमर्हति । ‘शालीनकौपीने अघृष्टाकार्ययो’ (५.०.२०) इति माघु ।

लक्षणना विज्ञ तदाच्छादनं च कौपीनम् ।

मैथुनं^८ सगती रती ॥ १२२ ॥

मिथुनं युग्म स्त्रीपुंसौ च तस्यदं कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधानं^९ परमात्मा धा

प्रयोयाऽन्मिन्^{१०}, प्रवर्तने च ॥

1 Niryatanam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c. and (c) evil or bad habit 3 Pakṣman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M नित्यभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M अकार्यगुह्य 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maithunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connection 10 Pradhānam n means (a) the superior and (b) the inferior and (c) the Prakṛti of Sankhya system 11 M प्रयोयाऽन्मिन्

व्यञ्जनं^१ लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेऽपि ॥ ११६ ॥

व्यज्यतेऽनेन^२ । निष्ठान भक्ताद्युपसेचन दध्यादि । अवयव स्त्र्यादिचिह्न
[म] ॥ ११६ ॥

स्यात्कौलीन^३ लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ।

कुलीने भव कौलीनम् । लोकावादे लोकापवादः । पश्वादीना युद्धे वेदम् ॥

स्यादुद्यान^४ निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उद्याने गमने । उद्यान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्^५

तिष्ठन्त्यत्रेति । अधिकरणे (३ ३ ११७) भावे (३ ३ ११५) च ल्युट् ॥

क्रीडादावपि देवनम्^६ ।

देवनं विजिगीषादावपि ॥

परथानं^७ पीन्ये तन्त्रे सतिविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११८ ॥

पौरुषमुद्योगः । तन्त्रे सैन्यम् । सतिविष्टस्य उद्गम ऊर्ध्वभावः ॥ ११८ ॥

व्युत्थानं^८ प्रतिरोधे च विरोधावगणेऽपि च ।

विगतमुत्थानम् ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतीं द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निवर्तनोपकरणानुप्रज्ञासु च साधनम्^९ ।

साधनं मारणादौ । द्रव्यं धनम् । उपपादनमुपपादः ॥ ११९ ॥ उपकरणं

साधनसामग्री । अनुप्रज्ञाऽनुगमनम्^{१०} ॥

1 Vvañjanam n means [a] a mark or token [b] the beard [c] a Condiment or seasoned article and [d] a limb or member 2 M व्यज्यतेऽनेन 3 Kaulinam n means [a] a sandal [b] a Combat of animals and birds and [c] high birth. 4 Udyānam n means (a) going out (b) a garden and (c) aim purpose 5 Sthānam n means (a) an occasion (b) state condition and (c) stay, residence 6 Devanam n means (a) desire to excel, devanah mas means gambling 7 Uthnam n means (a) activity effort (b) an army and (c) the act of rising or standing up 8 Vyuthanam n means (a) opposition and (b) independent action 9 Sadhanam n means (a) killing (b) funeral rites (c) going (d) causing the delivery of money (e) earning money (f) accomplishment (g) means (h) following and (i) cause (hetu) 10 M अनुप्रज्ञाऽनुगमनम् ।

निर्यातन^१ वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ॥ १२० ॥

‘यत निकारादौ’ (चु० उ० से०) । न्यासार्पण निक्षेप प्रतिदाने ॥ १२० ॥

व्यसन^२ विपदि भ्रशे दोषे कामजोपजे ।

कामजो दापो मृगयाचूतपानादि । कोपजो वाक्पाप्याधदूषणादि ॥

‘पद्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्राद्यशेऽप्यणीयसि ॥ १२१ ॥

‘पद्मसूत्रादिमूढमादौ किञ्जल्के नेत्रलोमनि’ इति विश्व [९५१२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व^३

तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि ^४ । क्षणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वल्म^५ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽक्षिपुट ^७ ॥

अकार्यगुह्य कीपीनम्^८

कूपतनमर्हति । ‘शालीनकापीने अघृष्टाकार्ययो’ (५२२०) इति साधु ।

लक्षणया लिङ्ग तदाच्छादन च कीपीनम् ।

मैथुन^९ सगतो रतौ ॥ १२२ ॥

मिथुन युग्म स्त्रीपुंसौ च तस्येद कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधान^{१०} परमात्मा धी

प्रधीयतेऽस्मिन्^{११}, प्रवर्तते च ॥

1 Niryatnam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c and (c) evil or bad habit 3 Pakaman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M नेत्रच्छदोऽक्षिपुट 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maithunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connections 10 Pradhyanam n means (a) the supreme Soul (b) the mind and (c) the Prakṛti of Sāṃkhya system 11 M प्रधीयतेऽस्मिन् ।

प्रज्ञानं^१ बुद्धिचिह्नयोः ।

प्रज्ञायते इति, अनेन वा ॥

प्रसूनं^२ पुष्पफलयो

प्रसूयते ।

निधनं^३ कुलनाशयोः ॥ १२३ ॥

नियतं धनं यत्र निवृत्तिश्च धनस्य ॥ १२३ ॥

क्रन्दने^४ रोदनाह्वाने वर्ष्मं^५ देहप्रमाणयोः ।

प्रमाणमत्रोच्यते यथा—व्यास व्यामनि वर्ष्मणा ॥

गृहदेहत्विदप्रभावा धामानि^६

त्विदं तेज ॥

अथ चतुष्पथे ॥ १२४ ॥

संनिवेशे च संस्थानम्

संनिवेशो रचना ॥

लक्ष्मं^७ चिह्नप्रधानयोः ।

आच्छादनं^८ संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२५ ॥

'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेष्ववनिमात्रके' इति धरणि ॥ १२५ ॥

आराधनं^९ साधने श्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च

अधिष्ठानं^{१०} चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२६ ॥

चक्रं रथाङ्गम् । पुरे प्रमात्रेऽध्यासने ॥ १२६ ॥

- 1 Prajñānam n means (a) intelligence and (b) a mark, sign
 2 Prasunam n means (a) a flower and (b) a fruit 3 Nidhanam n means (a) a family and (b) death, destruction
 4 Krandanam n means (a) weeping and (b) calling
 5 Varsman n means (a) body and (b) a measure 6 Dharmānam n means (a) a house (b) the body (c) light, splendour and (d) glory 7 Sansthanam n means (a) a place where four roads meet (b) configuration and (c) form, shape
 8 Lakṣman n means (a) a sign, token and (b) chief, foremost 9 Acchadanam n means (a) covering, concealing (b) a cover and (c) cloth 10 Aradhanam n means (a) means (b) accomplishment, attainment and (c) satisfaction
 11 Adhishṭhānam n means (a) a wheel (b) town, village (c) glory and (d) an abode

रत्न^१ रजजातिश्रेष्ठेऽपि
'जातो जातो यदुत्कृष्ट तद्रत्नमभिधीयन्' ॥

वने^२ मल्लिकानने ।

तलिन^३ विरले स्तोके वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे । १२७ ॥
तलमस्यास्ति ॥ १२७ ॥

समाना^४ सत्समके स्यु
सह मानेन वतते । समान मानमस्येति च ॥

पिशुनो^५ खलसूचकौ ।

'हीनन्यूनावूनगर्ह्यो वेगिशूरी तरस्विनी' १ /
तरो जवो बल वाऽस्यास्ति^६ ॥ १२८ ॥

अभिपन्नो^७ ऽपराद्धोऽभिप्रस्तव्यापद्गतावपि ।
इति नान्ता ।

'अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्रुते प्रस्ते विपद्गता' इति विश्व ॥
[इति नान्ता]

अथ पान्ताः

कलापो^{१०} भूषण बर्हे तूणीरे सहतेऽपि च ॥ १२९ ॥

कला आपाति । भूषणे काञ्च्यादौ । सहते समूह ॥ १२९ ॥

परिच्छदे परीवापः^{११} पर्युप्तौ सनिलस्थितौ ।

परिच्छद परिवार । पर्युप्ति परितो बीजत्यग । स्थितिरचलत्वम् ।
'सनिलस्थितिर्जलाधार' इत्यन्य ।

1 Ratnam n means (a) a gem, jewel and (b) anything best or excellent of its kind 2 Vanam n means (a) water (b) forest and (c) a house 3 Talinam all g means (a) spare, thin (b) small, little and (c) clear 4 Samanah all g means (a) good, virtuous (b) same and (c) equal 5 Pis'unah all g means (a) wicked and (b) base informer, calumniator 6 Hinah all g means (a) deficient and (b) censurable 7 Tarasvin all g means (a) quick, swift and (b) mightily, courageous 8 Māmas'iti 9 Abhipannah all g means (a) guilty (b) overpowered afflicted and (c) fallen into difficulties 10 Kalapah mas means (a) an ornament (b) a peacock's tail (c) a quiver and (d) a bundle 11 Parivāpah mas means (a) canopy (b) sowing and (c) a reservoir, pool

गोधुग्गोष्ठपतिर्गोपो^१

गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्ष ॥

हरा विष्णुर्वृषाकपि^२ ॥ १३० ॥

वृष धर्मं न कम्पयति । 'अहिकम्प्योनलोपदच' (उ० ४ १४३) इति
इ ॥ १३० ॥

^३वाष्पमूष्माश्रु

वाष्पयते वाष्प ॥

कशिपु^४ त्वन्नमाच्छादन द्वयम् ।

भक्ताच्छादने च कशिपु ॥

तल्प^५ शय्यादृदारेषु

शय्या यथा— तल्प भूस्तरण तृणानि (भर्तृहरि) । अट्ट अट्ट अट्टालिका ।
दारेषु [यथा—] गुस्तल्पग ॥

स्तम्भेऽपि विटपो^६ऽस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

स्तम्भो गुल्म । विटप शाखाऽपि^७ ॥ १३१ ॥

प्रातरूपस्वरूपाभिरूपा^८ बुधमनाज्ञयो ।

प्रातः रूप येन । स्वमेव रूप यस्य । अमि लट्ठय रूपमस्य । एते त्रयो बुध-
मनोज्ञया ।

भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी^९ ॥ १३२ ॥

इति पान्ता ।

कूर्मी कमठी । वीणाविणय सारस्वत्याख्या कच्छपी ॥ १३२ ॥

[इति पान्ता]

1 Gopah mas means (a) a cowherd (b) The chief of a cowpen and (c) the superintendent of a village 2 Harah mas means (a) Siva (b) Visnu and (c) fire 3 Vāṣpam n means (a) mist, vapour and (b) tear, tears 4 Kaśipuh mas means (a) food and (b) clothing 5 Talpam n means (a) a bed, couch and (b) an upper story 6 Viṭpah mas means (a) a cluster (b) extension and (c) a branch 7 M शाय्यापि 8 Prīptarūpa, svarūpa and abhīrūpa mean (a) a scholar and (b) a beautiful man 9 Kaśchapi f means (a) a female tortoise and (b) the lute of Sarasvatī

खर्णे पुसि रेफ^१ । स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गरु ।

इति फान्ता ।

अन्तरामवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो^२ दिव्यगायने ॥ १३३ ॥

‘अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्व यातनाशरीरम्’ इति न युक्त लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूता^३ इति स्वामी । ‘गन्धर्वं पशुभेदे स्यात्पुष्कोकिलतुरङ्गयो । अन्तरामवसत्त्वे च गायने क्षेत्रेऽपि च इत्यन्ये [मेदिनी १०५ ११] ॥ १३३ ॥

कम्बु^४र्ना वलये शङ्खे

वलयः, बाहुमूषणम् ।

द्विजिह्वो^५ सर्पसूचको ।

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वो^६ ऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुष्यहृत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३४ ॥

इति वान्ता ।

पूर्वो वाच्यलिङ्गः । प्रागिति दिशः देशः कालः चाह । पुसि बहुत्वे च वर्तमान-पूर्वजातादिपुस्तानाह ॥ १३४ ॥

[इति वान्ता]

कुम्भी^७ घटेभमूर्धांशौ

इमस्य मूर्धाशः शिरोभागः ॥

द्विम्भौ^८ शिशुबालिशौ

बालिशः मुखं ॥

1 Rephah mas means (a) the letter ‘र’, and rephah all g means contemptible, vile 2 Gandharvuh mas means (a) the soul after death and previous to its being born again (b) a horse (c) a musk-deer and (d) a celestial musician 3 Kambuh mas means (a) a bracelet and (b) a conch shell 4 Divjvuh mas means (a) a snake and (b) an informer 5 Purvah all g means (a) former, previous, purvah mas means east and purve pl means forefathers 6 Kumbhah mas means (a) a water-pot and (b) the frontal globe on the forehead of an elephant 7 Dimbhah mas means (a) a child and (b) a fool

स्तम्भो^१ स्थूणाजडाभावी

स्थूणा स्तम्भनकाष्ठम् ॥

शम्भू^२ ब्रह्मत्रिलोचनो ॥ १३१ ॥

कुक्षिभ्रूणाभना गर्भा^३

कुक्षौ यथा-गर्भस्थेन समस्तदा । भ्रूण उदरस्थो जतु । व्रमके यथा-
गर्भरूप ॥

विस्त्रम्भ^४ प्रणयेऽपि च ।

प्रणयः शृङ्गारप्रायना । अपिना विश्व से ॥

स्याद्भेर्या दुन्दुभि^५ पुमि स्यादक्षे दुन्दुभि स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥

भेर्या यथा-‘दुन्दुमिस्ताडिताऽयम्’ (वेणीसहार) । अक्ष पाशक ॥ १३६ ॥

स्यान्महारजने क्लीव कुसुम्भ^६ करके पुमान् ।

महारजन पद्मकम् । करक. ७ कमण्डलु ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

ना पुमान् ॥

सुरभि^८ गौत्रि च स्त्रियाम् ॥ १३७ ॥

सभा^९ ससदि सभ्ये च

सभ्ये तु तात्स्थ्यात् सभा ॥

त्रिप्रध्यक्षेऽपि वल्लभ^{१०} ।

इति भान्ता. ॥

अध्यशोऽत्र^{११} गवामध्यक्ष ॥

[इति भान्ता]

- 1 Stambhah mas means (a) the post or pillar and (b) stupefaction 2 Sambhuh mas means (a) Brahma and (b) Siva 3 Garbhah mas means (a) the womb (b) the child in the womb and (c) a child 4 Visrambhah mas means (a) trust, Confidence and (b) an affectionate enquiry 5 Dundubhih mas means (a) a drum and (b) demon slain by vili, dundubhih f means dice 6 Kusumbham n means (a) safflower and (b) gold, kusumbhah mas means the water pot of an ascetics 7 Nabhih mas means (a) the nave of a wheel (b) a ksatriya and (c) navel, nabhih f means musk 8 Surabhih all g means (a) fragrant and (b) pleasing, surabhih f means a cow 9 Sabhā f means (a) an assembly and (b) a hall 10 Vallabhah all g means (a) supreme, head and (b) beloved, dear 11 m अध्यक्षः ।

किरणप्रगर्ही रश्मी^१

प्रग्रहो रज्जुः ॥

कपिभेकी प्लवङ्गमौ^२ ॥ १३८ ॥

इच्छामनोभवौ कामी^३

मनोभवः कंदर्पः ॥

शक्त्युद्योगौ^४ पराक्रमौ^५ ।

शक्तिः प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणा । उद्योगः शत्रुं प्रति बलोत्साहः ॥

धर्माः^६ पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३९ ॥

यमो धर्मराजः । न्याये यथा—धर्माधिकरणम् । स्वमावेक्रूरधर्मा । आचारे—
धर्मशास्त्रम् । सोमपे—एष धर्मः सनातनः ॥ १३९ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः^७ ।

उपधा अमात्यपरीक्षा । चिकित्साप्युपायपूर्वारम्भत्वात् ॥

वणिक्पथः पुरं वेदा निगमाः^८

‘निगमो वाणिजे पुर्वा कटे वेदे वणिक्पथे’ इति विश्वः [११३.४२] ॥

नागरो वणिक् ॥ १४० ॥

नैगमी^९ द्वौ

निगमे^{१०} भवः । ‘नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च’ [विश्व ११३.४२] ॥

-
1. Rag'mih mas. means (a) a ray and (b) a rope, string 2. Plavāṅgamah mas means (a) a monkey and (b) a frog 3. Kamah mas. means (a) desire, wish and (b) Cupid 4. B. गोवोवाली 5. Parakramah mas. means (a) heroism, Courage and (b) endeavour, enterprise 6. Dharmah mas. means (a) religion (b) merit (c) yama (d) nature, Character (e) duty, prescribed code of conduct and (f) a drinker of the soma juice 7. Upakramah mas. means (a) beginning, Commencement (b) trial or test of a minister's honesty and (b) the treatment (of a patient) 8. Nigamah mas. means (a) trade (b) a city and (c) the Veda 9. Nigamah all g. means (a) relating to the Vedas and (b) a Citizen, and nigamah mas. means (a) an Upaniṣad and (b) a merchant 10. M. नैगमः ।

बले रामो^१ नीलचारुसिते त्रिषु ।

बले हलधरे । श्वेतासितमनोज्ञेऽपि^२ राम ॥

शब्दादिपूर्वो घृन्देऽपि ग्रामः^३

शब्दादिपूर्वो यथा—शब्दग्राम , गुणग्राम ॥

क्रान्तौ च विक्रम^४ ॥ १४१ ॥

क्रान्तौ पादादिमिराक्रमणे ॥ १४१ ॥

स्तोमः^५ स्तोत्रेऽध्वरे घृन्दे जिह्वस्तु^६ कुटिलेऽलसे ।

उष्णेऽपि घर्म^७-श्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः^८ ॥ १४२ ॥

गुल्मा^९ रुक्स्तम्बसेनाश्च

रुक् उदरव्याधिविशेष । स्तम्बो लताप्रतानतृणादिसमूह । सेनाऽश्रीहिण्य-
ङ्गम्^{१०} ॥ १० ॥

जामि^{११} स्वसृकुलस्त्रियो ।

क्षितिक्षान्त्यो^{१२} क्षमा^{१३} युक्ते क्षम शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४३ ॥

‘योग्ये शक्ते हित क्षमम् इति धरणि ॥ १४३ ॥

त्रिषु श्यामी^{१३} हरितृष्णी श्यामा स्याच्छारिवानिशा ।

हरिन्नीलोवर्ण । शारिवा जम्बूपद्माकृतिलता ॥

- 1 Rāmah mas means (a) Rama (b) Balarāma and (c) Paraśurāma, rāmah all g means (a) blue (b) beautiful and (c) white 2 M — ननापि 3 Grāmah mas means (a) a village and (b) a multitude or collection of any thing 4 Vikramah mas means (a) stepping over and (b) heroic valour 5 Stomah mas means (a) praise, hymn (b) a sacrifice and (c) a multitude 6 Jihmah all g means (a) wicked and (b) lazy 7 Gharmah mas means (a) heat, warmth (b) summer and (c) sweat 8 Vibhramah mas means [a] gesticulation [b] an ornament [c] stepping over [d] an error, mistake and [d] beauty 9 Gulmah mas means [a] a disease [b] a clump, cluster and [c] an army 10 M मनश्चक्षुःपङ्कम् 11 Jamih f means [a] a sister and [b] a virtuous woman 12 Kṣamā f means [a] the earth and [b] forgiveness, kṣamam n means suitable and kṣamam all g means [a] Competent, able and [b] favourable or friendly 13 Śyamah all g means green or blue colour, śyamā f means [a] a kind of medicinal plant and [b] a woman

ललामं' पुच्छपुण्ड्राश्वभूपाप्राधान्यकेतुषु ॥१४४॥

ललममनि ललाम् । पुण्ड्र, अश्वादीना ललाटचिह्नम् । अश्वो वाजी । भूपा सामर्थ्यादश्वस्यैव । प्राधान्यं यथा—नृपललाम् । केतो—कपिललामो-
ज्जुनं । स्व [प्र] भावे शृङ्गे च [ललामम्] नान्तोऽप्ययं यथा—'कन्या-
ललामकमनीयमजस्य' (रघु० ५६४) इति ॥१४४॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

आत्मनि इति अध्यात्मम् । अपि शब्दादल्लेऽपि ॥

आदौ प्रधाने प्रथमं त्रिषु ।

वामो वल्गुप्रतीपी द्वौ

वल्गु सुन्दरम् । प्रतीप विपरीतम् ॥

अधमो न्यूनकुत्सितौ ॥१४५॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

इति मान्ता ।

जीर्णं यथा—'यातयाम गतरम पूति रस्यपित च तत्' (गीता १७१०) ।
परिभुक्तं यथा—दर्मा कृष्णाजिन मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नय । आयातयामान्येतानि
नियोग्यानि पुन पुन ॥

[इति मान्ता ।]

तुरङ्गगण्डौ ताक्ष्यौ निलयापचर्यौ अर्यौ^{१०} ॥१४६॥

निलयो गृहम् । 'णि निबाने' (स० प० ज०) ॥१४६॥

1 Lalāmam n means [a] a tail [b] the mark made on the forehead of a horse &c [c] the ornament or decoration of a horse [d] anything best of its kind [e] a flag [f] a horn [g] beautiful, charming and [h] eminence, glory
2 M नन्वोदयम् 3 Sūkṣmam n means [a] the Supreme Soul and [b] fraud, sukṣmah all g means [a] subtle, minute and [b] little, small 4 M रश्मिरस्पर्शि 5 Prathamah all g means [a] first, foremost and [b] chief 6 Vīmah all g [a] lovely, beautiful [b] reverse, contrary and [c] left 7 Adhamah all g means [a] low and [b] vile 8 Vītavīmah all g means [a] aged and [b] used, spoiled, rejected 9 Tarkṣyah mas means [a] a horse [b] Garuda [c] a snake and [d] Garud's elder brother 10 Kṣayah mas means [a] a house [b] loss, decay [c] destruction and [d] a disease

श्वशुर्यो^१ देवरश्यालो भ्रातृव्यो^२ भ्रातृजद्विपो ।

श्वशुरस्यापत्ये ॥

पर्जन्यो^३ रसदब्देन्द्रो^४ स्यादय^५ स्वामिवैश्यो ॥१४७॥

रसदब्दो गर्जन्मेघ । आगर्जत्यपि याग्यत्वान् ॥१४७॥

तिष्य^६ पुष्ये कलियुगे पर्यायो^७ऽवसरे क्रमे ।

प्रत्ययो^८ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥१४८॥

रन्ध्रे शब्दे

अधीन आयत्त, यथा—राजप्रत्यया प्रजा । विश्वामे—न शत्रो प्रत्यय ।
हेतो—स्त्रीप्रत्यय कलह ॥१४८॥ रन्ध्रेरिपो प्रत्ययमासाद्य प्रहरेत् । शब्द
वृत्तद्धितादि ।

अथानुशयो^९ दीर्घद्वेषानुतापयो ।

दीर्घे द्वेष ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाक्लये गजाना मध्यमे गते ॥१४९॥

स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयनमन्यस्यासप्रहान्, स्थूलावलोकनेत्ययं हस्तिना मध्यगतौ,
तदुक्त पालकाप्ये—नीचगंत स्थूलाच्चयो वोचिमाणं इति तिस्रो गतय ॥१४९॥

समया^{१०} शपथाचारकालसिद्धान्तसचिद् ।

शपथे यथा—वृत्तसमय । आचारे—समयात् धावयेच्छिष्यम् । काले—
सध्यासमय । सिद्धान्त—बौद्धसमय । सचिद्—अन्योयसमय ।

1 Svaśuraḥ mas means [a] a husband's younger brother and [b] a wife's brother 2 Bhraṭṛvyah mas means [a] a nephew and [b] an enemy 3 Parjanya mas means [a] a cloud [b] Indra and [c] the thunder of a cloud 4 Aryaḥ mas means [a] a master, lord and [b] a Vaiśya 5 Puṣyaḥ mas means [a] the star, puṣya and [b] the last of the four yagas 6 Paryāyah mas means [a] an opportunity, Occasion and [b] turn, succession 7 Pratyāyah mas means [a] a dependent [b] an oath [c] knowledge, cognition [d] faith, Confidence [e] a cause [f] a hole and [g] a termination, an affix or suffix 8 Anuśāyah mas means [a] acute hatred and [b] repentance 9 Sthūloccayaḥ mas means [a] incompleteness [b] the middle pace of an elephant and [c] rock 10 Samayaḥ mas means [a] an oath [b] an established rule of conduct, [c] time [d] a doctrine [e] mind and [f] a sign, indication

व्यसनान्यशुभ देव विपदित्यनया^१-स्त्रय ॥१५०॥

व्यसने, विरुद्धो नयोऽनय । अगुमर्दवे—नयो नामानुकूल देव तद्विरु-
मित्यर्थः । विपदि, विरुद्ध नयनमनय ॥१५०॥

अत्ययो^२ अतिव्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अतिव्रम उल्लङ्घ, यथा—धमात्यय । कृच्छ्रे प्राणत्यय । दोष—गुणिना
नात्यय कुर्यात् । दण्डे वाक्कारण्य—अत्यय इतम् ।

अथापदि ।

युद्धायत्यो सपराय^३

सम्पराय सम्प्रकरागमनम् [यथा]—यत्र सापरायिक दुग कुर्यात् ॥

पूज्य^४स्तु श्वशुरेऽपि च ॥१५१॥

पश्चादवस्थायिबल समवायश्च सनयो^५ ।

पश्चादवस्थायिबलमनुबलाख्यम् । समवाया मलनम् । सनयति सनयन चेति
ब्रमेणार्थः ॥

सघाते सनिवेशे च सस्त्याय^६

'स्ये सघात (म्वा० प० अ०) स्त्याय ।

प्रणया^७ स्त्रमी ॥१५२॥

विश्रम्भयाद्वाप्रेमाण

विश्रम्भो विन्यास ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रय^८ ॥

समुल्लङ्घ्य श्रयणमूर्ध्वक्षयण च समुच्छ्रय ।

1 Anayaḥ mas means (a) a bad conduct (b) misfortune and (c) adversity, distress 2 Atyayaḥ mas means (a) transgression (b) distress (c) defect and (d) punishment 3 Samparayaḥ mas means (a) a war (b) a calamity and (c) future 4 Puṅgavaḥ mas means (a) vulnerable and (b) a father in law 5 Sanyayaḥ mas means (a) the rear-guard of an army and (b) a collection 6 Samstyayaḥ mas means (a) a collection (b) vicinity and (c) expansion 7 Pranayaḥ mas means (a) faith (b) solicitation (c) love and (d) intimacy 8 Samucchrayaḥ mas means (a) elevation, height and (b) opposition, enmity

विषयो^१ यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥१५३॥

विसिनोति विषय । यस्य मत्स्यादेया जलादिज्ञातं स तस्य विषय । गोवरो देशश्च । शब्दादयः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा ॥१५३॥

निर्यासे^२ऽपि कषायोऽञ्छी

निर्यास कषायरस । कषायस्तुवराख्यो रस । रक्तपीतवर्णयोगे च, यथा—
कषायवस्त्र ॥

स्यात्सभायां^३ प्रतिश्रयः^४ ।

प्रतिश्रय आस्पदेऽपि^५ ।

प्रायो^६ भून्न्यन्तगमने

भूमि वाहुल्ये, यथा—प्रायेण याज्ञिक । अन्तगमन नाश, यथा—प्रायो-
राविष्ट । तुल्येऽपि—मूलंप्राय ॥

भन्त्ये^७न्ये क्रतो क्रुधि ॥१५४॥

क्रतो यथा—शतमन्युरिन्द्र ॥१५४॥

रहस्योपस्ययोगुह्यम्^८

रहस्य गोप्यम् । उपस्यो मान्यादि ॥

सत्य^९ शपथतथ्ययो ।

शपथे यथा—‘सत्येन शपथेद्विषम्’ । तथ्ये—सत्यवादी

वीर्य^{१०} घले प्रभाये च

घले—वीर्यसपन्न । प्रभायो द्रव्यशक्ति, यथा—रसवीर्यविपाका ॥

1 Vīṣyah mas Means [a] a place [b] a country and [c] an object of sense 2 Kaṣayah mas n means [a] decoction [b] astringent flavour and [c] red colour 3 B समर्थाय
4 Pratiṣṭāyah mas means (a) a shelter, asylum and [b] an assembly 5 M अस्पदेऽपि 6 Preyah mas means [a] excess, abundance and [b] death 7 Manyuh mas means [a] a wretched or miserable state [b] a sacrifice and [c] anger
8 Guhyam n means [a] a secret and [b] the male or female organ of generation 9 Satyam n means [a] an oath [b] truth and [c] like 10 Viryam n means [a] vigour, strength [b] dignity, and [c] semen virile

द्रव्य भव्ये^१ गुणाश्रये ॥ १५५ ॥

भव्ये याग्ये । 'द्रव्यं च भव्ये' (५ ३ १०४) इति साधु । गुणानां
रूपादीनामाश्रयं पृथिव्यादि ॥ ५५॥

धिष्ण्य स्थाने गृहे भेऽग्नी
भे नक्षत्रे ॥

भाग्य^३ कर्म शुभाशुभम् ।

पुरावृत्तं कर्म भाग्यम् ।

कसे (शे) रूहेन्मोर्गाङ्गेयम्^४
कसेरजलजकन्द ।

विशल्या^५ दन्तिकापि च ॥ १५६ ॥

विशल्या लाङ्गली । 'करिआरी' लोके 'दन्तीहली' [च] लोके ॥ १५६॥

वृषाकपायी श्रीगौर्यो
वृषाकपे स्त्री^६ । वृषाकप्यग्नि—' (४ १ ३७) इति ङीप् ए (ए) त्वम् ॥

अभिख्या^७ नामशाभयो ।

शामाया यया—'काप्यमित्वा तयोरासीत्' (रघुवचम्) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजन सप्रधारणम् ॥ १५७ ॥

उपाय^८ कर्मचेष्टा च चिकित्सा च न च क्रिया^९ ।

आरम्भे क्रियाशब्दो यया—क्रिया मनमूला निष्कृतिरपराधपरिहारः ,

1 Dravyam n means [a] a fit or suitable object [b] an elementary substance, the substratum of properties and [d] wealth 2 Dhignyam n means [a] a place [b] a house [c] a star and [d] fire 3 Bhagyam n means [a] fate, destiny and [b] prosperity 4 Gaṅgeyam n means [a] a kind of grass and [b] gold gaṅgayah mas means Bhīṣma Pitamaha 5 Viśalyā f means [a] the flame of fire and [b] various medicinal plants 6 Vṛṣākapyī f is an epithet of [a] Lakṣmī and [b] Sarasvatī 7 Abhikhyā f means [a] a name [b] beauty and [c] fame 8 Kriyā f means (a) an action, undertaking (b) expiation (c) teaching, instruction (d) worship (e) thinking (f) any of the four means of success known as conciliation &c (g) bodily action or work (h) effort and (i) medical treatment

यथा—महापातकिना प्राणान्तिका क्रिया । शिक्षा यथा—त्रियाहि द्रव्य विनयति नाद्रव्यम् । पूजने—गुरुदेवक्रियारत । सप्रधारणा (ण) विचार, यथा—क्रिया विना को हि जानाति कृत्यम् ॥ १५७ ॥ उपायेसामादिका क्रिया । कर्मणि—पाकक्रिया । चेष्टा यथा मूर्च्छाया निष्क्रिय^१ । चिकित्साया, [यथा] ग्रहण्यामतीसारक्रिया ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप ॥ १५८ ॥

छाया सूर्यस्य प्रिया पत्नी । कान्ती यथा—विच्छायाः । प्रतिबिम्बेसत्रान्तच्छाप आदर्श । अनातप घर्माभाव वृक्षच्छाया ॥ १५८ ॥

कक्ष्या^२ प्रमोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

राजगृहादे प्रारम्भकोष्ठके यथा—सप्त कक्ष्या अतिव्रज्य । काञ्चीबन्धदाम यथा—‘परिधानाद्वहि । कक्ष्या निवध्या त्वामुरी मता ।’ मध्ये इमस्य बन्धने, यथा—हेमकक्ष्या गजा । उद्योगेऽपि लक्षणया-परार्थं वद्वकक्ष्याणाम् ॥

कृत्या^३ क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ १५९ ॥

क्रियाया यथा—वा कृत्यामकापीत् । देवता मारणहृत् । धनादिना य. शत्रो मकारादमिदंते सोऽपि^४ कृत्य ॥ १५९ ॥

जन्य^५ स्याज्जनवादेऽपि

जनस्य जल्प । ‘मतजन—’ (४.४ ९७) इति यत् । अपिना मग्राम ॥

जघन्यो^६ऽन्तेऽधमेऽपि च ।

गर्हाधीनो च वक्तव्यो^७ कृत्यो^८ मज्जनिरामयो ॥ १६० ॥

कलामु माधु कृत्य । सज्जाऽत्र^{१०} नव, दशदश । कृत्यतु प्रमाते ॥ १६० ॥

- 1 M f- क्रियः 2 Chrya f Means (a) the wife of the sun (b) lustre, beauty (c) reflection and (d) shadow 3 Kakya f means (a) an inner apartment (b) a girdle and (c) the girth of an elephant 4 Kṛtyā f means (a) an action, deed and (b) a female diet, and kṛtya all g means one who may be suldued from allegiance 5 M n f- Janvāh rias means (a) rumour and (b) war 7 Jaghanvāh all g means (a) last (b) worst and (c) of low origin 8 Vaktavyāh all g means (a) fit to be said (b) censurable and (c) dependent 9 Kalvāh all f, means (a) ready, prepared and (b) health 10 m कृत्य ।

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो^१

आत्मवान् साधुः । अर्थादनपेतः, युक्त । 'धर्मपथ्यं—' (४.४.९२)
इति यत् ॥

पुण्य^२ तु चार्वापि ।

रूप्य^३ प्रशस्ते रूपेऽपि

'रूपादाहृतप्रशंसयोः' (५.२.१२०) यत् (५) । अपिना आहृते हेमरूप्ये ॥

वदान्यो^४ बल्लुवागपि ॥ १६१ ॥

वदान्यो दाताऽपि^५ ॥ १६१ ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्^६

न्याय्ये यथा-मध्यस्थः ॥

सौम्यं^७ तु सुन्दरे सोमदेवते ।

[इति यान्ताः]

सोमो देवताऽस्य^८ । 'सोमाटृषण्' (४.२.३०) ॥

[इति यान्ताः]

निग्रहावसरौ वारौ^९

निग्रहो यथा—ग्रामवारः । अवतरे—वारंवारम् ॥

संस्तरौ^{१०} प्रस्तराध्यरौ ॥ १६२ ॥

संस्तार्यते संस्तरः । प्रस्तरः शय्या । अभ्वरो यज्ञः ॥ १६२ ॥

1. Arthyah all g. means (a) wise (b) rich and (c) appropriate 2. Puṇyam all g. means (a) holy, pure and [b] Charming; puṇyam n. means merit 3. Rūpyam all g. means beautiful, lovely; and rūpyam n. means [a] stamped coin rupee and [b] silver 4. Vādānyah all g. means [a] eloquent and [b] munificent 5. M. दाता 6. Madhyam all g. means [a] justifiable [b] waist and [c] the middle 7. Saumyam all f. means [a] gentle [b] handsome and [c] a thing related to Soma 8. M देवता 9. Varah mas. means [a] multitude, herd [b] an opportunity and [c] a day of the week 10. Sanstarah mas. means [a] a bed, couch and [b] a sacrifice.

गुरु^१ गीष्पतिपित्राद्यौ

गीष्पतिर्जीव ॥

द्वापरौ^२ युगसशयो ॥

द्वाम्या कृतनेताम्या पर युगम् । सशये, द्वौ परो मुख्यावत्र, उभयकोटि-
कत्वात् । पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) आत्वम् ॥

प्रकारौ^३ भेदसादृश्ये

भेदो विशेष, यथा—पलाण्डुप्रकारो गृञ्जन । सादृश्येविपप्रकार पशुन ॥

‘आकाराविज्ञिताकृती ॥ १६३ ॥

शङ्कित भावसूचकवेष्टा । आकृतिर्वैवर्ण्यादि ॥ १६३ ॥

किंशारू^४ धान्यशूकेषु

इषु शर ॥

मरू^५ धन्वधराधरौ ।

धन्व (न्या) निर्जलदेश ॥

अद्रयो^७ द्रुमशैलार्का स्त्रीस्तनाव्दी पयोधरौ^८ ॥ १६४ ॥

अव्दो मेघ ॥ १६४ ॥

ध्वान्तारिदानवाः वृत्राः^९

चलिहस्ताशवः करा^{१०} ।

राजग्राह्यमागो बलि ॥

1 Guruh mas means [a] Jupiter [b] a father and [c] a teacher 2 Dvāparah mas means [a] one of the four yugas and [b] doubt 3 Prakārah mas means [a] kind and [b] similitude 4 Ākaraḥ mas means [a] gesticulation [b] hint and [c] form, shape 5 Kiṃśāruh mas means [a] the beard of corn and [b] an arrow 6 Maruḥ mas means [a] a desert or any region destitute of water and [b] a mountain 7 Adriḥ mas means [a] a tree [b] a mountain and [c] the sun 8 Payodharah mas means [a] the breast and [b] a cloud 9 Vṛtrah mas means [a] darkness [b] an enemy [c] the demon Vṛtrāsura and [d] a kind of mountain 10 Karah mas means [a] tax [b] the hand [c] a ray of light and [d] an elephant's trunk.

प्रदरा^१ भङ्गनारीरुग्वाणाः

नारीरुग्धिरस्रावः ॥

अस्याः^२ कचा अपि ॥१६५॥

अस्यन्ते असा ॥ १६५ ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च त्वरी^३ ।

काले अजातशृङ्गो गौर्ना च काले अजातश्मश्रुः । त्वरः । 'तु' सौत्रः, तस्मा-
च्चरः दीर्घस्वराहुलकात् ॥

स्वर्णेऽपि रा^४

'रे' चब्दः स्वर्णे वित्ते च ॥

परिकरः^५ पर्यङ्कपरिचारयोः ॥१६६॥

परिश्रियते परिकीयते च ॥ १६६ ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः^६ स्यात्

मुक्तानां शुद्धिस्तारः ॥

शारो^७ वायो स तु त्रिषु ।

कर्पुरे

'शृङ्गायुवणं—' (वा० ३.३.२१) इति घञ् । कर्पुरो नानावर्णः ॥

अथ प्रतिज्ञानिसंविदापत्सु संगरः^८ ॥१६७॥

प्रतिज्ञाया मया—सन्त्यसंगरः । आर्जो युद्धे । सविदि-अन्वोच्यं वृत्तसंगरो ।

आदि-संगरे शरणं गृह्ण ॥ १६७ ॥

1. Pradarah mas. means [a] a fracture (b) a kind of female disease and [c] an arrow 2. Asrah mas means [a] an angle and [b] the hair; asram; n means [a] tear and [b] blood 3. Tūvarah mas. means [a] a homeless cattle (b) a beardless man and [c] astringent flavour 4. Rāh mas means [a] riches, wealth and [b] gold 5. Parikarah mas. means [a] bed and [b] family 6. Tarah mas. means [a] the clearness of a pearl and [b] a beautiful pearl; taram n, f. means [a] a star and [b] the pupil of the eye 7. Sarah mas. means [a] air, wind, sarah all g. means variegated 8. Sangarah mas means [a] a promise [b] war [c] knowledge [d] misfortune, calamity and [e] poison.

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्र^१

मन्त्रातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । गुह्यवादो रहसि वक्तव्यम् ।

मित्रो^२ रवावपि ।

मत्सेपुयूपखण्डेषु^३ स्वरुः^४

मखो याग । इषु शर । 'यूपस्य खण्ड' इत्येके । 'चत्वारोऽर्धा' इति स्वामी । 'खण्ड' स्थाने 'खड्गम्' अन्य ॥

गुह्येऽप्यवस्कर^५ ॥१६८॥

अवस्करो वचस्कोऽपि^६ ॥ १६८ ॥

'आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणा च गर्जिते ।

अभिहारो^८ अभियोगे च चौर्ये सहननेऽपि च ॥१६९॥

अभियोग = अम्यात्रमणम् सहनन कवचादिधारणम् ॥ १६९ ॥

स्याज्जङ्गमे परीवार^९ खड्गकोशे परिच्छदे ।

'परिवार परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' [मेदिनी १४३ २८०] । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो^{१०} विटपी दर्भमुष्टि पीठाग्रमासनम् ॥१७०॥

विस्तीर्यते । 'वृक्षासनयोर्विष्टर' (८ ३.९३) इति साधु । दर्भमुष्टि आदादौ ब्राह्मणासनत्वेनाम्नाता ॥ १७० ॥

-
- 1 Mantrah mas means [a] a Vedic hymn and [b] a secret plan, Consultation 2 Mitrah mas means the sun and mitram n means a friend 3 B and K मत्सेपुयूपखण्डेषु^३ 4 Svaruh mas means [a] a sacrifice [b] an arrow and [c] a part of the sacrificial post 5 Avaskarah mas means [a] ordure and [b] privities 6 M वचस्सि 7 Adambarah mas means [a] a drum [b] din and [c] the roaring of an elephant 8 Abhiharah mas means [a] an attack [b] accusation [c] stealing and [d] arming oneself with armour and other weapons 9 Parivarah mas means [a] attendants or followers taken collectively [b] a sheath and [c] Covering 10 Vistarah mas means [a] a tree [b] a hand ful of kuṣa grass and [b] a seat

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहार^१ प्रतीहायप्यनन्तरे ।

प्रतिह्रियतेऽत्रानेत वा । अनन्तरे द्वा स्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रु^२ स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥१७१॥

सारो^३ बले स्थिराशे च न्याय्ये क्लीव वरे त्रिपु ।

बले यथा—घृतान्मास तु सारकृत् । स्थिराशे—चन्दनसार, मञ्जामार ।

न्याय्य—नैतत्सारम् । वरे यथा—जये घरिण्या पुरमेव सारम् ॥

दुरोदरो^४ द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥

पणे ग्लहे ॥ १७२ ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तार^५ पुंनपुसकम् ।

मत्सरो^६ अन्यशुभद्वेपे तद्वत्कृपणयोस्त्रिपु ॥ १७३ ॥

अन्यदीयशुभस्य द्वेप । तद्वान् = अन्यशुभद्वेपवान्, तत्र वाच्यलिङ्ग ॥१७३॥

देवाद्यूते वर^७ श्रेष्ठे त्रिपु क्लीने मनाक्प्रिये ।

देवादिभ्य सतुष्टेभ्य वृते प्राप्ते, यथा—वरो लब्ध । श्रेष्ठेवरश्चि । त्रिपु

ईपत्प्रिये—वर कृपयताद्वापी ॥

वशाङ्कुरे करोरो^८ ऽस्त्री तरुमेदे घटे च ना ॥ १७४ ॥

तरुमेदघटयोर्ना ॥ १७४ ॥

-
- 1 Pratihārah mas means [a] a door and [b] a door keeper, pratihārī f means a female door keeper 2 Babhruh mas means [a] big [b] a mongoose [c] Viṣṇu and [d] a sage, babhruh all g means deep-brown 3 Sārāh mas means [a] strength, vigour and [b] essence of any thing, saram n means justifiable and sarāh all g means best or excellent 4 Durodarāh mas means [a] a gamester and [b] a stake, durodaram n means gambling 5 Kāntīrah mas n means [a] a large forest [b] a bad road and [c] a hole 6 Matsarāh mas means envy or jealousy, maskarāh all g means [a] envious and [b] miser 7 Varāh mas means [a] a boon [b] gift, dowry and [c] a bridegroom, varāh all g means best, and varam n means a bit favourable 8 Karīrah mas means [a] the shoot of a bombo, karīram means [a] a tree and [b] a water jar

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरो^१ ऽस्त्रियाम् ।

चमूजघन सेनापदचादभाग । हस्तसूत्र विवाहादौ कङ्कणाद्याकृति ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७५ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

यमादिषु हरि ॥ १७५ ॥ कपिले पीतवर्णे ॥

शर्करा^२ कर्परांशेऽपि

कर्परांशे मृत्कपालखण्डे

यात्रा^३ स्याद्यापने गती ॥ १७६ ॥

यापन भोजनादिनिर्वाह, यथा—प्राणयाना ॥ १७६ ॥

इरा^४ भूवाक्सुराप्सु स्यात्, तन्द्रा^५ निद्राप्रमीलयोः ।

प्रमीला इन्द्रियग्लानि (न) ता ॥

धात्री^६ स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥

धयति धत्ते च धात्री । उपमाता क्षीरपायिनी ॥ १७७ ॥

क्षुद्रा^७ व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्र

व्यङ्गा हीनाङ्गी । वेश्येति नीचोपलक्षणम् । सरघा मधुमक्षिका । अधनो निस्त्व ॥

- 1 Pratisarah mas means (a) the near of an army (b) a marriagestring and (c) a bracelet 2 Harih mas means (a) yamaraja (b) wind (c) Indra (d) the moon (e) the sun (f) Visnu (g) a lion (h) a ray (i) a horse (j) a parrot (k) a snake (l) a monkey and (m) a frog, and harih all 3 means yellow or green colour 3 S'arkara f. means (a) Candied sugar and (b) a piece of clay 4 Yatra f means (a) going, journey, and (b) livelihood, maintenance 5 Ira f means (a) earth (b) speech (c) liquor and (d) water 6 Tandra f means (a) sleepiness and (b) lassitude 7 Dhatri f means (a) earth (b) a foster mother and (c) myrobalan 8 Ksudra f means (a) a woman maimed or Crippled (b) a female dancer (c) a prostitute (d) a bee and (e) a medicinal plant, ksudrah mas means (a) Cruel (b) poor and (c) wicked or vile

मात्रा' परिच्छदे ॥ १७८ ॥

अल्पे च परिमाणे सा मात्रा' कात्स्न्येऽवधारणे ।

परिच्छदे, यथा—महामात्रः ॥ १७८ ॥ अल्पे—मात्रया व (वि) लेपनं ययुः ।

परिमाणे—मात्राशी सर्वकालं स्यात् ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं' कलत्रं' श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥

श्रोणिनितम्बः ॥ १७९ ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्'

पाति पीयतेऽनेन' च ।

पत्रं' वाहनपक्षयोः ।

पतन्ति यान्त्यनेन ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्'

निदेश आज्ञा ।

'शास्त्रमायुधलोहयोः ॥ १८० ॥

स्याञ्जटांशुकयोर्नेत्रम्^{१०}

जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं पटः ॥

क्षेत्रं^{११} पत्नीशरीरयोः ।

विशोति शीयने वा ॥

1. Matra f. means [a] a measure [b] a little quantity and [c] a part of Nagari Characters 2. Matram n. means [a] the full measure of anything, totality and [b] mere, only
3. Cūram n. means [a] a picture, painting [b] wonder and [c] the variegated colour 4. Kalatram n. means [a] the waist and [b] a wife 5. Patram n. means [a] a fit or worthy person and [b] a vessel in general 6. M. पीयतेऽनेन 7. Patram n. means [a] a Carriage [b] the wing of a bird and [c] a leaf 8. Śāstram n. means [a] an order, Command and [b] scripture, science 9. Śāstram n. means [a] a weapon and [b] iron 10. Netram n. means [a] the root of a tree [b] the Woven silk [c] the eye and [d] the string of a Churning stick 11. Kṣetram n. means [a] a field [b] a wife and [c] the body.

मुखाग्रे क्रोडहलयो पोत्रम्^१

क्रोड शूकर, तस्य मुखाग्रं घोणा । 'हलसूकरयो पुत्र' (३२१८३)
[इति] ध्रु ॥

गोत्रं^२ तु नाम्नि च ॥ १८१ ॥

गूयते शब्द्यतेऽनेन^३ ॥ १८१ ॥

मत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सदा नियमेन दानम्^४ ॥

अजिरं^५ विषये ऋयेऽप्यम्बरं^६ व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥

'अजिर प्राज्ञणे काये' ॥ १८२ ॥

चक्रं^७ राष्ट्रैऽपि

चक्र रथाङ्गादावपि ॥

अक्षरं^८ तु मोक्षेऽपि

अक्षर ब्रह्मण्यपि ॥

'क्षीरमप्सु च ।

क्षीर दुग्धेऽपि ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ^{१०} द्वौ

भूरिचन्द्रशब्दौ स्वर्णेऽपि ॥

द्वारमात्रेऽपि गोपुरम्^{११} ॥ १८३ ॥

गापुर पुरद्वारे ॥ १८३ ॥

1 Potram n means [a] the snout of a hog [b] a ploughshare and [c] a boat, ship 2 Gotram n means [a] a lineage, family and [b] a name 3 M शब्द्यतनेन 4 Satram n means [a] covering [b] a sacrifice [c] liberality, munificence and [d] a wood, forest 5 Ajiram n means [a] a court yard [b] an object of sense and [c] the body 6 Ambaram n means [a] sky, ether and [b] cloth, garment 7 Cakram n means [a] a wheel and [b] a sovereignty, and cakrah mas means a ruddy goose 8 Akṣaram n means [a] a letter of the alphabet [b] Brahman and [c] final beauty 9 Kṣīram n means [a] water and [b] milk 10 Bhūri n means gold, and bhūri all g means much or abundant 11 Gopuram n means [a] the moon and [b] gold 11 Gopuram n means [a] a door in general and [b] a town gate

गुहादम्भौ गह्वरे^१ द्वौ

गाहन गाह्यते वा गह्वर गुहाया दम्भे च ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे^२ ।

उपह्वर समीपे स्यादेकान्ते च ॥

पुरो^३ऽधिकमुपर्यग्राणि

पुरो यथा—अग्रेसर । अधिके—साम्प्र शतम् । उपरि—व्याप्यम् ॥

अगारे नगरे पुरम्^४ ॥ १८४ ॥

मन्दिर^५ च

पुर नगरागारमन्दिरेषु ॥ १८४ ॥

अथ राष्ट्री^६ ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

विषयो जनपद । उपद्रवे — परराष्ट्रमयम् ॥

दरो^७ ऽस्त्रिया भये श्वध्रे

स्व (श्व) ध्रे गते ॥

वज्रा^८ ऽस्त्री हीरके परौ ॥ १८५ ॥

वज्रोऽग्नि^९ ॥ १८५ ॥

तन्त्र^{१०} प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

प्रधान यथा—द्वित्वमनन्तरम् । सिद्धान्ते चतुष्पौठमिदं तन्त्रम् । सूत्रवाय —
तन्त्रवाय । परिच्छदे—तन्त्रपति ॥

-
- 1 Gahvaram n means [a] a cave and [b] hypocrisy
2 Upahvaram n means [a] loneliness and [b] proximity
3 Agram n means [a] foremost [b] excess and [c] top, summit 4 Puram n means [a] a house and [b] a City 5 Mandiram n means [a] a house and [b] a City 6 Rastrah mas n means [a] a Country and [b] a Calamity 7 Darah mas n means [a] fear, terror and [b] a Cavity, hole 8 Vajrah mas n means [a] a diamond and [b] a thunder bolt 9 M वज्र १० Tantram n means [a] main, Chief [b] a doctrine, theory [c] a weaver and [d] subservience or dependence

औशीरं^१ चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनाशने ॥ १८६ ॥

उशीरस्येदम् । दण्डे यष्टौ । शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

पुष्करं^२ करिहस्ताग्रे वाद्यमाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खङ्गफले पद्मे तीर्थौपधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥

वाद्यमाण्डे मुरजस्य मुखे । ओपधिविशेषे—पुष्करमूलम् । अष्टौ अर्थाः ॥ १८७ ॥

^३अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनायहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥

अन्तं—रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा अन्तरं देहि । अवधोमासान्तरे । परिधाने—अन्तरे शाटका । अन्तधौ—पर्वतान्तरिता सुहृदः । भेदो विशेष — अन्तरज्ञो भव । तादर्थ्ये—ओदनान्तरस्तण्डुलः । छिद्रे अन्तरं लब्ध्वा रिं हन्यात् । आत्मीये—अयमाभ्यन्तरो मम । विनार्ये—अन्तरेण हरि न सुखम् । बहिर्ये अन्तरे चण्डालगृहा , बाह्या इत्यर्थः । अवसरे—अन्तरज्ञः । सबकः । मध्ये—आवयोरन्तरे जाता पर्वता । अन्तरात्मनि—दृष्ट्वान्तरं ज्योतिस्पातराम ॥ १८८ ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्^४

पिठरं स्थात्यपि ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्^५ ।

नागरं शुण्यपि ॥

शार्वरं^६ त्वन्धतमसे धातुकेभे नृलिङ्गकम्^७ ॥ १८९ ॥

शर्वया भवं शृणाति वा । धातुवश्चासाविभो हस्ती च ॥ १८९ ॥

1. Auguram n. means [a] the handle of a chowri [b] a bed and a seat [c] an unguent made of usira 2. Puṣkaram n means [a] the tip of an elephant's tongue [b] the skin of a drum (c) water (d) sky (e) the blade of a sword (f) a lotus [g] a place of pilgrimage and [h] a plant 3. Antaram n means [a] a hole [b] intermediate time or space [c] a garment a Concealment [e] difference [f] intended for that [g] weak or defective point (h) intimate, dear (i) without (j) exterior (k) opportunity (l) between and (m) the inner soul 4. Piṭharam n means (a) a kind of gross (b) a pot and (c) a Churning stick 5. Nāgaram n. means (a) dry ginger and [b] a plant 6. Sarvaram n means darkness, thick gloom, and sarvarah mas means a wild elephant 7. B. joins this with the last letter of the preceding word and reads भेषजिङ्गकम् ।

गौरो^१ ऽरुणे सिते पीते व्रणकार्येऽप्यरुकर^२ ।

अरुकरो भग्नकोऽपि^३ ॥

जठर^४ कठिनेऽपि स्यात्

जठर कुशा च ॥

अधस्तादपि चाधर^५ । १९० ॥

अधर आटेऽपि^६ ॥ १९० ॥

अनाकुलेऽपि चैकाम^७

एकाम चिन्तनीयमस्य । अपिना अवहिते ।

व्यघ्रो^८ व्यासक्त आकुने ।

उपर्युदीच्यश्रेष्ठप्युत्तर^९ स्यात्

उपरि यथा—इत् उत्तरम् । उदीच्य यथा—उत्तरे कुरव । श्रेष्ठलोकात्तरम् ।

अनुत्तर^{१०} ॥ १९१ ॥

एषा विपर्यये श्रेष्ठे

एषामुपर्यादीना विपर्यय । बुध्न दक्षिणऽधम^{११} च ।

दूरानात्मात्तमा परा^{१२} ।

अनात्मा = आत्मनाऽय^{१३} । उत्तमोऽनोत्तर^{१४} ॥

- 1 Gaurah all g means (a) white (b) red (c) yellow and (d) pure 2 Aru, karah mas means the marking nut plant and oruṣkarah all g means causing or inflicting wounds 3 M भग्नकोऽपि 4 Jaṭharah mas n means belly and jatharah all g means difficult 5 Adharah all g means (a) low and (b) vile adhras mas means the lip 6 M ओ देवि 7 Ekagrah all g means (a) Concentrated and (b) alone 8 Vṛagrah all g means (a) eagerly or intently Occupied and (b) distracted 9 Uttarah all g means (a) upper (b) growing in the north and (c) excellent 10 Anuttarah all g means (a) low (b) growing in directions other than north (c) vile and (d) best 11 M दक्षिण बध्ने च 12 Parah all g means (a) far (b) an enemy (c) best and (d) other, and param n means only 13 M अस्मिनोच 14 M उत्तमानोत्तर ।

म्यादुप्रियो च मधुरी^१ क्रूरी^२ कठिननिर्दयी ॥ १९२ ॥

उदारो^३ दातृमहतो

उच्चराराति ।

‘इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः^४ शुभ्र ‘मुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९३ ॥

इति रान्ताः ।

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयः^५ स्त्रयः ।

संयता बद्धाः केशा मौलि ॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः^६ ॥ १९४ ॥

द्रुमप्रभेदः पीलु । मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः ॥ १९४ ॥

कृतान्तानेहसो कालः^७

अनेहा क्षण, द्रुष्ट्यादि ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः^{१०} ।

कलि कलहेऽपि^{११} ॥

स्थात्कुरङ्गेऽपि कमलः^{१२} प्रावारोऽपि च कम्बलः^{१३} ॥ १९५ ॥

कम्बल सास्ताऽपि^{१४} ॥ १९५ ॥

1 Madhurah all g means [a] sweet and [b] pleasant, agreeable 2 Krūrah all g means [a] Cruel and [b] pitiless 3 Udarah all g means [a] generous and [b] high, great 4 Itarah all g means [a] another and [b] low, mean 5 Svairah all g means [a] dull, lazy and [b] self-willed, independent 6 S'ubhram all g. means [a] shining, radiant and [b] white 7. Maulih mas f. means [a] hair on the Crown of the head [b] a Crown and [c] braided hair 8 Pyluh mas means [a] a tree [b] an elephant [c] an arrow and [d] a flower 9 Kalah mas means [a] game [b] time [c] death and [d] black 10 Kālīh mas means [a] fighting, Combat and [b] the fourth yuga 11. M कलरपि 12 Kamalah mas means [a] a deer, kamalam n means a lotus 13. Kambalah mas means [a] an upper garment [b] a blanket and [c] dewlap 14. M. कम्बलपि

करोपहारयो पुमि बलि^१ प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजग्राह्य । उपहार पूजोपकरणम् । प्राण्यङ्ग [ज] स्त्वक्सकोव ।

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु धल^२ ना काकसोरिणो ॥ १९६ ॥

स्थौल्यादौ बल बलीव काकादौ ना पुमान् । सीरी बलमद्र ॥ १९६ ॥

वातूल^३ पुसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वात्या वातसमूह ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः^४ पुसि श्वापदसर्पयो ॥ १९७ ॥

मलो^५ऽस्त्री पापविदकिट्टानि

विद् विष्टा । किट्ट लोहादिमलम् ॥

अस्त्री शूल^६ रुगायुधम् ।

‘शूलोऽस्त्री रोग आयुधे ’ [मेदिनी० १४८ ५३] ॥

शङ्कावपि द्वयोः कील^७

कीलो ज्वालाऽपि^८ ॥

पालि^९ स्यस्रयङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९८ ॥

‘पालि कर्णलताया स्यात्प्रदेशे कर्णचिह्नयो ’ । अस्त्रि घांरा । अङ्गे यया—
कपोलपाली, ‘कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थ ’ इत्यये । षड्त्तौपालीय चम्पकानाम् ॥ १९८ ॥

-
- 1 Balih mas means [a] a tax [b] an allation, offering and [c] worship, adoration and balih f means wrinkle 2 Balam n means a stoutness (of the body) [b] might, vigour and [c] an army and balah mas means [a] a Crow and [b] Balarama 3 Vatūlah mas means whirlwind and vatulah all g means mad 4 Vyālah all g means wicked vyalah mas means [a] a vicious animal or elephant and [b] a snake 5 Malah mas n means [a] sin [b] ordure and [c] excrement, dirt 6 Śūlam mas n means [a] a disease and [b] a weapon 7 Kīlah mas f means [a] a wedge, pin and [b] a flame 8 M ज्वालापि 9 Pālīh f means [a] the sharp adge or point of anything [b] the lip [c] a line, row [d] the tip of the ear and [e] a woman with the beard

कला^१ शिल्पे कालभेदेऽपि

शिल्पे गीतादौ । कालभेद 'अष्टादशनिमेपास्तु—' (अ० को० १४११)
इत्यादिनोक्त ॥

आली^२ सख्यावली अपि ।

आ अलति । इन् (उ० ४११७) 'वृद्धिकारात्—' (वा० ४१४५)
इति वा डीप् (प्) । आवलि पङ्क्ति ॥

अट्थम्बुविकृतौ वेला^३ कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥

'बेलु चलने' (भ्वा० प० से०) । अट्थिः समुद्र । अम्बुविकृतिजल
विकार । कालोऽवसर^४ । मर्यादाया यथा—उद्वेल ॥ १९९ ॥

बहुला^५ कृत्तिका गावो बहुलाऽग्नि^६ शितौ त्रिपु ।

कृत्तिका नक्षत्र तारकाणा बहुत्वात् बहुला । वहति हव्य बहुलोऽग्नि^७ ।
शितौ कृष्णवर्णे ॥

लीला^८ विलासक्रिययोः

'लीड् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । विलासे शृङ्गारादिचेष्टायाम् । क्रिया
कायिक परिस्पदः ॥

उपला^९ शर्करापि च ॥ २०० ॥

उपलाति उपला । शर्करा, अश्मरूपा मृत् । अपिना इक्षुविकार—यथा—
सितोपला ॥ २०० ॥

1 Kala f means (a) art (b) a division of time and (c) a digit of moon 2 Āli f means (a) a female friend (of a woman) and (b) a row, line 3 Vela f means (a) boundary of sea and land (b) time and (c) limit, boundary 4 M कालावसर 5 Bahula f means (a) the star, Kṛttika and (b) a cow, bahulah mas means (a) fire and (b) the dark half of a month, and bahulah all g means black 6 B and K बहुलोऽग्नी 7 M बहुलग्नि 8 Lila f means (a) play, pastime (b) amorous pastime and (c) a bodily action 9 Upala f means refined sugar, and upalah mas means (a) a stone and (b) a jewel

शोणितेऽम्भसि कीलालं^१ मूल^२-माद्ये शिफाभयोः ।

माद्ये प्रथमे । शिफा वृक्षादिजटा । भं नक्षत्रम् ॥

जालं^३ समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥

जलन्ति (ति) 'जल घातने' (म्वा० प० से०) ण (३.१.१४०) ।
आनायो रज्जुवितानो^४ मत्स्यादिवन्धनः । गवाक्षे यथा—जालान्तरगते भानौ ।
क्षारकौ मुकुलवृन्दम् ॥ २०१ ॥

शीलं^५ स्वभावे सद्वृत्ते

स्वभावे—धर्मशीलः । सद्वृत्ते—शीलधनः साधुः ।

सस्ये हेतुकृते फलम्^६ ।

सस्ये वृक्षादिभिर्जनिते हेतुना कृतम्, यथा—अविश्रयणादेः पाकः फलम् ॥

छदिर्नेत्ररुजोः छीवे^७ समूहे पटलं^८ न ना ॥ २०२ ॥

छदिपि गृहाच्छादने । नेत्ररोगे यथा—तिमिरं काचता याति पटलं तदु-
पेक्षया । समूहे—पयोदपटली ॥ २०२ ॥

अध स्वरूपयोरस्त्री तलम्^९

अधो यथा—पादतलम् । स्वरूपे—तनुतलोदरो । पृष्ठे—भूतलम् । वपेटे—
तलप्रहारः ॥

स्याच्चापि पलम्^{१०} ।

अपि मासे, पलं वर्षचतुष्टयम् ॥

1. Kīlālam n. means [a] blood and [b] water 2. Mūlam n. means (a) first, foremost (b) root and (c) a star 3. Jālam n means (a) a collection (b) a net (c) a window and (d) an unblown flower 4. M. रज्जुवितानः 5. Śīlam n. Means (a) nature, character and (b) good conduct or character 6 Phalam n. means [a] fruit (as of a tree) [b] result effect, and [c] profit 7. Majority reads क्लीवे 8 Pāṭalam n means [a] a thatch, roof and [b] an eye-disease; pātalam n, f. means a heap, multitude, quantity 9. Talam mas. n, f. means [a] a surface [b] form [c] the lower part and [d] a slap 10. Palam n means [a] flesh, meat [b] a weight and [c] a measure of division of time

और्वानलेऽपि पाताल^१ चेल^२ वस्त्रेऽधमे त्रिपु ॥ २०३ ॥

अधमे चेल पचादि, यथा ग्राहणचेली ॥ २०३ ॥

कुक्कुल^३ शङ्कुभि कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुपानले ।

को कुलम् । शङ्कुशृते गते ॥

निर्णीते केवल^४ मिति त्रिलिङ्ग त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥

‘इति शब्दो मान्तमव्यय ध्वनयति—साधुस्त्वं केवल मूर्ख । एको सहाय’ ।
कृत्स्ने यथा—न केवल भुवो मर्ता ॥ २०४ ॥

पर्यापिक्षेमपुण्येषु कुशल^५ शिक्षिते त्रिपु ।

पर्याप्ति सामर्थ्यम् यथा—कुशल (लम्) कटकरणे । क्षमे—कुशल ते
भूयान् । पुण्ये—कुशलकृत् । शिक्षितो निपुण ॥

‘प्रवालमङ्कुरऽप्यस्त्री

अङ्कुरोऽत्र’ किसलय । अपिना विद्रुम ॥

त्रिपु^६ स्थूल जडेऽपि च ॥ २०५ ॥

स्थूल पीवरोऽपि^७ । जडे मूर्खे ॥ २०५ ॥

करालो^{१०} दन्तुरे तुङ्गे

दन्तुरे उन्नतदन्ते । तुङ्गे उन्चे ॥

चारो दक्षे च पेशल^{११} ।

1 Patalam n means [a] a world under the earth and [b] submarine fire 2 Celam n means a garment, and celam all g means wicked 3 Kukulam n means a ditch filled with stakes and kukulah mas means the fire made of chaff 4 Kevalam ind means only, kevalam all g means [a] alone and [b] entire 5 Kusalam n means [a] ability [b] welfare and [c] virtue, kusalam all g means skilful, well versed 6 Pravalam n, mas means [a] a new leaf and [b] a coral 7 M चन्द्रात्र 8 Sthulam all g means [a] fat, stout and [b] stupid, dull 9 M पीवरोऽपि 10 Karalah all g means [a] having long teeth [b] height and [c] dreadful 11 Pesalah all g means [a] beautiful, charming and [b] clever, expert

मूर्खेऽर्भकेऽपि बाल^१ स्त्रात् लोल^२ श्रलसत्पुण्यो ॥ २०६ ॥

इति लान्ता ।

बालो बालकमूर्खयो ॥ २०६ ॥

[इति लान्ता] ।

दवदावो^३ वनारण्यवह्नी

‘दवो वनगतो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते’ [इति काण्ड्य^४] ॥

जन्महरी भरी^५ ।

भवन् भवत्यस्मादिति भव ॥

मन्त्री सहाय सचिवी^६

मन्त्री धीसचिव । सहाय कर्मसचिव ॥

पतिशास्त्रिनरा धरा^७ ॥ २०७ ॥

पतिमंता, शास्त्री वृक्षविशेष, धरा ॥ २०७ ॥

अरय^८ शैलमेपाका

अवि शैलादि ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवा^९ ।

हवन हव । ह्यतःस्मिन्निति^{१०} च ॥

भान^{१०} सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥

सत्ताया यथा—बालभावयो सप्तमी स्वभावे—भावानुरक्तवनितासुरते

(तं) अपेयम् । अभिप्राये—भावानुवर्तो मृत्यु । तात्पर्ये—अस्माय भाव ।

चेष्टा क्रिया । आत्मनि—स्व भाव भावयद्योगी । जमनि—‘नास्तता विद्यते

भाव —’ (गीता, २ १६) ॥ २०८ ॥

-
- 1 Balah all g means (a) a fool (b) a child and (c) the hair
 2 Lolah all g means (a) fickle, unsteady and (b) longing
 anxious for 3 Davah and davah mas mean (a) a wood,
 forest and (b) wild fire 4 Bhavah mas means (a) birth
 and (b) s'iva 5 Sacivah mas means (a) a minister and (b)
 a follower, companion 6 Dhavah mas, (a) a husband (b) a
 kind of tree and (c) a man 7 Avih mas (a) a mountain (b)
 a ram and (c) the sun 8 Havah mas means (a) an order,
 command (b) calling and (c) a sacrifice 9 M ह्यतःस्मिन्निति
 10 Bhavah mas means (a) existence (b) nature (c) meaning
 (d) movement, gesture (e) Soul and (f) birth

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो^१ गर्भमोचने ।

प्रसवन प्रसूयते च (वा)

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्व^२ ॥ २०९ ॥

निकृति शठयम् ॥ २०९ ॥

उत्मेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सव^३ ।

अनुभाव^४ प्रभापे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥

उत्सेक उद्रेक । इच्छाया प्रसव उत्पत्ति । मह' इति सप्तमी ॥ २१० ॥

स्याज्जन्महेतु प्रभवः^५ स्थान चाद्योपलब्ध्यये ।

जमहेतु पित्रादि । प्रथममुपलब्ध्यर्थो देगश्च प्रभव, यथा—हिमवतो गङ्गाया प्रभव ॥

शूद्राया विप्रतनये शस्त्रे पारशवो^६ मत ॥ २११ ॥

शूद्राया ब्राह्मणाज्जात परस्त्रिया अपत्य च ॥ २११ ॥

ध्रुवो^७ भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

भस्य नक्षत्रस्य भेद औत्तानपादि । निश्चिते क्लीबे यथा—ध्रुव मूर्खोऽयम्^८ । शाश्वते—जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु' (गीता २ २७) ॥

स्वो^९ ज्ञातावात्मनि स्व त्रिप्पात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥

आत्मनि यथा—हृदि स्वमवलोकयन् । आत्मीये—स्वदारत ॥ २१२ ॥

1 Prasavah mas means (a) an issue (b) birth, origination (c) a fruit (d) a flower and (e) delivery 2 Nihnavah mas means (a) mistrust (b) concealment and (c) fraud 3 Utsavah mas means (a) elevation (b) wrath (c) rising of a wish and (d) a festive occasion 4 Anubhavah mas means (a) dignity (b) determination and (c) the manifestation of a feeling 5 Prabhavah mas means (a) source, origin and (b) birth place 6 Parśavah mas means (a) the son of a Brahmana by a Sudra woman and (b) an adulterine 7 Dhruvah mas means the polar star Dhruva, dhruvam n means certain, sure, and dhruvah all g means eternal, perpetual 8 M मूर्खोऽयम् 9 Svah mas means (a) a relative and (b) the Soul, svah all g means one's own or belonging to oneself, and svah mas n means wealth

स्त्रोऋटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी' परिपणेऽपि च ।

स्त्रिया कट्या यद्वस्त्र तस्य बन्धने । परिपणो राजपुत्रादिबन्धक ॥

शिवा' गौरोफेरवयोः

फेरवा शृगाली ॥

द्वन्द्व' कलहयुग्मयो ॥२१३॥

द्वौ द्वौ । 'द्वद्व रहस्य—' (८११५) इति साधु ॥२१३॥

द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्व' मस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्य पारिमाणिक यथा—सत्त्वे निविशतेपैति । असुषु—उत्त्रात—सत्त्वा ।

अयस्यसोऽतिशयित' वीर्यं यथा—सत्त्ववान् । जन्तुषु प्राणिषु ॥

क्लीब' नपुसके पण्डे वाच्यलिङ्गमविब्रमे ॥२१४॥

इति वान्ता ।

पण्डे तृतीयप्रकृति । 'अस्त्री नपुसके क्लीब वाच्यलिङ्गमविब्रमे' इति

रुद्र ॥२१४॥

[इति वान्ता] ।

द्वौ विशौ' वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पर्शौ' ।

अभिध्रियतेऽभिमर' ॥

द्वौ राशी^{१०} पुञ्जमेपाद्यौ

पुञ्जे यथा—धात्रराशि । मेघवृषाद्या द्वादश ॥

1 Nivi f means (a) the knot of a cloth worn round a woman's waist (b) capital and (c) a stake 2 Śiva f means (a) Pārvatī and (b) a female jackal 3 Dvandvam n means (a) night, war and (b) couple, pair 4 Sattvam n means (a) a substance, thing (b) spirit, life (c) determination and (d) strength, and sattvam mas, means a living being 5 M ब्यवसायानिर्वादिन 6 Kṣyam n means neuter, kṣyam all g means a eunuch 7 Viś mas means (a) a Vaisya and (b) a man 8 Spāśah mas means (a) a messenger and (b) war 9 M अभिध्रियतेऽभिमर 10 Rāśih mas means (a) a heap, collection and (b) a sign of the zodiac

द्वी वंशौ^१ कुलमस्करो ॥२१५॥

मस्करो वेणु. ॥२१५॥

रहः प्रकाशौ वीकाशौ'

विगतः काश' । प्रकाशो विशिष्टश्च ॥

निर्वेशो^३ भृतिभोगयोः ।

भृती यथा—विक्रमनिर्वेशाधिगतैरर्थैः । भोगे—स्वयत्नपानं निर्वेश. ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः^४ क्षुद्रकर्पकयोस्त्रिषु ॥२१६॥

पदे लक्ष्ये निमित्तंऽपदेशः^५ स्यात्

पदे स्थाने यथा—स्त्रापदेशो यति. । लक्ष्ये—लब्धव्यपदेशः ।

'कुशमप्सु च ।

'दशावस्थानैकविधापि

दशा पटान्तेऽपि^६ । अनेकविधा वात्यादिरूपा ॥

आशा^७ वृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥

वशा^{१०} स्त्री करिणी च स्यात्

स्त्री योषित् ॥

^{११} दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

स्यात्कर्कशः^{१२} साहसिकः कठोरावस्थणावपि ॥ २१८ ॥

अममृणो दुःस्पर्श ॥२१८॥

1 Vamsah mas means (a) a family, lineage and (b) a bamboo 2 Vikasah mas. means (a) privacy and (b) manifestation 3 Nirvesah mas means (a) salary, wage and (b) enjoyment, eating 4 Kināsah mas means (a) yama and (b) a monkey, kināsah all g. means (a) mean and (b) a farmer 5. Apadesah mas means (a) deceit (b) a place (c) a butt and (d) a reason 6 Kusam n means water, kuśah mas means (a) Rama' son and (b) sacred grass 7. Daśa f. means (a) state, condition (b) a period or stage of life and (c) the fringe of a garment 8 M. पटान्तेपि 9. Āśa f. means (a) hope, expectation and (b) a direction as east &c. 11. Vaśa f. means (a) a woman (b) a female elephant and (c) one remaining dependent 12 Dṛṣ f. means (a) knowledge and (b) the eye; dṛs all g. means a knower 12. Karkaśah all g. means (a) cruel (b) courageous (c) hard and (d) difficult to comprehend

प्रकाशो^१ऽतिप्रसिद्धो^२ऽपि^३ शिशुवज्रो च बालिशः^४ ।
इति शान्ताः ।

सुरमत्स्यावनिमिषी^५

न [नि] मिपति । 'मिप श्लेषणे' (तु० प० से०)

^६पुरुषावात्ममानवी ॥ २१९ ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वांश्चौ^७

मत्स्यमत्ति मत्स्यात्, स चासौ खगः, वकः ॥

कश्चौ^८ तु तृणवीरुधौ ।

चोख् = लता ॥

अभीपुः^९ प्रग्रहे रश्मौ

अभिगत इपुः । प्रग्रहो पत्यादिः । रश्मिर्भरीचिः ॥

प्रेषः^{१०} प्रैषगमर्दने ॥ २२० ॥

पक्षः^{११} महायेऽपि, उष्णीषं^{१२} शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णभीषणं हिनस्ति । 'ईष गत्यादी' (भ्वा० आ० से०) । शिरसो वेष्टने चस्त्रादौ । किरीटे मुकटे ॥

शुक्ले मूपिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः^{१३} ॥ २२१ ॥

शुक्ले वृष्यप्रयोगे । मूप (पि) के यया—वृषदंशक श्रेष्ठे—पुरषवृषः सुकृते—वृषो हि भगवान्धर्मः ॥ २२१ ॥

-
1. Prakāśah mas. means (a) a renowned Person (b) light and (c) sunlight 2. M. प्रकाशेतिप्रसिद्धेऽपि 3. Bālīśah mas. means (a) a boy and (b) a fool 4. Animīśah mas. means (a) a god and (b) a fish 5. Puruṣah mas. means (a) the soul and (b) a man 6. Dhvaṅkṣah mas. means (a) a crow (b) a crane and (c) a beggar 7. Kakṣah mas. means (a) grass (b) creeper and (c) a forest 8. Abhīśuḥ mas. means (a) rein, bridle and (b) a ray of light 9. Praīśah mas. means (a) sending and (b) squeegeing 10. Pakṣah mas. means (a) wing (b) a follower (c) a fortnight and (d) flank of a thing 11. Uṣṇīṣam n. means (a) a turban and (b) a crown 12. Vṛṣah mas. means (a) a strong man (b) a rat (c) the best of its kind (d) Dharma (e) Taurus and (f) a bull.

कोपोऽस्त्री कुड्मले सङ्गपिधानेऽर्थोघदिव्ययोः ।

कुड्मले कलिकामध्ये । अर्थस्य ओष समूह ॥

घृतेऽक्षे सा (शा) रिफल्केऽप्याकर्षः*

अक्षे पाशके । शारिफनरमक्षपीठिका ॥

अथाक्षः-मिन्द्रिये ॥ २२२ ॥

ना नृताङ्गे कर्पे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

इन्द्रिये चक्षुरादौ नृताङ्गे पाशके । कर्पे षोडशमापके । चक्रं रथकाष्ठोप-

लक्षणम् । व्यवहार आयव्ययादिन्याय , यथाक्षपटलम् । कलिद्रुमे विमोतके ॥

कर्पूः^१वार्ता करीपाग्नि कर्पू कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥

वार्ता वृषि । करीप शुष्कगोमयम् । कुल्या यथा—चतस्रः कर्पूः पितृभ्यः
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम्^२

पुसो भाव कर्म वा ॥

विपमप्सु च ।

‘विप्लु व्याप्तौ’ (जु० उ० अ०) ॥

उपादानेऽप्यामिष^३ स्यादपराधेऽपि क्लिबिषम्^४ ॥ २२४ ॥

उपादानमुत्कोच ॥ २-४ ॥

स्याद्वृष्टी लोकधात्वशे वत्सरे वर्ष^५-मस्त्रियाम् ।

लोके (लोक) घत्ते लोकधातुजं मूढीप , तस्याशो नवधामिन्न इलावृतादि ॥

1 Koṣah mas n means ( ) a bud (b) a sheath (c) a treasure and (d) an oath 2 Ākarṣah mas means (a) playing with dice (b) a die (c) a board for dice game (d) attracting or drawing towards oneself 3 Akṣam n means (a) an organ of sense and (b) sochal salt, akṣah mas means (a) a die (b) a weight (c) a wheel (d) usury and (e) a tree 4 Karṣuḥ mas means (a) cultivation and (b) a fire of dried cowdung and karsuḥ f means a canal 5 Pauruṣam n means (a) virility and (b) human action 6 Viṣam n means (a) water and (b) poison 7 Āmiṣam n means (a) bribe and (b) meat 8 Kilviṣam n means (a) an offence (b) sin and (c) a disease 9 Varṣam n mas means (a) rain (b) a division of the world and (c) a year

प्रक्षा^१ नृत्येक्षणे प्रज्ञा

'प्रक्षा नृत्यक्षणे बुद्धौ [मदिना १६६ १९] ॥

भिक्षा सेवार्थना भृति ॥ २०५ ॥

अथना याच्ना । भृतिर्वेतनम् ॥ २२५ ॥

त्रिट्^३ शोभापि, त्रिपु परे

इत परे पातास्त्रिपु वाच्यलिङ्गा ॥

न्यक्ष^४ कात्स्न्यनिरुपेयो ।

नियताक्ष निरुपेयाक्ष वा न्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षे-धिकृतेऽध्यक्ष^५

अधिगतोऽक्षरध्यक्ष^६ । अक्षेष्वायस्थानेष्वधिकृतोऽध्यक्ष^७ अध्यक्षो नियुक्त ॥

रुक्षस्त्वप्रमृग्यचिक्षणे ॥ २०६ ॥

इति पान्ता ।

अचिक्षणे निस्नेह ॥

[इति पान्ता]

रविऽवेतच्छदी हसौ^९

हन्ति गच्छति [इति] हस ॥

सूर्यवह्नी विभावसू^{१०} ।

वत्सौ^{११} तर्णवर्षो द्वौ मारङ्गाश्च दिवौकस^{१२} ॥ २२७ ॥

तर्णको गवादिगण ॥ २२७ ॥

- 1 Prekṣa f means (a) enjoying a dance and (b) intellect 2 Bhikṣa f means (a) service (b) begging (c) wages and (d) alms 3 Tvit f means (a) beauty (b) speech and (c) lustre 4 Nyakṣam all g means (a) entirety and (b) vile, mean 5 Adhyakṣah all g means (a) perceptible to the senses and (b) a superintendent 6 M अधिगतोऽक्षरध्यक्ष 7 M रुक्षस्त्वप्रमृग्य 8 Ruṁkṣah all g means (a) unkind and (b) rough, harsh 9 Hamsah mas means (a) the sun and (b) a swan 10 Vibhavasuh mas (a) the sun and (b) fire 11 Vatsah mas means (a) a Calf and (b) a year 12 Divaukasah mas means (a) a peacock and (b) a god

शृङ्गारादो विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः^१ ।

विषे यथा—तोऽणरसा मिश्रुकी । वीर्ये—रसस्यातिरसः सपि । गुणे मधुर-
लवणादौ । रागे—रसिक पुस्पः ॥

पुस्युत्तंसावतंसौ^२ कर्णपूरेऽपि^३ शेखरे ॥ २२= ॥

कर्णपूर कर्णामरणम् । शेखरः [भूषणम्] ॥ २२८ ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू^४ रत्ने धने वसु ।

देवभेदे यथा—अष्टौ वसवः । अनल = अग्नि । रश्मिस्तजः ॥

विष्णी च वेधाः^५ स्त्री त्वाशी^६ हिताग्रसाहिदंष्ट्रयो^७ ॥ २२९ ॥

अहे सर्पस्य दष्टा ॥ २२९ ॥

लालसे^८ प्रार्थनीत्सुक्ये

उत्कण्ठातृष्णयोर्लालसा ॥

हिंसा^९ चौर्यादिकर्म च ।

प्रसूरदवापि

अदवा वडवा ॥

भूद्यावौ रोदस्थौ रोदसी^{१०} च ते ॥ २३० ॥

‘रोदसी’ शब्द ईदन्त । सान्तौ ‘रोद.’ शब्दस्तु बलावे । ‘रोदसी’ इत्य-
व्ययमपि ॥ २३० ॥

1. Rasah mas means (a) a sentiment (b) poison (c) semen virile (d) taste, flavour (e) love, affection (f) liquid, fluid (g) mercury and (h) water 2. Uttansah and avatansah mas mean (a) an ear-ornament and (b) an ornament 3 B कर्णपूरे च 4 Vasuh mas means (a) a class of dieties (b) fire and (c) a ray of light, vasu n means wealth or riches 5. Vedhāh f means (a) Viśnu (b) Brahmā and (c) a scholar 6 Āśih f means (a) blessing and (b) the tooth of a snake 7. Lālast f. means (a) sol-
citation and (b) eagerness, longing 8 Himsa f means (a) killing and (b) stealing or any other bad work 9. Prusūh f means (a) a mother and (b) a mare 10 Rodas-
yau f. and rodast n means (a) earth and (b) ether.

ज्वालाभासोर्नपुंस्यचि^१

‘अचिर्मूलशिखयो’ [मेदिनी १७१ १५] ॥

ज्योतिर्भद्योत दृष्टिषु ।

म तारका । द्योत प्रकाश । दृष्टि कनीनिकामध्यम् ॥

पापापराधयोगाग^२

पापे अपराधे च ॥

रगवात्यादिनोर्वय^३ ॥ २३१ ॥

वयतेरमुम् (उ०४ १८८) वय । बालादिनोरिति नुम्—निर्देशाद्वय-
कत्वम् ॥ २३१ ॥

तेजः पुरीषयोर्वचो^४ मह^५ स्तूत्मवतेनसो ।

रजो^६ गुणे च स्त्रीपुण्ये

गुणे सत्त्वात्परे । स्त्रीपुण्ये—रजस्वला ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तम^७ ॥ २३२ ॥

छन्द^८ पद्येऽभिलाषे च

पद्ये गायत्र्यादौ । अभिलाष, अकारान्तोऽपि^{१०} ॥

तप^{११} कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपा मासेऽपि^{१२} ग्रीष्मायस्त्वदन्त ॥

1 Archih f n means (a) a flame and (b) a ray of light

2 Jyotih n means (a) a star (b) light and (c) the faculty of

seeing 3 Āgah n means (a) sin and (b) offence 4 Vayah

n means (a) a bird and (b) stages of life 5 Varcah n

means (a) light, lustre and (b) Ordure 6 Mahah n means

(a) a festival and (b) light, lustre 7 Rajah n means (a)

rajoguna (b) menstrual discharge and (c) dust 8 Tamah

n means (a) Rāhu (b) darkness and (c) tamoguna 9 Chan-

dah n means (a) a metre (b) a desire and (c) the veda

10 M चरातोपि 11 Tapah n means [a] penance and [b] a

world, tapah mas means the month māgha 12 M मासेपि

सहो^१ बल सहा मार्गो नम^२ रथ श्रावणो नभा ॥ २३३ ॥

सहा नमसोद्वि पाठो लिङ्गभेदार्थं ॥ २३३ ॥

ओकः^३ सद्माश्रयश्चौकाः

अदत्त ओक , सान्तिश्च सद्माश्रये ॥

पय^४ क्षीर पयोऽम्बु च ।

आजो^५ दीप्तौ बले स्रात^६ इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३४ ॥

इन्द्रिये इन्द्रियद्वारे । निम्नगाया नद्या रथ प्रवाहे ॥ २३४ ॥

तेज^७ प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽपि

शुके रेतसि ।

अतस्त्रिषु ।

इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गा ॥

विद्वान्^८ विदश्च

वेत्ति विद्वान् । विदन् पण्डित ॥

वीभत्सो^९ हिंस्रोऽपि

वामत्सो गुत्तिततोऽपि^{१०} ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३५ ॥

अमी वक्ष्यमाणा ॥ २३५ ॥

4 Sahah n means power or energy, and sahaḥ mas means the month agahana 2 Nabhah n means sky, nabhah mas means the month śravāṇa 3 Okah n means (a) a house and (b) an asylum 4 Payah n means (a) milk and (b) water 5 Ojah n means (a) splendour (b) vigour, energy and (c) light 6 Srotah n means (a) an organ of sense and (b) stream, Current 7 Tejah n means (a) majesty, dignity (b) brilliance, lustre (c) strength and (d) semen virile 8 Vidvān all g means (a) a wise, learned and (b) a self knower 9 Bībhatsah all g means (a) Cruel ferocious and bībhatsah mas means a poetical sentiment 10 M गुत्तितति ।

वृद्धप्रशस्योर्ज्यायान्'

'ज्य च' (५.३.६१) वृद्धस्य च' (५.३.६२) ॥

'कनीयांस्तु युवाल्पयो. ।

'वरीयास्तून्वरयोः साधीयान्' साधुघाढयोः ॥ २३६ ॥

इति सान्ता ।

'युवाल्पयोः क्व—' (५.३.६४) ॥ २३६ ॥

[इति सान्ताः]

दलेऽपि बर्हम्'

दले पर्णम् । बर्हं मयूरपिच्छेऽपि ॥'

निर्वन्धोपरागाकादयो ग्रहाः ।'

उपरागो राहुग्रहणम् ॥

द्वार्योपीडे क्वाथरसे नियूहो' नागदन्तके ॥ २३७ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके मिति-
र्यकीलके ॥ २३७ ॥

तुलामुघ्रेऽश्वादिर्जमो प्रग्राहः' प्रग्रहोऽपि च ॥

प्रग्रहतेजने^{१०} । अश्वस्य रज्जो ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः पग्निग्रहाः^{११} ॥ २३८ ॥

आदानं स्वीकारः । शपः शपयः ॥ २३८ ॥

1. Jāyah all g. means (a) elder and (b) superior, most excellent 2. Kanyān all g. means (a) younger and (b) smaller, shorter 3. Varīan all g. means (a) most extensive and (b) very good 4. Sādhiyan all g. means (a) better and (b) harder, stronger 5. Barham mas. n. means (a) a leaf and (b) a peacock's tail 6 मयूरपिच्छे 7. Grahah mas. means (a) Seizing (b) an eclipse of the sun or the moon and (c) a planet 8 Nirūhah mas. means (a) a door (b) a head-ornament (c) deception and (d) a peg 9. Pragrahah and pragrahah mas. means (a) the string of a balance and (b) rein 10. M. प्रग्रहतेजने 11. Parigrahah mas. means (a) wife (b) an attendant, follower and (c) receiving, taking (d) root, origin (e) an oath and (f) the eclipse of the sun or the moon.

दारेषु च ग्रहा ^१ श्राण्यामप्यारोहा ^२ वगन्त्रिया ।

श्राण्या यथा—वरारोहा ॥

व्यूहो ^३ घृन्देऽपि

व्यूह सैन्यविन्यासोऽपि ^४ ॥

^५अहिर्घृत्रेऽप्यग्नीन्द्रर्कास्तमोपहा ^६ ॥ २३९ ॥

परिच्छदे नृपाहं ^७ अर्थे परिवर्ह ^८ ॥

[इति हान्ता]

इति [शब्देषु] नानार्थवर्ग ॥ ३ ॥

नृपाहं छत्रचामरादा । अर्थे वस्तुनि ॥

[इति हान्ता]

[इति नानार्थवर्ग ॥ ३ ॥]

अव्यया परे ।

इत ऊर्ध्वमव्ययवर्ग ॥

^९आडोपदर्थेऽभिध्याप्ती सीमार्थे धातुयोगजे ॥ १ ॥

अततेर्डाङ् ईपद्रक्तमारक्तम् । अभिध्याप्तिरभिविधि । सीमा मयादा, तेन सहेत्यभिविधि, तेन विनेति मयादा । आप्रयाग वृष । धातुना योगे सति याज्यो जायत तत्र यथा—आराहति ॥ १ ॥

आ ^{१०} प्रगृह्य स्मृती वाक्येऽपि

आप्नोत विदप् । स्मृति सूचन—आ एव विल तत् । वाक्ये=पूर्वो

- 1 Gṛhah mas pl means (a) wife, gṛham n means a house
2 Ārohaḥ mas means (a) the buttocks of a woman and (b) height, elevation 3 Vyūhah mas means (a) a military array and (b) multitude 4 M सैन्यवि दामपि 5 Ahih n means (a) Vṛtrasura and (b) a snake 6 Tamopahah mas means (a) fire (b) moon and (c) the sun 7 Parivarhah mas means (a) furniture (b) a royal insignia and (c) wealth 8 Āṇṇ ind means (a) little (b) the limit inceptive (c) the limit a exclusive or inclusive and (d) the meaning obtained from its joinder with a verb 9 याज्यो 10 Ā ind means (a) recollection and (b) sentence

स्तित्यान्वयात्त्वद्योत्ये—आ एव तु मन्यसे, पूर्वमेव न मस्या इदानीं तु मन्यस
इत्यर्थः । 'निपात एकाच्—' (१११४) इति प्रगृह्यता ॥

‘आस्तु स्यात्कोपपीडयो ।

आस्ते विवप् । कोपे—आ मा पतिष्ठ । पीडायाम्—आ किमकार्षी ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु^२

क्रवतेहु^३ (वा० ३ २ १८०) पाप यथा—पापो बह्या, कुत्रह्या । कुत्साया—
कुपुष्य । ईयन्जल नाजलम् ॥

‘धिनिर्भर्त्सननिन्दयो ॥ २ ॥

निर्मत्सने—धिन्मास्तिकान् । निन्दाया—धिक्कृताऽयम्^४ ॥२॥

‘चान्वाचयसमाहारेतेतरसमुच्चय ।

चन्देडं (वा० ३ २.१०१) अन्वाचयो मुख्यप्रसङ्गाद्गौणस्मापि सिद्धि-
[यथा]—निसामट गा चानय । समाहारे—पाणिनादम् । इतरेतरयोर्मि—धव-
सदिरो । समुच्चय एकत्रानेक सचय—घट पटश्च आनपो (आनीपो) ॥

‘स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादी

सु पूर्वादसे तिच् (३ ३ १७४) स्वरिति तेऽस्तु^१ । क्षेम-स्वस्ति प्रजाम्य ।
पुष्पे—काममिदं त स्वस्ति । आदिना मङ्गलेस्वस्ति श्रीधर्मपुरात् ।

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति^२ ॥३॥

प्रकर्षे—अतिवृद्ध । लङ्घने—अतिसर्वं ॥३॥

‘स्वित्प्रदने च वितर्के च

सुपुट् एति, स्विन् । [प्रस्ने] च स्वित्देवावो चरति । वितर्कं नानापशो-
दमावनम्—इह स्वित्दस्ति, अन्यत्र स्वित्दस्ति ।

1 Ahind means (a) anger, with and (b) pain 2 Ku ind means (a) sin (b) badness and (c) littleness 3 Dhik ind means (a) menace and (b) reproach 4 M विक्कृतायम् 5 Ca ind means (a) anvaya (joining a subordinate fact with a principal one (b) samahara (collective combination) (c) iteretaraavoga (mutual Connection) and (d) samuccaya (aggregation) 6 Svasti ind means (a) blessing (b) welfare (c) merit and (d) benediction 7 M नेऽस्तु 8 Ati ind means (a) very, exceedingly and (b) above, surpassing 9 Svit ind implies (a) inquiry and (b) either** or

तु^१ स्याद् भेदेऽवधारणे ।

तुदे (तु० उ० अ०) इ (३२१८०) भेदो विशेष — क्षोरामास तु
पुष्टिकृन् । अवधारणे—भीमस्तु पाण्डवाना रौद्र ।

सकृन्^२ सहैकनारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५४१९) इति सुच् । सहार्थे—सकृद्यानि

^३आराद्दूरसमीपयोः ॥४॥

एतेराति , आरात् ॥४॥

प्रतीच्या चरमे पश्चात्^४

चरमे—पश्चाद्याति ॥

^५उताप्यर्थविकल्पयो ।

'उद् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त (३३१७४) । अप्यर्थं समुच्चये
प्रस्ने [च] । समुच्चये—उत भीम उताजुनं । प्रस्ने उत दण्ड पतिष्यति ।
विकल्पे—स्थाणु उत पुरुष ॥

पुन सहाथर्यो शशवत्^६

'शश प्लुतगती (भ्वा० प० से०) वत् । पुारर्थे पौन पुन्येशश्वद्याति ।
सहार्ये शशवद् भुञ्जते ॥

साक्षात्^७ प्रत्यक्षतुल्ययो ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षे—साक्षात्करोति । तुल्ये—इय साक्षात्लक्ष्मी ॥ ५ ॥

सेदानुकम्पासतापत्रिसमयामन्त्रणे यत^८ ।

सेदे—अहो वत महत्कष्टम् । अनुकम्पाया—वत निस्वोऽसि^९ । सतोप—वत
प्राप्ता सोता । विस्मय—यतातिवीर्योऽसि^{१०} । आमन्त्रणे—यन विसर (तरत)
तोय [तोय] बाहा नितान्तम् ॥

1 Tu ind means (a) difference and (b) certianty 2 Sakṛt ind means (a) once and (b) together with 3 Ārit ind means (a) far and (b) near 4 Paścat ind means (a) west, westward and (b) lastly, finally 5 Uta ind means [a] association, connection [b] interrogation [c] alternative [d] doubt, uncertainty, [e] amazement and [f] address 6 Sasvat ind, means [a] again and again [h] together with and [c] always 7 Sākṣāt ind means [a] direct and [b] like, similar 8 Bata ind means [a] regret (alas) [b] compassion, pity [c] satisfaction, pleasure 9 M निरम्ब नि 10 M —बाधो'म ।

हन्त^१ हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविपादयो ॥ ६ ॥

हन्ते त । हर्षे—हन्त जीविता स्म । अनुकम्पाया—पुत्र हन्त ते बालका । वाक्यारम्भे—‘हन्त ते कथयिष्यामि’ (गीत १० १९) । विपादे—हन्त ता पथिकाङ्गना ॥ ६ ॥

प्रति^२ प्रतिनिधौ वीष्मालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्रथे (भ्वा० आ० से०) डति । प्रतिनिधौ—प्रद्युम्न कृष्णा प्रति । वीष्माग्रा—वृक्ष वृक्ष प्रतिसिञ्चति । लक्षणे—वृक्ष प्रति विद्योतने विद्युन् । आदिना इत्यभूताख्यानादौ ॥

इति^३ हेतुप्रकरणप्रकर्षादि^४ समाप्तिषु ॥ ७ ॥

एते क्तिच् (३ ३ १७४) इति । हेतौ—हन्तीति पलायते । प्रकरण प्रकार — हन्ती गोरस्व इति जाति । प्रकर्षे—इति गणिनि, पाणिनिशब्द प्रकर्षात्प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राच्या पुरस्तात्प्र^५थमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन्पुरस्तान् । ‘अस्ताति च’ (५ ३ ४०) । पुरार्थे अतीते—पुरस्ताद् रामोऽभूत्^६ । अग्रतोऽर्थे^७—पुरस्तात्सेनानीर्याति ॥

यावत्तावच्च^८ साकल्येऽन्यथौ मानाववरणे ॥ ८ ॥

यत्परिमाणमस्य । साकल्ये—यावल्लब्ध तावदमुक्तम् । अवधोयावदगङ्गा तावदगच्छ । माने—याव [हृत्त ताव] दमुक्तम् । अवधारणेयावदमत्र ब्राह्मणाना मनयस्व ॥ ८ ॥

1 Hanta ind means [a] joy [b] compassion [c] the beginning of a sentence and [d] grief 2 Prati ind means [a] a representative of [b] in each, in or at every [c] toward, in direction of and [b] with regard or reference to 3 Iti ind means [a] cause (expressed by ‘since’ or ‘because’) [b] description, of this nature [c] quotation [d] thus and [e] conclusion 4 B—वक्तादि—o Purastat and agratah ind mean [a] eastward [b] past time [c] foremost and [d] before, in front 6 M रामोऽभूत् 7 M अग्रतोऽर्थे 8 Yavat and tavat ind mean [a] totality [b] as long as [c] as much as and [d] as soon as

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येध्वथो^१ अथ

मङ्गले—अथ परस्मैपदानि । आरम्भे—अथ शब्दानुशासनम् । प्रश्ने—अथ
[श] क्तोऽसि^२ मोक्तुम् । कात्स्न्यो—अथ ब्रूतून ब्रूम । अयंयते (चु० आ०
से०) डोडंश्च ॥

वृथा^३ निरर्थकाविध्यो

वृत्र थाक् । अविधिर्विध्यभाव । वृथादान नटादा ॥

‘नानानेको भयार्थया ॥ ९ ॥

उभयार्थे—नानापक्षावमप सशय ॥ ९ ॥

नु^४ प्रच्छाया विकल्पे च

प्रश्ने—को नु धावति । विकल्पे—मीमो नु अजुनो नु ।

पश्चात्सादृश्ययोरनु^५ ।

पश्चादर्थे—तमनुधावति । सादृश्ये—अनुकार ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु^६ ॥ १० ॥

प्रश्न—ननु^७ पश्यसि । अवधारणे—नन्वद्य गच्छाम । अनुज्ञा इच्छा—नवादिद्य ।
अनुनयामन्त्रण—ननु चण्डि प्रसीद मे ॥ १० ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्वपि^८ ।

गर्हायाम्—अपि स्तुयादवलम् । समुच्चय—मीमोऽजुनोऽपि^९ । प्रश्ने—अपियासि ।
शङ्कायाम्—अपि प्रसीदेत् । समावने—अपि शिरसा गिरि निचात् ॥

उपमाया विकल्पे था^{१०}

उपमाया—आशीविषो वा सङ्गुद्ध ।

1 Atho and atha Ind mean [a] auspiciousness [b] beginning [c] interrogation [d] totality, entirety and [e] then, afterward 2 M क्तोमि 3 Vृथ्वा ind means [a] useless and [b] improper 4 Nana [b] ind means [a] different, manifold and [b] both 5 Nu ind means [a] interrogation and [b] alternative (or) 6 Anu ind means [a] after, behind [b] like, in imitation of 7 Nanu ind means [a] inquiry, interrogation [b] certainly [c] any desire and [d] pray or be pleased 8 Api ind means [a] contempt [b] and, also [c] interrogation [d] doubt, uncertainty and [e] possibility supposition 9 M मीमांसुनोपि 10 Vā ind means [a] like and [b] or

सामि^१ त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ ११ ॥

अर्धे—सामि समोलिताक्षा (क्षी) । जुगुप्सिते—सामि हृतमकृन् स्यात् ॥ ११ ॥

अमा^२ सह समीपे च

सहार्थे—अमा वसतश्चन्द्रार्कावस्थाममावास्या । समीप अमा भवो मास ॥

क^३ वारिणि च मूर्ध्नि च^४ ।

जले—कञ्ज कमलम् मूर्ध्नि—कञ्जा केशा ॥

इवेत्यमर्थयोरेवम्^५

इवार्थे—अग्निरेव विप्र । इत्यमर्थे—एवमिदम् ॥

नून^६ तदर्थनिश्चये ॥ १२ ॥

तर्के—नूनमय विद्वान् । अर्थनिश्चये—नून गमिष्यामि ॥ १२ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्^७

तूष्णीमर्थे—जोषमास्व । सुखे—जोषमास्त जितेन्द्रियः ॥

किं^८ पृच्छायां जुगुप्सने ।

प्रश्ने—किं गतोऽसि^९ । जुगुप्सने—किं राजा या न रक्षति ।

नाम^{१०} प्राकाश्यसभाव्यज्ञोपगमकुत्सने ॥ १३ ॥

प्राकाश्ये—‘हिमालया नाम नगाधिराज’ (कु० म० ११) । समावने—
कथं नाम समेष्यति । सभाव्य स्मृति —स नामाय बधु । ज्ञोये—ममापि नाम
परं पराभिभव । उपगमोऽङ्गीकार^{११}—एवमस्तु नाम । कुत्सने—को
नामायम् ॥ १३ ॥

-
- 1 Sami ind means [a] half and [b] contemptible
2 Ama ind means (a) together with and (b) near, close
to 3 Kam ind means [a] water [b] the hair and [c] the
mouth 4 B omits ऋ, and reads मूर्ध्नि for मूर्ध्नि 5 Evam ind
means [a] like, similar and [b] thus, so 6 Nūnam ind
means [a] probably, in all probability and [b] decidedly,
surely 7 Joṣam ind means [a] silently and [b] with ease
8 Kim ind means [a] enquiry and [b] censure 9 M रतोसि
10 Nama ind means [a] named, called [b] probably,
perhaps [c] anger [d] acceptance and [e] censure 11 M
वसमास मास ।

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

भूषणे—अलङ्कारः पर्याप्ति पूर्णता—अलमस्य घनम् । शक्तौ—अलं
मल्लो मल्लाय । वारणे—अलमिति विस्तरेण ॥

हुं^१ वितर्के परिप्रश्ने

वितर्के - चन्द्रो हु मैत्रो हुम् । [परि] प्रश्ने—हु स त्वं सुहृद् ॥

^२समयान्तिरुमध्ययोः ॥ १४ ॥

ग्राम समया समीपे मध्ये चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

‘पुनरप्रथमे भेदे

अप्रथमे—पुनस्तत्तम् । भेदो विशेष —‘किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या’ (गीता
९.३३) ॥

नि^३निश्चयनिषेधयोः ।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा^४ ॥ १५ ॥

प्रबन्धे—उपाध्यायेन स्म पुराधोयते अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीने—पुरा
भव पुरातनम् । निकटागामिके नविष्यदासन्ने—गच्छ पुरा देवो वर्पति, समन्तरं
वर्षिष्यतीत्यर्थः । ‘यावत्पुरानिपातनयालंद्’ (३ ३ ४) ॥ १५ ॥

ऊर्यूरी चाररी च विस्तारेऽङ्गीकृती त्रयम् ।

उररीकृत्य पट विस्तार्येत्यर्थः । आज्ञामुररीकृत्य ॥

स्वर्गे परे च लोके स्व^५

परलोके—स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य ॥

-
1. Alam ind means [a] ornamenting [b] enough, sufficient for [c] a match for, equal to [d] prohibition and [e] useless 2 Hum ind means [a] doubt [b] interrogation and [c] aversion 3 Samya ind means [a] near [b] in and [c] between 4 Punah ind means [a] again and [b] distinction 5 Nis ind means [a] surely and [b] without 6 Pura ind means [a] incessantly [b] formerly, in the old time and [c] shortly 7 Ūrari, ūri and urari ind means [a] extension and [b] acceptance 8 Svah ind means [a] heaven and [b] the next or future world

वार्तासभाव्ययो किल^१ ॥ १६ ॥

वार्तायाम्—जघान कस किल वामुदेव । समाध्य—अजुन किल विजेष्यते
कुरु ॥ १६ ॥

निषेधवाक्यालकारे जिज्ञासानुनये खलु^२ ।

निषेध—खलु कृत्वा—भा कुरु, इत्यर्थ । वाक्यालकारे—अथा खत्वाहु ।
जिज्ञासाया—स खलु अधीते । अनुनये 'न खलु न खलु मुग्धे साहस कायमेतत्'
(नागानन्द० १०) ॥

समीपेभ्यत शीघ्रसाकल्यामिमुखेऽभित^३ ॥ १७ ॥

अभितो ग्राम समीपे उभयत्र चेत्यर्थ । शीघ्रे—गच्छामित । साकल्ये—
व्याप्तोत्पत्तिरिति रज । आभिमुख्ये—आपतन्तमभितोऽस्मिपश्यन् ॥ १७ ॥

नामप्राकाशयोः प्रादु^४

नाम्नि—विष्णोर्दश प्रादुर्भावा ॥

मियो^५ अन्योन्य रहस्यपि ।

अन्योन्यार्थे परस्परार्थे । रहसि मियो मन्त्रयते ।

तिरोन्तर्धी तिर्यगर्थे

अन्तर्धी—तिरोहिनुः (त) । तिर्यगर्थे—तिर काष्ठ कुरु ॥

• हा विपादशुगर्तिषु ॥ १८ ॥

विपादे—हाऽश्वो वन गत । शोवे—हा प्रिये जानकि । अतो—हा
हृतोऽस्मि^६ ॥ १८ ॥

1 Kila ind means [a] verily [b] traditional saying and [c] probability 2 Khalu ind means [a] prohibition [b] grace to the sentence [c] inquiry [d] entreaty, Conciliation and [e] surely, indeed 3 Abhitah ind. means [a] near [b] on both sides [c] soon [d] entirety and [e] in front of 4 Praduh ind means [a] name and [b] appearance 5 Mithah ind means [a] mutually, reciprocally and [b] secretly 6 Tirah ind means [a] Concealment and [b] awry, Crookedly 7 Ha ind means [a] affliction [b] grief and [c] sorrow 8 M र्षो 9 M र्षो ।

‘अहहेत्यद्भुते खेदे

अद्भुते—अहह प्रज्ञाप्रकर्षोऽस्य^१ । खेदे—अहह वयं हता ॥

हि^३ हेतावधारणे ।

इत्यव्ययेष्वनेकार्थवर्गः ॥ ४ ॥

अवधारणे—को हि हस्तगत पादगत कुर्यात् ॥

[इत्यव्ययेषु] अनेकार्थवर्गः^२ ॥४॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याच्चिरार्थकाः ।

चिराय निर्धनो भूत्वा । आद्यशब्दाच्चिरेण, चिरात्, चिरम्^४ ॥

मुहु पुन पुनः शब्दभोक्षणमसकृत्समा ॥ १ ॥

मुहुरादयः समानार्था^५ ॥ १ ॥

स्नाग्नाटित्यञ्जसाह्याप्रसर्पादद्वाङ्मङ्क्षु च द्रुते^६ ।

‘स्ने पाके’ (भ्वा० प० अ०) । स्नामकति । अक गती (भ्वा० प० से०) ।
एते शीघ्रार्था^७ ॥

वलवत्सुष्ठुकिमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

वलवदपि शिक्षितानाम् । विमुत ब्रह्मविन्निमि । सुसितम् । अतीव क्षुधित ।
एते षड्, अतिशयार्था^८ ॥ २ ॥

पृथग्विनान्तरेणते^९ हिम्ब नाना च वर्जने ।

पृथग्देवदत्तादयम् । हिरक् कर्मणा माक्ष, कर्मक्षय इत्यर्थः । नाना नारी
निष्फला लोक्याना^{१०} ॥

यत्तद्यत्तस्ततो हेतो

यज्जातासि तत्पूज्योऽग्नि^{१०} । यता जानासि^{११} ॥

1 Ahaha and means [a] wonder and [b] regret, sorrow

2 M प्रज्ञाप्रकर्षो य 3 H₁ and means [a] for, because and [b] surely, indeed 4 Late, longtime [3] 5 Repeatedly, again and again [5] 6 B स्नग्नाटित्यञ्जसाह्याप्रसर्पादद्वाङ्मङ्क्षु च द्रुते 7. Soon, at once [7] 8 Very much, excessively [6] 9 Without [6]

10 M तत्पूज्योऽग्नि 11 Since, because [4]

असाकल्ये तु चिच्छन ॥ ३ ॥

कदाचित् कथञ्चित् कुतश्चन एनौ असाकल्यायौ^१ ॥ ३ ॥

कदाचिज्जातु

न जातु काम कामानामुपमोगेन शाम्यति^२ ।

सार्धं तु साक सत्रा सम मह ।

पुत्रेण सार्धं यामि । सत्रा कलत्रैर्गर्हस्थ्यम् । पञ्च संहार्या^३ ॥

आनुकूल्यार्थक प्राध्वम्

प्राध्व कुरुध्व बुधा^४ ॥

व्यर्थके तु वृधा मुधा ॥ ४ ॥

मुग्धे मुधा ताम्यसि^५ ॥ ४ ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।

स्याणु उताहो पुस्य । किमुत रज्जु किमुत सर्प । किं रज्जु किं सप ।

किमु दद्यात् किमु हन्यात् । एवमेव^६ वर पुसामुत्तराज्यमुताश्रम ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

न हि न हि करि कलमोऽयम्^७ । इति ह स्माहूराचार्या । पद^८ ॥

पूजने स्थिति ॥९॥

सु स्तुतम् । अति स्तुतम्^९ ॥१॥

दिवाहीति

‘दिवातनम्’ इति शब्देन दिवार्थं सप्तम्यन्त इति सूच्यते^{१०} ॥

अथ दोषा च नक्त च रजनाविति ।

नक्त चर । रजनौ रात्रौ^{११} ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

साचि लोचनयुग नमयन्ती^{१२} ॥

1 Indefinitely, incompletely [4] 2 At any time [2] 3 With, together with [5] 4 Favourably, suitably [1] 5 In vain, uselessly [2] 6 Either.. or [७] 7 M कलमोऽयम्
8 Expletory indeclinables [6] 9 Praise, applause [2] 10 In day [2] 11 In night [2] 12 Crookedly [2]

अथ सवोधनार्थका ॥६॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे हे भो

पट् सवोधनाया ^१ ॥

समया निकपा हिरुक्

लङ्का निकपा हनिष्यति । समया निकपा हिरुक् त्रय समीपार्था ^२ ॥

अतर्किते तु सहसा

अतर्किते अविचारिते—'सहसा विदधीत न क्रियाम्' (किराताजुनीयम्, २३०) ^३ ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽप्रत ॥७॥

पुरार्था त्रय ^४ ॥७॥

स्वाहा देवहविर्दानि श्रोपडवौपड् वपट् स्वधा ।

हविषो दाने—अग्नये स्वाहा । अस्तु श्रोपड् वपड् इन्द्राय । पितृभ्य स्वधा ^५ ॥

किञ्चिदीपन्मनागल्पे

मनाग् मृद (दु) । [त्रय] अल्पार्था ^६ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥८॥

अन्यो धन प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते । इहामुत्र च मोदते ^७ ॥८॥

व वा यथा ^८ तथैवेव साम्ये

शात्रव वपुर्यश । केचित्तु वतु वन् इति पठन्ति । 'पश्चिन्ते' वान्यरूपाम्' (मेघ० २२३) । शारदाभ्रमिव पेल्वमामु । यथाकं [एव क] र्ण ^९ ॥

अहो हीति ^{१०} विस्मये ।

अहा आश्चर्यम् । हत विधिलुलिताना हो विचित्रो विपाक ।' (शिशुपाल० ११६४) ॥ ^{११}

मौने तु तूष्णीं तूष्णीक (क)।

मौनमात्रे तूष्णीम् । विशिष्टे मौन तूष्णीकम् । तूष्णीम वाम् लोपश्च ^{१२} ॥

-
- 1 Vocative indeclinables [6] 2 Near [3] 3 Suddenly, all at once [1] 4 Before, in front [3] 5 Exclamatory indeclinables used in offering oblation to gods [5] 6 Little slighty [3] 7 The next world or the life to come [2] 8 K वडा तथा 9 As like [6] 10 B ही च, 11 Surprise wonder [2] 12 In silence, silently [2]

सद्यः सपत्तिं तत्क्षणे ॥९॥

सद्यः पतति मामेन ॥९॥^१

दिष्ट्या समुपजोष चेत्यानन्दे

दिष्ट्या पुत्रो जातः समुपजोष वर्तते ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

आवयान्तरा हरिः ३ ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रसह्य हरति घोरः ॥१०॥^४

युक्ते द्वे साप्रतः स्थाने

न साप्रतमिदम् । स्थानं प्रदत्तं । इदं द्वयं युक्तार्थकमित्यर्थः ५ ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अन्तरतः अविरतः ६ ॥

अभावे न ह्यनो नापि

न हि प्रयोजनापेक्षं प्रेमः । अविप्रः इव भापसे, विप्रवन्नं वृष इत्यर्थः । नो जानीमः । न हन्यात् ॥^७

मास्मि मालं च वारणं ॥११॥

वास्मि करो । मां कार्षीं । अलं रादनेन ॥११॥^८

पश्चान्तरे चेद्यदि च

सन्निश्चयमृतेन किम् । यदि खलास्तत्कालकूटं मृषा ॥^९

तत्तथैव त्वद्वाञ्छना द्वयम् ।

अद्धा पुरुषः । अञ्जसा वक्ति माधु ॥^{१०}

प्रकाशे^{११} प्रादुरावि स्यात्

प्रादुरासौ ॥^{१२}

1 Instantly, immediately [2] 2 To [2] 3 Between [3] 4 Forcibly, Violently [1] 5 In the right or proper place, properly, rightly [2] 6 Constantly [2] 7 Not, no [4] 8 No need of no use of, (Expressing prohibitive force) [3] 9 It, in case [2] 10 Truly [2] 11 B प्रकाशे 12 Before the eyes Openly or Evidently [2]

ओमेव परम मते ॥१२॥

मनमस्युपगम । [ओ] कुह । एव कुह । परम तथावसम् ॥१२॥^१

ममन्तस्तु परित सर्वतो विप्रगित्यपि ।
समन्तो प्रावति ॥^२

अशामानुमतौ कामम्

अकामे—आदावनिच्छाया पश्चादङ्गी [कारे]—काम करोमि ॥^३

असूयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥

असूयायाम् अस्तुकार । अङ्गीकारे—एवमस्तु को दोष ॥१३॥^४

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

ननुच क शब्द ॥^५

कच्चित्कामप्रवेदने

कामप्रवेदनमिष्ट [प्र] इत —कचिज्जोवति ॥^६

नि पम दु पम गह्वे

नि पम वक्ति मूलं, कालानुवितमित्यर्थ । निष्प्रान्ता दुष्टा समाश्च समा
वत्सरा यत्र । तिष्ठदगुप्रभृतित्वात् (२११७) अव्ययत्वम् ॥^७

यथास्वं तु यथायथम् ॥१४॥

यथास्व यथास्वीयमित्यर्थ ॥१४॥^८

मृषा मिथ्या च वितथे^९

यथार्थं तु यथातथम् ।

‘तथा’ इति सत्यमनतिब्रम्य यथातथम् ॥^{१०}

स्युग्व तु पुनर्वैचेत्यप्रधारणवाचकाः ॥१५॥

एवमेतत् । आत्मा सर्वं तु पश्यति । विप्र पुन पूज्य । गुरुरां वक्ति शीघ्रं
वा । स्वग्व सर्वं जानाति ॥ १५ ॥^{११}

1 Accepted (Expressed as 'well' 'yes') [2] 2 From every side, all around or on all sides [4] 3 Acceptance followed by unwillingness [1] 4 Envious acceptance [1] 5 Objection [1] 6 Interrogation (expressed as 'I hope') [1] 7 Improperly [2] 8 Each his own, respective [2] 9 Falsely, wrongly [2] 10 Exactly, precisely [1] 11 Surely or decidedly [5]

प्रागतीतार्थक नूनम्

‘प्राक्’ इति प्रतीतार्थे प्राक् कृतम् ॥¹

नूनमवश्य निश्चये द्वयम् ।²

सबद्धर्पे,³ अवरे त्वर्वाग्⁴ आमेवम्⁵

अङ्गीकारार्थे—आम् कुम् ।

स्वयमात्मना ॥१६॥⁶

अल्पे नीचैः

नीचैवाति ॥⁷

महत्युच्चै⁸ प्रायो भूम्नि

भूम्नि बाहुल्ये ॥⁹

अद्भुते शनै ।

अद्भुते आशीघ्रायै ॥¹⁰

सना नित्ये

सनातन ॥¹¹

बहिर्वाह्ये

बहिर्गच्छ ॥¹²

स्मातीते

वक्ति स्म ॥¹³

अस्तमदर्शने ॥१७॥

अस्त गत ॥ १७ ॥¹⁴

अस्ति सत्त्वे

अस्ति क्षीरा गौ ॥¹⁵

रुपाक्तायु

कोपनोक्तौ¹⁶—उ सैवास्मि तव प्रिया ॥¹⁷

1 Previously, in the east [1] 2 Verily, certainly [2]
3 year [1] 4 Afterwards (the posterior time) [1]
5 yes [2] 6 Oneself [1] 7 Low, small, short or gently
[1] 8 High, verymuch, greently [1] 9 Mostly [1]
10 Slowly [1] 11 Always, perpetually [1] 12 Outside,
out of [1] 13 Denoting past tense [1] 14 Disappearance
[1] 15 Being, existence [1] 16 m कोपनाङ्गी 17 Wrathful
statement [1]

ॐ प्रश्ने

‘उड शब्द’ विवप्, मुक् । रूपत्येव-ॐ न जानासि स्वार्थम् । ऊया तन्नुसन्तान’
(भ्वा० आ० स०) मुक्प्रत्ययः ॥^१

अनुनये त्वयि ।

इण् (नृ), इ (उ० ४ ११७) अपि । अप्ययि साहसकारिणि ॥^२

हुं तर्के स्यात्

स्पाद्यायु ॥^३

उवा रात्रेरवसाने

उपसि उत्थाय ॥^४

नमो नतौ ॥१८॥

नमस्ते ॥ १८ ॥^५

पुनरर्थेऽङ्ग

मूर्खोऽप्यादत्तं व्य * किमङ्ग विद्वान् कि पुनरित्यर्थं ॥^६

निन्दाया दुष्टु सुष्टु प्रशसने ॥

‘अपदु सुपु स्थ’ (उ० १ २५) कु ॥^७

साय साये

सायते क्षीयते साय ॥^८

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगतनो वायु ॥^{१०}निकृपान्तिके ॥१९॥^{११}

परुत्परार्थेऽपमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे पर१ । पूर्वतरे वर्षे परारि । ‘प्रति’ इत्यस्य गच्छन्तीत्यर्थं । वर्तमान
वर्षे एषम । ‘मद्य परत्तरारि’ (५ ३ २२) इति साधव ॥^{१२}

1 Interrogation [1] 2 Entreaty or solicitation (expressed as ‘I pray’) 3 Supposition or conjecture [1] 4 Dawn, morning [1] 5 Bow, salutation [1] 6 M मूर्खोऽप्यादत्तं व्य 7 How much more, how much less [1] 8 Blame, applause [1 each 9 Evening [1] 10 At day break, early in the morning [2] 11 Near, Close by [1] 12 the last year, the year before last, the present year [1 each]

अद्यात्राहि

अस्मिन्नहनि, अद्य ॥^१

अथ पूर्वोऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥२०॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युराद्य ।

पूर्वोऽह्नि पूर्वद्यु । आदिसाब्दादुत्तरेद्यु, अपरेद्यु ॥ २० ॥ अधरेद्यु, अन्येद्यु,
अन्यतरेद्यु, इतरेद्यु ॥^२

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयोरह्नोरुभयेद्युः । [द्यु] श्चोभयाद्वचनव्य. (वा० ५३२२) ॥^३

परे त्वहि परे द्यवि ॥२१॥

परस्मिन्नहनि ॥ २१ ॥^४

ह्योऽतीते

अतीतेऽह्नि ह्य. ॥^५

अनागतेऽह्नि श्व परश्चअ परेऽहनि ।

श्वादिनात्परमहः परस्व ॥^६

तदा तदानीम्

तस्मिन्वाले तदा ॥^७

युगपदेकदा

युगं पद्यते तस्मिन् युगपत् ॥^{१०}

सर्वदा सदा ॥ २॥

सर्वस्मिन्वाले ॥^{११}

एतर्हि मप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्वाले । 'इदमो हिल्' (५.३.१६) । अधुना, इदानीम् । 'एतेतो
रयो' (५.३.४) । मप्रत्येव सांप्रतम् ॥^{१२}

-
1. To-day [1] 2. M. पूर्वोऽह्नि 3. Yeasterday, tomorrow on the following day, on the other day, on either of two days and another day [1 each] 4. Both days [2] 5. The other day [1] 6. M. अतीतेऽह्नि 7. Yeasterday [1] 8. Tomorrow and the day after tomorrow [1 each] 9. Then or at that time [2] 10. Simultaneously or all together [2] 11. Always or all the time [2] 12. Now, at present or at this time [5].

दिग्देशकाले पूर्वादी प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥ ५ ॥

प्राच्या दिशि प्राचि देशे काले वा—प्राग्वसति । प्राच्या दिशि प्राची तिक् ।
‘—मप्तमीपञ्चमोप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति’ (५ ३ २७) ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्वितसमासजैः ।

अनुक्ते संप्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

इह, अस्मिन् लिङ्गसप्रहवर्गे लिङ्गमूहेत् । सप्तादयः सन्त्य- [*] जादयः ।
तदन्तर्लिङ्ग [सहित] कार्यविधायकानिमूनाणि ‘स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४),
‘नपुसके भावे क्त’ (३ ३ ११४) इत्यादीनि, यैश्च सप्तादयः कृदादयश्च
जायन्ते तैः शास्त्रैः । गोबलीवदन्त्यायेन मुब्धातुपाना कृदन्तात्पृथगुदाहरण
वाच्यम् । मुब्धातुर्जयंथा—‘थ प्रत्ययात्’ (३ ३ १०२) ‘ण्यासथन्यो युच्
(३ ३ १०७) । कृदन्तर्जयंथा—‘स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४), ‘पुसि सज्ञाया
घ—’ (३ ३ ११८) । तद्वितवृत्तिर्जयंथा—तत्प्रीडाया प्रहरण चेन्मोष्टादि ।
समासवृत्तिर्जयंथा—अदन्तो द्विगु स्त्रियामिष्ट । शास्त्रेण यथा—स्त्रियामीदूद्विरा-
मैकाच् । कथमुन्नयेत् ? इत्याह—सकीर्णवदिति, यथोक्त प्राक्—‘प्रवृत्तिप्रत्ययार्थात्
सकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत्’ (अ० को० ३.२१) इति । प्रकृत्या, यथा—‘अर्धर्वा
पुसि च’ (२ ४ ३१) इति । प्रत्ययेन, यथा—स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४) ।
अर्थद्वारेण यथा—स्थ्यादोनाम् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यथाधाधितः ।

प्रागुक्ताना लिङ्गानां शेषविधिसंज्ञायः । वर्गो ज्ञेयः, यो विशेषैरपवादैर्
वाधितः । स उत्सर्गत्वाद्वाचकः यथा—असन्नन्तः पुसि, ‘बन्धमा’ इत्यादि ।
अस्यापवादः—द्वधञ्चमसन्नन्तः कत्रीयः, यस्तेज इत्यादि ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

ईदन्तगूदन्त चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गं भवति, थो, धी, भू, भू । यानिनां,
तत्सहितानां प्राणिनां यन्नाम तस्त्रिया, यथा—माता स्वसा, योपिव, वानरी ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशाः स्त्रीणादिभून्दीद्वियाम्

विद्युदादोना नाम स्त्रियाम् । विद्युन्, तद्विन् । निशा, रात्रि । वल्ली, वीर्य ।

वीणा, परिवादिनी । वीणाग्रहण चिन्त्यफलम्, विपञ्चीत्यादर्द्धोद्, क्षत्वा-सिद्धे.
पक्षीग्रहणमपि । दिक्, ककुप् । भू, कु । नदी, सरित् । ह्रीं, लज्जा ॥

अदन्तैर्दिगुरेकार्थं

अकारान्तं शब्दं सह यो द्विगुरकार्थं समाहारस्त्रियाम् । त्रयाणां लाकानां
समाहारस्त्रिलोकी । एकार्थं किम् ? पञ्चकपाल, पञ्चकपाली ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

स द्विगु पात्रयुगादिभिरुत्तरपदैर्घटितश्चेत् स्त्रियाम् । पञ्चपात्र, चतु-
युगम् ॥ ३ ॥

तत्त्वृन्दे येनिरुद्धवत्ता वरमैथुनकादिषु न ।

स्त्रीभाषादावनिक्तिष्णवुल्णक्क्णुचद्व्यजिञ्जड्-शा' ॥ ४ ॥

उणादिषु निरुरीश्च डघावूङ्गन्त चल स्थिरम् ।

तलप्रत्ययान्तम्, गोर्मावो गोता । समूहार्थं यादिप्रत्ययान्ता, पाशानां समूह
पाश्या । 'इति [त्र] कट्यचद्वच' (४ २ ५१), खलिनी गोत्रा, रथकट्या ।
'द्वन्द्वाद्भुन् वरमैथुनिकयो' (४ ३ १२५), अश्वमहिपञ्चोर्वरमश्वमहिपिका ।
अत्रिभरद्वाजयोर्मैथुनप्रयोजने विवाह, अत्रि [भ] रद्वाजिका । 'विवाह वरमित्यर्थं'
इत्यये । दण्डव्यवसर्गायाश्च' (५ ४ २), द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिका दण्डित । द्व-
मनाज्ञादिभ्यश्च (५ १ १३३) इति वुल्-शि (शं) व्योपाध्यायिका । 'स्त्रि-
याम्—' (३ ३ ९४) इत्यधिवृत्त्य नाव कर्तरि च ये अ-यादिप्रत्ययान्तास्त
स्त्रियाम् । 'आत्रोशे नञ्यनि' (३ ३ ११२)—अजननिस्त भूयात् । स्त्रिया त्तिन्'
(३ ३ ९४)—कृति । 'रोगाख्याया ण्वुल्बहुलम्' (३ ३ १०८)—प्रवाहिका ।
'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३ ३ ४३)—अन्याय व्याक्रान्त व्याक्रोशो वर्तते ।
'णच् स्त्रियामत्र' (५ ४ १४) ॥ 'पर्यायाहंणोत्पत्तिषु ण्वुच' (३ ३ १११)—
भवत शायिका । 'व्रजयजो [भावे] क्यप्' (३ ३ ९८)—व्रज्या, इज्या । 'प्यास्तथन्यो
मुच्' (३ ३ १०७)—कामना । 'प्रस्ताप्यानयोरिञ्च' [चाद्रमू०]—का
कारिमकार्पा । पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' (३ ३ १०४)—त्रपा, मिदा । 'अ प्रत्ययान्'
(३ ३ १०२)—चिकीर्षा । 'कृत्र श च' (३ ३ १००)—क्रिया ॥ ४ ॥ उणादौ
न्यन्त इदत्तस्त्रियाम्—रगनि, अरणि, अलात् जम्बू लक्ष्मी । डघन्तमावन्तमू-
ङ्गन्त चल विगप्यलिङ्ग स्थिर नियतलिङ्ग च स्त्रियाम् । 'वर जङ्गम स्थिर
स्यावरम्' इत्यये ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णदिक् ॥१॥

मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडाया मौष्टा । पाल्लवा प्रहरणमस्या पाल्लवा ।
'तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण' (४२५७) । 'णदिक्' इति णप्रत्ययस्य
दिगुदाहरण न तु परिगणन तेन दाण्डा, मौमलेत्याद्यपि ॥१॥

घञो वः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।

श्यैनंपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञ् साऽस्या^१ त्रियति व' (४२५८) घञ्, घञन्तात् क्रियावाचिनो-
ऽस्यामित्यर्थे^२ व स्यात्तदन्त स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्या^३ त्रिथौ वर्तते दाण्डपाता ।
श्यैनपातोऽस्या^४, मृगयाया वर्तते श्यैनपाता । तिलपातोऽस्या^५ स्वधाया वर्तते ।
'दिक्' इति, तेन मासलपाता भूमिरित्यादि ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अपचये अल्पत्वे यदि विवक्षा तदा मृणाल्यादय स्त्रीलिङ्गा । मृणाली,
तटी, मठी । 'काचिर्' इत्यनेन सर्वत्र स्त्रीत्वविवक्षा नेति सूच्यते ॥

लङ्का शेफालिका टीका घातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

लक्षणे लङ्का, रावणपुरी । लक्ष आस्वादने' [चुरादि] । पृषोदरादित्वाद्
(६३१०६) नुम् । शेने शेत फालयति शेफालिका 'निमुण्डो' । टीक्यतेऽर्थो
ऽनया^६ टीका, वृत्ति । 'टीकृ ग्नौ' (न्वा० आ० से०) । घातु करोति ।
णिजन्ताद् (वा० ३३२६) क्वृन् (उ० २३२), घातकी । 'धवई' इति
प्रसिद्धो वृक्ष । पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्या^७ पञ्जिका, विषमपदव्याख्या । 'पिञ्जि नाथार्थ'
(चु० उ० से०) । पृषोदरादित्वादे—(६३१०९) रत् । आढीक्षणे आढकी,
श्रीहविशेष ॥ ७ ॥

सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकात्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी रणिका भङ्गी^८ सुरङ्गा सूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सिध्यत सिध्रका । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्ष । 'पिपु गत्याम्' (न्वा० प०
से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । क्षिरकादिवा (वा० ७३५०) इव
न । सरति सारिका । ण्वुल् पञ्चभेद । 'पक्षिभेद' इत्यन्य । 'हिक्का अक्षय्ये

१ M सास्या २ M—वाचिनोस्यामित्यर्थे ३ M दण्डपातोऽस्या ४ M
श्यैनपातोऽस्या ५ M तिलपातास्या ६ M टीक्यतेऽर्थोऽनया ७ M पिञ्ज्यते
८ B and K भङ्गी ।

शब्दे' (म्वा० प० से०) । हिवका । ऊर्ध्वंवातप्रवृत्ती शब्दविशेष । 'हुचकी' लोके । प्राचति प्राचिका । 'अच (चु) गतौ' (म्वा० उ० से०) । 'वनमक्षिरा' इत्यके । 'पक्षिभेद' इत्यन्ये । नृच्छति उल्का, तेज पुञ्ज । 'शुकवल्कोल्का' (उ० ३ ४२) इति साधु । 'लूक' इति लोके । अपि पील्यत । 'पील प्रतिष्टम्भे' (म्वा० प० से०) । वल्मीककृमि पिपीलिक पुमानपि । 'चिडटा' लोके । तिम्यति तिन्दुको । 'तिम आर्द्रीमावे' (दि० प० से०) । बाहुलकादुगादि । 'तेन्दु' इति प्रसिद्धो वृक्ष । कणति कणिका, सूक्ष्मकण । 'कण गतौ' (म्वा० प० से०) । नङ्गस्य करण नङ्ग, विच्छित्ति । प्यन्तात् (वा० ३ १ ३६) 'अच इ' (उ० ४ १३८) । मृष्टु रज्यतेऽस्याम्^१ । 'रज्ज रागे' (म्वा० प० अ०) । घत्र । 'चजो —' (उ० ३ ५२) इति कृ । सुरङ्गा तिर्यक् । मूखात् सूच्यतेऽनया^२ सूचि, सीवनी । माढि क्वचम् । 'मह (म्वा० प० स०) कितनि (३ ३ ९१) ढत्वादो माढि' इत्यन्ये ॥ ८ ॥

पिच्छानितण्डासकिन्यश्चूर्णि शाणी द्रुणी द्रत ।

साति कन्या तथासन्दी नाभी रासभापि च ॥ ९ ॥

पिच्छघने । 'पिच्छ वाधे' (चु० प० स०) । पिच्छा शान्मलिन्यास । आवामश्च । वितण्ड्यतेऽनया^३ । 'तडि आघाते' (म्वा० आ० से०) । त्रितण्डा स्वपथस्यापनाहीना जल्प । काकमनिति । 'अन प्राणन (अ० प० स०) । केचिभूषण्य [काकिणी] पठन्ति । 'काकिनी' नाम विराति कपदा । चूर्णस्य 'तत्त्रराति—' (वा० ३ १ २६) इति प्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । 'चूर्णिर्माष्यम्' इत्यन्ये । शणस्य विकार । शाणो निरूप । द्रुणति । 'द्रुण गतौ' (तु० प० से०) । क (३ १ १३५) । 'जाते —' (उ० १ ६३) इति डीप् । द्रुणी कर्पजलोका । दीर्यते । 'सूद्रुमसादि' (उ० १ १३०) । द्रत, म्लेच्छजाति । 'ऊतिभूति—' (३ ३ ९७) इत्यादिना साति साधु । 'सातिर्दानावसानयो' [ह्रैम २. २०९] । कस्यने कन्या । आस्यतेऽस्याम्^४ । 'अब्दादयश्च' (उ० ४ ६८) इति साधु । आसन्दी पीठिका । नम्यतेऽनया^५ । नम हिंसायाम् (म्वा० आ० से०) ॥ ९ ॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।

लाआ लिता च गण्डूपा गृधमी चममी ममी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेष

झल्लरी पापभेद । कस्यने चर्चरी, हर्षाहोरा । पारयति पारी पानभागम् ।

१ M रज्यतेऽस्याम् २ M सूच्यतेऽनया ३ M वितण्ड्यतेऽनया ४ M आस्यतेऽस्याम् ५ M नम्यतेऽनया ।

होलति होरा लग्नम् । 'हुल हिंसादौ' (भ्वा० प० से०) । लटति । 'ल
 बाल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अशुप्रुपिलटि—' (उ० १११२) इति वहुन् ।
 लट्वा पश्चिमेदः फलभेदश्च । सिध्मला पामा । लाक्षा जतु । लिक्षा पुका
 गर्म । 'गण्डश्च (उ० ४७८) इत्युपन् । गण्डूपा अ (आ) स्पचुलुकम् ।
 गृध्रमपि स्थिति । जङ्घाया पोडाविशेष । चम्यते चमसी मापादिषिष्ठम् । ममी
 रञ्जनी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचरा सपर्याया सुरासुरा ।

स्वर्गायागाद्रिमेघाब्धिद्रुमकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

सुरासुरयोर्वे विशेषा अनुचरा पर्यायाश्च ते पुंसि । सुरा देवा इदो
 विद्वोजा यज्ञो रवि विष्ण्वनुचर—जयो विजय इत्यादि । असुरेषु—देव्या
 दानवा, तद्विशेषा—विरोचन, वलि । स्वर्गादयः सभेदा सपर्याया पुंसि ।
 स्वर्गो—नाक, त्रिदिव । यागे—मख, ब्रतु । यागविशेष—अग्निष्टोम, सोम ।
 अद्रि पर्वत तद्विशेषो मेरु । मेघो घन । विशेष पुष्करावर्त । अब्धि समुद्र ।
 विशेष क्षीरोदः । द्रु वृक्ष । विशेष । विशेष—आम्र । काल समय ।
 विशेष—क्षण । असि खड्ग । विशेषो नन्दक । शरो बाण । अरि
 शत्रु ॥ ११ ॥

करगण्डीष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनरस्तनाः ।

अह्लाहान्ता द्ध्वेडभेदा रात्रान्ता प्रागसख्यकाः ॥ १२ ॥

कर हस्त । गण्ड कपोल । ओष्ठ, अधर । दोर्धाट्ट । दन्ता रत्न ।
 कण्ठो गण्ड । सामाह्न, मध्याह्न उत्तमाह्न । 'राजाह सखिम्य ट्व'
 (१४.९१) । अह्लोऽह्न एतस्य' (५४८८) । [द्ध्वेडभेदा] विपभेदा पुंसि—
 गरल कायद्रुह । कञ्जेऽपि प्रागुक्ता । प्रचुरप्रयोगार्थं वेदोक्ति । अतस्यापूर्व
 रात्रान्त पुंसिजहारात् । सख्यापूर्वं तु पञ्चरात्रम् ॥ १२ ॥

श्रीरेप्याशाश्च निर्यासा अमग्नन्ता अघाधिता ।

कशेरुजतुषस्तूनि हित्वा तुरयिरामकाः ॥ १३ ॥

श्रावश्च सर्जरश्च । निदाना वृषद्वय । असज्जनश्च अपवदेनाबाधिता
 पुंसि—पुरोधा, उगता । अबाधिता इति किम् ? यादाणि जञ्जन्तव, इदं लोम ।

द्वयच्, अक (क) मस इत्याद्यपवादो वक्ष्यते । कसे (शे) वादीनि वर्जयित्वा त्वन्ता रुशब्दातादश्च पुसि-सक्तु , धातु ,^१ कुरु , मह । 'कसेरु' जलकन्दविशेष । जतु लाक्षावस्तुपदार्थ । 'तु' 'रु' एतौ विरामे येषां ते ॥ १३ ॥

कपणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्रारत्याश्ररणाह्वया ॥ १४ ॥

ककारादय उपान्त उपधाया येषां त अदन्ता पुसि । क-शुल्क , वा (व) राटक । प-वृक्ष । ण-शण [म] कुम्भ , कलम । [म-] घूम , वाम । [र-] वर , अङ्कुर । सृप , सृप । शपथ , सार्थ । नन्दन , फल । तनय , व्यय । दासः , सारस । कट , पट । गोत्रारत्या अपत्यप्रत्ययान्ता - गार्थ्य , वासिष्ठ इति न सन् अपत्यप्रत्ययान्ता ' (अ० का० ३५३७) इत्यनेन पुनर्लक्ष्यप्रसङ्गात् । तस्मादगोत्रस्यादिपुरपा गात्रम , भरद्वाज इत्यादिह्वयम् । चरणाह्वया शाखाध्यायिन , छदोग ॥ १४ ॥

नाम्न्यकर्तरि भावे च घञञ्चन्तङ्णद्याथुच ।

ल्युः कर्तरीमनिग्भावे को घोः कि प्रादितोऽन्यनः ॥ १५ ॥

नाम्नि सज्ञायाम्, अकर्तरि कारके भावे चार्थे घञन्तादय पुसि । प्रसीदन्त्य-स्मिन्प्रामाद । प्रक्रियन् प्राकार । 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्' (३३१९) घञ् । भावे-भाव , स्वाग । अच्-जय , जय । 'एरच् (३३५६) अप (५)-वर , स्त्र । 'श्रुदारप्' (३३५७) । नच्-यज्ञ , यज्ञ । 'यजयाच्-' (३३९०) इति नङ् । ण-न्यदन न्याद । 'नोण च (३३६०) इति ण । घ-गोचर , निगम । 'पुसि सज्ञायाम्-' (३३११८) घ । अयुच्-स्वययु , वेपयु । 'द्विनोऽयुच्' (३३८९) । नन्दयतीति नन्दन । रमयति रमण । 'नदिप्रहि-' (३११३४) इति कर्तरि ल्यु । इमनिजन्ता पृथानां प्रथिमा । भावे किम् ? तरिमा । 'पृथो' आनादिव इमनिच् । एतच्च 'इत कर्तयैमनायाम्' [अ०को०, ३.६४५] इत्यत्र मिद्धम , तस्माद्भावे इति नास्य विशेषणम् । भाव कर्तयमान्ता-पुसि-आगूनामुत्पानमावृत्त्या दन्ते , 'गुणि स्थ' (३२४) इति या (ङ) विभागात् । प्रादरन्तस्मान्न गुणान्तरा या पुसिजकम्पनर विप्रचय पुसि-निधि , सधि । 'उपसर्गे द्या वि' (३३९२) । अस्मि , इप्सुधि । 'कर्मोपधिरण च' (३३६४) इति वि ॥ १५ ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवाचश्चवडवा न समाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयं पूर्वकोऽपि च ॥१६॥

अश्वश्च वडवा च अश्ववडवो, अश्ववडवा । समाहारे तु-अश्ववडवम् ।
सूर्यादिपूर्वकं कान्तशब्दं पुंसि सूर्यवान्ता, चन्द्रकान्त, अयस्कान्त ॥१६॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडञ्जक ।

पुह्लो न्युह्लः समुद्रगश्च विटपट्टघटाः खट ॥१७॥

वटन्ति । 'वट वेष्टन' (म्वा० प० से०) । वटको मासपिष्टविकार । अनुवाकं
मन्त्रसमूह । रल्लक पद्मकम्बल । कुट कौटिल्य' (तु० प० से०) । कुट
अङ्गमस्य । कुडञ्जको वृक्षलतागहनम् । पुसा खन्यत । पुह्ल [काण्ड] मूलम् ।
न्युह्लति । 'यज्ञकमन्थ्यजपन्यूह्ल— (१२३४) इति निर्देशादीर्घं । न्युह्लं
आकारा षोडश । समुद्रगक सपुटक । विट कामुकानुचर । 'पट गती' (म्वा०
प० से०) पट्ट उ [ऊ] ण्णोपादि । 'घन शब्दे' (म्वा० प० से०) । नस्य
ट, धट, तुला । खट तृणम् ॥१७॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गड्डः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥१८॥

कुट्यते । कोटो दुर्गम् (गं) । अरंश्चक्रावयवसदृशं वाण्टं घट्यते अरघट्ट ।
कूपाज्जलनिस्सारणार्थं घटोयन्त्रमित्येके । 'वृहत्कूप इति स्वामी । केचित्कोट्टार
इति चिच्छन्दन्ति । 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्या च पाटके' इति रमस, [मदितीट्ट
१३३ १४४, विद्वश्च १३९ १७७] 'हट दीप्ती' (म्वा० प० से०) ट, हा
आपण । पिण्डघटे । पिण्डो ग्रास । गोड गुडक, जातिविशेष । पिचण्ड उदरम्
,— पिचण्डवत् पुंसि' इत्यन्वयः । गड्ड, गलरागविशेष । करे अण्ड इव करण्डः
समुद्रगक । लगति । लगुडो यष्टि । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वरण्डः
समूह । 'कण गती' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादि (६३ १०९) । किणो
मासग्रन्थि । 'घुण भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । घुण वाष्टमि ॥१८॥

दृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुद कुन्द फेनस्तूपौ सयूपकी ॥१९॥

'हड् आदरे' (तु० आ० अ०) । दृत्तिर्मन्त्रा । सीमन्त देशविभाजः ।
हरित्, नीलवर्णः । रोमस्य मन्थो रोमन्थ, पगूना चर्वित चर्वणम् । पृषोदरादि

(६३१०९) । उद्गीयत । उद्गीय , ओकार । गायत (न्वा० प० अ०)
यक् । 'बुद्' इत्यव्यक्त वदति बुद्बुद् , फेनविशेष । पृषोदरादि (६३१०९) ।
कासमर्द ओषधिविशेष । अर्युद्दो व्याधिविनाश । कुन्द पुष्पमेद । स्तूपो मृदा-
दिकूट । यूपो यज्ञोस्तम्भ ॥ १९ ॥

आतपे^१ क्षत्रियं नाभि कु (क) णपक्षुरकेदरा ।

पूरक्षुरप्रचुक्राञ्च गोलहिङ्गुलपुद्गला ॥२०॥

आतप धर्म । 'क्षत्रिय' इति नाभेर्विशेषणम् । नेह इय नाभिस्तुन्दि । कण
पाति । कणप प्राप्तभेद । 'कुण्ण' इति पाठे शव इत्यर्थः । 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) क्षुरो नापितास्त्रम् । के दीर्यते । केदरो वृक्षभेद । 'रूपकम्'
इति स्वामी । पूरस्तोयोन्लास । क्षुरप्रो वाणभेद । चुराऽम्लभेदः । गोत्रो
वतुल पिण्ड । हिङ्गुल इङ्गल । 'पुद्' इति कुत्सार्यमव्ययम् । पुद् गलति ।
पुद्गलो जीव ॥२०॥

वेतालमल्लभल्लाञ्च^२ पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुन्मापो रभसञ्चैव सकटाहः पतद्ग्रह ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

वे वायौ ताल प्रतिष्ठाऽस्य^३ । वेतालो भूताविष्ट । मल्लो वाहसब्द । मल्ल-
काण्डभेद । पुरोडाशो देवबलि । पट्टि^४ इति । पट्टिश आयुधभेद । दन्त्यान्त-
[पट्टि] अपि । कुन्माप स्वित्तो माप' इत्येके, 'बोडा' लोके । रभस-
पौर्वापर्यं विचार । कटाह पात्रभेद । पतद्ग्रह , 'पीकदानी लोके ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

द्विहीनेऽन्यच्च स्वारण्यपर्णश्वभ्रहिमादकम् ।

शोताण्णमासरधिरमुखाक्षिद्रविण घलम् ॥२२॥

अन्य शेषो वक्ष्यमाण द्वाभ्या स्त्रीपुसाभ्या हीन क्लीब बोध्य । सादयः
सपर्यायविशेषा क्लीबे । समिन्द्रियमाकाश च । अरण्य वनम् । पर्ण दन्त्रम् । स्रग्ध्र
विलम् । हिम तुहिनम् । उदक जलम् । शीत तिगिरम् । उष्ण धर्म [म्] ।
मास पल्लम् । रधिर रक्तम् । मुखमास्थम् । अक्षि नत्रम् । द्रविण धनम् ।
घलं सैयम् ॥२२॥

1 B and K आतः 2 M चुक्राभेः 3 K वन वमन्त्यमल्लारच 4 M
प्रतिष्ठास्य 5 M पट्टि ।

फलहेमशुक्ललोहं सुवहुःसशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लघणं व्यञ्जनाद्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलं विशेषा — आम्रं वपितम् । हेमं सुवर्णम् । शुक्लं ताम्रम् । व्यञ्जनस्य भेदः । अनुलेपनस्य भेदा — चन्दनं कुङ्कुमम् ॥ २३ ॥

कांठ्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्व्यचक्षुमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेरन्या घटादिका संख्या कलीवे—शत [म्], सहस्रम् । इयं कोटिः लक्षा शब्दो वा कलीवे यथा—वियती लक्षाऽयवा^१ कोटिः, लक्षमेव प्रयुतम् । अमन्तमि-
सन्तमुसन्तमन्नन्तं च द्विस्वरं कलीवे—यसः, तेजः, सर्पिः, वहिः, घनुः, यनुः । ताम्,
पर्वः । अनप्रत्ययान्तं यदकर्तरि—पचनं, पठनम् । कर्तरि तु—मधुसूदनः ॥ २४ ॥

ग्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्र प्राक् संख्ययान्वितम् ।

पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

केवलं ग्रान्तं कलीवे—पात्रं, दात्रम् । सकारतकारोपधं च ग्रान्तं—वस्त्रं,
तन्त्रम् । शिष्टं पूर्वोक्तादन्यत्, तेनेह न गन्तुः, सत्रः । संख्यापूर्वं रात्रं कलीवे—
त्रिरात्रं, पञ्चरात्रम् । 'संख्या' इति किम् ? वर्षारित्रम् । पात्रादिभिरदन्तैश्चतरपद-
घटितं समाहारो द्विगु कलीवे—पञ्चपात्रं, त्रिभुवनम् । 'पात्रादि' इति किम् ?
त्रिलोको । 'एकार्थ' इति किम् ? पञ्चकपालः, पुरोडासः । 'लक्ष्यानुसारतः' इति
किम् ? त्रिपुरो, पञ्चमूली ॥ २५ ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययोर्भावी पथः संख्याव्ययात्परः

पठ्ठपादछाया बहूनां चेद्विच्छायं संहर्तो सभा ॥ २६ ॥

द्वन्द्वस्य एवत्वं समाहारः, अव्ययोर्भावश्च, एतौ कलीवे—गाणिपादम्, अधिहरिः ।
तिष्ठद्गु गोदोहनकालः । संख्याव्ययाभ्यां परः ब्रूतसमासान्तः पथिरद्वयः कलीवे
[वम्]—त्रयाणां पन्था त्रिपथम् । विरुपः पन्था विपथम् । पठ्ठीबहुवचनान्तात्परा
कृतसमासा छाया कलीवे—घोना छाया विच्छायं, वकानां छाया वक्छायम् । बहुत्वे
किम् ? वृक्षस्य च्छाया वृक्षच्छाया । संहर्तो समूहैर्ध्वः समा कलीवं—ब्राह्मणानां
समा ब्राह्मणममम् ॥ २६ ॥

शालार्थापि परा राजामनुप्यार्थादराजकात् ।

दासीसर्भं नृपसर्भं रश्रःसभनिमादिशः ॥ २७ ॥

शालार्थापि समा नृपसर्भं नृपगृहमित्यर्थः । राजपयार्थेभ्यः, अमनुम्यार्थेभ्यश्च

पष्ठयन्तेऽस्य परा सभा क्लीबं न तु राजसदात्परा चेत्-ईश्वरसम, पिनाचसमम् ।
'अराजा' इति किम् ? राजसभा । इमा दिश इमान्युदाहरणानि ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

पाणि युपज्ञ व्याकरणम् । उपज्ञायते इति उपज्ञा । पाणिनिप्रथमज्ञानविषय इत्यर्थः । उपक्रम्यत इति, उपक्रम । नन्दस्य उपक्रम नन्द पञ्चमम् । नन्दसवन्धि-
प्रथमारम्भविषय इत्यर्थः । तयोरदित्व प्रायम्य तद् वात्यत इत्यर्थः । कस्य उपज्ञा
कोपज्ञम् । कस्य उपक्रम कोपक्रमम् । उगीनरदेस या कया तदन्त सज्ञाया
क्लीब सीसमीना कन्या सीसमीकथम् ॥ २८ ॥

भावे नगकचिद्रघोऽन्ये समूहे भावर्मणो ।

अदन्तप्रत्यया पुण्यमुदिनाभ्या एह पर ॥ २९ ॥

न ण क चित्, एम्वाऽपे^१ ये भावेऽर्थे^२ वृत्तस्त क्लीबे ब्रह्मणो भवन ब्रह्म भूय
यत । भुवा भावे' (३१ १०७) इति क्यप् । नणन्तास्तु पुंसि यत्, प्रत्न ।
न्यदन 'याद', 'नौ ण च' (३३ ६०) । आब्रूनामुत्थानमाकूत्थ । मृपि स्थ' (३२४) इति क । श्वयप्, 'द्वितोऽयुच्'^३ (३३ ८९) । समूहऽर्थे^४ भाव
कर्मणोश्च ये तद्वितास्तेऽपि^५ क्लीबे-भ्रमाणा समूहो मंक्ष, गोमंक्षो गोदन्, स्तयम् ।
पुण्यमुदिनाभ्या पर वृत्तसमासात्ताऽह^६ कत्रोवे पुण्यमह पुण्याहम् । सुदिनस्य
शोभनवाची ॥ २९ ॥

त्रिधाव्ययाना भेदकान्येकतेऽप्युक्त्यतोदके ।

चोचमुक्त गृहस्थूण तिरीट मर्मयोजने ॥ ३० ॥

त्रिधाव्ययोविदापणानि च नलीबे एकवचनान्तानि च भवन्तिमृदु पचति, स्व
शोभनम् । उक्त्यादय शब्दा क्लीबे, उक्त्य सामविशेष । तोटक वृत्तभेद । चोच
त्वक् । उक्तमकाशरच्छन्द । गृहस्य स्थूणा गृहस्थूणम् । तिरीट शिरोवेष्टनम् ।
मर्म सधित्थानम् । याजन चतु क्रोशी ॥ ३० ॥

राजसूय वाजपेय गद्यपद्य कृती कवे ।

माणिक्यभाण्डसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

कविकर्मणि इद द्वयम् । गद्य दण्डवच्य । पद्य दलोक्त्यप । कवे कृता-
यति किम् ? गद्यास्त्री पद्या शक्या । मणिक एव माणिक्य मणिविशेष । भाण्डे

1 M एम्वा वे 2 M भावेर्थे 3 M श्वितेषुच् 4 M समूहर्थे 5 M
तद्वितास्तदि 6 M समामान्ताह

सूत्रार्थोज्जेनेति^१ भाष्यम् । चीर वृक्षत्वक् । चीवर मुनिवस्त्र [म्] । 'पिञ्जि सफै' (अ० आ० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । पञ्जरं पक्षिबन्धगृहम् ॥ ३१ ॥

लोकायत हरिताल विदल स्थालबाहुम् ।

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेषः ।

लोके आयतते, लोकायत नास्तिकग्रन्थः । विदलति । विदल दाडिमवत् । स्थलत्पत्र स्थालं भोजनपात्रम् । बाहुवदसो भव बाहुवम् ॥

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेषः ॥

पुनपुसकयो शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टका ॥ ३२ ॥

अथ अर्धमर्धचर्चं । 'पण व्यवहारे' (म्वा० आ० से०) । 'पितावादमव' (उ० ४.१५) इति साधु । पिण्याकस्तिलसलिलः । वण्टति । 'वटि गतौ' (म्वा० प० से०) ॥ ३२ ॥

मोदकरतण्डुलकः शाटकः खर्वटोऽर्चुदः ।

पातकोऽगचरफत्तमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

'तडि आपाते' (म्वा० आ० से०) । तण्डुकः परिणारः, तण्ड (२३) न च । 'टकि बध' (धु० प० से०) । टङ्क पापाणभेदः । शाटकः पटः । 'खर्वट' नाम नदीगिरिमथाश्रयम् । अर्चुदोऽक्षिरोगः २ । उद्योग उत्साहः । खर्वटः वृक्षग्रन्थः । तमाल वृक्षभेदः । आमलक धात्रीफलम् । नडः मृगभेदः ॥ ३३ ॥

स्वमुखबन्धनम् । कन्दो मूलभेद । पार नद्या पर पार्श्वम् । अवारमवाक्पार्श्वम् । युगध [र] रथकाष्ठम् । पूय मज्जा । केचित् 'यूपम्' इति स्तम्भार्थकं पठन्ति । प्रगता ग्रीवाऽस्मिन्^१ । प्रग्रीव वातायनम् । पात्री वाति । पात्रीव यज्ञोपकरणम् । यूपो मुदगादिरस । चमस यज्ञेऽम्बुप्रणयनम्^२ । 'चिक्' इति कसति चिक्कस यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥

अर्धर्चादीं घृतादीना पुंस्त्वाद्य वैदिक ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

इति पुनपु सकसग्रह ॥

अर्धर्चादीं घृतामृतादीना यत्पुस्त्वमुक्त तच्छान्दसम् अत इह लोकेनोक्तम् । अय यदि लोकेऽपि^३ तच्चेत्त्ववचिदृश्येत्, तर्हि लिङ्गशेषत्वादस्तु ॥ ३६ ॥

इति पुनपुसकशेष ॥

स्त्रीपुसयोरपत्यान्ता द्विचतु पदपदोरगा ।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगै सह मल्लक ॥ ३७ ॥

अपयप्रत्ययान्ता द्वयो - वासिष्ठ, वासिष्ठी । द्विपदादयो जातयश्च स्त्रीपुसयो - रूप, पुरुषो, मृगो मृगी, भ्रमर, भ्रमरी, [उरग,] उरगी । ब्राह्मणी शूद्री । स्त्रीयोगै सह पुमाख्या स्त्रीनरलिङ्गा इत्यय । 'मल्ल धारण । मल्लव पुष्प-भेदो मोनमृत्पात्रभेदश्च ॥ ३७ ॥

मुनिर्वराटक स्वातिवर्णको क्षाटलिर्मनु ।

मूपा स्तृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसग्रहः ॥

मन्यते मुनि । वराटकः कपटं । मुष्टु अतति । स्वातिर्नक्षत्रभेद । वर्णं यति । वर्णकश्चारणश्चन्दनादिलेपश्च । 'क्षट सधात' (म्वा० प० से०) । क्षाट लाति । क्षाटा (ट) लिबृक्षभेद । मन्यते मनु । 'मूपस्तेये (म्वा० प० से०) । मूपति । 'मूपा स्वर्णादिविलेपनमाण्डम् । 'मृप्नु गतो' (म्वा० प० से०) । चाहुलकात् कीट' (पाठ) । स्तृपाटी परिमाणभेद । कर्कन्धूर्वदरो । 'यन् पूजाम्याम्' (चु० आ० से०) । क्तिच् (३३ १७४) । यष्टिर्दण्ड । 'क्षट इलापाम्याम्' (?) । शाटी पट । 'कट वर्षादो' (म्वा० प० से०) । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् स्वचिच्च वुब् ।

औचित्यमौचित्यौ मैत्री मैत्र्यं वुब् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

क्वचित् प्यञ् वुब् च स्त्रीनपुंसकयोः । उचितस्य भावः कर्म वा औचित्य-
मौचित्यौ । ग्राह्यादिभ्यः कर्मणि प्यञ् (५.१.१२४) । पित्वात् (४.१.४१)
ह्रीप् । चौरस्य भावः कर्म वा चौरिका, चौरिकम् । क्वचिदग्रहणात्तेह-ग्राह्यं
औचित्यम् । वुब्-मानोज्ञकं, रामणीयकम् ॥ ३९ ॥

पृष्ठयन्तप्राक्पद्मा. सेनाच्छायाशालासुरानिशा ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशास्त्रमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

पृष्ठयन्तपूर्वपरा. सेनायन्ता. स्त्रीपुंसयोः । नृणां सेना नृसेना, नृसेना । श्वना
निशा श्वनिशा । गवां शाला गोशाला । एवमितरे छायासुरे च उदाहार्य-वृक्षच्छायं
वृक्षच्छाया, दिगिति उदाहरणमेतदित्यर्थः ॥ ४० ॥

आबन्तस्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

[पञ्चतद्व्यं पञ्चखट्वौ पञ्चतश्रं पञ्चतद्व्यपि] ॥४१॥^१

इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः ॥

आबन्तस्तोत्तरपदो द्विगुस्तोत्तरपदो द्विगुश्च अपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः, नस्य
च लुप्भवति^२ प्रसङ्गात्लक्षणानुवादाज्जम्—पञ्चखट्वौ, पञ्चखट्वं, पञ्चतसौ,
पञ्चतशम् ॥४१॥

[इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः]

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुव्वलदाडिर्मी ।

एते त्रिलिङ्गाः ॥

एते त्रिलिङ्गाः । पात्री पात्रं पात्रो भाजनम् । पुट आच्छादनम् । वाटी
पृत्तिः । पेटा संहतिः । कुव्वलं वारिपलम् ॥

[इति त्रिलिङ्गसंज्ञाः ॥]

1. The latter half of this verse is not found in the manu-
script, and the bracketed reading is based on our author's
Commentary on the verse. But the usual reading is as
follows : त्रिलद्वं च त्रिषद्वौ च त्रितशं च त्रितद्व्यपि 2. M. एप् भवति

3. M —नुवादोयम् ।

परलिङ्ग स्वप्रधाने द्वन्द्व तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वप्रधाने, इतरैतरयोगद्वन्द्वे तत्पुरुषे च उत्तरपदस्य लिङ्ग भवति—कुक्कुटम-
द्वयाविमे मयूरीकुक्कुटाविमे । अर्धं पिप्पल्या अर्धं पिप्पली ॥ ४२ ॥

अर्थान्ताः प्राचलप्राप्तापन्नपूर्वा परोपगाः ।

तद्विताथ द्विगु सख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थसंख्यान्तास्त्रिगु । तथा प्राचलमादिपूर्वाश्च परोपगा वाच्यलिङ्गाः—ब्राह्म-
णाय' सूप, ब्राह्मणार्था यवागू, ब्राह्मणार्थं पथ । प्रगत आचार्यं । प्राचार्यं, प्राचार्या
इत्यादि । अतिषट्च, अतिषट्चम् । अल जीविकार्यं—अलजीविक । प्राप्तो
जीविका प्राप्तजीविक, आपन्नजीविक इत्यादयस्त्रिगु । तद्विताथ द्विगु—पञ्चगु
कपालेषु सस्रुत पञ्चकपाल पुरोडाश, पञ्चकपाला । सख्या—एका एक एकम् ।
सर्वनाम—सर्वं सर्वा सर्वम् । तदन्त—प्रियत्रय, प्रियत्रित, प्रियत्रीणि, प्रियदर्भा
इत्यादि ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिगन्नाम्नामुन्नेया तदुदाहृतिः २ ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधय परगामिन ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासस्त्रिगु । दिगन्मा तु न—दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च अन्तराल
दिक्, दक्षिणपूर्वा वा । गुणादिभिर्योग उपाधि प्रवृत्तिनिमित्त येया ते परगामिनो
वाच्यलिङ्गा । गुणोपाधि—शुक्ला घनी, शुक्ल वस्त्रम् । द्रव्योपाधि—दण्डी
पुमान्, दण्डितो स्त्री । क्रियोपाधि—पाचक, पाचिका ॥ ४४ ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञाया कृत्या कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदका ॥ ४५ ॥

कर्तर्ये कृतप्रत्यया त्रिगु—वक्ता, वक्त्री, वक्त्र । सनाया तु—व्याघ्र, ग्रह ।
कर्तरि कर्मणि चार्थे इत्या त्रिगु—वास्तव्य, वास्तव्य, वास्तव्या, कर्तव्य,
कर्तव्या, कर्तव्यम् । 'तेन रक्तम्—' (४२१) इत्याद्यर्थे अणाद्य त्रिगु—हरिद्रया
रक्त, हारिद्र, हारिद्रा, हारिद्रम् । नानाविधार्थविरोधा यथा ते वाच्यलिङ्गा—
को ब्रह्मा, क विर ॥ ४५ ॥

पदसंज्ञास्त्रिगु^१ समा गुप्सदसमत्तिङ्प्रत्ययम् ।

पर विरोधे शेष तु शेषं शिष्टप्रयोगत ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसंग्रह ॥ ६ ॥

१ M आचार्यं २ B—मुनेयं तदुदाहृतम् ३ M गुणापाधि ४ M विर
५ B and K पदसंज्ञास्त्रिगु ।

पान्ता नान्ताश्च सख्यावाचकस्त्रिषु समाः । युष्मदस्मदौ तिङन्तमव्ययं च
 त्रिषु समम् । लिङ्गविशेषविधौ पूर्वापरविरोधे परं लिङ्गं ज्ञेयम् । अमु [र]
 पर्यायाः पुंसीत्युक्तं तथा असन्तं क्लीबमित्युक्तं रक्ष इत्यत्र सं [ज्ञ] मोर्विराधे
 क्लीबमेव भवति । इह यन्नाक्त तल्लक्ष्यनो ज्ञेय, यथा पोटा नपुंसकमपि
 स्त्री ॥ ४६ ॥

[इति लिङ्गसंग्रहः ॥६॥]

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीय साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रवृत्तायाममरकोशटीकाया तृतीयः काण्डः

समाप्तः ॥३॥

अमरकोश-मूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

अ]

[अखिल

शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः	शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः
अ	३	५	११	अक्षदशकं	२	८	५
अश	२	९	८९	अक्षदेविन्	२	१०	४३
अशु	१	३	३३	अक्षधूर्तं	२	१०	४३
अशुक्	२	६	११५	अक्षर	३	३	१८२
अशुमती	२	४	११५	अक्षरवण	२	८	१५
अशुमत्पला	२	४	११३	अक्षरचुन्तु	२	८	१५
अस	२	६	७८	अक्षरविन्यास	२	८	१५
अमल	२	६	४४	अक्षवती	२	१०	४४
अहति	२	७	३०	अक्षायवीलव	२	८	५६
अहस्	१	४	२३	अक्षान्ति	१	७	२८
अह्नि	२	६	७१	अक्षि	२	६	९३
अकरण	३	२	३९	"	३	६	२२
अकूपार	१	१०	१	अक्षिवूटव	२	८	३८
अकृष्णवर्भन्	३	१	४६	अक्षिगत	३	१	४५
अक्ष	२	४	५८	अक्षीव	२	४	३१
"	२	९	४३	"	२	९	४१
अक्ष	२	९	८६	अक्षोट	२	४	३९
"	२	१०	४५	अक्षोहिणी	२	८	८१
"	३	३	२२२	अगण्ड	३	१	६५
अक्षत	२	९	४७	अगान	१	१०	२७
				अतिव	३	१	६५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अग	३	३	१९	अग्रिय	२	६	४३
अगद	२	६	५०	"	३	१	५८
अगदङ्कार	२	६	५७	"	३	१	५८
अगम	२	४	५	अग्रेदिधीपू	२	६	२३
अगस्त्य	१	३	२०	अग्रेसर	२	८	७२
अगाध	१	१०	१५	अग्रय	३	१	५८
अगार	२	२	५	अघ	१	४	२३
अगुरु	२	६	१२६	"	३	३	२७
"	२	६	१२७	अघ	३	१	२७
अगुर्गशिषपा	२	४	६२	अघमर्षण	२	७	६७
अग्नायी	२	७	२५	अघ्नया	२	९	६७
अग्नि	१	१	५३	अङ्क	१	३	१७
अग्निकण	१	१	५७	"	३	३	४
अग्निचित्	२	७	१२	अङ्कुर	२	४	४१
अग्निज्वाला	२	४	१२४	अङ्कुश	२	८	२९
अग्निभू	१	१	३९	अङ्कोट	२	४	५
अग्निमन्य	२	४	६६	अङ्कय	१	७	४
अग्निमुखी	२	८	४२	अङ्ग	१	६	१६
अग्निशिख	२	६	१२८	"	१	७	१६
अग्निशिखा	२	४	११८	"	३	६	७०
"	२	४	१३६	"	३	५	७
अग्न्युत्पात	१	४	१०	"	३	५	१९
अग्र	२	४	१२	"	३	५	१०७
"	३	१	५८	अङ्गद	२	६	१३
"	३	३	१८८	अङ्गन	२	७	३
अग्रज	२	६	८३	अङ्गना	२	६	१६
अग्रजन्मन्	२	७	८	अङ्गविशेष	१	७	१०१
अग्रत सर	२	८	७२	अङ्गमम्बार	२	६	१६
अग्रतम्	३	४	८	अङ्गहार	१	७	१६
"	३	५	७	अङ्गार	२	९	३०
अग्रमाग	२	६	६४	अङ्गा	१	३	२६
				अङ्गाग्र	२	९	२९

शब्दाः	का०	ख०	ग्लो०	शब्दाः	का०	ख०	ग्लो०
अक्षरवल्ली	२	४	४८	अजाजी	२	९	३६
अक्षरवली	२	४	९०	अजाजीव	२	१०	११
अक्षरशब्दी	२	९	२९	अजिन	३	३	६१
अक्षीमार	१	५	५	अजिन	२	७	६६
अक्षीहिन	३	१	१०८	अजिनपत्रा	२	५	२६
अक्षगुलिमान	२	९	८५	अजिनमोनि	२	५	८
अक्षगुलिमुद्रा	२	६	१०८	"	२	५	९
अक्षगुली	२	६	८२	अजिर	२	२	१३
अक्षगुलीयव	२	६	१०३	अजिर	३	३	१८२
अक्षगुष्ट	२	६	८२	अजिह्वा	३	१	७२
अक्षि	२	६	७१	अजिह्वाग	२	८	८६
अक्षिनामर	२	८	१०	अज्जुसा	१	७	११
अक्षिपणिसा	२	८	९२	अज्जटा	२	४	१२३
अक्षेष्टो	२	९	७०	अज	३	१	३८
अचल	२	३	१	"	३	१	८८
अचला	२	१	२	अजान	१	५	७
अच्युत	१	१	१९	अञ्चिव	३	१	९८
अच्युताग्रज	१	१	२३	अञ्जन	१	३	८
अच्छ	१	१०	१४	अञ्जनसेवी	२	८	१३०
अच्छन्न	२	५	८	अञ्जना	१	३	५
अज	२	९	७६	अञ्जनारो	१	३	५
"	३	३	३०	अञ्जति	२	६	८५
अजगन्धिसा	२	४	१२९	अञ्जगा	३	५	७
अजगर	१	८	५	"	३	५	१०
अजगव	१	१	३५	अजनी	२	८	८४
अजग	२	८	१०९	अजग	२	८	१०३
अजमोदा	२	८	१०५	अजो	२	८	१
अजभूमी	२	८	११९	अजाम्बा	२	७	१५
अजम	१	१	९६	अज	२	६	१०
अजग	२	८	८६	अज	३	१	५६
अजा	२	९	७६	अजि	३	८	५८

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
अणिमन्	१	१	३६	अतिवेल	१	१	६६
अणीयस्	३	१	६२	अतिशक्तिता	२	८	१०२
अणु	२	९	२०	अतिशक्तिभाक्	१	७	२९
"	३	१	६२	अतिगय	१	१	६६
अण्ड	२	५	३७	"	३	२	११
अण्डकोश	२	६	७६	अतिसोभन	३	१	५८
अण्डज	१	१०	१७	अतिसर्जन	३	२	२८
"	२	५	३३	अनिसारक्विन्	२	६	५९
"	३	१	५१	अतीतनौक	१	१०	१४
अतट	२	३	४	अतीन्द्रिय	३	१	७९
अतलस्पर्श	१	१०	१५	अतीव	३	५	२
अतसो	२	९	२०	अनिवा	१	७	१५
अति	३	४	३	अत्यन्तकोपन	३	१	३२
"	३	५	५	अत्यन्तीन	२	८	७६
अतिशम	३	२	३३	अत्यय	२	८	११६
अतिचरा	२	४	१४६	"	३	३	१५१
अतिच्छन्न	२	४	१६७	अत्यर्थ	१	१	६६
अतिच्छन्ना	२	४	१५२	अत्यर्थमधुर	१	६	१८
अतिजव	२	८	७३	अत्यल्प	३	१	६२
अतिथि	२	७	३४	अत्याहित	३	३	७८
अतिनु	१	१०	१८	अत्युच्च	१	७	६
अतिपथिन्	२	१	१६	अत्रि	१	३	२७
अतिपान	२	७	३७	अथ	३	८	१
"	३	२	३३	अथो	३	४	१
अतिमात्र	१	१	६६	अदग्	३	१	६३
अतिमुक्त	२	४	७२	अदशन	३	२	२९
अतिमुक्तव	२	४	२६	अदिनिनन्दन	१	१	८
अनिर्गन्	३	१	७५	अदृग्	०	६	६१
अनिवक्तृ	३	१	३५	अदृष्ट	२	८	३०
अनिवाद	१	६	१८	अदृष्टि	१	७	३७
अनिविषा	२	४	१९	अडा	३	५	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अद्भुत	१	७	१७	अघृष्ट	३	१	२६
"	१	७	१९	अघोशुक	२	६	११७
अद्मर	३	१	२०	अघोक्षज	१	१	२१
अद्य	३	५	२०	अघोभुवन	१	८	१
अद्रि	२	३	१	अघोमुख	३	१	३३
"	३	३	१६४	अघ्यक्ष	२	८	६
"	३	६	११	"	३	३	२२६
अद्वयवादिन्	१	१	१४	अघ्नवनाय	१	७	२९
अद्यम	३	१	५४	अव्यापक	२	७	७
"	३	३	१४५	अव्याहार	१	५	३
अद्यमर्ण	२	९	५	अव्यूढा	२	६	७
अघर	२	६	९०	अव्येपण	२	७	३२
"	३	३	१९०	अव्वग	२	८	१७
अधिक	२	९	८०	अव्वन्	२	१	१५
अधिकर्धि	३	१	११	अव्वनीत	२	८	१७
अधिकाङ्ग	२	८	६३	अव्वन्य	२	८	१७
अधिकार	२	८	३१	अव्वर	२	७	१३
अधिरृत	२	८	६	अव्वर्यु	२	७	१७
अधिक्षिप्त	३	१	४२	अनक्षर	१	६	२१
अधित्यक्ता	२	३	७	अनङ्ग	१	१	२५
अधिप	३	१	११	अनच्छ	१	१०	१८
अधिभू	३	१	११	अनङ्गुह	२	९	६०
अधिरोहिणी	२	२	१८	अनघीनक	२	१०	९
अधिवासन	२	६	१३४	अनन्त	१	२	१
अधिविघ्ना	२	६	७	"	१	८	४
अधिध्वणी	२	९	२९	"	३	३	८२
अधिष्ठान	३	३	१२६	अनन्ता	२	१	२
अधीन	३	१	१६	"	२	४	९०
अधीर	३	१	२६	"	२	४	११२
अधीदवर	२	८	२	"	२	४	१३६
अधुना	३	५	२३	"	२	४	१५८

शब्दाः	का०	घ०	ङलो०	शब्दाः	का०	घ०	ङलो०
अनन्यज	१	१	२६	अनुवम्पा	१	७	१८
अनन्यवृत्ति	३	१	७९	अनुवर्प	२	८	५७
अनय	३	३	१५०	अनुवन्प	२	७	४०
अनर्थक	१	६	१५	अनुवामीन	२	८	७६
"	१	६	२०	अनुवार	२	३	१७
अनय	१	१	५६	अनुक्रम	२	७	३६
अनवधानता	१	७	३०	अनुमोश	१	७	१८
अनवरत	१	१	६६	अनुग	३	१	७८
अनवस्वर	३	१	५६	अनुग्रह	३	२	१३
अनवराध्यं	३	१	५७	अनुचर	२	८	७१
अनम्	२	८	५२	अनुज	२	६	४३
अनागिनार्तवा	२	६	८	अनुजीवन	२	८	९
अनादर	१	७	२२	अनुतर्पण	२	१०	४३
अनामय	२	६	५०	अनुताप	१	७	२१
अनामिका	२	६	८२	अनुत्तम	३	१	५७
अनायासकृत	३	१	९४	अनुत्तर	३	३	१९१
अनारत	१	१	६५	अनुपद	३	१	७८
अनार्यतिक्त	२	४	१४३	अनुपदीना	२	१०	३०
अनाहत	२	६	११०	अनुपमा	१	३	५
अनिमिष	३	३	२१९	अनुपलव	२	८	७१
अनिरुद्ध	१	१	२७	अनुबन्ध	३	३	९९
अनिल	१	१	१०	अनुबोध	२	६	१२२
"	१	१	६०	अनुभव	३	२	२७
अनिश	१	१	६५	अनुभाव	१	७	२१
अनीव	२	८	७८	"	३	३	२१०
"	२	८	१०८	अनुमति	१	४	८
अनीवस्य	२	८	६	अनुयोग	१	६	१०
अनीविनी	२	८	७८	अनुरागज	१	६	११
"	२	८	८१	अनुरोध	२	८	१२
अनु	३	४	१०	अनुश्रव	१	६	१६
अनुव	३	१	२३	अनुलेपन	३	६	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अनुवर्तन	२	८	१२	अन्तरेण	३	५	१०
अनुवाक	३	६	१७	अन्तर्गत	३	१	८५
अनुशय	३	३	१४९	अन्तर्द्वार	१/२	२	१४
अनुष्ण	२	१०	१८	अन्तर्धा	१	३	१३
अनुहार	३	२	१७	अन्तर्धि	१	३	१३
अनूक	३	३	१३	अन्तर्मनस्	३	१	८
अनूचान	२	७	१०	अन्तर्वत्नी	२	६	२२
अनूतक	३	१	६५	अन्तर्वाणि	३	१	६
अनूप	२	१	१०	अन्तर्वेशिक	२	८	८
अनूरु	१	१	३२	अन्तावसायिन्	२	१०	१०
अनृजु	३	१	४६	अन्तिक	३	१	६७
अनृत	१	६	२१	अन्तिकतम	३	१	६८
"	२	९	२	अन्तिका	२	९	२९
अनेकप	२	८	३४	अन्तिकाश्रय	३	२	१९
अनेडमूक	३	१	३८	अन्तेवासिन्	२	७	११
"	३	३	१७	"	२	१०	२०
अनेहस्	१	४	१	अन्त्य	३	१	८१
अनोक्कह	२	४	५	अन्त्र	२	६	६६
अन्त	२	८	११६	अन्तुक	२	८	४१
१० "	३	१	८१	अन्ध	२	६	६१
अन्त पुर	२	२	११	अन्ध	३	३	१०३
अन्तक्	१	१	५९	अन्धकरिपु	१	१	३४
अन्तर	३	३	१८८	अन्धकार	१	८	३
अन्तरा	३	५	१०	अन्धतमस	१	८	३
अन्तराय	३	२	१९	अन्धस्	२	९	४८
अन्तराल	१	३	६	अन्धु	१	१०	२६
अन्तरीक्ष	१	२	१	अघ्न	२	९	४८
अन्तरीप	१	१०	८	"	३	१	१११
अन्तरीय	२	६	११७	अन्ध	३	१	८२
अन्तरे	३	५	१०	अन्धतर	३	१	८२
अन्तरेण	३	"	३	अन्वक्	३	१	७८

शब्दः	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
अन्वयः	२	१	७८	अपराजिता	२	४	१४९
अन्वय	२	७	१	अपराद्धपूषत	२	८	६८
अन्वयाय	२	७	१	अपराध	२	८	२६
अन्वाहार्य	२	७	२१	अपराह	१	४	३
अन्विष्ट	२	१	१०५	अपर्णा	१	१	२७
अन्वपणा	२	७	२२	अपत्ताय	१	६	१७
अन्वेपित	२	१	१०५	अपवर्ग	१	५	७
अप्	१	१०	३	अपवर्जन	२	७	३०
अपहारगिर	१	६	१४	अपवाद	१	६	१३
अपक्रम	२	८	१११		३	३	८९
अपघन	२	६	७०	अपवारण	१	३	१३
अपघ्नय	३	२	१६	अपगन्ध	१	६	२
अपचायित	३	१	१०१	अपटु	३	१	८४
अपचित	३	१	१०१	अपसद	२	१०	१६
अपचिति	२	७	३४	अपमर्ष	२	८	१३
"	३	३	६८	अपमव्य	३	१	८४
अपटान्तर	३	१	६८	अपम्बर	२	८	५५
अपटु	२	६	५८	अपस्नात	३	१	१९
अपत्य	२	६	२८	अपहार	३	२	१६
अपभ्रषा	१	७	२३	अपाह्न	२	६	९४
अपभ्रषिष्णु	३	१	२८	"	३	३	२१
अपथ	२	१	१७	अपाह्नदर्शन	२	६	९४
अपथिन	२	१	१७	अपान	१	१	६३
अपदिश	१	३	६	"	२	६	७३
अपदेश	१	७	३३	अपामार्ग	२	४	८८
"	३	३	२१७	अपाम्पति	१	१०	२
अपध्वस्त	३	१	३९	अपावृत	३	१	१५
अपध्वस्त	१	६	२	अपासन	२	८	११३
अपयान	२	८	१११	अपि	३	४	११
अपरम्पर	३	२	१	अपिग्रान	१	३	१३
अपराजिता	२	४	१०४	अपिन्द्र	२	८	६५

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
अक्षर	२	९	४८	अभिध्या	३	३	१७
अक्षति	१	१	६१	अभिग्रह	३	२	१०
अक्षित्त	१	१	५६	अभिग्रहण	३	२	१७
अक्षगुण	३	१	७२	अभिघातिन	०	८	११
अक्षत्यक्ष	३	१	७९	अभिचार	३	२	१९
अक्षधान	३	१	६०	अभिजन	२	७	१
अक्षहत	२	१	७		३	३	१०८
अक्षप्रय	३	१	६०	अभिजात	३	३	८२
अक्षरम	१	१	११	अभिज	३	१	४
	१	१	५०	अभितम	३	१	६७
अक्षर	०	४	७		३	४	१७
अक्षर	१	६	००	अभिधान	१	६	८
अक्षरमुख	३	१	३६	अभिध्या	१	७	२८
अक्षध्व	१	७	१४	अभिनय	१	७	१६
अक्षध्व	२	४	६	अभिनव	३	१	७७
अक्षर	०	६	०	अभिनवाभिभूत	२	४	८
अक्षर	३	१	८०	अभिनियुक्त	०	७	७
अक्षर	१	३	१	अभिनियोग	०	८	९०
	३	३	३०	अभिनीत	०	८	८
अक्षरानि	१	१	१७		३	३	८१
अक्षर	१	४	२०	अभिपन्न	३	३	१२९
	३	३	८०	अभिप्राय	०	०	२०
अक्षर	१	१०	१	अभिभूत	३	१	८०
	३	६	११	अभिमान	१	७	२०
अक्षरवक्	०	०	१००		३	३	१११
अक्षरान्न	१	७	१४	अभियोग	३	२	१३
अक्षर	०	८	१६८	अभिरूप	३	३	१३०
अक्षर	०	८	५०	अभिरूप	३	०	५४
अक्षर	०	७	००	अभिलाष	१	७	०८
अक्षर	०	१	०५	अभिलाष	०	१	०५
अक्षर	८	००	००	अभिलाष	३	१	०८

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
अभियादन	२	७	४१	अभ्यमिश्रीष	२	८	७१
अभिव्याप्ति	३	२	६	अभ्यमिश्र	२	८	७१
अभिगम्य	३	१	८३	अभ्यर्ण	३	१	६७
अभिशाप	१	६	११	अभ्यवर्षण	३	२	१७
अभिपन्न	२	३	२८	अभ्यवम्भन	२	८	११०
अभिपव	२	७	४७	अभ्यवहृत	३	१	१११
,	०	१०	४२	अभ्याख्यान	१	६	१०
अभिपस्ति	२	७	३२	अभ्यागम	२	८	१०१
अभिपुत	२	९	३९	अभ्यागारिक	३	१	१२
अभिषेणन	२	८	९१	अभ्यादान	३	२	२६
अभिष्ठुन	३	१	११०	अभ्यान्त	२	६	५८
अभिसपात	२	८	१०५	अभ्यामद	२	८	१०५
अभिस्मर	२	८	७१	अभ्याग	३	१	६७
अभिसारिका	२	६	१०	अभ्यासादन	२	८	११०
अभिहार	३	२	१७	अभ्युदित	२	७	५५
,	३	३	१६९	अभ्युपगम	१	५	५
अभिहित	३	१	१०७	अभ्युपपत्ति	३	२	१३
अभीत	३	१	२४	अभ्यूप	२	९	४७
अभीक्षणम्	२	५	१	अभ्र	१	२	१
"	३	५	११	,	१	३	७
अभीप्ति	३	१	५३	अभ्रव	२	९	१००
"	३	१	११२	अभ्रपुष्प	२	४	३०
अभीर	२	४	१००	अभ्रमातङ्ग	१	१	४६
अभीरुपत्ती	२	४	१०१	अभ्रमु	१	३	५
अभीषङ्ग	३	२	६	अभ्रमुवलम्भ	१	१	४६
अभीषु	३	३	२२०	अभि	१	१०	१३
अभीष्ट	३	१	५३	अभिय	१	३	८
अभ्यग्र	३	१	६७	अभ्येय	२	८	२४
अभ्यन्तर	१	३	६	अमत्र	२	९	३३
अभ्यमित	२	६	५८	अमर	१	१	७
अभ्यमिश्रीण	२	८	७१	अमरावती	१	१	४१

[अरर]

(१२) अमरकोशे

[अदित

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अरर	२	२	१७	अर्वालि	२	४	८०
जरलु	२	८	५७	अगल	२	२	१७
अरविन्द	१	१०	३९	अघं	३	३	२७
अरानि	२	८	११	अघ्यं	२	७	३३
जराल	३	१	७१	अचा	२	७	३६
अरि	२	८	१०	"	२	१०	३६
"	३	६	११	अचिन्	३	१	१०१
अरिज	१	१०	१३	अचिस्	१	१	५७
अरिमेद	२	८	५०	"	३	३	२३१
अरिष्ट	२	२	८	अचिप्	१	१	५७
"	२	४	३१	अजंक्	२	८	८०
"	२	८	६२	अजुन	१	५	१३
"	२	८	१४८	"	२	४	४५
"	२	५	२०	"	२	४	१६७
"	२	९	५३	"	२	९	६७
"	३	३	३६	अजुनी	२	९	१
अरिष्टदुष्टधी	३	१	४४	अणंक्	१	१०	४
अरुण	१	३	३०	अणंस्	१	१०	४
"	१	३	३२	अनंक्	३	२	३२
"	१	५	१५	अनि	३	३	६८
"	३	३	४९	अयं	२	९	९०
अरुणा	२	४	९९	"	३	३	८६
अरुन्तुद	३	१	८३	अयंता	२	७	३२
अरप्कर	२	८	४२	"	३	२	६
"	३	३	१९०	अयंप्रयोग	२	९	४
अरम्	२	६	५४	अयंभास्त्र	१	६	५
अरोक्	३	१	१००	अधिन्	२	८	९
अवं	१	३	२९	"	३	१	४९
"	३	३	४	अधं	२	९	२०४
अवंपर्ण	२	४	८१	"	३	३	१६१
अवन्धु	१	१	१५	अदंता	३	२	६
				अदिन	३	१	९७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अर्ध	१	३	१६	अलगदं	१	८	५
"	१	३	१६	अलङ्कारिणु	२	६	१००
अर्धचन्द्रा	२	४	१०९	"	३	१	२९
अर्धनाव	१	१०	१४	अलङ्कृतं	२	६	१००
अर्धरात्र	१	४	६	अलङ्कर्मणि	३	१	१८
अर्धचं	३	६	३२	अलङ्कार	२	६	१०१
अर्धहार	२	६	१०६	अलङ्कृत	२	६	१००
अर्धोत्क	२	६	११९	अलङ्कितया	२	६	१०१
अर्धुद	३	६	१९	अलम्	२	४	१४
"	३	६	३३	"	३	५	११
अर्धक	२	५	३८	अलकं	२	४	८१
अर्म	३	६	३४	"	२	१०	२२
अयं	२	९	१	अलम	२	१०	१८
"	३	३	१४७	अलात	२	९	३०
अयमन्	१	३	२८	अलावू	२	४	१५६
अयां	२	६	१४	अलि	२	५	१४
अयाणी	२	६	१४	"	२	५	२९
अयी	२	६	१५	अलिक	२	६	९२
अवंन्	२	८	४४	अलिञ्जर	२	९	३१
"	३	१	५४	अलिन्	२	५	२९
अर्वाक्	३	५	१६	अलिन्द	२	२	१२
असंम्	२	६	५४	अलीक	३	३	१२
असंस	२	६	५९	अल्य	३	१	६१
असोघ्न	२	४	१५७	अल्यतनु	२	६	४८
असोरोगयुत	२	६	५९	अल्पमाग्न्य	२	४	१३६
अहंणा	२	७	३४	अल्पमरम्	१	१०	२८
अहित	३	१	१०१	अल्पिष्ठ	३	१	६२
अलक	२	६	९६	अल्पीयम्	३	१	६२
अलवा	१	१	७०	अवकर	२	२	१८
अलकन	२	६	१२५	अवशीणिन्	२	७	५४
अलक्ष्मी	१	९	२	अवशृष्ट	३	१	३९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अववेशिन्	२	४	७	अवनाय	२	२	२७
अवत्रय	२	९	७९	अवनि	२	१	३
अवगणित	३	१	१०६	अवन्तिसोम	२	९	३९
अवगत	३	१	१०८	अवभृथ	२	७	२७
अवगीत	३	१	९३	अवभ्रट	२	६	४५
"	३	३	७९	अवम	३	१	५४
अवग्रह	१	३	११	अवमत	३	१	१०६
,	२	८	३८	अवमदं	२	८	१०९
अवग्राह	१	३	११	अवमानना	१	७	२३
अवचूर्णित	३	१	९४	अवमानित	३	१	१०६
अवज्ञा	१	७	२३	अवयव	२	६	७०
अवज्ञात	३	१	१०६	अवर	२	८	४०
अवट	१	८	२	अवरज	२	६	४३
अवटीट	२	६	६५	अवरति	३	२	३७
अवटु	२	६	८८	अवरवर्णं	२	१०	१
अवतम	३	३	२२८	अवरीण	३	१	९४
अवतमम	१	८	३	अवरोध	२	२	१२
अवतोक्ता	२	९	६९	अवरोधन	२	२	११
अवदश	२	१०	४०	अवरोह	२	४	१२
अवदात	१	५	१३	अवर्णं	१	६	१३
"	३	३	८१	अवल्ग्न	२	६	७९
अवदान	३	०	३	अवल्गुज	२	४	९५
अवदाह	२	४	१६५	अववाद	२	८	२५
अवदारण	२	९	१२	अवय्यम्	३	५	१६
अवदीर्णं	३	१	८९	अवय्याय	१	३	१८
अवद्य	३	१	५४	अवष्टब्ध	३	३	१०५
अवधि	३	३	१००	अवमर	३	०	०४
अवध्वस्त	३	१	९८	अवमान	३	२	३८
अवन	३	०	४	अवमिन	३	१	९८
अवनत	३	१	७०	"	३	१	१०८
अवनाट	२	६	४५	अवम्बर	०	६	६७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अवस्कर	३	३	१६८	अव्यय	३	६	३४
अवम्या	१	४	२९	अव्यवहित	३	१	६८
अवहार	१	१०	२१	अशनाया	२	९	५४
अवहित्या	१	७	३४	अशनायित	३	१	२०
अवहेलन	१	७	२३	अशति	१	१	४७
अवाक्पुष्पी	२	४	१५२	अशित	३	१	१११
अवाग्र	३	१	७०	अशित्वी	२	६	११
अवाच्	३	१	१३	अशुभ	३	६	२३
"	३	१	३३	अशेष	३	१	६५
अवाची	१	३	१	अशोक	२	४	६६
अवाच्य	१	६	२१	अशोकगोहिणी	२	४	८५
अवार	१	१०	८	अश्मगर्भ	२	९	९२
अवागम्	३	१	३९	अश्मज	२	९	१०४
अवि	२	६	२०	अश्मन्	२	३	४
"	३	३	२०८	अश्मन्त	२	९	२९
अविन्त	२	४	६७	अश्मपुष्प	२	४	१२२
अविन	३	१	१०६	अश्मरी	२	६	५६
अविद्या	१	५	७	अश्मगार	२	९	९८
अविनीत	३	१	२३	अश्वान्त	१	१	६५
अविरत	१	१	६५	अश्रि	२	८	९३
अविश्रमिता	१	१	६५	अश्रु	२	६	९३
"	३	१	८३	अश्रुल	१	६	१९
अविष्णुष्ट	१	६	२२	अश्व	२	८	४३
अवीची	१	९	१	अश्वगंगा	२	८	४६
अवीग	२	६	११	अश्वग	२	८	२१
अवंशा	३	०	०८	अश्वमेधीन	०	८	६९
अव्यङ्गा	०	६	८६	अश्वपुत्र	१	३	००
अव्यक्त	३	३	६१	अश्ववध	३	६	१६
अव्यवहार	१	५	१५	अश्व	०	८	६९
अव्यय	०	६	५९	अश्वारो	०	८	६०
"	३	६	१६६	अश्विन्	१	१	५१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अश्विनी	१	१	२२	अस्त	२	३	२
अश्विनीमुत्त	१	१	५१	"	३	१	८७
अश्वीय	२	८	४८	अस्तम्	३	५	१७
अपडक्षीण	२	८	२२	अस्ति	३	५	१८
अष्टापद	२	९	९५	अस्तु	३	५	१३
"	२	१०	४६	अस्त्र	२	८	८२
अष्टीवत्	२	६	७२	अस्त्रिन्	२	८	६९
असकृत्	३	५	१	अस्थि	२	६	६८
असती	२	६	१०	अस्थिर	३	१	४३
अमतीमुत्त	२	६	२६	अस्फुट	१	७	२
असन	२	४	४८	अस्फुटवाच्	३	१	३७
असमीक्ष्यकारिण	३	१	१७	अस्र	२	६	६४
असार	३	१	५६	"	२	६	९३
असि	२	८	८९	"	३	६	१६५
"	३	६	११	अग्रप	१	१	५९
असिदनी	२	६	१८	अग्रु	२	६	९३
असित	१	५	१४	अस्वच्छन्द	३	१	१६
असिधावव	०	१०	७	अम्बज	१	१	८
अमिधेनुवा	२	८	९२	अस्वर्ग	३	१	३७
असिपुत्री	२	८	९२	अम्बाध्याय	२	७	५३
असिहेनि	२	८	७०	अहयु	३	१	५०
अमु	२	८	११९	अहङ्कार	१	७	२६
अमुधारण	२	८	११९	अहङ्कारवन्	३	१	५०
अगुर	१	१	१२	अहन्	१	८	८
"	३	६	११	अहमहमिना	२	८	१०१
अमूया	१	७	२८	अहपूर्विका	२	८	१००
अमूक्ष्ण	१	७	२३	अहमनि	१	५	७
अमृग्धरा	२	६	६२	अहर्पति	१	३	३१
अमृज	०	६	६४	अहर्मुग्ध	१	४	८
अमौम्यम्बर	३	१	३७	अहम्बर	१	३	२९
अमौम्येक्षिण	१	७	३७	अहह	३	८	१९

शब्द	२	३	४	शब्द	२	३	४
अहाय	०	३	१	आशोभन	०	०	६
अहि	१	८	६	आशारणा	१	६	१५
"	३	३	०३९	आशान्ति	३	१	८३
अहित	२	८	११	आशेष	१	६	१३
अहितुण्डिक	१	८	११	आश्वत्थ	१	१	८८
अहिमय	०	८	३०	आगु	२	५	१०
अहिभुज्	३	३	३०	आगुभुज्	२	५	६
अह्य	०	६	१०१	आग्नेय	०	१०	०३
अहो	३	५	९	आम्या	१	६	८
अहाराय	१	६	१०	आम्याय	३	१	१०३
"	१	६	२१	आम्यायिका	१	६	७
अहाय	३	५	०	आगन्तु	०	७	३६
आ				आगम्	२	८	०६
आ	३	८	२	"	३	३	०३१
आ	३	८	०	आगार	२	०	५
आम्	३	७	१६	आगु	१	५	५
आवर्गित	३	१	८३	आग्नीध्र	०	७	१७
आवर	३	३	७	आग्रहायणिक	१	६	१६
आवर्ष	३	३	०२०	आग्रहायणी	१	३	०३
आरण्य	०	६	९९	आद्य	३	६	१
आहार	३	०	११	आदित्य	१	७	१६
"	३	३	१६३	आदित्यम्	१	३	०६
आहारणुजि	१	७	३६	आचमन	०	७	३६
आशारणा	१	६	८	आताम	०	९	४९
आशान्ति	१	२	०	आशाय	०	७	७
आशीर्ष	३	१	८६	आशायी	०	६	१६
आशु	३	१	७०	आशयार्थी	०	६	११
आश्व	३	३	९१	आश्विन	०	९	८३
आश्विन	३	६	३	आश्विनम्	१	३	१३
आश्व	१	६	१०	"	०	६	१११
					३	३	१००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
आच्छुरितक	१	७	३४	आतुर	२	६	५८
आच्छोदन	२	१०	२३	आतोद्य	१	७	५
आजक	२	९	७७	आतगर्व	३	१	४०
आजानेय	२	८	४४	आत्मगुप्ता	२	४	८६
आजि	२	८	१०६	आत्मघोष	२	५	२०
"	३	३	३२	आत्मज	२	६	२७
आजीव	२	९	१	आत्मन्	१	४	२९
आजू	१	९	३	"	३	३	११०
आशा	२	८	२६	आत्मभू	१	१	१६
आज्य	२	९	५२	"	१	१	२६
आडम्बर	२	८	१०८	आत्मम्भरि	३	१	२१
"	३	३	१६९	आग्नेयी	२	६	२०
आडि	२	५	२५	आथर्वण	३	३	४३
आढक	२	९	८८	आदर्श	२	६	१४०
आढक्कि	२	९	१०	आदि	३	१	८०
आढकी	२	४	१३०	आदिकारण	१	४	२८
"	३	६	७	आदितेय	१	१	८
आढघ	३	१	१०	आदित्य	१	१	८
आणक	३	३	३	"	१	१	१०
आतङ्क	३	३	१०	"	१	३	२८
आतञ्चन	३	३	११६	आदीन	३	२	२९
आततायिन्	३	१	४४	आदृत	३	३	८६
आतप	१	३	३५	आद्य	३	१	८०
"	३	६	२०	आद्यमापक	२	९	८५
आतपत्र	२	८	३२	आद्यून	३	१	२१
आतर	१	१०	११	आधार	१	१०	२९
आतायिन्	२	५	२१	आधि	१	७	२८
आति	२	५	२५	"	३	३	९८
आतिथेय	२	७	३३	आधूत	३	१	८७
आतिथ्य	२	७	३३	आधोरण	२	८	५९
				आध्यान	१	७	२९

शब्दा	का०	व०	इला०	शब्दा	का०	व०	इला०
आनय	१	७	६	आप्य	१	१०	१
आनयदुदुभि	१	१	२२	आप्रच्छन्न	२	२	७
आनत	३	१	३०	आप्रपद	२	६	११९
आनद्ध	१	७	४	आप्रपदीन	२	६	११०
आनन	२	६	८९	आप्पव	२	६	१२१
आनद	१	४	५७	आप्पव	२	६	१२१
आनदधु	१	४	२७	आप्पुनप्रतिन	२	७	८
आनदन	३	२	७	आवद्धमुत्त	२	१	३८
आनत	३	३	६४	आवत्त	२	९	१३
आनाय	१	१०	१६	आमग्न	२	६	१०१
आनाय्य	२	७	२१	आभाषण	१	६	१०
आनाह	२	६	५५	आभाम्बर	१	१	१०
	२	६	११८	आभार	२	०	५५
आपुपूर्वा	२	७	२६	आभीरपत्री	२	२	२०
आपमिक	२	९	२८	आभीरी	२	६	१०
आवीरित्री	१	६	५	आभीर	१	०	८
आपव	२	०	८७	आभाग	२	६	१२७
आपमा	१	१०	३०	आमगचिन	१	५	१०
आपण	२	२	२	आमनस्य	१	०	३
आपणिक	२	०	७८	आमय	२	६	५१
आपप्राप्त	३	१	८२	आमयाकिन	२	८	५८
आपन	२	८	८०	आमय्य	३	६	२२
आपन	२	१	८०	आमय्यकी	२	६	७
आपनमस्या	२	६	२२	आमिधा	२	७	२२
आपमिष्य	२	०	८	आमिद	२	८	६२
आपान	२	१०	४०		२	३	२८
आपी	२	६	१२६	आमिपानिन	३	१	१०
आपीन	२	०	७१	आम	२	५	१६
आपुनिक	२	०	८	आमुष्य	२	८	६
	२	०	४	आम्य	१	८	८
	२	८	११		१		१०

शब्दाः	वा०	व०	श्लो०	शब्दाः	वा०	व०	श्लो०
आमोद	३	३	९२	आराव	३	३	९१
आमोदिन्	१	५	११	आरेवत	२	४	२४
आम्नाय	१	६	३	आरोग्य	२	६	५०
"	३	०	७	आरोह	३	३	२३९
आम्न	२	८	३३	आरोहण	२	२	१८
आम्नान्व	२	४	२७	आर्तगल	२	४	७४
आम्नेति	१	६	१२	आर्तव	२	६	२१
आयत	३	१	६९	आर्द्र	३	१	१०५
आयतन	२	२	७	आर्द्रव	२	९	३७
आयति	२	८	२९	आर्य	१	७	१४
"	३	३	७२	"	२	७	३
आयत्त	३	१	१६	आर्यावर्त	२	१	८
आयाम	२	६	११४	आर्यभ्य	२	९	६२
आयुध	२	८	८२	आल	२	९	१०३
आयुधिव	२	८	६७	आलम्भ	२	८	११५
आयुधीय	२	८	६७	आलय	२	२	५
आयुष्मत्	३	१	६	आलवाल	१	१०	२९
आयुस्	२	८	१२०	आलस्य	२	१०	१८
आयोधन	२	८	१०३	आलान	२	८	४१
आरकूट	२	१	९७	आलाप	१	६	१५
आरग्वध	२	४	२३	आलि	२	१	१४
आरनालव	२	९	३९	"	२	४	४
आरति	३	२	३७	"	२	६	१२
आरम्भ	३	२	२६	आलिङ्गय	१	७	५
आरव	१	६	२४	आली	३	३	१९९
आरा	२	१०	३४	आलीढ	२	८	८५
आरात्	३	४	४	आलु	२	९	३१
आराधन	३	३	१२६	आलोक	३	३	३
आराम	२	४	२	आलोकन	३	२	३१
आरालिव	२	९	२८	आवपन	२	९	३३
आराव	१	६	२४	आवर्त	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
आगुरी	२	९	१९	इक्षुगन्धा	२	४	१०६
आगेचनव	३	१	५३	,	२	४	११०
आम्बन्दन	२	८	१०८	"	२	८	१६३
आम्बन्दिन	२	८	८८	इक्षु	२	४	१०४
आम्बर्गण	२	८	४२	इक्षुवानु	२	४	१५६
आस्था	३	३	८८	इक्षु	३	१	७४
आस्थान	२	७	१५	,	३	२	१५
आस्थानी	२	७	१५	इक्षित	३	२	१५
आस्पद	३	३	९४	इक्षुदी	२	४	४६
आम्फोटनी	२	१०	३३	इच्छा	१	७	२७
आम्फोट	२	४	८०	इच्छावनी	२	६	९
आम्फोता	२	४	७०	इज्यामील	२	७	८
"	२	४	१०८	इट्चर	२	९	६२
आस्य	२	६	८९	इडा	३	३	४२
आस्या	३	२	२१	इतर	२	१०	१६
आहत	१	६	२१	"	३	१	८२
"	३	१	८८	"	३	३	१९३
आहतलक्षण	३	१	१०	इतहेद्युम्	३	५	२१
आहव	२	८	१०५	इति	३	४	७
आहवनीय	२	७	१९	इतिह	२	७	१२
आहार	२	९	५६	इतिहास	१	६	४
आहाव	१	१०	२६	इत्वरी	२	६	१०
आहेय	१	८	९	इदानीम्	३	५	२३
आहो	३	५	५	इध्म	२	४	१३
आहोपुरुषिका	२	८	१०१	इन	३	३	११२
आह्वय	१	६	७	इन्दीवर	१	१०	३७
आह्वा	१	६	७	इन्दीवरी	२	४	१००
आह्वान	१	६	७	इन्दु	१	३	१४
	३			इन्द्र	१	१	४१
इक्षु	२	४	१६३	"	१	३	२
इक्षुगन्धा	२	४	९८	इन्द्र	२	४	४५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
इन्द्रपव	२	४	६७	ई			
इन्द्रवारुणी	२	४	१५६	ईक्षण	२	६	९३
इन्द्रमुरस	२	४	६८	"	३	२	३१
इन्द्राणिका	२	४	६८	ईक्षणिका	२	६	२०
इन्द्राणी	१	१	४५	ईडित	३	१	११०
इन्द्रायुध	१	३	११	ईति	३	३	६९
इन्द्रारि	१	१	१२	ईरिण	३	३	५७
इन्द्रावरज	१	१	२०	ईरिन	३	१	८७
इन्द्रिय	१	५	८	ईमं	२	६	५८
"	२	६	६२	ईर्ष्या	१	७	२४
इन्द्रियार्थ	१	५	८	ईलित	३	१	१०९
इन्धन	२	४	१३	ईली	२	८	९१
इभ	२	८	३४	ईश	१	१	३०
इभ्य	३	१	१०	"	१	३	३
इरमद	१	३	१०	ईसान	१	१	३०
इरा	२	१०	३९	ईशितृ	३	१	१०
"	३	३	१७७	ईश्वर	१	१	३०
इला	३	३	४२	"	३	१	१०
इल्वल	१	१०	२४	ईश्वरी	१	१	३६
इव	३	५	९	ईपन्	३	५	८
इप	१	४	१७	ईपत्पाण्डु	१	५	१३
इपीका	२	८	३८	ईपा	२	९	१४
इपु	२	८	८७	ईपिका	२	१०	३२
इपुधि	२	८	८८	ईहा	१	७	२७
इष्ट	२	७	२८	ईहामृग	२	५	७
"	२	९	५७				
इष्टवापय	२	४	१६५	उ			
इष्टगन्ध	१	५	११	उ	३	५	१८
इष्टार्थोद्युक्त	३	१	९	उक्त	३	१	१०७
इष्टि	३	३	३९	उक्ति	१	६	१
इष्वास	२	८	८३	उक्थ	३	६	३०

शब्दाः	षा०	घ०	ङलो०	शब्दाः	षा०	घ०	ङलो०
उधान्	२	९	७९	उत्त	३	१	८
उगा	२	९	३१	उगट	२	४	१३४
उगर	२	९	८०	"	३	१	२३
उग्र	१	१	३०	उगण्डा	१	३	२९
"	१	३	२०	उगर	२	५	४०
"	२	१०	०	उगर्प	३	२	११
उग्रगन्धा	२	४	१००	उगलिका	१	७	२९
"	२	८	१८५	८	३	३	१३
उच्च	३	१	३०	उग्वार	३	२	३६
उच्चटा	२	४	१६०	उग्वोश	२	५	२३
उच्चण्ट	३	१	८३	उत	३	१	१०५
उच्चार	२	६	६३	उतम	३	३	२२८
उच्चावच	३	१	८३	उतप्त	२	६	६३
उच्चै श्रवस्	१	१	४५	उतम	३	१	५३
उच्चैर्धुष्ट	१	६	१२	उतमर्ण	२	९	५
उच्चैग्	३	५	१३	उतमा	२	६	४
उच्छ्रय	२	४	१०	उतमान	२	६	९५
उच्छ्राय	२	४	१०	उत्तर	१	३	२
उच्छ्रित	३	१	७०	"	१	६	१०
"	३	३	८५	"	३	३	१९१
उज्जासन	२	८	११५	उत्तरासङ्ग	२	६	११३
उज्ज्वल	१	७	१७	उत्तरीय	२	६	११८
उज्छ	२	९	२	उत्तान	१	१०	१५
उटज	२	२	६	उत्तानशया	२	६	४१
उडु	१	३	२१	उत्थान	३	३	११८
उडुप	१	१०	११	उत्थित	३	३	८५
उड्डीन	३	५	३७	उत्पतितृ	३	१	२९
उत	३	१	१०१	उत्पत्ति	१	४	३०
"	३	४	५	उत्पत्तिष्णु	३	१	२९
"	३	५	५	उत्पल	१	१०	३७
उताहो	३	५	५	"	२	४	१२६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उत्पलशारिवा	२	४	११२	उदात्त	१	६	४
उत्पात	२	८	१०९	उदान	१	१	६३
उत्पुल्ल	२	४	७	उदार	३	१	८
उत्प	२	३	५	"	३	३	१९३
उत्पर्जन	२	७	२९	उदामीन	२	८	१०
उत्पव	१	७	३८	उदाहार	१	६	९
"	३	३	२१०	उदिन	३	१	१०७
उत्पादन	२	६	१२१	उदीची	१	३	२
उत्पाह	१	७	२९	उदीच्य	२	१	७
"	२	८	१९	"	२	४	१२२
उत्पाहवर्धन	१	७	१८	उदुम्बर	२	४	२२
उत्पुन	३	१	९	"	२	९	९७
उत्पुष्ट	३	१	१०७	उदुम्बरपर्णी	२	४	१८८
उत्पेध	२	४	१०	उदुम्बल	२	९	२५
"	३	३	९६	उद्गत	३	१	९७
उदन्	३	५	२३	उद्गमनीय	२	६	११२
उदक्	१	१०	४	उद्गाड	२	१	६६
"	३	६	२२	उद्गानृ	२	७	१७
उदकपा	२	६	२१	उद्गार	३	२	३७
उदग्र	३	१	७०	उद्गीय	३	६	१९
उदज	३	२	३९	उद्गीय	३	१	८९
उदधि	१	१०	१	उद्ग्राह	३	२	३७
उदन्त	१	६	७	उद्ध	१	८	७७
उदग्या	२	९	५५	उद्धन	३	२	३१
उदग्यन्	१	१०	१	उद्घाटन	२	१०	७७
उदपान	१	१०	२६	उदात्त	३	२	७६
उदय	२	३	७	उदान	२	८	७६
उदर	२	६	७७	उदाल	२	८	३६
उदां	२	८	२९	उदिन	३	१	९५
उदबन्धित	२	२	८	उद्गाद	२	८	१११
उदधियन्	२	९	५३	उद्वपं	१	७	३८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उद्भव	१	७	३८	उन्मनम्	३	१	८
उद्धान	२	९	७९	उन्माथ	२	८	११५
उद्धार	२	९	४	"	२	१०	२६
उद्धृत	३	१	९०	उन्माद	१	७	२६
उद्भव	१	४	३०	उन्मादवत्	२	६	६०
उद्भिज्ज	३	१	५१	उपकण्ठ	३	१	६७
उद्भिद्	३	१	५१	उपकारिका	२	२	१०
उद्भिद	३	१	५१	उपकार्या	२	२	१०
उद्भ्रम	३	२	१२	उपकुञ्चिका	२	४	१२५
उद्यत	३	१	८९	"	२	९	३७
उद्यम	३	२	११	उपकुल्या	२	४	९६
उद्यान	२	४	३	उपकूपजलाशय	१	१०	२६
"	३	३	११७	उपनम	२	७	१३
उद्योग	३	६	३३	"	३	२	२६
उद्र	१	१०	२०	"	३	३	१४०
उद्धर्तन	२	६	१२१	उपश्रोत	१	६	१३
उद्धान्त	२	८	३६	उपगत	३	१	१०६
"	३	१	९७	उपगूहन	३	२	३०
उद्दामन	२	८	११५	उपग्रह	२	८	११९
उद्वाह	२	७	५६	उपग्राह्य	२	८	२८
उद्देग	२	४	१६९	उपघ्न	३	२	१९
"	३	२	२२	उपचरित	३	१	१०२
उन्दुरु	२	५	१२	उपचाय्य	२	७	२०
उन्नत	३	१	७०	उपचित	३	१	८९
उन्नतानत	३	१	६९	उपचित्रा	२	४	८७
उन्नय	३	२	१२	उपजाप	२	८	२१
उन्नाय	३	२	१२	उपज्ञा	२	७	१३
उन्मत्त	२	४	७७	उपतप्तृ	३	२	१४
"	२	६	६०	उपनाप	२	६	५१
उन्मुद	३	१	२३	उपन्यसा	२	३	७
उन्मदिष्णु	३	१	२३	उपदा	२	८	२८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उपधा	२	८	२१	उपविपा	२	४	९९
उपधान	२	६	१३७	उपवीत	२	७	४९
उपधि	१	७	३०	उपशाय	२	२	२०
उपनाह	१	७	७	उपगाय	३	२	३२
उपनिधि	२	९	८१	उपश्रुत	३	१	१०९
उपनिषद्	३	३	९३	उपमव्यान	२	६	११७
उपनिष्कर	२	१	१८	उपमपन्न	२	७	२६
उपन्यास	१	६	९	"	२	९	४५
उपपत्ति	२	६	३५	उपमर	३	२	२५
उपबहं	२	६	१३७	उपमर्ग	२	८	१०९
उपभूत	२	७	२५	उपमर्जन	३	१	६०
उपभोग	३	२	२०	उपमर्षा	२	९	७०
उपमा	२	१०	३६	उपमयंक	१	३	३३
"	२	१०	३७	उपस्कर	२	९	२५
उपमान	२	१०	३६	उपम्य	२	६	७५
उपयम	२	७	५६	उपम्यर्ष	२	७	३६
उपयाम	२	७	५६	उपहार	२	८	२८
उपरक्त	१	४	१०	उपह्वर	३	३	१८४
"	३	१	४३	उपाशु	२	८	२३
उपरक्षण	२	८	३३	उपाकरण	२	७	६०
उपराग	१	४	९	उपाकृत	२	७	२५
उपराम	३	२	३७	उपाहस्य	२	७	३७
उपल	२	३	४	"	३	२	३३
उपलधार्था	१	६	५	उपादान	३	२	१६
उपलब्धि	१	५	१	उपाधि	१	७	२८
उपलम्भ	३	२	२७	"	३	१	१२
उपला	३	३	२००	उपाध्याय	२	७	७
उपवन	२	४	२	उपाध्याया	२	६	१४
उपवर्तन्	२	१	८	उपाध्यायानी	२	६	१५
उपवस्त	२	७	३८	उपाध्यायी	२	६	१४
उपवास	२	७	३८	"	२	६	१५

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उपानह्	२	१०	३०	उग	३	१	६१
उपाय (चनुष्टय)	१	८	२०	उग्वूष	२	४	५१
उपायन	२	८	२८	उवंग	२	१	४
उपावृत्त	२	८	५०	उवंगी	१	१	५१
उपासप्त	२	८	८८	उर्वी	२	१	३
उपामन	२	७	३५	उलप	२	४	९
,	२	८	८६	उलूक	२	५	१५
उपासित	३	१	१०२	उलूखल	२	९	२५
उपाहित	१	४	१०	उलूखलक	२	४	३४
"	३	१	९२	उलूपित	१	१०	१८
उपेन्द्र	१	१	२०	उरका	३	६	८
उपोदका	२	४	११३	उरमुक	०	९	३०
उपोद्धात	१	६	९	उल्लाघ	२	६	५७
उप्तवृष्ट	२	९	८०	उल्लाघ	२	६	१२०
उभयद्युम्	३	५	२१	उल्लोल	१	१०	५
उभयेद्युम्	३	५	२१	उरव	२	६	३८
उमा	१	१	३६	उत्बण	३	१	८१
"	२	९	२०	उशनस्	१	३	२५
उमापति	१	१	३४	उशीर	२	४	१६४
उग् मूत्रिका	२	६	१०४	उपणा	२	४	९७
उरग	१	८	८	उपबुध	१	१	५४
उरण	२	९	७६	उपस्	१	४	२
उरणाख्य	२	४	१४७	उपा	३	५	१८
उरग्न	२	९	७६	उपापति	१	१	२७
उररी	३	४	१६	उपित	३	१	९९
उररीवृत्त	३	१	१०८	उप्	२	९	७५
उरश्छद	२	८	६४	११ उष्ट्रिका	३	३	१७
उरस्	२	६	७८	उष्ण	१	४	१९
उरमि	२	८	७६	"	२	१०	१९
उरस्य	२	६	२८	,	३	६	२२
उरस्यत्	२	८	७६	उप्पारमि	१	३	२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उष्णिक्	२	९	५०	ऊप	२	१	४
उष्णीप	३	३	२२१	ऊपण	२	९	३६
उष्णोपगम	१	८	१९	ऊपर	२	१	५
उभ	१	३	३३	उपवन्	२	१	५
उभ्या	२	९	६६	ऊप्मर	१	४	१८
	ऊ			ऊप्मागम	१	८	१९
ऊन	३	१	१०१	उह	१	५	३
ऊपम्	३	९	७३		अ		
ऊम	३	५	१८	अवथ	२	९	९०
ऊररी	३	४	१६	अक्ष	१	३	२१
ऊरवा	२	९	१	"	२	४	५७
ऊरी	३	४	१६	"	२	५	४
ऊरीवृत्त	३	१	१०८	अक्षगन्धा	२	४	१३७
"	३	१	१०८	अक्षगन्धिका	२	८	११०
ऊर	२	६	७३	अक्ष्	१	६	३
ऊरज	२	९	१	अजीप	२	९	३२
ऊरपर्वन्	२	६	७७	अजु	३	१	७२
ऊर्ज	१	४	१८	अजुरोहित	१	३	११
ऊर्जस्वल	२	८	७५	अण	७	९	३
ऊर्जम्बिन्	७	८	७५	अत	१	६	७७
ऊर्जमाभ	२	५	१३	"	७	९	७
ऊर्णा	३	३	५०	अनीपा	३	७	३७
ऊर्णापु	७	९	७६	अनु	१	४	१३
"	७	९	१०७	"	१	४	७०
ऊर्ध्व	१	७	५	"	३	३	६१
ऊर्ध्वज्ञा	७	६	६७	अनुमनी	२	६	७१
ऊर्ध्वशु	७	६	६७	अने	३	५	३
ऊर्मि	१	१०	७	अन्वित्र	२	७	१७
ऊर्मिवा	७	६	१०७	अन्व	७	९	७३
ऊर्मिम्	३	७१	१	अट्टि	२	६	११०

शब्दः	षा०	व०	श्लो०	शब्दः	षा०	व०	श्लो०
शब्दु	१	१	८	एवाग्र	३	१	७९
शब्दुशिन	१	१	८४	,	३	३	१९१
शब्दुय	२	५	१०	एवाग्रय	३	१	८०
शब्दुभ	१	७	१	एवान्त	१	१	६७
"	२	८	११६	एवान्ता	२	९	६८
"	२	९	५९	एवायन	३	१	७९
"	३	१	५९	एवायनगत	३	१	८०
शब्दुपि	२	७	८३	एवावली	२	६	१०६
शब्दुप्यवेतु	१	१	२७	एवाप्लील	२	४	८१
शब्दुप्यप्रावना	२	८	८७	एवाप्लीला	२	४	८५
"	२	४	१०१	एड	२	६	४८
ए				एडक	२	९	७६
एक	३	१	८२	एडगज	२	४	१४७
"	३	१	८२	एडूक	२	२	४
"	३	३	१६	एण	२	५	१०
एकक	३	१	८२	एत	१	५	१७
एकगुर	२	७	१२	एतर्हि	३	५	२३
एकतान	३	१	७९	एव	२	४	१३
एकताल	१	७	३	एधम्	२	४	१३
एकदन्त	१	१	३८	एधा	३	२	१०
एकदा	३	५	२२	एधित	३	१	७६
एकधुर	२	९	६५	एनस्	१	४	२३
एकधुरावह	२	९	६५	एरण्ड	२	४	५१
एकधुरीण	२	९	६५	एवार्ह	२	४	१५५
एकपदी	२	१	१५	एला	२	४	१२५
एकपिङ्ग	१	१	६९	एलापर्णी	२	४	२४०
एकयष्टिका	२	६	१०६	एलावाल्क	२	४	१२१
एकसर्ग	३	१	८०	एवम्	३	४	१२
एकहायनी	२	९	६८	"	३	५	९
एकाकिन	३	१	८०	"	३	५	१२
				"	३	५	१५

शब्दाः	का०	ख०	ङलो०	शब्दाः	का०	ख०	ङलो०
एवम्	३	५	१६	ओषधी	२	८	१३५
एषणिका	२	१०	३२	ओषधीग	१	३	१८
	ऐ			ओष्ठ	२	६	९०
ऐकामारिक	०	१०	०६	ओष्ठ	३	६	१२
ऐङ्गुद	०	८	१८	ओ			
ऐण	२	५	८	ओक्षर	०	९	६०
ऐणेष	२	५	८	ओचिनी	३	६	३९
ऐनिह्य	२	७	१२	ओचिन्य	३	६	३९
ऐन्द्रियन	३	१	७९	ओनानपादि	१	३	२०
ऐगवण	१	१	४६	ओदनिक्	०	९	२८
ऐगवन	१	१	४६	ओदरिक्	३	१	०१
"	१	३	८	ओपगव	३	२	३९
"	२	४	३८	ओपयिक्	२	८	०८
ऐगवनी	१	३	९	ओरघ्नर	२	९	७७
ऐलविल	१	१	६९	ओग्म	२	६	०८
ऐलेय	२	४	१०१	ओष्यंदेहि	२	७	३०
ऐश्वर्य	१	१	३६	ओर्य	१	१	५६
ऐपमम्	३	५	२०	ओगीर	३	३	१८६
	ओ			ओपथ	०	८	१३५
ओरम्	३	३	२३६	"	०	६	५०
ओष	२	५	३९	ओपुक्	२	९	७७
"	३	३	०७	क			
ओषर	१	६	८	क	२	३	५
ओत्रम्	३	३	०३६	कग	०	९	३०
ओपुपुप	२	६	७६	कगार्गा	१	१	०१
आहु	०	५	६	ककुद	३	३	९०
ओदन	०	९	४८	ककुदी	०	६	३८
आम्	३	५	१३	ककुम्	१	३	१
ओप	३	०	९	ककुम्	१	३	३
ओषधी	०	८	६	"	०	८	८०

शब्दाः	पा०	प०	श्लो०	शब्दाः	पा०	प०	श्लो०
पानपट	३	१	७६	वटव ,	२	६	१०३
वक्ष	२	६	७९	१,,	३	३	१३
"	३	३	२२०	वटभी	२	४	१५०
वक्ष्या	२	८	४२	वटम्भरा	२	८	१५३
"	३	३	१५९	वटाक्ष	२	६	९६
वक्ष	०	५	१६	वटाह	३	६	२१
वक्षटव	२	८	६८	वटि	२	६	७४
वक्षण	२	६	१०८	वटी	३	६	३८
वक्षनिया	२	६	१३९	वटीप्रोथ	२	६	७५
१ वक्ष्मय	२	८	८७	वटु	१	५	९
वक्षाल	२	६	६९	'	२	४	८१
वक्षोत्तव	२	६	१३०	"	३	३	३६
वक्षु	२	९	२०	वटुतुम्बी	२	४	१५६
वच	२	६	९०	वटुराहिणी	२	४	८१
वच्चर	३	१	५१	वट्फर	२	४	४०
कच्चित्	३	५	१४	वटवङ्ग	२	४	५६
वच्छ	२	१	१०	वटिज्जर	२	४	७१
"	०	४	१२८	वठिन	३	१	७६
वच्छपी	३	३	१३२	वठिलज	२	४	१५४
वच्छुर	२	६	५८	कठोर	३	१	७६
वच्छुरा	२	८	९२	वडङ्गर	२	९	२२
वच्छू	२	६	७३	वडम्भ	२	९	३१
वञ्चुक	१	८	९	वडार	१	५	१६
"	२	८	६३	वण	३	१	६२
वञ्चुकिन्	२	८	८	"	३	३	४६
वट	२	६	७४	वणा	२	४	९६
"	२	८	३७	"	२	९	३६
"	२	९	२६	वणिवा	२	४	६६
"	३	३	३४	"	३	६	८
वटभरा	२	४	८५	वणिग	२	९	२१
वटव	२	३	५	२ वण्टक	३	३	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वपिपि	१	५	१६	वम्बि	२	९	३४
वपीतन	२	८	२७	वम्बु	१	१०	२३
"	२	४	८३	"	३	३	१३६
"	२	४	६३	वम्बुग्रीवा	२	६	८८
वपीत	२	८	१४	वम्ब	३	१	२४
वपीतपालिका	२	२	१५	कर	१	३	३४
वपीताङ्घ्रि	२	८	१२९	"	२	८	२७
वपील	२	६	९०	"	३	३	१६५
वफ	२	६	६२	"	३	६	१२
वफिन्	२	६	६०	करव	१	३	१२
वफोणि	२	६	८०	'	२	४	६४
वबन्ध	१	१०	४	'	३	३	६
"	२	८	११८	वरज	२	४	४७
वम्	३	४	१२	"	२	४	१२९
वमठ	१	१०	२१	वरञ्जक	२	४	४७
वमठी	१	१०	२४	वरट	२	५	२०
वमण्डलु	२	७	४६	"	३	३	३४
वमन	३	१	२४	वरण	२	१०	२
वमल	१	१०	३	"	३	३	५५
"	१	१०	४०	वरण्ड	३	६	१८
"	३	३	१९५	वरतोया	१	१०	३३
वमला	१	१	२७	वरपत्र	२	१०	३४
वमलामन	१	१	१७	वरभ	२	६	८१
वमलोत्तर	२	९	१०६	करभ	२	९	७५
वमितु	३	१	२३	वरभूषण	२	६	१०८
वम्प	१	७	३८	वरमदंक्	२	४	६७
वम्पन	३	१	७४	वरम्भ	०	९	४८
वम्प्र	३	१	७४	वरम्ह	२	६	८३
वम्बल	२	६	११६	वरवाल	२	८	८९
"	३	३	१९५	वरवालिका	२	८	९१
वम्बल्लिवाहक	२	८	५२	वरवीर	२	४	७७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
करशाखा	२	६	८२	कर्ण	२	६	९४
करशीकर	२	८	३७	कर्णजलौकम्	२	५	१३
करहाट	१	१०	४३	कर्णधार	१	१०	१२
करहाटव	२	४	५२	कर्णवेष्टन	२	६	१०३
कराल	३	३	२०६	कर्णिका	२	६	१०३
करिगजित	२	८	१०७	"	३	३	१५
करिणी	१	३	५	कर्णिकार	२	४	६०
करिणी	२	८	३६	कर्णोरथ	२	८	५१
करिन्	२	८	३४	कर्णजप	३	१	४७
करिपिप्पली	२	४	९७	कर्तरी	२	१०	३३
करिशावक	२	८	३५	कर्दम	१	१०	९
करीर	२	४	७७	कर्पट	२	६	११५
"	३	३	१७४	कर्पर	२	६	६८
करीप	२	९	५१	कर्परी	२	९	१०१
करुण	१	७	१७	कर्पास	३	६	३५
करुणा	१	७	१८	कर्पूर	२	६	१३०
करेटु	२	५	१९	कर्बुर	१	१	६०
करेणु	३	३	५३	"	१	५	१७
करोटि	२	६	६९	"	२	९	९४
कर्क	२	८	४६	कर्मकर	२	१०	१५
कर्कटक	१	१०	२१	"	३	१	१९
कर्कटी	२	४	१५५	कर्मकार	३	१	१९
कर्कन्धू	२	४	३६	कर्मक्षम	३	१	१८
"	३	६	३८	कर्मठ	३	१	१८
कर्करी	२	९	३१	कर्मण्या	२	१०	३८
कर्करेटु	२	५	१९	कर्मन्	३	२	१
कर्कश	२	४	१४६	कर्मन्दिन्	२	७	४१
"	३	३	२१८	कर्मवृत्त	३	२	३
कर्कार	२	४	१५५	कर्मशील	३	१	१८
कर्चूर	२	४	१५४	कर्मगूर	३	१	१८
कर्चूरक	२	४	१३५	कर्मसचिव	२	८	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कर्मर	२	४	१६०	कलाय	२	९	१६
कर्मन्द्रिय	१	५	८	कलि	२	८	१०५
कर्प	२	९	८६	"	३	३	१९५
कर्पक	२	९	६	कलिका	२	४	१६
कर्पफल	२	४	५८	कलिङ्ग	२	४	६७
कर्पू	३	३	२२३	"	२	५	१६
कल	१	७	२	कलिद्रुम	२	८	५८
कलकल	१	६	२६	कलिमारक	२	४	४८
कलङ्क	१	३	१७	कलिल	३	१	८४
"	३	३	४	कलुष	१	४	२३
कलत्र	३	३	१७९	"	१	१०	१४
कलघोत	३	३	७७	कलेवर	२	६	७०
कलभ	२	८	३५	कल्क	३	३	१४
कलम	२	९	२४	कल्प	१	४	२१
कलम्ब	२	८	८७	"	१	४	२२
"	२	९	३५	"	२	७	३९
कलम्बी	२	४	१५७	"	२	८	२४
कलख	२	५	१४	कल्पना	२	८	४२
कलल	२	६	३८	कल्पवृक्ष	१	१	५०
कलविद्ध	२	५	१८	कल्पान्त	१	४	२२
कलशि	२	४	९३	कल्मष	१	४	२३
कलस	२	९	३१	कल्माष	१	५	१७
कलहस	२	५	२३	कल्प	१	४	२
कलह	२	८	१०४	"	२	६	५७
कला	१	३	१५	"	३	३	१६०
"	१	४	११	कल्या	१	६	१८
"	३	३	१९९	कल्याण	१	४	२५
कलाद	२	१०	८	कल्पोल	१	१०	६
कलानिधि	१	३	१५	कवच	२	८	६४
कलाप	२	६	९८	कवरी	२	८	१३९
"	३	३	१२९	"	२	६	९७

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
ववरी	२	९	४०	काकपीलुक	२	४	३९
कवल	२	९	५४	काकमाची	२	४	१५१
कवि	१	३	२५	काकमुद्रा	२	४	११३
"	२	७	५	काकली	१	७	२
कविका	२	८	४९	काकाङ्गी	२	४	११८
कविय	३	६	१७	काविणी	३	६	९
कवोष्ण	१	३	३५	काकु	१	६	१२
कव्य	२	७	२४	काकुद	२	६	९१
कशा	२	१०	३१	काकेन्दु	२	४	३९
कशाहं	३	१	४४	काकोदुम्बरिका	२	४	६१
कशिपु	३	३	१३१	काकोदर	१	८	७
कशेरु	३	६	१३	काकोल	१	८	१०
कशेरुका	२	६	६९	काकोल	१	८	१०
कश्मल	२	८	१०९	"	२	५	२१
कश्य	२	८	४७	काक्षी	२	४	१३१
"	२	१०	४०	काङ्क्षा	१	७	२७
"	३	१	४८	काच	२	९	९९
कष	२	१०	३२	"	२	१०	३०
कषाय	१	५	९	"	३	३	२८
"	३	३	१५४	काचस्याली	२	४	५४
कष्ट	१	९	४	काञ्चन	२	९	९५
कष्ट	३	३	४०	काञ्चनाह्वय	२	४	६५
कस्तूरी	२	६	१२९	काञ्चनी	२	९	४१
कह्लार	१	१०	३६	काञ्ची	२	६	१०८
कह्ल	२	५	२२	काञ्जिक	२	९	३९
कास्यताल	१	७	४	१ काण्ड	२	८	८७
काक	२	५	२०	"	२	९	२२
काकचिञ्ची	२	४	९८	"	३	३	४३
काकतिन्दुव	२	४	३९	काण्डपुष्ट	२	८	६६
काकनासिका	२	४	११८	काण्डवत्	२	८	६९
काकपक्ष	२	६	९६	काण्डीर	२	८	६९

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वाण्डेक्षु	२	४	१०४	कामम्	३	४	१३
वातर	३	१	२६	कामयितृ	३	१	२४
वात्यायनी	१	१	३६	कामिनी	२	६	३
"	२	६	१७	"	३	३	११३
कादम्ब	२	५	२३	कामुक	३	१	२३
कादम्बरी	२	१०	३९	कामुका	२	६	९
कादम्बिनी	१	३	८	कामुकी	२	६	९
काद्रवेय	१	८	८	काम्पित्य	२	४	१४६
कानन	२	४	१	काम्बल	२	८	५४
कानीन	२	६	२४	काम्बविक	२	१०	८
कान्त	३	१	५२	काम्बोज	२	८	४१
कान्तलक	२	४	१२८	काम्बोजी	२	४	१३८
कान्ता	२	६	३	काम्यदान	३	२	३
कान्तार	२	१	१७	काय	२	६	७१
"	३	३	१७३	काय (तीर्थं)	२	७	५०
कान्तारक	२	४	१६३	कायस्था	२	४	५९
कान्ति	१	३	१८	कारण	१	४	२८
"	३	२	८	कारणा	१	९	३
कान्दविक	२	९	२८	कारणिक	३	१	७
कान्दिशीक	३	१	४०	कारण्डव	२	५	३४
कापथ	२	१	१६	कारम्भा	२	४	५६
कापोत	२	५	४३	कारवी	२	४	१११
"	२	९	१०९	"	२	४	११०
कापोताञ्जन	२	९	१००	"	२	९	३७
काम	१	१	२५	"	२	९	४०
"	१	७	२८	कारवेन्ल	२	४	१०६
"	२	९	५७	कारा	२	८	११९
"	३	३	१३९	कारिका	३	३	१०
कामङ्गामिन्	२	८	७६	काग्नि	३	१	८९
कामन	३	१	२४	कारीप	३	२	४३
कामपाल	३	१	२३	कारु	२	१०	५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वारुणिक	३	१	१५	वालमूत्र	१	९	२
वारुण्य	१	७	१८	वालम्बन्ध	२	४	३८
वारोत्तर	२	१०	४२	"	२	४	६८
वार्तस्वर	२	९	९५	वाला	२	४	९४
वार्तान्तिक	२	८	१४	"	०	४	१०९
कार्तिक	१	४	१७	"	२	९	३७
कार्तिकिक	१	४	१८	वालामुह	२	६	१२७
कार्तिवेय	१	१	३९	वालानुसार्य	२	४	१२२
कार्पास	२	६	१११	"	२	६	१२६
कार्पासी	२	४	११६	वालायस	२	९	९८
कार्म	३	१	१८	वालिका	३	३	१५
कार्मण	३	२	४	वालिन्दी	१	१०	३२
कार्मुक	२	८	८३	वालिन्दीभेदन	१	१	२४
कार्पापण	२	९	८८	वाली	१	१	३६
कार्पिक	२	९	८८	कालोयक	२	४	१०१
कार्प्य	२	४	४४	"	२	६	१२६
वाल	१	१	५९	वाल्पक	२	४	१३५
"	१	४	१	काल्या	२	९	७०
"	१	५	१४	वावन्निक	२	८	६६
"	३	३	१९५	वावेरी	२	१०	३५
"	३	६	११	वाव्य	१	३	२५
वालक	२	६	४९	वाश	२	४	१६२
वालकण्ठक	२	५	०१	वाश्मरी	२	४	३५
वालकूट	१	८	१०	वाश्मर्य	२	४	३६
वाल्पण्ड	२	६	६६	वाश्मोर	२	४	१४५
वालधर्म	२	८	११६	वाश्मोरजन्मन्	२	६	१२४
वालपृष्ठ	२	८	८३	वाभ्यपि	१	३	३२
वालमेपिका	२	४	९०	वाभ्यपी	२	१	२
"	२	४	१०९	काष्ठ	२	४	१३
वालमेपी	२	४	९६	वाष्पबुद्दाल	१	१०	१३
वालशेय	२	९	५३	वाष्पतश्	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
काष्ठा	१	३	१	किम्	३	४	१३
"	१	४	११	"	३	५	५
"	३	३	४१	किमु	३	५	५
काष्ठाम्बुवाहिनी	१	१०	११	किमुत	३	५	२
काष्ठिला	२	४	११३	"	३	५	५
कास	२	६	५२	किम्पचान	३	१	४८
कासमर्द	३	६	१९	किरण	१	३	३३
कासर	२	५	४	किरात	२	१०	२०
कासार	१	१०	२८	किराततिक्त	२	४	१४३
किनर	१	१	११	किरि	२	५	२
किनरेश	१	१	६९	किरीट	२	६	१०२
विपुरष	१	१	७१	किर्मोर	१	५	१७
क्वदन्ती	१	६	७	किल	३	४	१६
क्वशाह	२	९	२१	किलास	२	६	५३
"	३	३	१६८	किलासिन्	२	६	६१
क्वशुक	२	४	२९	किलिञ्जक	२	९	२६
क्वकीदिवि	२	५	१६	क्विविष	१	४	२३
क्वङ्कर	२	१०	१७	"	३	३	२२४
क्वङ्कणी	२	६	११०	क्विशोर	२	८	४६
क्वञ्चित्	३	५	८	क्विष्टु	३	३	७
क्वञ्चुलक	१	१०	२२	क्विमलय	२	४	१४
क्वञ्जम्ब	१	१०	४३	क्वोवम	२	६	६८
७ ,	३	३	१७	क्वोचव	२	४	१६१
क्वटि	२	५	२	क्वोनाश	३	३	२१६
क्वट्ट	२	६	६५	क्वोर	२	५	२१
क्वण	३	६	१८	क्वोनि	१	६	११
क्वणिही	२	४	८९	क्वोल	१	१	५७
क्वण्व	२	१०	४२	"	३	३	१०८
क्वितव	२	४	७७	क्वोल्ब	२	९	७३
"	२	१०	४३	क्वोलाल	१	१०	३
क्वन्नर	१	१	७१	"	३	३	२०१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कीलित	३	१	४२	कुटघट	२	४	१३१
कीश	२	५	३	कुटिल	३	१	७१
कीशपर्णी	२	४	८९	कुटी	२	२	६
कु	२	१	३	"	३	६	३८
"	३	४	२	कुटुम्बव्यापृत	३	१	११
कुकर	२	६	४८	कुटुम्बिनी	२	६	६
कुकुन्दर	२	६	७५	कुट्टनी	२	६	१९
कुकूल	३	३	२०४	कुट्टिम	३	६	३४
कुक्कुट	२	५	१७	कुठर	२	९	७४
कुक्कुभ	२	५	३५	कुठार	२	८	९२
कुक्कुर	२	४	१३२	कुठेरक	२	४	७९
"	२	१०	२१	कुडव	२	९	८९
कुक्षि	२	६	७७	कुडङ्गक	३	६	१७
कुक्षिम्भरि	३	१	२१	कुडमल	२	४	१६
कुक्कुम	२	६	१२३	कुड्य	२	२	४
कुच	२	६	७७	कुणप	२	८	११८
कुचन्दन	२	६	१३२	"	३	६	२०
कुचर	३	१	३७	कुणि	२	४	१२८
कुचाग्र	२	६	७७	"	२	६	४८
कुज	१	३	२६	कुण्ठ	३	१	१७
कुञ्चित	३	१	७१	कुण्ड	२	६	३६
कुञ्ज	२	३	८	"	२	९	३१
"	३	३	३१	कुण्डल	२	६	१०३
कुञ्जर	२	८	३४	कुण्डलिन्	१	८	७
"	३	१	५९	कुण्डी	२	७	४६
कुञ्जराशन	२	४	२०	कुतप	२	७	३३
कुञ्जल	२	९	३९	कुतुव	१	७	३१
कुट	२	४	५	कुतुप	२	९	३३
"	२	९	३२	कुतू	२	९	३३
कुटज	०	४	६६	कुतूहल	१	७	३१
कुटघट	२	४	५७	कुत्सा	१	६	१३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुत्सित	३	१	५४	कुमुद्वत्	२	१	९
कुय	२	४	१६६	कुमुद्वती	१	१०	३८
"	२	८	४२	कुम्वा	२	७	१८
कुद्दाल	२	४	२२	कुम्भ	२	४	३४
कुनटी	२	९	१०८	"	२	८	३७
कुनाशक	२	४	९१	"	३	३	१३५
कुन्त	२	८	९३	कुम्भवार	२	१०	६
कुन्तल	२	६	९५	कुम्भसम्भव	१	३	२०
कुन्द	२	४	७३	कुम्भिका	१	१०	३८
"	२	४	१०१	कुम्भी	२	४	४०
"	२	६	१९	कुम्भीर	१	१०	२१
कुन्दुर	२	४	१२१	कुरङ्ग	२	५	८
कुन्दुराक्षी	२	४	१२४	कुरण्डक	२	४	७४
कुपूय	३	१	५४	"	२	४	७५
कुप्य	२	९	९१	कुरवव	२	४	७४
कुवेर	१	१	६८	"	२	४	७५
"	१	३	३	कुरर	२	५	२३
कुवेरक	२	४	१२७	कुरविन्द	२	४	१५९
कुवेराक्षी	२	४	५५	कुरविम्भ	२	९	८६
कुञ्ज	२	६	४८	कुल	२	५	४१
कुमार	१	१	४०	"	२	७	१
"	१	७	१०	कुलक	२	४	३९
कुमारव.	२	४	२५	"	२	४	१५५
कुमारी	२	४	७३	"	२	१०	५
"	२	६	८	कुलटा	२	६	१०
कुमुद	१	३	३	कुलन्विका	२	९	१०२
"	१	१०	३७	कुलान्विका	२	६	७
कुमुदप्राय	२	१	९	कुलभ्रष्टिन्	२	१०	५
कुमुदवान्धव	१	३	१४	कुलम्भव	२	७	२
कुम्दिना	२	४	४०	कुलम्बी	२	६	७
कुमुदिनी	१	१०	३९	कुलाय	२	५	३७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुलाल	२	१०	६	कुसीदिक	२	९	५
कुलाली	२	९	१०२	कुसुम	२	४	१७
कुलिश	१	१	४७	कुसुमाञ्जन	२	९	१९३
कुली	२	४	९४	कुसुमेपु	१	१	२६
कुलीन	२	७	३	कुसुम्भ	२	९	१०६
"	२	८	४४	"	३	३	१३७
कुलीर	१	१०	२१	कुसृति	१	७	३०
कुल्माष	२	९	१८	कुस्तुम्बुरु	२	९	३८
"	२	९	३९	कुहना	२	७	५३
"	३	६	२१	कुहर	१	८	१
कुल्माषाभिपुत	२	९	३९	कुह	१	४	९
कुल्य	२	६	६८	कूकुद	३	१	१४
कुल्या	१	१०	३४	कूट	२	३	४
कुवल	२	४	३६	"	२	५	४२
"	३	६	४२	"	३	३	३७
कुवल्य	१	१०	३७	कूटक	२	९	१३
कुवाद	३	१	३७	कूटयन्त्र	२	१०	२६
कुविन्द	२	१०	६	कूटशात्मलि	२	४	४७
कुवेणी	१	१०	१६	कूटस्थ	३	१	७३
कुश	२	४	१६६	कूप	१	१०	२६
"	३	३	२१७	कूपक	१	१०	१०
कुशल	१	४	२६	"	१	१०	१२
"	३	१	४	"	२	६	७५
"	३	३	२०५	कूवर	२	८	५८
कुशी	२	९	९९	कूर्च	२	६	९२
कुशीलव	२	१०	१२	कूर्चशीर्ष	२	४	१४२
कुशेय	१	१०	४०	कूर्चिका	२	९	४४
कुष्ठ	२	४	१२६	कूर्दंन	१	७	३३
"	२	६	५४	कूर्पर	२	६	८०
"	३	६	३४	कूर्पांमक	२	६	११८
कुमीद	२	९	४	कूर्म	१	१०	२१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कूल	१	१०	७	कृपीटयोनि	१	१	५३
कूप्माण्डव	२	४	१५५	कृमि	२	५	१३
कृकण	२	५	१९	कृमिकोशोत्थ	२	६	१११
कृकलास	२	५	१२	कृमिघ्न	२	४	१०६
कृकवाकु	२	५	१७	कृमिज	२	६	१२६
कृकाटिका	२	६	८८	कृग	३	१	६१
कृच्छ्र	१	९	४	कृसानु	१	१	५४
"	२	७	५२	कृसानुरेतम्	१	१	३३
कृत	३	३	७७	कृशाश्विन्	२	१०	१२
कृतपुङ्ख	२	८	६८	कृपक	२	९	६
कृतमाल	२	४	२४	कृपि	२	९	२
कृतमुख	३	१	४	कृपिव	२	९	१३
कृतलक्षण	३	१	१०	कृपीवल	२	९	६
कृतसापत्निका	२	६	७	कृष्ट	२	९	८
कृतहस्त	२	८	६८	कृष्टि	२	७	६
कृतान्त	१	१	५८	कृष्ण	१	१	१८
"	३	३	६५	"	१	४	१२
कृतिन्	२	७	६	"	१	५	१४
"	३	१	४	"	२	९	३६
कृत्त	३	१	१०३	कृष्णपावकल	२	४	६७
कृत्ति	२	७	४६	कृष्णफला	२	४	९६
कृत्तिवासम्	१	१	३१	कृष्णभेदी	२	४	८६
कृत्या	३	३	१५९	कृष्णला	२	४	९८
कृत्रिमधूपक	२	६	१२८	कृष्णलोहित	१	५	१६
कृत्रिमा (सरिन्)	१	१०	३४	कृष्णवर्भन्	१	१	५४
कृत्स्न	३	१	६५	कृष्णवृन्ना	२	४	५५
कृपण	३	१	४८	कृष्णमार	२	५	१०
कृपा	१	७	१८	कृष्णा	२	४	९६
कृपाण	२	८	८९	कृष्णिका	२	९	१९
कृपाणी	२	१०	३३	वेकर	०	६	४९
कृपालु	३	१	१५	वेका	२	५	३१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
केकिन्	२	५	३०	कैदारिक	२	९	११
केतकी	२	४	१७०	कैदार्यं	२	९	११
केतन	२	८	९९	कैरव	१	१०	३७
"	३	३	११४	कैलाम	१	१	७०
केतु	३	६	६१	कैवनं	१	१०	१५
केदर	३	६	२०	कैवर्नीमुस्तक	२	४	१३२
केदार	२	९	११	कैवन्ध	१	५	६
केनिपानक	१	१०	१३	कैशिक	२	६	९६
केयूर	२	६	१०७	कैश्य	२	६	९६
केलि	१	७	३२	कोक	२	५	७
केवल	२	३	२०४	"	२	५	२०
केस	२	६	९५	कोकनद	१	१०	४२
"	३	६	१२	कोकनदच्छवि	१	५	१५
केसपानी	२	६	९७	कोकिल	२	५	१९
केसर	२	४	२५	कोकिलाक्ष	२	४	१०४
"	२	४	६४	कोटर	२	४	१३
"	२	४	६५	कोटनी	२	६	१७
केसरिन्	२	५	१	कोटि	२	८	८४
केसव	१	१	१८	"	०	८	९३
"	२	६	४५	"	३	३	३८
केसवेश	२	६	९७	कोटिक्पा	०	४	१३३
केसाम्बुनामन्	२	४	१२२	कोटित	२	९	१०
केशिक	२	६	४५	कोट्टार	३	६	१८
केशिन्	२	६	४५	कोठ	२	६	५४
केशिनी	२	४	१२६	कोण	१	७	६
केसर	१	१०	४३	"	२	८	९३
कैटभजिन्	१	१	२२	कोदण्ड	२	८	८३
कैट्यं	०	४	४०	कोदव	०	९	१६
कैतव	१	७	३०	कोप	१	७	२६
"	२	१०	४४	कोपना	०	६	४
कैदार	२	९	११	कोपिन्	३	१	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
कोमल	३	१	७८	कौतूहल	१	७	३१
कोयष्टिव	२	५	३५	कौद्रवीण	२	९	८
कोरव	२	४	१६	कौन्तिक	२	८	७०
कोरङ्गी	२	४	१२५	कौन्ती	२	४	१२०
कोरदूप	२	९	१६	कौपीन	३	३	१२२
कोल	१	१०	११	कौमुदी	१	३	१७
"	२	४	३६	कौमोदकी	१	१	२८
"	२	५	२	कौलटिनेय	२	६	२७
कोलव	२	६	१२९	कौलटेय	२	६	२६
"	२	९	३६	"	२	६	२७
कोलदल	२	४	१३०	कौलटेर	२	६	२६
कोलम्बक	१	७	७	कौलीन	३	३	११७
कोलवल्ली	२	४	९७	कौलेयक	२	१०	२१
कोला	२	४	९७	कौशिक	२	४	३४
कोलाहल	१	६	२६	"	३	३	१०
कोलि	२	४	३६	कौशेय	२	६	१११
कोविद	२	७	५	कौस्तुभ	१	१	२८
कोविदार	२	४	२२	क्रकच	२	१०	३४
कोग	२	८	१७	क्रवर	२	४	७७
"	२	९	९१	"	२	५	१९
कोशफल	२	६	१३०	क्रनु	२	७	१३
कोशातवी	३	३	८	क्रनुध्वमिन्	१	१	३४
कोप	३	३	२२२	क्रनुभुज्	१	१	९
कोष्ठ	३	३	४०	क्रथन	०	८	११५
कोष्ण	१	३	३५	क्रन्दन	२	८	१०७
कीबकुटिव	३	३	१७	"	३	३	१२४
कीक्षेयव	२	८	८९	क्रन्दिन	१	७	३५
कीटतक्ष	२	१०	९	क्रम	०	७	३९
कीटिक	२	१०	१४	क्रमुक्	२	८	४१
कीणप	१	१	५९	"	०	४	४१
कीनुक्	१	७	३१	"	०	८	१६९

शब्दा-	का०	व०	श्लो०	शब्दा-	का०	व०	श्लो०
रुमेलक	२	९	७५	कल्म	३	२	१०
त्रयवित्रयिक	२	९	७८	कल्मथ	२	२	१०
त्रयिक	२	९	७९	किल्ल	३	१	१०५
त्रय्य	२	९	८१	किल्लाक्ष	२	६	६०
नव्य	२	६	६३	किल्लष्ट	१	६	१९
कव्याद्	१	१	५९	"	३	१	९८
"	१	१	५९	कलीतक	२	४	१०९
त्रायक	२	९	७९	कलीतकिका	२	४	९४
त्रिया	१	६	२	कलीव	२	६	३९
"	३	२	१	"	३	३	२१४
"	३	३	१५८	क्लेश	३	२	२९
त्रियावत्	३	१	१८	क्लेशित	३	१	९८
कीडा	१	७	३२	क्लोम	२	६	६५
"	१	७	३३	क्वण	१	६	२४
कुड्	२	५	२२	"	३	२	८
कुध्	१	७	२६	क्वणन	१	६	२४
कुष्ट	१	७	३५	क्वणित	१	६	१५
कूर	३	१	४७	क्वधित	३	१	९५
"	३	१	७६	क्वाण	१	६	२४
"	३	३	१९२	क्षण	१	४	११
क्रेय	२	९	८१	"	१	७	३८
क्रोड	२	५	२	"	३	३	४७
"	२	६	७७	क्षणदा	१	४	४
क्रोध	१	७	२६	क्षणन	२	८	११४
क्रोधन	३	१	३२	क्षणप्रभा	१	३	९
क्रोधिन्	३	१	३२	क्षतज	०	६	६४
क्रोष्टु	२	५	५	क्षतश्च	२	७	५४
क्रोष्टुविप्रा	२	४	९३	क्षतु	०	८	५९
क्रोष्ट्री	२	४	११०	"	२	१०	३
क्रोञ्च	२	५	२२	"	३	३	६३
क्रोञ्चशरण	१	१	४०	क्षत्रिय	२	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
क्षत्रिय	३	६	२०	क्षिया	३	२	७
क्षत्रिया	२	६	१४	क्षीव	३	१	२३
क्षत्रियो	२	६	१५	क्षीर	१	१०	४
क्षत्रियाणी	२	६	१४	"	२	९	५१
क्षन्तु	३	१	३१	"	३	३	१८३
क्षपा	१	४	४	क्षीरविकृति	२	९	४४
क्षपाकर	१	३	१५	क्षीरविदारी	२	४	११०
क्षम	३	३	१४३	क्षीरसुक्ला	२	४	११०
क्षमा	३	३	१४३	क्षीरावी	२	४	१००
क्षमितु	३	१	३१	क्षीरिका	२	४	४५
क्षमिन्	३	१	३१	क्षीरोद	१	१०	२
क्षय	१	४	२२	क्षुत्	२	६	५२
"	२	६	५१	क्षुत	२	६	५२
"	२	८	१९	क्षुद्र	३	१	४८
"	३	२	७	"	३	३	१७८
"	३	३	१४६	क्षुद्रघण्टिका	२	६	११०
क्षव	२	६	५२	क्षुद्रगह्व	१	१०	२३
"	२	९	१९	क्षुद्रा	२	४	९४
क्षवथु	२	६	५२	"	३	३	१७८
क्षान्त	३	१	९७	क्षुद्राण्डमत्स्यसघात	१	१०	१९
क्षान्ति	१	७	२४	क्षुध	२	९	५४
क्षार	२	९	९९	क्षुधाभिजनन	२	९	१९
क्षारक	२	४	१६	क्षुधित	३	१	२०
क्षारमृत्तिका	२	१	४	क्षुप	२	४	८
क्षारित	३	१	४३	क्षुमा	२	९	२०
क्षिति	२	१	२	क्षुर	२	४	१०४
"	३	३	७१	"	३	६	२०
क्षिपा	३	२	११	क्षुरक	२	४	४०
क्षिप्त	३	१	८७	क्षुरप्र	३	६	२०
क्षिप्नु	३	१	३०	क्षुरिन्	२	१०	१०
क्षिप्र	१	१	६४	क्षुल्लक	२	१०	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
क्षुल्लक	३	१	६१	ख	३	३	१८
"	३	२	१०	"	३	६	२२
क्षेत्र	२	९	११	खग	२	५	३२
"	३	३	१८१	"	२	८	८६
क्षेत्रज्ञ	१	४	२९	"	३	३	१९
"	३	३	३३	खगेश्वर	१	१	२९
क्षेत्राजीव	२	९	६	११ खञ्जक	३	३	१९
क्षेपण	३	२	११	खजाका	२	९	३४
क्षेपणी	१	१०	१३	खञ्ज	२	६	४९
क्षेपिष्ठ	३	१	१११	खञ्जन	२	५	१५
क्षेमन्	१	४	२६	खञ्जरीट	२	५	१५
क्षेमन्	२	४	१२८	खट	३	६	१७
"	३	६	३४	खट्वा	२	६	१३८
क्षेत्र	२	९	११	खङ्ग	१	८	२८
क्षोणी	२	१	२	"	२	५	४
क्षोद	२	८	९९	"	२	८	८९
क्षोदिष्ठ	३	१	१११	खड्गिन्	२	५	४
क्षोम	२	२	१२	खण्ड	१	३	१६
क्षोत्र	२	९	१०७	खण्डपरगु	१	१	३१
क्षोम	२	६	११३	खण्डविवार	२	९	४३
क्षुत्त	३	१	९१	खण्डिव	२	९	१६
क्षमा	२	१	३	खदिर	२	४	४९
क्षमाभून्	२	३	१	खदिरा	२	४	१४१
"	२	८	१	खद्योत	२	५	२८
क्ष्वेड	१	८	९	खनि	२	३	७
क्ष्वेडा	२	८	१०७	खनित्र	२	९	१२
"	३	३	४३	खपुर	२	४	१६९
क्ष्वेडित	३	६	३४	खर	१	३	३५
	ग			"	२	९	७७
ख	१	२	१	खरणम्	२	६	४६
				खरणम	२	६	४६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सरपुष्पा	२	४	१३९	खोड	२	६	४९
खरमञ्जरी	२	४	८९	घ्यात	३	१	९
सरा	२	४	६९	घ्यातगर्हण	३	१	९३
खराशवा	२	४	१११	घ्याति	३	२	९
खर्जू	२	६	५३				
खर्जूर	२	४	१७०	ग			
"	२	९	९६	गगन	१	२	१
खर्जूरी	२	४	१७०	गङ्गा	१	१०	३१
खर्व	२	६	४६	गङ्गाधर	१	१	३४
"	३	१	७०	गज	२	८	३४
सर्वट	३	६	३३	गजता	२	८	३६
खल	३	१	४७	गजवन्धनी	२	८	४३
खलपू	३	१	१७	गजभक्ष्या	२	४	१२३
खलिनी	३	२	४२	गजानन	१	१	३८
खलीन	२	८	४९	गञ्जा	२	२	८
खलु	३	४	१७	गडक	१	१०	१७
खत्या	३	२	४२	गडु	३	६	१८
खात	१	१०	२७	गडुल	२	६	४८
खादित	३	१	११०	गण	२	५	४०
खारी	२	९	८८	"	२	८	८१
खारीक	२	९	१०	"	३	३	४६
खारीवाप	२	९	१०	गणक	२	८	१४
खिल	२	१	५	गणदेवना	१	१	१०
खुर	२	४	१३०	गणनीय	३	१	६४
"	२	८	४९	गणरात्र	१	४	६
खुरणम्	२	६	४७	गणरूप	२	४	८०
खुरणम	२	६	४७	गणहामक	२	४	१२८
खेट	३	१	५४	गणाधिप	१	१	३८
६ खेटक	३	३	१७	गणिका	१	७	११
खेय	१	१०	२९	"	२	४	७१
खेला	१	७	३३	"	२	६	१९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गणिका	३	३	१७	गन्धर्व	१	१	५२
गणिकारिका	२	४	६६	"	२	५	११
गणित	३	१	६४	"	२	८	४४
गणैय	३	१	६४	"	३	३	१३३
गण्ड	२	६	९०	गन्धर्वहस्ताक	२	४	५०
"	२	८	३७	गन्धवह	१	१	६२
"	३	६	१२	गन्धवहा	२	६	८९
गण्डक	२	५	४	गन्धवाह	१	१	६२
गण्डवाली	२	४	१४१	गन्धमार	२	६	१३१
गण्डरील	२	३	६	गन्धादमन्	२	९	१०२
गण्डाली	२	४	१५९	गन्धिनी	२	४	१२३
गण्डीर	२	४	१५७	गन्धोत्तमा	२	१०	३९
गण्डुपदी	१	१०	२४	गन्धोली	२	५	२७
गण्डूपद	१	१०	२२	गभस्ति	१	३	३३
गण्डूपा	३	६	१०	गभीर	१	१०	१५
गतनासिक	२	६	४६	गम	२	८	९५
गद	२	६	५१	"	३	२	२९
गदा	१	१	२८	गमन	२	८	९५
गद्य	३	६	३१	गम्भारी	२	४	३५
गन्त्री	२	८	५२	गम्भीर	१	१०	१५
गन्ध	१	५	७	गम्य	३	१	९२
गन्धक	२	९	१०२	गरण	३	२	३७
गन्धकुटी	२	४	१२३	गरल	१	८	९
गन्धन	३	३	११५	गरिष्ठ	३	१	११२
गन्धनाकुली	२	४	११४	गरी	२	४	६९
गन्धफली	२	४	५६	गरुड	१	१	२९
"	२	४	६४	गरुडध्वज	१	१	१९
गन्धमादन	२	३	३	गरुडाग्रज	१	३	३२
गन्धमूली	२	४	१५४	गरुत्	२	५	३६
गन्धरस	२	९	१०४	गरुतमत्	१	१	२९
गन्धर्व	१	१	११	"	२	५	३४

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
गुरुतमत्	३	३	५८	गवेधु	२	९	२५
गगरी	२	९	७४	गवेधुका	२	९	२५
गजित	१	३	९	गवेपणा	२	७	३२
"	२	८	३६	गवेपित	३	१	१०५
गर्त	१	८	२	गघ्य	२	९	५०
गर्दभ	२	९	७७	गघ्या	२	९	६०
गर्दभाण्ड	२	४	४३	गघ्यूति	२	१	१८
गर्धन	३	१	२२	गहन	२	४	१
गर्भ	२	६	३९	"	३	१	८५
"	३	३	१३६	गह्वर	२	३	६
गर्भक	२	६	१३५	"	३	३	१८४
गर्भागार	२	२	८	गाङ्गेय	२	९	९४
गर्भाशय	२	६	३८	"	३	३	१५६
गभिणी	२	६	२२	गाङ्गेस्वी	२	४	११७
गर्भोपधातिनी	२	९	६९	गाढ	१	१	६७
गर्मुत्	२	४	१६५	गाणिक्य	२	६	२२
गर्व	१	७	२२	गाण्डिव	२	८	८४
गर्हण	१	६	१३	गाण्डीव	२	८	८४
गर्ह्य	३	१	५४	गात्र	२	६	७०
गर्ह्यवादिन्	३	१	३७	"	२	८	४०
गल	२	६	८८	गात्रानुलेपनी	२	६	१३३
गलबम्बल	२	९	६३	गान	१	६	२६
गलन्तिका	२	९	३१	गान्धार	१	७	१
गलित	३	१	१०४	गायत्री	२	४	४९
गलोद्देश	२	८	४८	"	२	७	२२
गन्या	३	२	४२	गारन्मन्	२	९	९२
गवय	२	५	११	गाभिण	२	६	२२
गवल	२	९	१००	गाहपत्य	२	७	१९
गवाक्ष	२	२	९	गालव	२	४	३३
गवाक्षी	२	४	१५६	गिर्	१	६	१
गवीश्वर	२	९	५८	गिरि	२	३	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गिरि	३	२	११	गुण	३	३	४७
गिरिकर्णौ	२	४	१०४	गुणवृक्षक	१	१०	१२
गिरिका	२	५	१२	गुणित	३	१	८८
गिरिज	२	९	१००	गुणित्त	३	१	८९
"	२	९	१०४	गुद	२	६	७३
गिरिमल्लिका	२	४	६६	गुन्द्र	२	४	१६२
गिरिस	१	१	३१	गुन्द्रा	२	४	५५
गिरीश	१	१	३१	"	२	४	१६०
गिलिन	३	१	११०	गुप्त	३	१	८९
गीत	१	६	२६	"	३	१	१०६
"	१	७	१०	गुप्ति	३	३	७५
गीर्ण	३	१	११०	गुरण	३	२	११
गीर्णि	३	२	११	गुरु	१	३	२४
गीर्वाण	१	१	९	"	२	७	७
गीष्पति	१	३	३४	"	३	३	१६३
गुग्गुलु	२	४	३४	गुर्विणी	२	६	२२
गुच्छ	२	६	१०५	गुल्फ	२	६	७२
"	२	९	२१	गुल्म	२	४	९
गुच्छक	२	४	१६	"	२	६	६६
गुच्छार्ध	२	६	१०५	"	२	८	८१
गुञ्जा	२	४	९८	"	३	३	१४३
गुड	३	३	४२	गुन्मिनी	२	४	९
गुडपुष्प	२	४	२७	गुवात्र	२	४	१६९
गुडफल	२	४	२८	गुह	१	१	३९
गुडा	२	४	१०५	गुहा	२	३	६
गुडूची	२	४	८१	"	२	४	९३
गुण	१	४	२९	गुह्य	३	३	१५५
"	१	५	१७	गुह्यक	१	१	११
"	२	८	१९	गुह्यकेश्वर	१	१	६८
"	२	८	८५	गूट	३	१	८९
"	२	१०	२७	गूटपाद	१	८	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गूढपुरप	२	८	१३	गोवर्णी	२	४	८४
गूय	२	६	६८	गोकुल	२	९	५८
गूत	३	१	९६	गोक्षुरक	२	४	९९
गूञ्जन	२	४	१४८	गोचर	१	५	८
गूधु	३	१	२२	गोजगधा	२	४	१५६
गूध्र	२	५	२१	गोजिह्वा	२	४	११९
गूध्रसी	३	६	१०	गोण्ड	३	६	१८
गूष्टि	२	४	१५१	गोत्र	२	३	१
गूह	२	२	४	"	२	७	१
"	२	२	५	"	३	३	१८१
"	३	३	२३९	गोत्रभिद्	१	१	४२
गूहगोधिवा	२	५	१२	गोत्रा	१	१	३
गूहपति	२	८	१५	"	२	९	६०
गूहयालु	३	१	२७	गोदारण	२	९	१४
गूहस्थूण	३	६	३०	गोदुह	२	९	५७
गूहाराम	२	४	१	गोधन	२	९	५८
गूहावग्रहणी	२	२	१३	गोघा	२	८	८४
गूहिन्	२	७	३	गोधापदी	२	४	११९
गूह्यक	२	५	८३	गोधि	२	६	९२
"	३	१	१६	गोधिका	१	१०	२२
गेन्दुक	२	६	१३८	गोधिकात्मज	२	५	६
गेह	२	२	४	गोधूम	२	९	८१
गेरिक	२	३	८	गोनर्द	२	४	१३२
"	३	३	१२	गोनम	१	८	४
गेरेय	२	९	१०४	गोप	२	८	७
गो	२	९	६०	"	०	९	५७
"	२	९	६६	"	३	३	१३०
"	३	३	२५	गोपनि	२	९	६२
गोपण्टन	२	४	९९	गोपगम	०	९	१०८
गोपण	२	५	१०	गोपानमी	०	०	१५
"	२	६	८३	गोपायित	३	१	१०६

शब्दा	का०	घ०	श्लो०	शब्दा	का०	घ०	श्लो०
गोपाल	२	९	५७	गोस्तनी	२	४	१०७
गोपी	२	४	११२	गोस्थानक	२	४	१३
गोपुर	२	२	१६	गौनम	१	१	१५
"	२	४	१३२	गौघार	२	५	६
"	३	३	१८३	गौघेय	२	५	६
गोप्यक	२	१०	१७	गौर	१	५	१३
गोमत्	२	९	५८	"	१	५	१४
गोमय	२	९	५०	"	३	३	१९०
गोमायु	२	५	५	गौरी	१	१	३६
गोमिन्	२	९	५८	"	२	६	८
गोमुख	३	३	१९	गौष्ठीन	२	१	१३
गोरम	२	९	५३	ग्रन्थि	२	४	१६२
गोर्द	२	६	६५	ग्रन्थिव	२	९	११०
गोल	३	६	२०	ग्रन्थित	३	१	८५
गोलक	२	६	३६	ग्रन्थिपणं	२	४	१३२
गोला	२	९	१०८	ग्रन्थिल	२	४	३७
गोलीढ	२	४	३९	"	२	४	७७
गोलोमी	२	४	१०२	ग्रन्थ	१	६	२०
"	२	४	१५९	"	३	१	१११
"	२	९	१११	ग्रह	१	४	९
गोवन्दनी	२	४	५५	"	३	२	८
गोविन्द	१	१	१९	"	३	३	२३७
"	३	३	९२	ग्रहणीगज्	२	६	५५
गोविप्	२	९	५९	ग्रहपति	१	३	३१
गोनाल	३	६	४०	ग्रहीन्	३	१	२७
गोशीर्षं	२	६	१३१	ग्राम	२	२	१९
गोष्ठ	२	१	१३	"	३	३	१४१
गोष्ठी	२	७	१५	ग्रामणी	३	३	५०
गोष्पद	३	३	९४	ग्रामनक्ष	२	१०	९
गोमध्य	२	९	५७	ग्रामना	३	२	८०
गोगात्र	२	६	१०७	ग्रामाधीन	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ग्रामान्त	२	२	२०	घन	१	७	९
ग्रामीणा	२	४	९४	"	२	८	९१
ग्राम्य	१	६	१९	"	३	१	६६
ग्राम्यधर्म	२	७	५७	"	३	३	१११
ग्रावन्	२	३	१	घनरस	१	१०	५
"	२	३	४	घनसार	२	६	१३०
"	३	३	१०६	घनाघन	३	३	११०
ग्रास	२	९	५४	घर्म	१	७	३३
ग्राह	१	१०	२१	"	३	३	१४२
"	३	२	८	घस्मर	३	१	२०
ग्राहिन्	२	४	२१	घस	१	४	२
ग्रीवा	२	६	८८	घाटा	२	६	८८
ग्रीष्म	१	४	१८	घाण्टिक	२	८	९७
ग्रीवैयक	२	६	१०४	घात	२	८	११५
ग्लस्त	३	१	१११	घातुक	३	१	२८
ग्लह	२	१०	४५	"	३	१	४७
ग्लान	२	६	५८	घास	२	४	१६७
ग्लास्नु	२	६	५८	घुटिका	२	६	७२
ग्ली	१	३	१५	घुण	३	६	१८
घ				घूणित	३	१	३२
घट	२	९	३२	घूणा	१	७	१८
घटना	२	८	१०७	"	३	२	३२
घटा	२	८	१०७	"	३	३	५२
घटीयन्त्र	२	१०	२७	घूणि	१	३	३३
घट्ट	३	६	१८	घृत	२	९	५२
घण्टापथ	२	१	१८	"	३	३	७६
घण्टापाटलि	२	४	३९	घृष्टि	०	५	२
घण्टारवा	२	४	१०७	घोटक	२	८	४३
घन	१	३	८	घोणा	२	६	८९
"	१	७	४	"	२	८	४९
				घोणिन्	०	५	२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
घोष्ठा	२	४	३७	चञ्चिन्	१	८	७
"	२	४	१६९	चञ्चीवत्	२	९	७७
घोर	१	७	२०	चक्षु श्रवस्	१	८	६
घोष	२	२	२०	चक्षुप्	२	६	९३
घोषक	२	४	११७	चक्षुष्या	२	९	१०२
घोषणा	१	६	१२	चञ्चल	३	१	७५
घ्राण	२	६	८९	चञ्चला	१	३	९
"	३	१	९०	चञ्चु	२	४	५१
घ्राणतर्पण	१	५	११	"	२	५	३६
घ्रात	३	१	९०	चटक्	२	५	१८
च				चटका	२	५	१८
"	३	४	३	चटकासिरम्	२	९	११०
"	३	५	५	चणक्	२	९	१८
चकोरक	२	५	३५	चण्ड	३	१	३२
चम	१	१०	७	चण्डा	२	४	८८
"	२	५	२२	"	२	४	१२८
"	२	८	५६	चण्डात	२	४	७६
"	२	८	७८	चण्डातव	२	६	११९
"	३	३	१८३	चण्डाल	२	१०	४
चवकारक	२	४	१२९	"	२	१०	१९
चवपाणि	१	१	२०	चण्डालबल्लही	२	१०	३१
चवमदं	२	४	१४७	चण्डिका	१	१	३७
चञ्चला	२	४	१६०	चनु गाल	२	२	६
चञ्चतिन्	२	८	२	चनुर	२	१०	१९
चञ्चतिनी	२	४	१५३	चनुरङ्गल	२	४	२३
चञ्चवा	२	५	२२	चनुरानन	१	१	१६
चञ्चवाल	१	३	६	चनुभं	२	७	५८
"	२	३	२	चनुभुञ्ज	१	१	२०
चञ्चान्न	२	५	२३	चनुवर्ग	२	७	५७
चञ्चान्नी	२	४	८६	चनुश्रमणी	२	९	६८
				चनुगय	२	१	१७

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
चत्वर	२	२	१३	चर	२	८	१३
	२	७	१८		३	१	७४
चन	३	५	३	चरक	३	६	३३
चदन	२	६	१३१	चरण	२	६	७१
चद्र	१	३	१४	चरणायुध	२	५	१७
	२	८	१४६	चरम	३	१	८१
	३	३	१८३	चरमक्षमाभूत	२	३	२
चद्रक	२	५	३१	चराचर	३	१	७४
चद्रभागा	१	१०	३४	चरित (शुचि)	१	७	२६
चद्रमस	१	३	१४	चरिष्णु	३	१	७४
चद्रवाला	२	४	१२५	चरु	२	७	३२
चद्रशखर	१	१	३०	चचरी	३	६	१०
चद्रसज्ञ	२	६	१३०	चर्चा	१	५	२
चद्रहास	२	८	८९		२	६	१२२
चद्रिका	१	३	१७	चमकपा	२	४	१४३
चपल	१	१	६५	चमकार	२	१०	७
	२	९	१९	चमन	२	७	४६
	३	१	४६		२	८	९०
चपला	१	३	९	चमप्रभदिका	२	१०	३४
	२	४	९६	चमप्रमविवा	२	१०	३३
चपेट	२	६	८४	चमिन	२	४	४६
चमर	२	५	१०		२	८	७१
चमरिक्	२	४	२२	चर्या	२	७	३५
चमस	३	६	३५	चवित	३	१	११०
चमसी	३	६	१०	चल	३	१	७४
चमू	२	८	७८	चलदत्र	२	४	२०
	२	८	८१	चलन	३	१	७६
चमूरु	२	५	९	चलाचल	३	१	७४
चम्पय	२	४	६३	चञ्जित	२	८	९६
चय	२	२	३	,	३	१	८७
	२	५	४०	चविका	२	४	९८

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः -	का०	ख०	श्लो०
चव्य	२	४	९८	चित्	१	५	१
चपक	२	१०	४३	...	३	५	३
चपाल	२	७	१८	चिता	२	८	११७
चान्त्रिक	२	८	९७	चिति	२	८	११७
चाङ्गेरी	२	४	१४०	चित्त	१	४	३१
चाटकर	२	५	१८	चित्तविग्रम	१	७	२६
चाण्डाल	२	१०	२०	चित्तसमुद्यति	१	७	२२
चाण्डालिका	२	१०	३१	चिताभोग	१	५	२
चातक	२	५	१७	चित्पा	२	८	११७
चातुर्वर्ण्य	२	७	२	चित्र	१	५	१७
चाप	२	८	८३	"	१	७	१९
चामर	२	८	३१	"	३	३	१७९
चामीरुर	२	९	९५	चित्रक	२	४	५१
चाम्पेय	२	४	६३	"	२	४	८०
"	२	४	६५	"	२	६	१२३
चार	२	८	१३	चित्रवार	२	१०	७
चार	३	२	१४	चित्रवृत्	२	४	२७
चारटो	२	४	१४६	चित्रतण्डुला	२	४	१०६
चारण	२	१०	१२	चित्रपणी	२	४	९२
चार	३	१	५२	चित्रभानु	१	१	५६
चाचिकप	२	६	१२२	"	१	३	३०
चामण	३	२	४३	"	३	३	१०५
चालनी	२	९	२६	चित्रनिगण्डिज	१	३	२४
चार	२	५	१६	चित्रनिगण्डिन्	१	३	२७
चिचिग	२	६	५७	चित्रा	२	४	८७
चिचिगा	२	६	५०	"	२	४	१५६
चिचु	२	६	९५	चिन्ता	१	७	२९
"	३	१	४६	चिपिटक	२	९	४७
चिचरा	२	९	६६	चिचु	२	६	९०
चिचरा	३	६	२५	चिरचित	३	१	१७
चिचरा	२	४	४३	चिरुष्टी	२	६	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
चिरन्तन	३	१	७७	चूलिका	२	८	३८
चिरप्रभूता	२	९	७१	चेटव	२	१०	१७
चिरविल्व	२	४	४७	चेत्	३	५	१२
चिररात्राय	३	५	१	चेतकी	२	४	५९
चिरस्य	३	५	१	चेतन	१	४	३०
चिराय	३	५	१	चेतना	१	५	१
चिलिचिम	१	१०	१८	चेतम्	१	४	३१
चिल्ल	२	५	२१	चेल	२	६	११५
"	२	६	६०	"	२	३	२०३
चिह्न	१	३	१७	चैत्य	२	२	७
चीन	२	५	९	चैत्र	१	४	१५
चीर	३	६	३१	चैत्ररथ	१	१	७०
चीरी	२	५	२८	चैत्रिक	१	४	१५
चीरका	२	५	२८	चोच	२	४	१३४
चीवर	३	६	३१	"	३	६	३०
चुक्र	२	८	१४१	चोरपुष्पी	२	८	१२६
"	२	९	३५	चोः	२	६	११८
"	३	६	२०	चोर	२	१०	२४
चुत्रिना	२	८	१४०	चौरिका	२	१०	२५
चुल्ल	२	६	६०	चौमं	२	१०	२५
चुल्लि	२	९	२९	च्युत	३	१	१०४
चूचुक्	२	६	७७				
चूडा	२	५	३१				
"	२	६	९७	छगग्य	२	१	७६
चूडामणि	२	६	१०२	छगग्यन्दी	२	८	११७
चूडाला	२	८	१६०	छग	२	८	१०
चूत	२	४	३३	छग्रा	२	८	१०५
चूर्ण	२	६	१३४	"	२	८	१६७
"	२	८	९९	"	२	१	३७
चूर्णकुल्ल	२	६	९६	छत्राशी	२	८	११५
चूर्णि	३	६	९	छद	२	८	१४

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
जतु	२	६	१२५	जप	२	७	४७
"	३	६	१३	जपापुष्प	२	४	७६
जतुक	२	९	४०	जम्पती	२	६	३८
जतुका	२	५	२६	जम्बाल	१	१०	९
जतुकृत्	२	४	१५३	"	२	१	१०
जतूका	२	४	१५३	जम्बीर	२	४	२४
जनु	२	६	७८	"	२	४	७९
जनक	१	७	१२	जम्बु	२	४	१९
"	२	६	२८	जम्बुक	२	५	५
जनज्जम	२	१०	१९	"	३	३	३
जनता	३	२	४२	जम्बू	२	४	१९
जनन	१	४	३०	जम्भ	२	४	२४
"	२	७	१	जम्भभेदिन्	१	१	६३
जननी	२	६	२९	जम्भल	२	४	२४
जनपद	२	१	८	जम्भीर	२	४	२४
जनपित्री	२	६	२९	जय	२	४	६६
जनश्रुति	१	६	७	"	०	८	११०
जनादेन	१	१	१९	"	३	२	१०
जनाश्रय	०	२	९	जयन	३	२	१०
जति	१	८	३०	जयन्त	१	१	६६
जनी	२	४	१५३	जयन्ती	२	४	६५
"	२	६	९	जया	२	४	६५
जनुम्	१	४	३०	जय्य	२	८	७४
जन्तु	१	४	३०	जरट	३	१	७६
जन्तुपद	०	४	२२	जरग	२	९	३६
जन्मन्	१	४	३०	जरत्	२	६	८०
जन्मिन्	१	४	३०	जग्द्गव	०	९	६१
जन्म	२	७	५८	जग	२	६	६१
"	०	८	१०३	जरायु	०	६	३८
"	३	३	१६०	जरायुज	३	१	५०
जम्बु	१	४	३०	जल	१	१०	३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जलजन्तु	१	१०	२०	जात	१	४	३१
जलधर	१	३	७	जातरूप	२	९	९५
जलनिधि	१	१०	२	जानवेदस्	१	१	५३
जलनिर्गम	१	१०	७	जातापत्या	२	६	१६
जलनीली	१	१०	३८	जाति	१	४	३१
जलपुष्प	३	६	२३	"	२	४	७२
जलप्राय	२	१	१०	"	३	३	६८
जलमुच्	१	३	७	जातीकोश	२	६	१३२
जटव्याल	१	८	५	जातीफल	२	६	१३२
जलशक्ति	१	१०	२३	जातु	३	५	४
जलाधार	१	१०	२५	जातोक्ष	२	९	६१
जलामय	१	१०	२५	जानु	२	६	७२
"	२	४	१६४	जावाल	२	१०	११
जलोच्छ्वास	१	१०	१०	जामातृ	२	६	३२
जलीकस्	१	१०	२२	जामि	३	३	१४३
जलीका	१	१०	२२	जाम्बव	२	४	१९
जल्पाक	३	१	३६	जाम्बूनद	२	९	९५
जल्पिन	३	१	१०७	जायक	२	६	१२५
जव	१	१	६४	जाया	२	६	६
"	२	८	७३	जायाजीव	२	१०	१२
जवन	२	८	४५	जायापति	२	६	३८
"	२	८	७३	जायू	२	६	५०
"	३	२	३८	जार	२	६	३५
जवनिवा	२	६	१२०	जाल	१	१०	१६
जल्लननया	१	१०	३१	"	३	३	२०१
जागरा	३	२	१९	जालक	२	४	१६
जागरितृ	३	१	३२	जालिक	२	१०	१४
जागरूक	३	१	३२	६ जालिक	३	३	१७
जागर्या	३	२	१९	जान्म	२	१०	१६
जाङ्गुलिक	१	८	११	"	३	१	१७
जाङ्गिक	२	८	७३	जिघन्तु	३	१	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जिज्ञी	२	४	९०	जीवातु	२	८	१२०
जित्वर	२	८	७७	जीवान्तक	२	१०	१४
जित	१	१	१३	जीविका	२	९	१
जिष्णु	१	१	४२	जीवितकाल	२	८	१२०
"	२	८	७७	जुगुप्सा	१	६	१३
जिह्वा	३	१	७	जुह	२	४	१३७
जिह्वा	३	३	१४२	जुह	२	७	२५
जिह्वाग	१	८	८	जूति	३	२	३८
जिह्वा	२	६	९१	जूति	३	२	३८
जीन	२	६	४२	जृम्भ	१	७	३५
जीमूत	१	३	७	जृम्भण	१	७	३५
"	२	४	६९	जेतृ	२	८	७४
"	३	३	५९	"	२	८	७७
जीरक	२	९	३६	जेमन	२	९	५६
जीर्ण	२	६	४२	जेय	२	८	७४
जीर्णवस्त्र	२	६	११५	जैन	२	८	७४
जीर्णि	३	२	९	जैवानृक	१	३	१५
जीव	१	३	२४	"	३	१	६
"	२	८	११९	"	३	३	११
जीवक	२	४	४४	जोङ्गक	२	६	१२६
"	२	४	१४२	जोपम्	३	४	१३
जीवजीव	२	५	३५	ज्ञ	२	७	५
जीवन	१	१०	३	"	३	३	३४
"	२	९	१	ज्ञपित	३	१	९८
जीवनी	२	४	१४२	ज्ञप्त	३	१	९८
जीवनीया	२	४	१४२	ज्ञप्ति	१	५	१
जीवनोपध	२	८	१२०	ज्ञानमिद्धान्त	२	८	१५
जीवन्तिका	२	४	८२	ज्ञानि	२	६	३४
"	२	४	८३	ज्ञानृ	३	१	३०
जीवन्ती	२	४	१४२	ज्ञातेय	२	६	३५
जीवा	२	४	१४२	ज्ञान	१	५	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ज्ञानिन्	२	८	१४	ज्ञावुक	२	४	४०
ज्या	२	१	२	ज्ञिण्टी	२	४	७४
"	२	८	८५	"	२	४	७५
ज्यानि	३	२	९	ज्ञिल्लिका	२	५	२८
ज्यायस्	२	६	४३		८		
"	३	३	२३६	टङ्क	२	१०	३४
ज्येष्ठ	१	४	१६	१० "	३	३	१७
"	३	३	४२	"	३	६	३३
ज्योतिरिङ्गण	२	५	२८	टिट्टिभक	२	५	३५
ज्योतिष्मती	२	४	१५०	टीका	३	६	७
ज्योतिस्	३	३	२३१	टुण्टुक	२	४	५६
ज्योत्स्ना	१	३	१७		६		
ज्योत्स्नी	२	४	११८	डमर	३	२	१४
ज्योतिषिक	२	८	१४	डमरु	१	७	८
ज्योत्स्नी	१	४	५	डयन	२	८	५२
ज्वर	२	६	५६	डहु	२	४	६०
"	३	२	३८	डिण्डिम	१	७	८
ज्वलन	१	१	५३	डिम्ब	३	२	१४
ज्वाल	१	१	५७	डिम्भ	२	५	३८
झ				"	३	३	१३५
झटा	२	४	१२७	डिम्भा	२	६	४१
झटिति	३	५	२	डुण्डुभ	१	८	५
झर	२	३	५		६		
झर्झर	१	७	८	डक्का	१	७	६
झल्लरी	३	६	१०		८		
झप	१	१०	१७	तक	२	९	५३
"	१	१०	१९	तक्षक	३	३	४
झपा	२	४	११७	तक्षन्	२	१०	९
झाटल	२	४	३९	तट	१	१०	
झाटलि	३	६	३८				

शब्दाः	षा०	य०	श्लो०	शब्दाः	षा०	य०	श्लो०
तटिनी	१	१०	३०	तनूरुह	२	५	३६
तडाग	१	१०	२८	"	२	६	१९
तडित्	१	३	१०	तन्तु	२	१०	२८
तडित्वत्	१	३	७	तन्तुभ	२	९	१७
तण्डक	३	६	३३	तन्तुवाय	२	५	१३
तण्डुल	२	४	१०६	"	२	१०	६
तण्डुलीय	२	४	१३६	तन्तुसन्तत	३	१	१०१
तत	१	७	४	तन्त्र	३	३	१८६
"	३	१	८५	तन्त्रक	२	६	११२
ततम्	३	५	३	तन्त्रिका	२	४	८२
तत्काल	२	८	२९	तन्त्री	१	७	३
तत्त्व	१	७	९	तन्द्रा	३	३	१७७
तत्पर	३	१	९	तन्द्री	१	७	३७
तथा	३	५	९	तप	१	४	१९
"	३	५	२३	तप क्लेशमह	२	७	४२
तथागत	१	१	१३	तपन	१	३	३१
तथ्य	१	६	२२	"	१	९	१
तद्	३	५	३	तपनीय	२	९	९४
तदर्पण	२	९	८१	तपस्	१	४	१५
तदा	३	५	२२	"	३	३	२३३
तदात्व	२	८	२९	तपस्य	१	४	१५
तदानीम्	३	५	२२	तपस्विन्	२	७	४२
तनय	२	६	२७	तपस्विनी	२	४	१३४
तनु	२	६	७१	तम	१	३	२७
"	३	१	६१	तमम्	१	४	२९
"	३	१	६६	"	१	८	३
"	३	३	११३	"	३	३	२३२
तनुग्र	२	८	६४	तमस्विनी	१	४	४
तनू	२	६	७१	तमाल	२	४	६८
तनूवृत्त	३	१	९९	"	३	६	३३
तनूनपात्	१	१	५३	तमालपत्र	२	६	१२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तमिस्र	१	८	३	तर्पण	२	९	५६
तमिस्रा	१	४	५	"	३	३	४
तमी	१	४	४	तर्मन्	२	७	१९
तमोनुद्	३	३	९०	तर्प	१	७	२८
तमोपट्ट	३	३	२३९	"	२	९	५५
तरक्षु	२	५	१	तल	२	८	८४
तरङ्ग	१	१०	५	"	३	३	२०३
तरङ्गिणी	१	१०	३०	तलिन्	३	३	१२७
तरणि	१	३	३०	तल्प	३	३	१३१
"	१	१०	१०	तल्लज	१	४	२७
"	२	४	७३	तष्ट	३	१	९९
तरपण्य	१	१०	११	तस्कर	२	१०	२४
तरल	२	६	१०२	ताण्डव	१	७	१०
"	३	१	७५	"	३	६	३४
तरला	२	९	५०	तात	२	६	२८
तरम्	१	१	६४	तान्त्रिक	२	८	१४
तरन्	२	८	१०२	"	२	८	१५
तरम	२	६	६३	तापस	२	७	४२
तरस्विन्	२	८	७३	तापसनरु	२	४	४६
"	३	३	१२८	तापिच्छ	२	४	६८
तरि	१	१०	१०	तामरस	१	१०	४०
तर	२	४	५	तामलकी	२	४	१२७
तरुण	२	६	४२	तामसी	१	४	५
तरुणी	२	६	८	ताम्बूलवल्ली	२	४	१२०
तर्क	१	५	३	ताम्बूली	२	४	१२०
तर्कविद्या	१	६	५	ताम्रव	२	९	९७
तर्करी	२	४	६५	ताम्रकर्णो	१	३	५
तर्जनी	२	६	८१	ताम्रकुट्टुक	२	१०	८
तर्णक	२	९	६१	ताम्रषूड	२	५	१७
तर्ङ्ग	२	९	३४	तार	१	७	२
तर्पण	२	७	१४	"	३	३	१६७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग्यजित्	१	१	४०	तिन्तिडी	२	४	४३
तारवा	१	३	२१	तिन्निडीक	२	९	३५
"	२	६	९०	तिन्दुक	२	४	३८
तारा	१	३	२१	तिन्दुकी	३	६	८
तारप्य	२	६	४०	तिमि	१	१०	१९
ताश्यं	१	१	२९	तिमिङ्गल	१	१०	२०
"	३	३	१४६	तिमित	३	१	१०५
ताश्यंशैल	२	९	१०२	तिमिर	१	८	३
ताल	१	७	९	तिरम्	३	४	१८
"	२	४	१६८	"	३	५	६
"	२	६	८३	तिरम्करिणी	२	६	१२०
"	२	९	१०३	तिरस्त्रिया	१	७	२२
"	२	६	१०३	तिरीट	२	४	३३
तालपत्र	२	४	१२३	"	३	६	३०
तालपर्णी	२	४	११९	तिरोधान	१	३	१३
तालमूलिका	२	६	१४०	तिरोहिन	२	८	११२
तालावृन्तव	१	१	२४	तिर्यच्	३	१	३४
तालाङ्क	२	४	१२७	तिलक	२	४	४०
ताली	२	४	१७०	"	२	६	४९
"	२	६	९१	"	२	६	६५
तालु	३	४	८	"	२	६	१२३
तावत्	१	५	९	"	२	९	४३
तिक्क	२	४	१५५	"	२	६	४९
तिक्कक	२	४	२५	तिलकालव	२	६	१३२
तिक्कशाव	१	३	३५	तिलपर्णी	२	९	१९
तिग्म	२	९	२६	तिलपिञ्ज	२	९	१९
तित्त	१	७	२४	तिलपेज	१	८	५
तिनिक्षा	३	१	३१	तिलित्म	२	९	७
तितिधु	२	५	३५	तिल्य	२	३	३३
तित्तिरि	१	४	१	तिन्व	१	३	२२
तिथि	२	४	२६	तिप्प	३	३	१४८
तिनिश				"			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तिप्पफला	२	४	५७	तुन्नबाय	२	१०	६
तीक्ष्ण	१	३	३५	तुमुल	२	८	१०६
"	२	९	९८	तुम्बी	२	४	१५६
"	३	३	५४	तुरग	२	८	४३
तीक्ष्णगन्धक	२	४	३१	तुरङ्ग	२	८	४३
तीर	१	१०	७	तुरङ्गम	२	८	४३
तीर्थ	३	३	८७	तुरङ्गवदन	१	१	७१
तीव्र	१	१	६७	तुरायण	३	२	२
तीव्रवेदना	१	९	३	तुरामाह	१	१	४४
तु	३	४	४	तुफ्फ	२	६	१२८
"	३	५	५	तुला	२	९	८५
"	३	५	१५	"	२	९	८७
तुङ्ग	२	४	२५	तुलाकोटि	२	६	१०९
"	३	१	७०	तुलामान	२	९	८५
तुङ्गी	२	४	१३९	तुल्य	२	१०	३६
तुच्छ	३	१	५६	तुल्यपान	२	९	५५
तुण्ड	२	६	८९	तुवर	१	५	९
तुण्डिकेरी	२	४	११६	तुवरिका	२	४	१३१
"	२	४	१३९	तुप	२	४	५८
तुण्डिम	२	६	६१	"	२	९	२२
तुण्डिल	२	६	६१	तुपार	१	३	१८
तुन्य	२	९	१०१	"	१	३	१९
तुन्या	२	४	९५	तुपिन	१	१	१०
"	२	८	१२५	तुहिन	१	३	१८
तुत्याञ्जन	२	९	१०१	तूण	२	८	८८
तुन्द	०	६	७७	तूणी	२	८	८९
तुन्दपरिमृज	१	१०	१८	तूणीर	२	८	८८
तुन्दिव	२	६	४४	तूणं	१	१	६५
तुन्दिन्	२	६	४४	तूल	२	४	६२
तुन्दिल	२	६	४४	"	२	९	१०६
तुप्त	२	४	१२७	तूलिका	२	१०	३२

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
सूवर	३	३	१६६	तैलपर्णिक	२	६	१३१
तूष्णीशील	३	१	३९	तैलपायिका	२	५	२६
तूष्णीक	३	१	३९	तैलम्पाता	३	६	६
तूष्णीकाम्	३	५	९	तैलीन	२	९	७
तूष्णीम्	३	५	९	तैप	१	४	१५
तृण	२	४	१६५	तोक्	२	६	२८
"	२	४	१६७	तोक्म	२	९	१६
तृणद्रुम	२	४	१७०	तोक्म	३	६	३०
तृणधान्य	२	९	२५	तोडक्	२	८	४१
तृणध्वज	२	४	१६०	तोत्र	२	९	१२
तृणराज	२	४	१६८	"	२	९	१२
तृणगून्य	२	४	६९	तोदन	२	९	१२
तृण्या	२	४	१६८	तोमर	२	८	९३
तृतीयावृत	२	९	९	तोय	१	१०	४
तृतीयाप्रवृत्ति	२	६	३९	तोयपिप्पली	२	४	१११
तृप्त	३	१	१०३	तोरण	२	२	१६
तृप्ति	२	९	५६	तोयंत्रिक	१	७	१०
तृप्	१	७	२७	त्यक्न	३	१	१०३
"	२	९	५५	त्याग	२	७	२९
तृणाक्	३	१	२२	त्रपा	१	७	२३
तृणा	३	३	५२	त्रपु	२	९	१०५
तेजन	२	४	१६१	त्रयी	१	६	३
तेजनर	२	४	१६०	"	१	६	३
तेजनी	२	४	८३	त्रग	३	१	७६
तेजम्	२	६	६०	त्रगर	३	२	२४
"	३	३	२३५	त्रग्न	३	१	२६
तेजिन्	३	१	९१	त्राण	३	१	१०६
तेम	३	२	२९	"	३	१	१०६
तेमन	२	९	४६	त्रान	३	८	१५०
तेजमावननी	३	१०	२२	त्रायन्ती	२	४	१५०
तेन्नि	३	५	४३	त्रायमाणा	१	७	२१
				त्राम			

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
श्रिव	२	६	७६	श्रुटि	३	१	६२
श्रिवकुद्	२	३	२	"	३	३	३८
श्रिवटु	२	९	१११	श्रेता	२	७	२०
श्रिवा	१	१०	२७	"	३	३	६९
श्रिरूट	२	३	२	श्रोति	२	५	३६
श्रिगुणावृत	२	९	९	श्रम्वव	१	१	३३
श्रिदश	१	१	७	श्रम्ववसम्भ	१	१	६८
श्रिदशालय	१	१	६	श्रूपण	२	९	१११
श्रिदिव	१	१	६	त्व	३	१	८२
श्रिदिवेश	१	१	७	त्वक्षीरी	२	९	१०९
श्रिदिवीनम्	१	१	५२	त्वक्पत्र	२	४	१३४
श्रिपथगा	१	१०	३१	त्वक्मार	२	४	१६०
श्रिपुटा	२	४	१२५	त्वच्	२	४	१२
"	२	४	१०८	"	२	६	६२
श्रिपुरान्तव	१	१	३३	त्वच	२	४	१३६
श्रिपरा	२	९	१११	त्वचिमार	२	४	१६०
श्रिभण्डी	२	४	१०८	त्वरा	३	२	२६
श्रियामा	१	४	४	त्वरित	१	१	६६
श्रिलोचन	१	१	३२	"	२	८	७३
श्रिवर्ग	२	७	५७	त्वरितोदिता	१	६	२०
"	२	८	१९	त्वष्ट	३	१	९९
श्रिप्रिम	१	१	२०	त्वष्टृ	२	१०	९
श्रिप्रिष्टम	१	१	६	"	३	३	३५
श्रिप्रा	२	६	१०८	त्विप्	१	३	३६
श्रिप्राता	२	६	१०८	"	३	३	२०६
श्रिमन्त्र	१	६	३	विशाम्भनि	१	३	३०
श्रिगीप	२	९	९	म्भ	२	८	१०
श्रिगाम्	१	१०	३१				
श्रिहम्भ	२	९	९				
श्रिहाम्भर्ता	२	९	६८	हम्भ	२	५	२७
श्रुटि	२	४	१२१	हम्भ	२	८	६६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दशित	२	८	६५	दन्तभाग	२	८	४०
दशी	२	५	२७	दन्तशठ	२	४	२१
दष्टिन्	२	५	२	"	२	४	२४
दक्ष	२	१०	१९	दन्तगठा	२	४	१४०
दक्षिण	१	३	२	दन्तावल	२	८	३४
"	३	१	८	दन्तिका	२	४	१४४
दक्षिणस्थ	२	८	६०	दन्तिन्	२	८	३४
दक्षिणाग्नि	२	७	१९	दन्तशूक	१	८	८
दक्षिणार्हं	३	१	५	दध्र	३	१	६१
दक्षिणीय	३	१	५	दम	२	८	२१
दक्षिणैर्मन्	२	१०	२४	"	३	२	३
दक्षिण्य	३	१	५	दमथ	३	२	३
दग्ध	३	१	९९	दमित	३	१	९७
दग्धवा	२	९	४९	दमुनम्	१	१	५६
दण्ड	१	३	३२	दम्पती	२	६	३८
"	२	८	२०	दम्भ	१	७	३०
"	२	८	२१	दम्भोलि	१	१	४७
"	२	८	७९	दम्य	२	९	६०
"	३	३	४२	दया	१	७	१८
दण्डधर	१	१	५९	दयालु	३	१	१५
दण्डनीति	१	६	५	दयित	३	१	५३
दण्डविष्वम्भ	२	९	७६	दग्	१	७	२१
दण्डाहत	०	९	५३	"	३	३	१८५
दद्रुष्ण	२	६	१४७	दग्न्	३	६	९
दधित्य	०	६	०१	दग्नि	३	१	६९
दधिफल	०	४	०१	दगी	२	३	६
दधिमक्नु	२	९	४८	दद्रुग्	१	१०	२६
दनुज	१	१	१२	दद्रुण	०	६	७९
दन्	२	६	९१	दद्रुरोगिन्	०	६	७९
"	३	६	१२	दपंक	१	१	२५
दन्तधावन	०	४	४०	दर्पण	०	६	१४०

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
दर्भ	२	४	१६६	दान	२	७	२९
दर्वि	२	९	३४	,	२	८	२०
दर्वीकर	१	८	८	,	२	८	३७
दर्श	१	४	८	दानव	१	१	१२
"	२	७	४८	दानवारि	१	१	९
दर्शक	२	८	६	दानशीण्ड	३	१	६
दर्शन	३	२	३१	दान्त	२	७	४२
दल	२	८	१४		३	१	९७
दव	३	३	२०७	दान्ति	३	२	३
दविष्ठ	३	१	६९	दापित	३	१	४०
दवीयन्	३	१	६९	दामन्	२	९	७३
दशन	२	६	९१	दामनी	२	९	७३
दशनवामस्	२	६	९०	दामोदर	१	१	१८
दशवल	१	१	१४	दायाद	३	३	८९
दशमिन्	२	६	४३	९ दारक	३	३	१७
दशमीस्थ	३	३	८८	दारा	२	६	६
दशा	२	६	११४	दारद	१	८	११
"	३	३	२१७	दारित	३	१	१००
दस्यु	२	८	१०	दार	२	४	१३
"	२	१०	२४	"	२	४	५३
दस्य	१	१	५१	दारुण	१	७	२०
दहन	१	१	५५	दाग्दुष्टि	२	४	१०२
दाक्षायणी	१	३	२१	दाग्दुष्टनक	२	९	३४
दाक्षाय्य	२	५	२१	दावाधाट	२	५	१७
दाडिम	२	४	६४	दाविवा	२	४	११९
,	३	६	४२	,	२	९	१०१
दाडिमपुष्पक	२	४	८९	दावी	२	४	१०२
दाण्डपाता	३	६	६	दाव	३	३	२०७
दान	३	१	१०३	दावि	१	१०	३६
दात्यूह	२	५	२१	दाग	१	१०	१५
दात्र	२	९	१३	दागपुर	२	४	१३१

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दाम	२	१०	१७	दिस्	१	३	६
दामी	२	४	७४	"	३	६	३
दासीसभ	३	५	२७	दिश्य	१	३	१
दासेय	२	१०	१७	दिष्ट	१	४	१
दासेर	२	१०	१७	"	१	४	२८
दिगम्बर	३	१	३९	"	३	३	३५
दिग्गज	१	३	४	दिष्टान्त	२	८	११६
दिग्ग	२	८	८८	दिष्ट्या	२	५	१०
,	३	१	९०	दीक्षित	२	७	८
दिग्भव	१	३	२	दीदिवि	२	९	४८
दित	३	१	१०३	दीधिति	१	३	३३
दितिसुत	१	१	१२	दीन	३	१	४९
दिधिपु	२	६	२३	दीप	२	६	१३८
"	२	६	२३	दीपक	३	३	११
दिधिपू	२	६	२३	दीप्ति	१	३	३४
दिन	१	४	२	दीप्य	२	४	१११
दिनान्त	१	४	३	दीर्घ	३	१	६९
दिब्	१	१	६	दीर्घकोशिका	१	१०	२५
"	१	२	१	दीर्घदर्शिन	२	७	६
दिवम	१	४	२	दीर्घपृष्ठ	१	८	८
दिवस्पति	१	१	४२	दीर्घवृन्त	२	४	५७
दिवा	३	५	६	दीर्घसूत्र	३	१	१७
दिवाकर	१	३	२८	दीर्घिका	१	१०	२८
दिवाकीर्ति	२	१०	१०	दुःख	१	९	३
"	२	१०	१९	"	३	६	२३
दिविपद्	१	१	८	दुःपमम्	३	५	१४
दिवीकस्	१	१	७	दुःस्पर्श	२	४	९१
"	३	३	२२७	दुःस्पर्शा	२	४	९४
दिव्य	१	४	२१	दुकूल	२	६	११३
दिव्योपपादुक्	३	१	५०	दुग्ध	२	९	५१
दिग्	१	३	२	दुग्धद	२	६	२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दुग्धदा	२	६	२९	दुहितृ	२	६	२८
दुग्धिका	२	४	१००	द्वत	२	८	१६
दुन्दुभि	१	७	६	द्वती	२	६	१७
"	३	३	१३६	द्वत्य	२	८	१६
दुरध्व	२	१	१६	द्वन	३	१	१०२
दुरालभा	२	४	९२	द्वर	३	१	६८
दुरित	२	४	२३	द्वरदशिन्	२	७	६
दुरोदर	३	३	१७२	द्वरशून्योध्वन्	२	१	१७
दुगं	२	८	१७	द्वर्वा	२	४	१५८
दुगंत	३	१	४९	द्वपिका	२	६	६७
दुगंति	१	९	१	द्वप्य	२	६	१२०
दुर्गन्ध	१	५	१२	द्वप्या	२	८	४२
दुर्गसञ्चर	३	२	२५	दृढ	१	१	६७
दुर्गा	१	१	३७	"	३	१	७६
दुर्जन	३	१	४७	"	३	३	४५
दुर्दिन	१	३	१२	दृढसन्धि	३	१	७५
दुर्दुम	२	४	१४८	दृति	३	६	१९
दुर्नामक	२	६	५४	दृध्य	३	१	८५
दुर्नामिन्	१	१०	२५	दृश्	२	६	९३
दुर्बल	२	६	४४	"	३	३	२१८
दुर्भनम्	३	१	८	दृपद्	२	३	४
दुर्मुख	३	१	३६	दृष्ट	२	८	३०
दुर्बर्ण	२	९	९६	दृष्टरजस्	२	६	८
दुर्विध	३	१	४९	दृष्टान्त	३	३	६२
दुर्हृद्	२	८	१०	दृष्टि	२	६	९३
दुलि	१	१०	२४	"	२	३	३९
दुश्च्यवन	१	१	४४	देव	१	१	७
दुष्टत	१	४	२३	"	१	७	१३
दुष्टु	३	५	१९	देवकीनन्दन	१	१	२१
दुष्पत्र	२	४	१२८	देवकुमुम	२	६	१२५
दुष्प्रधापिणी	२	४	११४	देवसातक	१	१०	२७

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
देवमातृविल	२	३	६	दैत्या	२	४	१२३
देवच्छन्द	०	६	१०५	दैत्यारि	१	१	१९
देवजग्धक	२	४	१६६	दैर्घ्य	२	६	११४
देवतर	१	१	५०	दैव	१	४	२८
देवता	१	१	९	दैव (अहोरात्र)	१	४	२१
देवताड	२	४	६९	दैव (तीर्थ)	२	७	५०
देवदारु	२	४	५४	दैवज्ञ	२	८	१४
देवद्रुमश्च	३	१	३४	दैवज्ञा	२	६	२०
देवन	२	१०	४५	दैवत	१	१	९
"	३	३	११८	दैवत (अहोरात्र)	१	४	२१
देवभूय	२	७	५२	दोला	२	४	९५
देवमातृक	२	१	१२	"	२	८	५३
देवयोनि	१	१	११	दोपज्ञ	२	७	५
देवर	२	६	३२	"	३	३	३४
देवल	२	१०	११	दोपा	३	५	६
देववल्लभ	२	४	२५	दोपकदृन्	३		४६
देवसभा	१	१	४८	दोम्	२	६	८०
देवाजीव	२	१०	११	"	३	६	१२
दक्का	१	१०	३६	दोहद	१	७	२७
देवी	१	७	१३	दोहदवती	२	६	२१
"	२	४	८३	द्युति	१	३	१७
"	२	८	१३३	"	१	३	३४
देवृ	२	६	३२	द्युमणि	१	३	३०
देश	२	१	८	द्युम्न	२	९	९०
देशरूप	२	८	२४	द्युतवारक	२	१०	४४
५ देशिक	३	३	१७	द्युतवृत्	२	१०	४३
देह	२	६	७१	द्यो	१	१	६
देहली	२	२	१३	"	१	२	१
दैनेय	१	१	१२	द्योग	१	३	३४
दैत्य	१	१	१२	द्रव्य	२	९	५१
दैत्यगुरु	१	३	२५	द्रव	१	७	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ब्रह्म	०	८	१११	ब्रह्मदुग्धा	२	९	७२
ब्रह्मन्ती	२	४	८७	ब्रह्मणी	१	१०	११
ब्रह्मिण	२	८	१०२	"	२	४	९५
"	२	९	९०	ब्राह्मचिन्तन	१	५	४
"	३	६	२२	ब्रीणिक	२	९	१०
"	३	३	५३	ब्रम्ह	२	५	३८
ब्रह्म	२	९	९०	"	३	३	२१३
"	३	३	१५५	ब्रह्मातिम	२	७	४४
ब्राह्म	३	५	२	ब्रह्मस्य	२	८	६
ब्राह्म	०	४	१०७	ब्रह्मम्यन	०	८	६
ब्राह्मिष्ठ	३	१	११२	ब्राह्मशाङ्गुल	२	६	८८
ब्राह्मिष्ठ	०	४	१३५	ब्राह्मशात्मन्	१	३	०८
ब्रु	०	४	५	ब्रापर	१	५	३
"	३	६	११	"	३	३	१६३
ब्रुक्लिम	२	४	५३	ब्राह्म	२	२	१६
ब्रुघण	२	८	९१	"	२	२	१६
ब्रुण	२	५	१४	ब्राह्मपाल	२	८	६
ब्रुणी	३	६	९	ब्रिगुणावृत्त	२	९	९
ब्रुत	१	१	६४	ब्रिज	०	५	३२
"	१	७	८	"	३	३	३०
"	३	१	८९	ब्रिजराज	३	१	१५
"	३	१	१००	ब्रिजा	२	४	१२०
ब्रुम	२	४	५	ब्रिजाति	२	७	४
ब्रुमामय	२	६	१२५	ब्रिजिह्व	३	३	१२४
ब्रुमोत्पन्न	०	४	६०	ब्रिनीया	२	७	५
ब्रुवय	२	९	८५	ब्रिप	०	८	३४
ब्रुहिण	१	१	१७	ब्रिपाद्य	०	८	०७
ब्रुण	०	९	८८	ब्रिद	२	८	२४
"	३	३	४९	ब्रिरेफ	२	५	०९
ब्रुणवान	२	५	२१	ब्रिप्	०	८	११
ब्रुणक्षीरा	०	९	७२	ब्रिपत्	२	८	१०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
द्विस्त्रिंशत्	१	६	१२	धन्विन्	२	८	६९
द्विहायनी	२	९	६८	धमन्	२	४	१६२
द्वीप	१	१०	८	धमनि	२	६	६५
द्वीपवती	१	१०	३०	धमनी	२	४	१३०
द्वीपिन्	२	५	१	"	२	६	६५
द्वेषण	२	८	१०	धम्मिरल	२	६	९७
द्वेष्य	३	१	४५	घर	२	३	१
द्वैध	२	८	१८	घरणी	२	१	२
द्वैप	२	८	५३	घरा	२	१	२
द्वैमातुर	१	१	३८	घरित्री	२	१	२
द्वघष्ट	२	९	९७	धर्म	१	४	२४
घ				"	१	६	३
घट	३	६	१७	"	३	३	१३९
घसूर	२	४	७७	धर्मचिन्ता	१	७	२८
घन	२	९	९०	धर्मध्वजिन्	२	७	५४
घनञ्जय	१	१	५३	धर्मपत्तन	२	९	३६
घनद	१	१	६८	धर्मराज	१	१	१३
घनहरी	२	४	१२८	"	१	१	५८
घनाधिप	१	१	६८	"	३	३	३१
घनिन्	३	१	१०	धर्मसहिता	१	६	६
घनिष्ठा	१	३	२२	धर्पणी	२	६	१०
घनुर्धर	२	८	६९	धव	२	६	३५
घनुर्मध्य	२	८	८५	"	३	३	२०७
घनुष्पट	२	४	३८	धवल	१	५	१३
घनुष्मत्	२	८	६९	धवला	२	९	६७
घनुम्	२	८	८३	धवित्र	२	७	२३
धन्य	३	१	३	धातकी	२	४	१२४
धन्वन्	२	१	५	"	३	६	७
"	२	८	८३	घातु	२	३	८
धन्वयाम	२	४	९१	"	३	३	६६
				घातु	१	१	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
धानूपुष्पिका	२	४	१२४	धीर	२	७	५
॥ धात्री	२	६	२९	धीवर	१	१०	१५
"	३	३	१७७	धीराक्ति	३	२	२५
धाना	२	९	४७	धीमचिव	२	८	४
धानुष्क	२	८	६९	धुत	३	१	८७
धान्य	२	९	२१	धुनी	१	१०	३०
धान्यत्वच्	२	९	२२	धुर्	२	८	५५
धान्याक	२	९	३८	धुरन्धर	२	९	६५
धान्याम्ल	२	९	३९	धुरीण	२	९	६५
धामन्	३	३	१२४	धुर्य	२	९	६५
धामागंव	२	४	८८	धूत	३	१	१०७
"	२	४	११७	धूपायिन	३	१	१०२
धाव्या	२	७	२२	धूपित	३	१	१०२
धारणा	२	८	२६	धूमकेतु	३	३	५९
धारा	२	८	४९	धूमयोनि	१	३	७
धाराधर	१	३	७	धूमल	१	५	१६
धारासम्पात	१	३	११	धूम्या	३	२	४२
धातंराष्ट्र	२	५	२४	धूम्याट	२	५	१६
धावनी	२	४	९३	धूम्र	१	५	१६
॥ धाविक	२	६	२९	धूर्जटि	१	१	३३
॥ धाविका	२	६	२९	धूतं	२	४	७७
धिक्	३	४	३	"	२	१०	४३
धिवृत्त	३	१	३९	"	३	१	४७
"	३	१	९४	धूर्वंह	२	९	६५
धिपण	१	३	२४	धूलि	२	८	९८
धिपणा	१	५	१	धूमर	१	५	१३
धिष्य	३	३	१५६	धृति	३	३	७५
धी	१	५	१	धृष्ट	३	१	२५
धीन्द्रिय	१	५	८	धृष्णि	२	४	३३
धीमनी	२	६	१२	धृणु	३	१	२५
धीर	२	६	१२४	धेनु	२	९	७१

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
धेनुका	२	८	३६	नक्तम्	३	५	६
"	३	३	१५	नक्तमाल	२	४	४७
धेनुप्या	२	९	७२	नक्र	१	१०	२१
धेनुक्	२	९	६०	नक्षत्र	१	३	२१
धंवत	१	७	१	नक्षत्रमाला	२	६	१०६
घोरण	२	८	५८	नक्षत्रेश	१	३	१५
घोरितक	२	८	४८	नख	२	४	१३०
घांतकौशेय	२	६	११३	"	२	६	८३
घारेय	२	९	६५	"	३	६	१२
ध्याम	२	४	१६६	नम्बर	२	६	८३
ध्रुव	१	३	२०	नग	३	३	१९
"	२	४	८	नगरी	२	२	१
"	३	१	७२	नगीवस्	२	३	३३
"	३	३	२१२	नग्न	३	१	३९
ध्रुवा	२	४	११५	नग्नह	२	१०	४२
"	२	७	२५	नग्निका	२	६	८
ध्वज	२	८	९९	"	२	६	१७
ध्वजिनी	२	८	७८	नट	०	८	५६
ध्वनि	१	६	२३	"	२	१०	१२
ध्वनि (मूढम)	१	७	३	नटन	१	७	१०
ध्वनित	३	१	९४	नटी	२	४	१२१
ध्वस्त	३	१	१०४	नट्ट	२	४	१६२
ध्वाद्दश	२	५	२०	"	३	६	३३
"	३	३	२२०	नङ्प्राय	२	१	९
ध्वान	१	६	२६	नङ्घा	२	४	१६८
ध्वान्त	१	८	३	नङ्घन	०	१	९
	न			नङ्घन	२	१	९
न	३	५	११	नङ्घन	३	१	७१
नकुलेप्या	०	४	११५	नत	०	६	४५
नक्तव	२	६	११५	नतनामिक	१	१०	०९
				नदी	३	६	३
				"			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नदीमातृक	२	१	१०	नर्तन	१	७	१०
नदीसर्ज	२	४	४५	नर्मदा	१	१०	३२
नद्यो	१	१०	३१	नर्मन्	१	७	३२
ननान्द	२	६	२९	नल	२	४	१६५
ननु	३	४	१०	नलम्बर	१	१	७०
ननुच	३	५	१८	नलद	२	४	१६४
नन्दव	१	१	२८	नलमीन	१	१०	१८
नन्दन	१	१	४७	नलिन	१	१०	३९
नन्दिवृक्ष	०	४	१२८	नलिनी	१	१०	३९
नन्द्यावर्त	०	२	१०	नली	२	४	१२९
ननुमव	०	६	३९	नन्व	२	१	१८
नप्त्री	२	६	०९	नव	३	१	७७
नभम्	१	२	१	नवदल	१	१०	४३
"	१	४	१६	नवनीत	०	९	५०
"	३	३	०३३	नवमालिका	०	८	७०
नभगङ्गाम	२	५	३४	नवमूर्तिवा	०	९	७१
नभस्य	१	८	१७	नवाम्बर	०	६	११०
नभस्वत्	१	१	६३	नवीन	३	१	७७
नमम्	३	५	१८	नवीद्वित	०	९	५०
नममित	३	१	१०१	नव्य	३	१	७७
नमस्यारी	२	४	१६१	नष्ट	०	८	११०
नमस्या	२	७	३४	नष्टचेष्टता	१	७	३३
नमस्यित	३	१	१०१	नष्टाग्नि	०	७	१३
नमुचिगूदन	१	०	४३	नगिन	०	९	६३
नय	३	०	९	नर्यान	०	९	६३
नयन	०	६	९३	नहि	३	५	११
नर	२	६	१	नार	१	१	६
नरत	१	९	१	"	३	३	०
नरवाहा	१	१	६९	नाहु	०	१	१८
नरव	१	७	१०	नाहुभी	०	८	११८
नारी	१	७	८	नाग	१	८	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग	२	८	३४	नान्दीवादिन्	३	१	३८
"	२	९	१०५	नापित	२	१०	१०
"	३	१	५९	नाभि	२	८	५६
"	३	३	२१	"	३	३	१३७
नागकेशर	२	४	६५	"	३	६	२०
नागजिह्विका	२	९	१०८	नाभि	३	६	१
नागबला	२	४	११७	नाम	३	४	१३
नागर	२	९	३८	नामधेय	१	६	८
"	३	३	१८९	नामन्	१	६	८
नागरङ्ग	२	४	३८	नाय	३	२	१
नागलोक	१	८	१	नायक	३	१	११
नागवल्ली	२	४	१२०	३ "	३	३	१७
नागसम्भव	२	९	१०५	नारक	१	९	१
नागान्तक	१	१	२९	नारद	१	१	४८
नाट्य	१	७	१०	नाराच	२	८	८७
नाडिका	२	९	३४	नाराची	२	१०	३२
नाडिन्धम	२	१०	८	नारायण	१	१	१८
नाडी	२	६	६५	नारायणी	२	४	१०१
"	२	९	२२	नारी	२	६	२
"	३	३	४३	नाल	१	१०	४२
नाडीव्रण	२	६	५४	"	२	९	२२
नायवत्	३	१	१६	नाला	१	१०	४२
नाद	१	६	२३	नालिकेर	२	४	१६८
नादेयी	२	४	३०	नाविक	१	१०	१२
"	२	४	३८	नाव्य	१	१०	१०
"	२	४	६५	नाम	२	८	११६
"	२	४	११८	नामत्य	१	१	५१
नाना	३	४	९	नामा	२	२	१३
"	३	५	३	"	२	६	८९
नानादप	३	१	९३	नामिका	२	६	८९
नान्दीकर	३	१	३८	नाम्निकता	१	५	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नि शलाक	२	८	२२	निक्वण	१	६	२४
नि शेष	३	१	६५	निक्वाण	१	६	२४
नि शोध्य	३	१	५६	निखिल	३	१	६५
नि श्रेणि	२	२	१८	निगड	२	८	४१
नि श्रेयस	१	५	६	निगद	३	२	१२
नि पमम्	३	५	१४	निगम	२	२	१
नि सरण	२	२	१९	"	३	२	१४०
नि स्व	३	१	४९	निगाद	३	२	१२
निकट	३	१	६६	निगार	३	२	३७
निकर	२	५	३९	निगाल	२	८	४८
निर्कर्षण	२	२	१९	निग्रह	३	२	१३
निकप	२	१०	३२	निघ	३	२	३६
निकपा	३	५	७	निघस	२	९	५६
"	३	५	१९	निघ्न	३	१	१६
निकपात्मज	१	१	६०	निचुल	२	४	६१
निकामम्	२	९	५७	निचोल	२	६	११६
निकाय	२	५	४२	निज	३	३	३२
निकाय्य	२	२	५	नितम्ब	२	६	७४
निकार	३	२	१५	नितम्बनी	२	६	३
"	३	२	३६	नितान्त	१	१	६७
निकारण	२	८	११२	नित्य	१	१	६६
निकुञ्चन	२	९	८८	"	३	१	७२
निकुञ्ज	२	३	८	निदाघ	१	४	१९
निकुम्भ	२	४	१४४	"	१	७	३३
निकुरम्य	२	५	४०	निदान	१	४	२८
निवृत्त	३	१	४१	निदिग्ध	३	१	८९
"	३	१	४६	निदिग्धता	२	४	९३
निवृत्ति	१	७	३०	निदेश	२	८	२५
निवृष्ट	३	१	५४	निद्रा	१	७	३६
निषेतन	२	२	४	निद्राण	३	१	३३
निवाचन	२	४	२९	निद्रालु	३	१	३३

शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०	शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०
निधन	०	८	११६	नियुद्ध	२	८	१०६
निधि	१	१	७१	नियोज्य	२	१०	१७
निधुवन	२	७	५७	निर्	३	४	१५
निध्यान	३	२	३१	निरन्तर	३	१	६६
निनद	१	६	२३	निरय	१	९	१
निनाद	१	६	२३	निरगल	३	१	८३
निन्दा	१	६	१३	निरर्थक	३	१	८१
निप	२	९	३२	निरवग्रह	३	१	१५
निपठ	३	२	२९	निरमन	३	१	३१
निपाठ	३	२	२९	निरस्त	१	६	२०
निपातन	३	२	२७	"	२	८	८८
निपान	१	१०	२६	"	३	१	४०
निपुण	३	१	४	निराकरिणु	३	१	३०
निबन्धन	१	७	७	निराकृत	३	१	४०
"	२	८	९०	निराकृति	२	७	५३
निभ	२	१०	३७	"	३	२	३१
निभृत	३	१	२५	निरामय	२	६	५७
निमय	२	९	८०	निरीष	२	९	१३
निमित्त	३	३	७७	निरोध	३	२	१३
निमेष	१	८	११	निर्ऋति	१	९	१
निम्न	१	१०	१५	निर्गुण्डी	२	४	६८
निम्नगा	१	१०	३०	"	२	४	७०
निम्ब	२	४	६२	निर्ग्रन्थन	२	८	११३
निम्बतरु	२	४	२६	निर्घोष	१	६	२३
नियति	१	४	२८	निर्जर	१	१	७
नियन्तृ	२	८	५९	निर्जितेन्द्रियग्राम	२	७	४३
नियम	१	५	५	निर्ज्ञ	२	३	५
"	२	७	३७	निर्णय	१	५	३
"	२	७	४९	निर्णयन	३	१	५६
नियामक	१	१०	१२	निर्णोजक	२	१०	१०
नियुत	३	६	२४	निर्देश	२	८	२५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
निर्घायं	३	१	३१	निवाप	२	७	३१
निर्भर	३	१	६६	निधीत	२	६	११३
निर्मद	२	८	३६	"	२	७	५०
निर्मुक्त	१	८	६	निवृत	३	१	८८
निर्मोक	१	८	९	निवेश	२	८	३३
निर्याण	२	८	३८	निष्ठा	१	४	४
निर्यातन	३	३	१२०	"	३	६	३
निर्यास	३	६	१३	निष्ठाकर	१	४	८
निर्यागिन	२	८	११३	निश्चान्त	२	२	५
निर्पूह	३	३	२३७	निशापति	१	३	१४
निर्वपण	२	७	३०	निशा ह्ता	२	९	४१
निर्वर्णन	३	२	३१	निशित	३	१	९१
निर्वहण	१	७	१५	निशीथ	१	४	६
निर्वाण	१	५	६	निशीथनी	१	४	४
"	३	१	९६	निश्चय	१	५	३
निर्वात	३	१	९६	निश्रेणी	२	२	१८
निर्वाद	१	६	१३	निपङ्ग	२	८	८८
"	३	३	९०	निपङ्गिन्	२	८	६९
निर्वापण	२	८	११४	निपद्या	२	२	२
निर्वृत्त	३	१	१००	निपद्वर	१	१०	९
निर्वेश	२	१०	३८	निपद्य	२	३	३
"	३	२	२०	निपाद	१	७	१
"	३	३	२१६	"	२	१०	२०
निर्व्यंघन	१	८	२	निपादिन्	२	८	५९
निर्हार	३	२	१७	निपूदन	२	८	११३
निर्हारिन्	१	५	११	निष्कः	२	३	१४
निर्ह्लाद	१	६	२३	निष्कला	२	६	२१
निलय	२	२	५	निष्कामित	३	१	३९
निर्वहण	२	८	११२	निष्कट	२	४	१
निवह	२	५	३९	निष्कटि	२	४	१२५
निवात	३	३	८४	निष्कुह	२	४	१३

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
निष्कम	३	२	२५	नीच	२	१०	१६
निष्ठा	१	७	१५	"	३	१	७०
"	३	३	४१	नीचैस्	३	५	१७
निष्ठान	२	९	४४	नीड	२	५	३३
निष्ठीवन	३	२	३८	नीडोद्भव	२	५	३४
निष्ठुर	१	६	१९	नीघ्न	२	२	१४
"	३	१	७६	नीष	२	४	४२
निष्ठेव	३	२	३७	नीर	१	१०	४
निष्ठेवन	३	२	३८	नीर	१	५	१६
निष्ठघूत	३	१	८७	नीलकण्ठ	२	५	३०
निष्ठघूति	३	२	३८	"	३	३	४०
निष्ठात	३	१	८	नीलदग्धु	२	५	१३
निष्पवव	३	१	९५	नीलगोहित	१	१	३३
निष्पतिमुना	२	६	११	नीला (मक्षिका)	२	५	२६
निष्पन्न	३	१	१००	नीलाम्बर	१	१	२४
निष्प्रवाणि	२	६	११२	नीलाम्बुजमम्	१	१०	२७
निगमं	१	७	३८	नीलिवा	२	४	७०
निमृष्ट	३	१	८८	नीलिनी	२	४	९५
निस्त	३	१	६९	नीली	०	४	९४
निस्तर्हण	०	८	११४	नीलाव	३	०	२३
निस्त्रिणा	२	८	८९	नीवार	०	९	२१
निम्याव	२	९	८९	नीवी	०	९	८०
निखन	१	६	२३	"	३	३	२१३
निखान	१	६	२३	नीरु	०	१	८
निहता	२	८	११६	नीरा	०	६	११८
निहावा	१	१०	२०	नीरा	१	३	१८
निहिमन	०	८	११३	नृ	३	४	१०
निहीन	०	१०	१६	नृ	१	६	११
निहव	१	६	१३	नृ	३	१	१३
"	०	३	२०९	नृ	३	१	८३
नीबाना	०	१०	२३	नृन	३	१	३३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नूल	३	१	७८	नैष्किक	२	८	७
नूद	२	४	४१	नैष्पशिक	२	८	७०
नूतम्	३	४	१२	नो	३	५	११
"	३	५	१६	नौ	१	१०	१०
नूपुर	२	६	१०९	नौकादण्ड	१	१०	१३
नृ	२	६	१	नौतार्य	१	१०	५०
नृत्य	१	७	१०	न्यक्ष	३	३	२२६
नृप	२	८	१	न्यग्रोध	२	४	३२
नृपलक्ष्मन्	२	८	३२	"	३	३	९६
नृपसभ	३	६	२७	न्यग्रोधी	२	४	८७
नृपासन	२	८	३१	न्यच्	३	१	७०
नृपस	३	१	४७	न्यङ्कु	२	५	१०
नृगेन	३	६	४०	न्यस्त	३	१	८८
नेतृ	३	१	११	न्याद	२	९	५६
नेत्र	२	६	९३	न्याय	२	८	२४
"	३	३	१८१	न्याय्य	२	८	२५
नेत्राम्बु	२	६	९३	न्यास	२	९	८१
नेदिष्ठ	३	१	६८	न्युज	२	६	६१
नेपथ्य	२	६	९९	न्युद्धत	३	६	१७
नेमि	१	१०	२७	न्यून	३	३	१२८
"	२	८	५६				
नेमी	२	४	२६				
नैकभेद	३	१	८३	पक्व	३	१	९१
नैगम	२	९	७८	"	३	१	९६
"	३	३	१४१	पक्वण	२	२	२०
नैचिकी	२	९	६७	पक्ष	१	४	१२
नैपाली	२	९	१०८	"	२	५	३६
नैमेय	२	९	८०	"	२	६	९८
नैयग्रोध	२	४	१८	"	२	८	८७
नैर्ऋत	१	१	६०	"	३	३	२२१
"	१	३	२	पक्षक	२	२	१४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
पक्षति	१	४	१	पञ्चगात्र	२	६	८१
	२	५	३६	पञ्चाङ्गुल	२	४	५१
	३	३	७३	पञ्चाम्य	२	५	१
पक्षद्वार	३	२	१४	पञ्जर	३	६	३१
पक्षभाग	२	८	४०	पञ्जिका	३	६	७
पक्षमल	२	५	३६	पट	२	६	११६
पक्षान्त	१	४	७	पटच्चर	२	६	११५
पक्षिन	२	१	३२	पट्ट	३	२	१४
पक्षिणी	१	६	५		३	३	२०७
पक्षमन	३	२	१२१	पट्टप्रातः	७	२	१४
पङ्क	१	४	२३	पट्टवामक	२	६	१३९
	१	१०	०	पट्ट	१	७	६
पङ्क्ति	२	१	१०		२	८	१०८
पङ्क्तिरह	१	१०	६०	पट्ट	७	४	१५
पङ्क्तिवत	२	४	४		७	१०	३९
	२	९	८४		३	३	६०
	३	३	७७	पट्टपर्णी	७	४	१०८
पङ्क्तु	७	६	४८	पट्टा	२	८	१५
पञ्चम्पचा	२	४	१०७	पट्टालिका	२	८	११८
पचा	३	२	८	पट्ट	७	६	१७
पञ्चगटव	३	६	४१	पट्टिराम्य	७	८	६१
पञ्चगव्यवी	३	६	४१	पट्टिन	७	१	६१
पञ्चजन	२	६	९	पट्टिना	३		२१
पञ्चतम	३	६	६१	पण	७	०	८८
पञ्चतमी	३	६	४१		७	१०	८
पञ्चना	७	८	११६		७	१०	८६
पञ्चनगा	१	४	७		७	१०	८
पञ्चधारा	७	८	४९		७		४९
पञ्चम	१	०	१	पण्य	१	७	८
पञ्चलभरण	१	६	१	पण्यम	७	८	६९
पञ्चवार	१	१	२०	पण्यमिन	७	१	१००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पणित	३	१	१०९	पत्तिमहनि	२	८	६७
पणितव्य	२	९	८२	पत्नी	२	६	५
पण्ड	२	६	३९	पत्र	२	४	१४
पण्डित	२	७	५	"	२	५	३६
पण्य	२	९	८२	"	२	८	५८
पण्यवीथिका	२	२	२	"	३	३	१८०
पण्या	२	८	१५०	पत्रपरशु	२	१०	३२
पण्याजीव	२	९	७८	पत्रपाश्या	२	६	१०३
पनग	२	५	३३	पत्रपेला	२	६	१२२
पनङ्ग	२	५	२८	पत्राङ्ग	२	६	१३२
"	३	३	२०	"	२	९	१११
पनङ्गिका	२	५	२७	पत्राङ्गलि	२	६	१२२
पनत्	२	५	३३	पत्रिन्	२	५	१५
पनत्र	२	५	३६	"	२	५	३३
पनत्रय	२	५	३३	"	२	८	८७
पनत्रि	२	५	३३	"	३	३	१०६
पतत्रिन्	२	५	३३	पत्रोर्ण	२	४	५६
पतद्रुप	२	६	१३९	"	२	६	११३
"	३	६	२१	पथित	२	८	१७
पतपाळ	३	१	२७	पथिन्	२	१	१५
पतारा	२	८	९९	पथ्या	२	४	५९
पताकिन्	२	८	७१	पद्	२	६	७१
पति	२	६	३५	पद	३	३	९४
"	३	१	१०	पदग	२	८	६६
पतिवरा	२	६	७	पदवी	२	१	१५
पतिवनी	२	६	१२	पदात्रि	२	८	६६
पतिवभा	२	६	६	पदाति	२	८	६६
पत्न	२	२	१	पति	२	८	६७
पति	२	८	६६	पद्म	२	८	६७
"	२	८	८०	पद्मि	२	१	१५
"	३	३	७३	पप	१	१	७१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पञ्च	१	१०	३९	परपिण्डाद	३	१	२०
पञ्चक	२	८	३९	परभृत्	२	५	२०
पञ्चचारिणी	२	४	१४६	परभृत	२	५	२०
पञ्चनाभ	१	१	२०	परमम्	३	५	१२
पञ्चपत्र	२	४	१४५	परमान्न	२	७	२४
पञ्चराग	२	९	९२	परमेष्ठिन्	१	१	१६
पञ्चा	१	१	२७	परम्पराक	२	७	२६
"	२	४	८९	परवत्	३	१	१६
"	२	४	१४६	परशु	२	८	९२
पञ्चावर	१	१०	२८	परश्वध	२	८	९२
पञ्चाट	२	४	१४७	परश्वस्	३	५	२२
पञ्चालया	१	१	२७	पराक्रम	२	८	१०७
पद्मिन्	२	८	३५	"	३	३	१३९
पद्मिनी	१	१०	३९	पराग	२	४	१७
पद्य	३	६	३१	"	३	३	२१
पद्या	२	१	१५	पराङ्मुख	३	१	३३
पनायित	३	१	१०९	पराचित	२	१०	१८
पनित	३	१	१०९	पराचीन	३	१	३३
पन	३	१	१०४	पराजय	२	८	१११
पन्नग	१	८	८	पराजित	७	८	११२
पद्मगाशन	१	१	२९	पराधीन	३	१	१६
पयस्	१	१०	३	पराध्न	३	१	२०
"	२	९	५१	पराभूत	२	८	११७
"	३	३	२३४	परारि	३	५	२०
पयस्य	२	९	५१	पराध्वं	३	१	८८
पयोधर	३	३	१६४	परामन	२	८	११३
पर	२	८	११	परासु	२	८	११३
"	३	३	१९२	परास्वन्दिन्	२	१०	२५
पर शत	३	१	६४	परिवर	३	३	१६६
परजात	२	१०	१८	परिवर्तन्	२	६	१०१
परतन्त्र	३	१	१६	परिक्रम	३	२	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
परिक्रिया	३	२	२०	परिवर्हं	३	३	२४०
परिक्षिप्त	३	१	८८	परिभव	१	७	२२
परिक्षा	१	१०	२९	परिभाषण	१	६	१४
परिग्रह	३	३	२३८	परिभूत	३	१	१०६
परिघ	२	८	९१	परिमल	१	५	१०
"	३	३	२७	"	३	२	१३
परिघातन	२	८	९१	परिमाण	२	९	८९
परिचय	३	२	२३	परिरम्भ	३	२	३०
परिचर	२	८	६२	परिवर्जन	२	८	११४
परिचर्मा	२	७	३५	परिवादिनी	१	७	३
परिचाध्य	२	७	२०	परिवापित	३	१	८४
परिचारक	२	१०	१७	परिवित्ति	२	७	५६
परिणत	३	१	९६	परिवृद्ध	३	१	११
परिणय	२	७	५६	परिवेतु	२	७	५५
परिणाम	३	२	१५	परिवेष	१	३	३३
परिणाय	२	१०	४५	परिव्याध	२	४	३०
परिणाह	२	६	११४	परिव्याध	२	४	६०
परितनू	३	५	१३	परिव्राज्	२	७	४१
परित्राण	३	२	५	परिपद्	२	७	१५
परिदान	२	९	८०	परिष्कार	२	६	१०१
परिदेवन	१	६	१६	परिष्कृत	२	६	१००
परिधान	२	६	११७	परिष्वङ्ग	३	२	३०
परिधि	१	३	३३	परिमर	२	१	१६
"	३	३	९७	परिमरं	३	२	२०
परिधिग्न्य	२	८	६२	परिमर्सा	३	२	२१
परिपत्	२	९	८०	परिम्बन्ध	२	१०	१८
परिपन्दिन्	२	८	११	परिम्भानम	२	८	४२
परिपाटी	२	७	३६	परिम्बन्ध	२	६	१३७
परिपूर्णा	२	६	१३७	परिपुन	२	१०	३१
परिप्रेष	२	४	१३१	परिपुनता	२	१०	३१
परिप्रेष	३	१	७१	परिप्रेष	३	१	७

शब्दाः	प०	घ०	श्लो०	शब्दाः	प०	घ०	श्लो०
परीभाव	१	७	२२	पर्यय	३	२	३३
परीवर्त	२	९	८०	पर्यवस्था	३	२	२१
परीवाद	१	६	१३	पर्याप्ति	२	९	७७
परीवाप	३	३	१३०	पर्याप्ति	३	२	५
परीवार	३	३	१६९	पर्याय	२	७	३७
परीवाह	१	१०	१०	,	३	३	१८८
परीष्टि	२	७	२०	पर्यदञ्चन	२	९	३
परीमार	३	२	२१	पर्येषणा	२	७	३२
परीहाम	१	७	३२	पर्यन्	२	३	१
पर्यत्	३	५	२०	पर्यन्	१	४	७
पर्यप्	२	४	१६२	"	२	४	१६२
पर्यप	१	६	१९	"	३	३	१०२
परेत	२	८	११७	पर्युवा	२	६	६९
परेतराज्	१	१	५८	पर्य	२	९	८६
परैद्यवि	३	५	२१	"	३	३	२०३
परैष्टुका	२	९	७०	पर्यगण्ट	२	१०	६
परैधित	२	१०	१८	पर्यङ्कपा	२	४	९८
परोष्णी	२	५	२६	पर्यल	२	६	६३
पर्यंटी	२	४	३२	पर्यण्टु	२	४	१४७
पर्यंनी	२	४	१०२	पर्यल	२	९	२२
पर्यन्त्य	३	३	१४७	पर्यल	२	४	१४
पर्यं	२	४	१४	"	२	४	२२
,	२	४	२९	"	२	४	१५४
"	३	६	२२	पर्यलशिन	२	४	५
पर्यशाला	२	२	६	पर्यलनी	२	६	१२
पर्याम्	२	४	७९	पर्यलित	२	६	४१
पर्यङ्क	२	६	१३८	पर्यलङ्क	२	६	१३८
४ "	३	३	१७	पर्यलव	२	४	१६
पर्यटन	२	७	३५	पर्यलव	१	१०	२८
पर्यन्ताभू	२	१	१४	पर्य	३	२	२४
पर्यय	२	७	३७	पर्यन	१	१	६३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पवन	३	२	२८	पाटच्चर	२	१०	२५
पवनाशन	१	८	८	पाटल	१	५	१५
पवमान	१	१	६३	"	२	९	१५
पवि	१	१	४७	पाटला	२	४	५४
पवित्र	२	४	१६६	पाटलि	२	४	५४
"	२	७	८५	पाठ	२	७	१४
"	३	१	५५	"	३	२	२९
पवित्रक	१	१०	१६	पाठा	२	४	८४
पशुजानि	२	५	११	पाठिन्	२	४	८०
पशुपति	१	१	३०	पाठीन	१	१०	१८
पशुप्रेरण	३	२	३९	पाणि	२	६	८१
पशुरज्जु	२	९	७३	पाणिगृहीनी	२	६	५
पश्चात्	३	४	५	पाणिष	२	१०	१३
पञ्चात्ताप	१	७	२७	पाणीपीटन	२	७	५६
पश्चिम	१	३	२	पाणिवाद	२	१०	१३
"	३	१	८१	पाण्डर	१	५	१०
पाशु	२	८	९८	पाण्डु	१	५	१३
पाशुला	२	६	११	पाण्डुकम्बलिन्	२	८	५४
पाक	२	५	३८	पाण्डुर	१	५	१३
"	३	२	८	पातक	३	६	३३
३ ,	३	३	१७	पाताल	१	८	१
पाकल	२	४	१०६	"	३	३	२०३
पाकशासन	१	१	८१	पातुक्	३	१	२७
पाकशासनि	१	१	६६	पान	१	१०	८
पाकस्थान	२	९	२७	"	२	७	२८
पाक्य	२	९	६२	"	२	९	३३
"	२	९	१०९	"	३	३	१८०
पाक्वण्ड	२	७	४५	पात्री	३	६	४२
पाञ्चजन्य	१	१	२८	पात्रीव	३	६	३५
पाञ्चालिका	२	१०	२९	पायम्	१	१०	४
पाट	३	५	७	पाद	२	३	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पाद	२	६	७१	पायस	२	६	१२८
"	२	९	८९	"	२	७	२४
"	३	३	९०	पायु	२	६	७३
पादकटक	२	६	११०	पाय्य	२	९	८५
पादग्रहण	२	७	४१	पार	१	१०	८
पादप	२	४	५	पारद	२	९	९९
पादबन्धन	२	९	५८	पारगव	३	३	२११
पादस्फोट	२	६	५२	पारद्वधिव	२	८	७०
पादाग्र	२	६	७१	पारसीव	२	८	४५
पादान्नद	२	६	१०९	पारम्प्रेण्य	२	६	२४
पादात	२	८	६७	पारायण	३	२	२
पादातिव	२	८	६६	पारावन	२	५	१४
पादुका	२	१०	३०	पारावताङ्घ्रि	२	४	१५०
पादू	२	१०	३०	पारावार	१	१०	१
पादूष्टन्	२	१०	७		३	६	३५
पाद्य	२	७	३३	पारागर्गिन्	२	७	४१
पान	२	१०	४०	पारिवादिभान्	२	७	४२
पानगोष्ठिया	२	१०	४२	पारिजानत्र	१	१	५०
पानपात्र	२	१०	८३		२	४	२६
पानभाजन	२	९	३०	पारिगध्या	२	६	१०३
पानीय	१	१०	४	पारिपाद्वक	१	३	३२
पानीयगालिका	२	२	७	पारिप्यव	३	१	७५
पान्य	२	८	१७	पारिभद्र	२	४	२६
पाप	१	४	२३	पारिभद्रत्र	२	४	५३
"	३	१	८७	पारिभध्य	०	४	१२६
पापचेष्टी	०	४	८५	पारिभ्याशक	२	३	३
पाप्मन्	१	४	०३	पारिपद्	१	१	३५
पाप्मन्	०	६	५३	पारिष्टाय	०	६	१०७
पाप्मन	०	६	५८	पापी	३	६	१०
पाप्मर	२	१०	१५	पाप्य	१	६	१४
पाप्मा	०	६	५३	पापिव	०	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पावंती	१	१	३७	पिचण्ड	३	६	१८
पावंतीनन्दन	१	१	३९	पिचण्डिल	२	६	४४
पाश्व	२	६	७९	पिचु	२	९	१०६
"	३	२	४१	पिचुमन्द	२	५	६२
पाश्वभाग	२	८	४०	पिचुल	२	४	४०
पाणि	२	६	७२	पिच्चट	२	९	१०५
पाणिग्राह	२	८	१०	पिच्छ	२	५	३१
पालघ्न	२	४	१६७	पिच्छा	२	४	६७
पालङ्की	२	४	१०१	"	३	६	९
पालाश	१	५	१४	पिच्छिल	२	९	४६
पालि	२	८	९३	पिच्छिला	२	४	६६
"	३	३	१९८	"	२	४	६२
पालिन्दी	२	४	१०८	पिञ्ज	२	८	११५
पाल्लवा	३	६	५	पिञ्जर	२	९	१०३
पावव	१	१	५४	पिञ्जल	२	८	९९
पाश	२	६	९८	पिट	२	९	२६
पाशव	२	१०	४५	पिटव	२	६	५३
पाशिन	१	१	६१	"	२	१०	०९
पागुपत	२	४	८१	पिठर	२	९	३१
पागुपात्य	२	९	२	"	३	३	१८९
पाश्चात्य	३	१	८१	पिण्ड	२	९	९८
पाश्या	३	२	४२	"	२	९	१०४
पापाण	२	३	४	"	३	६	१८
पापाणदारण	२	१०	३४	पिण्डव	०	६	१२८
पिव	२	५	१९	पिण्डिवा	०	८	७६
पिङ्ग	१	५	१६	पिण्डीनव	०	४	५२
पिङ्गल	१	३	३१	पिण्याव	३	३	९
"	१	३	३०	"	३	६	३३
"	१	५	१६	पिनामह	१	१	१६
पिङ्गला	१	३	५	"	२	६	३३
पिण्ड	२	६	३३	पितृ	२	६	०८

शब्दाः	वा०	घ०	ङ०	शब्दाः	वा०	घ०	ङ०
पितृ	२	६	३७	पितृना	२	४	१३३
पितृदान	२	७	३१	पिष्टम्	२	९	४८
पितृपति	१	१	५८	पिष्टपनन	२	९	३९
	१	३	२	पिष्टान	२	६	१३९
पितृपितृ	२	६	३३	पीठ	२	६	१३८
पितृप्रभू	१	८	३	पीठन	२	८	१०९
पितृवन	२	८	११८	पीडा	१	९	३
पितृव्य	०	६	३१	पीन	१	५	१४
पितृमनिभ	३	१	१३	पीनदाम	२	४	५३
पित्त	२	६	३०	पीनद्र	२	४	६०
पिच्य (तीर्थ)	२	७	५१		२	४	१०१
पित्तम्	२	५	३८	पीनन	२	४	२७
पिधान	१	३	१३		२	६	१२४
पिनद्ध	२	८	६५	"	२	९	१०३
पिनाक	१	१	३५	पीतमालक	२	४	४३
"	३	३	१४	पीना	२	९	४१
पिनाविन्	१	१	३१	पीनाम्बर	१	१	१९
पिपासा	२	९	५५	पीन	३	१	६१
पिपीलिका	३	६	८	पीनस	२	६	५१
पिप्पल	२	४	२०	पीनोधनी	२	९	७१
पिप्पली	२	४	९७	पीयूष	१	१	४८
पिप्पलीमूल	२	९	११०	"	२	९	५४
पिप्लु	२	६	४९	पीलु	२	४	२८
पिप्पल	२	४	३५	"	३	३	१९४
पिल्ल	२	६	६०	पीलुपर्णी	२	४	८४
पिशङ्ग	१	५	१६	"	२	४	१३९
पिशाच	१	१	११	पीवन्	३	१	६१
पिशित	२	६	६३	पीवर	३	१	६१
पिशुन	२	६	१२४	पीवरस्तनी	२	९	७१
"	३	१	४७	पुश्चली	२	६	१०
"	३	३	१२८	पुम्	२	६	१

शब्दा.	का०	व०	इलो०	शब्दा.	का०	व०	इलो० ^५
पुद्गल	३	६	१७	पुनर्भू	२	६	२३
पुद्गल	३	१	५९	पुद्गल	२	४	२५
पुच्छ	२	८	५०	पुमान्	२	६	१
पुञ्ज	२	५	४०	पुर्	२	२	१
पुटभेद	१	१०	७	पुर्	०	४	३६
पुटभेदन	२	२	१	"	३	३	१८६
पुटी	३	६	४०	पुर्गर	२	८	७२
पुण्डरीक	१	३	४	पुस्तम्	३	५	७
"	१	१०	८१	पुस्तार	०	०	१६
"	३	३	११	पुस्तदर	१	१	४१
पुण्डरीकाक्ष	१	१	१९	पुस्तधी	०	६	६
पुण्डरीक	२	८	१०७	पुस्त	३	०	७
पुण्ड	२	६	१६३	पुस्तृत	३	३	८६
पुण्डक	२	४	७२	पुस्तान्	३	६	८
पुण्य	१	४	२६	पुरा	३	६	१५
"	३	३	१६१	पुराण	१	६	५
पुष्प	२	७	३७	"	३	१	७७
पुष्पजन	१	१	६०	पुरातन	३	१	७७
पुष्पजनेश्वर	१	१	६९	पुरावृत्त	१	६	६
पुष्पभूमि	२	१	८	पुरी	०	२	१
पुष्पवन्	३	१	३	पुरीतन्	०	६	६६
पुष्पिका	२	५	०७	पुरीत	०	६	६८
पुत्र	०	६	२७	पु	३	१	६३
"	२	६	३७	पुण्य	१	६	०९
पुत्रिका	२	१०	२९	"	२	६	०९
पुत्रग	३	६	००	"	०	६	१
पुनपुनर्	३	५	१	"	३	३	०१९
पुनर्	३	६	१५	पुण्योत्तम	१	१	२१
"	३	५	१०	पुण्य	३	१	६३
पुनर्नक्ष	०	६	१६९	पुण्य	१	१	६१
पुनर्भक्ष	०	६	८३	पुण्य	०	८	७२

शब्दः	का०	ख०	श्लो०	शब्दः	का०	ख०	श्लो०
पुत्रोदय	२	८	७०	पुष्पलिह	२	५	२९
पुत्रोदयिन्	२	८	७२	पुष्पवती	२	६	२०
पुत्रोदय	३	६	२१	पुष्पवन्	१	४	१०
पुत्रोधम्	२	८	५	पुष्पममय	१	४	१८
पुत्रोभागिन	३	१	४६	पुष्प	१	३	२२
पुत्रोहित	२	८	५	पुम्त	२	१०	२८
पुत्राव	३	३	५	पुम्	२	४	१६९
पुलिन	१	१०	९		३	३	२०
पुलिन्द	२	१०	२०	पूजा	०	७	३४
पुत्रामजा	१	१	४५	पूजित	३	१	९८
पुपित	३	१	९७	पूज्य	३	१	५
पुष्कर	१	२	१		३	३	१५१
"	१	१०	४	पूत	२	७	४५
"	१	१०	४१	"	२	९	२३
"	२	४	१४५	"	३	१	५५
"	३	३	१८७	पूतना	२	४	५९
पुष्कराह्व	२	५	२२	पूतिवरज	२	४	४८
पुष्करिणी	१	१०	२७	पूतिवाष्ट	२	४	५४
पुष्कल	३	१	५८	"	२	४	६०
पुष्प	२	१०	२०	पूतिगन्धि	१	५	१२
पुष्ट	३	१	९७	पूतिफली	२	४	९६
पुष्प	२	४	१७	पूतीव	२	४	४८
"	२	४	१३२	पूष	२	९	४८
"	२	६	२१	पूष	३	६	३५
पुष्पक	१	१	७०	पूर	३	६	२०
पुष्पवैतु	२	९	१०३	पूरणी	०	४	४६
पुष्पदन्त	१	३	५	पूरित	३	१	९८
पुष्पधन्वन्	१	१	२६	पूरप	२	६	१
पुष्पफल	२	४	२१	पूर्ण	३	१	६५
पुष्परथ	२	८	५१		३	१	९८
पुष्परस	२					८	३२

शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
पोटा	२	६	१५	प्रवृत्ति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतवाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रक्रम	३	२	२६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	७	८	३१
पोत्रिन्	७	५	७	प्रवृण	१	६	२५
पोत्री	७	६	२९	प्रववाण	१	६	२५
पोर	७	६	१६६	प्रवेष्टन	२	८	८७
पोरम्य	३	१	८०	प्रगण्ड	७	६	८०
पोष्य	७	६	८७	प्रगनजानुष	७	६	४७
"	३	३	७७६	प्रगभ	३	१	७५
पोरोगव	७	९	७७	प्रगाह	३	३	६५
पोषंमाम	२	७	८८	प्रगुण	३	१	७२
पोषंमामी	१	६	७	प्रगे	३	५	१९
पोषम्य	१	१	६९	प्रगह	७	८	११९
पोषि	७	९	६७	"	३	३	७३८
पोष	१	६	१५	प्रगाह	३	३	७३८
पोष्य	७	६	१८०	प्रसीव	३	६	१७
पोष्य	७	९	१०३	प्रपण	७	७	१७
प्याद्				प्रपाण	७	७	१७
				प्रपत्र	७	८	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रज्ञा	१	५	१	प्रतिधा	१	७	२६
"	२	६	१२	प्रतिधातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	३५
प्रज्ञु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रज्ञीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदान	२	९	८१
प्रणव	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	३६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	४	१
प्रणिधि	२	८	१३	"	१	५	१
"	३	३	१०१	प्रतिपन्न	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
"	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिबिम्ब	२	१०	३५
प्रणये	३	१	२५	प्रतिभय	१	७	२०
प्रणोदनी	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४४
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
"	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त	२	८	६५
प्रतापम	२	४	८१	प्रतिपल	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतियातना	२	१०	३५
प्रतिकर्मन्	२	६	९९	प्रनिरोधिन्	२	१०	२५
प्रतिकूल	३	१	८४	प्रनिवाक्य	१	६	१०
प्रतिकृति	२	१०	३६	प्रनिविषा	२	६	९९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पोटा	२	६	१५	प्रकृति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतबाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रथम	३	२	२६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	०	८	३१
पोत्रिन्	२	५	०	प्रकृण	१	६	२५
पोत्री	०	६	२९	प्रकवाण	१	६	२५
पोर	०	८	१६६	प्रवेष्टन	०	८	८७
पोरस्त्य	३	१	८०	प्रगण्ड	२	६	८०
पोरप	०	६	८७	प्रगतजानुय	०	६	४७
"	३	३	०२४	प्रगभ	३	१	२५
पोरोगव	०	९	०७	प्रगाह	३	३	६२
पोर्णमाग	०	७	८८	प्रगुण	३	१	७२
पोर्णमामो	१	६	७	प्रगे	३	५	१९
पोरस्त्य	१	१	६९	प्रघा	०	८	११९
पोरि	०	९	८७	"	३	३	०३८
पोप	१	६	१५	प्रघाट	३	३	०३८
पोपक	०	६	१८९	प्रघीव	३	६	३५
पोपक	०	९	१०३	प्रघण	०	०	१०
प्याट्	३	५	७	प्रघाण	०	०	१०
प्रवर	०	८	८६	प्रघव	०	८	९६
प्रवाण	१	६	२७	प्रवलाणि	३	१	३०
"	०	६	१०	प्रवु	३	१	६३
प्रवामम्	०	९	८७	प्रवेष्टम्	१	१	६३
प्रवार	३	३	१६३	प्रवृत्तपट	०	६	११६
प्रवाण	१	३	३४	प्रवृत्त	०	०	१४
"	३	३	०३९	प्रवृत्तिरा	०	६	८०
प्रवोर्ण	०	८	३१	प्रवृ	३	०	२४
प्रवोर्ण	०	६	८८	प्रवृत्ति	०	८	७३

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रज्ञा	१	५	१	प्रतिधा	१	७	२६
,	२	६	१२	प्रतिधातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	५५
प्रजु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रडीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदान	२	९	८१
प्रणव	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	२६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	४	१
प्रणिधि	२	८	१३	"	१	५	१
,	३	३	१०१	प्रतिपन्न	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
"	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिबिम्ब	२	१०	२५
प्रणय	३	१	२५	प्रतिभय	१	७	२०
प्रणोदनी	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४४
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
"	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त	२	८	६५
प्रतापस	२	४	८१	प्रतियत्न	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतियातना	२	१०	३०
प्रतिवर्धन्	२	६	९९	प्रतिरोधिन्	२	१०	२८
प्रतिकूल	३	१	८४	प्रतिवाक्य	१	६	१०
प्रतिवृत्ति	२	१०	३६	प्रतिविषया	२	४	९९

शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
प्रतिभासन	३	२	३४	प्रत्यग्र	३	१	७७
प्रतिष्ठाप	२	६	५१	प्रत्यन्त	२	१	७
प्रतिश्रय	३	३	१५४	प्रत्यन्तपर्वत	२	३	७
प्रतिश्रव	१	५	५	प्रत्यय	३	३	१४८
प्रतिश्रुत	१	६	२६	प्रत्ययित	२	८	१३
प्रतिष्ठम्भ	३	२	२७	प्रत्ययिन्	२	८	११
प्रतिसर	३	३	१७५	प्रत्ययमित	३	१	११०
प्रतिमीरा	२	६	१२०	प्रत्याख्यात	३	१	४०
प्रतिहत	३	१	४१	प्रत्याख्यान	३	२	३१
प्रतीक	२	६	७०	प्रत्यादिष्ट	३	१	४०
"	३	३	७	प्रत्यादेश	३	२	३१
प्रतीकार	२	८	११०	प्रत्यालीढ	२	८	८५
प्रतीकाश	२	१०	३७	प्रत्यासार	२	८	७९
प्रतीक्ष्य	३	१	५	प्रत्याहार	३	२	१६
प्रतीची	१	३	१	प्रत्युत्क्रम	३	२	२६
प्रतीत	३	१	९	प्रत्युपस्	१	४	२
"	३	३	८२	प्रत्यूप	१	४	२
प्रतीपदर्शिनी	२	६	२	प्रत्यूह	३	२	१९
प्रतीर	१	१०	७	प्रथम	३	१	८०
प्रतीहार	२	२	१६	"	३	३	१४५
"	२	८	६	प्रथा	३	२	९
"	३	३	१७१	प्रथित	३	१	९
प्रतीहारी	३	३	१७१	प्रदर	३	३	१६५
प्रतीहास	२	४	७६	प्रदीप	२	६	१३८
प्रतीली	२	२	३	प्रदीपन	१	८	१०
प्रत्न	३	१	७७	प्रदेशन	२	८	२७
प्रत्यक्	३	५	२३	प्रदेशनी	२	६	८१
प्रत्यक्पर्णी	२	४	८९	प्रदेशिनी	२	६	८२
प्रत्यक्श्रेणी	२	४	८८	प्रदोष	१	४	६
"	२	४	१४४	प्रद्युम्न	१	१	२५
प्रत्यक्ष	३	१	७९	प्रद्राव	२	८	१११

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रधन	२	८	१०३	प्रमदवन	२	४	३
प्रधान	१	४	२९	प्रमदा	२	६	३
"	२	८	५	प्रमनस्	३	१	७
"	३	१	५७	प्रमा	३	२	१०
"	३	३	१२३	प्रमाण	३	३	५४
प्रधि	२	८	५६	प्रमाद	१	७	३०
प्रपञ्च	३	३	२८	प्रमापण	२	८	११२
प्रपद	२	६	७१	प्रमिति	३	२	१०
प्रपा	२	२	७	प्रमीत	२	७	२६
प्रपान	२	३	४	"	२	८	११७
प्रपितामह	२	६	३३	प्रमीला	१	७	३७
प्रपुष्पाड	२	४	१४७	प्रमुख	३	१	५७
प्रपीण्डरीक	२	४	१२७	प्रमुदित	३	१	१०३
प्रफुल्ल	२	४	७	प्रमोद	१	४	२४
प्रबन्धकल्पना	१	६	६	प्रयत	२	७	४५
प्रबोधन	२	६	१२२	प्रयस्त	२	९	४५
प्रभञ्जन	१	१	६३	प्रयाम	३	२	२३
प्रभव	३	३	२११	प्रयोगार्थ	३	२	२६
प्रभा	१	३	३४	प्रलम्बघ्न	१	१	२३
प्रभाकर	१	३	२८	प्रलय	१	४	२२
प्रभात	१	४	३	"	१	७	३३
प्रभाव	२	८	१९	"	२	८	११६
"	२	८	२०	प्रलाप	१	६	१५
प्रभिन्न	२	८	३६	प्रवण	३	३	५७
प्रभु	३	१	११	प्रवयम्	२	६	४२
प्रभूत	३	१	६३	प्रवहं	३	१	५७
प्रघ्नष्टक	२	६	१३५	प्रवह	३	२	१८
प्रमथ	१	१	३५	प्रवहन	२	८	५२
प्रमयन	२	८	११५	प्रवहिलवा	१	६	६
प्रमयाधिप	१	१	३१	प्रवारण	३	२	३
प्रमद	१	४	२४	प्रवाल	१	७	७

शब्दा.	पा०	य०	श्लो०	शब्दाः	पा०	य०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रगव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवग्रन्थन	२	४	१५
प्रवागन	०	८	११३	प्रमव्य	३	१	८४
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिका	२	६	५५	प्रमाद	१	३	१७
प्रविश्याति	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविश्लेष	३	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रसाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रसारिणी	२	४	१५२
प्रवृद्ध	३	१	७६	प्रमित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	५७	प्रमिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यक्त	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रश्न	१	६	१०	प्रसूतिका	२	६	१६
प्रश्रित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्ठवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्ठोही	२	९	७०	प्रसूजनयितृ	२	६	३७
प्रमन्न	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमन्नता	१	३	१७	प्रसृता	२	६	७२
प्रमन्ता	२	१०	३९	प्रसृति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रमेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रमेवव	१	७	७
"	३	२	२५	प्रम्तर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	२४
प्रमव	३	२	१०	प्रम्य	२	३	५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रत्य	२	९	८५	प्राज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्राज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्राज्ञी	२	६	१२
प्रस्वपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्बिवाक	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	२६	"	२	८	१०२
प्रखवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रसावि	२	६	६७	"	२	९	१०४
प्रहर	१	४	६	प्राणिधूत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रह्लन्न	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्रागु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्राकृत	२	१०	१६	प्रादेशन	२	७	३०
प्राग्वश	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राप्रहर	३	१	५८	प्रान्तर	२	१	१७
प्राप्रघ	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राप्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिका	३	६	८	प्राप्तरूप	३	३	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	३	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राच्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजिन	२	८	५९	प्राथित	३	१	९७

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रमव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवन्नयन	२	४	१५
प्रवागन	२	८	११३	प्रमव्य	३	१	८४
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिवा	२	६	५५	प्रसाद	१	३	१७
प्रविद्वान्ति	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविश्रेप	२	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रमाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रसारिणी	२	८	१५२
प्रवृद्ध	३	१	७६	प्रसित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	५७	प्रमिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यक्त	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रश्न	१	६	१०	प्रसूतिका	२	६	१६
प्रश्रित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्ठवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्ठोही	२	९	७०	प्रसूजनयितृ	२	६	३७
प्रमघ्न	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमघ्नता	१	३	१७	प्रसृता	२	६	७२
प्रसन्ना	२	१०	३९	प्रसृति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रसेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रमेवक	१	७	७
"	३	२	२५	प्रस्तर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	२४
प्रमव	३	२	१०	प्रस्थ	२	३	५

शब्दः	का०	ख०	श्लो०	शब्दः	का०	ख०	श्लो०
प्रस्थ	२	९	८५	प्राज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्राज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्राज्ञी	२	६	१२
प्रस्थपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्बिवाक	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	२६	"	२	८	१०२
प्रस्रवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रस्राव	२	६	६७	"	२	९	१०४
प्रहर	१	४	६	प्राणिच्युत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रहलम्भ	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्राशु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्रावृत्त	२	१०	१६	प्रादेशन	२	७	३०
प्राग्वत्	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राग्रहर	३	१	५८	प्रान्तर	२	१	१७
प्राग्रघ	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राच्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिका	३	६	८	प्राप्तरूप	३	३	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	३	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राध्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजित्	२	८	५९	प्राथित	३	१	९७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रालम्ब	२	६	१३६	प्रेक्षित	३	१	८७
प्रालम्बिका	२	६	१०४	प्रेत	१	९	२
प्राग्नेय	१	३	१८	"	२	८	१७
प्रावार	२	६	११७	"	३	३	६०
प्रावृत्त	२	६	११३	प्रेत्य	३	५	८
प्रावृष	१	४	१९	प्रेमन्	१	७	२७
प्रावृषायणी	२	४	८६	"	१	७	२७
प्रास	२	८	९३	प्रेष्ठ	३	१	१११
प्रासङ्ग	२	८	५७	प्रेष	३	३	२२०
प्रासङ्ग्य	२	९	६४	प्रेष्य	२	१०	१७
प्रासाद	२	२	९	प्रोक्षण	२	७	२६
प्रासिक	२	८	७०	प्रोक्षित	२	७	२६
प्राह्म	१	४	३	प्रोथ	२	८	४९
प्रियवद	३	१	३६	प्रोष्ठपदा	१	३	२२
प्रिय	१	६	१९	प्रोष्ठी	१	१०	१८
"	२	६	३५	प्रौढ	३	१	७६
"	३	१	५३	प्रौष्ठपद	१	४	१७
प्रियक	२	४	४२	प्लक्ष	२	४	३२
"	२	४	४४	"	२	४	४३
"	२	४	५६	प्लव	१	१०	११
"	२	५	९	"	१	१०	२४
प्रियगु	२	४	५५	"	२	४	१३२
"	२	९	२०	"	२	५	३४
प्रियता	१	७	२७	"	२	१०	१९
प्रीणन	३	२	४	प्लवग	२	५	३
प्रीन	३	१	१०३	"	३	३	२४
प्रीति	१	४	२४	प्लवङ्ग	२	५	३
प्रुष्ट	३	१	९९	प्लवङ्गम	३	३	१३८
प्रेक्षा	१	५	१	प्लाक्ष	२	४	१८
"	३	३	२२५	प्लीहन्	२	४	६६
प्रेक्षा	२	८	५३	प्लीहमनु	२	४	४९

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
प्लुत	२	८	४८	फाण्ट	३	१	९४
प्लुष्ट	३	१	९९	फाल	२	६	१११
प्लोप	३	२	९	"	२	९	१३
प्लात	३	१	११०	फाल्गुन	१	४	१५
	फ			फाल्गुनिक	१	४	१५
फणा	१	८	९	फुल्ल	२	४	८
फणिज्जक	२	४	७९	फेत	२	९	१०५
फणिन्	१	८	७	"	३	६	१९
फल	२	४	१५	फेनिल	२	४	३१
"	२	८	९०	"	२	४	३६
"	२	९	१३	फेरव	२	५	५
"	२	९	८०	फेरु	२	५	५
"	३	३	२०२	फेला	२	९	५६
"	३	६	२३		ब		
फाक	२	८	९०	बहिष्ठ	३	१	१११
फलकपाणि	२	८	७१	बक	२	५	२२
फलनिक	२	९	१११	बकुल	२	४	६४
फलपूर	२	४	७८	बडवानल	१	१	५६
फलवत्	२	४	७	बडिंग	१	१०	१६
फलाध्यक्ष	२	४	४५	बत	३	८	६
फलिन्	२	४	७	बदर	२	४	३७
फलिन	२	४	७	बदरा	२	४	११६
फलिनी	२	४	५५	"	२	४	१५१
"	२	४	१३६	बदरी	०	४	३६
फली	२	४	५५	बन्दिन्	२	८	९७
फलेग्रहि	२	४	६	बद्ध	३	१	८२
फलेरहा	२	४	५४	"	३	१	९५
फल्गु	२	४	६१	बधिर	२	६	४८
"	३	१	५६	बन्धकी	२	६	१०
फाणिन	२	९	४३	बन्धन	२	८	२६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
वन्धन	३	२	१४	वलभद्रिका	२	४	११०
वन्धनालय	२	८	११९	वलवत्	२	६	५४
वन्धस्तम्भ	२	८	४१	"	३	५	२
वन्धु	२	६	३४	वलविन्यास	२	८	७९
वन्धुजीवक	२	४	७३	वला	२	४	१०७
वन्धुता	२	६	३५	वलाका	२	५	२५
वन्धुर	३	१	६९	वलात्कार	२	८	१०८
वन्धुल	२	६	२६	वलाराति	१	१	४३
वन्धूक	२	७	७३	वलाहक	१	३	७
वन्धूकपुष्प	२	४	४४	वलि	२	७	१४
वन्ध्य	२	६	७	"	२	८	२७
वन्त्र्या	२	९	६९	"	३	३	१९६
वध्रु	३	३	१७१	वलिध्वमिन्	१	१	२१
वर्ह	२	५	३१	वलिन	२	६	४१
"	३	३	२३७	वलिपुण्ड्र	२	५	२०
वर्हपुष्प	२	८	१३२	वलिभ	२	६	४१
वर्हिण	२	५	३०	वलिभुज्	२	५	२०
वर्हिन्	२	५	३०	वलिमन्मन्	१	८	१
वर्हिर्मत्त	१	१	९	वलीवर्द	२	९	७९
वर्हिम्	१	१	५४	वल्लव	२	९	२७
वर्हिष्ठ	२	४	१०२	"	२	९	५७
वल	१	१	२४	वन्वज	२	४	१६३
"	२	८	१७	वस्त	२	९	७६
"	२	८	७८	वर्हिर्दारि	२	२	१६
"	२	८	१०२	वर्हिम्	३	५	१७
"	३	६	२२	वहु	३	१	६३
"	३	३	१९६	वहुवर	३	१	१७
वलज	३	३	३१	वहुगर्वाच्	३	१	३६
वलजा	३	३	३१	वहुपाद्	२	६	३२
वलदेव	१	१	२३	वहुप्रद	३	१	६
वलभद्र	१	१	०३	वहुमूल्य	२	६	११३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
बहुरूप	२	६	१२८	वालिश	३	३	२१९
बहुल	३	१	६३	वालुक	२	४	१२१
"	३	३	२००	वालेय	२	९	७७
बहुला	२	४	१२५	वालेयशाक	२	४	९०
"	३	३	२००	वात्य	२	६	४०
बहुलीकृत	२	९	२३	वाष्प	३	३	१३१
बहुवारक	२	४	३४	वाष्पिका	२	९	४०
बहुवेतस्	२	१	९	बाहु	२	६	८०
बहुविध	३	१	९३	बाहुज	२	८	१
बहुमुत्ता	२	४	१००	बाहुदा	१	१०	३३
बहुमूर्ति	२	९	७०	बाहुमूल	२	६	७९
बाढ	१	१	६७	बाहुयुद्ध	२	८	१०६
"	३	३	४५	बाहुल	१	४	१८
बाण	२	८	८६	बाहुलेय	१	१	६०
"	३	३	४६	बाहुलव	३	६	३२
बाणा	२	४	७४	बाहिलक	२	८	४५
बादर	२	६	१११	बाहलीक	२	६	१२४
बाधा	१	९	३	"	२	९	४०
बान्धकिनेय	२	६	२६	"	३	३	९
बान्धव	२	६	३४	बिन्दु	१	१०	६
बाहंत	२	४	१९	बिन्दुजालम्	२	८	३९
वाल	२	६	१२२	बिम्ब	१	३	१५
"	२	६	४२	बिम्बिका	२	४	१३९
"	३	३	२०६	बिल	१	८	१
बालगभिणी	२	९	७०	बिलेशय	१	८	८
बालतनय	२	६	४९	बिल्व	२	४	३२
बालतृण	०	४	१६७	बिम	१	१०	४०
बालपादया	२	६	१०३	"	१	१०	४२
बालमूषिका	२	५	१२	बिसक्णिका	२	५	७५
बाला	१	७	१४	बिमप्रमून	१	१०	४१
बालिश	३	१	४८	बिमिनी	१	१०	३९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विस्त	२	९	८६	बृहत्कुक्षि	२	६	४४
बीज	१	४	२८	बृहद्भानु	१	१	५४
"	२	६	६२	१ बृहस्पति	१	३	२
बीजकोश	१	१०	४३	"	१	३	२४
बीजपूर	२	४	७८	बोधकर	२	८	९७
बीजावृत	२	९	८	बोधिद्रुम	२	४	२०
बीज्य	२	७	२	बोल	२	९	१०४
बीभत्स	१	७	१७	ब्रघ्न	१	३	२८
"	१	७	१९	ब्रह्मचारिन	२	७	३
"	३	३	२३५	"	२	७	४२
बुक्का	२	६	६४	ब्रह्मण्य	२	४	४१
बुद्ध	१	१	१३	ब्रह्मत्व	२	७	५१
"	३	१	१०८	ब्रह्मदर्भा	२	४	१४५
"	३	३	१०१	ब्रह्मदारु	२	४	४१
बुद्धि	१	५	१	ब्रह्मन्	१	१	१६
बुद्बुद	३	६	१९	"	३	३	११५
१ बुध	१	३	२	ब्रह्मपुत्र	१	८	१०
"	१	३	२६	ब्रह्मवन्धु	३	३	१०४
"	२	७	५	ब्रह्मविन्दु	२	७	३९
"	३	३	१०१	ब्रह्मभूय	२	७	५१
बुधित	३	१	१०८	ब्रह्मयज्ञ	२	७	१४
बुध्न	२	४	१२	ब्रह्मवचंस्	२	७	३८
बुभुक्षा	२	९	५४	ब्रह्ममायुज्ये	२	७	५१
बुभुक्षित	३	१	२०	ब्रह्मसू	१	१	२७
बुस	२	९	२२	ब्रह्माञ्जलि	२	७	३९
बुस्त	३	६	३४	ब्रह्मासन	२	७	४०
बृहत्	२	८	१०७	ब्राह्म (तीर्थ)	०	७	५१
बृहती	२	४	९३	ब्राह्म (अहोरात्र)	१	४	२१
"	३	३	७५	ब्राह्मण	२	७	४
बृहत्	३	१	६०	ब्राह्मणयष्टिका	०	४	८९
बृहन्निवा	२	६	११७	ब्राह्मणी	२	४	८९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ब्राह्मण्य	३	२	४१	भद्र	२	९	५९
ब्राह्मी	१	१	३५	भद्रकुम्भ	२	८	३२
"	१	६	१	भद्रदार	२	४	५३
"	२	४	१३७	भद्रपदा	१	३	२३
				भद्रपर्णी	२	४	३६
भ				भद्रवला	२	४	१५३
भ	१	२	२१	भद्रमस्तक	२	४	१६०
भक्त	२	९	४८	भद्रयव	२	४	६७
भक्षक	३	१	२०	भद्रश्री	२	६	१३१
भक्षकार	२	९	२८	भद्रासन	२	८	३१
भक्षित	३	१	११०	भय	१	७	२१
भग	२	६	७६	भयङ्कर	१	७	२०
"	३	३	२६	भयद्रुत	३	१	४२
भगन्दर	२	६	५६	भयानक	१	७	१७
भगवन्	१	१	१३	"	१	७	२०
भगिनी	२	६	२९	भर	१	१	६६
भगिनीपति	१	७	१२	भरण	२	१०	३८
भङ्ग	१	१०	५	भरण्य	२	१०	३८
"	२	८	१११	भरण्यभुज्	३	१	१९
भङ्गा	२	९	२०	भरत	२	१०	१२
भङ्गि	३	६	८	भरद्वाज	२	५	१५
भजमान	२	८	२४	भर्ग	१	१	३३
भट	२	८	६१	भर्तृ	२	६	३५
भट्टि	२	९	४५	"	३	३	५९
भट्टारक	१	७	१३	भर्तृदारक	१	७	१२
भट्टिनी	१	७	१३	भर्तृदारिका	१	७	१३
भण्टाकी	२	४	११४	भर्त्सन	१	६	१४
भण्डल	२	४	६३	भर्मन्	२	९	९४
भण्डी	२	४	९१	"	२	१०	३८
भण्डीरी	२	४	९१	भल्ल	३	६	२१
भद्र	१	४	२५	भल्लानकी	२	८	८२

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
मल्लुक	२	५	३	भानुज	१	३	२
मल्लूक	२	५	४	भामिनी	२	६	४
भव	१	१	३४	भार	२	९	८७
"	३	३	२०७	भारत	२	१	६
भवन	२	२	५	भारती	१	६	१
भवानी	१	१	३७	भारद्वाजी	२	४	११६
भविक	१	४	२६	भार्यप्टि	२	१०	३०
भवितृ	३	१	२९	भारवाह	२	१०	१५
भविष्णु	३	१	२९	भारिक	२	१०	१५
भव्य	१	४	२६	भार्गव	१	३	२५
भपक	२	१०	२२	भार्गवी	२	४	१५८
भस्त्रा	२	१०	३३	भार्गी	२	४	८९
भस्मगन्धिनी	२	४	१२०	भार्या	२	६	६
भस्मगर्भा	२	४	६३	भार्यापति	२	६	३८
भा	१	३	३४	भालूक	२	५	४
भाग	२	९	८९	भाव	१	७	१२
भागधेय	१	४	२८	"	१	७	२१
"	२	८	२७	"	३	३	२०८
भागिनेय	२	६	३२	भावबोधक	१	७	२१
भागीरथी	१	१०	३१	भाबित	२	६	१३४
भाग्य	१	४	२८	"	२	९	४६
"	३	३	१५६	"	३	१	१०४
भाजन	२	९	३३	भावुव	१	४	२६
भाण्ड	२	९	३३	भाषा	१	६	१
"	३	३	४८	भाषित	१	६	१
भाद्र	१	४	१७	"	३	१	१०७
भाद्रपद	१	४	१७	भाष्य	२	६	३१
भाद्रपदा	१	३	२२	भाम्	१	३	३६
भानु	१	३	३१	भाम्बर	१	३	२८
"	१	३	३३	भास्वन	१	३	२९
"	३	३	१०५	भिक्षा	३	२	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
भिक्षा	३	३	२०५	भुजङ्ग	१	८	६
भिक्षु	२	७	३	भुजङ्गभुज्	०	५	३०
"	२	७	१४	भुजङ्गम	१	८	६
भित्त	१	३	१६	भुजङ्गाक्षी	०	४	११५
भित्ति	२	२	४	भुजगिरम्	०	६	३८
भित्ता	२	९	४८	भुजान्तर	०	६	३७
भिक्षा	३	०	८	भुजिष्य	२	१०	१७
भिक्षुर	१	१	४७	भुवन	१	१०	३
भिक्षिपाल	०	८	९१	"	२	१	६
भिक्ष	३	१	८२	भू	२	१	२
"	३	१	१००	"	३	६	३
भिक्षज्	०	६	५७	भूत	१	१	११
भिक्षटा	०	९	८९	"	३	१	१०४
भी	१	७	२१	"	३	३	७८
भीति	१	७	०१	भूतवेश	२	९	१११
भीम	१	१	३४	भूतवेशी	२	४	३१
"	१	७	००	भूतामन्	३	३	१०६
भीर	०	६	३	भूतावाग	२	८	५८
"	३	१	२६	भूति	१	१	३६
भीरव	३	१	०६	"	३	३	३०
भीरुव	३	१	०६	भूतिव	३	३	८
भीषा	१	७	००	भूतग	१	१	३१
भीष्म	१	७	००	भूदार	०	८	०
भीष्मभू	१	१०	३१	भूदव	२	७	८
भूका	३	१	१११	भूनिम्न	२	४	१८३
भूतनममुष्पि	०	९	५६	भूग	२	८	१
भूग	२	६	६१	भूगदी	०	८	३०
"	३	१	७१	भूभूत्	३	३	६१
"	३	१	९१	भूमि	०	१	०
भूत्र	०	६	१०	भूमिजम्बुका	०	८	०८
भूत्रा	१	८	६	"	०	८	११

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
भूमिस्पृग्	२	९	१	भेदित	३	१	१००
भूयस्	३	१	६३	भेरी	१	७	६
भूयिष्ठ	३	१	६३	भेषज	२	६	५०
भूरि	३	१	६३	भैक्ष	२	७	४६
"	३	३	१८३	भैरव	१	७	१९
भूरिफेता	२	४	१४३	भैषज्य	२	६	५०
भूरिमाय	२	५	५	भोग	३	३	२३
भूरुण्डी	२	४	६९	भोगवती	३	३	७०
भूजं	२	४	४६	भोगिन्	१	८	८
भूषा	२	६	१०१	भोगिनी	२	६	५
भूपित	२	६	१००	भोजन	२	९	५५
भूष्णु	३	१	२९	भोजनशेष	२	७	२८
भूस्तृण	२	४	१६७	भोस्	३	५	७
भृगु	२	३	४	भोम	१	३	२५
भृङ्ग	२	४	१३४	भोरिक	२	८	७
"	२	५	१६	भकुस	१	७	११
"	२	५	२९	भकुटि	१	७	३७
भृङ्गराज	२	४	१५१	भ्रम	१	५	४
भृङ्गार	२	८	३२	"	१	१०	७
भृङ्गारी	२	५	२८	"	३	२	९
भृतक	२	१०	१५	भ्रमर	२	५	२९
भृति	२	१०	३८	भ्रमरक	२	६	९६
भृतिभुज्	२	१०	१५	भ्रमि	३	२	९
भृत्य	२	१०	१७	भ्रष्ट	३	१	१०४
भृत्या	२	१०	३८	भ्राजिष्णु	२	६	१०१
भृश	१	१	६६	भ्रातृ	२	६	३६
भृष्टयव	२	९	४७	भ्रातृज	२	६	३६
भेक	१	१०	२४	भ्रातृजाया	२	६	३०
भेकी	१	१०	२४	भ्रातृभगिनी	२	६	३६
भेद	२	८	२०	भ्रातृव्य	३	३	१४७
"	२	८	२१	भ्रात्रीय	२	६	३६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ग्रान्ति	१	५	४	मञ्जु	३	१	५२
ग्राष्ट	२	९	३०	मञ्जुल	३	१	५२
ध्रुवम	१	७	११	मञ्जूपा	२	१०	२९
ध्रुकुटि	१	७	३७	मठ	२	२	८
ध्रू	२	६	९०	मद्दु	१	७	८
ध्रुस	१	७	११	मणि	२	९	९३
ध्रुकुटि	१	७	३७	मणिक	३	९	३१
ध्रूण	२	६	३९	मणित	१	६	२१
ध्रूण	३	३	४६	मणिवन्ध	२	६	८१
ध्रैप	२	८	२३	मण्ड	२	४	५१
	म			"	२	९	४९
मकर	१	१०	२०	मण्डन	२	६	१०२
मकरध्वज	१	१	३६	"	३	१	२९
मकरन्द	२	४	१७	मण्डप	२	२	९
मकुष्ठक	२	९	१७	मण्डल	१	३	६
मकूलक	२	४	१४४	"	१	३	१६
मक्षिका	२	५	२६	"	१	३	३३
मख	२	७	१३	मण्डलक	२	६	५४
मगध	२	८	९७	मण्डलाग्र	२	८	८९
मघवत्	१	१	४१	मण्डलेश्वर	२	८	२
मद्दु	३	५	२	मण्डहारक	२	१०	१०
मङ्गल	१	४	२५	मण्डित	१	६	१००
मङ्गल्यक	२	९	१७	मण्डूक	१	१०	७४
मङ्गल्या	२	६	१२७	मण्डूकपर्ण	२	४	५६
मचचिका	१	४	२७	मण्डूकपर्णी	२	४	९१
मग्जन	२	४	१२	मण्डूर	२	९	९८
मञ्च	२	६	१३८	मनङ्गज	२	८	३८
मञ्जरि	२	४	१३	मतल्लिका	१	४	७७
मञ्जिप	२	४	९०	मनि	१	५	१
मञ्जीर	२	६	१०९	मत	२	८	३६
				"	३	१	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मत्त	३	१	१०३	मधुनम	२	१०	४०
मत्तकाशिनी	२	६	४	मधुद्रुम	२	४	२७
मत्सर	३	३	१७३	मधुप	२	५	२९
मत्स्य	१	१०	१७	मधुपर्णिका	२	४	३५
मत्स्यण्डी	२	९	४३	"	२	४	९४
मत्स्यपित्ता	२	४	८६	मधुपर्णी	२	४	८३
मत्स्यवेधन	१	१०	१६	मधुमक्षिका	२	५	२६
मत्स्याक्षी	२	४	१३७	मधुयष्टिका	२	४	१०९
मत्स्याधानी	१०	१	१६	मधुर	१	५	९
मथित	२	९	५३	"	१	७	२
मथिन्	२	९	७४	"	३	३	१९२
मद	२	८	३७	मधुरक्	२	४	१४२
"	३	२	१२	मधुरसा	२	४	८३
"	३	२	१२	"	२	४	१०७
मदक्ल	२	८	३५	मधुरा	२	४	१५२
मदन	१	१	२५	मधुग्वि	२	४	१०१
मदन	२	८	५३	मधुरिपु	१	१	१०
"	२	४	७८	मधुलिप्	२	५	७९
मदस्थान	२	१०	४०	मधुवार	२	१०	४०
मदिरा	२	१०	४०	मधुव्रत	२	५	२९
मदिरागृह	२	२	८	मधुनिष्ठ	२	४	३१
मदोत्कट	२	८	३५	मधुश्रेणी	२	८	८८
मद्गु	२	५	३४	मधुस्रवा	२	६	१४२
मद्गुर	१	१०	१९	मधुट्टील	०	६	२८
मद्य	२	१०	४०	मधूव	२	६	२७
मधु	१	८	१५	मधूच्छिष्ट	२	९	१०७
"	२	९	१०७	मधूलव	२	४	७८
"	२	१०	८१	मधूलिका	०	८	८६
"	३	३	१०३	मध्य	०	६	७९
मधुक्	०	४	१०९	"	३	३	१६०
मधुवर	२	५	७९	मध्यदेन	२	१	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मध्यम	१	७	१	मन्य	२	९	७४
"	२	१	७	मन्यदण्डक	२	९	७४
"	२	६	७९	मन्यनी	२	९	७४
मध्यमा	२	६	८	मन्यर	२	८	७२
"	२	६	८२	मन्यान	२	९	७४
मध्याह्न	१	४	३	मन्द	२	१०	१८
मध्वामव	२	१०	४१	"	३	३	९५
मन गिला	२	९	१०८	मन्दगामिन्	२	८	७२
मनस्	१	४	३१	मन्दाकिनी	१	१	६९
मनमिज	१	१	२६	मन्दाक्ष	१	७	२३
मनस्कार	१	५	७	मन्दाग	१	१	५०
मनाव्	३	५	८	"	२	४	२६
मनित	३	१	१०८	"	२	४	८१
मनीषा	१	५	१	मन्दिर	२	२	५
मनीषिन्	२	७	५	"	३	३	१८५
मनु	३	६	३८	मन्दुरा	२	२	७
मनुज	२	६	१	मन्-शेषा	१	३	३५
मनुष्य	२	६	१	मन्त्र	१	७	२
मनुष्यधर्मन्	१	१	६८	मन्मथ	१	१	२५
मनोगुणा	२	९	१०८	"	२	८	२१
मनोजवम्	३	१	१३	मन्या	२	६	६५
मनोज्ञ	३	१	५२	मन्यु	१	७	२५
मनोरथ	१	७	२७	"	३	३	१५४
मनोरम	३	१	५२	मन्वन्तर	१	४	२२
मनोहृत	३	१	४१	मय	२	९	७५
मनोह्वा	२	९	१०८	मयु	१	१	७१
मन्तु	२	८	२६	मयुष्टक	२	९	१७
मन्त्र	३	३	१६८	मयूख	१	३	३३
मन्त्र (शक्ति)	२	८	१९	"	३	३	१८
मन्त्र व्याख्याकृन्	२	७	७	मयूर	२	४	१११
मन्त्रिन्	२	८	४	"	२	५	३०

शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
मपूरक	२	४	८८	मलपू	२	४	६१
"	२	९	१०१	मलयज	२	६	१३१
मरकत	२	९	२२	मलिन	३	१	५५
मरण	२	८	११६	मलिनी	२	६	२०
मरिच	२	९	३६	मलिम्बुच	२	१०	२५
मरीचि	१	३	२७	मलीमम	३	१	५५
"	१	३	३३	मल्ल	३	६	२१
मरीचिका	१	३	३६	मल्लक	३	६	३७
मर	२	१	५	मल्लिका	२	४	६९
"	३	३	१६४	मल्लिकाख्य	२	५	२४
मरु	१	१	६२	ममी	३	६	१०
"	१	३	२	ममूर	२	९	१७
"	३	३	५९	ममूरविदला	२	४	१०९
मरुत्वत्	१	१	४१	ममूण	२	९	४६
मरुमाला	२	४	१३३	मस्कर	२	४	१६१
मरुवक	२	४	५२	मस्करिन्	२	७	४१
मरुवक	२	४	७९	मस्तक	२	६	९५
मरुवट	२	५	३	मस्तिष्क	२	६	६५
मरुवटक	२	५	१३	मस्तु	२	९	५४
मरुवटी	२	४	४८	मह	१	७	३८
"	२	४	८७	महत्	३	१	६०
मरुयं	२	६	१	"	३	३	७९
मरुन	३	२	२२	महनी	३	३	७०
मरुल	१	७	८	महम्	३	३	२३२
मरुन्	३	६	३०	महाबन्द	२	४	१४८
मरुंर	१	६	२३	महाबुल	२	७	३
मरुस्पृष्ट	३	१	८३	महान्न	२	९	७५
मरुदा	२	८	२६	महाजाली	२	४	११७
मल	२	६	६५	महादेव	१	१	३२
"	३	३	१९८	महाधन	२	६	११३
मलद्रूपित	३	१	५५	महानम	२	९	२७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
महामात्र	२	८	५	महीपथ	२	४	१००
महायज्ञ	०	७	१४	"	२	४	१४८
महारजत	२	९	९५	"	२	९	३८
महारजन	२	९	१०६	मा	३	५	११
महारण्य	२	४	१	मास	२	६	६३
महाराजिक	१	१	१०	"	३	६	२२
महारौरव	१	९	१	मासल	२	६	४४
महाशय	३	१	३	मासिक	२	१०	१४
महामूढी	२	६	१३	माक्षिक	२	९	१०७
महाश्वेता	२	४	११०	मागध	२	८	९७
महामहा	२	४	७३	"	२	१०	२
"	२	४	१३८	मागधी	२	४	७१
महासेन	१	१	३९	"	२	४	९६
महिला	२	६	२	माघ	१	४	१५
महिला ह्वया	२	४	५५	माघ्य	२	४	७३
महिष	२	५	४	माठर	१	३	३१
महिषी	२	६	५	माडि	३	६	८
मही	२	१	३	माणवक	२	६	४२
महीक्षित्	२	८	१	"	२	६	१०६
महीध	२	३	१	माणव्य	३	२	८०
महीरह	२	४	५	माणिक्य	३	६	३१
महीलना	१	१०	२१	माणिवग्य	२	९	४२
महीमुत	१	३	२५	मातङ्ग	२	१०	१९
१ महीगूनु	१	३	२	"	३	३	२१
महच्छ	३	१	३	मातरपितृ	२	६	३७
महेश्वर	२	८	१२४	मानगिधन्	१	१	६१
महेश्वर	१	१	३०	मालि	१	१	४५
महोक्ष	२	९	६१	मागानिन्	०	६	३७
महोपपद	१	१०	३९	मानामह	२	६	३३
महोत्तमा	३	१	३	मानुद	२	४	७८
महोत्तम	३	१	३	"	२	६	३१

शब्दः	श्लो०	प०	श्लो०	शब्दः	श्लो०	प०	श्लो०
मानुपुत्रक	२	६	३८	मायादेवीगुप्त	१	१	१५
मानुपानी	२	६	३०	मायु	२	६	६२
"	२	९	२०	मायूर	२	५	४३
मानुप्राहि	१	८	६	मार	१	१	२५
मानुली	२	६	३०	मार्गजित्	१	१	१३
मानुपुत्रक	२	८	३८	मारण	२	८	११४
मानु	१	१	३५	मारिप	१	७	१४
"	१	३	१६	मार्गत्	१	१	६२
"	२	६	२९	मार्गव	२	४	१५१
"	२	९	६६	मार्गं	१	४	१४
मात्र	३	३	१३९	"	२	१	१५
मात्रा	३	१	६०	मार्गण	२	८	८७
"	३	३	१३८	"	३	१	४९
माद	३	२	१२	"	३	२	३०
माधव	१	१	१८	मार्गशीर्ष	१	४	१४
"	१	४	१६	मार्गित	३	१	१०५
माधवक	२	१०	४१	मार्जन	२	४	३३
माधवी	२	४	७२	मार्जना	२	६	१२१
माध्य	२	४	७३	मार्जार	२	५	६
माध्वीक	२	१०	४१	मार्जिता	२	९	४४
मान	१	७	२२	मार्तण्ड	१	३	२९
"	२	९	८५	मार्दङ्गिक	२	१०	१३
मानव	२	६	१	मार्ष्टि	२	६	१२१
मानम	१	४	३१	मालक	२	४	६२
मानसविकार	१	७	२१	मालती	२	४	७२
मानसोक्त्	२	५	२३	माला	२	६	१३५
मानिनी	२	६	३	मातावार	२	१०	५
मानुष	२	६	१	मालातृणक	२	४	१६७
मानुष्यक	३	२	४२	मालिक	२	१०	५
माया	२	१०	११	मालुधान	१	८	६
मायावार	२	१०	११	मालूर	२	४	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मान्य	२	६	१३५	मुकुन्द	२	४	१२१
मान्यवत्	२	३	३	मुकुर	२	६	१४०
मापपर्णी	२	४	१३८	मुकुल	२	४	१६
माम	१	४	१२	मुक्तकञ्चुक	१	८	६
मामर	२	९	४९	मुक्ता	२	९	९३
मानिक	२	७	३१	मुस्तावली	२	६	१०५
माम्म	३	५	११	मुक्ताम्फोट	१	१०	२३
माहिष्य	२	१०	३	मुक्ति	१	५	६
माहेयी	२	९	६६	मुख	२	२	१९
मितम्पच	३	१	४८	"	२	६	८९
मित्र	१	३	३०	"	३	६	२२
"	२	८	९	मुखर	३	१	३६
"	२	८	१२	मुखवासन	१	५	११
"	३	३	१६८	मुख्य	२	७	४०
मिथस्	३	४	१८	"	३	१	५७
मिथुन	३	५	३८	मुण्ड	२	६	४८
मिथ्या	३	५	१५	"	३	६	३८
मिथ्यादृष्टि	१	५	४	मुण्डित	२	६	४८
मिथ्याभियोग	१	६	१०	"	३	१	८५
मिथ्याभिशसन	१	६	१०	मुण्डिन्	२	१०	१०
मिथ्यामति	१	५	४	मुद्	१	४	२४
मिश्रेय	२	४	१०५	मुदिर	१	३	७
मिमि	२	४	१०५	मुद्गपर्णी	२	८	११३
"	२	४	१५२	मुद्गर	२	८	९१
मिसी	२	४	१३४	मुधा	३	५	४
मिहिमा	१	३	१९	मुनि	१	१	१८
मिहिरा	१	३	२९	"	२	७	४२
मीड	३	१	९६	"	३	६	३८
मीन	१	१०	१७	मुनीन्द्र	१	१	१८
मीनवेतन	१	१	२५	मुरज	१	७	५
मुकुट	२	६	१०२	मुरा	२	४	१२३

शब्दः	श्री०	प०	श्लो०	शब्दः	श्री०	प०	श्लो०
मुगदी	२	५	१२	मुर्डाभिपिवन	०	८	१
मुगन्ध	३	१	४५	"	३	३	६२
मुगि	३	१	८८	मूर्वा	२	४	८३
मुग्ध	२	६	७६	मूल्	०	४	१७
मुग्धक	०	४	३९	"	३	३	२०१
मुष्टिवग्ध	३	०	१६	मूल्ध	०	४	१५७
मुग्ग	०	९	२५	मूलवर्मन्	३	२	४
मुगमिन्	१	१	२४	मूलधन	०	९	८०
मुगदी	२	८	११९	मून्ध	२	९	७९
मुग्गक	०	८	१५९	"	०	१०	३८
मुग्गा	२	४	१५९	मूपा	२	१०	३३
मुद्गम्	३	५	१	"	३	६	३८
मुद्गभाषा	१	६	१६	मूषिक	०	५	१२
मुद्गतं	१	४	११	मूषिषपर्णी	२	४	८८
मूव	३	१	१३	मूषित	३	१	८८
मूढ	३	१	४८	मूय	२	५	७
मूत	३	१	९५	"	२	५	१०
मूय	२	६	६७	"	३	२	३०
मूयच्छु	२	६	५६	"	३	३	२०
मूयित	३	१	९६	मूयणा	३	२	३०
मूय	३	१	४८	मूयनृणा	१	३	३६
मूच्छा	२	८	१०९	मूयदशक	२	१०	२१
मूच्छाल	२	६	६१	मूयधूर्नक	२	५	५
मूच्छित	२	६	६१	मूयनाभि	०	६	१२९
"	३	३	८३	मूयवधाजीव	०	१०	०१
मूतं	२	६	६१	मूयमद	०	६	१२९
मूतं	३	१	७६	मूयवन्धनी	०	१०	२६
मूति	२	६	७१	मूयया	२	१०	२३
"	३	३	६७	मूययु	२	१०	२१
मूतिमत्	३	१	७६	मूयव्य	२	१०	२३
मूयन्	२	६	९५	मूयशिरम्	१	३	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मृगशीर्षं	१	३	२३	मेवलकन्यका	१	१०	३२
मृगाङ्ग	१	३	१४	मेखला	२	६	१०८
मृगादन	२	५	१	"	२	८	९०
मृगित	३	१	१०५	मेघ	१	३	६
मृगेन्द्र	२	५	१	"	३	६	११
मृजा	२	६	१२१	मेघच्छत्र	१	३	१२
मृड	१	१	३१	मेघज्योतिस्	१	३	२०
मृडानी	१	१	३७	मेघनादानुलासिन्	२	५	३०
मृणाल	१	१०	४२	मेघनामन्	२	४	१५९
मृणाली	३	६	७	मेघनिर्घोष	१	३	८
मृत्	२	१	४	मेघपुष्प	१	१०	५
मृत	२	८	११७	मेघभव	१	३	८
"	२	९	३	मेघमाला	१	३	८
मृतस्नात	३	१	१९	मेघवाहन	१	१	४४
मृतालक	२	४	१३१	मेचक	१	५	१४
मृत्तिका	२	१	४	"	२	५	३१
मृत्यु	२	८	११६	मेढ्र	२	६	७६
मृत्युञ्जय	१	१	३१	"	२	९	७६
मृत्सा	२	१	४	मेदक	२	१०	४१
मृत्तना	२	१	४	मेदस्	२	६	६४
"	२	४	१३१	मेदिनी	२	१	३
मृदङ्ग	१	७	५	मेदुर	३	१	३०
मृडु	३	१	७८	मेघा	१	५	२
"	३	३	९५	मेधि	२	९	१५
मृदुत्वच्	२	४	६६	मेघ्य	३	१	५५
मृदुल	३	१	७८	मेह	१	१	४९
मृद्रीका	२	४	१०७	मेहक	३	२	२९
मृध	२	८	१०४	मेप	१	३	२८
मृषा	३	५	१५	"	२	९	७६
मृषार्थं	१	६	२१	मेपकम्बल	२	९	१०७
मृष्ट	३	१	५६	मेह	२	६	५६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मेहन	२	६	७६	म्लेच्छमुख	२	९	९७
मैत्रावरुणि	१	३	२१	य			
मैत्री	३	६	३९	यकृत्	२	६	६६
मैथ्य	३	६	३९	यक्ष	१	१	११
मैथुन	२	७	५७	यक्ष	१	१	६९
"	३	३	१२२	"	२	६	१३३
मैरेय	२	१०	४१	यक्षकर्म	२	६	१२७
मोक्ष	१	५	७	यक्षधूप	१	१	६८
"	२	४	३९	यक्षराज्	२	६	५१
मोघ	१	७	९	यक्षमन	२	७	८
"	३	१	८१	यजमान	१	६	३
मोचक	२	४	३१	यजुम्	२	७	१३
मोचा	२	४	४६	यज्ञ	२	७	२८
,	२	८	११३	यज्ञशेष	२	४	२२
मोदक	३	६	३३	यज्ञमूत्र	२	७	२७
मोरट	२	९	११०	यज्ञाङ्ग	२	७	८
मोरटा	२	४	८३	यज्ज्वन्	३	५	३
मोषक	२	१०	२४	यतस्	२	७	४३
मोह	२	८	१०९	यति	२	७	४३
मोक्षितक	२	९	९२	यतिन्	३	७	९
मौद्गीन	२	९	८	यथा	३	१	४८
मौन	२	७	३६	यथाजात्	३	५	१५
मौरजिक	२	१०	१३	यथातयम्	३	५	१४
मौर्वी	२	८	८५	यथायधम्	३	५	१५
मौलि	३	३	१९४	यथार्थम्	२	८	१३
मोष्टा	३	६	५	यथाह्वर्ण	३	५	१४
मोहूर्त	२	८	१४	यथाल्वम्	२	९	५७
मोहूर्तिव	२	८	१४	यथेप्पित	३	५	१२
म्लिष्ट	१	६	२१	यदि			
म्लेच्छजाति	२	१०	२०				
म्लेच्छदेश	२	१	७				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
यदृच्छा	३	२	२	याचितक	२	९	४
यन्तृ	२	८	५९	याञ्च्वा	२	७	३२
"	३	३	६०	"	३	२	६
यम	१	१	५८	याजक	२	७	१७
"	२	७	४८	यातना	१	९	३
"	३	२	१८	यातयाम	३	३	१४६
यमराज्	१	१	५८	यातु	१	१	६०
यमुना	१	१०	३२	यातुधान	१	१	६०
यमुनाभ्यात्	१	१	५८	यानृ	२	६	३०
ययु	२	८	४५	यात्रा	२	८	९५
यव	२	९	१५	"	३	३	१७६
यवक्षार	२	९	१०८	याद पति	१	१०	२
यवफल	२	४	१६१	यादस्	१	१०	२०
यवव्य	२	९	७	यादसापति	१	१	६१
यवस	२	४	१६७	यान	२	८	१८
यवागू	२	९	५०	"	२	८	५८
यवाग्रज	२	९	१०८	यानमुख	२	८	५५
यवानिका	२	४	१४५	याप्य	३	१	५४
यवास	२	४	९१	याप्ययान	२	८	५३
यवीयम्	२	६	४३	याम	१	४	६
यव्य	२	९	७	"	३	२	१८
यश पटह	१	७	६	यामिनी	१	४	४
यशस्	१	६	११	यामुन	२	९	१००
यष्टि	३	६	३८	यायजूक	२	७	८
यष्टीमधुक	२	४	१०९	याव	२	६	१०५
यष्टु	२	७	१३	यावक	२	९	१८
याग	२	७	१३	यावत्	३	४	८
"	३	६	११	यावन	२	६	१२८
याचक	३	१	४९	याष्टीक	२	८	७०
याचनक	३	१	४९	यास	२	४	९१
याचना	२	७	३२	युक्त	२	८	२८

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
युक्तरसा	२	४	१४०	योजन	३	६	३०
युग	२	५	३८	योजनवल्ली	२	४	९१
"	३	३	२४	यंत्र	२	९	१३
युगवीलव	२	९	१४	योद्धु	३	८	६१
युगन्धर	२	८	५७	योधे	२	८	६१
"	३	६	३५	योधमराव	२	८	१०७
युगपद्	३	५	२२	योनि	२	६	७६
युगपन्नव	२	४	२२	योपा	२	६	२
युगपाद्वंग	२	९	६३	योपित	२	६	२
युगल	२	५	३८	योनिक	२	८	२८
युग्म	२	५	३८	योनव	२	९	८५
युग्य	२	८	५८	यीवत	२	६	२२
"	२	९	६४	यीवन	२	६	४०
युद्ध	२	८	१०३		२		
युध्	२	८	१०६				
युवति	२	६	८	रहस्	१	१	६४
युवन्	२	६	४२	रक्त	१	५	१५
युवराज	१	७	१२	,	२	६	६४
यूथ	२	५	४१	"	२	६	१२४
यूथनाथ	२	८	३५	"	३	३	८०
यूथप	२	८	३५	रक्तक	२	४	७३
यूथिका	२	४	७१	रक्तचन्दन	२	६	१३२
यूप	२	८	४१	"	२	९	१११
"	३	६	१९	रक्तपा	१	१०	२२
यूपकटके	२	७	१८	रक्ताफला	२	४	१३९
यूपाग्र	२	७	१९	रक्तमन्ध्यक	१	१०	३६
यूप	३	६	३५	रक्तसरोरह	१	१०	४१
योक्त्र	२	९	१३	रक्ताङ्ग	२	४	१४६
योग	३	३	२२	रक्तात्पल	१	१०	४२
योगेष्ट	२	९	१०५	रक्ष सभ	३	६	२७
योग्य	२	४	११२	रक्षस्	१	१	११

रक्षम्]

मूल-श्लेषकम्यशब्दानुक्रमणिका (१२७)

[रत्नक

शब्दाः	का०	व०	दलो०	शब्दाः	का०	व०	दलो०
रक्षम्	१	१	६०	रत्नमानु	१	१	४९
रक्षित	३	१	१०६	रत्नाकर	१	१०	२
रक्षिवर्ग	२	८	६	रत्नि	२	६	८६
रक्षण	३	२	८	रथ	२	४	३०
रडकु	२	५	१०	"	२	८	५१
रङ्ग	२	९	१०६	रथकट्या	२	८	५५
रङ्गाजीव	२	१०	७	रथकार	२	१०	४
रचना	२	६	१३७	"	२	१०	९
रजक	२	१०	१०	रथगुप्ति	२	८	५७
रजत	२	९	९६	रथद्रु	२	४	२६
"	३	३	८०	रथत्रज	२	८	५५
रजनी	१	४	८	रथाङ्ग	२	५	२२
"	२	४	१५३	"	२	८	५५
रजनीमुख	१	४	६	"	२	८	५६
रजम्	१	४	२९	रथिक	२	८	७६
"	२	६	२१	रथिन्	२	८	६०
"	२	८	९८	"	२	८	७६
"	३	३	२३२	रथिन	२	८	७६
रजस्वला	२	६	२०	रथ्य	२	८	८६
रज्जु	२	१०	२७	रथ्या	२	२	३
रञ्जन	२	६	१३२	"	२	८	५५
रञ्जनी	२	४	९५	रथे	२	६	९१
रण	२	८	१०४	रदन	२	६	९१
"	३	२	८	रदनच्छद	२	६	९०
"	३	३	४९	रन्ध्र	१	८	२
रणमकुल	२	८	१०६	रभम	३	६	२१
रत	२	७	५७	रमणी	२	६	८
रतिवूजित	१	६	२१	रम्मा	२	४	११३
रतिपति	१	१	२६	रय	१	१	५४
रत्न	२	९	९३	रर	२	५	१०
"	३	३	१२७	ररक	२	६	११६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	१२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९७
रात्रिचर	१	१	६०	"	३	३	६९
रात्रिचर	१	१	६०	रीतिगुण	२	९	१०३
रादान्त	१	५	४	रूपप्रतिक्रिया	२	६	५०
राध	१	४	१६	रुम	२	९	९५
राधा	१	३	२२	रुमभारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	रुण	३	१	९१
"	२	५	११	रुच्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रुचक	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्म	२	७	४५	"	२	९	१०९
राद	२	६	१२७	रवि	१	३	३४
रागि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रविर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रुच्य	३	१	५२
राष्ट्र	३	३	१८५	रज्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९६	रजा	२	६	५१
राष्ट्रिम	१	७	१६	रन	१	६	२६
रानम	२	९	७७	रति	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रड	३	१	९०
"	२	४	१४०	रड	१	१	१०
राह	१	३	२७	"	१	१०	३४
रामिक	३	१	५६	राम्ना	१	१	३७
रामि	२	९	९०	रामि	२	६	६६
रामिम	१	७	३६	"	३	६	२२
रामि	२	८	१०	रम	२	५	१०
रामि	३	३	३६	रामि	१	६	१८
रामि	२	८	८९	रम्	१	७	२६
रामा	१	७	३३	रहा	२	४	१५८

(१२८) अमरकोश

[राजीव

का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
३	६	१७	राक्षस	१	१	५९
१	६	२३	राक्षसी	२	४	१२८
३	१	३८	राक्षा	२	६	१२५
१	३	२	राङ्गव	२	६	१११
१	३	३१	राज्	२	८	१
१	३	३३	राजक	२	८	३
३	३	१३८	राजन्	१	७	१३
१	५	७	"	२	८	२
१	५	९	"	३	३	११२
१	७	१७	राजन्य	२	८	१
२	९	२९	राजन्यक	२	८	४
३	३	२०८	राजन्वन्	२	१	१३
२	९	१०२	राजवला	२	४	१५३
२	६	९१	राजवीजिन्	२	७	२
२	६	९१	राजराज	१	१	६८
२	६	१०८	राजवग	२	७	२
२	९	२७	राजवन्	२	१	१३
२	१	०	राजवृक्ष	२	४	२३
२	४	८८	राजद्वाल	१	७	१४
२	४	१२३	राजमदन	२	२	१०
२	९	१०१	राजमभा	३	६	९
१	८	१	राजमूय	३	६	३१
२	४	३३	राजहम	२	५	२४
२	४	१६३	राजादन	२	४	३५
२	९	४४	"	२	६	४५
१	३	८	गजाहं	२	६	१२६
२	४	१४८	राजि	०	८	४
२	८	००	राजिषा	२	९	१९
२	८	०३	राजिल	१	८	५
२	८	२३	राजीव	१	१०	१९
१	४	८	"	१	१०	६१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	९२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९७
रात्रिचर	१	१	६०	"	३	३	६९
रात्रिञ्चर	१	१	६०	रीतिमुण्य	२	९	१०३
रादान्त	१	५	४	रूपप्रतिक्रिया	२	६	५०
राध	१	४	१६	रूपम	२	९	९५
राधा	१	३	२२	रूपमकारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	रण	३	१	९१
"	२	५	११	रुच्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रुचक्	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्भ	२	७	४५	"	२	९	१०९
राल	२	६	१२७	रवि	१	३	३४
रामि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रविर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रुच्य	३	१	५२
राष्ट्र	३	३	१८५	रज्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९४	रजा	२	६	५१
राष्ट्रिय	१	७	१४	रत्न	१	६	२६
रामभ	२	९	७७	रदिन	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रद्ध	३	१	९०
"	२	४	१४०	रुद्र	१	१	१०
राष्ट्र	१	३	२७	"	१	१	३४
रिविक	३	१	५६	रुद्राणी	१	१	३७
रिविय	२	९	९०	रुधिर	२	६	६४
रिद्धि	१	७	३६	"	३	६	२०
रिपु	२	८	१०	रुद्र	२	५	१०
रिष्ट	३	३	३६	रुपनी	१	६	१८
रिष्टि	२	८	८९	रुप्	१	७	२६
रीडा	१	७	२३	रहा	२	४	१५८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
रुक्ष	३	३	२२६	रोष	२	८	८७
रूप	१	५	७	रोमन्	२	६	९९
रूपाजीवा	२	६	१९	रोमन्य	३	६	१९
रूप्य	२	९	९१	रोमहर्षण	१	७	३५
"	२	९	९६	रोमाञ्च	१	७	३५
"	३	३	१६१	रोष	१	७	२६
रू याध्यक्ष	२	८	७	रोहिणी	२	९	६७
रूपित	३	१	८९	रोहित	१	३	११
रेचनी	२	४	१०८	"	१	५	१५
रेचित	२	८	४८	"	१	१०	१९
रेणु	२	८	९८	"	२	५	१०
रेणुका	२	४	१२०	रोहितक	२	४	४९
रेतस्	२	६	६२	रोहिताश्व	१	१	५५
रेफ	३	१	५४	रोहिन्	२	४	४९
"	३	३	१३३	रोद्र	१	७	१७
रेवतीरमण	३	१	२३	"	१	७	२०
रेवा	१	१०	३२	रोमक	०	९	८२
रै	२	९	९०	रोग्य	१	९	१
"	३	३	१६६	रोहिणेय	१	१	७४
रोक्	१	८	०	"	१	३	७६
रोग	२	६	५१	रोहिष	०	४	१६६
रोगहारिन्	२	६	५७	"	०	५	१०
रोचन	२	४	८७				
रोचनी	२	८	१४६	लवुच	०	४	६०
रोचिष्णु	२	६	१०१	गक्ष	०	८	८६
रोचिम्	१	३	३४	लक्षण	१	३	१७
रोदन	२	६	९३	लक्ष्मण	३	१	१८
रोदनी	२	४	९२	लक्ष्मणा	०	५	७५
रोदम्	३	३	२३०	लक्ष्मन्	१	३	१७
रोदमी	३	३	२३०	"	३	३	१७५
रोषम्	१	१०	७				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
लक्ष्मी	१	१	२७	लम्बवर्ण	२	७	६
"	२	४	११२	लम्ब	२	८	२४
"	२	८	८२	लम्बन	२	८	१०४
लक्ष्मीवत्	३	१	१४	लम्बोदर	१	१	३८
लक्ष्य	१	७	३३	लय	१	७	९
लक्ष्य	२	८	६६	ललना	२	६	३
लगुड	३	६	१८	ललन्तिका	२	६	१०४
लग्न	१	३	२७	ललाट	२	६	९२
लग्नक	२	१०	४४	ललाटिका	२	६	१०३
लघु	१	१	६४	ललाम	३	३	१४४
"	२	४	१३३	ललामक	३	३	१३५
"	३	३	२८	ललित	१	७	३१
लघुलप	२	४	१६५	लव	३	१	६२
लङ्का	३	६	७	"	३	२	२४
लङ्कोपिका	२	४	१३३	लवङ्ग	२	६	१२५
लज्जा	१	७	२३	लवण	१	५	९
लज्जाशील	३	१	२८	"	३	६	२३
लज्जित	३	१	११	लवणोद	१	१०	२
लट्वा	३	६	११	लवन	३	२	२४
लना	२	४	९	लवित्र	२	९	१३
"	२	४	१०	लशुन	२	४	१४८
"	२	४	११	लस्तक	२	८	८५
"	२	४	५५	लाभा	२	६	१२५
"	२	४	७२	"	३	६	१०
"	२	४	१३३	लाभाप्रसादन	२	४	४१
"	२	४	१५०	लाङ्गल	२	९	१३
लतार्क	२	४	१४८	लाङ्गलदण्ड	२	९	१४
लपन	२	६	८९	लाङ्गलपद्धति	२	९	१४
लपित	१	६	१	लाङ्गलिकी	२	४	११८
"	३	१	१०७	लाङ्गली	२	४	१११
लम्प	३	१	१०४	"	२	४	१६८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
लोह	२	९	९८	वचा	२	४	१०२
"	३	६	२३	वज्र	३	१	४७
लोहकारक	२	१०	७	"	३	३	१८५
लोहपृष्ठ	२	५	१६	वज्रदु	२	४	१०५
लोहल	३	१	३७	वज्रनिर्घोष	१	३	१०
लोहाभिमार	२	८	९४	वज्रपुष्प	२	४	७६
लोहित	१	५	१५	वज्रिन्	१	१	४२
"	२	६	६४	वज्रचक्र	२	५	५
लोहितक	२	९	२२	"	३	१	४७
लोहितचन्दन	२	६	१२४	वज्रचित	३	१	८१
लोहिताङ्ग	१	३	२६	वज्रगुल	२	४	२७
लोह	२	९	९९	"	२	४	३०
	व			"	२	४	६४
व	३	५	९	वट	२	४	३२
वग	२	४	१६०	वटक	३	६	१७
"	२	७	१	वटी	२	१०	२७
"	३	३	२१५	वडवा	२	८	४६
वराव	२	६	१२६	वडवानल	१	१	५६
वगरोचना	२	९	१०९	वडू	१	१	६१
वकुल	०	८	६८	वणिग्भाव	२	९	३
वकनध्य	३	३	१६०	वणिज्	२	९	७८
वकन्	३	१	३५	वणिग्या	०	९	७९
वसन	२	६	८९	वण्टर	२	९	८९
वश	३	१	७१	वम	२	६	७८
वशत्	२	६	७८	"	०	९	६२
वद्वशण	२	६	७३	"	३	३	२०७
वद्व	२	९	१०६	वग्नर	२	४	६६
वचन	१	६	१	वग्नतर	०	९	६२
वचनेन्विष्ट	३	१	२४	वमनाभ	१	८	११
वचगु	१	६	१	वग्नर	१	४	१३
				"	१	४	२०

वत्सर]

(१३४) अमरकोशे

[वरवणिनी

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
वत्सल	३	१	१४	वन्दिन्	२	८	९७
वत्सादनी	२	४	८२	वन्दी	२	८	११९
वद	३	१	३५	वन्था	२	४	४
वदन	२	६	८९	वपा	१	८	२
वदान्य	३	१	६		२	६	६४
	३	३	१६१	वपुस	२	६	७०
	३	१	३५	वप्र	२	२	३
वदावद	२	८	११५		२	९	११
वध	२	४	१३३	वमथु	२	६	५५
वधू	२	६	२	वमथु	३	८	३७
	२	६	९	वमि	२	६	५५
"	३	३	१०२	वयस	३	३	२३१
	३	१	४५	वयस्य	२	६	४२
वध्य	१	१०	३	वयस्था	२	४	५८
वन	२	८	१		२	४	१३७
	३	३	१२७		२	४	१४४
वनतिवित्का	२	४	८५	वयस्य	२	८	१२
वनप्रिय	२	५	१९	वयस्या	२	६	१२
वनमक्षिका	२	५	२७	वर	२	६	१२४
वनमालिन्	१	१	२१		३	२	८
वनमुद्ग	२	९	१७		३	३	१७४
वनमृङ्गार	२	४	९९	वरटा	२	५	२५
वनसमूह	२	४	४		२	५	२७
वनस्पति	२	४	६	वरण	२	४	३
वनायुज	२	८	४५		२	४	२५
वनिता	२	६	२	वरण्ड	२	६	१८
	३	३	७४	वरत्रा	२	८	४२
	३	१	४९		२	१०	३१
वनीयव	२	५	३	वरद	३	१	७
वनीकस्	२	४	८२	वरवणिनी	२	६	४
वन्दा	३	१	२८		२	९	४१
वदारु							

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वराह	३	३	२६	वर्णित	३	१	११०
वराहक	२	४	१३४	वर्णिन्	२	७	४२
वराटक	१	१०	४३	वर्तक	२	५	३५
"	२	१०	२७	"	३	३	११
"	३	६	३८	वर्तन	२	९	१
वरारोहा	२	६	४	"	३	१	२९
वराशि	२	६	११६	वर्तनी	२	१	१५
वराह	२	५	२	वर्ति	२	६	१३३
वर्त्तवसित	३	१	१०२	वर्तिक	२	५	३५
वर्त्तवस्या	२	७	३५	वर्तिष्णु	३	१	२९
वर्त्तवस्थित	३	१	१०२	वर्तुल	३	१	६९
वर्त्तुल	२	९	९७	वर्त्तन्	२	१	१५
"	३	१	१११	"	३	३	१२२
वरी	२	४	१००	वर्धक	२	४	९०
वरीयम्	३	३	२३६	वर्धकि	२	१०	९
वरण	१	१	६१	वर्धन	३	१	२८
"	१	३	२	"	३	२	७
"	२	४	२५	वर्धमान	२	४	५१
वरणात्मजा	२	१०	३९	वर्धमानक	२	९	३२
वर्धय	२	८	५७	वर्धिष्णु	३	१	२८
वर्धपिनी	२	८	७८	वर्ध्र	२	९	१०५
वरेण्य	३	१	५७	वर्ध्रो	२	१०	३१
वर्वर	२	१०	२३	वर्मन्	२	८	६६
वर्ग	२	५	४१	वर्मित	२	८	६५
वर्वम्	३	३	२३२	वर्ग	३	१	५७
वर्वम्क	२	६	६८	वर्पा	२	६	७
वर्ग	२	७	१	वर्वणा	२	५	२६
"	२	८	५०	वर्वर	२	४	१०
"	३	३	४८	वर्वंग	२	४	१३९
वर्वन्	२	६	१३३	वर्ग	१	३	११
"	१	६	३८	"	३	३	२२५

वर्षंवर]

(१३६) अमरकोशे

[वस्नसा

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वर्षंवर	२	८	९	वशा	२	९	६९
वर्षा	१	४	१९	"	३	३	२१८
वर्षाभू	१	१०	२४	वशिक	३	१	५६
वर्षांम्बो	१	१०	२४	वशिर	२	९	४१
वर्षीयस्	२	६	४३	वश्य	३	१	२५
वर्षोपल	१	३	१२	वपट्	३	५	८
वर्ष्मन्	२	६	७०	वपट्कृत	२	७	२७
"	३	३	१२४	वष्कयिणि	२	९	७१
वलक्ष	१	५	१३	वसति	३	३	६७
वलभी	२	२	१५	वसन	२	६	११५
वलय	२	६	१०७	वसन्त	१	४	१८
वलयित	३	१	९०	वसा	२	६	६४
वलिर्	२	६	४९	वसिर	२	४	९७
वलीक	२	२	१४	वसु	१	१	१०
वलीमुख	२	५	३	"	२	४	८१
वल्क	२	४	१२	"	२	९	९०
वत्बल	२	४	१२	"	३	३	२२९
वत्लित	२	८	४८	"	२	४	८०
वत्मीक	२	१	१४	वमुक	२	९	४२
वत्लकी	१	७	३	"	२	९	२२
वत्लभ	३	१	५३	वमुदेव	१	१	३
"	३	३	१३७	वमुघा	२	१	३
वत्लव	२	९	५७	वसुन्धरा	२	१	३
वत्लरी	२	४	१३	वमुमती	२	६	७३
वल्ली	२	४	९	वस्ति	२	६	११४
"	३	६	३	"	३	५	१३
वत्लूर	२	६	६३	वस्तु	२	२	५
वत्वज	२	४	१६३	वस्त्य	२	६	११५
वदा	३	२	८	वस्त्र	२	६	११०
वदक्रिया	३	२	४	वस्त्रयोनि	२	९	७९
वशा	२	८	३६	वस्न	२	६	६६
				वस्नसा	२		

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वह	२	९	६३	वाटी	३	६	४२
वह्नि	१	१	५३	वाट्यालक	२	४	१०७
"	१	३	२	वाडव	१	१	५६
वह्निशिख	२	९	१०६	"	२	७	४
वह्निसन्नक	२	४	८०	"	२	८	४६
वा	३	४	११	वाडव्य	३	२	४१
"	३	५	९	वाणा	२	४	७४
"	३	५	१५	वाणि	२	१०	२८
वाकुची	२	४	९६	वाणिज	२	९	७८
वाक्वति	१	१	३५	वाणिज्य	२	९	२
वाक्य	१	६	२	"	२	९	७९
वागीश	३	१	३५	वाणिनी	३	२	११२
वागुरा	२	१०	२६	वाणी	१	६	१
वागुरिक्	२	१०	१४	वात	१	१	६३
वाग्मिन्	३	१	३५	वातक	२	८	१४९
वाड्मुख	१	६	९	वातकिन्	२	६	५९
वाच्	१	६	१	वातपोथ	२	४	२९
वाचयम	२	५	४२	वातप्रमी	२	५	७
वाचस्पति	१	३	२४	वातमृग	२	५	७
वाचाट	३	१	३६	वातरोगिन्	२	६	५९
वाचाल	३	१	३६	वानायन	२	२	९
वाचिक	१	६	१७	वानायु	२	५	८
वाचोमुक्तिपटु	३	१	३५	वानूल	३	३	१९७
वाज	२	८	८७	वात्मक	२	९	६०
वज्रपेय	३	६	३१	वादित्र	१	७	५
वाजिदन्तक	२	४	१०३	वादित्र	१	७	५
वाजिन्	२	५	३३	वाद्य	१	७	५
"	२	८	४४	वान	२	८	१५
"	३	३	१०८	वानप्रस्थ	२	४	२८
वाजिपाला	२	२	७	"	२	७	३
वाञ्छा	१	७	२७	वानर	२	५	३

वानस्पत्य]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वानस्पत्य	२	४	६	वारि	१	१०	३
वानीर	२	४	३०	वारिद्र	१	३	७
वानेय	२	४	१३१	वारिपर्णी	१	१०	३८
वापदण्ड	२	१०	२८	वारिप्रवाह	२	३	५
वापी	१	१०	२८	वारिवाह	१	३	७
वाम	३	३	१४५	वारी	२	८	४३
वामदेव	१	१	३२	वाग्णी	३	३	५२
वामन	१	३	४	वार्त	२	६	५७
"	२	६	४६	"	३	३	७६
"	३	१	७०	वार्ता	१	६	७
"	३	१	११३	"	२	९	१
"	२	१	१४	"	३	३	७६
वामलूर	२	६	३	वार्ताकी	२	४	११४
वामलोचना	२	६	२	वार्तादह	२	१०	१५
वामा	२	८	४६	वार्धक	२	६	४०
वामी	२	५	२०	"	३	३	१७
वायम	२	५	१५	वार्धुपि	२	९	५
वायमारति	२	४	१५१	वार्धुपिक	२	९	५
वायमी	२	४	१४४	वापिक	२	४	१५०
वायसोली	१	१	६१	वाल	२	६	९५
वायु	१	१	६३	वालधि	२	८	५०
"	१	१	५५	वालपादया	२	६	१०३
वायुसल	१	१०	३	वालहस्त	२	८	५०
वार्	२	५	३९	वाल्क	२	६	१११
वार	३	३	१६२	वावदूक	३	१	३५
"	२	८	३४	वावृत	३	१	९२
वारण	२	४	११३	वाविका	२	४	१०३
वारणवृक्षा	२	८	६३	वाशित	१	६	२५
वारवाण	२	६	१९	वाम	२	२	६
वारमुख्या	२	६	१९	वामक	२	४	१०३
वारम्प्री	२	४	१५१	वामगृह	२	२	८
वाराही	२	४	१५१				

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वासन्ती	२	४	७२	विकषा	२	४	९०
वासयोग	२	६	१३४	विकसित	२	४	८
वामर	१	४	२	विकस्वर	३	१	३०
वासव	१	१	४२	विकार	३	२	१५
वामम्	२	६	११५	विकामिन्	३	१	३०
वामित	२	६	१३४	विकिर	२	५	३३
"	२	९	४६	विकीरण	२	४	८०
वासिता	३	३	७६	विकुर्वाण	३	१	७
वामुकि	१	८	४	विकृत	१	७	१९
वामुदेव	१	१	२०	"	२	६	५८
वामू	१	७	१४	विकृति	३	२	१५
वाम्नु	२	२	१९	विजम	२	८	१०२
वास्तूक	२	४	१५८	"	३	३	१४१
वास्तोष्पति	१	१	४३	विजय	२	९	८३
वास्त	२	८	५४	विजयिक	२	९	७९
वाह	२	८	४४	विक्रान्त	२	८	७७
"	२	९	८८	विक्रिया	३	२	१५
वाहद्विपत्	२	५	४	विनेतृ	२	९	७९
वाहन	२	८	५८	विनेय	२	९	८२
वाहम	१	८	५	विक्रव	३	१	४४
वाहित्य	२	८	३९	विक्षाव	३	२	३७
वाहिनी	२	८	७८	विगत	३	१	१००
"	२	८	८१	विगतानंवा	२	६	२१
"	३	३	११२	विग्र	२	६	४६
वाहिनीपनि	२	८	६२	विग्रह	२	६	७०
वि	२	५	३३	"	२	८	१८
विपनि	२	९	८३	"	२	८	१०४
विक्रुत	२	४	३७	"	३	२	२२
विकच	२	४	७	विषम	२	७	२८
विननन	१	३	२९	विष्ण	३	२	१९
विकल्पाङ्ग	२	६	४६	विष्णुराज	१	१	३८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विचक्षण	२	७	६	वितात	३	३	११४
विचयन	३	२	३०	वितुन्न	२	४	१४९
विचचिवा	२	६	५३	वितुन्नक	२	४	१२६
विचारणा	१	५	२	"	२	९	३७
विचारित	३	१	९९	"	२	९	१०१
विचिकित्सा	१	५	३	वित	२	९	९०
विच्छन्दक	२	२	११	"	३	१	९
विच्छाय	३	६	२६	"	३	१	९९
विजन	२	८	२२	विदर	३	२	५
विजय	२	८	११०	विदल	३	६	३२
विजिल	२	९	४६	विदारक	१	१०	१०
विज्ञ	३	१	४	विदारिगन्धा	२	४	११५
विज्ञात	३	१	९	विदारी	२	४	११०
विज्ञान	१	५	६	विदित	३	१	१०८
विट	३	६	१७	"	३	१	१०९
विटङ्क	२	२	१५	विदिश	१	३	५
विटप	२	४	१४	विदु	२	८	३७
"	३	३	१३२	विदुर	२	४	३०
विटपिन्	२	४	५	"	३	१	३०
विट्गदिर	२	४	५०	विदुल	२	४	३०
विट्चर	२	१०	२३	विदुल	३	१	९९
विड	२	९	४२	विद्व	२	४	८४
विडङ्ग	२	४	१०६	विद्वकर्णो	१	१	११
विटाल	२	५	६	विद्याधर	१	३	९
विडोजम्	१	१	४१	विद्युत्	१	३	३
वितण्डा	३	६	९	"	३	६	५६
वितथ	१	६	२२	विद्रधि	२	६	१११
विनरण	२	७	२९	विद्रव	२	८	१११
वितदि	२	२	१६	विद्राव	२	८	१११
वितन्ति	२	६	८४	विद्रुत	३	१	१००
विनात	२	६	१२०	विद्रुम	२	९	९३
				विद्रुमलता	२	४	१२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विद्वम्	१	७	१२	विग्व्य	२	३	३
"	२	७	५	विघ्न	३	१	९९
"	३	३	२३५	"	३	१	१०४
विद्वेष	१	७	२५	विपक्ष	२	८	११
विधवा	२	६	११	विपञ्ची	१	७	३
विधा	२	१०	३८	विपण	२	९	८२
"	३	३	१०२	विपणि	२	२	२
विधातु	१	१	१७	"	३	३	५२
विधि	१	१	१७	विपत्ति	२	८	८२
"	१	४	२८	विपथ	२	१	१६
"	२	७	३९	विपद्	२	८	८२
"	३	३	१००	विपर्यय	३	२	३३
विधु	१	१	२२	विपर्याप्त	३	२	३३
"	१	३	१८	विपश्चित्	२	७	५
"	३	३	१००	विपादिका	२	६	५०
विधुत	३	१	१०७	विपाश्	१	१०	३३
विद्युन्तुद	१	३	२७	विपाशा	१	१०	३३
विधुर	३	२	२०	विपिन	२	४	१
विधुवन	३	२	४	विपुल	३	१	६१
विधूतन	३	२	४	विप्र	२	७	४
विधेय	३	१	२४	विप्रकार	३	२	१५
विनयग्राहिन्	३	१	२४	विप्रकृत	३	१	८१
विना	३	५	३	विप्रकृष्टक	३	१	६८
विनायक	१	१	१४	विप्रतीमार	१	७	२५
"	१	१	३८	विप्रयोग	३	२	०८
"	३	३	६	विप्रलब्ध	३	१	४१
विनाश	३	२	२२	विप्रलम्भ	१	७	३६
विनाशोन्मुख	३	१	९१	"	३	२	०८
विनीत	२	८	४४	विप्रलाप	१	६	१६
"	३	१	२५	विप्रश्लिषा	२	६	२०
विन्दु	३	१	३०	विप्रूप	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
विप्लव	३	२	१४	विरिञ्चि	१	१	१७
विबन्ध	२	६	५५	विम्पाक्ष	१	१	३२
विवुष	१	१	७	विरोचन	१	३	३०
विभव	२	९	९०	"	३	३	१०९
विभाकर	१	३	२८	विरोध	१	७	२५
विभावरी	१	४	४	विरोधन	३	२	२१
विभावसु	१	१	५६	विरोधोक्ति	१	६	१६
"	१	३	३१	विलक्ष	३	१	२६
"	३	३	२२७	विलक्षण	३	२	२
विभीतक	२	४	५८	विलम्बित	१	७	९
विभूति	१	१	३६	विलम्भ	३	२	२८
विभूषण	२	६	१०१	विलाप	१	६	१६
विग्रम	१	७	३१	विलास	१	७	३१
"	३	३	१४२	विलीन	३	१	१००
विभ्राज्	२	६	१०१	विलेपन	२	६	१३३
विमनस्	३	१	८	"	३	२	२७
विमर्दन	३	२	१३	विलेपी	२	९	५०
विमला	२	४	१४३	विवध	३	३	९७
विमलात्मक	३	१	५५	विवर	१	८	१
विमातृज	२	६	२५	विवर्ण	२	१०	१६
विमान	१	१	४८	विवश	३	१	४४
वियत्	१	२	२	विवस्वत्	१	३	२९
वियद्गङ्गा	१	१	४९	"	३	३	५८
वियम	३	२	१८	विवाद	१	६	९
वियात	३	१	२५	विवाह	२	७	५६
वियाम	३	२	१८	विविक्क	२	८	२२
विरजस्तमस्	२	७	४४	"	३	३	८३
विरति	३	२	३७	विविध	३	१	९३
विरल	३	१	६६	विवेक	२	७	२८
विराज्	२	८	१	विध्वोक्	१	७	३१
विराव	१	६	२३	विष्	२	६	६८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
विश्व	२	९	१	विश्वम्भर	१	१	२२
"	३	३	२१५	विश्वम्भरा	२	१	२
विश्वङ्कट	३	१	६०	विश्वसृज्	१	१	१७
विश्वद	१	५	१२	विश्वस्ता	२	६	११
विश्वर	२	८	११५	विश्वा	२	४	९९
विश्वत्या	२	४	८३	विश्वास	२	८	२३
"	२	४	१३६	विष्	२	६	६८
"	३	३	१५६	विष	१	८	९
विश्वमन	२	८	११४	"	३	३	२३४
विशाख	१	१	४०	विषधर	१	८	७
विशाखा	१	३	२२	विषमच्छद	२	४	२३
विशाय	३	२	३२	विषय	१	५	७
विशारण	२	८	११२	"	२	१	८
विशारद	३	३	९६	"	३	२	११
विशाल	३	१	६०	"	३	३	१५३
विशालता	२	६	११४	विषयीन्द्रिय	१	५	८
विशालत्वञ्च	२	४	२३	विषवन्ध	१	८	११
विशाला	२	४	१५६	विषा	२	४	९९
विशित्व	२	८	८६	विषाक्त	२	८	८८
विशिक्षा	२	२	३	विषाण	३	३	५६
विशेषक	२	६	१२३	विषाणी	२	४	११९
विश्राणम	२	७	२९	विषुव	१	४	१८
विश्राव	३	२	२८	विषुवन्	१	४	१४
विभ्रुत्	३	१	९	विष्वम्भ	२	२	१७
विश्व	१	१	१०	विष्किर	२	५	३३
"	२	९	३८	विष्टप	२	१	६
"	३	१	६५	विष्टर	३	३	१७०
विश्वकट्टु	२	१०	२२	विष्टरश्रवम्	१	१	१८
विश्वकर्मान्	३	३	१०९	विष्टि	१	९	३
विश्ववेनु	१	१	२७	विष्ट्या	२	६	६८
विश्वभेषज	२	९	३८	विष्णु	१	१	१८

शब्दाः	फा०	व०	श्लो०	शब्दाः	फा०	व०	श्लो०
विष्णुप्रान्ता	२	४	१०४	विघ्नसा	२	६	४१
विष्णुपद	१	२	२	विहग	२	५	३२
विष्णुपदी	१	१०	३१	विहङ्ग	२	५	३२
विष्णुरय	१	१	२९	विहङ्गम	२	५	३२
विष्य	३	१	४५	विहङ्गिका	२	१०	२९
विष्वक्मेन	१	१	१९	विहसित	१	७	३५
विष्वक्सेनप्रिया	२	४	१५१	विहस्ता	३	१	६३
विष्वक्सेना	२	४	५६	विहायस्	१	३	२
विष्वच्	३	५	१३	"	२	५	३२
विष्वद्रघच्	३	१	३४	विहायित	२	७	२९
विसवाद	१	७	३६	विहार	३	२	१६
विसर	२	५	३९	विह्वल	३	१	४४
विसर्जन	२	७	२९	वीकाश	३	३	२१६
विसर्पण	३	२	२३	वीचि	१	१०	५
विसार	१	१०	१७	वीणा	१	७	३
विसारिन्	३	१	३१	"	३	६	३
विसृत	३	१	८६	वीणादण्ड	१	७	७
विसृत्वर	३	१	३१	वीणावाद	२	१०	१३
विसृमर	३	१	३१	वीत	२	८	४३
विस्तर	३	२	२२	वीतस	२	१०	२६
विस्तार	२	४	१४	वीति	२	८	४३
"	३	२	२२	वीतिहोत्र	१	१	५३
विस्तृत	३	१	८६	वीथी	२	४	४
विस्फार	२	८	१०८	"	३	३	८८
विस्फोट	२	६	५३	वीध्र	३	१	५५
विस्मय	१	७	१९	वीनाह	१	१०	२७
विस्मयान्वित	३	१	२६	वीर	१	७	१७
विस्मृत	३	१	८६	"	१	७	१८
विम	१	५	१२	"	२	८	७७
विमम्भ	२	८	२३	वीरण	२	४	१६४
	३	३	१३६	वीरतर	२	४	१६४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वीरतरु	२	४	४५	वृत्ति	३	२	८
वीरपत्नी	२	६	१६	वृत्त	३	१	६९
वीरपाण	२	८	१०३	"	३	१	९२
वीरभार्या	२	६	१६	"	३	३	७९
वीरमातृ	२	६	१६	वृत्ताध्ययनद्वि	२	७	३८
वीरवृक्ष	२	४	४२	वृत्तान्त	१	६	७
वीरमू	२	६	१६	"	३	३	६४
वीरहन्	२	७	५२	वृत्ति	२	९	१
वीराशसन	२	८	१००	"	२	९	२
वीरघ	२	४	९	"	३	३	७३
वीर्यं	१	७	२९	वृत्त	३	३	१६५
"	२	६	६२	वृत्तहन्	१	१	४२
"	३	३	१५५	वृथा	३	४	९
वीरघ	३	३	९७	"	३	५	४
वृक	२	४	८१	वृद्ध	२	४	१२२
वृहत्	२	८	१०७	"	२	६	४२
वृक	२	५	७	"	३	३	१००
वृकधूप	२	६	१२८	वृद्धत्व	२	६	४०
"	२	६	१२९	वृद्धदारक	२	४	१३७
वृक्वण	३	१	१०३	वृद्धनाभि	२	६	६१
वृक्ष	२	४	५	वृद्धथवस्	१	१	४१
वृक्षभेदिन्	२	१०	३४	वृद्धमङ्ग	२	६	४०
वृक्षरहा	२	४	८२	वृद्धा	२	६	१२
वृक्षघाटिका	२	४	२	वृद्धि	२	४	११२
वृक्षादन	२	१०	३४	"	२	८	१९
वृक्षादनी	२	४	८२	"	३	२	९
वृक्षाम्ल	२	९	३५	वृद्धजीविता	२	९	४
वृजिन	१	८	२३	वृद्धोश	२	९	६०
"	३	१	७१	वृद्धभाजीव	२	९	५
"	३	३	१०९	वृन्त	२	४	१५
वृत्	३	१	९२	वृन्द	२	५	८०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वृन्दारक	१	१	९	वेणुधम	२	१०	१३
"	३	३	१६	वेतन	२	१०	३८
वृन्दिष्ठ	३	१	११२	वेतम	२	४	२९
वृश्चन	२	१०	३२	वेतम्बत्	२	१	९
वृश्चिक	२	५	१४	वेताल	३	६	२१
"	२	५	१४	वेत्रवती	१	१०	३४
"	३	३	७	वेद	१	६	३
"	१	३	२८	वेदना	३	२	६
वृष	१	४	२६	वेदि	२	७	१८
"	२	४	१०३	वेदिका	२	२	१६
"	२	४	११६	वेध	३	२	८
"	२	९	५९	वेधनिका	२	१०	३३
"	३	३	२२१	वेधमुख्यक	२	४	१३५
वृषण	२	६	७६	वेधम्	१	१	१७
वृषदशक	२	५	६	"	३	३	२२९
वृषध्वज	१	१	३४	वेधित	३	१	९९
वृषन्	१	१	४२	वेपथु	१	७	३८
"	२	४	८७	वेमन्	२	१०	२९
वृषभ	२	९	५९	वेला	३	३	१९९
वृषल	२	१०	१	वेल्ल	२	४	१०६
वृषस्पन्ती	२	६	९	वेल्लज	२	९	३५
वृषावपायी	३	३	१५७	वेल्लित	३	१	७१
वृषाकपि	३	३	१३०	"	३	१	८७
वृषी	२	७	४६	वेश	२	२	२
वृष्टि	१	३	११	वेशान्त	१	१०	२८
वृष्णि	२	९	७६	वेशमन्	२	२	४
वृग	३	३	२०	वेशमभू	२	२	१९
वृगिन्	२	८	७३	वेश्या	२	६	१९
वृणि	२	६	९८	वेश्याजनसमाश्रय	२	२	२
वृणी	२	४	६९	वेप	२	६	९९
वृण०	२	४	१६१	वेष्टित	३	१	९०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वैसवार	२	९	३५	वैर	१	७	२५
वेहत्	२	९	६९	वैरनिर्यातन	२	८	११०
वै	३	५	५	वैरशुद्धि	२	८	११०
"	३	५	१५	वैरिन्	२	८	१०
वैकल्यक	२	६	१३६	वैवधिक	२	१०	१५
वैकुण्ठ	१	१	१८	वैवस्वत्	१	१	५९
वैजनन	२	६	३९	वैशाख	१	४	१६
वैजयन्त	१	१	४६	"	२	९	७४
वैजयन्तिक	२	८	७१	वैद्य	२	९	१
वैजयन्तिका	२	४	६५	वैधवण	१	१	६९
वैजयन्ती	२	८	९९	वैदधानर	१	१	५३
वैज्ञानिक	३	१	८	वैमारिण	१	१०	१७
वैणव	२	४	१८	वोपट्	३	५	८
वैणविक	२	१०	१३	व्यक्त	३	३	६२
वैणिक	२	१०	१३	व्यक्ति	१	८	३१
वैणुक	२	८	८१	व्यग्र	३	३	१९१
वैतमिक	२	१०	१४	व्यजन	२	६	१८०
वैतरणी	१	९	२	व्यञ्जक	१	७	१६
वैतानिक	२	१०	१५	व्यञ्जन	३	३	११६
वैतालिक	२	८	९७	"	३	६	२३
वैदेहक	२	९	७८	व्यडम्बर	२	४	५१
"	२	१०	३	व्यत्यय	३	२	३३
वैदेही	२	४	९६	व्यत्याम	३	२	३३
वैद्य	२	६	५७	व्यथा	१	९	३
वैद्यमातृ	२	४	१०३	व्यघ	३	२	८
वैद्यत्र	१	१	५१	व्यध्व	२	१	१६
वैधेय	३	१	४८	व्यय	३	२	१७
वैनतेय	१	१	२९	व्यलीक	३	३	१०
वैनीतव	२	८	५८	व्यवधा	१	३	१२
वैमात्रेय	२	६	२५	व्यवहार	१	६	९
वैमात्र	२	८	५३	व्यवाय	२	७	५७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
व्यमन	३	३	१००	व्युष्टि	३	३	३९
व्यमनार्तं	३	१	६३	व्यूढ	३	३	४५
व्यस्त	३	१	७२	व्यूढकङ्कट	२	८	६५
व्याधुल	३	१	४३	व्यूति	२	१०	२८
व्याश्लोष	२	४	७	व्यूह	२	५	३९
व्याघ्र	२	५	१	"	२	८	७९
"	३	१	५९	"	३	३	२३९
व्याघ्रनग्न	२	४	१२९	व्यूहपाणिं	२	८	७९
व्याघ्रपाद	२	४	३७	व्योकार	२	१०	७
व्याघ्रपुच्छ	२	४	५०	व्योमवेद	१	१	३४
व्याघ्रायुध	२	४	१२९	व्योमन्	१	२	१
व्याघ्राट	२	५	१५	व्योमयान	१	१	४८
व्याघ्री	२	४	९३	व्योप	२	९	१११
व्याज	१	७	३०	व्रज	२	५	३९
"	१	७	३३	"	३	३	३०
व्याड	३	३	४२	व्रज्या	२	७	३९
व्याघ	२	१०	२१	"	२	८	९५
व्याधि	२	४	१२६	व्रण	२	६	५४
"	२	६	५१	व्रत	२	७	३७
व्याधिघात	२	४	२४	व्रतति	२	४	१
व्याधित	२	६	५८	"	३	३	६७
व्यान	१	१	६३	व्रतिन्	२	७	७
व्यापाद	१	५	४	व्रात	२	५	३९
व्याप्य	२	४	१२६	व्रात्य	२	७	५३
व्याम	२	६	८७	व्रीडा	१	७	२३
व्याल	१	८	७	व्रीही	२	९	१५
"	३	३	१९७	"	२	९	२१
व्यालग्राहिन्	१	८	११	व्रैहय	२	९	६
व्याम	३	२	२२				
व्याहार	१	६	९				
व्युत्थान	३	३	११९	शवर			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शवर	२	४	१०	शव	१	१	७१
शवट	२	८	५२	"	१	१०	२३
शवल	१	३	१६	"	२	४	१३०
शकलिन्	१	१०	१७	"	३	३	१८
शकुने	२	५	३२	शस्त्रनख	१	१०	२३
शकुनि	२	५	३२	शस्त्रिनी	२	४	१२६
शकुन्त	२	५	३२	शची	१	१	४५
"	३	३	५८	शचीपति	१	१	४३
शकुन्ति	२	५	३२	शटी	२	४	१५४
शकुल	१	२०	१९	शठ	३	१	४६
शकुलाक्षक	२	४	१५९	शणपर्णी	२	४	१४९
शकुलादनी	२	४	८६	शणपुष्पिका	२	४	१०७
"	२	४	१११	शणसूत्र	१	१०	१६
शकुलार्भव	१	१०	१७	शण्ड	२	६	३९
शकृत्	२	६	६७	"	२	८	९
शकृत्तरि	२	९	६२	शत	२	९	८८
शक्त	३	१	३६	शतकोटि	१	१	४७
शक्ति	२	८	१९	शतद्रु	१	१०	३३
"	२	८	१०२	शतपत्र	१	१०	४०
"	३	३	६७	शतपत्रक	२	५	१६
शक्तिघर	१	१	४०	शतपदी	२	५	१३
शक्तिहेनिक	२	८	६९	शतपर्वन्	२	४	१६१
शक्र	१	१	४२	शतपर्विना	२	४	१०२
"	२	४	६६	"	२	४	१५८
शत्रधनुम्	१	३	१०	शतपुष्पा	२	४	१५०
शत्रपादप	२	४	५३	शतप्राप्त	२	४	७६
शत्रपुष्पी	२	४	१३६	शत्रमन्त्र	१	१	४२
शङ्कर	१	१	३०	शत्रमान	३	६	३४
शङ्क	१	१०	२०	शत्रमूली	२	४	१००
"	२	४	८	शत्रवीर्या	२	४	१५९
"	२	८	९३	शत्रवेधिन	२	४	१४१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शतह्रदा	१	३	९	शम्पा	१	३	९
शताङ्ग	२	८	५१	शम्पाक	२	४	२३
शतावरी	२	४	१०१	शम्ब	१	१	४७
शत्रु	२	८	९	शम्बर	१	१०	४
"	२	८	११	"	२	५	१०
शनैश्चर	१	३	२६	शम्बरी	२	४	८७
शनैस्	३	५	१७	शम्बल	२	६	३४
शपथ	१	६	९	शम्बाकृत	२	९	९
शपन	१	६	९	शम्बूक	१	१०	२३
शफ	२	८	४९	शम्भली	२	६	१९
शफरी	१	१०	१८	शम्भु	१	१	३०
शवर	२	१०	२०	"	३	३	१२५
शवरालय	२	२	२०	शम्पा	२	९	१४
शवल	१	५	१७	शय	२	६	८१
शवली	२	९	६७	शयन	१	७	३६
शब्द	१	५	७	"	२	६	१३७
"	१	६	२	शयनीय	२	६	१३७
"	१	६	२३	शयालु	३	१	३३
शब्दग्रह	२	६	९४	शयित	३	१	३३
शब्दन	३	१	३८	शयु	१	८	५
शम	३	२	३	शय्या	२	६	१२७
शमथ	३	२	३	शर	२	४	१६२
शमन	१	१	५८	"	२	८	८७
"	२	७	२६	"	३	६	११
शमनस्वम्	१	१०	३२	शरजन्मन्	१	१	३९
शमल	२	६	६७	शरण	३	३	५३
शमित	३	१	९७	शरद्	१	४	१९
शमी	२	४	५२	"	१	४	२०
"	२	९	२३	"	३	३	९३
शमीधान्य	२	९	२४	शरभ	२	५	११
शमीर	८	४	५२	शरव्य	२	८	८६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शाण	२	१०	३२	शालि	२	८९	२४
शाणी	३	६	९	शालीन	३	१	२६
शाण्डिल्य	२	४	३२	शालूक	१	१०	३८
शात	१	४	२५	शालूर	१	१०	२४
"	३	१	९१	शालेय	२	४	१०५
शातकुम्भ	२	९	९४	"	२	९	६
शात्रव	२	८	११	शात्मलि	२	४	४६
शाद	१	१०	९	शात्मलीवेष्ट	२	४	४७
"	३	३	९०	शावक	२	५	३८
शादहरित	२	१	१०	शाश्वत	३	१	७२
शाद्वल	२	१	१०	शाश्वलिक	३	२	४०
शान्त	२	१	९७	शासन	२	८	२५
शान्ति	३	२	३	शास्तृ	१	१	१४
शावर	२	४	३३	शास्त्र	३	३	१८०
शाम्बरी	२	१०	१२	शास्त्रविद्	३	१	६
शार	३	३	१६७	शिव्य	२	१०	३०
शारद	२	४	२३	निक्षा	१	६	४
"	३	३	९५	निक्षित	३	१	४
शारदी	३	४	१११	"	३	१	८९
शारिफल	२	१०	४६	निखण्ड	२	५	३१
शारिवा	२	४	११२	निखण्डव	२	६	९६
शार्कर	२	१	११	"	०	८	८७
शार्ङ्गिन्	१	१	१९	"	२	३	६
शार्दूल	२	५	१	निखर	२	६	१२
"	३	१	५९	"	२	०	१
शार्कर	३	३	१८९	निगिरिन्	३	३	१०७
शाल	१	१०	१९	"	३	३	५७
शास्त्रणी	२	४	११५	निग्या	१	१	३१
शाग	०	०	६	"	२	५	३१
"	२	४	११	"	०	६	९७
शालावृक्ष	३	३	१२	"	३	३	१९
				निग्यान्	१	१	५५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शिखावल	२	५	३०	शिलाजतु	२	९	१०४
शिविग्रीव	२	९	१०१	शिली	१	१०	२४
शिविन्	२	५	३०	शिलीमुख	३	३	१८
"	३	३	१०३	शिलोच्चय	२	३	१
शिविवाहन	१	१	४०	शिल्प	२	१०	३५
शिषु	२	४	३१	शिल्पिन्	२	१०	५
"	२	९	३४	शिल्पिशाला	२	२	७
शिषुज	२	९	११०	शिव	१	१	३०
शिञ्जित	१	६	२४	"	१	४	२५
शिञ्जनी	२	८	८५	शिवक	२	९	७३
शित्ति	३	३	८३	शिवमल्ली	२	४	८१
शितिकृष्ट	१	१	३२	शिवा	१	१	३७
शितिसारक	२	४	३८	"	२	४	५२
शिविविष्ट	३	३	३४	"	२	४	५९
शिफा	२	४	११	"	२	४	१२७
शिफाकन्द	१	१०	४३	"	२	५	५
शिविका	२	८	५३	"	३	३	२१३
शिविर	२	८	३३	शिशिर	१	३	११
शिव्वा	२	९	२३	"	१	४	१८
शिरम्	२	४	१२	शिशु	२	५	३८
"	२	६	९५	शिशुव	१	१०	१८
शिरम्भ	२	८	६४	शिशुत्व	२	६	४०
शिरम्य	२	६	९८	शिशुमार	१	१०	२०
शिरोप	२	४	६३	शिशुन	२	६	७६
शिरोधि	२	६	८८	शिशुदान	३	१	४६
शिरोरग्न	२	६	१०२	शिष्टि	२	८	२८
शिरोर	२	६	९५	शिश्व	२	७	११
शिरोरम्य	२	६	६९	शोकर	१	३	१२
शिल	२	९	२	शोप्र	१	१	६४
शिला	२	२	१४	शोत्र	१	३	१९
"	२	३	४	"	१	३	२०

गीत]

(१५४) अमरकोशे

[गुपि

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
गीत	२	४	३०	शुक्ल	१	५	१२
"	२	४	३४	शुच्	१	७	२५
"	३	६	२२	शुचि	१	१	५६
गीतक	२	१०	१८	"	१	४	१६
गीतभीर	२	४	७०	"	१	५	१२
गीतल	१	३	२०	"	१	७	१७
"	२	४	१४९	"	३	३	२८
गीतशिव	२	४	१०५	शृण्ठी	२	९	३८
"	२	४	१२२	शृण्डा	२	१०	४०
"	२	९	४२	शुतुद्रि	१	१०	३३
शीघ्र	२	१०	४१	शुद्धान्त	२	२	१२
शीर्ष	२	६	९५	"	३	३	६६
शीर्षक	२	८	६३	शुनक	२	१०	२२
शीर्षच्छेद्य	३	१	४५	शुनी	२	१०	२२
शीर्षण्य	२	६	९८	शुभ	१	४	२५
"	२	८	६४	"	२	९	७६
शील	१	७	२६	"	३	६	२३
"	३	३	२०२	शुभयु	३	१	५०
शुक	२	४	१३२	शुभास्मिवा	१	६	१८
"	२	५	२१	शुभान्वित	३	१	५०
शुक्लनाम	२	४	५७	शुभ्र	१	५	१२
शुक्ल	३	३	८३	"	३	३	१९३
शुक्ति	१	१०	२३	शुभ्रदन्ती	१	३	५
"	२	४	१३०	शुभ्रानु	१	३	१४
शुभ्र	१	१	५६	शुल्क	२	८	२७
१ " १	१	३	२	७ " ७	३	३	१७
"	१	३	२५	शुल्क	०	९	९७
"	१	४	१६	"	०	१०	२७
"	२	६	६२	"	३	६	०३
"	१	१	१०	शुश्रूषा	०	७	३५
शुश्रूष्य	१	४	१२	शुश्रू	१	८	०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शुपिर	१	८	१	शृङ्गिणी	२	९	६६
"	१	८	२	शृङ्गी	१	१०	२५
शुष्कमास	२	६	६३	"	२	४	१००
शुष्म	२	८	१०२	"	२	४	११६
शुष्मन्	१	१	५४	शृङ्गीवनक	२	९	९६
शूक्	२	९	२३	शृणि	२	८	४१
शूक्कीट	२	५	१४	शृत	३	१	९५
शूकधान्य	२	८	२४	शेखर	२	६	१३६
शूकर	२	५	२	शेफम्	२	६	७६
शूक्शिम्वि	२	४	८७	शेफालिका	२	४	७०
शूद्र	२	१०	१	"	३	६	७
शूद्रा	२	६	१३	शेमुपी	१	५	१
शूद्री	२	६	१३	शेलु	२	४	३४
शून्य	३	१	५६	शेवधि	१	१	७१
शूर	२	८	७७	शेवाल	१	१०	३८
शूरण	२	४	१५७	शेष	१	८	४
शूर्प	२	९	२६	शैक्ष	२	७	११
शूल	३	३	१९८	शैखरिख	२	४	८८
शूलाकृत	२	९	४५	शैल	२	३	१
शूलिन्	१	१	३०	शैलालिन्	२	१०	१२
शून्य	२	९	४५	शैलूप	२	४	३२
शृगाल	२	५	५	"	२	१०	१२
शृङ्खल	२	६	१०९	शैलेय	२	४	१२३
"	२	८	४१	शैवल	१	१०	३८
शृङ्खलर	२	९	७५	शैवलिनी	१	१०	३०
शृङ्ग	२	३	४	शैशव	२	६	४०
"	२	४	१४२	शोक	१	७	२५
"	३	३	२६	शोचिषेन	१	१	५४
शृङ्गवेर	२	९	३७	शोचिम्	१	१	३४
शृङ्गादव	२	१	१७	शोच	१	५	१५
शृङ्गार	१	७	१७	"	१	१०	३४

[श्रीपणिवा]

(१५६) अमरकोशे

[श्रीपणिवा]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शोणक	२	४	५७	"	२	४	१०८
शोणरत्न	२	९	९२	"	२	४	११२
शोणित	२	६	६४	"	३	३	१४४
शोय	२	६	५२	श्यामाक	२	४	१६५
शोधघ्नी	२	४	१४९	श्याल	२	६	३२
शोधनी	२	२	१८	श्याव	१	५	१६
शोधित	२	९	४६	श्येत	१	५	१२
"	३	१	५६	श्येन	२	५	१५
शोफ	२	६	५२	श्येनम्पाता	३	६	६
शोभन	३	१	५२	थद्धा	३	३	१०२
शोभा	१	३	१७	थद्धालु	२	६	२१
शोभाञ्जन	२	४	३१	"	३	१	२७
शोष	२	६	५१	श्रयण	३	२	१२
शोष	२	५	४३	श्रवण	२	६	९४
शोव	१	८	१०	श्रवस्	२	६	९४
शोविलवेय	३	१	२३	श्रविष्ठा	१	३	२२
शोण्ड	२	१०	१०	श्राणा	२	९	५०
शोण्डिक	२	४	९७	श्राद्ध	२	७	३१
शोण्डी	१	१	१५	श्राद्धदेव	१	१	५९
शोण्डीदनि	१	१	२१	श्राय	३	२	१२
शोरि	१	२	२६	श्रावण	१	४	१६
"	१	२	२६	श्रावण	१	४	१६
शोर्य	२	८	१०२	श्रावणिक	१	४	१६
शोन्विक	२	१०	८	श्री	१	१	२०
शोप्कल	३	१	१९	"	२	८	८२
श्च्योत	३	२	१०	श्रीकण्ठ	१	१	२२
श्मशान	०	८	११८	श्रीघन	१	१	१८
श्मश्रु	२	६	९९	श्रीद	१	१	६९
श्याम	१	५	१४	श्रीपति	१	१	२१
"	३	३	१८४	श्रीपर्ण	२	४	६६
श्यामल	१	५	१४	"	३	३	५३
श्यामा	२	४	५५	श्रीपर्णिवा	२	४	४०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
श्रीपर्णी	२	४	३६	श्रोत्रिय	२	७	६
श्रीपिष्ट	२	६	१२९	श्रीपद्	३	५	८
श्रीफल	२	४	३२	श्लक्ष्ण	३	१	६१
श्रीफली	२	४	९५	श्लेष	३	२	११
श्रीमत्	२	४	४०	श्लेष्मण	२	६	६०
"	२	७	६	श्लेष्मन्	२	६	६२
"	३	१	१४	श्लेष्मल	२	६	६०
धील	३	१	१४	श्लेष्मातक	२	४	३४
धीवत्सलान्छन	१	१	२२	श्लोक	३	२	२
धीवास	२	६	१२९	श्व श्रेयस	१	४	२५
धीवेष्ट	३	६	१३	श्वदष्टा	२	४	९८
धीसज्ञ	२	६	१२५	श्वन्	२	१०	२२
धीहस्तिनी	२	४	६९	श्वनिश	३	६	४०
ध्रुत	३	३	७७	श्वपच	२	१०	२०
ध्रुति	३	३	७७	श्वग्र	१	८	२
ध्रुति	१	६	३	"	३	६	२२
ध्रुति	२	६	९४	श्वयथु	२	६	५२
"	३	३	७३	श्ववृत्ति	२	९	२
श्रेणि	२	१	५	श्वमुर	२	६	३१
श्रेणी	२	४	४	"	२	६	३७
श्रेयस्	१	४	२४	श्वमुर्य	३	३	१४७
"	१	५	६	श्वश्रू	२	६	३१
"	३	१	५८	श्वश्रूश्वशुर	२	६	३७
श्रेयसी	२	४	५९	श्वम्	३	५	२२
"	२	४	८४	श्वसन	१	१	६१
"	२	४	९७	"	२	४	५२
श्रेष्ठ	३	१	५८	श्वविध	२	५	७
श्रोण	२	६	४८	श्वित्र	२	६	५४
श्रोणि	२	६	७४	श्वेत	१	५	१२
श्रोणिफलक	२	६	७४	"	२	९	९६
श्रोत्र	२	६	९४	"	३	३	८०

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
श्वेतगरत	२	५	२३	मवनन	३	२	४
श्वेतमरिच	२	९	११०	मवरारि	१	१	२६
श्वेतरक्त	१	५	१५	मवर्त	१	४	२२
श्वेतसुरसा	२	४	७१	सर्वतिका	१	१०	४३
	प			सवसथ	२	२	१९
				सवहन	३	२	२२
पट्कर्मन्	२	७	४	मविद्	१	५	१
पट्पद	२	५	२९		१	५	५
पडभिज्ञ	१	१	१४		३	३	९३
पडानन	१	१	३९	मवीक्षण	२	२	३०
पङ्ग्रन्थ	२	४	४८	मवीत	३	१	९०
पङ्ग्रन्था	२	४	१०२	सवेग	१	७	३४
पङ्ग्रन्थिका	२	४	१५४	सवेद	३	२	६
पङ्ज	१	७	१	सवेग	१	७	३६
पण्ड	१	१०	४२	सव्यान	२	६	११८
"	२	९	६२	मशप्तक	५	८	९८
पष्टिक	२	९	२४	मशय	१	५	३
पष्टिक्य	२	९	७	सशयापन्नमानन	३	१	५
पाण्मातुर	१	१	४०	मश्रव	१	५	५
	स			मश्रुत	३	१	१०९
				सस्लेप	३	२	३०
सयत्	२	८	१०६	समवत	३	१	६८
सयत	३	१	४२	ससद	२	७	१५
सयम	३	२	१८	समरण	२	१	१८
सयाम	३	२	१८	"	३	३	५५
सयुग	२	८	१०५	ममिद्धि	१	७	३७
सयोजित	३	१	९२	मम्बारहीन	२	७	५३
सराव	१	६	२३	ससृष्ट	३	३	८१
सलाप	१	६	१६	सस्तर	३	३	१६१
सवत्	३	५	१६	मन्तव	२	२	२३
सधन्मर	१	४	२०	मन्ताव	३	२	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मञ्जय	२	५	३९	मदम्	२	७	१५
सञ्चारिका	२	६	१७	सदम्य	२	७	१६
सञ्जयन	२	२	६	मदा	३	५	२२
सञ्जवर	१	१	५७	सदागत	१	१	६१
सञ्जपन	२	८	११३	सदातन	३	१	७०
सञ्ज्ञा	३	३	३३	सदानीरा	१	१०	३३
सञ्जु	२	६	४७	सदृक्ष	२	१०	३६
सटा	२	६	९७	मदृग्	२	१०	३६
मडीन	२	५	३७	मदृश	२	१०	३६
सत्	२	७	५	मदेश	३	१	६७
"	३	३	८४	सद्यन्	२	२	४
सतत	१	१	६५	मद्यम्	३	५	९
मती	२	६	६	सध्रयच्	३	१	३४
सतीनक	२	९	१६	सनत्कुमार	१	१	५१
सतीर्थ्य	२	७	१२	सना	३	५	१७
सत्तम	३	१	५८	सनातन	३	१	७२
सत्त्व	१	४	२९	सनाभि	२	६	३३
"	३	३	२१४	सनि	२	७	३२
सत्यथ	२	१	१६	सनीड	३	१	६६
सत्य	१	६	२२	सन्तत	१	१	६५
"	३	३	१५५	सन्तति	२	७	१
सत्यङ्कार	२	९	८२	सन्तप्त	३	१	१०२
मत्यवचस्	२	७	४३	सन्तमम	१	८	४
सत्याकृति	२	९	८२	सन्तान	१	१	५०
सत्यानृत	२	९	३	"	२	७	१
सत्यापन्न	२	९	८२	सन्ताप	१	१	५७
सत्त्र	३	३	१८२	मन्तापित	३	१	१०२
मन्त्रा	३	५	४	सन्दान	२	९	७३
सन्निन्	२	८	१५	सन्दानित	३	१	९५
मत्वर	१	१	६५	सन्दिह	३	१	८६
सदन	२	२	५	"	३	१	९५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सन्देशवाच	१	६	१७	सप्तला	२	४	१४३
सन्देशहर	२	८	१६	सप्ताचिस्	१	१	५६
सन्देश	१	५	३	सप्ताश्व	१	३	२९
सन्दोह	२	५	३९	सप्ति	२	८	४४
सन्द्राव	२	८	१११	सप्तह्यचारिन्	२	७	११
सन्धा	३	३	१०३	सप्ततुंका	२	१	१२
सन्धान	२	१०	४२	सभा	२	२	६
सन्धि	१	४	७	"	२	७	१५
"	२	८	१८	"	३	३	१३८
"	३	२	११	सभाजन	३	२	७
सन्धिनी	२	९	६९	सभासद	२	७	१६
सन्ध्या	१	४	३	सभास्तार	२	७	१६
सप्तवद्रु	२	४	३५	सभिक	२	१०	४४
सप्तद्व	२	८	६५	सम्य	२	७	३
सप्तय	३	३	१५२	"	२	७	१६
सप्तिकर्षण	३	२	२३	सम	२	१०	३६
सप्तिकृष्ट	३	१	६६	"	३	१	६४
सप्तिति	३	२	२३	समग्र	३	१	६५
सप्तिवेश	२	२	१९	समङ्गा	२	४	९०
सपत्न	२	८	१०	"	२	४	१४१
सपदि	३	५	२	समज	२	५	४२
"	३	५	९	समज्ञा	१	६	११
सपर्षा	२	७	१४	समज्ञा	२	७	१५
"	२	७	३४	समञ्जस	२	८	२४
सपिण्ड	२	६	३३	समधिक	३	१	७५
सपीति	२	९	५५	समन्तस्	३	५	१३
सप्तवी	२	६	१०८	समन्तदुग्धा	२	४	१०६
सप्तान्तु	२	७	१३	समन्तभद्र	१	१	१३
सप्तपर्ण	२	४	३३	समम्	३	५	४
सप्तपि	१	३	२७	समय	१	४	१
सप्तत्रा	२	४	७२	"	३	३	१५०

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
गमया	३	४	१४	समाह्वय	२	१०	४६
"	३	५	७	समित्	२	८	१०६
समर	२	८	१०४	समिति	२	७	१५
समर्थ	३	३	८७	"	२	८	१०६
समर्थन	२	८	२५	"	३	३	७१
समर्थक	३	१	७	समिध्	२	४	१३
समर्थाद	३	१	६७	समीव	२	८	१०४
समवतिन्	१	१	५८	समीप	३	१	६६
समवाय	२	५	४०	समीर	१	१	६२
समष्टिला	२	४	१५७	समीरण	१	१	६२
समसन	३	२	२१	"	२	४	७१
समस्त	३	१	६५	समुच्चय	३	२	१६
समस्या	१	६	७	समुच्छ्रय	३	३	१५३
समा	१	४	२०	समुज्झित	३	१	१०७
समासमीना	२	९	७२	समुत्पिञ्ज	२	८	९९
समाकर्षिन्	१	५	११	समुदकत	३	१	९०
समाघात	२	८	१०५	समुदय	२	५	४०
समाज	२	५	४२	समुदाय	२	५	४०
समाधि	१	५	५	"	२	८	१०६
"	३	३	९८	समुदग	३	६	१७
समान	१	१	६३	समुदगक	२	६	१३९
"	२	१०	३७	समुद्गिरण	३	३	५५
"	३	३	१२८	समुद्धत	३	१	२३
समानोदर्य	२	६	३४	समुद्धरण	३	३	५६
समालम्भ	३	२	२७	समुद्र	१	१०	१
समावृत्त	२	७	१०	समुद्रान्ता	२	४	९२
समासाद्य	३	१	९२	"	२	४	११६
समासार्था	१	६	७	"	२	४	१३३
समाहार	३	२	१६	समुन्दन	३	२	२९
समाहित	३	१	१०९	समुन्नत	३	१	१०५
समाहृति	१	६	६	समुनद्ध	३	३	१०४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
समुपजीपम्	३	५	१०	सरयू	१	१०	३६
समूरु	२	५	९	सरल	२	४	६०
समूह	२	५	३९	"	३	१	८
समूहा	२	७	२०	सरलद्रव	२	६	१२९
समृद्ध	३	१	११	सरला	२	४	१०८
समृद्धि	३	२	१०	सरस्	१	१०	२८
सम्पत्ति	२	८	८२	सरसी	१	१०	२८
सम्पद्	२	८	८१	सरसीरह	१	१०	४०
सम्पराय	३	३	१५१	सरस्वत्	१	१०	१
सम्पुटक	२	६	१३९	"	३	३	५८
सम्प्रति	३	५	२३	सरस्वती	१	६	१
सम्प्रदाय	३	२	७	"	१	१०	३४
सम्प्रधारणा	२	८	२५	सरित्	१	१०	२९
सम्प्रहार	२	८	१०५	सरित्पति	१	१०	१
सम्फुल्ल	२	४	७	सरीगृप	१	८	७
सम्वाध	३	१	८५	सगं	३	३	२२
सम्भेद	१	१०	३५	सगं	२	४	४४
सम्भ्रम	१	७	३४	सजंक	२	४	४४
"	३	२	२६	सजंरस	२	६	१२७
सम्मद	१	४	२४	सर्प	१	८	६
सम्मार्जनी	२	२	१८	सर्पराज	१	८	४
सम्भूच्छेन	३	२	६	सर्पिष	२	८	५२
सम्मृष्ट	२	९	४६	सर्व	३	१	६४
सम्पच्	१	६	२२	सर्वरस	२	६	१२७
सम्राज्	२	८	३	सर्वरमाध	२	९	४९
सरक	२	१०	४३	सर्वसहा	२	१	३
सरघा	२	५	२६	सर्वत	१	१	१३
सरट	२	५	१२	"	१	१	३३
सरणा	२	४	१५२	गर्वतम्	३	५	१३
सरणि	२	१	१५	सर्वतोभद्र	२	२	१०
सरमा	२	१०	२२	"	२	४	६२

शब्दाः	पा०	व०	इलो०	शब्दाः	पा०	व०	इलो०
सर्वतोभद्रा	२	४	३५	सहकार	२	४	३३
सर्वतोमुख	१	१०	४	सहचरी	२	४	७५
सर्वदा	३	५	२२	सहज	२	६	३४
सर्वधुरावह	२	९	६६	सहधर्मिणी	२	६	५
सर्वधुरीण	२	९	६६	सहन	३	१	३१
सर्वमङ्गला	१	१	३७	सहभोजन	२	९	५५
सर्वरस	२	६	१२७	सहस्र	१	४	१४
सर्वला	२	८	९३	"	२	८	१०२
सर्वलिङ्गिन्	२	७	४५	"	३	३	२३३
सर्ववेदस्	२	७	९	सहसा	३	५	७
सर्वसनहन	२	८	९४	सहस्य	१	४	१५
सर्वानुभूति	२	४	१०८	सहस्र	२	९	८४
सर्वान्नभोजिन्	३	१	२२	सहस्रदण्ड	१	१०	१८
सर्वान्नीन	३	१	२२	सहस्रपत्र	१	१०	४०
सर्वाभिसार	२	८	९४	सहस्रवीर्या	२	४	१५८
सर्वार्थसिद्ध	१	१	१५	सहस्रवेधिन	२	४	१४१
सर्वोष	२	८	९४	"	२	९	४०
सर्पप	२	९	१७	सहस्राशु	१	३	३१
सलिल	१	१०	३	सहस्राक्ष	१	१	४४
सल्लकी	२	४	१२४	सहस्रिन्	२	८	६२
सव	२	७	१३	सहा	२	४	७३
सवन	२	७	४७	"	२	४	११३
सवयस्	२	८	१२	सहाय	२	८	७१
सवितृ	१	३	३१	सहायता	३	२	४०
सविध	३	१	६७	सहिष्णु	३	१	३१
सवेद	३	१	६७	सहृदय	३	१	३
सव्य	३	१	८४	सायान्त्रिक	१	१०	१२
सव्येष्ट	२	८	६०	सायुगीन	२	८	७७
सस्य	२	४	१५	मावत्सर	२	८	१४
सस्यसम्यग्र	२	४	४४	साशयिक	३	१	५
सह	३	५	४	सावम्	३	५	४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
साक्षात्	३	४	५	माप्तपदीन्	२	८	१२
सागर	१	१०	१	सामन्	१	६	३
साक्षि	३	५	६	"	२	८	२०
मातला	२	४	१४३	"	२	८	२१
सानि	३	२	३८	सामाजिक	२	७	१६
"	३	३	६८	सामान्य	१	४	३१
"	३	६	९	"	३	१	८२
सातिसार	२	६	५९	सामि	३	४	११
सात्त्विक	१	७	१६	सामिधेनि	२	७	२२
सादिन्	२	८	६०	साम्परायिक	२	८	१०४
"	३	३	१०७	साम्प्रतम्	३	५	११
साधन	३	३	१२०	"	३	५	२३
साधारण	२	१०	३७	साय	१	४	३
"	३	१	८२	१ मायक	३	३	८७
साधित	३	१	४०	"	३	३	२
साधिष्ठ	३	१	११२	सायम्	३	५	१९
साधीयम्	३	३	२३६	सार	२	४	१२
साधु	२	७	३	"	३	३	१७२
"	३	१	५२	सारङ्ग	२	५	१७
"	३	३	१०२	"	३	३	२३
साधुवाहिन्	२	८	४४	सारथि	२	८	५९
साध्य	१	४	१०	सारमेय	२	१०	२१
साध्यस	१	७	२१	सारव	१	१०	३६
साध्वी	२	६	६	सारम	१	१०	४०
सानु	२	३	५	"	२	५	२२
सान्त्व	१	६	१८	सारमन	२	६	१०९
"	२	८	२१	"	२	८	६३
सान्द्रष्टिक	२	८	२९	सारिका	३	६	८
सान्द्र	३	१	६६	सार्धं	२	५	४१
सान्द्रस्निग्ध	३	१	३०	सार्धबाह	२	९	७८
सानाम्य	२	७	२७	साद्रं	३	१	१०५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सार्धम्	३	५	४	सिता	२	९	४३
सार्वभौम	१	३	४	सिताभ्र	२	६	१३०
"	२	८	२	सिताम्भोज	१	१०	४१
साल	२	२	३	सिद्ध	१	१	११
"	२	४	५	"	३	११	००
"	२	४	४४	सिद्धान्त	१	५	४
सास्ना	२	९	६३	सिद्धार्थ	२	९	१८
साहस	२	८	२१	सिद्धि	२	४	११२
साहस	२	८	६२	सिद्धि	२	६	५३
"	३	२	४३	सिद्धम	२	६	६१
सिद्ध	२	५	१	सिद्धमल	३	६	१०
"	३	१	५९	सिद्धमला	१	३	२२
सिंहताल	२	६	८५	सिद्धय	३	६	८
सिंहनाद	२	८	१०७	सिद्धवा	१	४	९
सिंहपुच्छी	२	४	९३	मिनीवाली	२	४	६८
सिंहसहनन	३	१	१२	सिन्दुक	२	४	६८
सिंहान	२	९	९८	सिन्दुवार	२	९	१०५
सिंहासन	२	८	३१	सिन्दूर	३	६	३१
सिंहास्य	२	४	१०३	"	१	१०	१
सिंही	२	८	१०३	मिन्धु	३	३	१०१
"	०	४	११४	"	२	९	४२
मिवता	३	३	७३	मिन्धुज	१	१०	३५
मिवतामय	१	१०	९	मिन्धुगन्धम	२	६	६५
मिवतावद्	२	१	११	मिना	२	६	१२८
सिवथन	२	९	१०७	मिस्त	२	९	१४
मित	१	५	१३	मीना	०	९	८
"	३	१	९५	मीत्य	३	६	१६
"	३	१	९८	मीपु	२	०	२०
"	३	३	८१	मीमन्	३	६	१९
"	२	४	१५२	मीमन्त	२	६	३
मिन्धुना	२	९	१५	मीमन्तिनी	२	२	२०
मितशुभ	२	९	१५	मीमा	२	२	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सीर	२	९	१४	मुदाय	२	८	२८
सीरपाणि	१	१	२४	मुद्गर	३	१	६९
सीवन	३	२	५	मुधर्मन्	१	१	४८
सीसक	२	९	१०५	मुधा	१	१	४८
सीट्टण्ट	२	४	१०५	,	३	३	१०२
मु	३	५	२	मुघानु	१	३	१४
"	३	५	५	मुघी	२	७	५
मुकन्दक	२	४	१४७	मुनासीर	१	१	४१
मुकरा	२	९	७०	मुनिपण्णक	२	४	१४९
मुक्कल	३	१	८	मुन्दर	३	१	५२
मुकुमार	३	१	७८	मुन्दरी	२	६	४
मुकृत	१	४	२४	मुपधिन्	२	१	१६
मुकृतिन्	३	१	३	मुपर्ण	१	१	२९
मुक्क	१	४	२५	मुपर्णक	२	४	२४
"	३	६	२३	मुपर्वन्	१	१	७
मुखवर्चक	२	९	१०९	मुपाद्वक	२	४	४३
सन्मुखमन्दोह्या	२	९	७१	मुप्रतीक	१	३	४
मुगत	१	१	१३	मुप्रयोगविश्व	२	८	६८
मुगन्धा	२	४	११४	मुप्रलाप	१	६	१७
मुगन्धि	१	५	११	मुभगासुत	२	६	२४
"	२	४	१२१	मुभिज्ञा	२	४	१२४
मुचरित्रा	२	६	६	मुभ	२	४	१७
मुचेलक	२	६	११६	मुभन	२	९	१८
मुत	२	६	२७	मुभनम्	१	१	७
"	३	३	६१	"	२	४	१७
मुतधेणी	२	४	८८	"	२	४	७२
मुतारमजा	२	६	२९	मुभनोरजम्	२	४	१७
मुत्रामन्	१	१	४२	मुमेक	१	१	४९
मुत्था	२	७	४७	मुर	१	१	७
मुत्वन्	२	७	१०	"	३	६	११
मुदनन	१	१	२८	मुरझा	३	६	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सुरज्येष्ठ	१	१	१६	सुपवी	२	४	१५५
सुरदीधिका	१	१	४९	"	२	९	३७
सुरद्विप	१	१	१२	सुपिर	१	७	४
सुरनिम्नगो	१	१०	३१	सुपिरा	२	४	१२९
सुरपति	१	१	४३	मुपीम	१	३	१९
सुरभि	१	४	१८	मुपेण	२	४	६८
"	१	५	११	मुपेणिका	२	४	१०८
"	३	३	१३७	मुप्टु	३	५	२
सुरभी	२	४	१२३	"	३	५	१९
सुरपि	१	१	८८	मुमस्वृत	२	९	४५
सुरलोक	१	१	६	मुहृद्	२	८	१२
सुरवर्त्मन्	१	२	१	"	२	८	१७
सुरमा	२	४	११४	मूक्षम	३	१	६१
सुरा	२	१०	३९	"	३	३	१४५
सुराचार्यं	१	३	२४	मूचव	३	१	४७
सुरामण्ड	२	१०	४२	मूवि	३	६	८
सुरालय	१	१	४९	मूत	२	८	५९
सुराष्ट्रज	२	४	१३१	"	२	९	९९
सुवचन	१	६	१७	"	२	१०	३
सुवर्णं	२	९	८६	"	३	३	६१
सुवर्णं	२	९	९४	मूतिनामुह	२	२	८
सुवर्दि	२	४	९५	मूतिमाग	२	६	३९
सुवहा	२	४	७०	मूत्पान	२	१०	१९
"	२	४	११५	मूत्र	२	१०	२८
"	२	४	११९	मूत्रवेष्टन	३	२	२६
"	२	४	१२३	मूद	२	९	२८
"	२	४	१४०	"	३	३	९१
मुवागिनी	२	६	९	मूना	३	३	११३
मुवता	२	९	७१	मूनु	२	६	२७
मुपम	३	१	५२	मूनुत	१	६	१९
मुपमा	१	३	१७	मूपवार	२	९	२७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सौगन्धिक	२	९	१०२	स्तनपा	२	६	४१
सौचिक	२	१०	६	स्तनयितु	१	३	६
सौदामनी	१	३	९	स्तनित	१	३	९
सौध	२	२	१०	स्तवक	२	४	१६
सौभागिनेय	२	६	२४	स्तव्यरोमन्	२	५	२
सौम्य	१	३	२६	स्तम्ब	२	४	९
"	३	३	१६२	"	२	९	२१
सौरभेय -	२	९	६०	स्तम्बकरि	२	९	२१
सौरभेयी	२	९	६६	स्तम्बघन	३	२	३५
सौराष्ट्रिक	१	८	१०	स्तम्बघ्न	३	३	३५
सौरि	१	३	२६	स्तम्बेरम	२	८	३५
सौवर्चल	२	९	४३	स्तम्भ	३	३	१३५
"	२	९	१०९	स्तव	१	६	११
सौविद	२	८	८	स्तिमित	३	१	१०५
सौविदल्ल	२	८	८	स्तुत	३	१	११०
सौवीर	२	४	३७	स्तुति	१	६	११
"	२	९	३९	स्तुतिपाठकः	२	८	९७
"	२	९	१००	स्तूप	३	६	१९
सौहित्य	२	९	५६	स्तेन	२	१०	२४
स्वानन्द	१	१	३९	स्तेम	३	२	२९
स्वान्ध	२	४	१०	स्तेय	२	१०	२५
"	२	६	७८	स्तैग्य	२	१०	२५
"	३	३	१०१	स्तोत्र	३	१	६१
स्वान्धदेश	२	८	३९	स्तोरक	२	५	१७
स्वान्धशाखा	२	४	११	स्तोत्र	१	६	११
स्कात्र	३	१	१०४	स्तोम	२	५	३९
स्वलन	१	७	३६	"	३	३	१४२
स्वल्पिन	२	८	१०८	म्त्री	२	६	२
स्तन	२	६	७७	म्त्रीधर्मिणी	२	६	२०
"	३	६	१२	म्त्रीपुंम	२	५	३८
स्तनन्पयी	२	६	४१	स्थण्डिल	२	७	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
स्थण्डिलशास्त्रिन्	२	७	४४	स्थिरायुष्	२	४	४६
स्थपति	२	७	९	स्थूणा	२	१०	३५
"	३	३	६१	"	३	३	५१
स्थल	२	१	५	स्थूल	३	१	६१
स्थली	२	१	५	"	३	३	२०५
स्थविर	२	६	४२	स्थूललक्ष्य	३	१	६
स्थविष्ठ	३	१	१११	स्थूलशाटक	२	५	११६
स्थाणु	१	१	३४	स्थूलोच्चय	३	३	१४९
"	२	४	८	स्थेयस्	३	१	७३
"	३	३	४९	स्थौण्य	२	४	१३२
स्थाण्डिल	२	७	४४	स्थोरिन्	२	८	४६
स्थान	२	८	१९	स्नव	३	२	९
"	३	३	११८	स्नातक	२	७	४३
स्थानपञ्चक	२	९	८५	स्नान	२	६	१२२
स्थानीय	२	२	१	स्नायु	२	६	६६
स्थाने	३	५	११	स्निग्ध	२	८	१२
स्थापत्य	२	८	८	"	१	९	४६
स्थापनी	२	४	८४	"	३	१	१४
स्थामन्	२	८	१०२	स्तु	२	३	५
स्थायुक	२	८	७	स्तुक्	२	४	१०५
स्थाल	३	६	३२	स्तुत	३	१	९२
स्थाली	२	९	३१	स्तुपा	२	६	९
स्थावर	३	१	७३	स्तुही	२	४	१०५
स्थाविर	२	६	४०	स्नेह	१	७	२७
स्थामक	२	६	१२२	स्नेहपात्र	२	९	३३
स्थास्तु	३	१	७३	स्पर्ग	१	५	७
स्थिति	२	८	२६	"	३	२	१४
"	३	२	२१	स्पर्गान	१	१	६१
स्थिरतर	३	१	७३	"	२	७	२९
स्थिरा	२	१	२	स्पग	२	८	१३
"	२	४	११५	"	३	३	२१५

शब्दाः	का०	घ०	ङलो०	शब्दाः	का०	घ०	ङलो०
स्पष्ट	३	१	८१	स्पन्न	३	१	९२
स्पृगवा	२	४	१३३	स्पूत	२	९	२६
स्पृशी	२	४	९३	"	३	१	१०१
स्पृष्टि	३	२	९	स्पृति	३	२	५
स्पृहा	१	७	२७	स्पृनाक	२	४	५७
स्पष्ट	३	२	१४	स्मिन्	२	४	२८
स्फाति	३	२	९	स्मज्	२	६	१३५
स्फिच्	२	६	७५	स्मव	३	२	९
स्फिर	३	१	६३	स्मवदगर्भा	२	९	६९
स्फुट	२	४	७	स्मवन्ती	१	१०	३०
"	३	१	८१	स्मवा	२	८	४३
स्फुटन	३	२	५	"	२	४	८३
स्फुटा	१	८	९	स्पृ	१	१	१७
स्फुरण	३	२	१०	स्स्त	३	१	१०४
स्फुरणा	३	२	१०	स्नाक्	३	५	२
स्फुलिङ्ग	१	१	५७	सुच्	२	७	२५
स्फूर्जक	२	४	३८	सुत	३	१	९२
स्फूर्जधु	१	३	१०	सुव	२	७	२५
स्फेष्ठ	३	१	११२	सुवावृक्ष	२	४	३७
स्म	३	५	५	स्रोतम्	१	१०	११
"	३	५	१७	"	३	३	२३४
स्मर	१	१	२५	स्रोतस्वती	१	१०	३०
स्मरहर	१	१	३३	स्रोतोञ्जन	२	९	१००
स्मित	१	७	३४	स्व	२	६	३४
स्मृति	१	६	६	"	३	३	२१२
"	१	७	२९	स्वच्छन्द	३	१	१५
स्पद	१	१	६४	स्पजन	२	६	३४
स्पन्दन	२	४	२६	स्वतन्त्र	३	१	१५
"	२	८	५१	स्पधा	३	५	८
स्पन्दनारोह	२	८	६०	स्वधिति	२	८	९२
स्पन्दिनी	२	६	६७	स्वन	१	६	२२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
स्वनित	३	१	९४	स्वाति	३	६	३८
स्वप्न	१	७	३६	स्वादु	३	३	९५
स्वप्नज	३	१	३३	स्वादुकण्टक	२	४	३७
स्वभाव	१	७	३८	"	२	४	९८
स्वभू	१	१	१८	स्वादुरसा	२	४	१४४
स्वयवरा	३	६	७	स्वाग्नी	२	४	१०७
स्वयम्	३	५	१६	स्वाध्याय	२	७	४७
स्वयम्भू	१	१	१६	स्वान	१	६	२३
स्वर्	१	१	६	स्वान्त	१	४	३१
"	३	४	१६	स्वाप	१	७	३६
स्वर	१	६	४	स्वापतेय	२	९	९०
"	१	७	१	स्वामिन्	२	८	१७
स्वरु	१	१	४७	"	३	१	१०
"	३	३	१६८	स्वाराज्	१	१	४३
स्वरूप	१	७	३८	स्वाहा	२	७	२१
"	३	३	१३२	"	३	५	८
स्वर्ग	१	१	६	म्बित्	३	४	४
"	३	६	११	स्वेद	१	७	३३
स्वर्जिकाधार	२	९	१०९	स्वेदज	३	१	५१
स्वर्ण	२	९	९४	स्वेदनी	२	९	३०
स्वर्णकार	२	१०	८	स्वर	३	३	१९३
स्वर्णक्षीरी	२	४	१३८	स्वरिणी	२	६	११
स्वर्णदी	१	१	४९	स्वरिल	३	२	२
१ स्वर्मानु	१	३	२	स्वरिन्	३	१	१५
"	१	३	२६				
स्वर्ष्या	१	१	५२	ह	३	५	५
स्वर्ष्य	१	१	५१	ह	१	३	३१
स्वसू	२	६	२९	हम	२	५	२३
स्वस्ति	३	४	३	"	३	३	२२७
स्वस्ति	२	२	१०	"	२	६	११०
स्वस्तीय	२	६	३२	हम			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
हर्जिका	२	४	८९	हरितालक	२	९	१०३
हर्ज्जे	१	७	१५	हरिददव	१	३	२९
हर्द्व	३	६	१८	हरिद्रा	२	९	४१
हर्द्विलासिनी	२	४	१३०	हरिद्राभ	१	५	१४
हठ	२	८	१०८	हरिद्रु	२	४	१०१
हण्डे	१	७	१५	हरिन्मणि	२	९	९२
हत	३	१	४१	हरिमन्यक	२	९	१८
हनु	२	४	१३०	हरिवालुक	२	४	१२१
"	२	६	९०	हरिहय	१	१	४३
हन्त	३	४	७	हरीतकी	२	४	१८
हप्र	३	१	९६	"	२	४	५९
हय	२	८	४४	हरेणु	२	४	१२०
हयपुच्छी	२	४	१३८	"	२	९	१६
हयमारक	२	४	७६	हर्म्यं	२	१	९
हर	१	१	३३	हयंक्ष	२	५	१
हरण	२	८	२८	हयं	१	४	२४
हरि	२	५	१	हयमाण	३	१	७
"	३	३	१७६	हल	२	९	१३
हरिचन्दन	१	१	५०	हला	१	७	१५
"	२	६	१३१	हलायुध	१	१	२३
हरिण	१	५	१३	हलाहल	१	८	१०
"	२	५	८	हलिन्	१	१	२४
"	२	५	९	हलिप्रिय	२	४	४२
"	३	३	५१	हलिप्रिया	२	१०	३९
हरिणी	२	३	५१	हन्य	०	९	८
हरिन्	१	३	१	हन्या	३	०	४१
"	१	५	१४	हलक	१	१०	३६
"	३	६	१९	हव	३	२	८
हलि	१	५	१६	"	३	३	२०८
हलित्र	२	९	३४	हविग्	२	५	२७
हलिनाल	३	६	३२	"	२	९	५२

शब्दाः	का०	व०	ऽलो०	शब्दाः	का०	व०	ऽलो०
हृदय	२	७	२४	हिसावर्मन्	३	२	१९
हृदयवाहन	१	१	५५	हिस	३	१	२८
हस	१	७	१८	हिवका	३	६	८
हसनी	२	९	३०	हिङ्ग	२	९	४०
हसन्ती	२	९	२९	हिङ्गुनिर्यास	२	४	६२
हस्त	२	६	८६	हिङ्गुल	३	६	२०
"	२	६	९८	हिङ्गुली	२	४	११४
"	३	३	५९	हिज्जल	२	४	६१
हस्तधारण	३	२	५	हिण्डीर	२	९	१०५
हस्तिन्	२	८	३४	हिन्ताल	२	४	१६९
हस्तिनल	२	२	१७	हिम	१	३	१८
हस्तिपक	२	८	५९	"	१	३	२०
हस्त्यारोह	२	८	५९	"	३	६	२२
हा	३	४	८१	हिमवत्	२	३	३
हाटक	२	९	९४	हिमवालुक	२	६	१३०
हायन	१	४	२०	हिमसहति	१	३	१८
"	३	३	१०८	हिमागु	१	३	१४
हार	२	६	१०५	हिमानी	१	३	१८
हारीत	२	५	३४	हिमावती	२	४	१३८
हादं	१	७	२७	हिरण्य	२	१	९०
हाला	२	१०	३९	"	२	९	९१
हालिब	२	९	६४	"	२	९	९४
हाव	१	७	३२	हिरण्यगर्भं	१	१	१६
हाग	१	७	१९	हिरण्यवाह	१	१०	३४
हास्तिक	२	८	३६	हिरण्यरेतम्	१	१	५५
हास्य	१	७	१७	हिध्व	३	५	३
"	१	७	१९	"	३	५	७
हाहा	३	१	५२	हिलगोत्रिका	२	४	१५७
हि	३	४	१९	ही	३	५	९
"	३	५	५	हीन	३	१	१०७
हिता	३	३	२३०	"	३	३	१२८

APPENDIX

An alphabetical list of Hindi words quoted by Kṛṣṇamitra
in his Commentary on Amarakosa

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
अकोर	२	८	२८	इदारुणि	२	४	१५६
अगर	२	६	१२६	ईजर	२	४	६१
अगेयू	२	४	६४	ऊँप	२	४	१६३
अचिलोना	२	४	१४०	एकाङ्गी	२	४	१२३
अजमोदा	२	४	१११	एलुवाल्क	२	४	१२१
अटकर (नदी)	१	१०	३३	कबूदनि	२	४	१५०
अडूस	२	४	१०३	ककरासीगी	२	४	११६
अड्डल	२	४	७६	ककही	२	६	१३९
अतीस	२	४ ९९-१००		ककूहडा	२	५	१६
अनवट	२	६	११०	कचनार	२	४	२२
अनार	२	४	६४	कचूर	२	४	१३५
अनानाम	२	४	१७०	"	२	४	१५४
अमरक	२	९	१००	कज्जा	२	४	५७
अमरुत	२	४	२७	कटसरैया	२	४	७६
अमिलवेत	२	४	१४१	कटहर	२	४	६१
अरसी	२	९	२०	कठवत	२	९	३१
अरहरि	२	४	१३१	कठार	२	४	३७
आोठी	२	९ २९-३०		कठचम्पा	२	४	६०
अनावदी	२	९	४९	कठपोरवा	२	५	१६-१७
अवर	२	४ ५९-६०		कठूमरि	२	४	६१
आडी	२	५	२५	कतवार	२	२	१८
आदी	२	९	३७	कच्छदल	२	४	७९
आरा	२	१०	३४	गनारा	२	४	१६२
आनी	२	६	६६	गना	२	६	१००
आदची	२	८	१२२	गगार	२	४	६८

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
कपास	२	४	११६	कीटी आती	२	६	६६
कपुरी	२	४	१३३	कुकुरमुत्ता	३	३	८
कजरि (डि)आ	२	१०	१५	कुचकुचवा	२	५	१४
कवीला	२	४	१४६	पुटुकी	२	४८५-८६	
कबूतर	२	४	१६२	कुन्दुरू	२	४	१३९
कयथ	२	४	२१	कुरैया	२	४	६६
करकट	२	२	१८	कूट	२	४	१२
करछुलि	२	९	३४	केचुआ	१	१०	२२
कराही	०	९	३०	केरा	२	४	११३
करैला	२	४	१५४-१५५	केराव	२	९	६६
कराकुलि	२	५	२२	केवटी	२	४४५-४६	
करिआरि	२	४	१३७	"	२	४-१३१-३२	
करिपारि	२	४	११८	केवैया	२	४	१५१
करैवु	२	४	१५५	केवाछ (केवाच)	२	४८६-८७	
करीदा	२	४	६७	केवारी (रि)	२	६	१२
कलवव	२	६	१२६	केहूनी	२	४	८०
कबडोना	२	४	१२६	केहूनी	२	५	१९
कसवटी	२	४	११८	काटल	२	४	३९
कठा	२	६	१०४	कोचिला	२	१०	३१
कागोरी	२	४	१६६	कोडा	२	९	१६
काकुनि	२	१०	२९-३०	कादव	२	४	१३९
काकरि	२	४	१५५	कान्दुर	२	९	३२
काजी	०	९	३९	कोशा	२	८	१५५
काटा	२	१०	३२	कोतेडा	२	४	८१
काशडि	२	१०	२९-३०	कोह	२	५	२०
कायपर	०	४	८०	काआ	०	८	११८
काग	०	४	१६०	काआदारी	०	८	१५
किटहरा	०	९	०६	गढेचा	०	८	८९
किग्वा	०	८	०३-०८	गयर	०	५	११
किगरी	०	१०	३९	गग्गा	०	८	१००
कीवर	२	६	६३	गग्गुज	०	४	३१-३२
				गग्गारि			

शब्द *	काण्ड	पं	श्लोक	शब्द	काण्ड	पं	श्लोक
राज	२	६	५३	गोपण	२	८	९१
खिरकी	२	२	१४	गोभी	२	४	११९
खीरी	२	४	४५	गोह	१	१०	२०
खेवरा	२	४	११८	गाद	२	४	१६०
खेवमा	२	४	११७	घरिया	२	१०	३३
खोम्बी	२	६	५	घाटी	०	६	८८
खोना	२	५	३७	घाव	०	६	५६
गजपीपरि	२	४	९७	घास	२	४	१६७
गजहठा	२	४	४३	घुघर	२	६	१०९
गदहपुर्ना	२	४	१४९	"	२	६	११०
गली	१	६	१५	घुघची	२	४	९८
गठि (गाठ)	२	४	१६२	घूटा	२	६	७२
गडामा	२	८	९३	घोल	२	९	५३
गादुर	२	५	२६	चक्कड	२	४	१४७
गिरिगटान (गिरगिट)	२	५	१२	चन्दनगोह	२	५	६
गोघ	२	५	२१	चम्पा	२	४	६०
गुगुल	२	४	९८-९९	चम्बदलि (चमेली)	२	४	६३
गुजारी	२	६	११०	चमगुदरी	२	५	२६
गुडगवरी	२	४	११७	चवराई	२	४	११८
गुप्ती	२	८	९१	चदवा	०	६	१२०
गुगुचि	२	४	८२-८३	चार (चिरीजी)	२	४	३५
गुर्ज	२	८	९१	चाव	०	४	९८
गुर्दा	२	६	६५	चाग	२	५	१६
गुलाब	२	४	७३	चिउडा	२	५	१४
"	२	४	१४६	चिउरा	२	९	४७
गुगु	०	४	३४	चिउरी	२	६	८
गुलरि	०	८	२०	चिचिन्ना (चिचिन्ना)	०	८९०-९३	
गेटि	२	४	१५१	चिचिन्ना	२	८	९८
गेदा	२	६	१३८	चिोर	२	१०	७
गेहा	०	५	४	चिगदना	२	४	१३८
गोत्र	०	५	१३	"	३	३	८

शब्द	वाण्ट	घणं	संख	शब्द	वाण्ट	घणं	संख
निरंगार	२	१०	१८	जूरा (डा)	२	६	१०
निरौजी	२	८	३५	जूही	२	४	७१
चिलहिल	२	४	४७	जेहरि	२	६	११०
चोड	२	४	६०	"	२	६	११०
चोत	२	४	७२	झरना	२	३	५
चोनर	२	५	१०	झाऊ	२	४	४२
चीना	२	९	२०	जिनामी	१	१०	२५
चीनो	२	९	४३	शीगुर	२	५	२८
चील्ह	२	५	२१	जोमि	२	५	२७
चुप	२	९	३५	टाकी	२	१०	३४
चूरी (डो)	२	६	१०७	टिटिहरी	२	५	३५
चोटी	२	६	९७	टीडी	२	५	२८
चोधर	२	६	६०	टीका	२	६	११३
चौभरि	२	६	९०	टेगारी	२	८	९२
चोली	२	६	११४	टोप	२	८	८३-८४
चोप	२	४	१३८	ठेरे	२	१०	८
चोडोल	२	८	५२	ठोडी	२	६	९०
छाविन	२	४	२३	ठोर	२	६	९०
छरीला	२	४	१२२-१२३	ठोर	२	५	३६
छिक्का	२	६	५२	डव्या	२	६	१३९
छीमी	२	९	२३	डवरा	२	९	२६
छोटडासा	२	५	२७	डवर	२	९	२५
छोटीझला (ची)	२	४	१२५	दासा	२	५	२७
जटामाली	२	४	१३४	डोडी	२	४	१४२
जलपीपरि	२	४	१११	जोमनाक	२	५	२१
जामा	२	६	११४	डोली	२	८	५३
जामिन	२	१०	४४	डिटोहरी	२	४	४८
जवाहिरी	२	१०	८	डाल	२	८	९०
जीन	२	८	५०	डिहोग	१	७	६
जूआ	२	९	१३	देरा	२	४	२९
जुगनू	२	५	२८	देला	२	९	१२

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
टोल	१	७	६	धननवहर	२	४	२२-२४
दरजी	२	१०	६	धनिया	२	९	३७-३८
दला (न्ता)	२	४	१४४	धवई	२	४	१२४
दादी	२	६	९९	धाऊपात	२	४	९२-९३
दाह	२	८	९३	धुकधुकी	२	६	११०
दारहरदी	२	४	१०१	धूव	२	५	१५
दाल	२	४	१०७	धोवी	२	१०	१०
दुपहरिआ	२	४	७३	नखनखी	२	४	१२९
दूधी	२	४	१००	नरिअर (नारियल)	२	४	१६८
देहावट	२	२	१३	नयनू	२	९	५२
तविआ	२	६	१३७	नलुका	२	४	१२९
ताज	२	४	१३४	नमूर	२	६	२४
तालमखाना	२	४	१०४	नागकेशरि	२	४	६५
तावा	२	९	३२	नारङ्गी	२	४	३८
ताप (ख)	२	२	९	नील	२	४	९४-९५
तितलौकी	२	४	१५६	नीव	२	४	६२
तिघार	२	४	१०८	नेवारी	२	४	७२
तिघी	२	९	२३	नेवू (जमीरी)	२	४	२४
तीतिर	२	५	३५	पखाउज	१	७	६
तुतिआ	२	९	१०१	पछोरन	२	३	२४
तुणी	२	४	१०८	पनहा	२	६	११४
तूत	२	४	४१-४२	पनिमगा	२	४	१११
तड	२	९	२३	पयना	२	९	१२
तेन्दु	२	६	८	पयरा	२	९	२२
तेंदु	२	४	३८	परवर	२	४	१५५
तेंदुआ	२	५	१	पराश	२	४	२९
तोप	२	८	९३	परेवा	२	५	१०
तोगक	२	६	१३८-३९	पमारी	२	९	२५
धाती	२	९	८१	पडेरिआ	२	४	१२७
थैली	२	९	२६	पावरि	२	४	३२
धूर	२	४	७३-७८	पाठी	२	४	८४

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
पाठ्य	२	४	५४-५५	बगला	२	२	१५
पायजेव	२	६	१०९	बदाल	२	४	७२
पालकशाक	२	४	१२१	बदूक	२	८	९३
पालवी	२	८	५३	वाउमिरग	२	४	१०६
पागा	२	९	४१	(वायविडग)			
पिआजु(ज)	२	४	१४७	वाजुवद	२	६	१०७
पित्तल	२	९	९७	वाल	२	९	२१
पिपीहा	२	५	१७	वालुवा	२	६	१३०
पीकदानी	३	६	२१	बाँदा	२	४	८२
	२	६	१३९	बाँध	१	१०	२९१
	२	४	२०	बाँम	२	४	१६०-६
पीपर	२	४	१६-१७	बिलाईकद	२	४	११०
पीपरि	२	४	२८	बिलारि	२	५	६
पीलव	२	९	४८	बुवना	२	६	१४०
पुआ	२	१०	१४	बुरवा	२	६	११६
पुल	२	९	४५	बुलबुल	२	६	९६
पेउत	२	१०	२९	वमउट	२	१०	१६
पेटारी	२	४	२५	बेल	२	४	३२
फरहद	२	८	९२	बेचार्ई	२	६	५२
फाहा	२	९	७१	वाडा	२	६	२१
यकेन	२	०	१८	"	२	९	१८
यदनी	२	४	६०	योगी	२	९	१००-३०
यडहर	२	४	१५८	योड	२	९	१०६
यधुआ	२	९	८०	भटरईया	२	८	९३-९६
बदला	२	८	१३	भट्टिउर	२	४	१०८
वनउदी	२	८	११६	भगीट	१	१०	३८
वनवपाम	२	४	१३०	भगरा	२	६	१११
वनगजूरि	२	८	८०-९०	भगराया	२	८	१५१
वभनेटी	२	६	५४	भवरा	२	५	२९
ववामीर	२	४	८१	नाट	२	८	९३
बहहोमिरी	२	८	५८	भागा	२	८	९३
बहेरा	२	८	५८				

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
भालू	२	५	३-४	भूसरि	२	४	११९
भुजैटा	२	५	१६	भूसाकानी	२	४	८७-८८
भेरीनफीरी	१	७	६	भेट	२	९	३१
भेला	२	४	४२	भेठाशीगी	२	८	११९
भैसा	२	५	४	भोजा	२	१०	३०
भौह	२	६	९२	भोथा	२	४	१५९
भकरी	२	५	१३	भोथी	२	९	१७
भजीठ	२	४	९०-९१	भोम	२	४	१०७
महर	२	९	१६	भोप	२	४	३९
मधुमाछी	२	५	२६	भोलशिरी	२	४	६४४
ममरी	२	४	४९	यपरी	२	४	१५३-५
"	२	४	८०	यवा	२	४	१४५
"	२	४	१३८	यवाखार	२	९	१०९
मयनफर	२	४	५२	यवासा	२	४	९१-९२
मयनशिला	२	९	१०८	यवारी	२	४	१२९
मयूरपख	२	५	३०	रसवत	२	९	१०१-२
मरिच	२	६	१२९-३०	राज	२	१०	६
मरुआ	२	४	७९	राव	२	९	४३
मर्दुल	२	५	१५	रायी (ई)	२	९	१९
मपबनि	२	४	१३८	रायी	२	१०	३४८
महरा	२	१०	५	राल	२	६	१२७-२
महुआ	२	४	२४-२८	रामन	२	४	१४०
मगरैल	२	४	१५२	रासना	२	४	११४
"	२	९	३६-३७	रई	२	९	१०६
माण	२	९	४९	रोडी	२	४	३१
माधवी	२	४	७२	रेड	२	४	५१
मुरगा	२	५	१७	रैनुव	२	४	१२०
मुरैला	२	५	३०	रोटी	२	९	४९
मुदरी	२	६	१०७	रोफ	२	५	१०
मुगबनि	२	४	११३	रोवा	२	६	९९
मूस	२	५	१२	राहिस	२	४	१६६

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
लघोई	२	४	११३	वाज	२	४	१४-१५
लगाम	२	८	४९	वाग	२	५	७
लच्छन	२	४	१४८	विगु	२	६	१०९
लज्जालू	२	४	१४१	विछिया	२	५	१२
लज्जालू	२	४	१४१	विछतुडया	२	९	३५
"	२	४	११८	विषामिल	२	९	४२
लपमी	२	९	५०	वि(ख)रिआ	२	४	१३५
लहटोरा	२	४	३४	विधार	२	४	७८
लहमुन	२	४	१४१	विजउरा	२	४	९२-९३
लहगा	२	६	६७	विथवनि	२	४	१४९
लार	२	६	४९	विसम्परिया	२	६	११०
लुआठ	२	६	११९	वीर	२	४	१४
लूक	३	६	८	वीछी	२	२	१६
वकहल	२	४	८१	वेदी	१	३	१२
वकु(गु)ला	२	५	२२	वेनीरी	२	२	१७
वकुची	२	४	९५-९६	वेवडा	२	४	२१-३०
वगई	२	४	१६३	वेरसा	२	४	३६
वच	२	४	१०२	वेरि	२	४	३७
वटई	२	५	३५	"	२	९	१०९
वतक	२	५	२३	वगलोचन	२	९	४०
वनकुक्कुर	२	५	३५	वशवती	१	१०	३३
वनभाटा	२	४	११४	शतलुज	२	४	१००-१०१
वनभूमी	२	४	११३	शतावरि	२	४	१६२
वमन	२	६	५५	शरहरि	२	४	११५
वरई	२	५	२७	शरिवनि	२	४	१२३-२४
वरण	२	४	२५	मालई	२	४	६३
वरगद	२	४	३२	शिरीस	२	१०	७
वरमा	३	२	३६	शिविलीगर	२	४	१३२
वरवटि	२	६	६६	गुनेर	२	५	२१
वरिआरा	२	४	१०७	गुगा	२	५	२
वाप	२	५	१	गुआ	२	४	१५७
				गुरण			

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
शेल्	२	८	९३	सुनुगा	२	४	३१
शेवार	१	१०	३८	सुपारी	२	४	१६९
शेखुआ	२	४	४४	सुरमा	२	९	१००
शेवर	२	४	४६	सुलाखी	२	१०	३२
शेगव	२	४	१०५	सेवती	२	४	७६
शेफ	२	४	१५२	सेहुण्ड	२	४	१०५-१०६
शाठि	२	९	३८	सेधव	२	९	४२
श्यामतिधारा	२	४	१०८ ९	सोचर	२	९	४२
षोजा	२	८	९	स्त्रीबोटी	२	६	९८
सनई	२	४	१०७	हथिकन	२	४	६९
समुद्रफल	२	४	६१	हरड	२	४	५९
सराय	२	२	१३	हरिमि	२	९	१४
सवन	२	४	५६ ५७	हरिकारा	२	८	१३
सहरम	२	५	२२	हसिया	२	९	१३
महिजन	२	४	३१	हंडिया	२	९	३१
सदूप (ख)	२	१०	२९	हसपदी	२	४	११९
साही	२	५	७	हाड	२	६	६८
साजीवार	२	९	१०९	हिलिसा	२	४	१५७
साई	२	९	८२	हीग	२	९	४०
माड	२	४	११२	हुचकी	३	६	८
सादल	२	४	२६-२७	हेंग	२	९	१२
साभरि	२	९	४२	क्षायी	२	६	८१
सुगन्धवाला	२	४	१२२	त्रायमान	२	४	१५०

BIBLIOGRAPHY

Books

- Amarakoṣa, translated into Hindi by Ram Svarupa, Bombay, 1913.
- Amarakoṣa with Māheśvarī, edited by Nārājan Ram Ācārya, Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1950.
- Dharmakoṣa of Dharamidāsa, Part I, edited by E. D. Kulkarni, Deccan College, Poona, 1968.
- Nāmalingānūsāsana (Amarakoṣa) of Amarasimha with the Commentary (Amarakoṣhodghātana) of Kṣīrasvāmin, edited by Kṛṣṇaṇa Govind Oka, Poona, 1913.
- Nāmalingānūsāsana or Amarakoṣa of Amarasimha with the Rāmāśratī (Vyākhyāsudhā) Commentary of Bhānujī Dīkṣita (Rāmāśrama), edited with Hindi Commentary by Haragovinda Śāstri, Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1970.
- Siddhānta Kaumudī of Bhaṭṭa Dīkṣita, edited and translated into English by Śrīśa Chandra Vasu, Vol I & II, reprinted by Motilal Banarsidass, Delhi, 1962.
- Student's English-Sanskrit Dictionary by V. S. Apte, Motilal Banarsidass, Delhi, 1964.
- Student's Sanskrit-English Dictionary by V. S. Apte, Motilal Banarsidass, Delhi, 1965.

Articles

- A Contemporary Manuscript of Bhānujī Dīkṣita's Vyākhyāsudhā* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History', Vol. III, pp. 25-30, P. K. Gode Collected Works Publication Committee, Poona, 1956.
- Date and Works of Rājānujī* by Dinesh Chandra Bhattacharya in 'Indian Historical Quarterly' Volume 17 (1941), pp. 456-471.
- Date of Subhāṣṭicandra's Commentary on the Amarakoṣa* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I, pp. 217-221, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
- Rare Manuscripts of Subhāṣṭicandra's Commentary on the Amarakoṣa* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I, pp. 215-216, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
- The Oldest Available MS of Kṣīrasvāmin's Commentary on Amarakoṣa* by N. G. Sardesai in 'Poona Orientalist' Vol I, April 1936-January 1937, pp. 24-26.

ERRATA (शुद्धिपत्रम्)

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
2	दि. 7	ct. Kṛsnaswami's	cf. Kṣīraswamin's
3	11	सुष्टु	सुद्ध
„	दि. 3	Contect	Context
8	„	जननः	जननं
13	दि. 6	Kṛisnaswami	Kṣīraswami
37	2	Yaurus	Taurus
„	„	(Scoppio)	(Scorpi)
„	„	(Sogittorus)	(Sagittarius)
38	18	अरु	उह
40	21	इत्यप्रत्ययैः	इत्यप्रत्ययः
„	दि. 7	Lanor	Lunar
43	20	चतुर्दशीयोधा०	चतुर्दशीयोगा०
44	3	उरागो	उपरागो
64	6	वशानुच०	वंशानुच०
70	दि. 13	unufferao	unutterao
73	6	रीति	रीति
74	3	स्वात्तरः	स्वात्तारः
75	11	निन्दयुर्वकाश्रयः	निन्दयोर्वकाश्रयः
77	10	हुडुक्का	हुडुक्का
79	दि. 4	affire	attire
81	17	मेघचतुर्था	मेघचतुर्था
91	दि. 1	Decirving	Deceiving
108	दि. 5	Crocodile	Crocodile
„	„ 9	Ligerd	Lizard
121	दि. 5	आशनी	शाशनी
126	11	पुष्टभेदनम्	पुष्टभेदनम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
128	19	दत्तुः शालम्	चतुः शालम्
130	16	भुभृना	भूमृना
133	दि. 10	elit	exit
139	14	पङ्कषट्कि०	पङ्कषपङ्कि०
143	दि. 1	boffem	bottom
144	2	बल्लरी मञ्जरी.	बल्लरिमञ्जरी:
"	दि. 6	beaf	leaf
145	दि. 2	foo stallc	Foot stalk
155	12	सवियते	सवियते
"	दि 6	Sala (S'ekhva)	S'ala S'akhuva
157	12	व्यङ्म्वकाः	व्यङ्म्वकाः
161	4	मण्डिलोऽपि	मण्डिलोऽपि
"	16	—नदुच	—दुलच्
171	1	शृगार	शृगाट
172	15	क्षत्रमस्त्यस्ति	क्षत्रमस्य स्ति
"	दि. 10	Vidaga	Vidanga
177	1	तवशङ्कुन	तद् बाणुक
180	दि. 10	Tragrant	Fragrant
181	" 1	beaf	Leaf
183	" 2	Durti	Danti
184	7	शोधदनी	शोधनी
"	दि. 1	Orion	Onion
187	दि. 4	Vastūva	Vathuva
189	दि. 8	Kohisa	Rohisa
"	" 10	Malatęnta	Malatępa
192	8	गमन्ता०	चमन्ता०
"	दि. 3	Rhinoceros	Rhinceros
193	दि. 2	Procupine	Porcupine

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
195	11	शरयुतः	शरयुक्तः
„	16	कलसः	कलसः
196	21	चरमायुधः	चरमायुधः
200	18	छोएटासा	छोरेडामा
„	टि. 3	binds	birds
205	टि. 3	Kersons	Persons
207	8	त्रिमने	त्रियते
208	13	इस्ट	इष्ट
„	21	-स्याम्	-स्याम्
„	टि. 9	-affaind	-girl attained
210	15	पनाडाप	पाठाडाप
214	टि. 6	a married	a wife married
223	टि. 3	bondy	bandy
228	23	पासादिस्वाव	पामादिस्वाव
234	टि. 4	Shark	Shank
238	टि. 4	houslder	Sholder
249	1	करभूषणम्	करभूषणम्
254	टि. 1	Buthing	Bathing
256	टि. 5	Tunpenfine	Turpentine
257	टि. 6	Propontion	Proportion
263	2	यजमानः	यजमानः
264	टि. 5	The same	The same practices
265	5	मसक्त-तुर्गमः	मसक्त-तुर्गमः
266	टि. 9	Sucrificial	Sacrificial
273	टि. 1	वीर्यावधमितिः	वीर्यावधमितिः
276	18	प्रयोजनमय	प्रयोजनमय
287	टि. 3	expedition	expedition
304	6	सद्ये	सद्ये
337	12	निष्कारान	निष्कासुन